

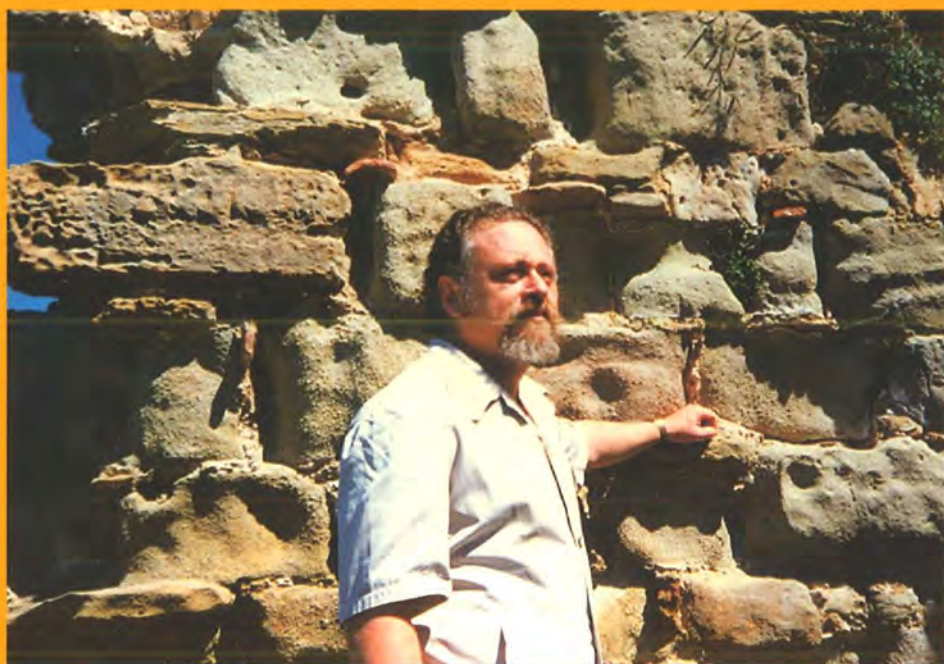

El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell)

Excavacions arqueològiques 1987-1992

MONOGRAFIES **7**

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Barcelona**

Miquel Cura i Morera va néixer a Manresa el 23 d'agost del 1943 i va morir a Barcelona el 19 de març del 2002. Va ser una persona que en la seva vida va tenir dues grans passions, una fou el món de l'arqueologia i de la història, i l'altra la política. Aquí tractarem de reflectir la tasca realitzada com a arqueòleg, que es va centrar entorn de la problemàtica dels processos de neolització/megalitisme i del món preromà iber; últimament la seva dèria era l'hel·lenisme on es va centrar en els darrers anys tot intentant cercar paral·lels.

D'aquestes investigacions i excavacions arqueològiques sorgiren més de 115 publicacions. Cal destacar, entre altres coses, la creació de la nova i actualment vigent periodització del megalitisme a Catalunya publicat a "Evolution et typologie des mégalithes de Catalogne" (Vannes 1975), que fins llavors no estava clarificada. També la recerca sobre el vas campaniforme a "L'horitzó campaniforme antic dels Països Catalans", publicat a la revista *Fonaments* el 1986, i que fou el seu treball de Diplôme d'Études Approfondies (DEA) presentat a la Universitat de Perpinyà el 1985. Va compaginar els estudis d'investigació entorn de la cultura ibèrica dins la franja mediterrània començant en un principi per Catalunya i acabant per intentar fer una anàlisi del com i el perquè. Això el va portar, després de llargues campanyes al jaciment del Molí d'Espígol de Tornabous, a fer la seva tesi doctoral la qual és el motiu d'aquesta publicació.

Com a científic cal destacar-ne l'activitat permanent en la participació de congressos i col·loquis amb ponències i comunicacions.

Fou membre de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona, conservador de la Secció d'Arqueologia del Museu de Manresa, membre fundador del Centre d'Estudis Bagencs, conseller de redacció de la revista *Fonaments*, investigador col·laborador de la UMR 27 del CNRS de la Universitat de Rennes, membre del Centre de Recerca d'Estudis Catalans (CREC) de la Universitat de Perpinyà, acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi i de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, així com secretari de l'Institut de Prehistòria, Protohistòria i Arqueologia d'aquesta darrera institució; i finalment arqueòleg del Servei d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Castelló on va treballar els seus últims tres anys, amb un bon record dels seus companys i col·legues.

Sempre el recordarem pel seu tarannà polemitzador i crític, per la seva gran humanitat i pel seu profund sentit de viure.

ROSÓ VILARDELL

MONOGRAFIES 7

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Barcelona**

El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell) Excavacions arqueològiques 1987-1992

Barcelona
Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat de Catalunya
**Departament de Cultura
i Mitjans de Comunicació**

BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP

Cura Morera, Miquel, 1943-2002

El Jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell) : excavacions arqueològiques 1987-1992. - (Monografies / Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona ; 7)

Bibliografia

ISBN 84-393-7335-3

I. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona II. Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació III. Títol IV. Col·lecció: Monografies (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona) ; 7

1. Excavacions arqueològiques - Tornabous 2. Molí d'Espígol (Tornabous : Jaciment arqueològic) 3. Tornabous - Arqueologia
904(467.1 Ur Tornabous)

COORDINACIÓ EDITORIAL: Teresa Carreras
Jordi Principal

DISSENY GRÀFIC: Josep M. Mir

IMPRESSIÓ: Gràfiques Alzamora, S.A.

ISBN: 978-84-393-7335-3

DIPÒSIT LEGAL: Gi 558-06

EL JACIMENT DEL MOLÍ D'ESPÍGOL (TORNABOUS-URGELL). EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES 1987-1992

BARCELONA, 2006

Miquel Cura

EL JACIMENT DEL MOLÍ D'ESPÍGOL (TORNABOUS-URGELL). EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES 1987-1992

BARCELONA, 2006

Miquel Cura

PREFACI

La publicació de la tesi doctoral de Miquel Cura pretén saldar un doble deute: d'una banda, perquè s'honora la memòria i es reconeix la dedicació i l'esforç esmerçats durant anys pel Dr. Cura per tal de tirar endavant i posar en ordre una difícil herència científica; de l'altra, perquè finalment veu la llum el primer compendi, estudi científic integral, del jaciment del Molí d'Espígol, un dels monuments ibèrics més importants de Catalunya, i que ha romàs en bona part oblidat i poc valorat patrimonialment i científica des d'un punt de vista institucional. Així doncs, amb aquesta obra no solament s'ofereix un tribut a la memòria de l'investigador que va invertir bona part de la seva vida científica en el jaciment, sinó que també es vol donar al Molí d'Espígol un just reconeixement. Amb tot, cal tenir ben present a què respon aquest treball. Es tracta d'una tesi doctoral, culminació d'anys d'esforç i reflexió, on el Dr. Cura intentà ordenar les dades i la informació procedents de les antigues intervencions dutes a terme per Mn. Llorens i el prof. Maluquer de Motes durant gairebé quinze anys, homogeneïtzar-les i fer-les correspondre amb els resultats dels seus propis treballs desenvolupats al jaciment des del final dels anys vuitanta. Però a més, aquest treball esdevé tota una declaració de principis científics on no solament es plasmen els anys de recerques de Miquel Cura, sinó també la seva interpretació sobre el jaciment o la significació que atorgava a les restes i a la seva evolució dins un context històric ampli i complex, que moltes vegades transcendeix el marc estricte de l'anàlisi de les restes arqueològiques del Molí d'Espígol i del seu entorn més immediat.

D'altra banda, la concepció formal de l'obra com a tesi doctoral, com a treball de recerca destinat a l'avaluació científicoacadèmica amb uns protocols pautats, fa que precisament hagi de ser entesa com a tal i no com un veritable estudi pensat en funció d'una monografia o publicació. Aquest pas, la "transformació" del treball de recerca en obra publicable, comporta la modificació i adequació de part dels continguts a partir de la correcció d'errades, de la incorporació de suggeriments i noves aportacions científiques fetes durant el procés d'avaluació acadèmica o ja posteriorment i, en darrer terme, de l'alleugeriment d'algunes parts que, si bé en el compendi original eren del tot necessàries de resultes del seu format com a tesi, en una publicació de difusió científica resultarien feixugues i poc recomanables. I és precisament aquest treball de "transformació" el que el Dr. Cura no va poder dur a terme. Per tant, ens trobem amb el repte d'afrontar ara la publicació d'una obra amb aquestes peculiaritats, escrita i pensada deu anys enrere, amb tot el que això implica. Al llarg d'aquest temps, la recerca arqueològica, els estudis sobre el món ibèric i sobre ceramologia han avançat de manera important: s'han publicat nous treballs, s'han celebrat reunions científiques on s'han plantejat noves línies de treball, i l'aplicació de tècniques analítiques als estudis arqueològics s'ha generalitzat. Però, a més, s'han produït noves descobertes en el mateix conjunt del Molí d'Espígol, descobertes prou remarcables que sens dubte no haurien deixat indiferent el Dr. Cura. Aquesta tasca d'actualització, que pertany estrictament a l'àmbit personal de l'autor, no s'ha pogut acomplir, i, consegüentment, els continguts que es reproduïen a la publicació reflecteixen la realitat del moment d'elaboració del treball de recerca.

El criteri que ha regit, doncs, el procés d'edició ha estat la reproducció, de la manera més fidel possible, del text escrit pel Dr. Cura, tot conservant-ne l'estructura de tesi doctoral, però alleugerint-la d'aquells continguts considerats més feixucs i la no-incorporació dels quals no afectés el significat i el desenvolupament de l'obra, amb la finalitat última de donar un sentit més dinàmic al conjunt. Així doncs, els plantejaments teòrics i metodològics que segueix l'obra, els estudis i els seus resultats i també tota la part interpretativa no han patit modificacions: són aquells que el Dr. Cura va expressar sense reserves el 1996. Altrament, la part gràfica ha estat en bona part actualitzada per tal d'adequar-la al suport informàtic, fonamentalment la representació de les làmines del material arqueològic. En canvi, algunes figures internes que presentaven

problemes de coherència en relació amb el text s'ha avaluat més prudent no incloure-les, davant la impossibilitat de consultar-ne o discernir-ne el sentit contextual en l'obra.

En conclusió, l'opció no ha estat en cap moment la realització de la tasca de "transformació" de la tesi doctoral en publicació, sinó la reproducció de la tesi doctoral adequant-la als esquemes que imposa una publicació de difusió científica de qualitat. Per altra part, la publicació de la tesi del Dr. Cura representa també el tancament d'un cicle d'activitats i recerques que es remunta a les primeres intervencions arqueològiques al jaciment, les quals segueixen una línia de continuïtat que s'inicià amb les excavacions primerenques de Mn. Llorens, continuà amb la gran impulsó del període en què el prof. Maluquer de Motes va estar al capdavant del jaciment, i va desembocar en els treballs que el Dr. Cura va dur-hi a terme del 1987 al 1994 de manera pràcticament ininterrompuda. La conclusió d'aquest cicle marca també l'inici d'una nova etapa en la recerca científica al Molí d'Espígol des d'uns plantejaments actuals i d'acord amb la línia d'actuació i potenciació del jaciment per part del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Finalment, no voldria cloure aquesta breu introducció sense fer esment del significat especial que per a mi ha representat la coordinació d'aquesta obra, per raó de l'amistat que m'unia a en Miquel Cura: el darrer acte d'homenatge a l'amic i el plaer de veure com, després de tots aquests anys, el seu llegat veu la llum.

PRESENTACIÓ

Es una profunda satisfacció poder presentar este volumen, *El jaciment de Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992*, que se publica como obra póstuma del arqueólogo y llorado amigo Miquel Cura i Morera.

El yacimiento de Tornabous, como se conoce entre los arqueólogos, es en la actualidad el yacimiento ibérico más representativo de los Llanos de Urgel, una comarca de tanta personalidad de la Cataluña interior perteneciente al territorio ilergete, pero, me atrevo a decir, también puede considerarse como uno de los más representativos de toda la Cultura Ibérica y, en especial, en la de sus áreas más septentrionales situadas al Norte del Ebro que ofrecen su propia personalidad al reflejar la tradición céltica de su substrato de los Campos de Urnas.

Descubierto a mediados del pasado siglo XX, corresponde el honor de su valoración inicial a Mn. Antoni Llorens, entonces Director del Museo Diocesano de Solsona, quien inició las excavaciones a partir de 1970. En ellas, en el lejano año de 1971, ya participó Miquel Cura, quien después proseguiría los trabajos con Joan Maluquer de Motes, que se hizo cargo del yacimiento de 1974 a 1984, hasta que, finalmente, fue el propio Miquel Cura el que, desde 1987 a 1992 se hizo cargo de la dirección y del estudio del yacimiento. Pero, además, este poblado pronto atrajo a los mejores investigadores catalanes del mundo ibérico, pues por él han pasado y de él se han ocupado, además de Joan Maluquer de Motes, cuya figura siempre se podrá asociar a Tornabous, otros estudiosos entre los que quisiera incluirme yo mismo con toda modestia, junto a Miquel Tarradell, Mercè Roca, Joan Sanmartí o Jordi Principal.

Ha sido, sin embargo, Miquel Cura quien supo asociar su personalidad como investigador y buena parte de su compleja vida, no exenta de sobresaltos, a la labor de desenterrar y dar a conocer este importante yacimiento. El Molí d'Espígol queda como memoria del afecto que todo arqueólogo acaba tomando al yacimiento objeto de sus desvelos y al que tantas veces se le dedica mucho más tiempo del que pudiera parecer, no sólo por los días pasados en su excavación, que suelen ser casi siempre de recuerdos placenteros a pesar de la dureza de vida que la Arqueología exige en ocasiones, sino por la necesidades de su estudio posterior y, algo que no se suele tener en cuenta, y es que, aún cuando se estén haciendo otras cosas, los problemas científicos y de todo tipo que exige la dedicación a un yacimiento de tanto interés como el de Tornabous siguen dando vueltas por la cabeza de su excavador. Por este motivo tan real, en todo arqueólogo que verdaderamente sienta la Arqueología como vocación, la memoria de Miquel Cura ha quedado vinculada, diríamos que casi atrapada, en su yacimiento favorito, al que dedicó tantos desvelos y tantas horas de su vida, de forma que podría pensarse que en él sigue su presencia como la de un héroe clásico en torno a su *heroon*.

Tras cerca de 20 años de excavaciones, como participante, como ayudante y como director, el Molí d'Espígol de Tornabous constituyó también su Tesis Doctoral, en cuya lectura tuve la satisfacción de participar. Esta circunstancia me permitió ya entonces comprender el interés de la obra que aquí se presenta, que le animé sin vacilación a publicar para darla a conocer como merecía. Como tantas veces ocurre en la vida, los planes se posponen, el tiempo pasa y la trágica muerte de Miquel Cura nos sorprendió sin que hubiera podido alcanzar este objetivo. Pero la antorcha ha sido cogida por su buen amigo Jordi Principal, cuyo loable esfuerzo se ha enfrentado con gran acierto a los años pasados y a la necesaria transformación de un manuscrito de tesis doctoral en una monografía científica, cuyos lenguajes y fórmulas de presentación son muchas veces bastante más dispares de lo que sería de desear. Pero el interés del monumento, su asociación a tantas figuras de la Arqueología Ibérica y la memoria de un amigo han hecho que hoy ten-

gamos la satisfacción de tener entre las manos esta importante monografía sobre el poblado del Molí d'Espígol de Tornabous.

El interés del yacimiento se podría sintetizar en que, tras haber iniciado su vida hacia el siglo VI a.C. siguiendo tradiciones de los Campos de Urnas, refleja en la Plana de Urgel el largo proceso de medio milenio de lo que entendemos como "iberización". Por ello, el poblado del Molí d'Espígol será siempre un documento esencial para comprender los procesos de cambio cultural y de avance hacia la vida urbana ocurridos durante el I milenio a.C. en la Península Ibérica, que, en un marco más amplio, debe englobarse en los interesantísimos procesos históricos de las colonizaciones mediterráneas y del consiguiente proceso de aculturación y, en consecuencia, también de cambio socio-cultural y de etnogénesis.

La obra está estructurada con todo acierto y desde su publicación ya puede considerarse "clásica" en el sentido mítico de esta palabra, aunque los descubrimientos y estudios hayan proseguido, pues, como toda obra fundamental, no constituye un punto final, sino una amplia puerta que anima a seguir trabajando y superar lo ya descubierto. La monografía esta concebida como una memoria de excavación con el correspondiente estudio. Tras una interesante introducción, se exponen de forma breve pero muy clara la historia del yacimiento y su ambiente geográfico, una de las claves de su importancia. A continuación se describen los trabajos de las excavaciones de 1987 a 1992, con las estructuras aparecidas, tanto de vivienda como de fortificación. Otros dos capítulos se dedican, respectivamente, a los hallazgos arquitectónicos, cuya singular importancia ya hemos resaltado, y a los objetos aparecidos en las excavaciones, expuestos siguiendo el orden lógico habitual en este tipo de estudios. Por último, se aborda el tema de las referencias históricas prerromanas y se finaliza con la presentación de las nuevas hipótesis de trabajo que plantea este valioso estudio, cuyos puntos esenciales expone el autor en unas conclusiones finales.

Aunque, como siempre ocurre, querríamos saber más y que M. Cura hubiera excavado y estudiado más el yacimiento, como era su deseo, la obra en su conjunto impresiona por su interés, desde la planimetría, una de las más completas y racionales del mundo ibérico, con su característica tradición de casas de medianiles comunes organizadas en calles que, en este caso, prácticamente parecen concéntricas, un tema merecedor de que en su día se analice en profundidad, hasta los ricos materiales que han permitido fechar la vida y etapas del poblado y conocer sus actividades, muy bien ilustradas en 190 láminas al final de la obra, que dan idea del esfuerzo puesto en su documentación. Basta este dato para comprender el porqué esta publicación perdurará siempre como documento imprescindible de un yacimiento esencial, pues, frente a modas actuales de "publicación efímera", la Arqueología es, probablemente, la única ciencia que destruye los datos con los que se construye y que no puede repetir en un laboratorio los análisis que necesita para su avance, ya que un yacimiento, cuando se excava para su estudio, ya nunca más vuelve a su estado original, por lo que, si no se publican bien los datos, toda interpretación que se haga carece de la base científica necesaria para su debida sustentación. Basta esta reflexión, no por sabida hoy menos oportuna, para agradecer el esfuerzo puesto en esta monografía por su autor, Miquel Cura, y por Jordi Principal, quien ha demostrado su afecto de amigo y sus conocimientos para prepararla para imprenta y al ocuparse de su edición, un verdadero ejemplo de amistad y de servicio a la Arqueología.

No queremos terminar esta Presentación sin encarecer al lector el gran interés de esta obra que hemos intentado poner en relieve. Ya no es ocasión de felicitar a su autor, Miquel Cura, por su esfuerzo en ofrecernos una síntesis tan valiosa, pero sí lo es de recordar con todo afecto su grata amistad y su memoria para siempre vinculada al Molí d'Espígol de Tornabous. También es de justicia expresar el agradecimiento a cuantos han intervenido para que esta importante obra sea realidad, desde las instituciones que la han patrocinado hasta a la persona de Jordi Principal, cuya amistad común con Miquel Cura tanto nos honra y cuyo esfuerzo merece el mayor reconocimiento. Gracias a todos, pues el esfuerzo realizado ha permitido que podamos disponer ya de una visión estructurada del singular yacimiento del Molí d'Espígol en Tornabous. No dudamos que es la mejor contribución a la memoria de su autor y al mayor prestigio de la Arqueología Catalana y Española.

MARTÍN ALMAGRO-GORBEA

Académico Anticuario de la Real Academia de la Historia

AGRAÏMENTS

En donar per finalitzat aquest treball, un s'adona del temps transcorregut des que començà a plantejar-lo fins a posar-hi el punt final, i de les incidències que s'hi han anat succeint, i en guarda agradables records i també altres de penosos. Els darrers en general s'obliden un cop enllestit el treball, però aquest no pot ser el nostre cas, així que trencaré el formulisme habitual de l'ordre dels agraïments per dedicar un record a tots aquells que no l'han vist finalitzat.

En primer lloc, he d'esmentar el meu mestre, el professor Joan Maluquer de Motes, amb el qual, amb el transcurs dels anys, la relació alumne-professor esdevingué una bona amistat, plena de confiança. Durant alguns anys aquesta relació es va veure interrompuda en el tracte personal directe, però lluny d'afeblir-la, aquelles circumstàncies la van consolidar. Avui ja no pot veure finalitzat aquest treball que, en el seu origen, era simplement una col·laboració per ordenar les seves campanyes d'excavacions al Molí d'Espígol, i que posteriorment esdevingué un veritable treball de recerca en dipositar el professor en mi la confiança per tal de donar continuïtat als treballs en el jaciment. Per tot això, i amb la recança de no haver pogut donar-li aquesta satisfacció, per un cúmul de circumstàncies adverses, el seu record i el meu reconeixement als seus mèrits han d'encapçalar aquest apartat d'agraïments.

He de seguir amb el professor Miquel Tarradell, que amb la seva extraordinària amabilitat m'orientà vers el tema d'aquesta tesi i durant molts anys insistí en la necessitat de completar l'obra del prof. Maluquer de Motes. Malauradament ell també ha quedat privat de veure finalitzat aquest treball i, de nou amb la recança de no haver pogut oferir-li aquesta satisfacció, les seves meritòries reprimendes mereixen el meu record més sincer.

D'altra banda, també he de tenir un record per a Mn. Antoni Llorens, per l'amistat que em va lligar a ell a partir d'aquella ja llunyana campanya del 1971 al Molí d'Espígol, la qual, de fet, va ser l'inici de la meua estreta relació amb el Museu Diocesà de Solsona, des d'on bàsicament s'ha projectat la major part de la nostra tasca investigadora.

He d'agrair a la prof. Mercè Roca la confiança que ha tingut en la culminació d'aquest treball; finalment el pes de la responsabilitat de la direcció de la tesi ha recaigut damunt d'ella. Gràcies per la seva confiança i amistat.

De fet, darrere tot aquest treball s'amaguen un seguit de persones que, de vegades sense saber-ho, hi han col·laborat d'una manera decisiva i als quals he de donar també les gràcies:

En primer lloc, a la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, i molt concretament al Dr. Eduard Carbonell, per l'ajuda que sota el seu govern va dispensar al Molí d'Espígol. Als caps del Servei d'Arqueologia, senyors Jordi Peiret i Ramon Ten, que al llarg dels anys han tingut la responsabilitat administrativa del jaciment i han hagut d'aguantar les meves peticions i reclamacions.

A la Sra. Maite Mascort, per la paciència i diligència que ha demostrat a l'hora de resoldre'ns les qüestions administratives; al Sr. Josep Gallart, dels Serveis Territorials de Lleida, pel seu suport, i al Sr. Lluís Sans pels treballs topogràfics.

A Mn. Joaquim Calderer, per l'ajuda prestada i la comprensió que ens ha atorgat des del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona (MDCS), que ell dirigeix, i al Sr. Jaume Bernades, conservador del Museu. En el mateix sentit, faig extensius els agraïments als senyors Jaume Espinagosa i Oriol Saura, del Museu Comarcal de l'Urgell, Tàrraga (MCUT).

Al prof. Joan Sanmartí, en el qual he trobat sempre el suport científic, que m'ha aconsellat i ajudat a superar les dificultats que a poc a poc anaven sorgint, i que m'honora amb la seva amistat.

Igualment a l'amic Dr. Jordi Principal, en el qual he trobat una "mà dreta" i que ha tingut la paciència d'aguantar-me llargues dissertacions sobre la problemàtica de Tornabous.

No puc acabar sense donar les gràcies a les doctores Maria José Conde, Núria Tarradell i Carme Belarte pels seus consells i orientacions en llurs respectives especialitats, així com al Sr. David Asensio. També als col·laboradors desinteressats que han participat en les excavacions arqueològiques: Rafael Gomà, Jordi Guàrdia, David Rigau, Àngels i Jaume Pujades.

I sobretot als meus amics de Tornabous, senyors Florenci Ferrer, Francisco Ferré, Amadeu Ros, Joan Villanueva i el doctor Francisco Ribó, que m'han fet agradables les llargues estades en els curts dies d'hivern.

Finalment, vull recordar la meua família, la mare i els meus fills Alexandra i Guillem, que sempre m'han donat suport i moltes vegades han hagut de suportar el meu allunyament.

El meu agraïment darrer ha de ser per a la meua companya, Rosó Vilardell, a la qual dec en bona part la força que m'ha esperonat per a la consecució definitiva del present treball.

Espero no oblidar-me de ningú, i si així fos demano disculpes humilment. A tots, moltes gràcies.

INTRODUCCIÓ. INTENCIÓ, DIFICULTATS I OBJECTIUS*

INTENCIÓ

El present treball vol presentar l'estat de la recerca al jaciment preromà del Molí d'Espigol a Tornabous, un dels jaciments menys coneguts per raó de la seva escassa divulgació bibliogràfica, malgrat que ha estat objecte de diverses campanyes d'excavacions arqueològiques: les primeres van tenir lloc durant els anys 1970 a 1972 i foren dirigides per Mn. Antoni Llorens, aleshores director del Museu Diocesà de Solsona; van ser prosseguides al llarg de deu anys per part del prof. Joan Maluquer de Motes, del 1975 al 1984, i finalment a partir del 1987 per part nostra. Tot un conjunt de circumstàncies no només van impedir que els nostres predecessors arribessin a publicar les seves corresponents memòries d'excavació sobre els seus treballs, sinó que també van provocar que ara ens trobem davant greus mancances d'altres tipus, com la inexistència de diaris d'excavació de la major part de les campanyes. Per ser més exactes, hauríem d'aclarir que de Mn. Llorens disposem d'una memòria manuscrita, si bé fou inspirada i redactada seguint el model de les memòries d'excavacions que es realitzaven els anys vint.¹ En aquest manus-

crit, però, hi ha fortes contradiccions respecte del diari d'excavacions que ell mateix portava. Amb tot, almenys hi trobem algunes informacions vàlides i orientatives. Aquest no és el cas del prof. Maluquer de Motes, ja que, dotat d'una memòria prodigiosa, retenia tota la informació en la seva ment. Malauradament aquesta informació s'ha perdut, malgrat que era intenció seva la publicació d'una extensa monografia sobre el jaciment, que s'hauria anat redactant amb la nostra col·laboració a mesura que s'efectuessin les tasques de neteja i consolidació dels diferents sectors del jaciment.

DIFICULTATS

Ja es pot intuir, doncs, que les dificultats que plantejava, a priori, un treball de recopilació i posada en ordre de la informació sobre el Molí d'Espigol eren múltiples. En primer lloc, ens trobàvem davant la dificultat d'interpretar unes restes sense un context estratigràfic conegut, on l'única informació es basa en les dades estratigràfiques obtingudes per nosaltres, ultra l'estudi acurat dels diferents paraments per tal de poder interpretar

* Des del punt de vista formal, el treball conserva l'estructura de la tesi presentada el 1996, que es composava de dos volums: el primer (capítols 1-4 de la monografia) es dedicava a l'exposició de les campanyes d'excavació i a l'anàlisi de les estructures arquitectòniques; mentre que el segon (capítols 5-8 de la monografia), abordava l'estudi dels materials i la interpretació del sentit i la significació del jaciment, així com del seu context històric. Aquesta estructura també queda reflectida en la representació gràfica: les làmines 1-83 corresponen a les del volum I en què l'autor presentava una selecció del material arqueològic procedent de les seves excavacions, organitzat per contextos, però exclouent-hi els materials d'importació (ceràmiques fines, àmfores i comunes) que s'incorporaven, però, al volum II. Les làmines 84-190 corresponen al volum II, en què s'hi trobava representada una selecció dels materials d'importació (vaixel·la fina, àmfores i ceràmica comuna) procedents tant de les intervencions arqueològiques realitzades pel propi autor com de les antigues excavacions de Mn. Llorens i el prof. Maluquer de Motes amb el complement d'alguna col·lecció particular, material aquest darrer (antigues intervencions, col·leccions) majoritàriament mancat de context; així mateix, en el segon volum s'hi trobaven representats exemplars escollits de ceràmica ibèrica pintada, ceràmica ibèrica, ceràmica grisa, roig il·lerget o ceràmica a mà, agrupats per produccions, procedents de les antigues excavacions, i que foren utilitzats per l'autor a l'hora d'elaborar l'estudi conjunt dels materials.

Per tal de fer més entenedora per al lector aquesta estructura utilitzada per en Miquel Cura i que s'ha conservat en la monografia, s'ha optat per incorporar peus de làmina particularitzats en cadascuna de les 190 làmines, en els quals es pot trobar la informació corresponent a la producció, la classe i l'origen contextual del material.

1.- Concretament s'inspira en aquelles memòries de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades redactades per Mn. Joan Serra i Vilàro.

l'evolució de les estructures arqueològiques. Seguint les informacions obtingudes a partir de les intervencions anteriors, donàvem per segura la referència transmesa pel prof. Maluquer de Motes segons la qual el carrer 3, completament excavat fins a un nivell enllosat, equivalia a la fase Tornabous III i corresponia al segle IV a.n.e. Aquesta informació ens marcava un horitzó estratigràfic, i per tant havia de resultar menys difícil arribar a identificar les dues fases precedents. De fet, ja després de la nostra campanya del 1987 i sobretot de la del 1988, ens adonàrem que l'estructura evolutiva de les restes visibles no era tan simple i, consegüentment, ens vàrem veure obligats a dividir la fase Tornabous III en dues subfases: IIb i IIIa; aquesta darrera equivalia, juntament amb una altra subfase anomenada IIb, a la fase Tornabous II del prof. Maluquer de Motes, mentre que la seva fase Tornabous I equivalia a la nostra Tornabous Ila, ja que amb posterioritat trobàrem uns indicis més moderns que equivalen a una nova fase Tornabous I. A més, també disposàvem de les divisions teòriques propugnades pel Dr. Francesc Gracia a partir de l'estudi d'algunes ceràmiques importades (Gracia 1986).

Però en el transcurs de la campanya del 1991 ens vàrem adonar que l'horitzó que consideràvem segur, és a dir, l'enllosat del carrer 3, resultava incorrecte amb relació al sector de davant l'Edifici Singular A. En aquest indret els nivells 3 i 2, de resultes de les diferents inclinacions dels paviments del carrer, es presentaven pràcticament tangencials, per la qual cosa el prof. Maluquer de Motes, en consolidar un paviment enllosat horitzontal, havia unificat un tram del nivell 3 i un tram del nivell 2. Aquesta apreciació tardana ens féu trontollar la interpretació de bona part del jaciment (fig. 1), molt en concret en referència amb l'Edifici Singular A, que, amb la seva porta flanquejada per basaments de columna, era una de les imatges més representatives del jaciment. Això explica que en alguns lots de materials les sigles marcades no es corresponguin amb el posterior nivell interpretat.

Evidentment som plenament conscients que el mètode emprat per documentar els materials no ha estat el correcte. Hauríem hagut de fer l'esforç d'emprar el sistema de les unitats estratigràfiques de Harris, però aquestes resultaven difícils d'aplicar, sobretot quan en un jaciment com el Molí d'Espígol ja es disposava de gran quantitat d'estructures parcialment o totalment excavades. Una segona dificultat ha estat haver de treballar amb materials mancats de referències. Aquest panorama és molt més descoratjador: un es troba davant els materials encara sense netejar, posats en bosses de plàstic

	Maluquer de Motes (1986)	Gracia (1986)	Cura (1991)
-50			I
-100			
-150		3B	
-200	I	3A 2C	Ila
-250	II	2B	IIb
-300		2A 1B	
-350	III	1A	IIIa
-400	IV		IIIb
			IV

Figura 1. Taula comparativa de les perioditzacions/fases del poblat.

directament des de l'excavació, i on amb el transcurs del temps se n'han esborrat les referències, o les bosses s'han esberlat o han estat rosegadas pels ratolins. També cal conèixer el mètode d'excavacions emprat pel prof. Maluquer de Motes, a partir de sondeigs en forma de grans quadres amb testimonis d'un metre entre ells (3 x 3, 3 x 5 o 5 x 5 m) que eren anomenats Q1, Q2, Q3... en cada campanya; posteriorment s'abandonà aquesta referència i es numeraren els quadres: 35, 36, 37, etc. Aquesta numeració s'aplicà des del nivell superficial i més o menys es mantingué per anomenar l'estança que apareixia majoritàriament a l'interior del quadre. D'aquí l'existència de nombroses bosses amb referències ambigües. Per exemple: "H. o Q. 37, nivell 6, junt amb l'altre costat de la paret nord", que en principi cal interpretar com a materials procedents d'un indret entre la paret nord de l'estança 37 i el final del sondeig, és a dir, en realitat, pertanyents a l'estança 36 o 38. La referència a un nivell 6 és impossible, car l'estança té tan sols una potència de 50 cm i pràcticament l'excavació s'ha aturat en el paviment corresponent a una primera fase conservada; aleshores aquest famós nivell 6 significa materials recollits en la sisena passada del pic. Altres vegades trobem anotacions com "entre cota 0,45 a 0,60", però desconexem quin era aleshores el punt

de referència. Per tant, s'havia d'afrontar una tasca minuciosa de comprovació de les anotacions de cada bossa, no en el laboratori, sinó sobre el terreny, a fi de comprovar si les dades corresponien a la realitat; en nombrosos casos els resultats han estat negatius, segurament per raó dels canvis de la numeració en cada campanya, on una referència del moment de l'excavació podia ser substituïda posteriorment per la numeració general del plànol.

Però, a més, hi ha un altre problema, i és que a les bosses de material solament hi resten els fragments de ceràmiques comunes de tipus ibèric, trossos d'àmfora i ceràmiques a mà. Les ceràmiques fines importades susceptibles de datar el conjunt eren retirades directament per dur-ne a terme l'estudi, i pocs fragments d'aquestes presenten anotació de procedència. La mateixa sort sofriren altres elements, com les peces de bronze, monedes o ceràmiques grises estampillades i de vernís roig.

En resum, després de netejar els materials de les campanyes del 1975, 1979 i 1984, arribàrem a la conclusió que els resultats no justificaven la dedicació del temps emprat. Per aquest motiu, solament hem treballat a partir dels materials apareguts en les nostres excavacions, les peces restaurades del MCDS de les campanyes de Mn. Llorens –de les quals, com a mínim, tenim la referència de troballa– i les peces conservades actualment al MCUT, provinents de la campanya del 1975 del prof. Maluquer de Motes i que corresponen a les estances de l'Edifici Singular C.

A aquestes dues hi afegiríem una tercera dificultat que podríem anomenar de "moral de camp", com a reflex del treball en solitari i amb escassos mitjans. Al llarg de les nostres cinc campanyes hem hagut de treballar sols, excepte la col·laboració de dues persones per netejar els materials de les campanyes del 1975 i 1984 i l'ajuda de voluntaris en la curta campanya del 1992. El treball en solitari implica, però, que pràcticament cada fragment de ceràmica ha passat dues o tres vegades per les nostres mans: per al seu rentatge i siglatge i, si s'ha escaigut, per al seu dibuix. Això ens ha proporcionat una coneixença exhaustiva dels materials del Molí d'Espígol que no hauria estat possible si haguéssim disposat d'altres mitjans i col·laboradors, atès que s'hauria produït un obligat repartiment de la feina. Quant a la penúria de mitjans, tenint en compte que es tracta d'un jaciment traspassat en gestió a la Generalitat de Catalunya, creiem que no val la pena d'insistir-hi, car ja és prou coneguda en els cercles de l'arqueologia catalana actual: sense aigua corrent, sense llum, sense taula ni cadira, sense caixes per emmagatzemar el material, sense bosses de plàstic... Mancances que s'han suplert amb una mànega i un

parell de galledes de plàstic, o portant personalment la mínima infraestructura, com ara una taula i una cadira, o pidolant caixes de fusta als pagesos, o, a l'hivern, quan es feia fosc, a mitja tarda, emportant-nos els materials per siglar al bar de Tornabous.

Finalment, cal remarcar les dificultats derivades dels condicionants del bagatge intel·lectual, és a dir, la mateixa historiografia de l'arqueologia catalana. En aquest sentit assenyalaríem l'existència de quatre grans etapes en la investigació del món preromà a Catalunya:

a) La primera va del 1907 al 1940 i està representada per la síntesi establerta pel prof. Pere Bosch Gimpera, sota dos importants condicionants: en primer lloc, l'inici d'una coneixença arqueològica científica sobre aquest món, i en segon lloc, el pes intel·lectual que representaven les excavacions d'Empúries. El seu resultat s'emmarca, doncs, dins una visió ètnica i filohel·lènica, és a dir, dins el corrent intel·lectual dominant aleshores a Catalunya, representat pel moviment del noucentisme, que entre altres components es caracteritzava per l'anomenat classicisme nacional, concepció ideològica expressada així per Jaume Bofill: "[...] si en tota organització políticsocial cal que es reflecteixi l'esperit de la raça i de la terra, l'organització políticsocial catalana cal que sigui eminentment clàssica, mediterrània [...]". La reestructuració nacionalista del noucentisme necessitava per tant una base històrica on fonamentar el "nou catalanisme", d'aquí que una de les seves tasques prioritàries fos la recerca de les arrels nacionals des del passat més remot de la nació fins al món clàssic mediterrani i, amb aquest, l'herència del món grec en exclusiva (Empúries) com a tret diferenciador respecte als altres pobles de l'Estat. Dues obres van esdevenir cabdals en aquest sentit: *Etnologia de la Península Ibèrica* (Bosch Gimpera 1932), en el vessant científic, i *Història Nacional de Catalunya* (Rovira i Virgili 1922-27), que cobrí el vessant de divulgació popular.

b) La segona etapa comprèn del 1940 al 1970 i està representada per una continuïtat dels postulats anteriors com a mostra de fidelitat al prof. Bosch Gimpera, aleshores exiliat a Mèxic (Escola de Barcelona), a manera de resistència als condicionants polítics i ideològics dominants. L'inici de les excavacions d'Ullastret durant aquesta etapa s'avaluà sota la visió de la importància de l'impacte cultural grec sobre el món indígena. L'obra *Les arrels de Catalunya* (Tarradell 1962 [1991]) és l'exponent director d'aquesta època. Però, d'altra banda, l'arqueologia espanyola inicià clarament un procés d'assimilació del llegat grec amb afany unificador per tal d'esborrar i dissipar diferències. Obres com *Hispania Greca* (García Bellido 1948) i sobretot els

primers volums d'*Historia de España* (Menéndez Pidal 1954-60) en són bons exemples.

c) De la tercera etapa, que abraça la dècada dels anys setanta, destaquen les excavacions de l'Institut Alemany en els jaciments de la costa andalusa, on va anar agafant cos la importància del llegat del món fenici, i la seva repercussió en l'arqueologia catalana amb la publicació de l'article "Los fenicios en Cataluña" (Maluquer de Motes 1969). A partir d'aleshores s'inicià una cursa per tal de pujar les cronologies: els nous jaciments preromans que s'excavaven tenien més o menys importància en funció de la seva antiguitat, i es recercava dins el període del bronze final, estructurat aleshores des del migdia de França (Guilaine 1972), per buscar fins al més petit element susceptible de veure-hi l'origen d'un feble estímulo colonitzador mediterrani. Conceptes i perioditzacions sota les denominacions de *preibèric* i *ibèric antic* van fer la seva aparició, però si bé per una banda es continuava sostenint la unitat del món ibèric, radicalitzat aleshores bàsicament per la concepció politicoideològica d'uns Països Catalans, per l'altra es donava un fals "provincialisme", dissimulat sota la tutela econòmica de les diputacions provincials i en el manteniment de prestígis acadèmics a partir de la nova creació d'universitats. En la majoria dels treballs, que se succeïen ràpidament, s'observa la prevalença de l'element individual per damunt de l'intent de síntesi: per cada dues pàgines de novetats se'n publicaven deu de conceptes ja coneguts i sense revisió crítica. En general, hi havia una tendència positivista d'aproximació al mètode de la investigació prehistòrica, i es dotava els treballs de certs tecnicismes científics a partir d'anàlisis, aspecte que sens dubte és lloable però que comporta un menyspreu pel vessant històric, que queda així relegat a les síntesis uniformitzadores.

d) La darrera etapa s'inicia a la dècada dels anys vuitanta, amb la restauració de la Generalitat de Catalunya i amb una nova concepció política i històrica de la qual van sortir malparats l'arqueologia i en general tot el món antic. La proclama institucional del Mil·lenari de Catalunya n'és el màxim exponent, i el nou Museu d'Història de Catalunya (MHC) una de les seves realitats, que ens aproximen als ninotaires dels parcs d'atraccions, en el més complet mimetisme amb la ideologia dominant de caire nord-americà.

OBJECTIUS

Hom pot, doncs, en el present treball recórrer a dues posicions: limitar-se a donar noves informacions que s'afegeixin com un complement més a les ja conegudes o bé, a més a més, arriscar-se a formular nous

plantejaments historicoarqueològics. Evidentment, en aquesta qüestió intervé l'element subjectiu que afecta l'autor del treball i, de fet, la motivació de la tesi. Per a alguns, una tesi doctoral és un formulisme administratiu obligatori, condicionat per unes certes imposicions de temps que cal superar per mantenir-se en la cursa administrativa a fi de projectar el seu futur i, en general, és el punt de partida de la investigació. En altres casos, una tesi doctoral és tan sols un mitjà per intentar recollir i ordenar unes experiències personals que moltes vegades han quedat reflectides en anteriors treballs d'investigació i, per tant, esdevé un balanç autocrític d'una etapa anterior, a propòsit d'una temàtica concreta d'investigació, per rectificar-ne o matisar-ne la continuïtat.

Com que el nostre cas correspon a la segona opció, caldrà reestructurar la trajectòria investigadora a partir de quatre preguntes concretes:

a) Què sabem en realitat sobre el jaciment del Molí d'Espígol? Primer, cal partir de l'estudi del territori i de la recollida d'informacions proporcionades per les excavacions que s'hi ha realitzat.

b) Com hem d'interpretar contextualment aquest jaciment? Indagant els comportaments socials de la comunitat que hi habitava, a partir de la informació que es pugui extreure dels seus plantejaments urbanístics i domèstics.

c) Són vàlides les pautes cronològiques que utilitzem per a la seva datació? Cal analitzar els elements de la seva cultura material tot replantejant-nos críticament certs elements, com les ceràmiques importades, considerades tradicionalment veritables fòssils directors.

d) Per què existeix aquest jaciment i quines són les seves circumstàncies de relació amb la resta del món preromà de Catalunya? Podem respondre a aquesta pregunta mitjançant dues vies d'interpretació històrica: o bé intentem imbricar les respostes obtingudes amb la concepció de l'esquema tradicional vigent o, per contra, intentem modificar l'esquema a partir de les dades obtingudes amb anterioritat.

Evidentment, ens decanem per la segona via, tot i que ja advertim des d'aquest manifest d'objectius que cal tenir en compte que l'esquema final, heterodox, és el resultat d'una reflexió no mancada d'algunes hipòtesis. La seva confirmació dependrà, doncs, de la facilitat que en el futur tinguin les diferents peces del coneixement arqueològic per imbricar-s'hi. Si volem tractar l'arqueologia com a ciència calen noves propostes que incitin al debat i a la crítica. L'immobilisme conservador, amb fortes dosis de dogmatisme, és el causant de relegar l'arqueologia als museus: "Tot se sap, tot està en el seu lloc i res no s'ha de moure".

HISTÒRIA I APROXIMACIÓ AL MEDI NATURAL

DESCOBRIMENT I HISTÒRIA DE LES EXCAVACIONS

La primera referència coneguda d'un jaciment d'època ibèrica en el terme municipal de Tornabous correspon simplement a una nota en el catàleg de jaciments ibèrics en l'obra *El poblament prehistòric a Catalunya* (Serra Ràfols 1930), segurament extreta de la notícia d'unes excavacions realitzades l'any 1919 per Josep Puig i Cadafalch en el terme de Tornabous, de les quals no n'ha quedat detall, i que de totes maneres sembla que no s'arribaren a realitzar en l'indret del poblat sinó en la zona del Turó Gros, en unes escasses restes d'època ibèrica amagades sota una construcció d'època medieval. El primer indici fiable parteix d'un grafit ibèric pintat sobre ceràmica que Mn. Joan Serra i Vilaró va proporcionar a Manuel Gómez Moreno i que aquest publicà anys més tard amb la sola referència de Tornabous (Gómez Moreno 1949). Així i tot, la coneixença d'aquest jaciment quedà memoritzada per Mn. Antoni Llorens, col·laborador de Mn. Serra, en els seus anys al seminari de Solsona, que recordava que aquest darrer parlava d'un gran jaciment ibèric a Tornabous. Passaren els anys i el 1955, Mn. Llorens, llavors director del Museu Diocesà de Solsona, decidí emprendre la recerca del poblat i el localitzà a la partida coneguda com el Clot de l'Infern; també s'assabentà aleshores que el seu propietari tenia intenció d'anivellar el petit tossal, a fi que permetés cultius de rec amb aigua del canal d'Urgell.

Les primeres gestions amb el Ministeri a Madrid no obtingueren resposta, i amb la Diputació Provincial de Lleida fins i tot van ser més nefastes: el van despatxar al·legant que el terme municipal de Tornabous no pertanyia al bisbat de Solsona, i li van

assegurar que els arqueòlegs de l'Institut de Estudios Ilerdenses es farien càrrec del jaciment. Però no hi van intervenir, i durant l'estiu d'aquell any la part occidental del jaciment fou destruïda i anivellada. Amb motiu de les primeres remocions aparegueren gran quantitat de fragments ceràmics, i els anys següents aquests atragueren l'atenció del Sr. Ramon Boleda, el qual va arribar a reunir-ne una petita col·lecció que es conserva en la vila de Verdú. L'any 1970, Mn. Llorens, aprofitant l'amistat i el mecenatge del Sr. Josep Ribalta, propietari prop del jaciment, va portar a terme la seva primera campanya d'excavacions, després de la qual va informar la Dirección General de Bellas Artes de la importància del jaciment i va obtenir d'aquest organisme el corresponent permís oficial per a l'any següent, si bé sense rebre cap ajuda econòmica, pel fet que els materials arqueològics anirien destinats al Museu Diocesà de Solsona.

Durant l'any 1971 es van portar a terme dues campanyes d'excavacions. En la primera Mn. Llorens va associar-hi el prof. Maluquer de Motes, director de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona, el qual escriví una memòria que poc després va ser publicada (Maluquer de Motes *et alii* 1971). La segona la va realitzar sol i sense mitjans econòmics, ja que havia sorgit un litigi entorn de la direcció dels treballs. Finalment, el Dr. Martín Almagro Basch, aleshores comissari general d'Excavaciones Arqueológicas, confirmà Mn. Llorens com a director, el qual, així, encara va realitzar una nova campanya l'any següent. La substitució del Dr. Almagro pel prof. Maluquer de Motes al capdavant de la comissaria va significar el final de les intervencions del Museu Diocesà de Solsona, però Mn. Llorens ja havia aconseguit el seu objectiu primari d'obtenir un bon lot de materials arqueològics per al Museu.¹

1.- Els treballs realitzats en el jaciment del Moli d'Espigol durant els anys 1970 a 1972, corresponents a les quatre primeres campanyes d'excavacions oficials, realitzades sota la direcció de Mn. Antoni Llorens i Solé, aleshores director del Museu Diocesà de Solsona, foren

L'etapa compresa entre el 1975 i el 1984 correspon a les excavacions realitzades pel prof. Maluquer de Motes amb la col·laboració dels professors ajudants del seu departament, entre els quals hem de destacar la malaguanyada figura de Ramon Pallarès i Comas. Durant aquests anys es va concretar la compra del jaciment per part de la Direcció General de Belles Arts, i posteriorment, el 1981, la gestió del jaciment fou traspasada com a competència de la Generalitat de Catalunya. Al llarg d'aquestes deu campanyes d'excavacions, el prof. Maluquer de Motes va donar prioritat a l'excavació en extensió a fi de completar ràpidament una visió urbanística del jaciment, i fins i tot algunes vegades els mètodes de treball utilitzats no foren els més adequats, fet que li comportà crítiques dels seus ajudants. Malauradament la tasca de camp del prof. Maluquer de Motes es va veure interrompuda per malaltia la primavera del 1985, i tampoc la seva obra escrita es va poder complementar amb el detall de les seves actuacions de tots aquells anys, car morí sobtadament a final de setembre de l'any 1988. Així, sobre el jaciment tan sols han estat publicats un opuscle-tríptic (Maluquer de Motes 1979), una breu ressenya de les activitats (Maluquer de Motes 1982), la seva *Guia del Jaciment* (Maluquer de Motes 1986) i algunes consideracions generals en referència a les estructures arquitectòniques (Maluquer de Motes *et alii* 1986). La tercera i fins al present última etapa s'inicià el 1987, en què per delegació del prof. Maluquer de

Motes ens vam fer càrrec de la direcció de les excavacions, sota la supervisió del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, amb la finalitat d'adequar el jaciment a les visites públiques. Al llarg d'aquests anys s'han posat al descobert algunes estructures importants que confirmen el Molí d'Espígol com un dels jaciments del període preromà més rellevants i excepcionals de Catalunya (fig. 2). El present treball aporta principalment les activitats d'aquesta darrera etapa de les investigacions, i complementa aquelles que el prof. Maluquer de Motes no va tenir ocasió de donar a conèixer, sobre les quals creiem tenir l'obligació d'insistir, no solament perquè són un llegat important del patrimoni de Catalunya, sinó per retre un homenatge a la vàlua científica d'aquell que fou el nostre mestre.

SITUACIÓ I ENTORN GEOGRÀFIC ACTUAL

LA GEOGRAFIA

Situació

El jaciment arqueològic se situa a 1° 05' 18" longitud est i a 41° 43' 20" latitud nord, en el límit nord-oriental de la plana de l'Urgell, en el terme municipal de Tornabous (fig. 3). El jaciment ocupa la primera ondulació del terreny, a uns 310 msnm, al peu d'un turó de 341 msnm ubicat al nord-oest del tossal d'Espígol (370 msnm), que és l'altura dominant de la contrada.

recollits en un "diari d'excavacions" que, malgrat que està ple d'anècdotes i comentaris aliens a l'excavació, constitueix una font documental interessant per conèixer aquells treballs.

A més, Mn. Llorens ens ha deixat els manuscrits de dues memòries dels treballs que ell va portar a terme: una primera, redactada l'any 1973, que fou enviada a la Direcció General de Belles Arts a Madrid, en compliment de la normativa aleshores vigent dels permisos d'excavacions; i una altra redactada uns deu anys més tard amb l'objectiu que fos publicada per la Generalitat de Catalunya.

Malauradament, ambdós manuscrits han romàs inèdits perquè el prof. Maluquer de Motes s'oposà a la seva publicació. L'enfrontament entre ambdós era un tema prou conegut en el món de l'arqueologia catalana d'aleshores. Amb ells es repetia la vella història d'enfrontaments entre la Universitat de Barcelona i el Museu Diocesà de Solsona que ja havien protagonitzat el Dr. Bosch Gimpera i Mn. Serra i Vilaró els anys vint.

Sóc testimoni i part implicada en aquest afer, ja que aleshores servia de pont o mitjancer entre ells, de resultes de l'amistat amb què m'honoraven tots dos, pels quals conservo una grata memòria de respecte i admiració. Per aquest motiu, crec que em puc permetre –al·legant el complement anecdòtic, però de fet històric, de les excavacions del Molí d'Espígol– deixar constància de la valoració que, transcorreguts els anys, s'ha de fer de Mn. Llorens, i més quan durant els darrers anys de la seva vida es trobà implicat com a cap de turc del bisbat en l'afer judicial dels retaules de Solsona, on certament alguns diners foren destinats a finançar les excavacions del Molí d'Espígol.

Mn. Llorens responia, en la seva condició de canonge de la catedral de Solsona, al típic capellà amb estudis d'estada a Roma que defugia la figura del clàssic "mossèn Tronxo", caricaturitzat en l'obra de Mn. J. Ballarín com a prototipus del clergat d'un bisbat de muntanya. Era un home intel·ligent, un xic eixelebrat però dotat d'un fort caràcter, com quedà de manifest en una de les topades amb el prof. Maluquer de Motes a Balaguer que ell mateix va explicar en una entrevista periodística:

"Vaig trobar-me amb el Maluquer de Motes en una reunió d'estudiosos que hi va haver a Balaguer, i després de parlar un xic m'engega: 'És que pensa tornar-hi, a Tornabous?'. 'Ja ho crec!', li vaig dir. 'Doncs està molt equivocatl!', digué tibet Maluquer de Motes. 'Qui està equivocatl' és vostè! Passi-ho bé', i vaig marxar."

Des de la dècada dels cinquanta, Mn. Llorens havia ocupat la direcció del Museu Diocesà de Solsona, on havia portat a terme la recuperació de les pintures romàniques de Pedret; després es dedicà a la investigació de temes històrics, però fins llavors no s'havia ocupat de pràcticament res d'arqueologia. Aleshores, ell considerava que havia de completar la seva tasca al davant del Museu aportant-li una bona col·lecció de peces, i aquest fou l'objectiu primari de la seva intervenció al jaciment del Molí d'Espígol. En poc temps, recordant les experiències que ell havia compartit en la seva joventut amb Mn. Serra en l'excavació d'Anseresa, i documentant-se més del que s'ha dit –com queda palès en els seus manuscrits–, en va tenir prou per aventurar-se en aquella tasca. Aquest era el principal motiu pel qual el prof. Maluquer de Motes el considerava un intrús en el camp de l'arqueologia i l'origen de l'enfrontament entre tots dos, sobretot quan els resultats començaren a ser importants. Però, una vegada més, un "murri clérigus solsoniense" s'avançava a la Universitat i així s'iniciaven les excavacions en un jaciment puntal de la nostra arqueologia.

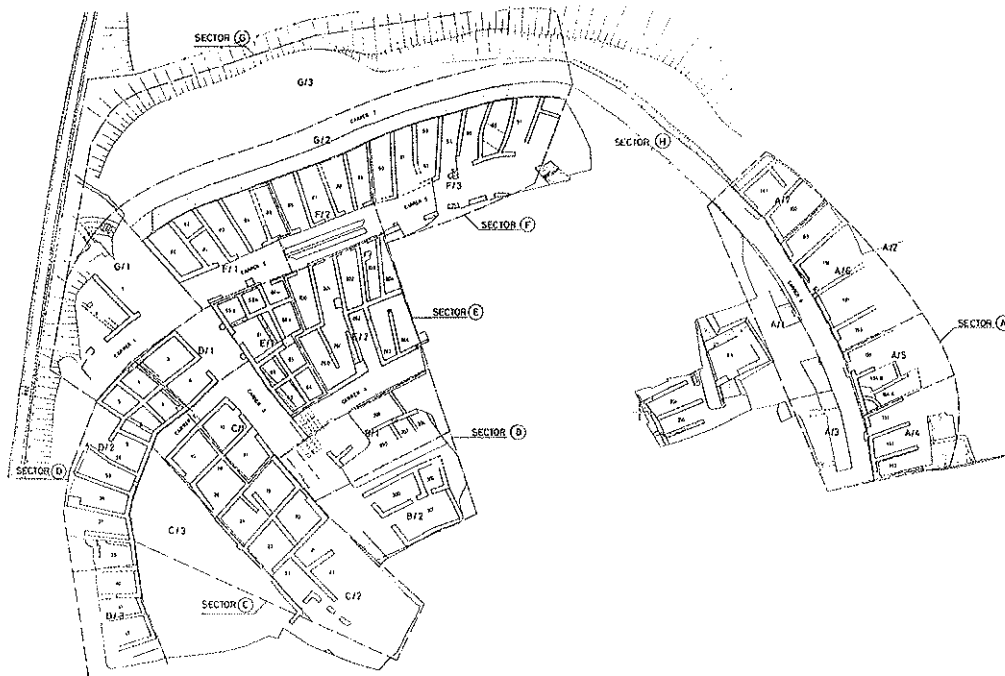

Figura 2. Planta del jaciment.

Entremig es troba una depressió fins als 320 msnm per on discorre actualment el canal d'Urgell. La topografia del paisatge és molt simple. Agafant com a centre el jaciment, al nord trobem el petit turó abans esmentat i el límit oriental de la plana, amb una extensió de 2 km encaixada entre aquell i el vessant meridional de la serra d'Almenara (450 msnm); a l'est hi ha el tossal d'Espígol, i a partir d'aquest un terreny ondulat de petits turons que augmenten progressivament d'alçada al llarg de 15 km fins a arribar als primers contraforts de la Segarra (cota 500 msnm); per l'oest s'estén la gran plana de l'Urgell (300/200 msnm), que discorre fins al riu Segre (a uns 25 km de Balaguer i a 40 km de Lleida); pel sud fins al riu Corb (a uns 24 km), al peu de la serra de Belltall, que fa la partició d'aigües entre l'Ebre i la Mediterrània (ja a la província de Tarragona, a 85 km) (fig. 4).

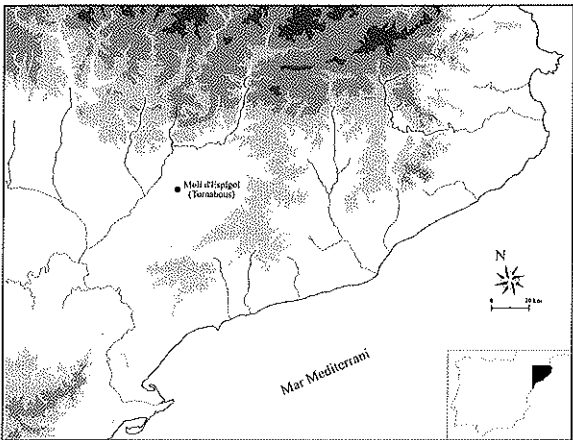

Figura 3. Situació del jaciment.

Geomorfologia

La plana de l'Urgell té el seu origen geològic en un terraplenament provocat per la força erosiva dels rius durant l'alternança rítmica d'aquests en el quaternari, que va fragmentar els estrats calcaris de les costes veïnes formades en l'oligocè.

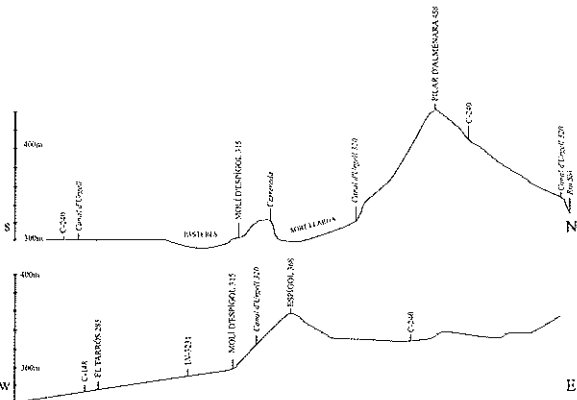

Figura 4. Perfil orogràfic de la zona on s'ubica el jaciment.

EL CLIMA

La temperatura

Catalunya, en general, forma part de l'anomenada zona temperada, ja que les temperatures mitjanes hi oscil·len entre els 13°C i el 17°C, i s'hi nota la influència de l'aigua tèbia de la Mediterrània. Ara bé, aquesta mitjana es veu modificada amb grans variacions tèrmiques per raó de les condicions del relleu.

Així, a les planes interiors, l'hivern fred i l'estiu xafo-gós donen el més fort contrast tèrmic de Catalunya. Per exemple, contrastant les dades del període 1906-1925 s'observa que la temperatura mitjana del mes de gener a Tornabous fou de tan sols 4°C, mentre que al mes d'agost en aquest mateix període va pujar fins als 23°C; això indica una variació tèrmica d'aproximadament 20°C. Però a més cal tenir en compte que, si comparem l'oscil·lació total d'aquests mateixos anys, la diferència registrada augmenta entre la mínima absoluta, 10,4°C, i la màxima absoluta, 39,4°C.

La pluja

Si bé la temperatura és un element climàtic d'importància del qual depenen considerablement la fesomia, les condicions d'hàbitat i les circumstàncies econòmiques d'un territori, no ho són menys les precipitacions. La quantitat d'aigua caiguda i el ritme en què cau conformen tant o més que la temperatura el caràcter d'un país. Per aquest motiu els geògrafs han dividit Catalunya en dues zones: la humida i la seca. Així, s'estima per a les planes de l'Urgell una precipitació anual d'entre 300 i 400 mil·límetres, la qual cosa les converteix en les més seques de Catalunya, en connexió amb la zona àrida aragonesa dels Monegros.

La humitat

Un altre dels elements que caracteritzen un clima és la humitat ambiental; per això cal tenir en compte que la humitat depèn també de la temperatura, que origina boires en les zones fredes. Aquesta és una de les característiques de les planes de l'Urgell durant els mesos d'hivern, i arriba a graus d'elevada saturació (boires ploraneres) i a la formació de gebre (boires gebradores) quan la temperatura disminueix per sota dels 0°C. Amb tot, cal dir que hi ha anys que les boires ocupen tota la plana durant uns dos mesos (gener i febrer), i solament en comptades ocasions el sol es fa visible algunes hores a ple migdia. Tots aquests elements condicionen la definició del clima mediterrani continental. Evidentment pot ser que les condicions exposades no siguin les que es registaven en l'antiguitat, però com a mínim podem adoptar-les com a indicatives per intentar aproximar-nos a les condicions de vida sobre aquest territori. En tot cas, si comparem aquesta zona amb altres àrees de clima mediterrani, com per exemple la costa, resulta evident que hi ha grans diferències climàtiques.

LES AIGÜES

El riu Segre és sens dubte l'únic de tot el sector occidental que pot ser denominat com a tal, car tot i el

seu origen pirinenc es pot beneficiar de les condicions de pluviositat i neu, fet que origina les seves crescudes els mesos de maig i de juny. La resta dels anomenats rius neixen en la zona dels altiplans centrals o en la confluència d'aquests amb la serralada del Prelitoral, on els índexs de pluviositat arriben tan sols a 700 mm. A més, cal tenir en compte que en els seus recorreguts pràcticament no reben cap altre cabal, i que travessen les grans planes de sedimentacions eocèniques. Així, tan sols el petit riu Sió arriba a aportar algunes aigües al Segre, però l'Ondara i el Corb es perden per evaporació, tal com ho fa, per exemple, el Gadiana en arribar a la Manxa; aquest fenomen és molt habitual a les planes àrides. Aquestes darreres condicions hidrogràfiques en certa manera donen origen a petits estanyols propis dels climes àrids, on les aigües corrents, mancades de continuïtat a causa de l'evaporació ràpida, no tenen força erosiva suficient per excavar llurs llits i per això s'acumulen temporalment a les fondalades, tal com succeeix al nord d'Àfrica amb els xots algerians. Avui, d'aquests estanyols pràcticament sols en queden dos, i encara amb amenaça de desaparició: l'estany d'Uxafava a Ivars, que no arriba a les 200 ha i té una profunditat de 4 m –però aquesta informació correspon al moment en què fou aprofitat per vessar-hi les aigües residuals dels regatges del canal d'Urgell, i per tant originàriament encara devia ser més petit–, i l'estany del Poal, de menys d'1 ha i d'1 m de profunditat, que s'eixuga completament durant les secades persistents. Amb tot, hi ha testimonis d'altres estanyols o basses, avui dessecats i reconverts en camps de conreu des que la plana es pot regar amb les aigües del canal d'Urgell. Així, hi havia l'estany del Conill a Linyola, el d'Anglesola (del llatí *Angulariola*), i aquest devia ser també l'origen de la bassa del Molí d'Espígol, al peu del jaciment. L'aigua esdevé, doncs, l'element clau per reconèixer les condicions de la plana d'Urgell.

LA VEGETACIÓ

El sòl

El caràcter general d'un paisatge geogràfic i les seves possibilitats agrícoles, ramaderes o forestals depenen molt de quina mena de sòl hi predomina. Atesa la seva composició geològica, els sòls poden quedar representats pels anomenats serozems, amb un horitzó superior feblement humífer, una zona rica en carbonats càlcics –i sovint amb importants quantitats de guix i de sals sòdiques– i finalment una roca argil·lo-limosa, amb una capa xerorendzina, molt esquelètica, pulverulenta i de color grisenc. La presència o absència de carbonats té una gran significació per a la vida de les plantes, gràcies al procés de descarbonatació, però aquest requereix una pluviositat important. El

factor de pluviositat és el que manca per naturalesa a les planes de l'Urgell, però ha estat substituït per la irrigació gràcies a la construcció del canal, que ha convertit el paisatge: de l'aridesa a unes condicions òptimes per a l'explotació d'arbres fruiters.

Les plantes

Com a conseqüència de les condicions climàtiques i de la composició del sòl, el bosc d'alzina típic mediterrani (*Quercus ilex* sp. *ilex*) ha experimentat un empobriment notable i ha aparegut una subespècie diferent, la carrasca (*Quercus ilex* sp. *rotundifolia*), que creix més lentament que la raça del litoral; això ha provocat que el bosc hagi caigut temps ha, incapaç de resistir l'acció de la destrucció, de la pastura i del foc. Aquest procés ha ocasionat que la garriga del *Quercus coccifera* i la brolla del *Rosmarino-Ericion*, de valor pastoral, cobreixin actualment la major part d'aquest territori; a aquestes formacions vegetals s'associen l'espart (*Lygeum spartum*), les botges (*Artemisia herba-alba*) i el siscall (*Salsola vermiculata*). Amb tot, és evident que en el transcurs del temps i sobretot l'acció de l'home han degradat aquest paisatge; per tant, en el futur caldrà accentuar els estudis paleoecològics.

Les dades paleoecològiques

Fins al present i a causa de la manca de mitjans econòmics no s'han pogut efectuar en el jaciment les anàlisis pol·líniques i antracològiques que permetin reconèixer-hi les condicions ambientals. No obstant això, resulta interessant observar les dades provinents de Punta Farisa a Fraga (Maya *et alii* 1993), ja que mostren com a partir del bronze mitjà començaren a donar-se les condicions ambientals que preludiaven una aridesa progressiva, afavorida pel clima subboreal i sobretot per l'acció antròpica, que s'oposava a la regeneració d'algunes espècies arbòries, com ara l'alzina-garric (*Quercus ilex-coccifera*), els pins blancs (*Pinus halepensis*), l'om (*Ulmus* sp.) i les cupressàcies (*Juniperus* sp.), és a dir, el ginebró, el càdec i la savina. Complementades per la presència de matolls representats pels brucs i arçots (*Rhamnus* sp.) i les èfedres (*Ethedra* sp.). I les més importants són les herbàcies, representades per les poàcies silvestres (gramínies silvestres) i les botges (*Artemisia* sp.) (Burjachs 1993, 41 i ss).

En resum, es detecta ja un paisatge força obert amb nuclis més o menys boscats, però on sobretot imperava el bosc baix de la màquia de garrics i d'arçots. La degradació de la màquia per l'acció antròpica, amb aparició de cereals (constatació lògica en haver-se efectuat aquest estudi al costat d'un hàbitat), va comportar l'establiment de formacions més obertes, com ara els brucs i brolles d'estepa, i un

domini majoritari de prats estèpics. Únicament creixien nuclis d'oms i de bogues als voltants de cursos d'aigua i basses. L'estudi antracològic ens aporta més informació al respecte, a partir de les anàlisis de carbons (Ros Mora 1993, 45-47). Així la visió es complementa, a més del pi blanc, amb la màquia de llentiscle (*Pistacia lentiscus*), arbre petit i poc desenvolupat amb aspecte de matoll i característic dels espais oberts, i amb la interessant presència dels *Tamarix* sp., plantes de zones àrides relacionades amb aigües més o menys salobres. De fet, aquest panorama té les mateixes apreciacions paleoecològiques que les anàlisis realitzades al tossal de Solibernat a Torres de Segre i als Vilars d'Arbeca, i per tant no pot diferir gaire del que devia presentar el Molí d'Espígol. Les condicions d'aquesta vegetació configuren l'existència d'un clima continental i eixut, similar a l'actual. Les evidències faunístiques aportades pel Molí d'Espígol, i més concretament aquells que fan referència al testimoni de les restes d'aus, constaten aquestes condicions.

L'ESTUDI DEL TERRITORI

LES CARRERADES

L'existència en un territori de carrerades constitueix un element importantíssim que fins al present no s'ha tingut en compte en l'arqueologia catalana (Cura, Principal 1995b). Les carrerades són vies de transhumància dels ramats, principalment d'ovelles, però també de bòvids. Històricament es remunten a les primeres disposicions del Consell de la Mesta, a partir del segle XVII, en què aquest organisme obtingué jurisdicció a Catalunya. De fet, l'existència d'uns camins destinats exclusivament al moviment de ramats constitueix més una limitació que no pas un privilegi, ja que es regula el trajecte dintre d'uns límits, imposats pel desenvolupament agrícola. Aquests camins, doncs, constitueixen el darrer exponent d'una activitat transhumant avui pràcticament desapareguda per l'estabulació, els pinsos o la transhumància motoritzada mitjançant camions. La transhumància no és una creació dels grups humans, sinó que de fet la imposa l'instint del mateix animal de desplaçar-se a la recerca de pastures. Els grups humans només catalitzen i regulen aquests processos naturals, i sols eviten la transhumància quan poden assegurar l'alimentació dels ramats gràcies a un excedent de farratges.

Així, les pastures baixes hivernals les localitzem a la depressió interior de l'àrea lleidatana (Segrià, Urgell i Pla d'Urgell), i a continuació es perllonguen cap a la zona de l'Ebre i la costa de Tarragona; i les pastures

d'estiu estan tradicionalment ubicades a l'àrea pirinenca. El fet, doncs, que una d'aquestes carrerades passi a menys de mig quilòmetre del jaciment és un element a tenir en compte per poder reconèixer una de les possibles activitats econòmiques del Molí d'Espígol. Aquesta carrerada la podem seguir a partir dels itineraris coneguts. Parteix de la zona de l'estany d'Ivars i a tocar del jaciment connecta amb la procedent de Vilagrassa i Verdú. En aquest terme municipal hi conflueixen dues carrerades més: la procedent d'Arbeca que arriba d'Ascó, a la zona de l'Ebre, i la procedent del Perelló, a la costa tarragonina, que ja ha enllaçat amb una altra que té el seu origen al Baix Penedès i passa per Guimerà i Ciutadilla. La via prossegueix en direcció nord cap a Puigverd d'Agramunt i Sanahuja, on es bifurca cap a Pineil i per la ribera Salada fins a Tuixent i les pastures de Josa del Cadí, o bé prossegueix cap al Solsonès per Llobera, Olius i Navès, on empalma amb la procedent de Calaf.

LA PROSPECCIÓ I EL MAPA ARQUEOLÒGIC

Aquests darrers anys, l'arqueologia a Catalunya ha desenvolupat tot un conjunt d'activitats de camp basades en la prospecció del territori que en definitiva han confeccionat els mapes arqueològics actuals, on s'han incrementat de manera notable els jaciments, entenent per jaciment qualsevol unitat geogràfica on hi hagi algun tipus d'element arqueològic. Però, en general, aquests mapes tenen un greu inconvenient: distorsionen la realitat, ja que s'hi assenyalen d'una manera uniforme tots els jaciments, sense diferenciar el grau de fiabilitat de la informació. Així, per exemple, cal ser molt prudents a l'hora d'assenyalar com a jaciment les recollides superficials de ceràmiques en un camp de conreu, car de tots és sabut que molts camps de conreu s'han creat a partir d'aportacions de terres procedents de diferents indrets, la qual cosa comporta la presència de fragments ceràmics originals de l'indret on s'han recollit les terres, i per tant d'aquesta manera és molt fàcil incrementar el nombre de jaciments per duplicació. Aventurar-se aleshores a interpretar conceptes sobre poblaments dispersos a base de possibles fondos de cabanes més o menys agrupades ens sembla arriscat.

Així doncs, considerem que els mapes arqueològics han de reflectir sobretot el grau de fiabilitat de la informació, i per aquest motiu trobem encertada alguna proposta al respecte (Rocafiguera 1995, 27), si bé creiem que cal matisar-la:

- Grau 1: Jaciment conegut només per indicis (tradició oral, documentació antiga d'escàs relleu o troballes de superfície).
- Grau 2: Jaciment conegut per intervencions antigues portades a terme amb poca fiabilitat i que

actualment s'han perdut; i estructures incertes acompanyades d'alguns materials recollits en prospecció.

- Grau 3: Jaciment conegut per excavacions puntuals a manera de sondeigs, que no permeten una visió àmplia del conjunt.
- Grau 4: Jaciment excavat amb una certa extensió, però escassament documentat, amb pèrdua de molta informació (recollida preferencial de materials).
- Grau 5: Jaciment totalment excavat o en curs d'excavació amb dipòsit de materials classificats.

Bàsicament diferim de la proposta model en no acceptar com un grau de coneixença 3 la prospecció per a recollida de materials, que per a nosaltres, a falta d'estructures, equival simplement a un índex que en el futur el jaciment ha d'accedir a graus superiors.

ELS PRECEDENTS DE L'EDAT DEL BRONZE

L'estudi sobre les condicions de poblament i les seves relacions macroespacials es deu principalment a J. M. Puche (1993). El panorama de la plana de l'Urgell durant el bronze inicial-mitjà es caracteritza per l'absència de jaciments, fet que contrasta amb la coneixença de diferents assentaments a la ribera del Sió i en menor nombre a la vall del Corb; constatem, doncs, una tendència de concentració dels jaciments a la vora de les valis fluvials, amb una possible explotació de l'àrea de secà amb finalitats ramaderes. L'edat del bronze recent-final representa una època de ruptura i canvi profund respecte a les tradicions de poblament anteriors. Així, durant el bronze recent, on la cultura material mostra una clara continuïtat respecte a l'etapa anterior, trobem ja alguns jaciments com el Castell de l'Ofegat, el Tossal del Mor i les Avalls, però de fet aquests jaciments tornen a estar ubicats en indrets que dominen l'Ondarra i gaudeixen de les seves condicions aquífères. Durant el bronze final o fase dels camps d'urnes s'estableix el predomini definitiu de les planes, però sempre a partir de jaciments ubicats en turons alts que les dominen; de moment no se'n coneix cap d'assentat estrictament a la plana. El principal nucli es concentra sobre la serra d'Almenara i els seus entorns: tossal del Moro, tossal de Santa Llúcia, Tossal de l'Àliga, necròpolis de túmuls d'Almenara (Maluquer de Motes 1973) i Tossal Redó. Els altres es troben des de Tàrraga fins als contraforts de la Segarra: tossal del Mor, castell de l'Ofegat i Tossal de les Bruixes. Finalment, la majoria d'aquests jaciments tenen una continuïtat durant el ferro I i l'època ibèrica.

Evidentment, aquestes valuoses informacions resultat de prospeccions o febles sondeigs requereixen

interpretacions crítiques. La primera que s'imposa fa referència a la identificació i catalogació dels materials. Ens sembla que en l'estat actual es fa difícil diferenciar, a partir dels materials ceràmics, la divisió entre bronze inicial-mitjà i bronze recent, sobretot tenint en compte que aquestes ceràmiques representen un substrat de llarga perdurabilitat que conviu amb les primeres ceràmiques amb acanalats, i de fet la troballa esporàdica d'un fragment amb acanalats pot fer canviar de catalogació un jaciment. La segona és que fins al moment present es considera que no hi va haver ocupació de la plana fins a l'aparició del Molí d'Espíol, i s'estima en hipòtesi, a partir de la troballa d'alguns fragments de ceràmiques amb acanalats, que el jaciment té el seu origen al segle VII a.n.e.; aquest fet, com veurem, planteja el problema de la perdurabilitat d'aquests fragments. El canvi de patrons d'assentament, de fet, no es donà fins a l'etapa d'iberització. Això implica, al nostre entendre, que hem de ser molt prudents en la valoració antiga de tots aquests petits jaciments. Podríem denominar-los "indrets de campaments de tradició antiga", és a dir, llocs privilegiats per a campaments estacionals i de control de la plana; així, caldria entendre la ubicació del Molí d'Espíol no com el centre d'una organització jeràrquica d'assentaments humans que articulava tot un sistema d'explotació racional del territori, sinó més aviat com una conseqüència de l'existència d'aquests campaments. En definitiva, el que intentem entreveure a partir d'aquestes informacions és un model de colonització: l'existència anterior a l'època ibèrica de petits campaments, i la creació posterior d'un *oppidum* forà per a la captació de la riquesa, a manera d'un mercat.²

EL MOLÍ D'ESPÍOL I EL SEU TERRITORI

El jaciment del Molí d'Espíol, situat a l'extrem oriental de la plana de l'Urgell, presenta una zona d'influència i de relació sobre el territori que hem definit a partir de tres cercles concèntrics a fi de poder delimitar les seves fronteres naturals en funció dels accidents topogràfics del terreny (fig. 5).

a) 1r cercle. Àrea territorial de control efectiu, amb un radi de 6 km a l'entorn del jaciment, i amb els límits següents:

- Pel nord, la serra d'Almenara, amb una altura màxima en el punt culminant de 460 msnm, és a dir, la serralada que s'aixeca uns 130 m sobre la plana i que constitueix, com el seu nom indica, un

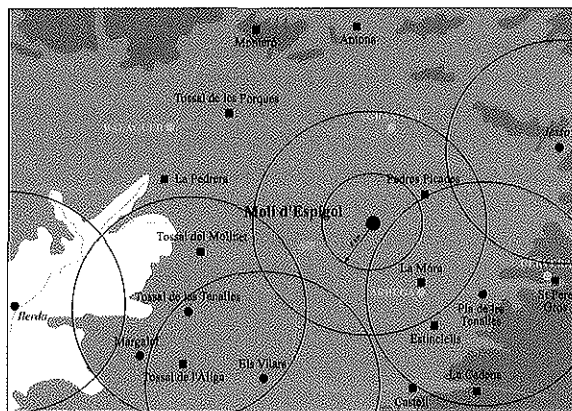

Figura 5. Zones d'influència.

punt de vigia i control no sols de la pràctica totalitat de la plana de l'Urgell, sinó també sobre la banda nord de la vall del Sió.

- Per l'oest, els turons d'Espíol i del tossal Gros, que queden al darrere el jaciment i són indrets efectius de control visual sobre l'Urgell Alt, planell d'estructura muntanyenca i trencada a causa de l'erosió que s'estén fins a la zona de contacte amb els primers contraforts de la Segarra.
- Pel sud, els turons de Sant Eloi i del Mor sobre Tàrraga, que controlen la vall del riu Ondarra. Al tossal del Mor hi ha un petit jaciment d'època pre-romana amb presència de ceràmiques àtiques.
- A l'oest, sense definir-se, s'obre l'extensió horitzontal de la plana de l'Urgell, on molt possiblement cal admetre com a límit l'estany d'Ivars, a uns 9 km del Molí d'Espíol.

El 50% d'aquesta àrea de control efectiu, a ponent i migdia, està representat per la plana d'Urgell, per les seves condicions ecològiques; l'altre 50%, a nord i llevant, correspon a la zona muntanyenca de secà.

b) 2n cercle. Àrea de control immediat, amb un radi de 12 km, que respondria a territoris controlats per petits jaciments més o menys dependents del Molí d'Espíol. Els seus límits serien els següents:

- Al nord, després de la serra d'Almenara, es troba la rica vall del Sió, on trobem el nucli actual d'Agramunt (antiga seu del comtes d'Urgell; i al nord-est, el límit correspondria a la serralada de Bellmunt (370 msnm), continuació per l'oest de la serra d'Almenara.
- A l'est, la frontera queda desdibuixada i poc apreciable en la zona de relleu accidentat d'unió entre l'Urgell Alt i els primers contraforts de la Segarra.

2.- Sistema de colonització prou conegut, a manera dels forts francesos i britànics al Canadà del segle XVIII. S'inicia amb la coexistència de dues comunitats, fins que el desenvolupament del nucli forà fa que aquest acabi imposant-se sobre l'indígena, ja sigui per un procés d'assimilació o de relegament, i configurant aleshores el seu propi sistema de dependències piramidals per a l'explotació del territori.

- Al sud, es controla la vall de l'Ondarra, a l'est de Tàrraga, amb l'important jaciment del Pla de les Tenalles de la Mora (Granyanella), i la prolongació de la plana de l'Urgell fins a la cicatriu formada per l'erosió del riu Corb, a Verdú, on trobem els petits jaciments del Tossal Rodó i els Estinclells.
- A l'oest, continua l'extensa plana horitzontal de l'Urgell, sense cap accident geogràfic notable, tret del riu Corb en travessar la plana. En aquesta zona s'entra en contacte amb el que devia ser l'àrea de control immediat de l'important poblat del Tossal de les Tenalles a Sidamon; més concretament aquest control es devia exercir des del petit jaciment del Tossal del Molí del Poal, a tocar d'un antic estany.

El territori ara s'incrementa amb dues valls fèrtils reaprofitables per al conreu de cereals, però cadascuna de les quals sembla estar controlada per establiments de certa importància, sobretot a la vall de l'Ondarra, amb el jaciment del Pla de les Tenalles i, en menor entitat, el de la Fogonussa A, a Sant Martí de Riucorb.

c) 3r cercle. Àrea de relació, amb un radi de 24 km, que ja ens atansa a tot un conjunt de grans centres poblacionals:

- Pel nord s'arriba al riu Segre, a l'altura de l'actual població d'Artesa de Segre, amb el poblat d'Antona, i a la vall del riu Llobregós, on s'ha localitzat un conjunt de petits jaciments d'època preromana, entre els quals destaquen els de la Bruela, de Puig Castellar i les Guixeres de Talteüll a Biosca (Puche, Sorribas 1991), al peu de l'anticlinal de l'altiplà del Solsonès.
- Pel nord-est s'arriba a la plana de Guissona, l'antiga Iesso, on a més de les restes romanes (Pera 1993) foren localitzades restes d'un establiment indígena preromà (Colominas 1941).
- Per l'est s'arriba fins a l'actual ciutat de Cervera, capital de la Segarra, important vil·la medieval emmurallada, on els indicis de l'ocupació preromana són febles, en bona part a causa de les remodelacions d'època medieval; al costat hi trobem el petit jaciment de Sant Pere Gros (Garrahou 1984).
- Al sud hi ha la serra del Tallat (800 msnm), que forma un anticlinal de 400-500 m d'altitud respecte de la comarca de la Conca de Barberà; més a l'oest es situa el jaciment dels Vilars d'Arbeca, ja a la comarca de les Garrigues.
- Al sud-oest trobem l'important jaciment del Tossal de les Tenalles de Sidamon, que sembla correspondre a l'altre gran poblat que explotava

la plana de l'Urgell a part del Molí d'Espígol; la frontera entre ambdós seria el traçat del riu Corb al mig de la plana.

- Per l'oest arribem al riu Segre, frontera natural on trobem la necròpolis i el petit poblat de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer, a la riba esquerra del Segre.
- Finalment, al nord-oest, tot i que hi continua passant el Segre, els límits de l'àrea de relació serien Balaguer, l'antic valiat islàmic i després capital dels comtes d'Urgell, i la serra de Camarasa, on hi ha l'important jaciment de Monteró (700 msnm), que per les troballes de prospecció sembla correspondre al segle II-I a.n.e., però que atesa la seva excel·lent situació –amb domini visual de tota la plana de l'Urgell i de la ciutat de Lleida– sembla evident que podria haver estat ja ocupat en època més antiga, potser per una talaia. En aquest mateix indret acabaria pel nord la zona de relació del Tossal de les Tenalles de Sidamon.

De totes aquestes referències, podem extreure'n les següents conclusions:

El territori de la plana de l'Urgell, amb els seus 580 km quadrats de superfície, hauria estat pràcticament controlat per dos grans nuclis poblacionals: el Tossal de les Tenalles de Sidamon i el Molí d'Espígol de Tornabous, si partim de la premissa que cap dels grans focus a la riba dreta del Segre, com ara Balaguer o Lleida, no tenien influència sobre la plana. Tota l'àrea de control immediat del Tossal de les Tenalles quedaria inclosa dintre els límits meridionals i occidentals de la plana de l'Urgell. Els límits orientals podrien haver estat controlats pel Molí d'Espígol, i teòricament també altres territoris, com la Vall del Sió i de l'Ondarra, malgrat que tenen característiques suficientment diferenciades. És precisament per aquest motiu que creiem que aquests ja no depenien del Molí d'Espígol, i que aquesta pèrdua de territori es veia compensada amb el domini de la part septentrional de la plana que en principi havíem definit com a àrea de relació. Aleshores, el límit entre tots dos nuclis poblacionals hegemònics hauria d'establir-se en el riu Corb, que travessa la plana. A més, hi ha una altra qüestió que hem de tenir present, i és la necròpolis de Vallfogona de Balaguer, que ens ha ofert l'important conjunt funerari d'una elit (Plens 1986). Caldrà preguntar-nos si no hi havia entre els dos jaciments hegemònics una certa relació: possiblement compartien el mateix espai funerari, que per creences s'hauria ubicat a la vora del riu i en l'indret de confluència dels seus cercles de relació.

LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES (1987-1992)

ESPAIS DE COMUNICACIÓ (fig. 11)

EL CARRER 1

El carrer 1 va ser excavat per Mn. Llorens en el transcurs de la segona campanya, l'any 1971, i posteriorment pel prof. Maluquer de Motes. Actualment continua en les mateixes condicions en què el van deixar. Parteix de la cruïlla amb el carrer 3 –com a prolongació del carrer 5– en direcció sud, i ofereix un traçat lleugerament arquejat. Disposem d'uns 30 m de llargada d'aquest carrer, fins al lloc en què queda tallat per la destrucció efectuada els anys cinquanta en aquesta part del jaciment. Presenta una amplada de 4 m en el nivell actual, entre les cotes 94,7 i 95, però devia ser menor en els estrats inferiors, ja que a l'estança 3 no hi ha rastre de la seva paret oest, en quedar per sota del paviment actual del carrer 1. Així, en el moment present i a manca d'intervenció per part nostra, creiem que el carrer 1, que disposa de 4 m d'amplada, correspon a la fase de Tornabous II.

EL CARRER 2 (CAMPANYA 1987)

El carrer 2, de dimensions reduïdes, es troba entre el carrer 3 i l'angle nord-oest de la "Gran Plaça" (antic carrer 6 del prof. Maluquer de Motes), amb una longitud de 9,5 m i una amplada que oscil·la entre 1,9 i 2,2 m. Aquest carrer havia estat excavat inicialment al llarg de la campanya del 1971, fins a la cota 95,6. En ser excavat posteriorment el carrer 3 (fins a la cota 94,7), el carrer 2 quedava molt més elevat, amb les pluges el tall s'erosionava i les seves terres havien arribat a tapar l'enllosat del carrer 3. Per aquest motiu, la nostra actuació se centrà a desplaçar el tall fins a la perpendicular dels murs del costat sud de l'estança 6, i en aquest indret vam construir un mur fals de pedra que evitès l'erosió.

En l'excavació es constataren tres nivells. El primer l'anomenarem nivell 2a (lâm. 1 i 131.5) i, de fet, molt possiblement corresponia a la base del paviment en què es presentava el carrer 2, perquè es trobava tan sols a uns 10 cm per sota d'aquest. En realitat, després hem arribat a la conclusió que no es tracta d'un veritable nivell de carrer, sinó d'un estrat de formació recent que contenia moltes pedres de l'enderroc dels murs que flanquegen aquest carrer. A continuació vam trobar un potent estrat estèril d'uns 50 cm de terra, fins que va aparèixer un nou nivell amb ceràmiques, el qual equivalia aproximadament al mateix nivell que el sòcol de l'entrada amb graó de l'estança 6, que era per a nosaltres el veritable nivell 2, així que aquest l'anomenarem nivell 2b (lâm. 2 i 121.1). Per sobre de l'enllosat que apareixia com a nivell 3, i que està a la cota 94,7, es formà un nou nivell arqueològic, i es verificà que l'enllosat del carrer 2 era la prolongació dels enllosats del carrer 3 i de l'estança 6. Aquest nivell 3 era trencat per una trinxera de fonamentació del mur oest de l'estança 6, però no pel mur del costat oposat pertanyent a l'estança 15.

EL CARRER 3 (CAMPANYES 1988, 1989, 1991 I 1992)

Aquest carrer constitueix l'artèria vial més important descoberta fins al present en tot el jaciment, amb una amplada que oscil·la entre els 4 i els 4,4 m, i se n'ha descobert una longitud aproximada de 40 m, des de la cruïlla amb els carrers 1 i 5 fins al davant l'estança 301. El carrer queda alineat amb la Porta d'Ilerda (nord-oest del jaciment), i es perllonga en direcció sud-est, amb una orientació de 60° aproximadament respecte al NM. A cada costat s'hi aixequen importants construccions de caràcter públic, com l'Edifici Singular A, descobert pel prof. Maluquer de Motes, i el conjunt representat per l'Edifici Singular D, identificat a partir de la

darrera campanya del 1994, ambdós al seu costat nord; en el costat sud s'hi aixequen els edificis singulars B i C (Edifici de les Cambres Quadrangulars). Són edificacions que sobresurten per la seva excepcionalitat respecte d'aquelles altres que podríem considerar unitats base repartides al llarg de la resta de carrers descoberts. L'estratigrafia general d'aquest carrer mostra tres fases. En destaca principalment l'enllosat del nivell inferior o C3/3, per la seva qualitat. Del nivell intermedi C3/2 no en coneixem res, ja que fou excavat en la seva totalitat pel prof. Maluquer de Motes. Quant al nivell superior, C3/1, quedava format per l'enderroc de pedres, si bé en els plànols del prof. Maluquer de Motes sembla que s'evidencia l'existència d'un mur al qual ens referirem més endavant. Amb tot, hem de remarcar que fins avui no s'ha pogut observar en cap indret de l'enllosat l'existència d'empremtes que demostrin una circulació de carros.

A fi de conèixer millor les característiques d'aquest carrer, cal diferenciar cadascun dels tres sectors que presenta:

a) 1r sector. Correspon a la part central, amb una longitud d'uns 19 m, davant l'Edifici Singular A. Aquesta part fou excavada pel prof. Maluquer de Motes entre els anys 1976 i 1983. En desconexim molts elements, com ara l'estratigrafia i el registre de materials. Del nivell intermedi C3/2 tampoc en coneixem res; l'únic que n'hem descobert, a partir de l'observació de les cotes d'alçada dels sòcols de les portes d'entrada de les edificacions que el flanquegen, és que tenia un marcat pendent vers el sector de la Porta d'Ilerda, segurament per expulsar les aigües de la pluja pel petit carreró entre les estances 1 i 80. Molt probablement era enllosat. Respecte al nivell inferior C3/3, es conserva avui a nivell del seu enllosat, el qual, d'altra banda, i com explicarem a continuació, també presentava certa inclinació en direcció al sector de la Porta d'Ilerda, però no tan accentuada com la del nivell superior. Hem fet tres petites intervencions en relació amb aquest paviment. La primera es va realitzar durant la campanya del 1988, en què es va netejar l'enllosat en l'espai situat a l'est de l'Edifici Singular A, en la cruïlla amb el carrer 4, davant les escales construïdes pel prof. Maluquer de Motes. Els materials apareguts sobre el nivell de l'enllosat C3/3 ens permeten obtenir una datació entorn del segle IV a.n.e., i es reafirma així la datació proposada pel prof. Maluquer de Motes, però no tant per la presència de ceràmiques àtiques sinó, en opinió nostra, per l'alt percentatge de ceràmiques oxidades, que no es poden incloure dins les típiques reconegudes normalment com a ibèriques comunes (les quals també hi són presents).

La segona actuació va tenir lloc en el transcurs de la campanya del 1989, en què vàrem netejar l'estructura de pedres de 2 m d'amplada i 6 m de llargada que apareix davant l'estança 17 de l'Edifici Singular D, que o bé es tracta del sòcol d'una gran edificació d'època anterior o bé d'una simple estructura a manera de vorera que –amb els seus 25 cm de diferència respecte de l'enllosat del C3/3– protegeix l'entrada de l'estança 17 del perill que pugui provenir de les aigües de pluja del carrer 4, que desemboca en aquest indret. Els materials apareguts són molt desiguals cronològicament: hi trobem peces del segle IV i d'altres del segle III a.n.e., totes barrejades, fins al punt que no creiem que aquest lot de materials pugui ser aprofitat per extreure'n cap conclusió. Creiem que en aquest indret s'havien acumulat terres procedents de les estances de l'Edifici Singular A. El tercer sondeig correspon a la campanya del 1991, i es va realitzar a la zona de confluència amb el carrer 5, atès que en aquesta cruïlla el paviment enllosat del carrer es trobava a la cota 94,95, i per tant 25 cm més elevada que la resta de l'enllosat del carrer 3; consegüentment, les aigües de la pluja hi quedaven estancades. Per trobar una solució a aquest problema s'optà per aixecar part de l'enllosat, a la manera d'una trinxera d'uns 40 cm d'amplada, a fi de col·locar-hi un canó de plàstic de 10 cm de diàmetre i 5,5 m de llargada i així poder desaiugar-lo. En aixecar l'enllosat hi aparegueren alguns fragments ceràmics que aleshores siglarem com a C3/4, ja que els interpretàvem com a corresponents a un nivell anterior enllosat. Però aquesta apreciació va resultar errònia: les lloses que aixecàrem no corresponien al nivell 3, sinó a un nivell superior, el C3/2; per tant, de fet els materials corresponen de nou al nivell C3/3 (lám. 4).

b) 2n sector. És la zona més oriental, des de les escales construïdes pel prof. Maluquer de Motes fins a davant de l'estança 300, a nivell de la cota 95,91. En aquest sector ja hi va intervenir Mn. Llorens en la campanya del 1972, quan travessà per aquest indret l'amplada del carrer 3; posteriorment hi intervingué el prof. Maluquer de Motes, i finalment nosaltres, durant la campanya del 1989, en què igualàrem tot el seu nivell per sota de les pedres del ja destruït nivell C3/1 (MEc3/2) (lám. 5-7 i 122.1). En el gràfic adjunt (fig. 6) podem comprovar que en aquest estrat les ceràmiques de tipus ibèric són majoritàries, i que hi manquen, d'altra banda, les de tipus oxidant, la qual cosa ens indicaria que l'estrat es formà en el segle III a.n.e. També en aquest estrat es va trobar un fragment de ceràmica de vernís roig ilerget (lám. 131.6), però no estem segurs que calgui donar-hi valor cronològic, ja que de fet,

com hem exposat anteriorment, alguns materials de nivells superiors poden haver quedat inclosos en aquest estrat a causa de les diferents excavacions realitzades. Ens mereixen la mateixa opinió els escassos fragments d'olletes tipus Tornabous de ceràmica comuna a torn.

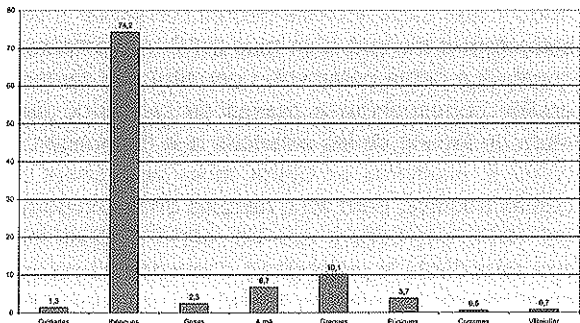

Figura 6. Distribució del material del context MEc3/2.

c) 3r sector. En la campanya de l'any 1992 s'amplià la cala per davant de l'estança 301, i aleshores es localitzà el nivell de l'enllosat del nivell superior del carrer 3 (lām. 8-10, 121.2, 122.1, 124.4-5 i 130.5 i 7), el qual en realitat està constituït per pedres provinents d'un mur que s'assenta sobre restes d'un enllosat. En el gràfic següent (fig. 7) es pot observar com els percentatges han canviat respecte de l'estrat C3/2, tot i que la ceràmica de tipus ibèric hi continua essent majoritària, però pràcticament n'han desaparegut les vores del tipus "cap d'ànec". Per primera vegada, observem que les ceràmiques comunes a torn de tipus Tornabous hi queden ben representades, i fins i tot superen les ceràmiques tradicionals de cuina obrades a mà. Les produccions de vernís negre i els fragments d'àmfores ebusitanes es mantenen similars a les de l'estrat anterior, però ara el vernís negre correspon majoritàriament a campaniana A i per tant ens trobaríem, en funció de la seva posició estratigràfica, amb un nivell que dataríem d'una fase del principi del segle II a.n.e. De fet, aquest

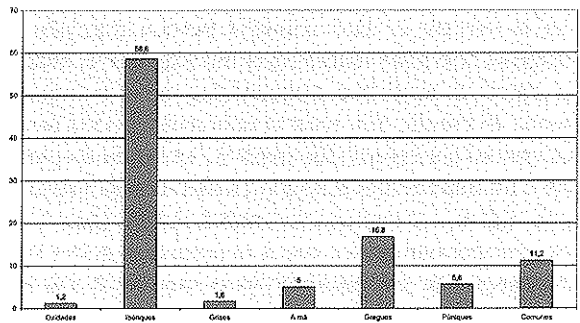

Figura 7. Distribució del material del context 92MEc3/1.

enllosat del nivell C3/1 quedà parcialment destruït perquè a sobre s'hi construí un mur –identificat en la darrera campanya del 1994, molt mal·lès– d'1,7 m d'amplada, que es perllonga al llarg de gran part del carrer 3 i que el prof. Maluquer de Motes havia dibuixat en els seus plànols interpretant-lo aleshores com a part del parament caigut de l'Edifici Singular C.

EL CARRER 4 (CAMPANYES 1988, 1989 i 1990)

Aquest carrer està orientat de sud a nord. S'inicia en el carrer 3, on el prof. Maluquer de Motes va fer construir unes escales, i prossegueix cap al nord del jaciment pel costat est de l'Edifici Singular A. Té una amplada de 3 m i se n'han descobert uns 14 m de longitud. Bàsicament no es presenta enllosat, si bé en el primer tram, a continuació dels 4 primers metres que va excavar el prof. Maluquer de Motes, hi havia indicis d'un enllosat molt destruït. El carrer presenta una inclinació vers el sud, de la cota

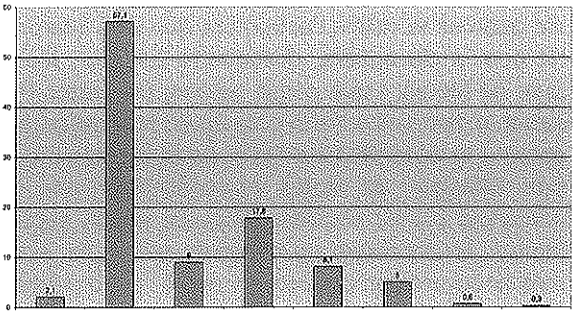

Figura 8. Distribució del material del context MEc4/2.

97,15, davant l'estança 264 al nord, a la cota 96, davant l'estança 64. El començarem a excavar durant la campanya del 1988 i prosseguírem les tasques durant el 1989.

L'estudi global de tots aquests fragments, com es desprèn del gràfic (fig. 8), ens permet datar l'estrat clarament en el segle III a.n.e.; malgrat això, tenint en compte que s'excavà en un estrat inferior al pedruscall i restes d'enllosat, aquests materials correspondrien a un veritable nivell C4/2 (lām. 11-17, 91.1, 122.6, 123.2-3 i 131.2). Ho confirmaria l'escassa presència de les ceràmiques comunes a torn, amb les característiques olletes tipus Tornabous. Durant la campanya del 1990 fou excavat un darrer tram de 2 m, a partir del nivell superficial i fins al nivell de les restes de l'enllosat, on els materials sí que corresponen clarament al nivell C4/1. Per aquest motiu els diferenciarem dels anteriors (ME90c4/1) (lām. 18).

EL CARRER 5 (CAMPANYA 1990)

Discorre des del carrer 3 en direcció nord fins al costat oest de l'Edifici Singular A, on obren les seves portes les estructures habitacionals del Barri Adossat a la Muralla. Presenta una amplada mitjana d'entre 3 i 4 m, i de moment s'ha reconegut pràcticament en tota la seva llargada, que fa 48 m (dels 54 m teòrics que té).

En funció de les excavacions realitzades podem dividir aquest carrer en quatre sectors:

- a) El primer va ser excavat pel prof. Maluquer de Motes i presenta una longitud de 12 m des de la cruïlla del carrer 3 fins a davant de l'estança 84; en teoria està excavat per sota del nivell C5/2, i no se sap com seria en el nivell C5/3. Ens manca, per tant, tota la informació de les excavacions en aquest primer sector.
- b) El segon sector és un tram d'uns 13 m de llargada que va des de davant de l'estança 85 fins a l'estança 90, i en bona part correspon sens dubte al nivell superior C5/1, si bé aquest ja s'ha sobrepassat quan es fa visible l'estructura que s'ha interpretat com a claveguera, descoberta pel prof. Maluquer de Motes, i que passa pel mig del carrer. Per salvar el desnivell entre la cota 95,60 final del primer sector i la cota 96,19 a l'inici de la claveguera, el prof. Maluquer de Motes va construir un mur de contenció i unes escales. D'aquest segon sector, tampoc en coneixem els materials apareguts, si bé més endavant comentarem en detall l'estructura de la claveguera.
- c) En el tercer sector, de 22 m de llargada, vàrem tenir ocasió d'intervenir-hi durant la campanya del 1990, i el comentarem tot seguit.
- d) El quart sector, de 7 m, resta per excavar.

El sector excavat l'any 1990 del carrer 5

En aquest tercer sector, el carrer 5 es divideix al seu torn en tres trams, determinats bàsicament pel tram intermedi de 9 m de llargada, format per un enllosat de grans dimensions que sens dubte correspon al nivell C5/1, per davant de les estances 94 a 96. En aquest tram, ja excavat pel prof. Maluquer de Motes, sols es va procedir a la neteja de l'enllosat. A partir de l'intermedi, el tram situat al costat nord es trobava, de fet, en el nivell 1, sense l'enllosat, fet que només s'explica si aquest tram era de lloses més petites i fou arrencat pel prof. Maluquer de Motes. Però com que s'havien rebaixat les estances 91 i 92/93 a un nivell més baix, en teoria al nivell 2, decidírem rebaixar aquest tram fins a aquest nivell. D'altra banda, també decidírem excavar aquest sector perquè en el tall sud del carrer 5, entre els nivells teòrics 1 i 2 (lâm. 19 i 130.8), s'observaven

algunes pedres en la posició central del carrer, i vam creure aleshores que devien correspondre a la continuació de la claveguera excavada per prof. Maluquer de Motes en el sector intermedi d'aquest mateix carrer. Malgrat que partíem de l'evidència de la possible claveguera, no vam poder-la constatar com a tal en el tram excavat per nosaltres, però era evident que totes aquelles pedres pertanyien a una estructura a manera d'un mur d'1,7 m d'amplada, construït a doble parament, i per altra part tampoc podien correspondre a pedres de l'enderroc dels murs de façana de les estances que flanquegen el carrer 5. Aleshores no vàrem saber exactament de què es tractava, però avui, després de la campanya del 1994, ens trobem que les restes d'aquell mur són sens dubte la prolongació d'una estructura que en el seu dia fou refeta a manera de claveguera pel prof. Maluquer de Motes, fins al punt que molt possiblement aquest mur aixecat sobre el carrer té certa relació amb el mur identificat en el tram oriental del carrer 3 davant l'estança 301, i que anomenem muralla 4 (vegeu més avall).

Al nord d'aquest tram intermedi enllosat i fins al final del tercer sector, el prof. Maluquer de Motes havia procedit a rebaixar el sediment fins a superar el nivell de l'enllosat, i s'apropà a les cotes del nivell 2 de les estances 98 i 99; per tant ens vam veure obligats a excavar aquest sector encara uns 20 cm. En rebaixar aquests 20 cm ens aparegué un mur que s'endinsava en el tall del costat est i que presentava una fàbrica irregular i poc curosa, de tendència atalussada en la seva cara nord. El mur té una amplada de 2 m i se'l reconeix en una longitud d'uns 3 m (muralla 2). Si s'observen les ceràmiques aparegudes en els dos sectors excavats el panorama resulta diferent del típic de les ceràmiques del nivell 2 dels altres carrers i proper al del nivell 3 del carrer 3, però, malgrat que correspon evidentment a un estrat del segle III a.n.e., continua presentant un percentatge elevat de ceràmiques oxidades. Se'ns planteja per tant la qüestió de si el nivell 2 en realitat ha desaparegut o bé hi ha aportacions de terres d'altres indrets del jaciment.

Aquesta opinió es reforça no només per l'aparició de la muralla 2, sinó sobretot perquè aquesta es disposa sobre les restes de la muralla 1 amb relació al carrer 8, amb dos trencaments en el seu parament. El primer, que seria el més antic, queda alineat sobre l'eix central del carrer 5, amb una amplada de 4 m; mentre que el segon es desvia cap a ponent uns 3,5 m, i l'amplada es manté entorn dels 4 m. Aquest desviament es deu a la presència sobre l'eix perpendicular del carrer 5 de la muralla 2. De fet, hem d'esperar una futura intervenció en aquest sector de la part alta del carrer 5 per poder esbrinar

exactament com i quan es va produir la desviació de l'eix del carrer. Avui solament estem en condicions de constatar simplement aquest canvi en la planificació urbanística.

EL CARRER 6 O GRAN PLAÇA (CAMPANYES 1989, 1990 I 1991)

Quan el prof. Maluquer de Motes, l'any 1975, va reexcavar les estances meridionals de l'Edifici Singular C, va anomenar carrer 6 la zona perpendicular a aquest edifici on s'obrien les entrades d'aquelles estances. De fet no es tracta d'un veritable carrer, sinó dels límits septentrionals d'un gran espai o plaça, la qual actualment no tenim completada. Aquest espai es reconeix a partir, essencialment, de dos costats edificats: per una banda, la façana sud de l'Edifici Singular C, que correspon al seu costat nord, i per l'altra, les construccions del Barri Est del carrer 1, que equivalen al costat oest. Finalment, en la darrera campanya de l'any 1994 hem començat a trobar les construccions que tanquen aquesta plaça pel seu costat est, és a dir, que ara per ara ens queda reconèixer aquelles que la delimitarien pel costat sud. El nivell de la superfície del terreny es troba entorn de la cota 96, i pràcticament està format per un nivell estèril amb escassos materials fins a la cota 95,2.

Durant les campanyes del 1989, 1990 i 1991 hem anat descobrint aquesta Gran Plaça rebaixant simplement aquest nivell superficial en uns 80 cm, sense aprofundir més quan hi apareixien els primers fragments ceràmics. Actualment, la Gran Plaça presenta una superfície de més de 200 m², i solament hi hem descobert una entrada a partir del seu extrem sud-oriental, el carrer 2, a més de l'existència d'un carreró d'1 m d'amplada en el costat oest, que en realitat més que un accés devia correspondre a una sortida d'aigües, a fi de no afectar les estances del Barri Est del carrer 1. Solament durant la primera campanya de l'any 1989, quan encara creïem en l'existència del carrer 6 com a tal, vàrem excavar davant la façana sud de l'Edifici Singular C.

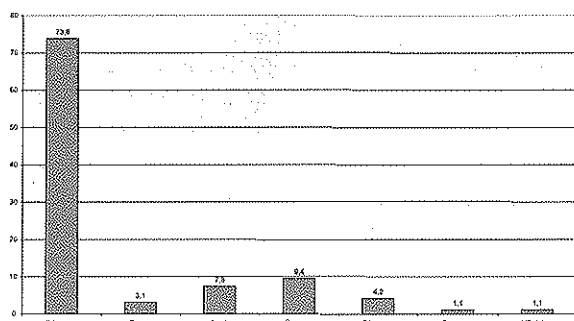

Figura 9. Distribució del material del context MEc6/1.

Els percentatges de ceràmiques (fig. 9) ens mostren clarament que corresponen en realitat als materials típics d'un nivell 2 (MEc6/2) del final del segle III a.n.e. en una fase antiga, ja que pràcticament no hi apareixen ceràmiques comunes tipus olletes Tornabous (lãm. 20-21 i 131.1).

EL CARRER 7 (CAMPANYA 1990)

Apareix a l'exterior i al llarg de la muralla 1 a partir de la Porta d'Ilerda en direcció nord, amb una llargada d'uns 50 m. Està parcialment enllosat i se li atribueix una amplada d'uns 2 m. De fet, aquest carrer fou descobert amb motiu de la neteja de la cara externa de la muralla 1 pel prof. Maluquer de Motes, però com que per a aquesta neteja s'utilitzà una màquina excavadora, no solament se'n desco-neix tota l'estratigrafia, sinó que fins i tot se n'han perdut tots els materials. Sabem, després de l'ex-cavació del sector de la Porta d'Ilerda, que la cons-trucció d'aquest carrer es degué efectuar al final del segle IV a.n.e., quan es construïren els diferents barris d'extramurs.

Hi ha indicis d'estructures habitacionals al llarg del seu costat oest, que estan encara per excavar, si bé deuen haver quedat molt malmeses per l'actuació de la màquina excavadora en el moment de la neteja de la muralla 1. Tot i així, el prof. Maluquer de Motes havia deixat en la cara externa de la muralla, darrere de l'estança 90, un testimoni de terres de 2 x 2 m per tal de mantenir un ametller, però com que les arrels havien estat tallades, a la fi es va morir l'arbre. Per aquest motiu decidírem retirar aquest testimoni durant la campanya del 1990, amb l'espe-rança que ens proporcionés una estratigrafia, la qual cosa no va ser possible car en realitat eren terres aportades que tapaven l'estrat arqueològic de damunt l'enllosat, i no s'hi podia apreciar cap diferenciació, que només va ser possible detectar-la una vegada netejats i inventariats els materials (lãm. 22-24.9 i 86.8). Malgrat tot, es va poder constatar que sobre l'enllosat hi havia ceràmiques àtiques.

EL CARRER 8 (CAMPANYA 1990)

El carrer 8 discorre entre les restes de la muralla 1 i les estances del Barri d'Extramurs que hi obren les seves portes. Té una amplada d'entre 2 i 2,5 m i una llargada de 60 m. S'inicia a l'oest com a pro-longació del carrer 7. Aquest carrer fou excavat en la seva pràctica totalitat pel prof. Maluquer de Motes, i per tant no en tenim cap informació. És evi-dent que el carrer tenia com a mínim dos nivells, però aquesta hipòtesi solament la podem constatar amb relació a l'extrem del costat de llevant, on el

prof. Maluquer de Motes va deixar uns 15 m de l'enllosat corresponents al nivell 1, entorn de la cota 98. En la nostra actuació de l'any 1990 es va netejar aquell tram d'enllosat (ME90c8/1), i s'hi localitzaren escassos fragments ceràmics (lám. 24.1-2). Una altra intervenció respecte del nivell C8/1 fou regular el tall de final d'excavació del prof. Maluquer de Motes, des de la superfície del terreny, a la cota

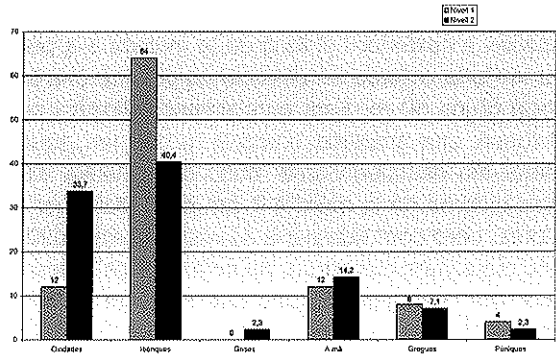

Figura 10. Distribució del material del context ME90c8/2.

98,2, fins a l'enllosat, que es troba en la cota 97,8. Finalment, per comprovar la cronologia del nivell 2, es van aixecar uns 6 m d'aquest enllosat davant l'estança 155. Aquest nivell 2 (ME90c8/2) no es presenta enllosat i apareix a la cota 97,5. Malgrat que els materials amb informació estratigràfica de què disposem són escassos (lám. 24.3-8, 25 i 87.4 i 9), és evident que hi ha diferències notables (fig. 10), no sols per la tipologia de les produccions importa-

des, sinó respecte dels altres tipus de ceràmica. És a dir, de fet el nivell C8/1 correspon aproximadament als nivells 1 o 2 de la resta de carrers, mentre que el nivell C8/2 correspon al nivell 3.

L'ENTRADA DEL NORD-EST O PORTA DE IESSO

Aquesta entrada fou localitzada en la darrera campanya del 1994, i correspon a una antiga porta de la muralla 1; posteriorment quedà inclosa dins el recinte del jaciment en construir-s'hi el Barri Extramurs. Es tracta d'un espai obert de 4 m d'amplada, flanquejat a totes dues bandes pels trams de la muralla 1, que en aquest indret s'engruixeixen fins als 2,6 m. Els materials apareguts són majoritàriament ceràmiques obrades a mà, però també amb febles percentatges de ceràmiques a torn de tipus oxidant, normalment de pastes groguenques pàl·lides.

L'ENTRADA OEST O PORTA D'ILERDA

Es troba a l'extrem oest del carrer 3 o carrer principal i, de fet, correspon a uns dels espais d'accés de la muralla 1, malgrat que posteriorment va quedar inclosa en el poblat quan aquest es va ampliar amb nous barris fora de la muralla primitiva (Barri Extramurs a ponent del carrer 7). El carrer 3 interromp la seva amplada de 4 m després de la cruïlla amb els carrers 1 i 5, de resultes de la construcció d'una estructura d'habitatge/magatzem integrada per les estances 2 i 1. L'estança 1 es presenta molt

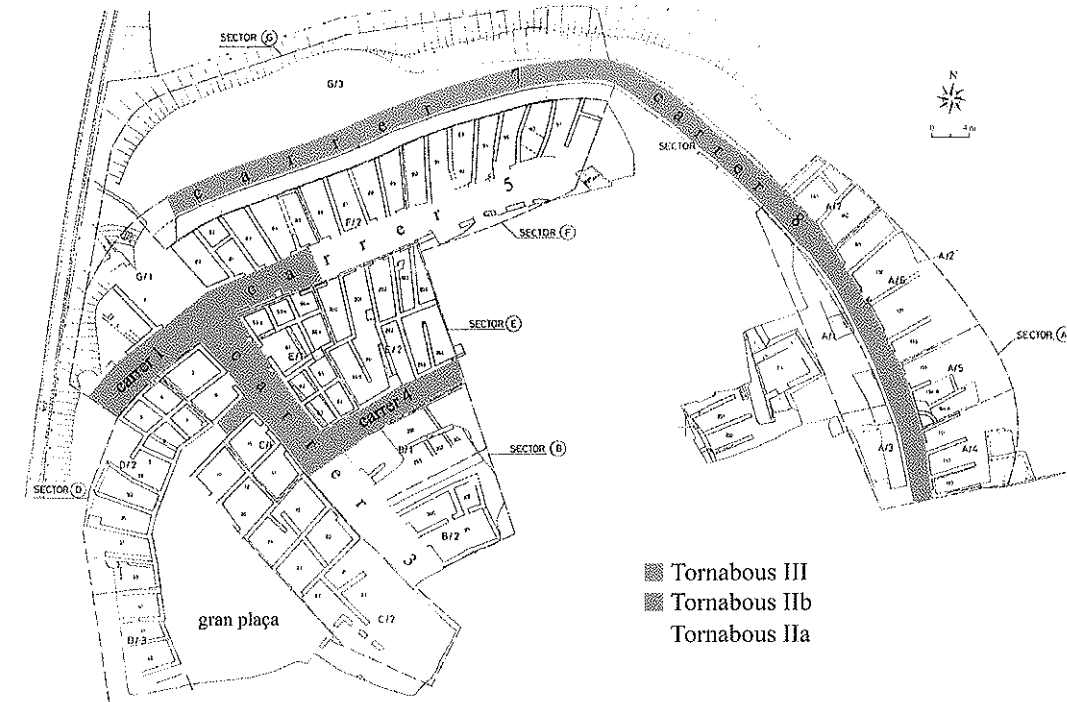

Figura 11. Eixos viaris del Molí d'Espigol.

malmesa, ja que per aquest indret, durant anys, s'han retirat les terres de les excavacions d'aquest sector del jaciment i, de fet, de les seves parets nord i est solament en resten febles indicis. Es tractava d'una estança d'uns 6 m d'amplada, i deixava, per tant, un petit carreró d'1 m d'amplada entre ella i l'estança 80, destinada segurament a la sortida d'aigües, fet que també degué contribuir a la pràctica desaparició d'aquests murs. Però abans que es construís l'estructura d'habitatge/magatzem a què ens referim, la meitat de l'espai que devia ocupar l'estança 1 era un espai obert, és a dir, s'hi perllongava amb els seus 4 m d'amplada el carrer 3, i sobrepassava la vertical de l'antiga muralla 1.

A partir d'aquest indret, el terreny es presentava reomplert de pedres que havien estat arrancades per una màquina (toro) durant la primera campanya, el 1970, en l'intent per part de Mn. Llorens d'obrir un pas cap a l'interior del poblat. El prof. Maluquer de Motes pràcticament no hi intervingué mai (es limità a comentar: "Tot està destruït pel toro de Mn. Llorens"), a excepció de l'extrem sud-oest, darrere l'estança 80, just al final de la part visible de la muralla 1, on va tapar amb grans lloses l'esvoranc fet per la màquina en creure que la intervenció de Mn. Llorens havia destruït aquella part de la muralla i que les pedres rebentades en procedien. No obstant això, ja el prof. Maluquer de Motes havia començat a trobar un mur en direcció oest, a l'exterior de la muralla 1, paret que interpretava com a límit sud del Barri Extramurs a ponent del carrer 7. Però un cop excavat l'indret de l'estança 1 i identificada la prolongació de la muralla 1 per l'exterior, darrere l'estança 1, localitzarem una important paret adossada al parament extern de la muralla 1 que es perllongava en direcció oest, i paral·lela a la que ja havia localitzat el prof. Maluquer de Motes. Per la seva tècnica constructiva, resultava evident que no es podia tractar d'una simple paret de les estructures del Barri Extramurs d'aquest sector.

Aleshores decidírem retirar tot aquell pedregar que quedava entre les dues parets, creient sempre la hipòtesi del prof. Maluquer de Motes segons la qual procedia de la muralla 1, i sobretot perquè des de la campanya del 1988 ja sabíem que aquesta muralla tenia aproximadament 2 m més de potència d'allò que era visible en superfície. Atès que resultava difícil retirar aquestes pedres manualment per raó de la grandària d'algunes de les peces, haguérem de recórrer a l'ajuda d'una màquina, convençuts que en retirar-les trobaríem encara les primeres filades de la muralla 1, és a dir, que completaríem el tram de muralla que restava al sud de l'estança 80. Així i tot, abans de recórrer a la solució de la màquina, entre les cotes 94,7/94,3 aparegueren alguns frag-

ments ceràmics pertanyents a un nivell inferior a les estructures de l'habitatge/magatzem en la zona del petit carreró d'1 m d'amplada al nord d'aquestes (ME-mO/2) (lám. 27.3 i 123.5). Però la nostra suposició no es confirmà, car aparegué l'angle escairat de la muralla 1 a la cota 94,3.

En aquest indret vam trobar una entrada a la muralla en el costat sud i, per altra part, hi acabava el gruix d'aquella paret que s'estenia en direcció oest, amb una amplada d'1 m. En constatar la presència d'una entrada, decidírem treure definitivament totes les pedres per obtenir-ne una visió completa. No acabàrem, però, la tasca, ja que amb gran sorpresa nostra hi aparegué una gran claveguera que sortia per aquella entrada. Tampoc s'ha localitzat l'angle nord de l'entrada de la muralla 1, segurament perquè ha quedat destruït, o bé perquè la paret localitzada pel prof. Maluquer de Motes està avançada respecte d'aquest angle, ja que és aquesta paret la que ens marca els límits de l'excavació, tot i que està bastida des de la cota 92,5 i se'n conserva més d'1,5 m d'alçada. Fou aleshores quan ens adonàrem que sobre les parets que s'estenien en direcció oest perpendiculars al traçat de la muralla 1, s'hi dibuixaven les restes d'una rampa que presentava una inclinació del 10%. Aquesta rampa correspon, de fet, a la prolongació del carrer 3. Sobretot en funció de les estructures que hi apareixen, tot i que estan molt malmeses, podem arribar a identificar-ne tres moments:

a) El superior queda marcat pel parament, molt mal·lès, d'uns 45 cm d'amplada en sentit sud-nord i d'1,8 m de llargada, que queda penjant i per damunt el nivell 2 de l'estança 1. Es tracta, doncs, d'una construcció tardana a la qual s'adossaven les parets laterals d'aquesta estança. Els materials hi són escassos i apareixen entre les pedres del mur, i en bona part tots deuen correspondre a la fase moderna de l'estança 1 (ME-PR/1) (lám. 27.1-2).

b) En un segon moment, l'estrat va per sota d'aquest mur i es perllonga cap a l'oest, limitat ara ja definitivament pels dos paraments laterals, on hi ha moltes pedres, totes les quals semblen portar una inclinació vers l'oest. Entremig de les pedres caigudes (ja que de terra n'hi ha molt poca), hi aparegueren alguns materials que es poden datar dins el segle III a.n.e. (lám. 26 i 128.7).

c) El darrer moment es caracteritza per la presència de pedres d'una grandària superior, que no presenten inclinació vers l'oest i entre les quals, a més, hi ha abundància de terres. En excavar aquest tercer nivell (ME-PR/3) ens vam adonar que en els marges de les dues parets laterals quedaven assenyalades certes lloses que denotaven l'existència d'una rampa i que, per tant, n'estàvem excavant el reompliment. Hi van

aparèixer alguns fragments ceràmics que en principi, i a manca de fragments d'importacions, semblen indicar-nos que la rampa es devia construir en el segle IV a.n.e., i que per tant correspondria a la fase de Tornabous III i s'hauria de posar amb relació al carrer 3 en el seu nivell 3, que és l'enllosat; també devia haver estat utilitzada al llarg de la fase Tornabous IIb, i va quedar inutilitzada amb la construcció de l'habitatge/magatzem en el moment de Tornabous IIa.

ESPAIS A MANERA D'UNITATS D'HABITATGE/MAGATZEM

Anomenem unitats d'habitatge/magatzem (UH/M) aquelles estructures domèstiques que es caracteritzen per presentar bàsicament tres mòduls rectangulars, cadascun dels quals fa 6 i 7 m de llargada i una amplada de 2 m aproximadament. Dos d'aquests mòduls formen una sola unitat a manera d'una habitació bicompartimentada, que disposa de porta d'entrada pròpia, mentre que el tercer n'és independent i té la seva pròpia porta d'accés. Aquesta darrera unitat formada per un sol mòdul sembla correspondre a un magatzem ja que, en general, sempre es presenta molt més rica que la resta, i amb gran quantitat de fragments ceràmics pertanyents a vasos contenidors (àmfores o tenalles). Seria, per tant, lògic admetre que la unitat composta de dos mòduls respon a l'espai d'habitatge, però hi manca un element important com és la llar de foc. En general totes aquestes estructures són d'una gran pobresa de materials. Per altra banda, tots aquests espais d'habitatge/magatzem presenten una ubicació molt característica en funció de les muralles, i es diferencien clarament de les edificacions de caràcter singular que s'aixequen al carrer 3 o eix central del jaciment. Fins ara s'han identificat un total de 18 UH/M, que es construïren a partir de la subfase Tornabous IIIa i sobretot de Tornabous IIb.

LA UH/M 1 (fig. 12)

Està situada al costat oest del carrer 1 i tancant el carrer 3. Fou excavada parcialment durant la campanya del 1971 per l'equip de la UB (Maluquer de Motes *et alii* 1971), que en va identificar clarament un mòdul que es presenta enllosat (estança 2) (lám. 28.4-7) a la cota 94,7, i part d'un altre de situat al costat nord (estança 1). La resta, molt malmesa, fou excavada per nosaltres el 1991. Cal diferenciar-hi dues edificacions. La més moderna, molt destruïda, estava composta per tres mòduls; d'aquests, els dos primers formaven una estança d'una amplada

de 5 m, amb parets de 0,4 i 0,5 m de gruix, a excepció de la del fons, que era un mur d'1,5 m, i amb unes parets laterals entorn dels 7 m de llargada. Aquesta edificació tallava la projecció del carrer 3, a l'oest, i deixava simplement un carreró d'1 m amb les parets de l'estança 80. El seu paviment, no enllosat, es troba a la cota 95. El tercer mòdul era inte-

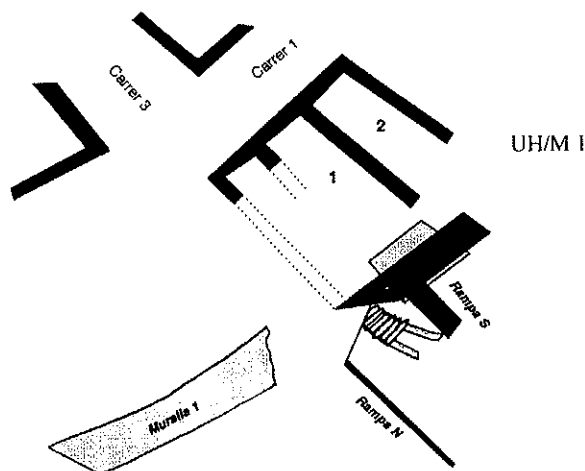

Figura 12. La UH/M1.

grat per l'estança 2. El mur del fons, d'1,5 m, corresponia a una prolongació del traçat de la muralla 1, com si s'hagués intentat cobrir amb aquest mur l'antic pas de l'entrada de la Porta d'Ilerda, i el petit carreró era un pas cap a una poterna.

La segona edificació, la més antiga, s'inicia de fet a partir de l'estança 2 i correspon al seu nivell enllosat; aquesta, doncs, devia formar part d'una estança doble que es projectava vers el sud, i que fou destruïda pel tall dels terraplenaments que sofrí el jaciment durant la dècada dels anys cinquanta. Així, l'espai que ocupaven els dos mòduls de l'edificació posterior era una petita plaça d'accés del carrer 3 a la rampa de l'entrada de la Porta d'Ilerda; aquest espai presentava un possible enllosat molt malmès, que correspondria al nivell mitjà del carrer 3 (C3/2). Malgrat que treballàrem sobre nivells remoguts, resulta evident que els materials localitzats a partir de la cota 95 i fins a la cota 94,7 corresponen al final del segle III a.n.e. (ME1/2) (lám. 27.4-5). Es va intentar identificar un segon nivell (ME1/2b) per sota de la cota 94,7 fins a 94,4, el qual anomenàrem nivell 2b (lám. 28.1-3).

LES ESTRUCTURES ADOSSADES

A LA MURALLA 1 (CAMPANYES 1988, 1989 I 1990)

Es tracta del conjunt de quatre UH/M adossades a la cara interna de la muralla 1, que delimiten el carrer 5 pel costat oest, equivalents a les estances 80 a 93.

La UH/M 2

Està formada per les estances 80, 81/82 i 83, totes les quals foren excavades en el seu primer nivell pel prof. Maluquer de Motes. L'estança 80 fou excavada fins a la cota 95,2, i per tant desconeixem quants nivells ocupacionals s'hi havien localitzat (molt possiblement un). Nosaltres la rebaixàrem un darrer nivell, fins a l'estrat de fundació, a la cota 94,97, on les seves parets s'assenten sobre un enllosat que es relaciona amb la projecció del carrer 3, nivell intermedi (C3/2). Correspon a una estança de 2,8 m d'amplada per 6 m de llargada. L'estudi dels seus paraments ens mostra que en la fase antiga era molt més gran i incloïa les estances 81 i 82, amb les quals es comunicava mitjançant un espai a l'extrem est de la paret del costat nord. Aquests espais van ser tapats i l'estança va quedar individualitzada en la fase recent. Això podria fer pensar que l'entrada es va realitzar juntament amb el rebaix de la muralla 1, al costat oest, però aquesta hipòtesi no és correcta, perquè aleshores la seva porta es trobaria en un altre indret que no ha pogut ser identificat, ja que el prof. Maluquer de Motes va restaurar els seus paraments.

És una de les poques estances que ofereix restes d'una llar de foc, de forma rectangular, segons croquis elaborat pel mateix prof. Maluquer de Motes, i col·locada al mig de l'estança; malgrat l'erosió que havia sofert, encara vam poder identificar aquestes restes (lám. 29.1-4 i 122.4). Un tercer nivell apareixia sobre l'enllosat. També aquest, i en la mateixa posició que l'anterior, oferia la presència d'una llar de foc, amb un preparat de trossos de ceràmiques a manera de sòcol. Així, l'estança 80 ha de correspondre, com a més antiga, a la fase Tornabous IIb, hauria estat construïda sobre les restes d'enllosat a la cota 94,9 i formaria part de la plaça que s'associa amb la Porta d'Ilerda (lám. 30). Les estances 81 i 82 representen un mòdul d'una planta rectangular de 2,2 m d'amplada per 6,5 m de llargada, dividida per una paret transversal de 40 cm de gruix, situada a 4 m de l'entrada des del carrer 5. Aquesta paret divisòria configura, doncs, l'estança 81 al costat est, al costat del carrer 5, i l'estança 82, de planta quadrada de 2 x 2 m, queda a tocar de la muralla. Però, com hem assenyalat anteriorment, en el seu nivell antic ambdues estances formaven part de la mateixa unitat, juntament amb l'estança 80, aleshores sense presència de porta d'entrada en l'estança 81 respecte al carrer 5.

Tota l'estança fou pràcticament buidada pel prof. Maluquer de Motes, i tan sols en recuperàrem alguns materials en efectuar la neteja del paviment (ME81/2) (lám. 31.2). Aquests materials han de relacionar-se amb els apareguts en l'estança 82

(ME82/2), ja que en aquest nivell, com s'ha dit, ambdues formaven una mateixa unitat (lám. 31.3-4). Quant als nivells superiors, excavats pel prof. Maluquer de Motes, en destaca la riquesa de materials ceràmics, majoritàriament àmfores i grans tenalles, així com diversos elements de ferro (argolles) en l'estança 81, la qual correspondria doncs a un magatzem, i una llàntia hel·lenística de vernís negre en l'estança 82 (lám. 114.3). Però en netejar les restes d'un mur que per l'interior de l'estança 81 reforça la paret del costat sud i carrega a la paret divisòria entre ambdues estances (ME81/1), o sigui, pertanyent a la fase més superior, aparegueren alguns materials (lám. 29.6-5, 31.1 i 131.3). Aquest conjunt és interessant per la possible datació de la ceràmica de vernís roig il·lerget, ja que la presència d'un semis romà sembla indicar-nos que ja ens trobem a les primeres dècades del segle II a.n.e. Respecte al tercer mòdul, també fou completament excavat pel prof. Maluquer de Motes fins a la cota 95,2/95,3, és a dir, tots els nivells d'ocupació de l'estança 83 ja havien estat excavats; nosaltres, doncs, ens vam limitar a recuperar alguns escassos materials durant la neteja del paviment (lám. 31.5-6). Aquests materials corresponen molt possiblement al terrapienament de terres per constituir el paviment de l'estança, i el fet que incloguin ceràmica grisa estampillada ens mostra que molt possiblement la seva construcció tingué lloc ja en el segle III a.n.e. Quant als paraments, tot sembla indicar que corresponen també a un únic moment; es tracta d'una estança de tipus rectangular de 2,2 m d'amplada per 6,9 m de llargada, amb una única porta d'entrada d'1,7 m de llum.

La UH/M 3

La unitat bicompartimentada queda representada per les estances 84 i 85. Totes dues són rectangulars, però, de fet, responen a una sola habitació de 6 m de llargada per 4,6 m d'amplada, amb restes d'una paret transversal a la meitat en la fase antiga, que va ser destruïda en la fase moderna i de la qual només es conserva un tram de parament d'uns 2 m tocant a la paret de façana amb el carrer 5. En la fase antiga, la paret transversal deixava un pas entre ambdues estances al costat de la muralla d'1,5 m aproximadament. En aquesta fase antiga (ME84/2), que és de l'única de què hem pogut recollir materials (lám. 32.1-8), sobre la cota 95,2/95,3, no hi ha porta respecte de l'estança 84; l'entrada es troba en la part corresponent a l'estança 85, i fa uns 90 cm de llum.

Els materials apareguts confirmen clarament que la construcció d'aquestes estances pertany al segle III a.n.e. Altrament, cal afegir que el prof. Maluquer de

Motes excavà el primer nivell, en què, com ja hem indicat anteriorment, havia desaparegut la paret transversal divisòria, si bé aquesta, segons els plànols del mateix professor, era de tàpia. Per altra part, és en aquest moment que en el fons de l'estança 85 s'aixecà una paret de 20 cm de gruix, adossada a la muralla, que es perllonga també molt destruïda en l'estança 84, o bé es construí una nova porta en relació amb l'estança 84, d'1 m d'amplada. El tercer mòdul d'aquesta unitat correspon a l'estança 86, de planta rectangular i de 2,4 m d'amplada per 7 m de llargada, amb una sola porta de 0,9 m de llum, utilitzada en les dues fases. Tota l'estança fou excavada pel prof. Maluquer de Motes, i en desconeixem els materials.

La UH/M 4

La nova estructura quedà formada per dos mòduls unificats, corresponents a les estances 87 i 88, amb una planta de 5 m d'amplada per 7 m aproximadament de llargada, i unificades a través d'un pas de 2 m a tocar de la cara interna de la muralla. El seu nivell superior fou excavat pel prof. Maluquer de Motes fins a la cota 97,07. En la campanya del 1989, doncs, s'ha pogut excavar el paviment

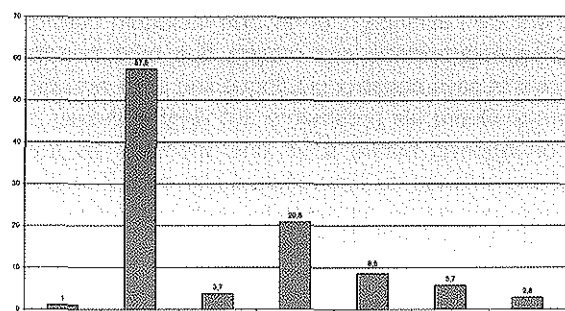

Figura 13. Distribució del material del context ME87-88/2.

corresponent al nivell 2, a la cota 96,4, on desapareix completament la paret intermèdia i solament hi ha una entrada d'1,2 m de llum situada a l'estança 87 (lám. 32.9-10, 33-34, 121.5 i 122.3). Sobre aquest paviment (ME87-88/2) hi ha restes d'una llar de foc central de planta rectangular de 70 x 100 cm, construïda solament amb terra endurida sense preparat de grava ni de fragments ceràmics.

Tal com ens mostra l'histograma (fig. 13), els percentatges pràcticament concorden amb els que oferien els carrers 4 i 6, és a dir, pertanyents a un nivell Tornabous IIb. L'estança 89 també va ser excavada pel prof. Maluquer de Motes, i fins i tot s'hi va intentar fer una cala en profunditat, superior al nivell 2, però a causa de la gran quantitat de

pedres que hi apareixien es va renunciar a prosseguir-la. Nosaltres hem decidit terraplenar-la de nou i deixar-la al nivell 2 teòric, a la cota 96,36.

La UH/M 5

L'estança 90 és una unitat independent de planta rectangular de 2,2 m d'amplada per 6,8 m de llargada, i amb porta de comunicació al carrer 5, de 0,9 m de llum. Després d'excavar aquesta habitació fins al seu nivell 1, el prof. Maluquer de Motes hi havia deixat un testimoni d'1 m d'amplada que la travessava obliquament. És un dels pocs indrets on es pogué apreciar una estratigrafia completa. Així, les terres del testimoni ens oferiren un conjunt de materials (ME90/1) dels quals destaca un vaset bicònic d'època molt tardana, del segle I a.n.e. (Cura, Garcés 1990) (lám. 35), fet que demostra que en el jaciment hi va haver una ocupació posterior o Tornabous I. En el nivell 2 (ME90/2), datable a partir dels materials exhumats al final del segle III o inici del II a.n.e. (lám. 36), ja vam tenir perfectament delimitada l'estança, que és de planta rectangular de 7 m de llargada per 2 m d'amplada; en aquest moment es reforçà la paret que delimita l'entrada. Per sota d'aquest paviment trobarem un estrat d'uns 20 cm de potència, amb alguns materials que corresponen al nivell de terraplenament per assentar-hi el paviment del nivell 2; a continuació, va aparèixer un nivell compacte de pedres similar al de l'estança 89. Així doncs, encara que hem siglat aquests materials com a nivell 3, de fet es tracta d'una preparació prèvia al nivell 2. D'aquesta estratigrafia es desprèn que la claveguera excavada pel prof. Maluquer de Motes al mig del carrer 5 és probablement una construcció molt tardana, del segle I a.n.e., ja que si fos realment una claveguera, cosa que no creiem, no es dataria per la seva base de construcció, sinó per l'enllosat superior, i aquest equival al nivell 1 de l'estança 90. Respecte als dos mòduls que formen les estances 91 i 92/93, no hi hem efectuat cap intervenció perquè el prof. Maluquer de Motes ja les havia rebaixades fins al nivell 2, a la cota 96,7. Formen, malgrat això, una estança bicompartimentada amb paret de separació que parteix de la cara interna de la muralla 1, de 0,4 m de gruix, i que no afectava el nivell 1. Les seves mides són 5 m d'amplada per 7 m de llargada.

ESTRUCTURES QUE DELIMITEN LA GRAN PLAÇA PEL COSTAT EST (CAMPANYES 1989 I 1991)

La UH/M 11

Es tracta d'una unitat molt malmesa, ja que aquest sector també fou afectat per l'espoliació de pedres

que patí el jaciment destinada al bastiment de les construccions que avui dia configuren el nucli urbà de Tornabous, tal com ens mostra la degradació del parament a tocar del carrer 1, on van desaparèixer els paraments de la façana sobre aquest carrer. La UH/M 11 va ser excavada pel prof. Maluquer de Motes, i en sabem ben poca cosa, tret que s'hi detecten clarament dos moments ocupacionals, com s'observa en els paraments de les parets longitudinals que recolzen en la paret que delimita a l'est la Gran Plaça. De l'anomenada estança 38, no en sabem res. Devia fer uns 3 m d'amplada en el seu nivell inferior; en desconeixem, però, la llargada, ja que n'han desaparegut les parets de la banda del carrer 1. En el nivell superior, fins i tot creiem que no es tractaria d'una estança habitacional pròpiament dita, sinó d'un pati o cobert, ja que ha perdut espai en benefici de l'Edifici Singular B. En la neteja del paviment es va constatar l'existència de restes d'una llar de foc molt destruïda per sota la paret sud de l'estança 8. L'estança 33, al costat sud de l'anterior, és més ben coneguda. Seria, en principi, de tipus rectangular, de 2 m d'amplada; però de fet creiem que juntament amb la 38 formen una sola unitat, bicompartimentada per un mur d'uns 3 m de llargada. No obstant això, aquí hem de tenir en compte una reconstrucció del prof. Maluquer de Motes respecte a l'acabament d'aquest mur i el mur del costat oest, que són falsos. Aquesta reconstrucció, en tot cas, podria correspondre al nivell 1, i no al 2, com es presenta actualment. Sabem que en el nivell 1 la porta s'obria a la Gran Plaça, i que estava delimitada per una reestructuració feta amb la tècnica de lloseta plana de calarenc. A més, una fotografia del prof. Maluquer de Motes evidencia clarament aquests dos nivells (Maluquer de Motes 1986, 13), ja que mostra el testimoni que el professor va deixar en l'angle sud-est com a suport d'una gran tenalla del nivell 1. De l'estança 36 tampoc no en sabem res. Correspon a una estança de tipus rectangular de 2,2 m d'amplada i que deu tenir una llargada superior als 6,5 m. Segurament és l'estança rectangular adjunta a la bicompartimentada 38/33 amb la qual forma la unitat habitacional. Fou completament excavada pel prof. Maluquer de Motes.

La UH/M 12

Formada per l'estança 37, de tipus rectangular de 2 m d'amplada, aquesta unitat fou excavada pel prof. Maluquer de Motes fins al seu nivell 2 (lâm. 37.1-2). La paret del fons respecte de la Gran Plaça demostra, per la seva perpendicularitat, l'existència d'aquesta unitat habitacional que es complementa amb l'estança 39. L'estança 39 és bicompartimen-

tada, amb un mur de tàpia que separa el sector nord, perfectament enllosat en una amplada de 3 m i amb un banc adossat al mur del costat nord. Tota aquesta estructura està excavada en el seu nivell 1, com ens mostra el desplaçament dels dos paraments del costat nord: el superior i delimitador de l'enllosat que carrega a la paret del fons, i l'inferior, reconegut a partir de l'estança 37 des del seu nivell 2. La cota del paviment enllosat es troba a 94,74. El tercer mòdul a partir del mur de compartimentació de tàpia (estança 40) fa 2,4 m d'amplada. En aquest sector i en l'angle sud-oest hi ha una estructura semicircular similar a la de l'estança 154A. No s'hi reconeixen les entrades, ja que encara no s'ha excavat el costat oest d'aquestes estances.

La UH/M 13

La intervenció del 1991 afectà les estances 41 i 42, que corresponen a les dues darreres excavades pel prof. Maluquer de Motes durant la campanya del 1984. La nostra tasca va consistir bàsicament a retirar el testimoni d'1 m d'amplada que l'excavador havia deixat per dividir els dos àmbits (lâm. 131.4). Precisament sota d'aquest testimoni aparegué una paret de 40 cm d'amplada que separa ambdues estances. Així, l'estança 41 fa d'amplada, en la capçalera, 1,8 m; i l'estança 42, 2,4 m; s'hi repeteix de nou la relació d'estança estreta i estança ampla, i amb tota probabilitat totes dues formen una unitat individualitzada. Al costat sud de l'estança 42 hi ha un petit carreró d'1 m d'amplada que deu correspondre a una sortida d'aigües del sector de la plaça. En aquest indret, durant la campanya del 1984 s'hi efectuà una excavació en profunditat (cala D), que ens vam veure obligats a rebir per fer-hi passar una canonada de desguàs. Malauradament, en la cala D no s'ha pogut establir una estratigrafia a partir de les bosses que contenen els materials i, d'altra banda, les ceràmiques importades que podrien datar-la foren separades del lot de la resta de les ceràmiques.

ESTRUCTURES AL COSTAT NORD DE L'EDIFICI SINGULAR A (CAMPANYA 1988)

Ens referim a un conjunt d'estances que apareixen al nord de l'Edifici Singular A, entre els carrers 4 i 5. Es tracta d'una illa de construccions que molt possiblement acaben en el seu extrem nord, amb un carrer que sembla detectar-se en el tall del carrer 5 i que tindria una amplada de 3 m. L'illa en qüestió tindria uns 352 m², incloent-hi els 144 m² de l'Edifici Singular A. Cal diferenciar-hi dos conjunts: el d'aquelles estances que obren les seves portes d'entrada al carrer 5 i el de les que ho fan sobre el carrer

4. Tots dos conjunts comparteixen una paret mitgera d'uns 40 cm d'amplada, en sentit nord-sud, que constitueix la paret del fons de les estances.

El conjunt d'estances relacionades amb el carrer 5

Van ser excavades en el seu primer nivell pel prof. Maluquer de Motes en la seva darrera campanya de l'any 1984.

La UH/M 6

Aquesta unitat està formada per l'estança 202 –que correspon a una habitació estreta de 2 m d'amplada per 6 m de llargada, amb una entrada d'1 m d'amplada en posició central respecte a l'estança– i per les estances 201 i 200, que en realitat formen una sola unitat de 5,4 m d'amplada per 6 m de llargada. Possiblement estava bicompartimentada per un mur de fang, però aquest parament intermedi no arribava a tancar l'espai fins a la paret del fons; s'hi reproduïx, doncs, l'esquema habitacional de les estances 260 i 261 que es troben al seu costat est i en relació amb el carrer 4. Hem de fer notar que l'entrada actual de l'estança 200 és falsa i que, per tant, no hi havia porta; només n'hi ha una a l'estança 201, en posició lateral i de 80 cm de llum. Aquesta edificació s'adossa al costat nord de l'estructura de l'Edifici Singular A, i les seves parets es desvien lleugerament respecte a la paret de l'Edifici Singular A. A tocar del parament del costat nord, corresponent a l'estança 201, hi ha un sòcol de forma quadrada de pedres d'1 x 0,8 m. Les nostres intervencions en aquest sector es portaren a terme durant la campanya del 1988, principalment en relació amb les estances 200 i 201, ja que gran part de la paret transversal entre ambdues havia caigut a conseqüència de la pressió exercida per les terres de l'estança 201, la qual es trobava a la cota 96,4, és a dir, uns 40 cm més alta que el paviment de l'estança 200. Desconeixem exactament quants nivells habitacionals podia haver excavat el prof. Maluquer de Motes, però el més probable és que si atorguem a la cota 96,4 de l'estança 201 el paviment teòric del primer nivell, la cota 95,98 de l'estança 200 correspondria al nivell 2. Així doncs, decidírem rebaixar-les un nivell cadascuna per consolidar el parament transversal entre ambdues. En comprovar que les restes de la paret del fons de l'estança 201 eren presents tan sols en el primer nivell, rebaixàrem l'estança 201 al nivell de l'estança 200 (lâm. 37.3-9).

Respecte a l'estança 200, també decidírem rebaixar-la fins a la cota 95,54 (ME200/3), a fi de comprovar la cronologia dels materials d'un estrat inferior que equivaldria al nivell 3. Tot i estar atribuït a un nivell 3, aquest nivell ocupacional, pels seus materials, queda datat en el segle III a.n.e. (lâm. 38.4-6).

Això ens obliga a replantejar-nos la qüestió dels nivells; en realitat pensem que tots els nivells detectats fins al present en aquestes estances són anteriors al segle IV a.n.e. Per altra part, en l'estança 200 s'observa clarament que els paraments són posteriors a la paret del fons originària de l'estança 260. En aquest nivell 2, l'estança 200 és de planta rectangular estreta, i disposa de porta d'entrada d'1,1 m de llum. Aleshores cal plantejar-nos si en realitat no hi ha tres nivells, sinó simplement dos: la diferència de cotes respondria així a un cert esglaonament de resultes del pendent del mateix carrer 5, i totes aquestes edificacions s'haurien construït progressivament al llarg del segle III a.n.e. Respecte a l'estança 202, es procedí únicament a retirar-ne un petit testimoni de 6 cm de potència (ME202/1) que s'havia deixat sota una gran llosa plana a tocar de la paret lateral nord, de manera que tota l'habitació va quedar a la cota 96,7. Els elements de què disposem són massa escassos per atrevir-nos a fer-ne una datació, però és en aquest nivell on hem localitzat un dels pocs fragments de ceràmica ibèrica pintada amb motius florals, per tant hi ha la possibilitat que aquesta estança, en el seu nivell 1, correspongui a una fase molt tardana d'ocupació del jaciment (lâm. 38.1-3).

La UH/M 7

La UH/M 7 està formada per una estança estreta, la 203, de 2 m d'amplada per poc més de 6 m de llargada. Aquesta estança experimenta una reducció de les seves dimensions en doblar-se el parament del costat sud, amb una nova paret de 30 cm d'amplada. Disposava d'una porta de 80 cm de llum. Completaria aquesta unitat l'estança 204, que està parcialment excavada i que molt possiblement sigui de grans dimensions. Desconeixem exactament els materials apareguts en les estances d'aquest sector en el seu primer nivell, a excepció de les descripcions recollides per la prof. G. Munilla en el seu diari d'excavacions, que gentilmente ens va proporcionar, i on s'observa que els fragments ceràmics de vernís negre responen a campaniana A.

El conjunt d'estances relacionades amb el carrer 4

En el costat oposat, en relació amb el carrer 4, es detecten molt millor les estructures i es repeteix aproximadament la mateixa disposició que hem assenyalat en relació amb les estances del carrer 5. Totes les estances estan excavades en el seu primer nivell. De fet, el prof. Maluquer de Motes s'havia limitat a resseguir els murs de tot aquest conjunt i a deixar-hi al mig un testimoni rectangular de 44 m². Així, completàrem aquestes estances i els vam atorgar una numeració a partir del 260.

L'estança 262

En primer lloc, comprovarem que cap de les estances obre les seves portes directament sobre el carrer 4 tret d'una, la 262, que de fet sembla un pati descobert o carreró estret d'1,8 m d'amplada per 6 m de llargada. S'excavà el seu testimoni central fins al seu nivell 1, a la cota 96 (ME262/1) (lâm. 41). A partir d'aquest carreró o pati es devien obrir les portes que donen accés a les UH/M 8 i 9.

La UH/M 8

Està formada per les estances 260 (lâm. 38.7 i 122.5) i 261, que presenten pràcticament la mateixa planta quadrangular de 6,4 m de llargada per 5 m d'amplada, bicompartimentada per un mur que recolza a la paret del fons, es perllonga prop de 5 m i deixa un pas d'1,5 m abans d'arribar al mur de la façana del carrer 4. La porta es devia trobar al fons, a l'angle nord-oest de l'estança 261 (lâm. 38.8, 39-40 i 130.9), amb sòcol format per la mateixa paret del costat nord, raó per la qual resulta difícil conèixer la seva amplada. Aquesta paret, a la vegada, va ser reforçada per un mur de millor qualitat de 40 cm de gruix i 4,7 m de llargada a partir de la paret de la façana. Adossada al final del mur de compartimentació, de 30 cm de gruix, i pertanyent a l'estança 261, hi ha una llar de foc de forma circular de 60 cm de diàmetre, amb una preparació de fragments informes d'àmfora ibèrica.

La UH/M 9

Apareix a l'altre costat del carreró (estança 262), i reproduïx la mateixa estructura que l'anterior, és a dir, està formada per dues estances rectangulars delimitades per una paret de compartimentació que, recolzada en el mur de la façana, no arriba a la paret del fons i deixa un pas d'1,5 m d'amplada. L'estança 263 fou completament excavada fins al seu primer nivell després de retirar-ne el testimoni de terres deixat pel prof. Maluquer de Motes (lâm. 42-43.1-2 i 121.4). La porta és del mateix sistema que la descrita en l'estança 261, amb sòcol d'1,1 m d'amplada, i es troba en l'angle sud-est de l'estança. Finalment, l'any 1989 excavàrem parcialment l'estança 264, el material de la qual, força abundant, atribuïrem a un nivell 1 (lâm. 43.3-8, 44-45, 120.9, 121.7 i 122.2 i 7). En conjunt, les restes materials aparegudes en totes aquestes estances ens mostren clarament la seva pertinença al final del segle III a.n.e. i, és evident que les cinc estances relacionades amb el carrer 4 ofereixen percentatges similars dels diferents tipus ceràmics, on la ceràmica ibèrica és sempre majoritària.

ESTRUCTURES DEL BARRI EXTRAMURS (ZONA EST) (CAMPANYA 1990)

Aquest conjunt està format per onze estances, excavades pel prof. Maluquer de Motes i situades en la zona nord-oriental del jaciment. Disposem d'escassa informació sobre aquestes estructures, ja que els materials recuperats d'aquelles intervencions resten avui no solament mancats de referències estratigràfiques clares sinó també dispersos, per haver estat destriats de les ceràmiques de vernís negre, les quals ens haurien proporcionat en bona part la informació imprescindible per refer l'evolució ocupacional d'aquest barri. Per tant, l'única informació de què en disposem són les escasses dades obtingudes durant la nostra campanya de l'any 1990, en què procedírem a les tasques de neteja i consolidació d'aquest barri. L'anomenem Barri Extramurs perquè s'aixeca a l'exterior del perímetre de la muralla 1, si bé hi ha indicis que també havia estat protegit per un possible nou sistema defensiu o muralla 3. Cal també advertir que bona part d'aquest barri quedà afectat per les tasques de recuperació i aprofitament de pedres del jaciment, que van ocasionar la desaparició de les parets i el sistema defensiu del seu extrem oriental. L'estudi detallat dels paraments de les estances descobertes ens permet identificar-hi com a mínim quatre estructures del tipus habitatge/magatzem.

La UH/M 14

Localitzada en l'extrem sud d'aquest barri, aquesta unitat està formada per tres estances: la 153, la 152 i la 151. L'estança 153 presenta una planta rectangular de 2,2 m d'amplada per uns 6 m de llargada, i va ser excavada pel prof. Maluquer de Motes fins a la cota 97,66, és a dir, uns 15 cm per sota del nivell enllosat del carrer 8, on es troba una porta d'uns 80 cm. Quan durant la campanya del 1990 procedírem a la neteja d'aquesta estança, vàrem retirar-ne un testimoni elevat deixat pel prof. Maluquer de Motes sobre una gran llosa plana a la cota 97,98, sota la qual aparegué un enterrament infantil.

Aquesta informació ens permet suposar que, en principi, el prof. Maluquer de Motes excavà dos nivells habitacionals: el primer correspondria a la cota 97,98 i es relaciona amb l'enterrament infantil, i el segon seria equivalent al paviment de la cota 97,66. De fet, aquests dos nivells també quedarien assenyalats per una diferència en el parament intern de la paret oest al costat de la porta d'entrada, on és evident un canvi notable entre la tècnica del mur que correspon al nivell 1, i una millor fàbrica en blocs escairats per al nivell 2, moment al qual correspon, així mateix, la construcció del mur lateral

del costat nord. Totes aquestes apreciacions no varen ser observades en el transcurs de la nostra intervenció; per això, quan rebaixàrem l'estança fins a la cota 97,30, el nou paviment que hi vam localitzar l'identificàrem erròniament com a ME153/2, quan en realitat equival al nivell 3. La nova estança apareguda en aquest nivell 3 canvia radicalment d'estructura, i la seva amplada es redueix a 1,7 metres, ja que les parets laterals que corresponen a aquest nivell són més gruixudes; concretament, el parament del costat nord té un gruix de 65 cm, on s'assentava el mur del nivell 2, de 35 cm. Per altra banda, el mur del costat oest en relació amb el carrer 8 no presenta porta d'entrada i també, al seu torn, queda uns 15 cm desplaçat vers l'interior de l'estança respecte de la vertical dels paraments dels nivells 2 i 1. En el paviment del nivell 3 hi vam trobar dues moles senceres de molí circular que, encara que aparegueren sobreposades, no s'acoblen, i per tant no podem considerar-les com a peces d'un mateix conjunt. Juntament amb els molins vam descobrir també un cilindre de pedra sorrenca de 20 cm de diàmetre, amb una cassoleta erosionada per fricció d'un eix metàl·lic.

Encara que els materials apareguts en aquest nivell són escassos (lám. 46.1-3), la presència conjunta de fragments de vernís negre àtic, ceràmiques de tipus ibèric i variants d'altres ceràmiques oxidades, així com l'alta presència de ceràmica a mà amb les superfícies bruniades, permeten aproximar una datació general per al nivell 3: al final del segle IV a.n.e. o començament del III a.n.e. Però com que les parets laterals continuaven baixant respecte al paviment del nivell 3, en la campanya del 1991 acabàrem de rebaixar aquesta estança fins al fonament d'aquestes parets, arribant a la cota 97,10. Així, constatarem que aquests 20 cm corresponien, de fet, a un estrat de terra aportada, pràcticament estèril, que formava en certa manera el sòcol per construir el primer paviment de l'estança, a fi d'evitar, en la mesura del possible, l'entrada de la humitat a través dels paraments.

L'estança 152 es localitza al costat nord de la precedent i, com aquella, es tracta d'una estança de planta rectangular, que fa 2,4 m d'amplada per una llargada que s'aproxima als 6 m, ja que ens manca la paret de tancament de l'estança pel costat est. Va ser excavada pel prof. Maluquer de Motes fins a la cota 97,60, on de nou resulta evident que n'excavà dos nivells, per la ubicació de les entrades. Així, en el nivell 1 hi podria haver, en relació amb el carrer 8, un espai de 70 cm en el seu extrem nord o bé no hi hauria cap obertura. Per contra, el nivell 2 presenta una porta d'entrada d'1,20 m. La paret del costat nord fa 45 cm de gruix i es correspon amb el

nivell 2. Com que el contrast de les dues portes d'entrada evidenciava l'existència de dos possibles nivells excavats pel prof. Maluquer de Motes, quan decidírem rebaixar aquesta habitació resultava palès que entràvem en un tercer nivell ocupacional (ME152/2b). A diferència de l'estança anterior, no varem poder identificar clarament el paviment del nivell 3, i per això rebaixàrem l'estança fins a la cota 97,20, on acabaven les parets laterals. En el parament del costat nord, hi vam trobar la porta d'entrada, per sota mateix de la del nivell 2 però d'una amplada menor, 0,95 m, i desproveïda de sòcol. El parament transversal del costat nord té una longitud de 4,8 m i per la seva fàbrica es diferencia clarament del parament del nivell 2, que s'hi sobreposa. Malgrat que no hagi aparegut cap fragment de ceràmica de vernís negre que ens permeti datar aquest nivell, hi trobem de nou la relació de ceràmiques de tipus ibèric amb oxidades groguenques, així com encara algun fragment de ceràmica a mà de superfícies bruniades (lám. 46.4-7), és a dir, unes associacions similars a les que ens oferia l'estança veïna, amb què també es relaciona per les cotes dels seus nivells d'ocupació. Així doncs, ens inclinem a atorgar-hi, al seu nivell fundacional, la mateixa datació.

L'estança 151 també és de tipus rectangular, fa 2 m d'amplada i la seva llargada sobrepassa els 4,20 m. No podem precisar-la més perquè, com en les anteriors, el seu sector oriental fou destruït per al reaprofitament de pedres, i per tant va desaparèixer la paret del seu costat est. Com les anteriors, fou excavada pel prof. Maluquer de Motes fins a la cota 97,20, és a dir que en aquesta estança nosaltres de fet ja no hi hem intervingut. Encara s'hi detecta la continuació del parament nord del nivell 1, que –ja molt malmès– arriba a cegar l'antiga porta d'entrada del nivell 2 d'aquesta estança. Correspon al nivell 2, de fet, tot el tram del parament del costat nord, on s'obre una porta al carrer 8, de 80 cm d'amplada, amb un sòcol a manera de dos graons en el seu extrem sud. La paret transversal del costat nord té un gruix de 50 cm i, en teoria, el paviment del nivell 2 es trobaria en la cota 77,62. S'hi constata, així mateix, l'existència del nivell 3, amb idèntica amplada de porta i sòcol d'aquesta. La seva cota actual es troba entorn de 77,20, si bé aquest nivell correspon a l'edificació antiga modificada per la construcció de l'estança complexa 154, que correspon bàsicament al seu nivell 2.

Desconeixem els materials apareguts en l'excavació del prof. Maluquer de Motes. La nostra intervenció de l'any 1990 es limità a retirar el testimoni de terres que tancava l'estança 151 pel costat est (ME151/2), amb l'esperança de trobar indicis de la paret de tan-

cament (lâm. 47.1-2). Els resultats van ser negatius, i comprovarem que aquest testimoni, de fet, responia a una formació a partir de terres remogudes durant l'espoliació de les pedres del jaciment.

La UH/M 15

Les estances 154A i 154B formaven originàriament una sola habitació, que constitueix el nucli d'aquesta estructura d'habitatge/magatzem. De nou va ser excavada pel prof. Maluquer de Motes, per la qual cosa ens en manca molta informació. Però a diferència de les anteriors no presenta indicis de l'existència del nivell 1, i en bona part es construí durant la fase corresponent al nivell 2, tot i que s'hi poden detectar algunes modificacions. Així doncs, en el seu nivell 2, fase antiga (2b), apareix dividida en dues estances rectangulars: 154A (lâm. 47.3-4), que fa 1,8 m d'amplada, i 154B (lâm. 47.5-6), de 2 m d'amplada, separades per una paret transversal de 35 cm d'amplada. Una altra paret del mateix gruix compartimentava l'estança 154B. A ambdós costats d'aquesta paret transversal i en relació amb el carrer 8, s'hi devien obrir les portes respectives, d'uns 80 cm d'amplada. Quan va tenir lloc la remodelació posterior, fase 2a, la paret intermèdia es rebaixà i desaparegué en la cota 97,63; l'espai es convertí així en una sola habitació de 4,15 m d'amplada. Les antigues portes van ser tapiades i es construí una nova porta central de 90 cm d'amplada, amb sòcol i dos graons. També fou en aquest moment que, en l'angle sud-oest i adossat al parament oest, es construí un parament en forma de quart de circumferència de 30 cm de gruix que forma un receptacle tancat, i que el prof. Maluquer de Motes identificava com un forn.

No coneixem els materials localitzats pel prof. Maluquer de Motes corresponents a la fase 2a, però quan en la campanya del 1990 excavàrem l'estructura circular identificada com a forn (ME154F) no hi va aparèixer cap indici de cendres o terres cremades, ni les pedres dels murs mostren el mínim senyal de foc. Així i tot, els materials apareguts resulten interessants: el fet curiós és la presència de 55 peces discoïdals o fitxes retallades, la major part de les quals aparegueren apilotades, des de les més grans fins a les més petites, formant, com a mínim, quatre pilons. Per tant, és ben segur que malgrat la seva estructura no es tracta d'un forn, però també és cert que en desconeixem la funció. Tot seguit excavàrem el nivell inferior (ME154/3) (lâm. 48.1) que, de nou, resultà ser l'estrat de reompliment per assentar-hi el paviment, ja que comprenia tota l'estança i era anterior a la construcció del parament transversal. Finalment rebaixàrem el nivell de terra del costat est d'aquesta estança per tal de localit-

zar-hi algun parament, i a 1,5 m del parament de l'entrada n'aparegué un de molt destruït, de 2,7 m de longitud, però que no correspon a l'estructura de l'habitatge/magatzem, ja que es troba relacionat amb la cota 97,20. No hi vam trobar materials inventariables.

La unitat quedaria completada per l'estança 155, de planta rectangular de 3 m d'amplada i 4 m de llargada, tota perfectament enllosada. Presenta una entrada en posició central respecte al carrer 8, d'aproximadament 1,2 m d'amplada. Va ser excavada totalment pel prof. Maluquer de Motes com les anteriors i en desconeixem l'evolució habitacional; no obstant això, l'estudi detallat dels paraments en relació amb la porta d'entrada ens indica que com a mínim disposa de dues fases: l'antiga o fase 2b, corresponent a l'enllosat de la cota 97,7, en què l'estança era més reduïda, amb una paret al seu costat sud construïda amb tècnica de blocs disposats verticalment en forma de llibre, de 45 cm d'amplada, i a la qual quedava juxtaposada la porta d'entrada; i una fase recent, 2a, en què el mur del costat sud fou rebaixat per compartir el mur nord de l'estança 154B, de manera que l'estança passà a disposar dels 3 m d'amplada, a la vegada que es va refer la porta d'entrada tot mantenint-ne la mateixa amplada en posició central, amb un possible paviment a la cota 97,5. Com que l'habitació era enllosada no hi vàrem poder intervenir directament, però sí que en l'extrem est poguérem netejar part de l'estrat de terres per sota l'enllosat (ME155/3), un teòric nivell 3 que de nou, però, no permet extreure'n cap conclusió.

La UH/M 16

Aquesta unitat queda ben representada per l'estança 156 –de planta rectangular, al costat sud–, la 157 –quadrangular, en posició central– i finalment la 158, al costat nord, que genera tota una problemàtica, ja que afecta una estructura habitacional més antiga. De l'estança 156 ben poc en podem dir, ja que fou excavada completament en les campanyes del prof. Maluquer de Motes, i es trobava aleshores a la cota 97,29. És de planta rectangular, fa 1,4 m d'amplada i la seva llargada conservada és de més de 5 m. La seva porta d'entrada s'obre al carrer 8, amb una amplada d'1,30 m i situada a l'extrem sud del parament del costat oest. Amb tot, s'hi diferencien dues fases: la 2a, amb les mides ressenyades i un paviment teòric entorn de la cota 97,6; i una altra de més antiga, la 2b, on la porta arribaria a 1,4 m d'amplada, a la cota 97,29.

Aquestes dues fases constructives es reconeixen en la paret lateral del costat nord, però encara s'observen millor en l'estança 157, de planta quadrangular,

4 m d'amplada i 5 m conservats de llargada. S'hi distingeixen clarament dues portes d'entrada sobreposades, al seu extrem sud. La superior, fase 2a, és estreta, de 80 cm d'amplada, amb un sòcol format per un gran bloc de pedra sorrenca de 20 cm d'alçada, i està relacionada amb el parament del costat oest, que intercala grans blocs de pedra sorrenca en posició vertical i frontal i està lligat amb la paret lateral del costat nord. La cota del paviment es trobaria aproximadament a 97,3. Però l'estança estava buidada per les excavacions del prof. Maluquer de Motes fins a la cota 97,40. La nostra intervenció de l'any 1990 (ME157/2) ens va permetre comprovar, en part, el paviment de la fase antiga, 2b, que apareix irregularment entorn de la cota 97,42, és a dir, que en part ja hi havia intervingut el prof. Maluquer de Motes. La porta d'entrada, per a aquesta fase, fa 1,35 m d'amplada. Els materials permeten, en principi, datar aquesta fase en el segle III a.n.e. (lâm. 49.1-2). Prosseguint l'excavació fins a la base de les parets, a la cota 97,72, trobarem l'estrat 3 (ME157/3), però en realitat no es tracta d'un paviment sinó de materials aportats amb les terres per constituir la capa aïllant del paviment, ja que hi trobarem les trinxeres de fundació dels murs. En aquest nivell es barregen elements molt diversos, però la majoria corresponen al segle III a.n.e. (lâm. 48.2-5). Aquest fet, malgrat la presència d'elements més antics, com ara fragments àtics –dels quals destaca una vora d'enòcoa, peça del final del segle V a.n.e.– o una gerra de ceràmica oxidada mostren que la UH/M 16 respon a una construcció tardana.

L'estança 158 es presenta molt interessant per comprovar l'evolució de les estructures en aquest barri. Excavada com la resta pel prof. Maluquer de Motes, actualment se n'ha perdut molta informació. L'única intervenció de l'any 1990 va ser retirar el testimoni de l'angle sud-oest per comprovar l'evolució de les portes (ME158/2a); es troben els únics materials inventariables aparegueren a la cota 97,5. Aquest nivell per sobre de les estructures més antigues, que no poguérem documentar. Situades en el costat nord de l'estança i en relació amb les estructures de l'estança 159, i estan formades per la paret est, en l'extrem nord de la qual es detecta una porta de 85 cm d'amplada, i la paret est i la nord, que formen aquí un angle entrelligat. La paret nord, d'altra banda, queda tallada a 1,8 m sense acabar d'arribar a la paret lateral de l'estança 157, que fou construïda posteriorment. Així doncs, interpretem que en el moment de construir les UH/M 16 i UH/M 17 sobre l'antic espai viat es deixà un pas alternatiu per la zona de l'estança 158, un passatge de 4 m d'amplada que segueix els cànons viaris del jaciment. I

fou en aquest nivell on localitzàrem els únics materials de l'estança, durant la campanya del 1990.

En una fase posterior tot aquest carrer es reestructurà, i la UH/M 17 es va ampliar amb una nova estança. S'aixecà una nova paret, alineada amb la de façana al carrer 8 de l'estança 158 per l'extrem nord –de petita pedra sorrenca–, i a la vegada es remuntà la paret lateral del costat nord; per l'extrem sud se'n va construir una de nova i, com a delimitació entre ambdues, una gran porta central d'1,2 m d'amplada. Aquestes construccions es van fer en la fase 2a. Fins i tot, en un moment posterior, es reforçà l'angle sud-oest amb un petit parament de 30 cm de gruix per la seva banda interna.

La UH/M 17

Està formada per l'estança 159 –rectangular, de 2,5 m d'amplada i una llargada conservada de quasi 7 m– i l'estança 160 –amb una amplada de 3 m i una llargada que deu sobrepassar els 7 m (falta excavar el seu extrem est). En l'estança 159 es diferencien clarament també tres fases constructives, però dissortadament fou excavada totalment pel prof. Maluquer de Motes i per tant no en coneixem els materials. L'estudi dels paraments ens permet refer les fases següents:

- a) Un primer nivell, detectat a partir de la paret est, s'ha de posar en relació directa amb el nivell 2a, de l'estança 158, amb el seu paviment teòric a la cota 98,2.
- b) Un segon nivell, caracteritzat per la construcció amb llosetes planes de calarenc, arribava a assenyalar el sòcol d'una porta al costat sud, d'aproximadament 1 m d'amplada (aquesta amplada i situació es mantenen per als tres nivells). El seu paviment estaria entorn de la cota 98.
- c) I finalment el nivell 3, amb porta i sòcol a la cota 97,7 i base de les parets a 97,52.

Les tres fases es comproven igualment en els canvis de tècnica constructiva del parament lateral del costat nord.

L'estança 160, de la mateixa manera que l'anterior, fou completament excavada pel prof. Maluquer de Motes, però s'hi va deixar un testimoni d'1 m que cobria la paret lateral nord de 50 cm de gruix i que, en retirar-lo durant la campanya del 1990, ens proporcionà alguna informació (lâm. 49.3-5). Els materials hi resulten escassos i tota valoració cronològica pot ser susceptible d'error, però malgrat això resulta interessant remarcar-ne el tercer nivell, ja que creiem que correspon bé, com a més antic, a un moment del final del segle IV a.n.e. (ME160/2a). Evidentment, la peça reproduïda a la lâm. 188.2 procedent d'aquest context es pot confondre molt –per la seva forma i fins i tot la seva decoració– amb algunes urnes del Llenguadoc, on es com-

binen la tradició dels peus alts de la fàcies Gran Bassin I i la decoració d'ones de la ceràmica anomenada gris focea, però aquestes peces estan datades del segle VI a.n.e. (Arcelin-Pradelle *et alii* 1982) i aquest no és el nostre cas en funció de la seqüència estratigràfica: per això creiem que aquesta peça s'ha de posar en relació amb les ceràmiques grises estampillades. Si projectem l'estratigrafia obtinguda amb les estructures arquitectòniques, podem comprovar com el nivell 1 es correspon amb la part alta de la paret est, la qual, tot i que es presenta rebaixada, deixa entreveure el sòcol d'una porta d'1,2 m d'amplada a la cota 98,4. Al segon nivell (ME160/1b) li correspon una nova porta, limitada per la tècnica de la lloseta prima de calarenc que ja havíem observat en el nivell 2 de l'estança 159. Aquesta nova porta, desproveïda de sòcol, té les mateixes dimensions que l'anterior i es troba també en l'extrem nord de l'habitació. El tercer nivell (ME 160/2a) té la seva correspondència en la porta d'entrada, ben definida per la major part del mur del costat est, d'1 m d'amplada, i se situa a la cota 97,8. El darrer estrat, amb una potència de 40 cm resulta estèril, i l'interpretem com a terres aportades per assentar-hi el paviment del nivell 3.

L'estança 161

Correspon a la darrera habitació coneguda en l'extrem nord d'aquest barri. Molt possiblement el prof. Maluquer de Motes n'excavà els dos primers nivells, i actualment es troba en la cota 97,7. Nosaltres no hi realitzàrem cap intervenció, i ens vam limitar a netejar-ne el superficial.

ELS EDIFICIS SINGULARS

A banda de les estructures que anomenem de tipus habitatge/magatzem, el jaciment del Molí d'Espígol ens proporciona la coneixença d'unes edificacions peculiars, poc conegudes en l'arqueologia preromana de Catalunya. Pel seu caràcter excepcional, sens dubte, i davant la dificultat d'atorgar-los un nom respecte a la seva funció, el prof. Maluquer de Motes els qualificava d'"edificis singulars", denominació que continuem respectant. Actualment coneixem uns cinc d'aquests edificis o conjunts, la major part situats en relació amb el carrer 3 o eix principal del poblat. Aquest factor d'ubicació s'ha de tenir molt en compte per comprendre la possible funció social i política d'aquest jaciment.

L'EDIFICI SINGULAR A (ES-A) (CAMPANYA 1988)

Correspon, sens dubte, a l'edificació més espectacular del jaciment i la més difosa gràcies a les publi-

cacions del prof. Maluquer de Motes, a partir de la seva entrada flanquejada per dos basaments de columnes; però dissortadament, a la vegada també és la menys coneguda arqueològicament, ja que el prof. Maluquer de Motes no va poder publicar-la en detall i la major part del material es troba avui descontextualitzat. Cal advertir que aquesta edificació no solament va experimentar diferents modificacions en el transcurs del seu període de vida i ocupació activa, sinó que, en principi, respon a dues unitats ben diferenciades malgrat la seva interrelació. Per tant, descriurem cada una d'aquestes unitats per separat, i anomenarem com a Edifici Singular A1 l'edifici del costat oriental, que correspondria a la part més antiga, i com a Edifici Singular A2 la unitat occidental. Ambdues presenten una façana sobre el carrer 3, en l'illa compresa entre els carrers 5 i 4, amb una longitud de 16 m, i solament una entrada en relació amb l'Edifici Singular A2.

L'Edifici Singular A1 (ES-A1)

Es tracta bàsicament d'una edificació de planta quadrangular d'uns 35 m², compartimentada en quatre petites estances (62 a 65). Aquest tipus de construcció també apareix en l'ES-B. En primer lloc, destaca el parament de la seva façana respecte al carrer 3, que s'observa uniforme a partir del nivell inferior d'aquesta via, amb una alçada d'1,4 m, i que està construït amb blocs de grandària mitjana i petita de pedra sorrenca. Per la seva naturalesa, aquests blocs semblen provenir de l'antic mur del gran sòcol aparegut sota la paret transversal en sentit est/oest de la seva compartimentació. No s'hi observa cap indicatiu d'entrada respecte al carrer 3, per la qual cosa hem d'acceptar que per accedir en el seu interior necessàriament s'ha d'utilitzar l'entrada d'ES-A2. El prof. Maluquer de Motes l'havia excavat fins al primer nivell, a la cota 96,34 de l'estança 64, en la qual no s'ha intervingut de nou i resta com a testimoni per a futures excavacions. Respecte a l'estança 65, aquesta es trobava a la cota 95,8 i per tant hem de suposar que correspondria al nivell 2, que, per altra part, és on s'aixeca el mur de separació entre ambdues estances.

Les excavacions del prof. Maluquer de Motes havien rebaixat les estances 62 i 63 fins la cota 95,5 aproximadament; i en l'estança 62 havia efectuat una trinxera més fonda al llarg de la cara interna del mur de façana, però les terres procedents d'aquesta trinxera foren dipositades sobre la cota 95,5 i l'erosió va provocar l'ompliment parcial de la trinxera. Així, en retirar aquestes terres en les estances 62 i 63 vàrem tenir ocasió d'excavar per sota de la cota 95,5 i fins a la cota 95,2, que correspondria, en principi, a un nivell que anomenarem 3b, ja que era

a la mateixa alçada que l'enllosat del carrer 3 (lâm. 50). Tanmateix, els materials documentats a l'estança 62 no tenen cap garantia estratigràfica a causa de la terrera de la trinxera. Fou l'excavació de l'estança 65 la que ens permeté conèixer millor l'evolució estratigràfica d'aquest edifici, on localitzàrem dos nous nivells ocupacionals (nivell 3a, a la cota 95,55) (lâm. 51.1-4). Les restes de fauna aparegudes corresponen a dues mandíbules d'ovicaprí i la part davantera del maxil·lar superior d'un èquid, tallada netament però que conserva les dents. Les parets de l'estança devien estar revestides amb un estuc de color vermell. Tots aquests detalls es completen amb l'aparició de dos enterraments infantils sota el paviment, que corresponen a dos perinatals (Cura 1989a; Mercadal 1989). El segon nivell apareixia a uns 25 cm de l'anterior (ME65/3b), i es dataïa en principi com del segle IV a.n.e. (lâm. 51.5-9).

L'Edifici Singular A2 (ES-A2)

Les façanes d'aquesta construcció donen al carrer 5 i al carrer 3; en aquest últim s'hi detecta l'entrada, que en determinada fase es veié ennoblida per dos basaments de columnes a cada costat. Aquestes estructures foren excavades pel prof. Maluquer de Motes l'any 1978/79 i, per tant, la informació de què en disposem és pràcticament nul·la. De fet, quan l'any 1988 hi intervinguérem, aquest sector es trobava en les condicions següents:

L'estança 61, que equival a la major part de l'edifici, es trobava en la cota 95,2, a excepció d'una trinxera més fonda a 94,6 i pràcticament reomplerta per terres procedents dels nivells superiors, aportades per la pluja. Aquesta trinxera, de quelcom més d'1 m d'amplada, havia estat excavada per poder veure des de l'interior de l'estança el mur de façana al carrer 3. Hi havia un testimoni molt desfet de terra sobre l'estança 55n, que aguantava un parament de 40 cm de gruix adossat a la cara sud del mur de separació entre les estances 66 i 200, i que havia provocat que l'estança 66 quedés dividida en dues habitacions, 66w i 66e, encara que en aquest tram el parament ja havia estat retirat. Aquest parament i el testimoni de terra passaven per sobre del mur de tancament de l'estança 55n. Com que aquest parament estava parcialment enderrocat per l'erosió del testimoni de terra, la nostra primera tasca fou retirar-lo definitivament (lâm. 52.1-4).

Molt més interessant resultà l'excavació del nivell de l'estança 61 per sota de la cota 95,5 on el prof. Maluquer de Motes havia localitzat la llar de foc central, i que equivaldria al paviment del nivell 3

(lâm. 52.5-7): la nostra excavació i els materials que hi aparegueren equivaldrien, doncs, a un nivell teòric 3b (lâm. 53-54) que passaria per sota dels enllosats de les cel·les 55n i 55s a la cota 95, equivalent a la vegada al nivell de la porta d'entrada flanquejada per les dues bases de columnes. Aquest nivell s'ha de datar ja del segle IV a.n.e. i seria anterior a la construcció de les dues cel·les 55n i 55s. A més, ens adonàrem que el mur de pedra sorrenca que delimita l'estança 61 pel costat nord, aixecat en aquest moment del nivell 3b, presentava una porta central d'1,2 m d'amplada que posteriorment havia estat cegada. És a dir, que l'estança 66 en el nivell 3 havia format part de l'ES-A¹ (lâm. 55-57).

Aquest nivell palesa la seva adscripció dintre el segle IV a.n.e. no tan sols per la presència de ceràmiques àtiques i l'absència d'àmfores ebusitanes, sinó també per una presència important –encara que quantitativament menor que la de ceràmiques de tipus ibèric– de produccions de ceràmiques oxidades de pasta groguenca. També hem de remarcar que en el nivell 3 aquesta estança té una relació directa amb l'estança 61, i queda incorporada a l'estricta ES-A2 no només per la porta, sinó també perquè s'hi van recollir 14 mandíbules d'ovicaprí pertanyents a animals joves. En l'estança 55s no s'hi va intervenir ja que estava enllosada, i va quedar doncs a la cota 95.

L'EDIFICI SINGULAR B (ES-B) (CAMPANYA 1987)

Es tracta de l'edifici situat en l'angle sud-est de la cruïlla dels carrers 3 i 1, i format per dues estances quadrangulars (la 3 i la 6) i quatre de petites, com a resultat d'una compartimentació (estances 4, 5, 7 i 8) similar a la de l'ES-A1. Les estances 3 i 6 foren excavades per Mn. Llorens i posteriorment pel prof. Maluquer de Motes durant la campanya del 1971 (Maluquer de Motes *et alii* 1971), i la seva interpretació originà una disputa entre ells, car per a Mn. Llorens sols hi havia un estrat incendiari, mentre que el prof. Maluquer de Motes n'interpretava dos. En la campanya del 1987 intentàrem resoldre aquest problema excavant ambdues estances fins al nivell de l'enllosat del carrer 3, és a dir, la cota 95,2.

L'estança 6 és una construcció de planta quasi quadrangular d'uns 14,4 m², a la cruïlla oest dels carrers 3 i 2, amb entrada pel carrer 3. Després de rebaixar uns 50 cm de terra pràcticament estèril hi aparegué un enllosat parcial que es perdia en aproximar-se al parament del costat est. Aquest enllosat es corres-

1.- Actualment es troba en el seu nivell 2 teòric, a la cota 96,4.

ponia amb el nivell del carrer 3 i, per tant, responia teòricament al nivell 3. L'espai que correspon a la porta té una longitud d'1,6 m, i forma un graó de 40 cm d'alçada respecte al carrer 3. Aquest graó està construït amb un parament de petites llosetes de calarenc i ens indica clarament un nivell superior al de l'enllosat, nivell que es correspon al paviment que ens va deixar el prof. Maluquer de Motes. L'entrada del nivell 3 seria d'1 m, ja que hi ha restes de 50 cm del parament més antic a tocar de l'angle nord-oest de l'estança. Els materials apareguts durant l'excavació foren escassos (lâm. 58.1-7). L'únic element que permetia establir una datació era un petit fragment àtic, i aquesta datació corresponia amb l'atorgada pel prof. Maluquer de Motes a l'enllosat del carrer 3. Així mateix, la presència de ceràmiques oxidades en aquest nivell correspon a un altre element que avala aquesta datació.

L'annexa a la 6 és l'estança 3, situada al costat oest i, com l'anterior, de planta quadrada. Quan iniciàrem la present campanya, el pis de l'estança 3 es trobava a la cota 95. D'aquesta cota fins al nivell de l'enllosat del carrer 3, més concretament en l'angle nord-est, restaven 26 cm de potència de terra que decidírem excavar per deixar tot el conjunt a un mateix nivell uniforme. Però, en arribar a la cota 94,7, no aparegué cap indicatiu de paviment, fet que obligà a continuar rebaixant l'estança fins a la cota 94,3, on vam trobar un ric paviment d'habitació, que anomenàrem nivell 3 (lâm. 58.8-9, 59 i 91.6) (fig. 14), però amb la dificultat que es trobava a uns 40 cm per sota de l'enllosat del carrer 3. El mur del costat oest es reconeix poc, només se'n distingeix el tram superior, format per grans blocs de pedra sorrenca similars als de la filada superior de la paret de separació entre les dues estances. La resta de paraments inferiors no es poden apreciar, ja que queden per sota de l'actual nivell del carrer 1. En aquest mur, i a 2,3 m de l'angle nord-oest, sembla apreciar-s'hi l'espai d'una porta d'1 m de llum. Els paraments del mur en el costat nord són els més ben coneguts, i presenten tres fases. La superior està formada per blocs de calarenc combinats amb grans blocs de pedra sorrenca, aquesta principalment en les filades superiors però sense continuïtat, és a dir, unes característiques de parament similars en part als murs descrits en el costat nord de l'estança veïna o estança 6. Per sota hi ha un parament format per blocs petits i molt regulars de pedra sorrenca que tenen la seva base a la cota 95, o sigui, al nivell del paviment en començar la campanya. El tercer tipus de parament de pedra de calarenc s'adossa per la seva part superior a l'enllosat del carrer 3, i per la inferior al paviment del nivell 3. Finalment, en el costat sud el mur presenta dos

tipus de paraments similars als dos inferiors del mur nord. Però en un determinat moment el tram superior es va reforçar per l'interior amb un afegit d'1,35 m de longitud, amb un mur format per petites llosetes de calarenc. Al mig de l'estança hi havia un testimoni cilíndric de terra que sostenia el sòcol de pedres on s'assentava un molí localitzat en la campanya del 1971, i que responia al nivell 1, sobre la cota 95,4; malgrat que el testimoni es trobava bastant erosionat, es va decidir mantenir-lo. La manca de paviments entre la cota 95 i la cota 94,3 del nivell 3 va ser posteriorment constatada al llarg de la campanya del 1989, en què es retirà el referit testimoni.

Hem d'assenyalar que en iniciar l'excavació per sota el paviment de la cota 95, i en l'angle nord-oest, a tocar del parament nord, es localitzaren les restes d'un sacrifici fundacional, representat per un cap i ossos d'una extremitat de cabrit. Així mateix, en el paviment del nivell 3, al costat del mur del costat nord, aparegueren unes plaques de guix allargassades, aplanades per un costat i amb una aresta en l'altre. Hem constatat que aquestes plaques corresponen precisament a les juntures entre els

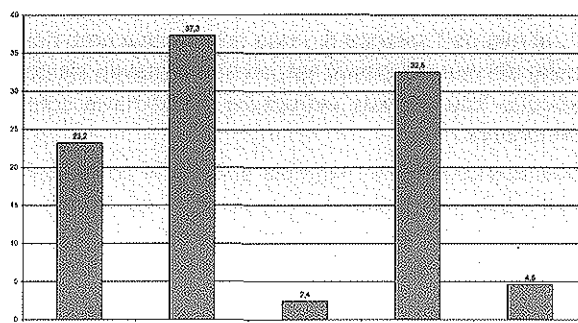

Figura 14. Distribució del material del context ME3/3.

blocs de tàpia. Encara avui es poden trobar plaques similars de calç o ciment en les edificacions modernes de la zona construïdes amb tàpia. La datació dels dos fragments de ceràmica grega apareguts durant l'excavació d'aquest nivell ens situa cap a principi del segle IV a.n.e. Les ceràmiques comunes són majoritàriament fetes a mà o bé produccions a torn oxidades, tot i que es pot comprovar que algunes peces ja són imitades en ceràmica ibèrica.

Respecte a l'estratigrafia, és evident que les diferències de tècnica en els murs marquen l'existència de tres fases, però en estratigrafia solament tenim referència de dues. Per això resulta versemblant la hipòtesi del prof. Maluquer de Motes, i la seva insistent opinió segons la qual Mn. Llorens havia barrejat dos nivells.

La construcció adossada a les estances quadrangulars exposades anteriorment fou excavada tant per Mn. Llorens, en teoria nivell 1, com posteriorment pel prof. Maluquer de Motes, nivell 2. Però en aquesta edificació, en no haver-hi intervingut directament, ens limitarem simplement a la neteja dels paviments. La seva interpretació ens resulta molt difícil. Sabem que en el nivell 1, les estances 7 i 8 formaven una sola unitat de tipus rectangular de 6 m de llargada per escassament 3 d'amplada, amb una petita porta de graó intern en l'angle nord-oest que donava al carrer 2 (en la campanya del 1994, comprovarem que aquesta porta amb graó fou inventada pel prof. Maluquer de Motes). Aquesta habitació havia sofert un incendi. Respecte al nivell 2, hem observat en la darrera campanya del 1994 que la porta es manté en el mateix indret que en el nivell 1, i fa 90 cm d'amplada; que tot el parament del costat est correspon a aquest moment, i que les parets corresponents a aquest nivell determinen una planta quasi quadrangular de 7 per 6 m, dividida en quatre petites habitacions d'uns 7 m² (4, 5, 7 i 8). És a dir, una estructura similar a la part oriental de l'ES-A. També hi havia una porta de comunicació entre les estances 4 i 7, així com un mur que havia estat rebaixat en el moment del nivell 1, al mig de l'estança 8, i que empalmava amb l'escaire del mur del costat est, on s'assentaven els dos sòcols. Tota aquesta estructura també havia sofert un incendi.

Malauradament els materials apareguts en aquesta estructura corresponents al nivell 1 es troben al MDCS i molts estan barrejats, de manera que no podem saber la seva procedència exacta. El mateix Mn. Llorens va explicar-ne la raó: "Per un descuit, se'ns varen barrejar algunes bosses de materials de l'habitació F amb els de l'habitació G". De les excavacions del prof. Maluquer de Motes, estances 4 i 5, no en coneixem res.

L'EDIFICI SINGULAR C (ES-C) (CAMPANYES 1987 I 1989)

Aquesta construcció, formada per vuit estances de planta quadrangular, apareix entre el carrer 3 o carrer principal i la Gran Plaça, i sens dubte constitueix un altre edifici de caràcter singular, de 18 x 10 m. Les habitacions que donen al carrer 3 foren excavades per Mn. Llorens, i les que donen a la Gran Plaça, pel prof. Maluquer de Motes durant la campanya del 1975.

Les primeres estances, 15 i 17, foren motiu d'intervenció per part nostra durant la campanya de 1987. L'estança 15 és de planta quadrangular de 3,6 x 3,8 m, equivalent a 13,6 m². Té una entrada

que s'obre a meitat del seu mur nord, sobre el carrer 3, de 0,9 m d'amplada. S'observa clarament en els seus murs un canvi de tècnica constructiva a partir del nivell 2, on s'aplicà el sistema de la llosa plana de calarenc per emmarcar la nova entrada, dotada d'un sòcol format per una gran llosa on s'observa una cassoleta d'erosió de l'eix de la porta. Les excavacions de la campanya del 1971 per part de Mn. Llorens posaren al descobert un primer nivell, però entre el 1975 i 1984 aquesta estança fou motiu d'una nova intervenció per part del prof. Maluquer de Motes, el qual n'excavà la meitat nord fins a la cota 95,2 i aplà la terra estreta sobre l'altra meitat, per la qual cosa encara poguérem reconèixer el paviment de terra trepitjada, que corresponia al nivell 2 (lâm. 60.1-5). Nosaltres proseguírem l'excavació fins al nivell 3, i vam deixar així l'estança al mateix nivell que el carrer 3, a la cota 94,8. El nivell 3 presenta un pis lleugerament enllosat i restes d'una llar de foc, sobre paviment de grava, pràcticament al mig de l'estança. Els materials apareguts en aquesta estança pràcticament no permeten establir cap datació, sobretot al nivell 3 (lâm. 60.6-10); no obstant això, hi van aparèixer ceràmiques de tipus oxidant que no hi havia en el nivell 2, el qual, per fragments d'àmfores, s'ha de datar dins la segona meitat del segle III a.n.e., i fins i tot a principi del segle II a.n.e., per la nansa d'àmfora grecoitàlica, és a dir, fase Tornabous IIb. Per tant, creiem que el nivell 3 correspondria com a mínim a la fase de Tornabous IIIa.

Al costat est de l'estança 15 hi ha l'estança 17, de planta quadrangular de 3,9 x 4 m. Excavada en els seus primers nivells l'any 1971, es deixà un testimoni en el seu angle nord-est, on hi havia un enllosat quadrangular. L'erosió havia malmès l'enllosat, motiu pel qual es retirà; no obstant això, entre les lloses es va poder encara recuperar alguns materials del nivell 1. L'enllosat es trobava en la cota 95,7. El paviment que trobarem a la cota 95,5 era el del nivell 2 (lâm. 61), o així ho vam suposar, perquè a uns 10 cm aparegué el vertader nivell de paviment del pis. En aquests moments ens manca saber si el nivell de la cota 95,5 era un veritable nivell o bé si es tractava tan sols dels indicis superiors del nivell que localitzàrem a la cota 95,4. Amb tot, rebaixàrem l'estança fins a la cota 94,8, on aparegué un nou paviment, que incloïa una llar de foc d'estructura rectangular de 90 x 70 cm en posició central, i un enllosat quadrangular d'1,30 x 1,65 m en l'angle sud-oest, similar al localitzat en el nivell superior i que s'havia deixat de testimoni. Aquest nivell, però, oferia pocs materials i passàrem a anomenar-lo nivell 3 (lâm. 62, 1-2), ja que aproximadament responia a la mateixa cota que el carrer 3.

A partir de l'entrada de l'estança 17, i sobre el carrer 3, vam localitzar una vorera, que forma un graó de 20 cm respecte de l'enllosat del carrer, el qual queda a la cota 94,7. La vorera fa 1,7 m d'amplada per 5,8 m de llargada, i devia servir per impedir l'entrada d'aigües a l'interior de l'estança, ja que aquesta queda enfront del carrer 4, amb pendent vers el cim del jaciment.

Les estances 19 i 20 es troben en el nivell 1, a la cota 95,5, i no han estat motiu de cap nova intervenció des de les excavacions de Mn. Llorens; simplement s'hi ha efectuat una neteja (lám. 61.3-4). L'estança 19 fa en aquest nivell 5 m x 4 m, és a dir, la paret de capçalera es troba desplaçada 1 m, amb la qual cosa es trenca la unitat estructural d'aquesta edificació a partir d'un eix central; però aquesta paret és una reestructuració que solament afecta el nivell 1. A diferència de la resta, no presenta entrada en relació amb el carrer 3. L'estança 20, per contra, té una entrada amb graó d'1,2 m d'amplada, i el seu paviment queda uns 30 cm més baix que el nivell 1 del carrer 3. En el seu angle nord-est hi ha el típic enllosat quadrangular d'1,3 x 1,6 m, i es pot constatar que aquest espai quedava tancat per una paret de toves. Solament s'hi procedí a la neteja superficial del paviment.

Respecte a les estances 10 i 18/26, excavades pel prof. Maluquer de Motes en la campanya del 1975 (lám. 63-65), no s'hi ha realitzat cap nova intervenció i resten a la cota de 95,4. Ambdues són de planta quadrangular i fan 4 x 3,7 i 4,2 x 3,9 m, respectivament. Pràcticament podem dir el mateix de l'estança 23, al nivell de la cota 95,5, on la neteja del primer paviment proporcionà molt pocs materials (lám. 62.5-7).

Fou en l'estança 24 on es realitzà una intervenció interessant (lám. 66, 121.6 i 123.4), ja que el seu paviment quedava a la cota 95,68, marcada per un pedruscall de forma ovalada al mig de l'estança que no sabem exactament a què corresponia. Vàrem iniciar-ne la neteja, i comprovàrem com aquest pedruscall s'assenta sobre un nou paviment, que apareix en la cota 95,40. Aquest paviment es perllongava a la vegada per sota de la paret nord, que separava aquesta estança de l'estança 19, fins que apareixia una nova paret, alineada ara amb les reconegudes a les altres estances, és a dir, desplaçada 1 m més al nord. En certa manera aquesta troballa resol el debat entre Mn. Llorens i el prof. Maluquer de Motes sobre l'existència d'un o dos nivells en aquesta estructura, ja que demostra que hi ha dos nivells independents l'un de l'altre, i no dos nivells dins una mateixa fase. És a dir, les produccions de Nicies-Ió són anteriors a l'aparició de la campaniana A.

L'ÀREA DE L'EDIFICI SINGULAR D (ES-D) (CAMPANYES 1989 I 1992)

El seu caràcter excepcional no s'ha identificat fins a la darrera campanya del 1994, en curs d'estudi i no compresa en el present treball. Això no obstant, podem fer-ne un breu esbós.

Es tracta de les estructures arquitectòniques que apareixen en la cruïlla nord-occidental dels carrers 3 i 4, amb l'edifici quadrangular format per les estances 300, 301 i 302, de 7,5 x 7,5 m, com a centre. Aquest edifici obre entrades al carrer 3, i la seva paret oest pràcticament queda alineada amb la paret est de l'ES-C, a l'altra banda del carrer. Però la peculiaritat més interessant són les construccions al costat oest d'aquest edifici, és a dir, en relació amb el carrer 4. Aquest carrer, de fet, no arriba amb la seva amplada –d'aproximadament 3 m– a formar cruïlla amb el carrer 3, car finalitza a l'altura del final de l'ES-A1; és a dir, que des de la paret est d'aquest edifici fins a la paret oest de l'ES-D hi ha un espai de 12 m, interromputs simplement per restes d'un mur en sentit nord-sud, de 2 m de llargada, que forma dos angles amb façana sobre el carrer 3. Aquest tros de paret delimita dos espais: a l'oest, l'anomenada estança 298 (lám. 67-68.1-4), que queda ben delimitada a partir de 5 m del carrer 3, entre dos murs paral·lels al carrer 4, separats per una distància de 3 m, i que es veu tancada per una paret transversal a 10 m del carrer 3; i al costat est, l'estança 299 (lám. 68.5-9 i 69), amb un espai d'entrada respecte a l'estança 298 de 3 m d'amplada i situat a 5,5 m de la paret occidental de l'edifici quadrangular; és a dir, unes dimensions que difícilment podien anar cobertes. Però el més interessant és que l'estança 299 de moment i en l'estat actual de les excavacions, no queda tancada per cap mur transversal i, en canvi, hi apareixen parets curtes de 2 m de llargada, que formen una mena de recintes a manera de les *tabernae* dels fòrums (estances 303 i 304), de 2 m d'amplada. Aquestes parets transversals són molt primes, amb gruixos de 0,35 m o de 0,20 m en el cas de la que separa les estances 303 i 304, que és de toves. Esperem que futures excavacions permetin reconèixer millor tot aquest sector.

Les estances 300, 301 i 302 formen un gran edifici quadrangular amb una superfície de 56 m² i dues entrades d'1 m d'amplada al carrer 3, pertanyents a les estances 300 i 301; des d'aquesta última s'accedeix a l'estança 302, una petita cel·la de 5 m² situada darrere l'estança 300. L'estança 300 fou excavada per Mn. Llorens, que l'anomenà Habitació O. És una edificació rectangular de 5 x 2,25 m, i disposa d'unes parets d'excel·lent tèc-

nica constructiva, amb un gruix de 0,5 m, que ja cri-daven l'atenció respecte a la resta de paraments del jaciment. L'estança 302 es troba, doncs, situada darrere la precedent, i és de petit format, tan sols 5 m², amb una entrada de 0,5 m d'amplada. Els seus paraments per la cara exterior són similars als de l'estança 300, però per l'interior semblen folrats per lloses verticals. Mn. Llorens, de fet, solament arribà a marcar-ne la superfície de les parets (estança P). D'altra banda, sorprenia que en aquesta petita cel·la l'única vegetació que hi creixia fossin joncs, fet que indica que l'habitació reté l'aigua. Per aquest motiu intentàrem comprovar si disposava d'un enllosat, i la rebaixàrem fins a la cota 96,7, però no hi vam trobar cap indicatiu significatiu (lám. 70.1-6).

Durant la campanya del 1992, la neteja del sector del carrer 3 va permetre reconèixer l'existència d'una nova estança, la 301, al seu costat nord, amb una porta d'entrada d'1,2 m a tocar de l'edifici O-P, estances 300-302. Aquesta nova estança va ser excavada parcialment fins a la vertical de la paret de la separació O-P sense que aparegués cap delimitació pel seu costat nord (lám. 70.7-9 i 71.1-4). Per contra, s'identificà el seu parament pel costat est. El paviment es troba a la cota 96,8 i, per tant, al mateix nivell de l'enllosat del carrer 3. A 2,1 m de l'entrada i al mig de l'amplada de l'estança, s'hi localitzà una pedra plana a manera de sòcol per a un pilar. Amb posterioritat, durant la campanya del 1994, en documentar-se la paret del costat nord –que és la continuació de la paret nord de l'estança 302–, s'ha pogut conèixer les seves dimensions totals: fa 6,8 x 3,6 m, és a dir, una superfície de 24 m². Així mateix, s'ha localitzat al mig de l'estança una nova pedra plana a manera de sòcol i situada a 2,2 m de la paret nord.

ALTRES ESTRUCTURES

LA ZONA ALTA DEL JACIMENT (L'ACRÒPOLIS?) (CAMPANYA 1990)

Hi podria haver encara una altra edificació complexa en la zona més alta del jaciment, a la cota 99, en relació amb les estances 250 i 251, també assenyalades per Mn. Llorens, el qual es limità a seguir-ne dos paraments. Si bé pràcticament buidà l'estança 251, en la 250 descobrí un enllosat a la cota 98,6. Motivats per la troballa, durant la campanya del 1990 intervinguérem en aquest sector i vam posar al descobert aquestes dues estances, que fan 5 x 2 m. N'ha desaparegut pràcticament la paret del costat nord, a conseqüència de la construcció de la

muralla 2. Segons el mateix Mn. Llorens, l'enllosat de l'estança 250 correspon al segle IV a.n.e., per l'aparició de fragments de figures roges, concretament una tapadora de lècana (lám. 85.1-2). Amb tot, també Mn. Llorens assenyalà que aquest nivell es trobava a sota d'un altre de pràcticament superficial que s'ha perdut a causa de les tasques agrícoles; per tant, tots els indicis apunten que aquesta zona ha patit una forta erosió que ha fet desaparèixer, com a mínim, més d'1 m de les estructures del segle III a.n.e. Aquest és un problema que no podem resoldre en l'estat actual de les excavacions, ja que no s'ha pogut connectar la zona alta amb la resta de zones excavades (lám. 72.1-3). A més, hi ha la qüestió de la muralla interna o muralla 2: és possible que tot plegat fos originàriament un turó fortificat a manera d'acròpolis? Sens dubte es una possibilitat que no hem de descartar. No varem poder identificar l'estrat superficial al qual feia referència Mn. Llorens, però sí que el vam trobar, evidentment molt perdut, en la zona que equivaldria a l'estança 249, on es confon amb el nivell superficial a la cota 99.

L'ESTRUCTURA ADOSSADA AL COSTAT EST DE L'EDIFICI SINGULAR C (UH/M 10)

Es tracta bàsicament de dues habitacions obertes respecte al carrer 3, que anomenem numèricament les estances 21 i 22 i que corresponen a les restes d'una unitat habitatge/magatzem (UH/M 10) adossada al costat oriental de l'ES-C. L'estança 21 fa en la zona de capçalera 2 m d'amplada, mida que equival a una estança estreta; la 22, en canvi, dobla aquestes dimensions. Per altra part, si tenim en compte la paret de capçalera de les dues estances i la distància d'aquesta fins al carrer 1, ambdues tindrien una llargada que superaria els 7 m. Les estances 21 i 22 foren excavades en part per Mn. Llorens, que les va anomenar respectivament habitacions LL i M. El prof. Maluquer de Motes va acabar d'excavar, també en part, l'estança 22. La nostra actuació de l'any 1989 afectà principalment l'estança 21. Actualment totes dues es troben en la cota 95,7.

LES ESTRUCTURES DE L'EXTREM NORD DEL CARRER 5 (CAMPANYA 1990)

Són unes estances rectangulars (estances 94 a 99) que ja no es troben adossades al parament intern de la muralla 1: les seves parets longitudinals discorren per sobre d'aquesta. En aquest cas, la nostra actuació de la campanya del 1990 es va limitar a treure un testimoni de terres deixat pel

prof. Maluquer de Motes com a límit de la seva cala, d'1 m d'amplada, que afectava les estances 96 i 97 (lãm. 72.4-6 i 121.8). És a dir, excavàrem des del nivell superficial fins a la cota 97, que molt probablement respon al paviment del nivell 2 d'aquestes dues estances. Quan rebaixàrem l'estança 96 fins al seu nivell 2 teòric (lãm. 73), aparegué un pedruscall que la travessava obliquament. Llavors, en descobrir en el tercer tram del sector nord del carrer 5 un mur d'1,7 m d'amplada (muralla 2?), ens adonàrem que el pedruscall estava alineat amb una teòrica continuació d'aquest mur. Per aquest motiu decidírem comprovar si realment el mur continuava a l'estança 96; així, rebaixàrem el nivell 2 de l'habitació i ens vam endinsar en el nivell 3. El mur va aparèixer després d'una interrupció d'aproximadament 6 m. És a dir, el nivell 2 de l'estança 96 és posterior a aquest mur. No obstant això, com ja hem assenyalat al respecte del carrer 5, caldran futures excavacions per conèixer millor la problemàtica de tot aquest sector.

LES RESTES ATRIBUÏBLES A FASES ANTERIORS A TORNABOUS IIIa

Pocs indicis coneixem de la fase anterior a la gran reforma urbanística del jaciment representada per la fase de Tornabous IIIa.

LA GRAN CLAVEGUERA (CAMPANYA 1992)

Apareix en el sector de la Porta d'Illerda, sota la rampa d'accés a l'enllosat del nivell 3 del carrer 3; de traçat lleugerament curvilini, discorre per sota del mur meridional que sosté la rampa. S'han descobert uns 3 m d'aquesta claveguera, que té una amplada interna de 60 cm i una altura de 80 cm. Les seves parets laterals, de 40 cm de gruix, estan construïdes amb blocs escairats de pedra sorrenca, similars als que constitueixen la muralla 1. De tota l'estructura, crida l'atenció el sistema constructiu de la coberta, que difereix de les parets laterals, les quals són similars, d'altra banda, als blocs de farciment de la rampa. La coberta en qüestió està construïda amb blocs de pedra sorrenca no escairats d'1,1 x 0,2 x 0,3 m, col·locats verticalment a fi de suportar el pes del farciment de la mateixa rampa. La cota superior d'aquesta claveguera es troba a 92,95, i la base de la muralla 1 està a 92,75, és a dir, només és 20 cm més baixa; i per altra banda aquesta diferència és conseqüència precisament de la disposició vertical dels blocs de la coberta, és a dir, de la seva possible reestructuració: originàriament la coberta devia ser horitzontal, i aleshores les

cotes es corresponien. Per tant, sembla evident que la construcció de la claveguera i la de la muralla 1 són coetànies (lãm. 74.1-4). Però cal tenir en compte un detall important: quan es va construir la rampa, la claveguera no quedà en desús, tot el contrari, es modificà la seva coberta per poder suportar el pes de la rampa; també sabem que en principi el carrer 3, en el seu nivell 3, no disposava de clavegueram, i que es troba a la cota 94,7, és a dir, 2 m per sobre de la claveguera. No hi ha, per tant, relació aparent entre ambdues estructures en l'anomenada fase Tornabous III. Malgrat això, també hem de ser prudents i advertir que sospitem que el tram occidental de l'enllosat del carrer 3 no pertanyeria al nivell 3, sinó a nivells superiors. Si observem amb detall les cotes de les entrades de les portes en el costat sud del carrer 3, comprovarem que en les fases de Tornabous II i Tornabous III les cotes oscil·len cap a l'oest:

	Tornabous II	Tornabous III	Enllosat
Estança 17	95,9	94,8	94,7
Estança 15	95,5	94,7	94,7
Estança 6	95,3	94,6	95,2
Estança 3	95	94,3	95

Per tant, resulta evident que es van confondre els nivells de l'enllosat a partir del carrer 2, i l'enllosat que tenim davant la porta porticada de l'ES-A no correspon a Tornabous III, sinó a Tornabous II. El nivell 3 està encara per excavar en aquest sector, el veritable nivell 3 acaba en la rampa a la cota 94,1 i, per tant, ens resta aproximadament 1 m de potència per conèixer on pot haver-hi indicis de connexió amb la claveguera, la qual, per altra part, ascendeix en direcció est.

ESTRUCTURES SOTA L'EDIFICI SINGULAR A (CAMPANYA 1988)

Corresponen, de fet, a un conjunt de parets arrasades en construir-se l'ES-A i, per tant, participen de la confusió anteriorment exposada dels nivells del carrer 3. De fet, ja el prof. Maluquer de Motes havia practicat una trinxera a tocar del parament sud de l'estança 61, que baixava molt més que el nivell de l'enllosat del carrer 3. Per aquest motiu, durant la campanya del 1988 decidírem anivellar aquesta gran estança fins a aquest nivell; durant els treballs es documentà una paret molt desfeta de 35 cm de gruix, a 1 m del parament nord, que s'introdueix per sota de l'estança 55 nord, a la cota 94,5. Aquesta nova paret ens dividí l'estança en dues zones. La

que majoritàriament correspon a l'estança 61, és a dir, al costat sud, l'anomenarem estança 461, ja que pertany a un estrat anterior a la planificació urbanística del jaciment tal com fins ara l'hem conegut; cal advertir, però, que molt possiblement els materials procedents d'aquesta excavació (lám. 75.1-7) es barrejaren amb alguns del nivell 3 de l'estança 61, a causa de la pràctica del prof. Maluquer de Motes d'excavar trinxeres i dipositar-ne la terra a l'interior de l'estança. A la banda nord d'aquesta paret, l'estrat que s'introdueix per sota de l'estança 66 l'hem anomenat estança 466 (lám. 74.5-7).

En relació amb l'ES-A1 s'han reconegut dues parets en sentit est-oest. La primera apareix sota el mur que divideix longitudinalment aquest edifici, i està formada per grans blocs escairats de pedra sorrenca que fan 30 x 60 cm. L'altra és paral·lela a aquesta, està feta de pedres de tall petit i fa 35 cm de gruix; és, per tant, similar a la descoberta en l'estança 461, la qual sens dubte és anterior a l'enllosat del nivell 3 del carrer 3. Anomenem, doncs, com a estança 462 l'espai comprés entre aquestes dues parets. De fet, els materials apareguts durant els treballs d'excavació són assimilables als del nivell 3 del carrer 3 (lám. 75.8-10 i 76.1-5), però les parets provenen de nivells inferiors que no hem pogut excavar en estar aquest espai completament enllosat.

A l'altre costat del gran mur de blocs escairats, per sota de l'estança 65 i a la cota 94,9, hi ha un nivell de cendres que passa per sota de les parets en

direcció a l'estança 64, i que és anterior a la construcció de l'ES-A1, el qual correspondria a la teòrica estança 465 (lám. 77). Exceptuant els materials de l'estança 462, que es corresponen bé amb la fase de Tornabous III, la resta de materials semblen procedir d'una etapa cronològica anterior, ja que les ceràmiques de tipus oxidat i a mà formen tot el conjunt i no s'hi constata la presència de ceràmiques importades; de fet, es tractaria del mateix horitzó que proporcionen les dades més antigues en els diferents sectors de la muralla 1, que veurem a continuació.

ELS SISTEMES DEFENSIVS

En tractar-se el jaciment del Molí d'Espígol d'un "poblat de plana", les condicions topogràfiques del terreny no constitueixen un factor condicionant i imperatiu de la configuració dels seus sistemes defensius, com sí succeeix, en general, en altres jaciments d'època preromana. Les modificacions experimentades pels sistemes defensius al llarg del període ocupacional del jaciment responen evidentment a criteris constructius adequats a les coneixences poliorcètiques de cada moment i a l'evolució del creixement del poblat. Fins al present, les excavacions arqueològiques, amb totes les seves limitacions, ens han permès identificar fins a un total de quatre sistemes defensius (fig. 15).

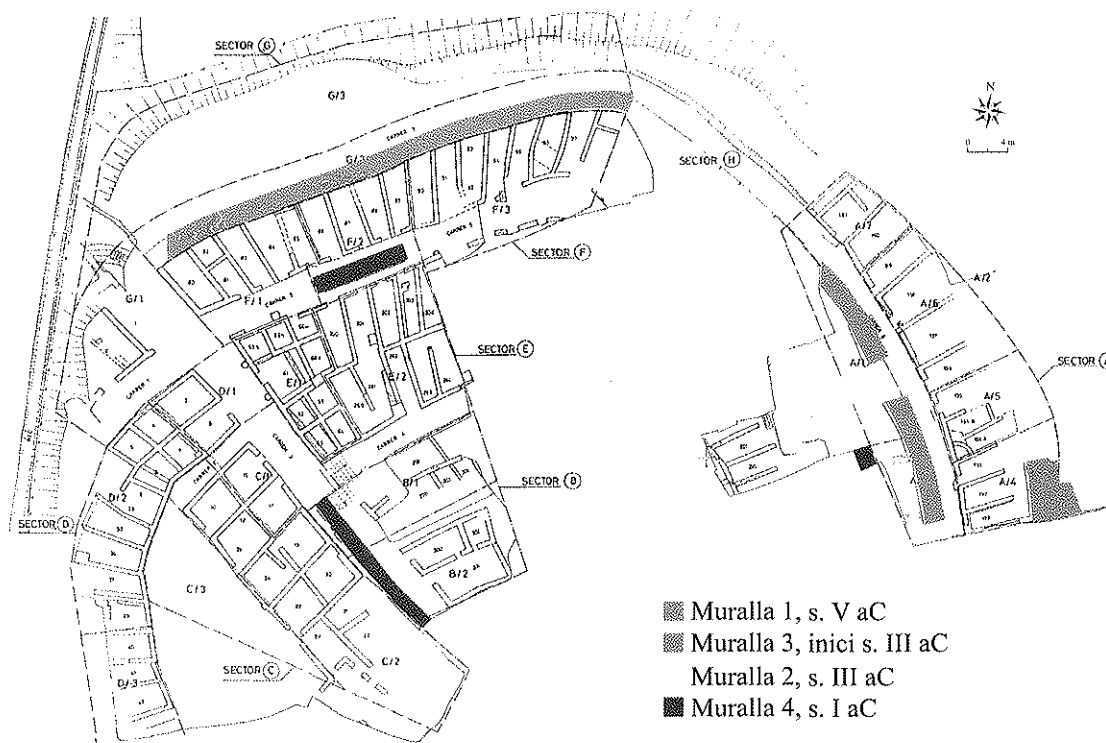

Figura 15. Les diferents muralles del Molí d'Espígol.

LA MURALLA 1

Correspon, ara com ara, al sistema defensiu més antic reconegut i, en gran part, condiciona l'ordenació urbanística del mateix jaciment. Es tracta d'una muralla lineal de perímetre oval, desproveïda d'altres elements defensius, de 2,20 m de gruix, construïda essencialment amb blocs rectangulars de pedra sorrenca a partir d'un doble parament ben acurat, i amb un reompliment de pedres a l'interior. Es reconeix al llarg d'uns 115 m en el sector septentrional del jaciment, fins al punt que podem avaluar-la aproximadament en la seva totalitat com d'uns 400 m de perímetre. És a dir, que tanca i protegeix un espai que no arriba a 1 ha. La seva alçada conservada s'aproximaria, en alguns indrets, els 3 m. En el tram de muralla que coneixem, s'han descobert dues entrades que hem anomenat Porta d'Ilerda i Porta de Ileso, ja que per la seva orientació es corresponen de manera aproximada amb la direcció d'aquests dos nuclis antics. Es troben respectivament a uns 30 i 20 km de Tornabous, la primera al nord-oest (315°) i la segona al nord-est (60°); presenten així entre elles una desviació d'uns 105°, equivalent a un angle recte. Per tant, tenint en compte el perímetre total de la muralla, hem de suposar que hi havia dues entrades més. Per documentar aquesta muralla, disposem essencialment de la cala realitzada en l'estança 82.

La cala estratigràfica en l'estança 82

Un cop netajada aquesta petita estança fins a la base dels murs sud i nord, decidírem efectuar una cala estratigràfica per comprovar la potència de la muralla. Va resultar que a partir de la cota 95,3 comença un farciment de pedres, algunes de grandària considerable, i hi vam reconèixer un mínim de tres nivells, on aparegueren escassos fragments ceràmics, fins a la profunditat de la cota 92,7 on acabava la muralla 1. És a dir, que aquesta té una alçada de 2,8 m. El primer nivell apareix a la cota 93,5 (ME82/A), i el segon (ME82/B) a la cota 93,4. De fet, suposem que aquests dos nivells corresponen a un d'únic. El tercer nivell o base de muralla (ME82/C) es troba a la cota a 92,7. Pel que es dedueix d'aquesta estratigrafia, la muralla fou construïda en un moment en què la ceràmica a torn era ja present al jaciment, en coexistència amb les darreres produccions de ceràmiques d'acanalats. Pel que fa a la datació, cal establir dues hipòtesis: la primera, acceptar la cronologia vella respecte de les ceràmiques d'acanalats, fet que ens portaria a datar la muralla 1 com a mínim al final del segle VII o principi del VI a.n.e.; però si assumim que es va donar una llarga duració de les ceràmiques amb acanalats en la zona de l'interior de Catalunya,

aleshores la cronologia l'atorgaria la ceràmica a torn, que, per les seves característiques de tipus oxidat, groguenca, no difereix d'altres peces localitzades en estrats del segle IV a.n.e.; així, la muralla no hauria estat construïda abans del segle V a.n.e.

Darrere el tram est de la muralla 1

A fi d'isolar el tram de la muralla 1 que apareix amb una longitud de 7 m en el sector est del jaciment, al costat del carrer 8, per la cara interna d'aquest tram de muralla procedírem a retirar la terra del tall que a causa de l'erosió s'hi havia acumulat al darrere. Però després de retirar aquesta terra i arribar a la cota 97,5, que pràcticament era la que originàriament havia deixat el prof. Maluquer de Motes, començaren a aparèixer materials que semblen de cronologia vella (lâm. 76.6-7). Per no complicar l'excavació deixàrem aquest sector per a una propera campanya. En la campanya del 1991 seguirem a partir de la cota 97,5. Llavors va aparèixer un canvi en la textura de la terra i es va poder constatar un nivell arqueològic adossat a la muralla 1, el qual, pel conjunt de materials aparegut (lâm. 78 i 79.1-2), es pot assimilar sense problemes al localitzat a la cala de l'estança 82. Aquest estrat arqueològic queda, per altra part, delimitat per dos murs molt desfets que s'adossen a la muralla 1 i que defineixen un espai de 5 m. Ara, en el tall, també s'observa l'aparició de l'argila groga, la forma de la qual s'inclina vers el sector de la torre 1, i que es troba per sobre d'aquest nivell, fet que ens confirma que estratigràficament ME82/3b i l'estrat que passa per sota de la torre (ME-T/3b) són coetanis.

Sector de la Porta d'Ilerda

A partir de les excavacions efectuades en les entrades conegudes d'aquesta muralla, el sondeig en l'estança 82 i les excavacions practicades en el darrer tram de muralla reconegut en el sector nord-est, resulta evident que la muralla es construí en un moment en què la ceràmica obrada a torn ja era present al jaciment, si bé la majoria de peces encara es treballaven a mà, i d'aquestes se n'han trobat algunes que són decorades amb acanalats. Tot això ens inclina a fixar el moment de construcció de la muralla en el V a.n.e., o com a màxim al final del segle VI a.n.e. Aquesta muralla fou completament amortitzada en ser desmantellada parcialment al final del segle IV a.n.e., o durant les primeres dècades del segle III a.n.e., per tal de construir el Barri d'Extramurs (vegeu més amunt).

LA MURALLA 2

Va ser reconeguda a partir de la campanya del 1991 en el sector de la Porta de Ileso (fig. 16); fins al

moment se n'ha posat al descobert un tram d'uns 16 m de longitud, i se n'ha identificat un altre tram que talla el carrer 5. S'avalua així parcialment en un perímetre de 34 m. Està construïda, a diferència de la muralla anterior, amb blocs de pedra calcària, i presenta una secció trapezoïdal amb la cara externa lleugerament inclinada, amb un gruix d'1,7 m a la part superior i de 2 m en la base. Es troba lleugerament retirada a uns 8 m a l'interior del perímetre de la muralla 1, en el sector nord del jaciment, i conserva una alçada de prop de 2 m. A diferència de la muralla 1, aquesta està complementada en el sector de la Porta de l'esso per un gran bastió rectangular o torre que sobresurt 7 m de la cara externa de la muralla i té un front de 6 m; els trams de muralla dels costats del bastió queden reforçats per un doblament del parament de 2 m més de gruix.

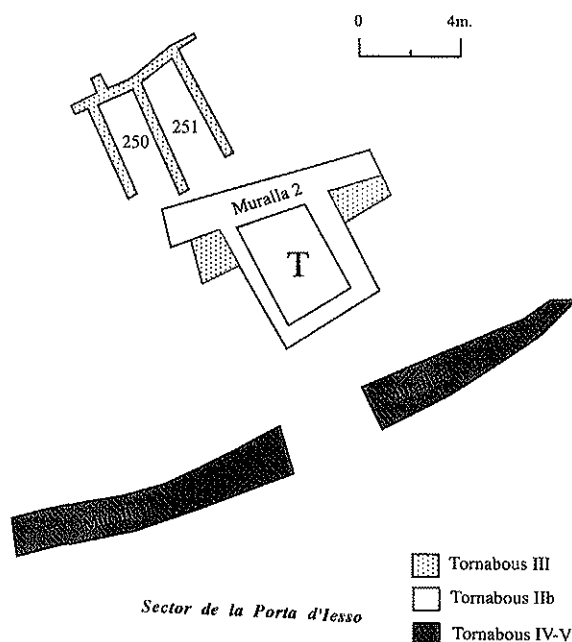

Figura 16. Sector de la Porta de l'esso.

El primer nivell, que cobreix tot aquest sector, correspon bàsicament a materials remoguts i superficials, d'escassa informació arqueològica (lám. 79.3-6). Un segon nivell apareix a partir de la cota 98,9, en què tot el sector queda cobert per una argila groguenca i estèril, a excepció de la zona de la torre, que presenta una terra de color rogenç (ME-T/2). El costat sud de la torre inclou un contrafort exterior on s'obrí una porta d'1,3 m de llum, la qual, de fet, és una obertura posterior feta sobre el parament original de la torre (lám. 80, 81.1-4, 129.2 i 130.6). Aquesta es troba plena de pedres. Vàrem intentar excavar-la, però haguérem de renunciar-hi, ja que algunes lloses estaven travades en les

parets. A l'exterior de la muralla hi ha una altra potent capa d'argiles grogues, completament estèril, des de la cota 98,4 fins a la cota 97,3. Aquesta capa està totalment adossada a la cara externa dels murs i hi fa talús fins a uns 2 m per davant de la cara frontal de la torre. A la cota 97,3 aparegué un feble estrat de terres rogenques i carbonets, on s'assen ten les restes de la torre (ME-T/3b) (lám. 81.5-8).

LA MURALLA 3

Es reconeix únicament en un petit tram de 6 m i té com a finalitat protegir el Barri Extramurs del nord-est. Malauradament, aquest sector ha estat un dels indrets més afectats per l'espoliació de pedra del jaciment, que n'ha fet desaparèixer gran part. Aquesta muralla podria haver estat construïda, en bona mesura, amb una tècnica mixta que utilitzava la tàpia per bastir-la en alçada. Aquest indici, de moment, sembla confirmar-se a partir de les restes conservades, ja que en realitat sols en queda la base, un pedruscall de 3 m d'amplada, que conté en el seu interior un parament de 50 cm per reforçar-la o bé per assentar-hi un bastió rectangular, que sobresortiria uns 70 cm de la cara externa de la muralla. Es construí molt probablement al final del segle IV a.n.e., ja que el parament intern queda alineat amb la paret de separació de les estances 152 i 153, moment que correspon al primer període ocupacional del Barri Extramurs, el qual protegeix (fig. 17). Possiblement es desmantellà en construir-se la muralla 2.

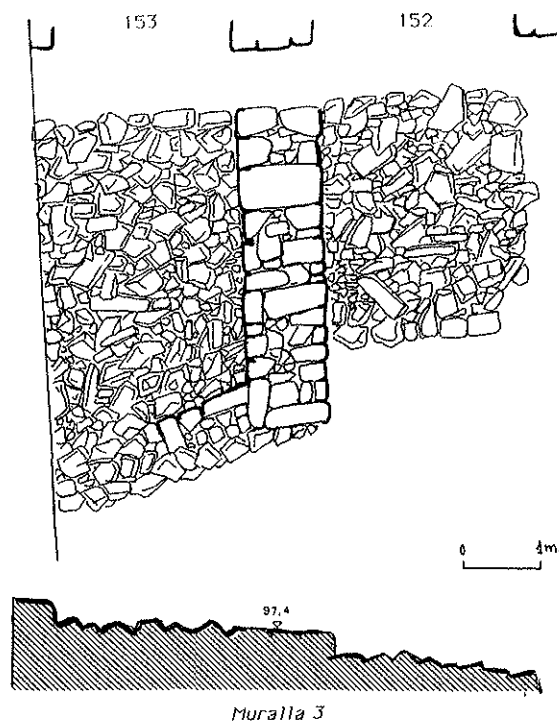

Figura 17. Les restes de la muralla 3.

Amb tot, cal assenyalar que hem realitzat sondejos amb una màquina excavadora a l'exterior de la muralla 3, en direcció a l'edifici-magatzem, i no hi hem constatat restes d'estructures. No obstant això, a uns 3 m de profunditat hi tornen a aparèixer fragments ceràmics, els quals corresponen tipològicament a materials del segle III a.n.e. Aleshores, interpretem que o bé hi havia un fossar davant la muralla o bé es tracta del perfil topogràfic originari, a manera d'un vessant de turó. En realitat, el nivell actual respon, doncs, a terres aportades en èpoques històriques per procedir a l'anivellació dels camps de conreu.

LA MURALLA 4

La seva localització resulta problemàtica, però no per aquest motiu s'ha de rebutjar la possibilitat de la seva existència, ja que el fet de plantejar-s'ho pot permetre que es confirmi en futures excavacions. En la darrera campanya de l'any 1992, es va observar sobre el nivell superior enllosat del carrer 3 i davant l'estança 301 la presència d'un parament molt destruït, d'1,7 m de gruix. Aquest parament, que anteriorment es perllongava en direcció oest per damunt el carrer 3, ja havia cridat l'atenció tant del prof. Maluquer de Motes com de Mn. Llorens. Ambdós, però, van interpretar aquestes pedres entrelligades i alineades com a panys de paret caiguts de les estances del costat sud sobre l'enllosat del carrer, interpretació que resulta incomprensible, ja que les pedres es mantenien travesades i estaven al mig del carrer, mentre que les parets de pedra seca en realitat s'enfonsen, i les pedres cauen en desordre verticalment.

Un parament similar i també d'1,7 m d'amplada apareix al mig del carrer 5 i correspon a l'anomenada claveguera del carrer 5, ja que aleshores aquesta construcció bastida a doble parament va ser identificada com una claveguera, en netejar el pedruscall intern entre els dos murs. Resulta insòlit admetre l'existència d'una claveguera protegida per sòcols i més elevada que el nivell del carrer. Quan en la campanya del 1989 vàrem intentar localitzar-ne la continuació, convençuts de la seva existència, comprovàrem que no n'hi havia rastre, però tampoc ens adonàrem exactament que aquelles pedres corresponien a un verdader mur. Finalment, i també en possible relació amb aquesta muralla, en el sector de la Porta de l'esso hi ha un altre petit tram de mur d'1,7 m d'amplada que apareix a nivell superficial i s'assenta sobre el talús d'argiles estèrils de color groc. Si unim tots aquests indicis de paraments d'una mateixa amplada i d'identica posició estratigràfica en el nivell més superficial obtenim una estructura més o menys de planta quadrangular, entorn d'uns 50 m de costat, edificada sobre les

runes del jaciment. Aquesta estructura ens pot donar llum, en un futur, sobre la veritable funció d'aquells nivells superficials i pràcticament desapareguts de l'anomenada fase de Tornabous I.

ALTRES BARRIS PERIFÈRICS AL NUCLI DEL JACIMENT

Les diferents modificacions experimentades en la configuració topogràfica, a causa dels anivellaments del terreny per al seu aprofitament com a camps de conreu, han originat que apareguin a l'entorn del jaciment altres indrets amb fragments ceràmics, detectats en tots els casos per prospeccions superficials. En la major part dels casos, aquesta presència de fragments ceràmics és, doncs, una qüestió conjuntural i, per tant, sense valor arqueològic. No obstant això, hi ha tres indrets on és improbable que la presència de fragments ceràmics es pugui atribuir a un simple transport de terres:

a) El primer és una la zona actualment ocupada per una granja de porcs i els seus entorns (ZP) que es troba a l'oest del jaciment, a l'altre costat de l'antiga bassa natural, avui reomplerta i reconvertida en un camp de conreu, sobre una petita ondulació del terreny (Cura 1990, 180). Durant la dècada dels anys setanta, en ampliar-se aquesta explotació amb noves construccions, hi aparegueren diferents restes arqueològiques que foren visitades pel prof. Maluquer de Motes, el qual no els va atribuir cap importància i les va qualificar de "corralines", tot i que també va assenyalar que segurament es tractava "d'un barri perifèric i pobre, respecte del nucli emmurallat del jaciment". Però de resultes que al mateix temps aparegueren alguns forats reomplerts amb ossos, es va difondre la creença popular que en aquell indret s'ubicava la necròpolis del jaciment. En realitat, els forats contenien porcs morts i enterrats amb calç. Durant la campanya del 1987, el propietari del terreny ens va fer donació d'alguns materials que havia recollit en aquest indret (lâm. 82-83, 121.3 i 124.2-3), tots els quals donen una datació tardana, de principi del segle II a.n.e.

b) El segon indret, que anomenem 3M, correspon també al cim del turó situat al costat est del jaciment, és a dir, a uns 200 m del nucli emmurallat. Es tracta d'un turó possiblement ja terraplenat fins a la capa de calarenc per plantar-hi un camp d'ametllers. Les troballes, molt més esporàdiques que en el cas anterior i resultat de recollides superficials, semblarien també de datació tardana en relació amb el seu moment d'ocupació.

c) El tercer lloc es troba al costat nord de la ZP, al vessant oest de la prolongació del mateix turó. Només s'hi han trobat fragments d'àmfores grecoromàniques i Dr1 itàliques.

LES ESTRUCTURES ARQUITECTÒNIQUES

ELS MATERIALS DE CONSTRUCCIÓ

L'estudi de les restes del Molí d'Espígol ens alligona poc sobre els materials utilitzats –pedra, fang, fusta i altres elements vegetals–, ja que ens manquen moltes anàlisis per fer. No obstant això, la seva mateixa estructura arquitectònica ens proporciona algunes orientacions, si partim del principi que imposa la llei del mínim esforç, és a dir, recórrer a les solucions més fàcils i, per tant, aquelles més accessibles per la seva proximitat al jaciment.

LA PEDRA

En les construccions del Molí d'Espígol s'utilitzen dos tipus de pedra: el calarenc i la pedra sorrenca. Ambdues presenten els seus afloraments a tocar del jaciment i tenen l'origen en els sediments lacustres del final de l'eocè i de l'oligocè. El calarenc forma unes capes primes que pràcticament es troben al nivell superior del terreny, alternades amb capes d'argila. L'erosió les ha posat al descobert i en conseqüència es trenquen en forma de plaques. La pedra sorrenca, per contra, forma terrasses poc potents que apareixen per sota del calarenc. Queden al descobert en aquells indrets on l'erosió ha fet desaparèixer les capes argiloses i de calarenc. Aquestes dues roques són, doncs, les que fornien els elements lítics per a la construcció, si bé hem de tenir en compte que mentre que el calarenc era aprofitat pràcticament en el seu estat natural, en forma de plaques més o menys esquarterades, la pedra sorrenca requeria una manipulació a fi d'obtenir-ne blocs utilitzables per a la construcció.

S'observa a partir de les estratigrafies que les construccions més antigues, les corresponents a la muralla 1 o a l'ES-A, estan formades per blocs esquarterats de pedra sorrenca, mentre que en fases posteriors s'utilitzà sobretot el calarenc, com es pot comprovar a la muralla 2 o l'ES-A2. Aquesta

substitució segurament va ser deguda a l'esgotament dels afloraments de pedra sorrenca propers al jaciment. Cada tipus de pedra permet unes tècniques constructives diferents.

De la pedra sorrenca, ben esquarterada, s'obtenen blocs regulars que s'ajusten pràcticament sense necessitat de falques. Per altra part, i si el gruix de la paret ho permet, els blocs es poden col·locar alternadament: uns formen longitudinalment el front del parament, i uns altres es col·loquen longitudinalment respecte de l'interior del mur; així la paret resultant ofereix una major solidesa.

Respecte dels murs construïts amb calarenc, es poden reconèixer diferents fàbriques:

- a) Imitació de la tècnica d'alternança en la col·locació dels blocs, però no en un mateix pla, sinó en plans sobreposats. En són exemples la muralla 2 o la torre.
- b) Construcció de dos paraments en paral·lel, amb tècnica de paret de pedra seca (vegeu més avall), amb múltiples falques per igualar els blocs i un rebliment més o menys caòtic a l'interior.
- c) Utilització a base de llosetes planes de 3-5 cm de gruix.
- d) Col·locació de plaques verticals i un rebliment de petit pedruscall a l'interior.

Un altre concepte a revisar és el de paret de pedra seca. Resulta difícil d'acceptar que aquesta sigui la tècnica emprada en determinats murs, sobretot els destinats a habitatge. És lògic pensar que les parets devien estar travades amb un morter de fang pastat, tot i que en una excavació és difícil constatar-ho, perquè el conjunt ha quedat enterrat; d'altra banda, un cop aquestes parets queden al descobert, en pocs anys la terra o el morter de fang s'escorren per les juntures, a causa de la pluja, i es converteixen així en parets de pedra seca. En el seu estat actual, doncs, les parets mostren algunes característiques que no són raonables. Hi ha paraments de façana poc acurats o irregulars, així com espais entre les pedres, per on passa el fred cap a

l'interior, unes anomalies que es resolen fàcilment arrebossant les parets o aplicant-hi un revestiment lliscat; solucions, per altra part, que impedeixen la propagació de la humitat i l'accés de petits animals a l'interior de l'habitatge.

Una teoria que hem de desmentir, i que s'ha generalitzat per extrapolació, és el de l'escassetat de pedra, per assimilació amb altres indrets de les planes occidentals. Al Molí d'Espígol la pedra no és un element escàs, ans tot el contrari. Precisament una de les millors raons per escollir aquest indret a l'hora d'aixecar un assentament seria la facilitat d'obtenir pedra per a les construccions. Aquesta és la darrera zona on això és possible, car més a l'oest ja comencen les grans planes sedimentàries, amb materials detrítics de mesura i tall petits. La pedra hi és tan abundant que s'utilitzava per fer terraplenaments de més de dos metres de potència, tal com es pot apreciar a la cala de l'estança 82 (vegeu més amunt) o a la construcció de la rampa de la Porta d'Illers (vegeu més amunt). Evidentment, l'acumulació de pedra a la zona comporta l'arramassall d'aquest material en els seus entorns i, de fet, això va originar que en èpoques històriques l'indret esdevingués una pedrera on s'anava a buscar la pedra necessària per a les edificacions de l'actual nucli de Tornabous. També hem de tenir en compte que l'intent, els anys cinquanta, de terraplenament del petit turó on s'ubica el jaciment –i que en destruï una part– no va prosperar precisament per la gran quantitat de pedra que en sortia. D'aquí, doncs, que actualment considerem que s'ha abusat del criteri que la pedra solament es va utilitzar per construir els sòcols dels paraments de les estructures i que la construcció en fang era majoritària.

Novament advertim del perill de les preteses similituds a partir de models actuals. Així, per exemple, en l'actual nucli de Tornabous l'edificació majoritària és en pedra, provinent de l'indret del jaciment. Solament les construccions menors són fetes de tàpia. Aquesta condició més econòmica es reflecteix també en els masos o els coberts disseminats pel camp, els quals ens han servit de model per a les hipotètiques reconstitucions de les estructures del jaciment. Es dona una preferència per la construcció amb pedra quan es disposa de recursos econòmics per al seu transport. La construcció amb tàpia n'és, doncs, un substitutiu, sigui per imposició del terreny o per una qüestió econòmica. Aquest raonament és vàlid per al Molí d'Espígol, on, com a mínim, les dues tècniques conviuen i se n'aplicava una o altra segons característiques i funció de cada edificació, o bé segons el moment històric: de la mateixa manera que, com hem pogut observar, hi va haver una preferència per la construcció amb pedra sorrenca durant les fases antigues i després es va haver de

recórrer al calarenc, l'esgotament de la pedra en superfície –de resultes de la seva amortització per acumulació de nivells en tapar els antics murs– podria ser la causa que la construcció en fang esdevingués molt més usual en les fases més modernes.

EL FANG

El segon material utilitzat al jaciment és el fang, amb les seves diferents varietats. Les toves són petites unitats emmotllades de fang i palla, assecades a sol i serena. Pràcticament no n'hi ha, al Molí d'Espígol, ja que sols n'hem localitzat una mitja dotzena d'exemplars, que fan entorn de 25 x 12 x 10 cm, i han aparegut sempre en la fase de Tornabous II. La tàpia, per contra, és un mur de terra premsada i atapeïda entre taulons o caixes que s'aixeca en el seu emplaçament definitiu. Però no tots els tipus de terra serveixen per a la seva construcció, i cal un procés previ de tamisatge i barreges ("confitat"). Una altra dificultat important per a la construcció de la tàpia és la necessitat dels elements de fusta per fer l'encofrat, que requereix l'activitat d'un fuster per obtenir els taulons o, si es vol, l'existència d'una serra de ferro de considerable grandària, i aquest és un element que desconeixem en el món anterior a l'època romana.

La tàpia és un sistema de construcció barata difosa tradicionalment en èpoques històriques a les comarques de l'Urgell i el Segrià, a conseqüència de la manca de pedra en aquestes planes de sedimentació. Per tant, ens cal ser una mica crítics i no recórrer de nou a les similituds dels models actuals. Aquestes construccions en fang a manera de tàpia en el segle III a.n.e., ¿corresponen al mateix criteri que la tàpia actual, o al seu precedent descrit en època romana (PLIN. HN 35.48.169)? Potser es tractaria, més probablement, de parets de fang fetes amb masses d'argila apilotades, després allisades (*bauge*, en francès) i aixecades a intervals successius d'1 m d'alçada, sense haver de recórrer a l'encofrat (Doat *et alii* 1979, 93-104). En qualsevol cas, tant aquesta darrera tècnica com la tàpia tradicional només són atacades per la humitat. Convenientment aïllades adquireixen una resistència comparable a determinats ciments, amb l'avantatge que tenen molta més elasticitat, que les fa més durables. Quan s'excaven construccions de fang apareix normalment la dificultat de delimitar-ne les parets. Això només es pot fer tenint en compte la diferent duresa de la terra immediata, si les parets es conserven bé, però si es presenten caigudes o enrunades la dificultat esdevé molt més acusada (Maluquer de Motes *et alii* 1986, 17-18).

Al Molí d'Espígol es reconeixen algunes parets de fang, principalment les de compartimentació de les

estructures que anomenem d'habitatge/magatzem; no es pot reconèixer si es construïren amb encofrat o sense. Amb tot, és evident que la tècnica amb encofrat era prou coneguda, com ho demostren els fragments de guix per rejuntar els blocs de tàpia localitzats a l'estança 3, amb un nivell del final del segle IV a.n.e. (vegeu més amunt).

LA FUSTA I ALTRES ELEMENTS VEGETALS

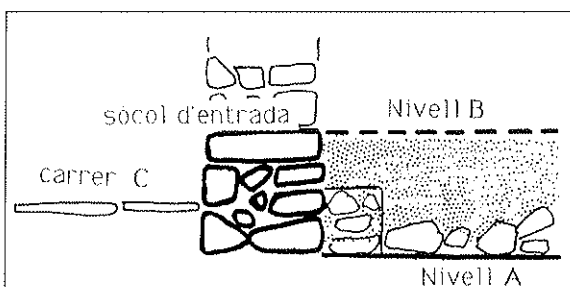
La importància de la fusta és fonamental perquè, com a element decisiu de les cobertes, determina l'aspecte de l'arquitectura. La migradesa de les evidències arqueològiques pel que fa a les parts construïdes en fusta –juntament amb un aprofundiment insuficient en l'estudi de les estructures de sustentació, que no solament afecta el jaciment que estudiem, sinó que malauradament té un caràcter general– dificulta les hipòtesis de reconstrucció dels models de cobertes, fet que explica la gran variabilitat de pautes en les restitucions hipotètiques dels poblats. Creiem que s'ha de partir d'un element important per abordar la interpretació de les cobertes: el cànon de les superfícies a cobrir; i una vega-

da més cal tenir en compte la variabilitat dels edificis en funció de la seva funcionalitat o categoria social.

En el cas del Molí d'Espígol, podem observar que les superfícies a cobrir impliquen un sistema d'embigat en general no superior als 2,5-3 m. Però, per altra part, desconeixem quin era el pes que havien de resistir aquestes bigues, és a dir, quin era el gruix de la biga.

A partir d'aquestes dues reflexions es pot comprendre que els índexs de variabilitat esdevenen molt amplis. Així, es podria haver optat per bigues de 20 cm de diàmetre mitjà, i en aquest cas s'hauria hagut de realitzar una tala important d'arbres, per aprofitar els primers 3 m de les soques; o bé, en comptes d'embigats tradicionals, es podrien haver utilitzat entrellaçaments de branques de no més de 8 cm les més gruixudes. A l'hora de triar una o altra opció cal tenir en compte el paisatge vegetal descrit en el primer capítol. Si s'utilitzà l'embigat tradicional de 20 cm de diàmetre, els únics arbres que podien proporcionar aquesta característica constructiva eren els arbres de ribera (oms, vernissos, pollancre, etc.), existents a la contrada però poc abundants, i la tala dels quals comporta un procés de regeneració d'uns 20 anys. Però si els constructors es van decantar per la segona solució, podien recórrer als rebrotos d'alzines, que per arribar a sobrepassar els 3 m d'alçada sols necessiten 7 anys, i encara els quedava la possibilitat dels afegits amb una tècnica de cistelleria per arribar als 3 m de longitud. Hom pot així preveure que per cobrir l'ES-C, l'edifici de majors dimensions, solament calien vuit bigues mestres (de 4 m de longitud i 0,25 m de diàmetre) per tal d'assegurar un pis superior estable, i en l'ES-A, solament una per cobrir l'estança 61. És a dir, que avaluant el total de les construccions identificades fins al present en el jaciment, el nombre de bigues mestres arribaria tan sols a un màxim d'una dotzena. També cal suposar que s'utilitzaven cordes (d'esparg, possiblement), un element al qual mai es fa referència i que en canvi és un material de primera necessitat per a la construcció.

Segona qüestió: quin era el pes de la coberta? Sembla evident que fonamentalment es construïen amb canyes, palla o altres elements vegetals; el problema radica en la impermeabilització de l'estança de la pluja, i aleshores hi ha qui considera que les matèries vegetals es barrejaven amb fang i es donava un petit pendent a les teulades. Això representa no solament un pes important, sinó també l'existència d'un encanyissat com a suport, i un embigat tradicional. Aquest sistema hauria donat a les edificacions un aspecte similar al dels habitatges actuals del nord d'Àfrica. També s'hi podria haver aplicat una altra solució, consistent a mantenir la coberta el

El problema de la interpretació dels paviments en relació amb un nivell de carrer

En general s'adopta el criteri que el nivell del paviment d'una habitació és el que es presenta més proper i inferior al nivell del carrer ($C = A$). Així, les pedres que es troben per damunt d'aquest paviment s'interpreten com a restes de la paret caiguda, i l'estrat de terra superior, com a resultat de la descomposició de les parets de fang. Per tant, el nivell B equivaldria a una ocupació posterior que segella la primera fase ocupacional i, de fet, aquest nou paviment s'adossa a les restes del mur de paret. Com a resultat d'això, els paviments queden sempre per sota del nivell del carrer, i se suposa aleshores l'existència d'un graó inferior a partir d'algun dels blocs de pedra. Però d'aquesta manera l'habitació sempre queda exposada a inundacions, i sobretot a la humitat, que des del nivell del carrer (C) passa directament al suposat nivell A. Contra aquesta opinió, cal recórrer a algunes obres de construcció (Seymour 1976) per adonar-nos que el nivell del paviment ha de ser sempre superior al nivell del carrer, tret que hi hagi alguna causa que ho impedeixi ($C = B$). Tot radica en la construcció d'un sòcol d'aïllament format en la seva base per pedres i recobert per una potent capa de terra on s'assenta el paviment de l'habitació. Així, les filtracions d'aigües i humitats procedents del carrer discorrerien per sota el paviment de l'habitació.

menys pesant possible a base de garbes de canyes o material similar només recobertes per un lliscat de fang, però aleshores calia que el pendent s'aproximés als 45° perquè l'aigua hi llisqués ràpidament (aquesta és la tècnica popular dels pallers). En aquest cas la configuració visual del poblat canviaria radicalment, i tindria un aspecte centreeuropeu (Seymour 1976, 240-241).

ELEMENTS ARQUITECTÒNICS

Podem diferenciar les estructures arquitectòniques del jaciment en dos grans tipus:

- a) Les estructures més o menys relacionables amb una arquitectura domèstica, que comprenen d'una banda les anomenades unitats d'habitatge/magatzem i de l'altra els edificis singulars.
- b) Les estructures de caràcter militar.

ARQUITECTURA DE CARÀCTER DOMÈSTIC

Les UH/M

En el capítol anterior, en tractar les excavacions arqueològiques, ja hem fet menció de les estructures que anomenem d'habitatge/magatzem. Estan formades per tres estances de planta rectangular, dues de les quals formen una sola unitat bicompartimentada, amb un pas de comunicació entre ambdues i proveïdes d'una porta d'entrada; la segona unitat queda representada per la tercera estança, també de planta rectangular, i amb porta exclusiva. Aquest tipus d'estructures apareixen en posició perifèrica a l'eix central del poblat, representat pel carrer 3, i per tant en relació amb els paraments de les muralles. Diferenciaríem tres grans barris formats per estructures d'aquest tipus:

- a) El barri oest adossat a la muralla 1, on es reconeixen un total de cinc d'aquestes estructures, (UH/M 2, 3, 4 i 5).
- b) El barri adossat al sud-oest de la Gran Plaça, on trobem tres construccions més d'aquest tipus (UH/M 11, 12 i 13).
- c) El Barri Extramurs, és a dir, a l'exterior de la muralla 1, en el sector est del jaciment (UH/M 14, 15, 16 i 17).

I finalment també podríem incloure dins aquest model les estances adossades al costat nord de l'ES-A (UH/M 6, 7, 8 i 9).

Bàsicament totes aquestes construccions comparteixen no solament un mateix sistema d'ordenació arquitectònica i una certa similitud de proporcions en les superfícies —que oscil·len entre els 43 i els 56 m²—, sinó també altres elements secundaris que descrivim a continuació (fig. 18).

UH/M 11 48 m²?	38 3 x ?	33 2 x 6,8	36 2,5 x 7
UH/M 12 48 m²?	37 2,5 x 6	39 3 x ?	40 2,2 x ?
UH/M 14 49 m²?	153 1,8 x 6,8	151 2 x 7	152 2,2 x 6,8
UH/M 15 49 m²?	154A 1,7 x 7?	154B 2 x 7?	155 2,5 x 7?
UH/M 16 ?	156 2,2 x 7?	157 ?	158 ?
UH/M 17 ?	158 ?	159 2,2 x 7	160 3 x 7
UH/M 10 42 m²?	21 2,2 x 6	22 4 x 6	
UH/M 13 32 m²	41 1,8 x 6,8	42 2,5 x 6,8	
UH/M 8 44 m²	260 2 x 6,5	261 2,4 x 6,5	262 1,8 x 6,5
UH/M 6 43 m²	200 2,2 x 6	201 2,7 x 6	202 2 x 6,5
UH/M 7 ?	203 1,8 x 6,5	204 ?	
UH/M 9 ?	263 2 x 6	264 ?	
UH/M 1 42 m²?	1 5 x 6?	1bis	2 2 x 6
UH/M 2 56 m²	80 2,5 x 6	81/82 2 x 7	83 2 x 7
UH/M 3 52 m²	84 2,5 x 7	85 2 x 7	86 2 x 7
UH/M 4 48 m²	87 2,4 x 6	88 2,4 x 6	89 2 x 6
UH/M 5 52 m²	90 2 x 7	91 2 x 6,8	92/93 2,2 x 7

Figura 18. Taula comparativa de la superfície i les mesures de les UH/M.

Les parets

Els paraments d'aquest tipus d'estructures són precisament els que presenten més dubtes a l'hora de reconèixer-ne les tècniques constructives. En primer lloc, en un cas molt concret, el del barri oest adossat a la muralla 1, hem de partir d'aquesta característica que el defineix: estructures que es construeixen adossades al parament intern d'un tram de muralla. Molt possiblement aquest tret definitori es pot també aplicar al Barri Extramurs del costat est del jaciment, respecte a les restes de la muralla 3. Assenyalem el principi de teoria militar pel qual l'edificació d'aquestes estructures ha de correspondre a una fase d'amortització de les muralles com a elements defensius, car resulta difícil admetre que la defensa pugui romandre al cim d'una muralla quan darrere d'aquesta es pot provocar fàcilment l'incendi de les cobertes de palla o ramatge de les estan-

ces adossades, perquè no és sols el foc, sinó també el fum el que desguarneix la muralla dels seus defensors. Però, en canvi, una antiga muralla esdevé un indret òptim i fàcil per suportar edificacions adossades, atesa la solidesa dels seus paraments.

Si exceptuem la UH/M 2, que presenta unes característiques constructives originals i que descriurem més endavant, podem observar que en la resta de les UH/M del barri oest adossat a la muralla 1 les parets laterals s'han construït totes en un mateix període, i se n'han conservat els murs de pedra, que actualment fan més d'1 m d'alçada. Aquestes parets són majoritàriament bastides amb pedra sorrenca, si bé inclouen alguns blocs de calarenc, característica que confirmaria la utilització de pedres de la muralla 1. Per contra, en els paraments de façana relacionats amb el carrer 5 es detecten algunes modificacions que permeten identificar clarament l'existència de dues fases constructives, sobretot en relació amb el desplaçament o modificacions experimentats pels espais de les portes. Hom creu poder interpretar que en la fase inicial, en el transcurs del segle III a.n.e., aquestes construccions –és a dir, en tota l'estructura que correspondria a la planta baixa– eren majoritàriament de pedra. L'existència d'un pis no és descartable, i més tenint en compte que recolzen sobre la muralla. Però respecte de la segona fase, a l'inici del segle II a.n.e., és evident que es continuaven utilitzant les parets laterals de la fase anterior, tot i que el paviment intern havia pujat de nivell, i es van refer les parets de la façana, sempre amb pedra de calarenc. El problema se'ns presenta per la poca alçada de mur conservat, i ens preguntem si es tracta de les restes que en queden després de l'espoliació de pedres que ha sofert el jaciment o si, per contra, hem d'interpretar que aquesta escassa altura correspon a un simple sòcol. Si fos així, aleshores resultaria evident que sobre el sòcol de pedres s'hauria aixecat una paret de fang.

De construccions amb fang se'n detecten ja en la fase antiga per construir les parets de compartimentació en les unitats grans: hom en troba indicis a les estances 84 i 85, a la UH/M 3, i també a les estances 87 i 88, a la UH/M4. En el cas similar de les estructures UH/M del Barri Extramurs sí que podem parlar amb més proves de l'existència de sòcols que se sobreposen els uns als altres per formar les parets laterals i, per tant, de murs de fang sobre aquests. Es pot constatar en les edificacions d'aquest barri –almenys en la fase antiga, que ha estat l'excavada per nosaltres–, en què els sòcols de pedra retenien en el seu interior una potent capa de terra que aïllava de la humitat el paviment de les estances, el qual quedava a un nivell superior del

paviment del carrer. En un altre indret, en el barri adossat al costat sud-oest de la Gran Plaça, hi apareix la mateixa superposició de sòcols i, per tant, aquí de nou ens trobaríem amb edificacions de fang. En resum, a la llum de les actuals coneixences podem afirmar que no es dona un únic comportament constructiu, malgrat que totes aquestes estructures segueixen una mateixa pauta funcional quant a la distribució d'espais. Les diferències no són tant d'ordre cronològic com, molt possiblement, de categoria o jerarquització en funció de la seva ubicació a l'interior del poblat.

Els sostres i les teulades

Ja hem advertit anteriorment de la dificultat interpretativa entorn d'aquests elements, per manca de constatació arqueològica. No obstant això, i ateses les característiques estructurals dels paraments, és evident que totes les estructures d'aquest tipus que s'adossen a un tram de muralla han de cobrir-se a un sol vessant. Les plantes rectangulars dels seus mòduls ens indiquen que no arriben a necessitar un embigat consistent, ja que l'amplada a cobrir és inferior als 3 m. La dificultat radica, d'una banda, a interpretar la inclinació de la coberta. La solució teòrica més òptima seria obtenir inclinacions de 45°, però aquesta s'ha de descartar, ja que aleshores la paret del fons tindria una alçada d'entre 7 i 8 m com a mínim. Caldria, doncs, una inclinació menor, i malgrat això l'alçada de la paret del fons continuaria essent important (per aquest motiu hi ha la muralla); per tant, hem d'interpretar que en el fons d'aquestes estances hi devia haver un pis superior a manera de pallissa, el qual disposava de poques bigues importants per suportar el pes d'un encanyissat recobert de fang. Amb tot, desconexem exactament quina funció podria tenir aquest pis. Resultaria lògic que disposés d'un paviment consistent si tenia una funció ocupacional més o menys permanent, però si es destinava a un altre tipus de funció domèstica, com per exemple a espai per assecar aliments, aleshores el paviment ja no requeriria tanta consistència.

Un cas diferent de teulades es documenta al barri adossat al costat sud-oest de la Gran Plaça, on les construccions admeten teulades a doble vessant, és a dir, de longituds entorn dels 3,5 m cada un i, per tant, hom pot calcular l'altura màxima de les edificacions entre 3,5-4 m per a inclinacions màximes de 45°. Així doncs, aquí sembla que es pot descartar l'existència d'aquesta hipotètica pallissa superior. També desconexim com acabaven els extrems d'aquestes teulades, però per a una millor protecció de les parets de fang seria lògic suposar que devien sobresortir bastant de la vertical de les seves parets; consegüentment, això també justificaria l'amplada dels carrers.

Les portes

Les portes que donen a un carrer són, sens dubte, l'element que permet la individualització de cada unitat. Com ja hem exposat, aquest tipus d'edificacions consten de dues unitats: una de doble mòdul, compartimentada, i una segona d'un sol mòdul independent. Així, hi hauria dues portes per cada unitat. En general, les portes s'obren en un extrem del mur de la façana, a tocar d'un angle, per aprofitar més el parament i racionalitzar d'aquesta manera l'espai interior. Les amplades d'aquestes obertures oscil·len entre 0,8 m i 1 m, però d'aquestes dimensions no en podem deduir una diferenciació clara entre les portes que corresponen a la unitat doble i les de la unitat simple. Tampoc podem determinar degudament l'alçada de les portes. Com que els nivells superiors del poblat sempre es documenten molt degradats, és difícil obtenir dades certes. Per altra part, en les restes de les estructures inferiors les successives reconstruccions s'acostumaven a fer després d'una regulació de parets per aprofitar-les almenys com a fonaments i, per tant, se'n desconeixen les alçades. Així, tampoc hem pogut constatar si les portes estaven recobertes per una llinda sobre la qual s'assentava un tram de parament o si, per contra, la porta quedava definida tan sols per l'altura del sostre de coberta.

Solament en un cas hem pogut trobar en aquest tipus d'estructures l'indici que ens mostrés la presència d'una estructura de fusta: l'erosió del sòcol com a conseqüència d'un eix lateral. Hem de suposar per tant que no hi havia portes de fusta, i que les entrades es tancaven amb un sistema de cortines de pell o bé amb encanyissats. De totes maneres hem de tenir present que en aquestes estructures la il·luminació de l'estança provenia de la porta d'entrada.

Les finestres

No en tenim cap informació, pel fet que ha desaparegut la major part de l'alçada de les parets, i per tant no s'hi ha pogut apreciar indicis d'obertures a manera de finestres. No obstant això, com que l'única entrada de llum era la porta, sembla evident que en les unitats dobles el mòdul que no disposava de porta es trobaria així mancat d'il·luminació, i més tenint en compte que la comunicació entre ambdós mòduls s'efectuava sempre pel costat oposat a l'entrada, segurament per protegir-se del fred. Cal, doncs, considerar la possibilitat que en el parament de façana hi hagués una petita finestra per a la il·luminació d'aquest compartiment fosc.

Les llars de foc

La llar és l'element més important d'una casa, i la seva presència fa que una estança pugui interpre-

tar-se com a indret d'habitació. Tanmateix, aquest element és absent a les estructures del jaciment. Al llarg de les nostres campanyes d'excavacions pràcticament no hem localitzat en cap nivell ocupacional la presència de llars de foc, a excepció de les estances 80 i 87, i a les informacions recollides durant les campanyes del prof. Maluquer de Motes solament n'apareixen en les estances 80 i 38, que són les més properes a l'eix del carrer 3 (fig. 19).

La no-presència de llars de foc en aquest tipus d'estructures ens fa replantejar la seva funcionalitat, a partir de dues hipòtesis interpretatives (fig. 19):

a) Si veritablement hem de considerar aquestes construccions com a indrets de vida domèstica, amb una divisió de l'espai en tres mòduls –vestíbul, sala i magatzem, que en definitiva correspondrien a una evolució de la casa protohistòrica de la vall de l'Ebre (Maluquer de Motes 1954; 1958)–, l'absència de llars de foc ens obligaria a pensar en una organització social complexa, amb un repartiment comunitari del menjar. Però, altrament, aquesta absència sembla incompatible amb un habitatge permanent durant tot l'any, tenint en compte les baixes temperatures dels mesos d'hivern a la zona. b) També podríem considerar que aquestes estructures sols tenien un caràcter ocupacional estacional o esporàdic, que eren una espècie de cel·les que s'ocupaven només en determinats dies, una o dues vegades l'any, per acollir-hi hostes amb motiu de mercats o festes religioses; així resultaria molt més admissible que en aquests curts períodes hi hagués una distribució comunitària dels aliments. La no-

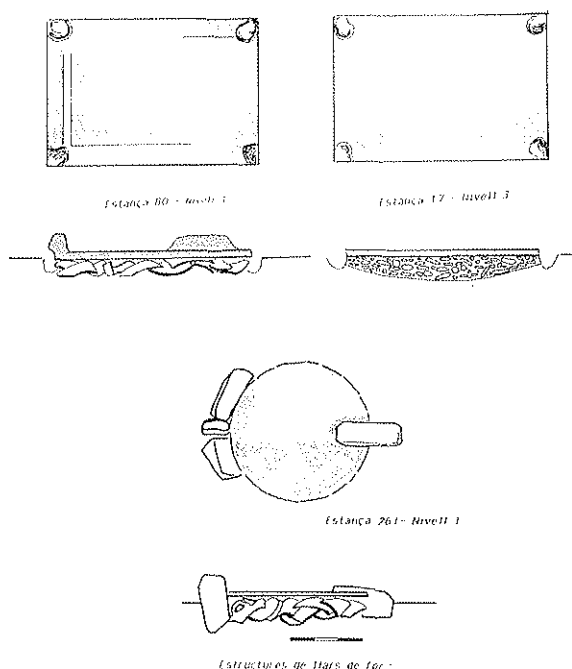

Figura 19. Diferents tipus de llars de foc documentades al jaciment.

presència de llars en funció del calor també ens indicaria que aquestes reunions s'efectuaven en estacions de clima benigne. Així doncs, una ocupació de caràcter esporàdic sembla resoldre en part la problemàtica entorn de les teulades, les quals es podien improvisar sense gran esforç constructiu atesa la possible precarietat d'ocupació. Almenys sembla que aquest era el caràcter que devien tenir aquestes estructures en el seu origen; una funció diferent, amb ocupacions molt més estables, quedaria plasmada en la fase de Tornabous IIa.

Els forns (?)

El prof. Maluquer de Motes insistí en diverses ocasions sobre l'existència d'un forn de caire familiar a l'estança 154 (Maluquer de Motes 1986, 13; Maluquer de Motes *et alii* 1986, 47). Es tracta d'una estructura de pedra en forma de quart de cercle que tanca un angle de l'estança, amb una longitud radial de 0,7 m. En la campanya del 1990 vam netejar l'interior d'aquesta estructura, i no hi constatarem cap indici de restes de foc ni de cendres, ni les pedres dels seus paraments presentaven senyals de foc; és més, a l'interior s'hi localitzaren 55 fitxes retallades de ceràmica, la major part apilonades des de la més gran fins a la més petita, en quatre grups. Una estructura semblant apareix en un dels angles de l'estança 40, i aquí tampoc no s'hi ha trobat cap indici de foc. No obstant això, crida l'atenció que en els dos casos apareguin enllosades les estances properes, és a dir, la 155 i la 39, que d'altra banda són les úniques enllosades de tot el jaciment. Creiem que no es tracta de cap forn; es tractaria d'una estructura de funció indeterminada.

Evolució i fases constructives dels barris formats per UH/M (fig. 20 i 21)

Evolució de les estructures del barri adossat a l'interior de la muralla 1

Les informacions sobre aquest conjunt d'estances són molt escasses, ja que el prof. Maluquer de Motes pràcticament va excavar-les totes i n'hem perdut moltes referències.

La UH/M 1

És la més incompleta de totes, ja que es troba molt malmesa. Amb tot, s'identifica clarament el seu mòdul individual corresponent a la fase de Tornabous IIa, l'estança 2, amb unes dimensions actuals de 2 x 6 m (que originàriament podien arribar a 7 m). Els dos mòduls restants que formarien l'habitació bicompartimentada devien tenir una amplada total d'uns 5 m, però no sabem com era el parament de separació ni quines característiques

tenia; també hem perdut gran part del parament de façana i, per tant, desconeixem igualment la posició de la porta d'entrada.

Sabem, no obstant això, que aquesta construcció, i més concretament el mòdul del costat nord de l'habitació bicompartimentada, se sobreposava a la projecció del carrer 3, i anul·lava definitivament l'antic accés de la Porta d'Ilerda, reduït així a una petita poterna d'1 m d'amplada. Per això la paret del fons era en realitat com un petit tram de muralla, amb un gruix d'1,5 m aproximadament, que, a la vegada, se sobreposava a l'antiga muralla 1. Pel que fa a l'estructura en una fase més antiga, equivalent a Tornabous IIb, solament podem dir que la disposició sembla invertir-se, és a dir, que la UH/M1 s'iniciava a partir del mòdul del mig en direcció sud i aquest constituïa aleshores el mòdul individual, mentre que l'estança 2, completament enllosada, formava part de l'habitació doble.

La UH/M 2

Estaria formada per les estances 80, 81/82 i 83, amb diferents modificacions que representen tres fases constructives, fet que constitueix una excepció respecte a la resta de les unitats veïnes. Això pot ser degut al fet que aquesta es troba ubicada a l'extrem oest del carrer 3 o carrer principal.

En un moment antic de la fase de Tornabous IIb, i potser construïda ja en la fase de Tornabous IIIa, hi havia una única edificació pràcticament de planta quadrangular, de 4,5 x 6-7 m, amb una paret de compartimentació en sentit est/oest adossada al parament intern de la muralla 1 i que posteriorment separà les estances 80 i 81/82. L'estança 80 disposa d'una llar de foc en forma rectangular al mig de la seva superfície, d'1 x 0,7 m, amb una preparació de fragments de ceràmica oxidada a la base de la capa d'argila, i una porta d'entrada sobre el carrer 3 d'1,10 m d'amplada al bell mig del mur del costat sud. Aquest mur, d'1,1 m d'alt, es manté durant les tres fases, és a dir que molt possiblement aquesta estructura estava construïda majoritàriament amb pedra.

En un moment posterior, i ja plenament dintre la fase de Tornabous IIb, aquesta edificació es reconvertí en una UH/M en ser-hi adossada l'estança 83, d'aproximadament 2 m d'amplada per uns 7 m de llargada, i amb una gran porta d'entrada d'1,7 m d'amplada, que aleshores s'unificà amb l'estança 81/82; llavors es construí la prolongació de la paret de separació amb l'estança 80 i se cegà l'antiga porta; així, en aquest nivell l'estança continuava presentant una llar de foc.

Ja en el moment final, Tornabous IIa, la individual va ser l'estança 83: s'hi construí una paret de separació amb l'estança 81/82 i molt probablement es reduïren

les dimensions de la seva porta d'entrada. També l'estança 81/82 sofrí una compartimentació: s'hi construí una paret de separació paral·lela a la muralla 1 per formar així la petita estança 82, i aquesta paret es perllongà adossant-la a la paret longitudinal de separació amb l'estança 80, però sense arribar al mur de façana respecte al carrer 5; en aquest mur s'hi va obrir una entrada de 0,8 m d'amplada. Aleshores el problema radica en l'estança 80, que queda mancada de porta d'entrada. I és un problema que no podem resoldre, car en l'angle sud-est d'aquesta estança, que va ser refet pel prof. Maluquer de Motes, hi podria haver hagut una porta en relació amb el carrer 5, d'1,2 m d'amplada, que ja hauria estat en vigència en la fase anterior; però a la vegada tampoc podem descartar que hi hagués una porta amb sòcol sobre la paret de separació no reforçada per la paret de 0,35 m de gruix i amb relació a l'estança 81, amb un espai de 0,90 m aproximadament. Disposem d'una fotografia de l'estança 81 amb els seus materials *in situ*, publicada pel prof. Maluquer de Motes (1986, 9). Podem deduir que la imatge en mostra el nivell més modern, és a dir, l'equivalent a la fase de Tornabous IIa, ja que la compartimentació entre les estances 81 i 82 hi apareix en relació amb aquests materials.

La UH/M 3

Està formada per les estances 84 i 85, que configuren l'habitació compartimentada, d'uns 38 m², i l'estança 86, que és la cambra rectangular allargada i individual, amb una entrada de 0,8 m d'amplada. Aquesta darrera estança mantingué pràcticament la mateixa distribució durant les dues fases. S'hi observen novetats respecte de les estances 85/86. En el seu moment antic, Tornabous IIb, presentava una porta de 0,9 m d'amplada en relació amb l'estança 85, i hi havia una paret de tàpia com a compartimentació, de la qual encara el prof. Maluquer de Motes n'havia deixat restes, amb un pas d'1,5 m que no arribava a adossar-se a la cara interna de la muralla. Aquest mur de tàpia acabava en el seu extrem est amb un parament de pedra com a reforç. L'estança 84 no disposava d'entrada. En la darrera fase, l'estructura es modificà: s'obrí una porta en relació amb el carrer 5 en l'estança 84, d'1,1 m d'amplada, i se cegà l'espai de l'antiga porta, que posteriorment fou obert pel prof. Maluquer de Motes per donar una porta a cada estança. No sabem si hi havia paret intermèdia de compartimentació d'ambdues estances, però pensem que és molt probable que hi fos i que estigués

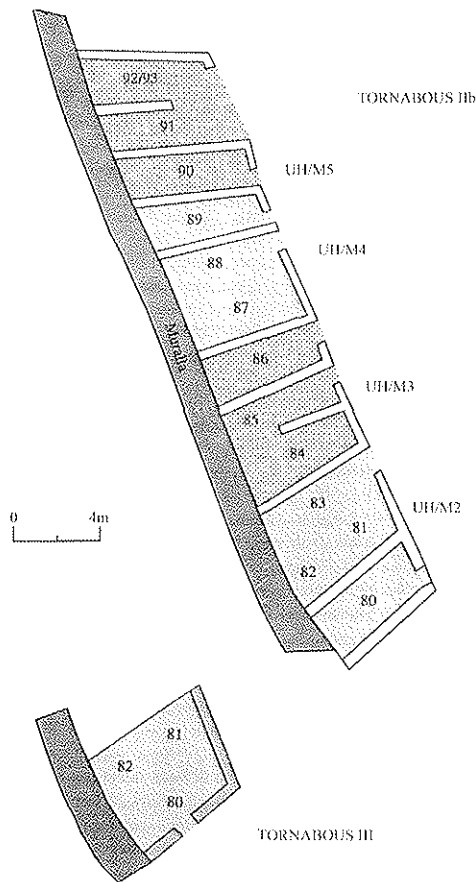

Figura 20. Evolució del barri oest adossat a la muralla 1 en les fases Tornabous III i IIb.

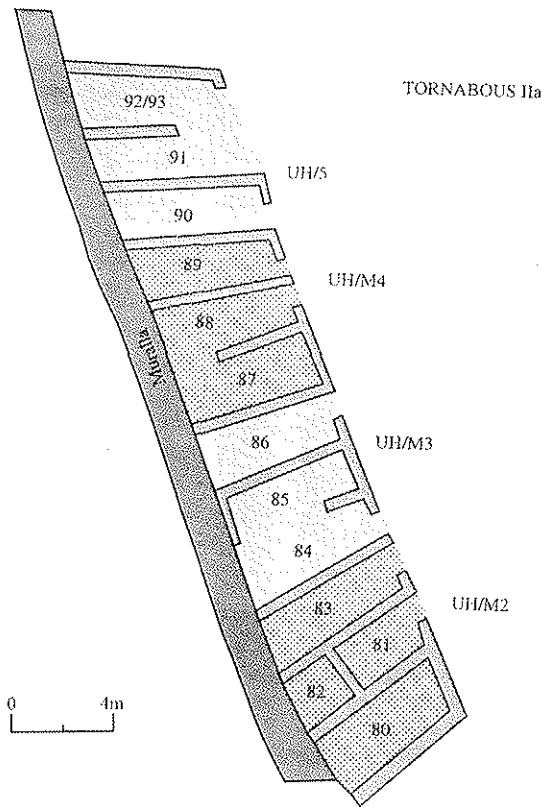

Figura 21. Barri oest adossat a la muralla 1 en la fase Tornabous IIa.

construïda amb fang. Per altra part, és en aquesta fase que en el fons de l'estança 85 s'aixecà una paret de 20 cm adossada a la cara interna de la muralla que es perllongava també, molt destruïda, en l'estança 84.

La UH/M 4

S'hi repeteixen les mateixes característiques que en l'estructura anterior: de nou les dues estances compartimentades, estances 87 i 88, presenten sengles portes (fet que ens indica que el prof. Maluquer de Motes en va obrir una; no es pot distingir en aquest cas quina seria la tapiada, però en un plànol seu es mostra tancada l'estança 87). La paret mitgera, de pedra i de 0,35 m d'amplada, no arriba a quedar adossada a la cara interna de la muralla, i deixa un pas de 2 m. El prof. Maluquer de Motes solament en va excavar la primera fase; posteriorment nosaltres n'excavàrem la segona, i hi trobàrem solament una porta en relació amb l'estança 88, de 0,9 m d'amplada. La paret mitgera era probablement de fang. Hi van aparèixer restes d'una llar de foc. Respecte a l'estança 89, no en tenim cap informació, ja que el prof. Maluquer de Motes hi va intentar fer una cala en profunditat fins a arribar a la cota 95, és a dir, a més d'1 m del nivell de la fase primera, però va acabar desistint davant els grans blocs de pedres que hi apareixien.

La UH/M 5

Fou excavada pel prof. Maluquer de Motes fins a una segona fase, però hi va deixar un testimoni transversal d'1 m d'amplada. Gràcies a aquest testimoni, ens hem pogut adonar que en aquest sector comencen a aparèixer les restes de la fase de Tornabous I; així, la fase superior excavada pel prof. Maluquer de Motes és del segle I a.n.e., mentre que la segona, és a dir, en l'estat actual en què es troba, correspon a Tornabous IIa. L'estructura que ofereix en la fase de Tornabous IIa continua repetint el mateix sistema: una habitació individual, l'estança 90, que fou rebaixada per nosaltres fins al nivell de Tornabous IIb; i les estances 91 i 92, que corresponen a l'estructura compartimentada amb restes de la paret mitgera de pedra, que possiblement no arribava a adossar-se al mur de façana, si bé aquest ja ha desaparegut. Tota l'estructura té una superfície de 52 m². En general, creiem que totes aquestes edificacions foren realitzades majoritàriament amb parets de pedra; no obstant això, també tenim testimoniada la presència de parament de tàpia en l'estança 87/88.

Evolució de les estructures del Barri Extramurs (fig. 22 i 23)

La UH/M 14

Està formada per les estances 153, 152 i 151. S'hi identifiquen com a mínim tres moments constructius, diferenciats clarament per dues fàbriques en els seus paraments: l'una correspon a la fase més antiga i l'altra pertany a dos moments més recents, que foren excavats pel prof. Maluquer de Motes. Aquestes tres estances corresponen en realitat a tres mòduls de tipus rectangular. De resultes, però, de l'estat dels paraments longitudinals en les fases recents, les habitacions queden molt escapçades en el seu extrem est i, per tant, resulta difícil identificar la possible distribució de la UH/M. El moment més modern es troba molt destruït. No obstant això, sembla apreciar-se que les estances 153 i 152 constitueixen l'habitació bicompartimentada, amb una possible porta d'entrada de 0,7 m d'amplada a tocar de l'angle nord de l'estança 152. En un moment anterior, la porta d'entrada feia 1,2 m d'amplada i es trobava en l'angle sud de l'estança 152. L'estança 153 en principi no va disposar d'entrada en cap dels dos moments, si bé la fase més recent es presenta molt enderrocada. L'estança 151 seria el mòdul independent, amb la seva pròpia entrada durant les dues fases, situada sempre en el mateix indret i en tots dos casos fornida de sòcol.

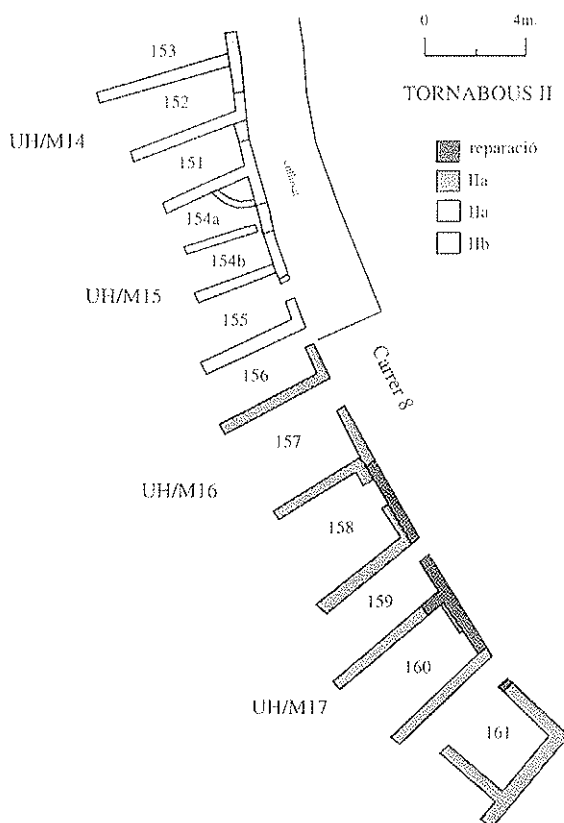

Figura 22. Evolució del Barri Extramurs.

Però sens dubte la fase més antiga és la més interessant, sobretot perquè a les seves estructures, anteriors a tota la construcció d'aquest barri i amb habitacions de planta rectangular, se'ns fa difícil entreveure-hi l'estructura repetitiva de les UH/M. Així, l'estança 153 ens queda completament tancada, sense diferenciar-s'hi porta, possiblement per raó d'estar els seus murs aplanats en construir-s'hi les reedificacions posteriors; però, a la vegada, és estrany que trobem com a paret longitudinal en el costat sud un excel·lent mur de 65-70 cm d'amplada, que queda alineat amb el mur travesser que s'observa a l'interior de la muralla 3. Malauradament, la datació d'aquesta estructura a partir dels materials apareguts resulta imprecisa, però no podem descartar que la seva construcció correspongui a final del segle IV o principi del segle III a.n.e. L'estança 152 presenta, ara sí, una porta ben definida de 0,95 m i, de nou, en l'estança 151, i en aquesta mateixa estructura antiga, hi trobem una porta de 0,8 m.

La UH/M 15

Comprèn les estances 154A, 154B i 155, amb una superfície aproximada d'uns 49 m². Les seves característiques arquitectòniques l'allunyen un xic del model general de les estructures d'habitatge/magatzem. En primer lloc hem d'assenyalar que s'hi diferencien tres fases, si bé en construir la fase intermèdia pràcticament es van destruir les restes de l'edificació anterior, que solament queda insinuada pel murs laterals. Així, aquests paraments antics van ser anivellats fins a la cota 97,4, on –amb una potència de 30 cm– es terraplenà tota la superfície de la nova estructura. En la fase intermèdia es construí una estança bicompartimentada, que inclou la 154A, de 2 m d'amplada, i la 154B, d'1,8 m; la paret de compartimentació és, en realitat, un sòcol de pedres de 30 cm d'altura i 35 cm de gruix; per tant, a sobre probablement s'hi aixecava una paret de fang, que formava a la vegada un angle de 90° amb una paret paral·lela a la de façana que dividia l'estança 154B, a uns 5 m de la façana. També en aquesta fase es devien construir els paraments de façana, tots de pedra, ja que actualment es conserven fins a una altura de 90 cm. No sabem si hi havia, per tant, dues entrades a cada costat de la paret de compartimentació; sols podem valorar la de l'estança 154B, de 80 cm d'amplada. El nivell d'aquesta estructura correspon a la cota 97,4. En una darrera fase, una nova modificació donà origen a una estructura complexa, però dissortadament no en tenim informació ja que fou excavada pel prof. Maluquer de Motes durant la campanya del 1981. Aleshores va desaparèixer la paret mitgera de fang entre les estances 154A i 154B i la de separació dins l'estança 154B,

de manera que va quedar una gran habitació de poc més de 4 m d'amplada i amb una porta central d'1 m, fet que obligà a tapar uns 40 cm de l'antiga porta de l'estança 154B. Aquesta porta es troba al nivell enllosat del carrer 8, a la cota 97,8, mentre que el paviment de l'estança queda 20 cm més baix; el desnivell motivà la construcció, per l'interior, d'un graó de pedra sorrenca precedit d'una gran llosa de calarenc d'1,4 m de longitud.

A tocar de la nova porta i en relació amb l'estança 154A hi ha el quart de cercle amb una paret de 35 cm que el prof. Maluquer de Motes identificava com un forn i que s'adossa al mur de façana per l'indret de l'antiga porta. L'estança 155 correspondria al mòdul estret i independent. En una primera fase feia 2,4 m d'amplada; en la fase intermèdia es reduí a 1,9 m i es va enllosar completament, i finalment en la darrera fase es va tornar a ampliar a 2,3 m i continuà en ús el nivell enllosat. No podem saber si tenia o no porta en la fase antiga ja que ens ho impedeix el paviment enllosat que, per altra part, està al mateix nivell del carrer 8. Ara bé, en la fase intermèdia disposava d'una porta d'1,1 m d'amplada que en la fase final es reduí a 90 cm.

La UH/M 16

Aquesta estructura també va experimentar diferents canvis. En l'estança 156 es detecten de nou i clarament dues fases constructives que se sobreposen simètricament: en la fase inferior disposava d'una porta d'1,5 m d'amplada que posteriorment, en la fase més moderna, es reduí a 1,4 m. El paviment del nivell més modern correspondria a la cota 97,5, i el paviment antic, a la cota 97,2. Sembla, per tant, que aquesta estança correspon clarament a l'habitació independent. Les mateixes observacions es poden aplicar a l'estança 157, si bé aquesta no disposava de porta d'entrada en relació amb el carrer 8 en el seu nivell més antic. En la segona fase s'hi construí una porta de 0,8 m d'amplada. Cal també advertir que en la fase moderna la paret mitgera amb l'estança 158 es va reduir fins a quedar molt més prima, amb un gruix de 0,35 m, i les seves restes corresponen segurament al sòcol d'una paret de fang no conservada. En principi, aquesta estança sembla participar de les característiques de l'habitació de gran format. Però l'estança 158 presenta moltes modificacions. En primer lloc, s'hi reconeix l'estructura de la fase antiga, amb una porta d'1,1 m d'amplada a tocar de la paret de separació amb l'estança 157; a continuació hi ha el parament de la façana, constituït per un sòcol de 50 cm i damunt seu una paret de fang. El caràcter uniforme d'aquesta paret conservada entre els dos paraments de pedra és precisament el que ens ha portat a plantejar-nos que al jaciment no hi ha veritables parets de tàpia, ja que si fos així

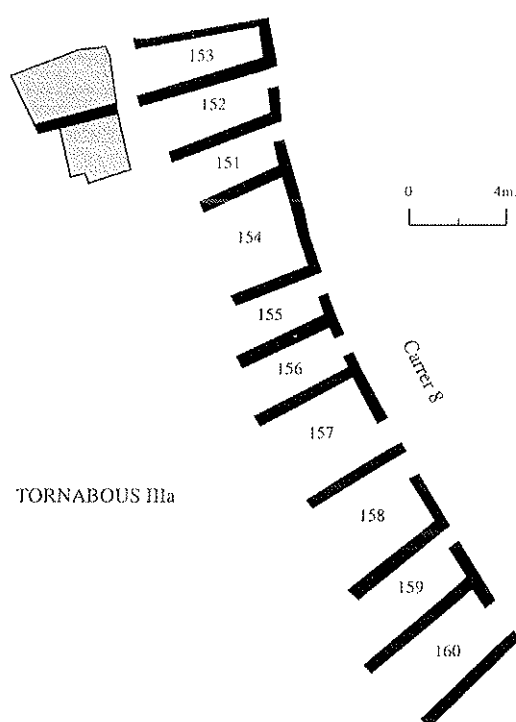

Figura 23. Estructures del Barri Extramurs anteriors al segle III a.n.e.

s'hi observarien les habituals juntures pròpies de la tècnica d'encofrat de la tàpia. En una segona fase l'estança es va refer, però es va donar una desviació a la seva paret de façana, se'n va construir una de 50 cm de llargada en l'espai de l'anterior i a continuació un sòcol de pedres assentat sobre l'antiga paret de fang. Així, en aquesta fase l'estança 158 no disposava de porta i pertanyia a l'UH/M 17.

La UH/M 17

L'estança 159 correspon a un mòdul individual de 2,4 m d'amplada. Va ser totalment excavada pel prof. Maluquer de Motes en la campanya del 1981. S'hi observen possiblement tres fases i una entrada de 0,9 m, sempre en el mateix indret i amb una amplada constant. És interessant constatar que en la fase antiga la porta disposava d'un sòcol de 30 cm per terraplenar el seu paviment, i que l'acabament del mur de façana va ser anivellat amb la tècnica de lloseta plana per assentar-hi una paret de fang, que correspondria a la fase intermèdia. En l'estança 160 es diferencien també tres fases constructives. Així, de la fase antiga es conserven bona part de tots els seus paraments, amb una altura de la paret de façana de 90 cm, i una porta d'1 m d'amplada. La fase intermèdia hi és representada per la tècnica de lloseta de calarenc, que delimita una porta d'1 m d'amplada. I, finalment, la fase recent

s'observa en un sòcol continu com a paret de façana. De l'estança 161 solament coneixem la primera fase, en què disposava d'una entrada d'1,30 m i estava dividida per un sòcol de pedres de 0,35 cm de gruix, paral·lel a la paret de façana, a una distància de 4 m. Actualment queda a la cota 97,7.

Evidentment, desconeixem molta de la informació de les excavacions del prof. Maluquer de Motes, i seria interessant esbrinar la data en què s'abandonà i si va aparèixer un nivell d'incendi o no. Les úniques constatacions que podem aportar a partir dels resultats de les nostres excavacions és que el barri es començà a construir al final del segle IV o principi del segle III a.n.e., ja que hi hem trobat alguns fragments de ceràmiques àtiques, però pràcticament només en els estrats de terraplenament per assentar-hi els primers paviments i, per tant, són terres aportades d'altres indrets. Quan hem pogut excavar el paviment de la construcció més antiga, tant a l'estança 153 com a la 157, ja no hi han aparegut fragments àtics i sí en canvi els primers fragments de vernís negre atribuïbles al Taller de Roses, així com alguna ceràmica gris estampillada, un context que marcaria el final d'aquestes estances a mitjan segle III a.n.e.

No obstant això, en una fase posterior s'establí una clara diferenciació en els paraments que dividí el barri en dos sectors. D'una banda, sembla que hi ha una continuïtat respecte de la fase anterior a les UH/M 14 i 15, les quals posteriorment es van veure afectades per una remodelació; en l'estança 154A apareix la mateixa estructura indeterminada en forma de quart de cercle que ja havíem observat en l'estança 40 i que allí es corresponia a la fase de Tornabous IIa. Per contra, el sector nord, integrat per les UH/M 16 i 17, es reconstruí amb la tècnica de la lloseta plana de calarenc, característica de la fase Tornabous II. Per aquest motiu i davant la manca d'informacions precises de les excavacions del prof. Maluquer de Motes, podríem admetre la hipòtesi que molt possiblement aquest sector es va reconstruir amb posterioritat al primer, és a dir, que durant un lapse indeterminat hi va haver un espai sense edificar per davant de la torre i la muralla 2.

Els edificis singulars

Anomenem com a Edificis Singulars (ES) totes aquelles construccions del Molí d'Espigol que per les seves estructures arquitectòniques difereixen completament de la resta d'edificacions majoritàries reconegudes fins al present. Som plenament conscients que aquest nom resulta ambigu i poc indicatiu, però creiem que té l'avantatge de no comprometre'ns a atorgar-los altres denominacions en relació amb la seva funcionalitat, ja que de moment no pensem que estiguem en condicions de determinar-la. Això no exclou que presentem

una hipòtesi interpretativa de la possible funció de cada una d'aquestes construccions.

Quant als elements arquitectònics, assenyalaríem en primer lloc que els edificis singulars no representen grans innovacions en relació amb la resta d'edificacions pel que fa a la tècnica constructiva de les seves parets. El seu element definidor són principalment les plantes complexes. El problema principal, sens dubte, és com devien estar coberts, i si hi havia en alguns d'ells veritables estructures de doble pis. Creiem que en totes aquestes construccions, precisament per ser minoritàries, no implica cap problema greu acceptar l'existència d'uns embigats molt més importants dels que devien presentar les UH/M. De fet, tots els edificis singulars requereixen bigues d'uns 5 m de llargada per cobrir alguna de les seves habitacions. Tant en l'ES-A1 com en l'ES-B ens trobem també amb unes estructures repetides: les habitacions quadrangulares, dividides a la vegada per quatre parets, una estructura de suport molt important i innecessària si no hi ha de carregar un pis superior; fins i tot podria ser que es tractés d'una mena de torres privades. També cal assenyalar que algunes de les estances d'aquestes construccions presenten restes de llar de foc, un element que, com hem vist anteriorment, pràcticament no es constata en les UH/M. Finalment, cal destacar la presència de les dues bases per a columnes que flanquegen l'entrada de l'ES-A2, les quals segurament són elements reaprofitats d'una construcció més antiga.

Evolució de les estructures de l'Edifici Singular A

Com hem indicat anteriorment, l'ES-A2 és, sens dubte, l'edificació més espectacular del jaciment, començant per la seva entrada flanquejada per dos basaments de columnes; dissortadament, també és la menys coneguda des del punt de vista arqueològic. Aquesta construcció va experimentar diferents modificacions en el transcurs del seu període ocupacional i, davant el greu error interpretatiu detectat respecte als nivells estratigràfics en relació amb el carrer 3 (vegeu més amunt), cal sobretot establir l'evolució de les seves estructures.

Hem assenyalat anteriorment que l'ES-A respon en realitat a dues unitats: l'A1 forma l'angle sud-est, i l'A2, l'angle sud-oest. Per comprendre millor l'evolució de la seva estructura, iniciarem la descripció a partir del nivell superior, i anirem per tant de la fase més moderna a la més antiga detectada, donant a cada una, en principi, una numeració aleatòria, que servirà per fixar posteriorment la seva identificació en fases:

a) ES-A I (fig. 24). Aquesta fase està representada per una gran sala rectangular de 7 x 4 m que inclou les estances 61 i 66e, amb dos apèndixs laterals de planta quadrada a tocar del mur de façana (estances 55s i 62), que fan aproximadament 2,5 m de costat.

Evolució de l'Edifici Singular A

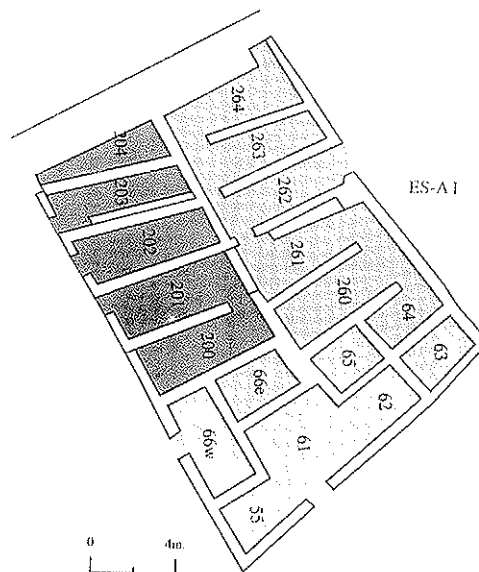

Figura 24. L'Edifici Singular A durant la fase ES-A I (Tornabous IIa?).

A aquesta sala, d'uns 30 m², s'hi accedeix des del carrer 3 per una porta d'1,6 m d'amplada. Completen la construcció una estança rectangular de 5 x 2,5 m (estances 66w i 55n), amb porta d'entrada de 0,9 m oberta al carrer 5, i dues petites estances quadrangulares (65 i 63), que devien comunicar amb la gran sala. L'estança 64, per contra, queda deslliçada del conjunt i roman relacionada amb l'estança 260; tot sembla indicar que es produí una important ampliació en les dependències domèstiques. No tenim cap informació sobre la seva cronologia.

b) ES-A II (fig. 25). La porta d'entrada té una amplada de 2,5 m i dóna a una gran sala de 8 x 4,5 m

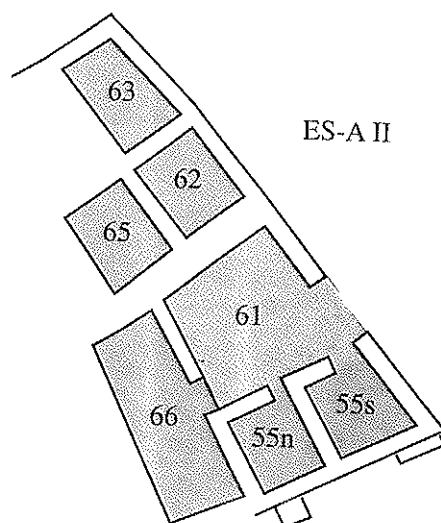

Figura 25. L'Edifici Singular A durant la fase ES-A II (Tornabous IIb o IIa?).

(estances 61, 55s i 55n), és a dir, de 36 m². Aquesta gran sala tenia al costat nord un accés a l'estança rectangular 66, d'1,2 m d'amplada, i un altre accés mal definit a l'estança 62, de planta quadrada. No s'hi identifica clarament cap relació amb les estances quadrades 63, 64 i 65, car els espais de comunicació es presenten tancats, probablement a causa de la remodelació posterior. No es pot datar amb precisió.

c) ES-A III (fig. 26 i 27). Correspon al moment de la construcció de l'ES-A2, amb una porta d'1,6 m, amb graó i flanquejada per dues grans bases de columnes amb triple motllura treballada únicament per la part del davant, i amb un intercolumni de 4 m. La sala (estança 61) té unes dimensions de 4 x 4 m, amb una llar central de forma rectangular. Al costat oest d'aquesta sala hi ha dues petites cel·les quadrangulars (estances 55n i 55s). No presenta comunicació amb l'estança 66, que queda en aquesta fase individualitzada de la resta del conjunt. L'ES-A1 apareix idèntic a la fase anterior, en forma d'un cos rectangular de 6,5 x 5,5 m, amb quatre compartiments a manera d'una possible torre, ja que s'hi observen unes possibles escales d'accés a un pis superior. Sabem que l'ES-A2 es va construir en el segle III a.n.e., i que l'estança 65 es presentava recoberta d'un estucat pintat de color vermell i amb dos enterraments infantils al paviment (Cura 1989a; Mercadal 1989).

d) ES-A IV (fig. 26). De l'ES-A1 coneixem solament les façanes de blocs de pedra sorrenca en relació amb els carrers 3 i 4. Tots aquests blocs de pedra sorrenca deuen provenir d'una edificació anterior. No podem precisar amb seguretat si el gran sòcol de pedra sorrenca que divideix aquesta edificació va ser construït en aquest moment o prové d'una fase anterior, que és el més probable. Les estances 63 i 64 són enllosades. Situem la vigència d'aquesta fase dins la segona meitat del segle IV a.n.e.

e) ES-A V (fig. 26). Correspon al moment de la construcció d'un important edifici, del qual solament coneixem l'indici d'un sòcol de grans blocs escarats de pedra sorrenca.

f) ES-A VI (fig. 26). En coneixem dos paraments longitudinals en sentit est/oest, tots dos d'escassa consistència, l'un a l'estança 61 i l'altre en relació amb les estances 63 i 64. Hi abunda la ceràmica a mà i no s'hi detecten importacions de ceràmica àtica.

Amb totes les reserves, creiem que aquestes modificacions que s'observen en l'ES-A correspondrien globalment a les següents fases establertes per al jaciment del Molí d'Espigol:

– ES-A I = Tornabous IIa (?) = primer quart del segle II a.n.e. (?)

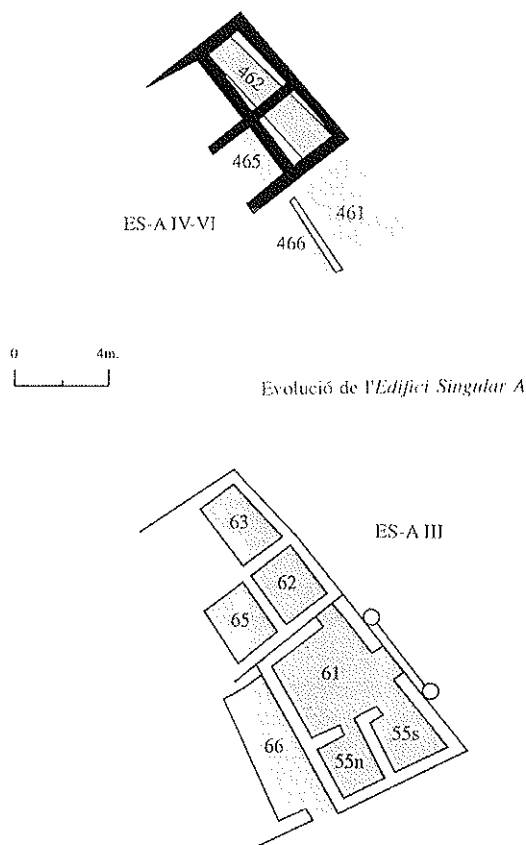

Figura 26. L'Edifici Singular A durant les fases ES-A III (Tornabous IIb) i ES-A IV-VI (Tornabous IIIa? i anterior).

65

- ES-A II = Tornabous IIb o IIa (?) = segona meitat del segle III a.n.e. (?)
- ES-A III = Tornabous IIb = segle III a.n.e.
- ES-A IV = Tornabous IIIa (?) = segona meitat del segle IV a.n.e.
- ES-A V (?) = no identificat amb claredat.
- ES-A VI = estructures anteriors a la construcció del complex = segle V a.n.e. (?)

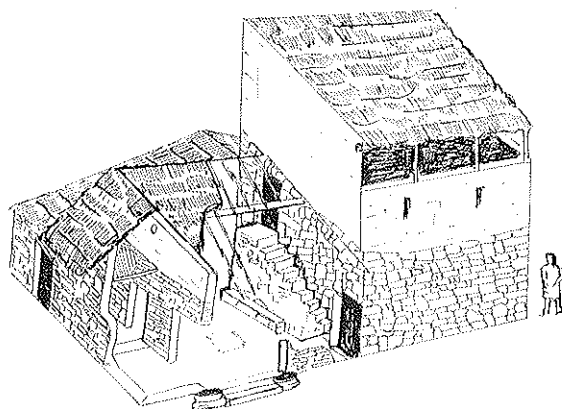

Figura 27. Reconstrucció hipotètica de l'Edifici Singular A en la fase ES-A III.

Evolució de les estructures adossades al costat nord de l'Edifici Singular A

Al costat nord de l'ES-A, s'hi aixequen deu estances de tipus rectangular, que completen així una illa d'edificacions compresa entre els carrers 3, 4 i 5 i d'unues dimensions de 16 x 21 m, incloent-hi el mateix ES-A. Sembla que aquestes deu estructures són conseqüència d'una planificació molt concreta a partir d'una paret en sentit nord/sud, que fa d'eix central i reparteix cinc estances per cada costat. Però aquesta paret no és uniforme, sinó que està constituïda per trams que corresponen a les diferents estances. Totes les estances s'han excavat fins al seu primer nivell, a excepció de l'estança 200, en què s'ha arribat a un segon nivell.

Les UH/M 6 i 8

Les estances 260 i 261 formen una sola unitat, compartimentada per una paret que disposa d'un sòcol de pedres de 0,35 m d'amplada i que parteix de la paret del fons però deixa un espai de 2 m de comunicació entre les dues habitacions. No presenta cap obertura en el mur de façana en relació amb el carrer 4. Tanca aquesta estructura la paret nord de l'estança 261, un mur de 40 cm de gruix que en un determinat moment es va haver de reforçar amb una paret interior de 0,35 m, segurament de fang, des de l'angle nord-est fins a 4,5 m. La paret original del costat nord és perllonga fins al carrer 5, i es dobla en direcció nord per constituir el muntant sud de l'estança 202 i per tant també la paret nord de l'estança 201. En la fase del nivell 1 es va construir una paret de fang que separava les estances 201 i 261, segurament en el mateix moment que es reforçava la paret anterior, i alhora es va obrir una porta d'1 m d'amplada en relació amb l'estança 262. Les estances 200 i 201 també formen una sola estança compartimentada per un mur de pedra de 45 cm de gruix que prové del nivell inferior, però que en aquest nivell sols té una longitud de 4 m a partir de la paret de façana del carrer 5. La paret de façana recolza en l'ES-A2, i és contínua fins a una entrada d'1 m d'amplada que correspon a l'estança 201; és a dir, l'estança 200 no disposa de porta d'entrada individual en aquest nivell, malgrat que al prof. Maluquer de Motes li va semblar identificar-la, pel fet que en el nivell 2 d'aquesta estança sí que hi ha una porta, d'1 m d'amplada, a tocar del mur de pedra que en aquest nivell es perllonga fins a enllaçar, un xic desviat, amb l'angle nord-oest de la paret de capçalera de l'estança 260. Finalment destaquem que en l'estança 201, recolzat en la paret nord, hi ha restes d'un pedestal format per pedres, de planta rectangular de 0,75 x 1 m. Aquest pedestal queda pràcticament centrat enfront del passatge d'unió entre les estances 200 i

201. L'estança 262, amb una amplada de 2 m, queda oberta respecte del carrer 4, i segurament no anava coberta, car en el fons i per cada costat s'obren possibles portes per a les estances 261 i 263. Interpretem aquesta estança com un pati.

La UH/M 9

L'estructura de les estances 263 i 264, malgrat que aquesta darrera encara no està completament excavada, és idèntica a la de les estances 260 i 261, és a dir, formen una sola unitat compartimentada, i la paret de separació entre ambdues queda adossada al mur de façana respecte del carrer 4, amb una longitud de 5 m; queda així un passatge d'1,5 m en el fons de l'estructura. En l'angle sud-est de l'estança 263 possiblement hi ha una porta amb sòcol de 0,9 m d'amplada que dona al pati o estança 262.

La UH/M 7

Aquesta disposició no es repeteix en les estances del carrer 5, malgrat el fet estrany que l'estança 202 presenti una porta en posició central d'1 m d'amplada, de manera que aquest espai es podria interpretar, de nou, com un possible pati. Les estances 203 i 204 formen molt possiblement una nova unitat, malgrat que la darrera no està completament excavada. De la mateixa manera que a l'estança 261, el parament en relació amb el possible pati queda reforçat per una paret interior. Hi ha una entrada de 0,8 m respecte del carrer 5. A 2,4 m en sentit nord de la intersecció de la paret de separació de les estances 203 i 204 amb el mur de façana es forma un angle, i a partir d'aquest resta un espai de 3 m fins a l'aparició d'un nou angle, que respon a noves estructures. Aquest espai correspon, doncs, segurament, a la presència del carrer 9, que delimita pel nord l'illa d'estructures adossades a l'ES-A. Sembla evident que totes aquestes estructures anaven cobertes a doble vessant amb eix central en la prolongació del mur de separació entre l'ES-A1 i A2, és a dir, amb un sistema de teulada que per la seva longitud ha de ser similar al que cobria les estructures de les estances adossades a la muralla 1, a l'altre costat del carrer 5. Destaquem finalment que en aquesta unitat sols s'ha localitzat una llar de foc, a l'estança 261. És de planta circular, d'1 m aproximadament de diàmetre, i es troba just al final de la paret transversal de compartimentació. Es presenta recoberta per una capa d'argila cuita amb un preparat inferior de trossos d'àmfora o contenidors de ceràmica ibèrica.

Evolució de les estructures de l'Edifici Singular B (fig. 28)

La façana d'aquesta construcció dona al carrer 3, entre els carrers 1 i 2, i cobreix una superfície de

84 m², si bé devia ser originàriament un edifici d'uns 70 m², que es va ampliar posteriorment. En primer lloc, doncs, cal diferenciar la seva estructura bàsica, que seria la d'un rectangle de 7 x 10 m dividit en quatre unitats per importants murs interns de 0,5 m de gruix. Aquests murs potents i de fàbrica excel·lent semblen ja deixar entreveure que servien per suportar una estructura superior o primer pis. A diferència de les construccions UH/M, les superfícies d'aquest edifici obliguen a emprar materials importants, com ara un embigat de prop de 4 m de longitud; això implica, ara sí, l'existència de veritables bigues. L'ES-B correspondria així, en el seu estatí original, a una estructura amb teulada a doble vessant respecte del carrer 3 i a l'espai del costat sud. El sistema de teulada posteriorment es modificà en edificar-se un conjunt d'estructures precisament en aquest costat sud. Aquesta construcció, que seria l'originària, no la podem identificar amb claredat, ja que les excavacions arqueològiques no ens han permès completar la seva planta, sobretot en el seu costat sud. Així, solament coneixem parcialment les dues estances que donen al carrer 3.

El nivell 3 de l'estança 3 permet reconèixer amb facilitat tres dels seus murs, amb una alçada descoberta fins al moment de 0,5 m, mentre que el mur del costat oest es troba parcialment destruït. Un fet important a destacar és que és un dels pocs llocs on s'ha identificat la construcció d'alguns paraments a base de tàpia, és a dir, amb murs de fang encofrat: precisament en el nivell 3 hem localitzat uns fragments de guix allargats, d'entre 30 i 40 cm, que presenten una cara allisada, mentre que l'oposada forma una cresta de 6 cm, i aquests elements de guix són idèntics als de ciment procedents de tapar les juntures dels blocs de tàpia que trobem a les construccions modernes de la zona.

En una reconstrucció posterior que experimentà l'edifici, molt possiblement ja en el segle III a.n.e., s'abandonà la tècnica de la tàpia, i amb tota seguretat fou aleshores que es reconstruí totalment amb pedra la planta baixa d'aquesta edificació i molt probablement també va desaparèixer l'estructura superior a les estances 3 i 6. En el mateix moment en què va tenir lloc aquesta reconstrucció, en la meitat del costat sud es va formar una nova compartimentació amb la construcció de dos murs que van dividir les dues estances originàries d'aquest costat i van formar així quatre cel·les (estances 4, 5, 7 i 8). La paret del costat sud va ser destruïda totalment i es construí una nova paret desplaçada que agafà part de l'estructura de UH/M 11. Aquesta, aleshores, també va experimentar les seves modificacions, com ara l'aparició d'una nova porta en la seva paret est, és a dir, l'accés per la gran plaça. Amb la nova modifica-

ció s'obrí aleshores una porta d'accés a l'estança 7, d'1 m d'amplada, en relació amb el carrer 2. Tota aquesta remodelació sembla imposada per la necessitat de cobrir espais a causa d'un embigat feble, entorn dels 2 m, fins al punt que a l'estança 8, que per la seva amplada de 6 m requeria un sostre de majors proporcions, s'hi observa l'existència, sobre l'antic parament, de dos blocs per al suport de pilastres per solucionar la dificultat de la seva cobertura. Evidentment, aquestes deduccions les fem a partir de l'estudi dels paraments, ja que tenim molt escassa informació arqueològica d'aquesta estructura, excavada primer per Mn. Llorens i posteriorment de nou pel prof. Maluquer de Motes. Ambdós assenyalen que tota l'estructura va sofrir dos incendis consecutius (Tornabous IIb i IIa). Sobre la base de les seves informacions, és evident que en la fase de Tornabous IIb l'estança 3 era un magatzem, per la gran quantitat de ceràmica apareguda i la presència d'un molí sobre pilastra en posició central (Maluquer de Motes *et alii* 1971, 31). Per contra, l'estança 6 presentava en aquest mateix nivell el típic paviment enllosat de forma rectangular en el seu angle nord-est, fet que implicaria la probable existència d'una llar de foc en posició central que segurament no fou identificada per raó de la presència del nivell d'incendi. En definitiva, doncs, i malgrat la remodelació tardana que experimentà part d'aquest edifici, ens trobem amb una estructura similar a la que es mostrarà doblada en l'anomenat ES-C.

67

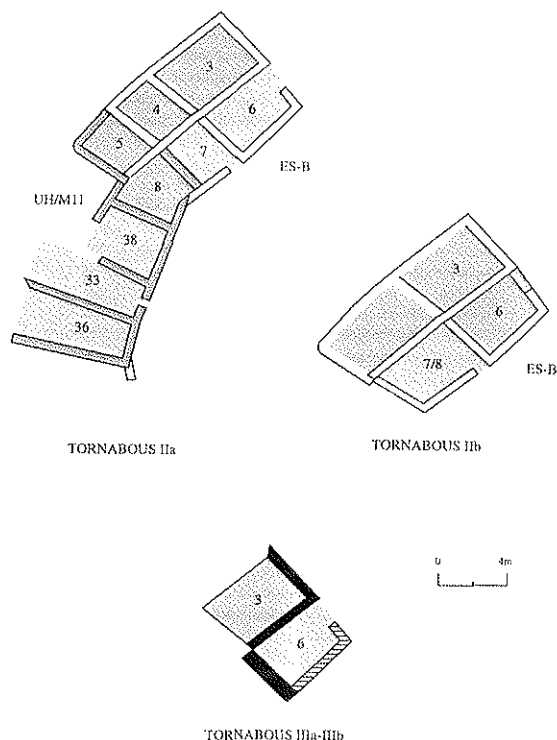

Figura 28. Evolució de l'Edifici Singular B.

Evolució de les estructures del barri del costat oest de la Gran Plaça (fig. 29)

En aquest barri s'han identificat tres UH/M: 11, 12 i 13.

La UH/M 11

Està formada per tres mòduls: les estances 38 i 33 serien la gran estança bicompartimentada, i la 36, la individual. Hem d'aclarir, en primer lloc, que d'aquesta solament es conserva el parament del costat de la Gran Plaça, i n'han desaparegut els murs en relació amb el carrer 1. D'altra banda, també hem comprovat que l'ampliació de l'ES-B va afectar el costat nord d'aquesta estructura, de manera que en va desaparèixer el mur nord; per aquest motiu la llar de foc de l'estança 38 queda tallada per la paret sud de l'estança 9. El fet més curiós és que, en un determinat moment, en el seu nivell superior es va obrir una porta d'entrada de 0,9 m d'amplada, corresponent a l'estança 33, en relació amb la Gran Plaça, però posteriorment aquesta obertura fou tapiada, i el lògic és suposar que les portes d'entrada al llarg de la vida d'aquesta edificació devien correspondre al carrer 1 i, per tant, actualment han desaparegut. És interessant constatar que el marc d'aquella porta s'efectuà amb la tècnica de lloseta petita de calarenc, que és la tècnica característica de les edificacions del final del segle III a.n.e. (Tornabous IIb).

La UH/M 12

Va ser construïda a continuació de la precedent en direcció sud, a partir de la paret que limita amb la Gran Plaça però desviant-se'n lleugerament en sentit est per fer una corba. Les portes correspondrien a la zona destruïda en relació amb el carrer 1. L'estança 37 és, sens dubte, l'habitació individual, mentre que les estances 39 i 40 formarien l'habitació bicompartimentada. Destaca l'estança 39 perquè es presenta completament enllosada i amb doble parament respecte als murs de separació amb l'estança 37. A l'estança 40, trobem de nou l'estructura semicircular que el prof. Maluquer de Motes interpretava com a forn. Resulta, doncs, curiós com aquests dos elements –el paviment enllosat que cobreix tota una estança i l'estructura en forma de quart de cercle– es troben de nou en relació, d'una manera similar a com apareixen en la UH/M 15 del barri extramurs (vegeu més amunt).

La UH/M 13

Està composta solament per una habitació bicompartimentada, clarament adossada a la unitat anterior (estances 41 i 42) i construïda en la seva totalitat amb la tècnica de la lloseta plana de calarenc, fet que situa la seva data de construcció al final del segle III a.n.e. La seva paret del fons es torna a des-

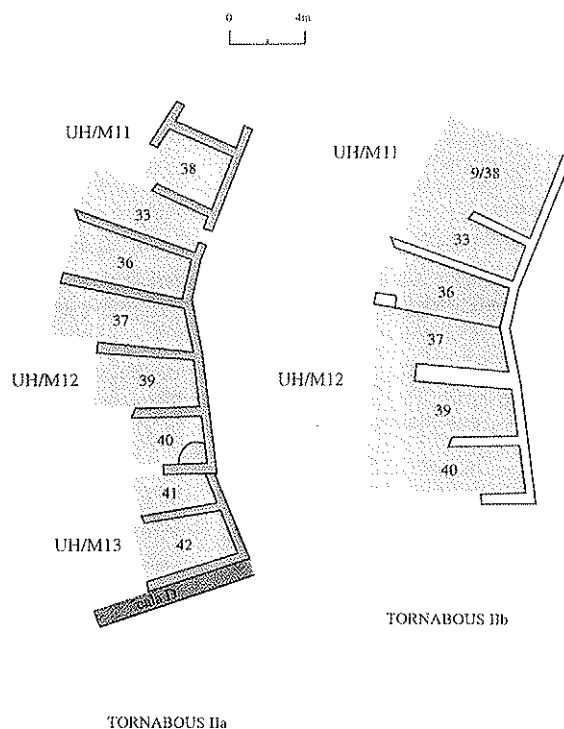

Figura 29. Evolució de les estructures del barri del costat oest de la Gran Plaça.

viar lleugerament cap a l'oest per donar una forma corbada a la planimetria de tot aquest sector. La paret de separació entre les estances 41 i 42 és un simple sòcol de 0,30 m de gruix, que ens indica que aquesta paret va ser aixecada amb fang. També pot ser que s'aixequessin amb fang la resta de paraments, ja que la tècnica de lloseta plana de calarenc sembla la idònia per construir els sòcols remuntats amb fang. Malauradament, la documentació arqueològica no ens aporta gaire informació sobre aquest conjunt, ja que totes aquestes estructures foren excavades pel prof. Maluquer de Motes.

Evolució de les estructures de l'Edifici Singular C (fig. 30)

Anomenat també l'"edifici de les estances quadrangulars", és una edificació construïda tota en un mateix moment, malgrat que s'hi poden diferenciar dos grans mòduls similars als de l'ES-B originats a partir d'una paret central de 0,6 m d'amplada en sentit nord-sud, i que es doblega en els seus extrems per constituir part de les dues façanes respecte al carrer 3 en l'estança 19 i respecte al carrer 6 a l'estança 18/26. L'edificació presenta una superfície total de 180 m², i fa 18 m de llarg per 10 m d'amplada. Cada mòdul està integrat per quatre estances pràcticament quadrangulars, fet que implica que aquestes habitacions es van haver de

cobrir amb uns embigats importants, de més de 4 m de llargada. Creiem, doncs, que era un edifici amb teulada a doble vessant i molt probablement disposava d'una estructura superior. Les teulades es devien inclinar vers els carrers 3 i 6, ja que així només havien de cobrir un espai inferior a 5 m; l'alçada màxima seria doncs d'uns 5 m (fig. 31).

Els primers nivells de la construcció foren excavats tant per Mn. Llorens –en el sector del carrer 3– com pel prof. Maluquer de Motes –en el costat del carrer 6–, per tant la informació recollida resulta bastant insuficient. Nosaltres tan sols hem intervingut en tres estances, 15, 17 i 24, les quals ens han permès reconèixer alguna de les seves característiques. L'edifici en qüestió sembla bastit durant la segona meitat del segle IV a.n.e., i com a mínim tota l'estructura corresponent a la planta baixa estaria construïda amb murs de pedra, que li donen consistència. Aquests murs van estar vigents al llarg de pràcticament tot el seu període d'ocupació, malgrat que en el segle III a.n.e. es va refer l'edifici a conseqüència de l'augment del nivell del carrer 3, i aleshores probablement bona part dels seus murs van ser completats amb paraments de fang. Però això és solament una possibilitat, que no podem confirmar a conseqüència de la pèrdua d'informació correcta de l'alçada de les parets de resultes de l'espoliació de pedres que ha sofert el jaciment. En la fase més antiga, identificada en les estances 15 i 17, s'observa una distribució idèntica de l'espai, amb presència en totes dues habitacions d'una llar central de forma rectangular i un petit enllosat rectangular d'1,5 m² en un dels angles. Aquesta mateixa distribució es troba en el nivell superior a l'estança 20. Per tant, és evident que la seva funció es va mantenir al llarg de tot el seu període ocupacional. D'altra banda, com ja hem assenyalat anteriorment, és la mateixa distribució que hem constatat a l'ES-B. A partir de les informacions proporcionades per Mn. Llorens i el prof. Maluquer de Motes sabem també que, en els nivells superiors, les estances 10 i 17 i també la 20 disposaven de llar central. Més dubtosa seria la presència d'una llar en l'estança 24, però l'estructura de pedres que hi apareix en el centre podria correspondre a aquest element, ja que està parcialment recoberta per una capa d'argila cuita. Així doncs, no és aventurat admetre la possibilitat que hi hagués una llar de foc per cada dues estances, característica que també es dona en l'ES-B.

Quant a la tècnica arquitectònica d'aquest edifici, resulta veritablement curiosa, ja que les parets van ser construïdes a manera de braços d'una esvàstica: cada parament longitudinal es doblega en els seus extrems per constituir els paraments de façana, mentre que les parets de divisió en sentit est-

oest s'adossen a les primeres. Aquest tipus de construcció implica que l'embigat carregui sobre les parets laterals, mentre que les de capçalera tenen una importància relativa, solament per determinar l'eix dels vessants. Per això ens trobem que la paret mitgera entre les estances 19 i 24 en la seva fase tardana no es troba alineada respecte de la resta de parets de capçalera de l'edifici. Es tracta, doncs, d'una modificació que de fet afecta l'estructura del mateix edifici, i s'ha de posar en relació amb la construcció de l'anomenada UH/M 10, adossada al seu costat est.

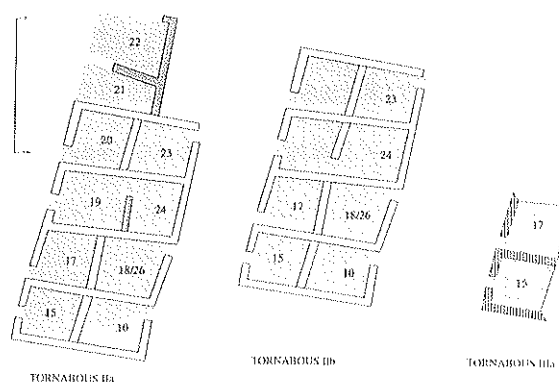

Figura 30. Evolució de l'Edifici Singular C.

Respecte a les portes d'entrada, aquestes s'observen bé en el sector de les estances del carrer 3: a l'estança 15 la porta es troba en posició central i fa 0,9 m d'amplada; a l'estança 17, en posició lateral i amb la mateixa amplada (en la fase antiga, el seu sòcol presenta una cassoleta d'erosió a conseqüència de l'eix d'una porta de fusta); a l'estança 19 i en el nivell superior, descentrada i de 0,8 m d'amplada; i finalment, a l'estança 20, també en el nivell superior, en posició central i de 0,9 m d'amplada.

Molt més problemàtiques resulten les identifications de les portes en el sector del carrer 6. A l'estança 10, en la segona fase hi havia una porta lateral d'1 m d'amplada, que es reduí a 0,8 m en la fase següent; a l'estança 18/26 trobem el mateix fenomen que en l'anterior; a l'estança 24, la presència d'una porta lateral de 0,9 m, tapiada ja en la fase segona; i a l'estança 23, una porta idèntica a les de les estances 10 i 18/26, si bé s'ha produït una destrucció parcial del seu angle (segurament per donar pas a un carretó durant l'excavació). Així doncs, cada estança disposa de la seva pròpia porta d'entrada, a excepció de l'estança 24, però per altra part aquesta és l'única en què la paret transversal deixa un pas de comunicació d'1,2 m en relació

amb l'estança 19, tant per la paret descentrada de la darrera fase al costat est com després, en la fase segona, amb la paret originària pel costat oest.

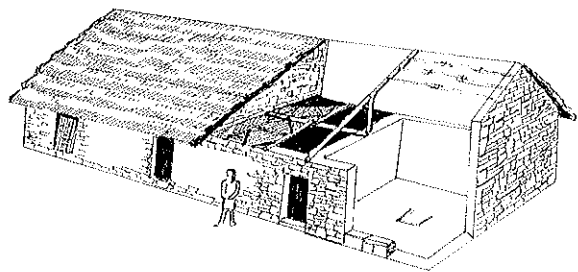

Figura 31. Reconstrucció hipotètica de l'Edifici Singular C.

L'àrea de l'Edifici Singular D

Aquest edifici va ser identificat com a tal en la campanya del 1994, i per tant l'estudi de les seves excavacions no queda globalment integrat en el present treball. Malgrat això, creiem que descriure'l mínimament pot resultar molt interessant per avaluar el caràcter excepcional del jaciment. Semblaria que el nucli central d'aquest edifici està constituït per tres estances: la 300, la 301 i la 302, que formen una construcció pràcticament quadrangular de 8 x 8 m, integrada per dues estances que obren les seves portes d'1 m d'amplada al carrer 3. L'estança 300 és de tipus rectangular i fa 6 m de llargada per 2,5 m d'amplada, amb murs de 0,55 m de gruix; al seu costat nord es troba una petita cel·la, l'estança 302, de 2 x 2,5 m, amb una petita porta al costat est que dona a l'estança 301, la qual està adossada a les dues anteriors a manera d'una prolongació d'aquestes vers l'est, fa 8 x 4 m i conté dos blocs de pedra disposats sobre l'eix central, segurament per sostenir dues pilastres. Aquesta edificació limita pel costat oest amb unes estructures obertes i adossades a un parament que es troba a 5 m en sentit nord-sud de l'ES-D; aquestes estructures formen les petites estances 303 i 304, precedides per l'ampli espai de l'estança 299, de 7 x 5 m, el qual queda obert respecte del carrer 3 amb una gran entrada de 3 m d'amplada en el parament que discorre en sentit nord-sud i que comunica amb un altre gran espai o plaça de 7 x 6 m a la cruïlla dels carrers 3 i 4, al nord del qual hi ha una nova estructura oberta de 4 x 2,8 m, l'estança 298. Hem de ressenyar que en tot aquest ampli sector format per l'ES-D i les cel·les obertes 303 i 304 no ha aparegut ni un sol fragment de deixalla òssia; per contra, a l'estança 304 es va trobar un dipòsit votiu integrat per una pàtera àtica de la forma Lamb. 22, un arribal d'importació, un vas de tres cassoles a mà i una gran fibula de La Tène.

ARQUITECTURA DE CARÀCTER MILITAR

Sistemes arquitectònics militars

El coneixement i la naturalesa dels sistemes de defensa emprats a cada moment de la vida d'una comunitat humana no és solament l'índex del nivell tècnic assolit, sinó també un aspecte molt important per comprendre l'entorn en el qual es produeix la història de cada època. A diferència d'altres regions geogràfiques, la prehistòria catalana no ens proporciona exemples clars de fortificacions defensives fins al període del bronze final, en què es comença a detectar la seva presència en forma de murs més o menys amples de línia contínua que delimiten un clos tancat, resultat d'un concepte de defensa programat i realitzat com una obra col·lectiva de tota la comunitat. Seria el cas d'Olèrdola (Álvarez *et alii* 1991) i de la Mussara (Rovira, Santacana 1982). Però cal preguntar-nos si aquests murs responen a un vertader concepte de muralla sota un criteri militar, és a dir, a l'equilibri entre els elements de defensa i l'armament ofensiu. Malgrat que en els exemples anteriors no es reconeix tot el seu perímetre, els indicis semblen apuntar que els murs delimiten zones adequades a les condicions topogràfiques del terreny i que en general, doncs, tanquen amplis espais que superen les 2 ha, i els seus perímetres superen amb escreix els 500 m lineals. És obvi que amb aquestes dimensions la defensa militar del recinte havia de requerir un important nombre de defensors, la qual cosa no concorda gens amb les coneixences arqueològiques que proporcionen tots aquests jaciments, que sembla que eren habitats per petits nuclis familiars. Els murs, per tant, responien més a un tancat/obstacle que no pas a una finalitat defensiva/militar; i de nou tot ens porta a pensar que l'espai clos va ser concebut essencialment per a la protecció dels ramats enfront d'elements externs depredadors, com per exemple els llops, o fins i tot contra els robatoris per part d'altres grups humans; la defensa de tot el perímetre es concentraria aleshores en la disputa del sector de la porta d'entrada.

Aquesta hipòtesi interpretativa quedaria avalada per la contraposició que ens ofereix el jaciment dels Vilars d'Arbeca (Garcés *et alii* 1993), aproximadament d'aquesta mateixa època, el qual sens dubte respon a una vertadera defensa de caràcter militar, per les seves torres i sobretot el seu escàs perímetre. El jaciment en qüestió representa per primera vegada un concepte nou de defensa que supera el sistema defensiu de tancar un espai a partir d'una continuïtat de les parets de capçalera dels habitatges, com seria l'exemple de Genó

(Maya 1992-93). El bagatge de tots aquests sistemes conflú durant la segona edat del ferro en els sistemes constructius dels *oppida*. Així, trobem el cas d'Anseresa, on es manté la tradició d'un mur defensiu a partir de la capçalera dels habitatges per tancar un espai central (Serra Vilaró 1921; Cura 1978); o bé la construcció de potents muralles en *eperon barré* que tanquen l'accés a amplis espais en cinglera típics de la Catalunya centro-oriental (Cura 1989b), com serien els casos de Turó del Montgrós (Molist, Rovira 1986-89), Casol de Puigcastellet (Molas *et alii* 1991) i fins i tot el Cogulló (Cura, Ferran 1969; Sánchez Campoy 1987). En aquests darrers *oppida* resulten evidents certes innovacions en la seva arquitectura militar, com la construcció de torres rectangulars o bastions que s'avancen més o menys al parament extern de la muralla, solucions militars conseqüència de l'impacte grec mediterrani (Maluquer de Motes *et alii* 1986, 69).

La muralla 1

La coneixença dels sistemes defensius al Molí d'Espígol ha variat molt com a resultat de les nostres campanyes d'aquests darrers anys. Aquesta era la visió que tenia el prof. Maluquer de Motes respecte a l'anomenada muralla 1 (Maluquer de Motes 1986, 14-15):

"El poblat primitiu estava rodejat d'una muralla que es caracteritza per tenir un parament exterior llis, sense bastions ni torres intercalades o avançades [...].

"La tècnica de la construcció és ben senzilla: dos paraments ben cuidats i un reompliment de pedres a l'interior. L'amplada de més de dos metres (2,1 m) es va aprimant a mesura que avança cap al nord, on queda limitada a poc més d'un metre. El parament de l'oest es conserva bastant bé, amb més de dos metres d'alçada. No sabem si originàriament era tota de pedra o si aquests dos metres aguantaven un mur superior de tàpia, cosa que sembla probable si es té en compte que era una tècnica emprada pràcticament en totes les cases.

"En el sector nord-est el parament extern fou desmuntat en un moment incert però anterior a la pavimentació amb lloses del carrer número 8, més de mig metre més altes que la base de la muralla [...].

"[...] Per això provisionalment atribuïm la muralla a la fase de Tornabous IV i a la darrereria del segle V.

"Les pedres del parament nord-est de la muralla foren aprofitades per a la construcció del barri de cases del mateix sector, de les quals set han estat excavades. És fàcil observar que l'antiga muralla va ser desmuntada en algun lloc per donar pas als carrers."

Avui dia podem fer algunes matisacions a aquesta descripció. En primer lloc, actualment la muralla 1 es reconeix al llarg d'uns 110 m, i la seva amplada es manté pràcticament uniforme entorn dels 2 m. En diferents indrets la muralla fou desmuntada per donar pas als carrers, sobretot en el seu sector nord, però també s'hi ha constatat l'existència de dues portes d'entrada, l'una al costat oest (Porta d'Illerdà) i l'altra al nord-est (Porta de Ilesso). Si bé és cert que la muralla està construïda per dos paraments paral·lels reomplerts de pedres, també és cert que en determinats indrets, com ara a tocar de les portes d'entrada, està reforçada per blocs que s'endinsen longitudinalment vers l'interior per donar-li més consistència. Després d'efectuar una cala en profunditat en l'estança 82 hem constatat que l'alçada màxima de la muralla construïda amb pedra és d'aproximadament 3 m en un indret on s'havia avaluat en només 1 m. Així, podem suposar que en origen superava fàcilment els 4 m d'alçada, i per tant hem de descartar la possibilitat que s'hi aixequessin a sobre paraments de fang o tàpia. Es mantenen com a certs els criteris exposats pel prof. Maluquer de Motes respecte de la datació de la muralla: anterior al segle IV a.n.e., probablement de la darrereria del segle V a.n.e.

Aquesta muralla no sols fou parcialment desmuntada en el sector nord-est i les seves pedres aprofitades per a la construcció del Barri Extramurs d'aquest sector, molt probablement en un període entre el final del segle IV i la primera meitat del segle III a.n.e., sinó que fou desproveïda de tota funció defensiva, i també es van crear noves estructures a extramurs en el sector occidental. En aquest darrer sector, per la part interna de la muralla es va efectuar un important terraplenament que cobrí uns 2 m d'alçada de la muralla, i durant la segona meitat del segle III a.n.e. es va construir l'anomenat barri occidental adossat a la muralla 1. Aquesta visió d'un barri adossat al parament intern de la muralla, construït no quan aquesta està complint les seves funcions defensives sinó quan es troba amortitzada, desdibuixa –malgrat la semblança d'un traçat més o menys oval de la muralla– la hipòtesi de similitud que havíem plantejat amb el jaciment d'Anseresa (Cura, Principal 1993a).

La muralla 2

Va ser identificada a partir de la campanya del 1991, quan es va reconèixer l'existència de la torre 1 o bastió rectangular en el sector nord-est del jaciment. El sector de muralla fins ara excavat és molt reduït, solament uns 10 m de longitud, i encara no s'ha pogut completar en la seva totalitat. No obs-

tant això, mostra algunes característiques que hem de tenir en compte. En aquest sector trobem dos trams adossats de muralla, cada un d'uns 2 m d'amplada, és a dir, que en un determinat indret la potència resulta de 4 m, i l'alçada màxima conservada es d'1,8 m. Això sembla que s'explica per la construcció de la torre. Hi hauria hagut, doncs, dos moments constructius no gaire allunyats en el temps. En el primer, es tractaria d'un parament llis de 2 m d'amplada, construït a 7 m de distància del parament intern de la muralla 1, que discorria lleugerament arquejat en sentit nord des d'aquest indret fins a enllaçar amb la muralla 1 per sota de l'estança 95, amb una longitud d'uns 42 m. Atesa la seva escassa separació respecte de la muralla 1, que no es presenta completament desmuntada en altura, l'existència d'aquesta muralla 2 no s'explica si no és que tenia per funció protegir un sector intern del jaciment a manera d'una ciutadella o acrópolis, construïda en una elevació originària del terreny avui no perceptible. Amb posterioritat, aquest primer tram es va trencar a conseqüència de la construcció de la torre; aquesta es reforçà per l'interior amb un nou parament de 2 m d'amplada, amb tendència a sobreposar-se al tram anterior a partir del costat nord de la torre i adossat al primer tram en el costat sud fins a constituir una amplada de 4 m en l'espai dels trams destruïts o sense continuïtat. La construcció de la torre i el reforçament intern foren els culpables d'escapçar les estances 250 i 251.

La tècnica constructiva de totes aquestes edificacions militars és completament diferent a la de la muralla 1. Destaquem, en primer lloc, que el material emprat són grans blocs de calarenc, disposats per filades on s'alterna la disposició de blocs longitudinals al parament amb la superposició d'altres col·locats perpendicularment vers l'interior dels murs. A més, en comptes de presentar un perfil vertical i de cares acurades, com en el cas de la muralla 1, aquí tant els trams de muralla com la torre tenen un perfil atalussat i un parament extern irregular a base d'angles sortints de 10 a 15 cm. El caràcter poc acurat de la façana, la qual fins i tot es pot aprofitar per pujar la muralla des de l'exterior, ens explicaria la presència de l'argila groga que apareix formant talús a la cara externa dels paraments. Aquest potent estrat argilós i completament estèril prové segurament d'una capa de lliscat de fang que recobria els murs de la muralla. A banda de donar a les parets la textura d'un parament llis, no hem de descartar que aquesta capa, tenint en compte que es va fer amb una argila de color, constituís originàriament un pany de fons per a representacions pictòriques. En qualsevol cas, mostra la

intenció d'ostentar un prestigi derivat de la consecució de la muralla. Quant a la torre, d'identiques característiques tècniques, té una forma trapezoïdal amb un front de 6 m, i se'n conserva 1 m d'altura en aquest indret; pel seu costat sud fa 4 m davant del primer tram de muralla i 3 m en el costat nord. Per altra part, la cara frontal de la torre sembla que originàriament fou remuntada, a partir del primer metre d'altura, per una construcció de grans blocs escaiats de pedra sorrenca. S'han localitzat dos d'aquests blocs i tenen unes dimensions aproximades d'1 x 0,3 x 0,4 m.

De moment no estem en condicions d'assegurar que el desmantellament del sector de la Porta de lesso i la muralla 1 va tenir lloc mentre la torre estava en vigència, però si fos així, fet probable, ens trobaríem que aquest bastió intern no sols cobria la defensa de l'entrada, sinó que estava concebut amb una clara finalitat poliorcètica, ja que protegia el pas pel costat dret, on l'atacant quedava desprotegit de la defensa del seu escut. Per altra part, tampoc queda gaire clara la possible relació entre la muralla 2 i els trams no enderrocats de la muralla 1. La coincidència que els extrems de dos trams de 7 m de longitud equidistin exactament 9 m dels angles de la torre sembla apuntar a tot un complex sistema poliorcètic. La torre queda datada pels materials de ME-T/2, que indiquen que estava en vigència al final del segle III a.n.e. És més, en aquells moments la torre era utilitzada segurament com a habitatge, ja que hem de tenir en compte que sobre el seu parament antic s'havia obert una porta per l'exterior del sistema defensiu. Quant al moment de la seva construcció, és evident que ha de ser posterior als materials a mà documentats al nivell ME-T/3b, però aquests materials no permeten establir una datació precisa, si bé presenten les característiques tipològiques d'un material anterior al segle IV a.n.e., fet que equivaldria a considerar-los de Tornabous IV. Amb tot, aquesta hipòtesi presenta algun problema, sobretot d'ordre topogràfic: així, la muralla 2 talla les estructures de les estances 250 i 251 en uns nivells datats –per la presència d'una tapadora de lècana de figures roges– dins la segona meitat del segle IV a.n.e.

La muralla 3

En tenim molt poca informació; de fet considerem com a muralla 3 les restes aparegudes darrere les estances 152 i 153, que corresponen a una estructura que devia defensar o protegir el Barri Extramurs. En aquesta estructura hi manquen els blocs de revestiment, segurament espoliats durant la recollida de pedra que va sofrir el jaciment; en

resta solament el farciment de pedruscall. Malgrat això, sabem que la muralla devia tenir una amplada superior als 3 m, la qual cosa la convertiria en la més potent de les localitzades en el Molí d'Espígol. Per altra part, resulta lògic que sigui així, car segurament aquesta muralla era la més exterior. La seva tècnica constructiva és molt diferent de les anteriors, ja que és visible al mig del farciment de pedres un mur de 0,7 m de gruix que travessa tot el conjunt, a manera de relligament dels dos paraments externs avui perduts. Aquest sistema de murs transversals a l'interior de la muralla recorda, salvant les proporcions, les construccions defensi-

ves d'algunes muralles de la Magna Grècia, com l'anomenada muralla de Dionís a Reggio, datada en el segle IV a.n.e. La datació d'aquesta muralla al Molí d'Espígol és imprecisa, però pot ser que ens en pugui donar un indici el fet que aquesta paret transversal quedés alineada com si fos la continuació del mur inferior de separació de les estances 153 i 152, el qual –incomprendiblement en una paret de separació– fa també 0,7 m de gruix. Així, de nou, ens trobem que la muralla 3 fou aixecada en el mateix moment de construcció del Barri Extramurs i, per tant, té una datació vaga, entorn del final del segle IV a.n.e.

ELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS

CERÀMIQUES D'ESTIL ÀTIC (FIGURES NEGRES, ROGES I VERNÍS NEGRE)

TIPOLOGIA I CRONOLOGIA

Vasos de figures negres

Nombre d'individus: 1

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 0,39%

Solament s'ha trobat un petit fragment d'una cilix-escif, de la qual desconeixem la procedència exacta. Per les seves característiques correspon segurament a una producció tardana relacionada amb el grup dels deixebles del Pintor d'Haimon, dins la segona meitat del segle V o l'inici del segle IV a.n.e., ja que en el cas concret d'Ullastret els exemplars més antics s'associen amb fragments de cilixs del Pintor de Marlay (c. -430), mentre que d'altres perduren i es troben ja en associacions amb vasos de figures roges de la primera meitat del segle IV a.n.e. (Picazo 1977, 21). Aquestes cilix-escifs són abundants a Empúries (Trías 1967-68, 93, núm. 223, 225), Ullastret (Maluquer de Motes *et alii*, 1984, pl. 9, n. 8), Ruscino (Claustres 1951, 162), Elna (Jully 1983, 282), Ensérune (CVA. France 6, làm. 12-29) i Eivissa (Trías 1967-68, 297, núm. 5).

Vasos de figures roges

Els craters (làm. 84.2, 6 i 8; 86.3, 5 i 11-12; 87.1, 7 i 10)

Nombre d'individus: 12

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 4,78%

Els fragments pertanyents a craters són abundants entre els materials ceràmics decorats amb la tècnica de les figures roges localitzats en el jaciment del Molí d'Espígol. Els aquí ressenyats responen a un mínim de 12 individus, corresponents a la forma anomenada "crater de campana". Com amb la resta de ceràmiques de figures roges, el seu estudi es basa fonamentalment en la identificació estilística

de les representacions, i en la seva agrupació per pintors i tallers. Però aquesta pràctica no és aplicable als exemplars procedents del Molí d'Espígol, atesa la seva fragmentació, que ens impedeix reconèixer-ne els temes figuratius. Tan sols el fragment (làm. 86.5) sembla correspondre a una escena d'amazones, composició típica de les produccions de l'estil anomenat de Kertch, que es daten al llarg del segle IV a.n.e.

Respecte a la grandària dels craters, a partir dels tres peus coneguts, s'observa que un d'ells, el representat a la làm. 87.10, amb un diàmetre de 187 mm, és un exemplar de crater de campana de mida gran-mitjana, mentre que els altres dos (làm. 86.11-12) amb diàmetres de 105 mm, són peces de mida petita. Els vasos de mida petita no són gaire abundants, tot i que se n'han localitzat a les necròpolis de Baza (Presedo 1982, fig. 193), a l'Albufereta (Trías 1967-68, 367, núm. 10) o –la major part– en el carregament del derelict d'El Sec (Arribas *et alii* 1987, 51-71); també tenim tot un conjunt de craters atribuïts al cercle del Pintor del Tirs Negre (segon quart del segle IV a.n.e.), com l'exemplar d'El Cigarralejo (Trías 1967-68, 396, núm. 1) i altres a Ullastret (Picazo 1977, 43). Els peus d'aquestes peces, però, són més alts i verticals que els localitzats al Molí d'Espígol, tret que ens podria donar un índex de major modernitat dels nostres exemplars, els quals, per altra part, han perdut el vernís negre intens i han adquirit una tonalitat rogenca marronosa. Caldrà preguntar-nos, doncs, si vertaderament són produccions de figures roges de tallers àtics.

Quant al peu del vas de mida mitjana (làm. 87.10), s'ha apuntat la seva similitud amb el peu del crater 32.709 del MAN de Madrid (Gracia 1986, 11), atribuït al Pintor de Toya (Trías 1967-68, 468), supòsit que ens sembla arriscat, en no conèixer l'escena figurada. Això no obstant, resulta evident que molts fragments, com l'esmentat peu el mateix fragment

(lâm. 86.5) o les nanses amb decoració inicial d'òvuls i pintura blanca del (lâm. 87.7), mostren que alguns exemplars de craters poden presentar una datació d'origen de l'inici del segle IV a.n.e., si bé la major part del nostre lot s'inclouria en una data de mitjan segle.

Les clixs (lâm. 84.1, 4 i 7; 86.1; 87.4, 6 i 8)

Nombre d'individus: 14

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 4,78%

El mateix problema que trobàvem amb els craters es repeteix en les clixs, ja que la fragmentació de les figuracions ens impedeix donar-los una classificació estilística. Malgrat això, crida l'atenció que només un fragment correspon a un vas que presenta les característiques de les clixs datades en el segon quart del segle IV a.n.e., és a dir, el llavi adornat amb una garlanda de fulles pintades de blanc que ha desaparegut, i restes en la cara externa d'un personatge vestit amb l'himatió, de traç barroer i poc cuidat, presumiblement atribuïble al cercle del Pintor de Viena 116 (Beazley 1963, 1522 i seg.) i d'àmplia difusió a la península Ibèrica (Rouillard 1975, 21 i seg.). La resta de fragments semblen correspondre a vasos més antics quant al seu origen, amb presència d'una franja definida per greques o mètopes que emmarquen la composició central del fons intern, amb figuracions d'atletes: (lâm. 84.1 i 4; 86). En principi, el seu origen es pot datar entre mitjan segle V a.n.e. i l'inici del segle IV a.n.e. Per altra part, també tenim tres bases de peu alt pertanyents a clixs: (lâm. 87.4, 6 i 8), que en origen també són anteriors al segle IV a.n.e.; igualment han de ser anteriors els fragments de la lâm. 84.4 i 7.

Les lècanes (lâm. 85 i 86.10; 87.3)

Nombre d'individus: 10

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 3,98%

En el món grec aquests vasos eren considerats recipients de tocador, per contenir cosmètics, i com a tals formaven part en exclusiva de l'aixovar femení (Noble 1965, 26-27). La seva temàtica ofereix escenes del gineceu, i cal diferenciar les tapadores que ofereixen escenes d'ambientació mitològica, amb presència de la deessa Afrodita i d'Eros, d'aquelles altres de caire domèstic amb personatges femenins en actitud de banyar-se o maquillar-se, acompanyades de representacions de petits objectes del seu tocador. Aquestes darreres figuracions són interpretades com de l'*epaulia* (visita que les amigues feien a la núvia l'endemà del seu matrimoni) (Beazley 1963, 1486 i seg.), i es troben ben representades pel fragment (lâm. 85.2).

S'ha establert una evolució decorativa segons la qual es considera que són peces del final del segle V a.n.e. aquelles en què la figura d'Afrodita predomina sobre Eros, i es daten a partir del segon quart del segle IV a.n.e. les que donen més protagonisme a la figura d'Eros (Gotte 1957). Aquesta darrera representació apareix en els fragments del Molí d'Espígol (lâm. 86.10). Generalment també s'atribueix a aquestes escenes domèstiques una datació tardana si la qualitat de les figures decau estilísticament i els personatges sedents no tenen suport. Ho veiem en els fragments (lâm. 86.4-5).

Atesa la seva funcionalitat, la distribució de lècanes se centraria en zones plenament hel·lenitzades, com Empúries (Trías 1967-68, núm. 682-699), on destaquen alguns fragments identificats com del cercle del Pintor de Meidias (-420/410), o Ullastret (Picazo 1977, núm. 229-239); també se n'ha trobat algun fragment antic a Roses (Oliva, pl. I/16) i a Ruscino (Jully 1983, 261). A la costa del Llenguadoc, tots els exemplars estan datats al llarg del segle IV a.n.e.: a Gruissan (Jully 1983, 266), a Montlaurès (Jully 1983, 394), a Lattes (Arnal et alii 1974, 144), a Agda (Jully 1983, 520) i a Ensérune, que és on se n'han localitzat més fragments (Jully 1983, 885-886). Amb aquesta mateixa datació han aparegut alguns fragments al llarg de la costa catalana: Torre dels Encantats, Burriac i Moleta del Remei (Trías 1967-68, 241, 245 i 262); i també en zones de l'interior del país: Sant Miquel de Sorba i Tossal del Mor (Trías 1967-68, 264 i 268). I encara cal afegir-hi les magnífiques peces del Turó del Montgrós al Brull (Molist, Rovira 1986-89), així com els diferents fragments procedents del Molí d'Espígol. Es fa difícil considerar tots aquests exemplars com a testimonis d'aculturació en relació amb la seva funció originària, i com que només hi ha presència de les tapadores, el més probable és que aquestes fossin redistribuïdes en el món indígena a manera de vasos per beure, atesa la seva forma. Ens trobaríem, doncs, davant un exemple de reconversió funcional per part del món indígena i, per tant, cal entendre-les com a peces de comercialització, i en conseqüència d'amortització molt més tardana respecte a la datació que estilísticament se'ls atorga en origen, en general dins la primera meitat del segle IV a.n.e.

Les enòcoes (lâm. 86.8)

Nombre d'individus: 1

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 0,39%

Les enòcoes també corresponen a vasos excepcionals en els contextos arqueològics catalans, amb una clara funció de gerres, amb la boca trilobulada,

perfil de corba continua des de la boca fins a la base i nansa esvelta i de grans dimensions. Dins la sèrie de les enòcoes, cal diferenciar les d'utilitat domèstica d'altres més petites anomenades coa, a què s'atribueix una funció religiosa i que apareixen generalment en els aixovars d'enterraments infantils del final del segle V a.n.e. (Green 1971). D'aquest grup, en coneixem un exemplar a Ullastret, segurament exportat a Occident a partir d'un mercat de segona mà (Picazo 1977, 46), i fragments tardans de mitjan segle IV a.n.e. a Empúries (Trías 1967-68, núm. 594). Dins l'excepcionalitat de les enòcoes tipus coa, les d'ús domèstic més grans són més abundants, però tot i això continuen essent poc freqüents. A Ullastret n'han aparegut alguns fragments, tots els quals són datables a la primera meitat del segle IV a.n.e. (Picazo 1977, 47), datació que es correspon amb els fragments apareguts en el poblat d'Anseresa a Oliu (Trías 1967-68, 266). Aquesta troballa confirma la presència d'aquestes peces a l'interior de Catalunya, i si el fragment (lám. 86.8) pertany també a una enòcoa, quedaria englobat en aquest àmbit.

Les pèliques i les lècits (lám. 84.5; 86.2 i 9; 87.5)

Nombre d'individus: 4

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 1,59%

Aquestes formes de vasos són rares i escasses en general en els nuclis de població, i molt més abundants com a part dels aixovars de les necròpolis, ja que molt probablement contenien olis i perfums. Les pèliques són gerretes de perfil pistil·liforme, amb casc globular, coll alt i boca ampla, proveïdes de dues nanses laterals; algunes variants del segle IV a.n.e. presenten un llavi caigut, decorat frontalment amb òvuls sobre el camp reservat, i s'assimilen artísticament als conjunts dels pintors de lècanes. A Catalunya solament se'n coneixen alguns fragments a Empúries (Trías 1967-68, núm. 589-591; Jullý 1983, 27-28) i a Ullastret (Picazo 1976, 44-45). El petit fragment de llavi (lám. 86.2) i la (lám. 86.9) del Molí d'Espígol, com mostra molt bé el seu estil, s'han de relacionar amb els fragments de lècanes i, igual que aquests, poden correspondre a un vas que havia perdut la seva funció de recipient de perfums i s'utilitzava simplement com a gerra.

Quant a les lècits, el panorama de troballes és completament diferent, ja que, en ser vasos tancats i de mida petita per contenir olis o perfums (Richter, Milne 1935, 14-15), sembla que les poques que han aparegut en contextos indígenes podien haver mantingut la seva funcionalitat, precisament per les seves peculiars característiques. Quant a la seva

forma, s'han de distingir les lècits de cos alt i prim amb carena marcada, que s'anomenen pròpiament lècits, i les de cos baix i arrodonit, anomenades en general aríbals o lècits aribal·lístiques i que tractarem a continuació.

La classificació de les lècits aribal·lístiques s'ha dut a terme principalment en funció del motiu que les decora: figuratiu o geomètric. Entre les primeres, ben representades a Empúries (Trías 1967-68, lám. CXXVII) i Ullastret (Picazo 1977, 83), tindriem també l'exemplar del port de Llafranc (Trías 1967-68, lám. CXXXIV, 16-17) i el de Ca n'Oliver a Cerdanyola, amb decoració d'una palmeta; el de la necròpolis de Can Rodon de l'Hort de Cabrera de Mar, amb un cap femení (Barberà 1968), i els petits fragments indeterminats de Boades (Sánchez Campoy 1987, 98) i d'Alord Park a Calafell (Sanmartí, Santacana 1992, fig. 108.8). Aquest vasos tindrien un origen datable entre el darrer terç del segle V a.n.e. i la primera meitat del segle IV a.n.e., com mostren els exemplars amb palmeta del derelict d'El Sec (Arribas *et alii* 1987, 117-119).

Les lècits aribal·lístiques amb decoració geomètrica presenten sobre el cos una decoració reticulada de fines línies de vernís negre i, en les interseccions d'aquestes, una taca de pintura blanca en forma de puntet, motiu pel qual també se les coneix com a lècits reticulades. És el cas del fragment (lám. 87.5). Aquesta modalitat de vasos apareix al llarg del segle IV a.n.e., i és molt corrent la seva presència com a vasos funeraris a les necròpolis. No obstant això, a les excavacions d'Olint són abundants les datables a la primera meitat del segle IV a.n.e. (Robinson 1950, 161). A Sicília, semblen perdurar fins i tot al llarg del tercer quart del segle IV a.n.e., a partir de les constatacions de Fontana Calda, prop de Gela (Adamesteanu 1958, 608, fig. 236); per això alguns d'aquests vasos són considerats produccions regionals (Bisi 1967, 282).

A la necròpolis de Santa Mònica de Cartago, alguns exemplars estan datats del primer terç del segle IV a.n.e. (Chelbi 1992, 61). Són també presents a Eivissa (Tarradell 1974, 281) i en el carregament del derelict d'El Sec (Arribas *et alii* 1987, 117, núm. 100). A Catalunya, es localitzen sobretot al *hinterland* emporità, a banda de la mateixa Empúries (Trías 1967-68, 649 i seg.): Pontós (Oliva 1968, 172), Ruscino (Jullý, Rouillard 1980, pl. VI.21), necròpolis d'Oubiels a Sigean (Jullý 1983, 357) i Ullastret, on se'ls ha atorgat una datació dins la segona meitat del segle IV a.n.e. (Picazo 1979, núm. 250-252). La troballa del Molí d'Espígol resulta, per tant, excepcional pel seu context geogràfic.

Els escifs (l'àm. 84.3; 87.2)

Nombre d'individus: 5

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 1,99%

Són vasos destinats a beure, de cavitat fonda, base de forma circular i nanses horitzontals en la mateixa vora del llavi. Aquesta forma experimentà una evolució i a partir del segle IV a.n.e. apareix el denominat "tipus A d'Atenes" (Beazley 1942, 889) caracteritzat per un perfil troncocònic amb doble corba en disminuir el diàmetre de la base. En general la major part dels escifs importats a Occident corresponen a vasos de mida petita amb diàmetres de base entre 55 i 60 mm i, per tant, les figuracions en la tècnica de figures roges s'hi veuen reduïdes a les dues cares entre les nanses; sota d'aquestes hi ha el dibuix d'una gran palmeta, rodejada per una gran voluta. És el cas del fragment (l'àm. 84.3). En aquest petit espai s'acostumava a representar un personatge vestit amb himatió, però aquesta figura era difícil de realitzar, ja que el vas presenta doble curvatura; per això s'optava perquè la figura no sobrepassés la primera curvatura inferior, de manera que quedava contrafeta o camacurta, i d'aquí prové el nom de *fat boy* ('xicot gras') (Beazley 1963, 1484-95), ja que sobre els traços poc acurats i deformats de l'himatió sobresurt tan sols el cap. Ho veiem a la peça (l'àm. 87.2).

Així, els escifs del grup del Fat Boy representen les darreres produccions de figures roges al llarg del segle IV a.n.e., amb una àmplia distribució per tot el món grec des d'Apolònia (Venedikov *et alii* 1963, núm. 485-488), en el mar Negre, fins a la península Ibèrica. Dins els territoris de la Mediterrània occidental, han aparegut un gran nombre de vasos a Ullastret (Picazo 1977, 73-76; Maluquer de Motes *et alii* 1984), a Empúries i en general a tots els jaciments propers: Roses, Begur, Pontós, Castell de la Fosca de Palamós, Porqueres, la Creueta, Ruscino, Ensérune, etc. (Trías 1967-68; Jullý 1983). A la resta del territori català, apareixen a Can Modolell, Cabrera de Mar (Pujol, García Roselló 1982-83, 78); Mas Boscà, Badalona (Junyent, Baldellou 1972, fig. 30); Turó del Vent, Llinars (López *et alii* 1982, fig. 51); Turó Gros de Can Camps, Caldes de Montbui (Trías 1967-68, l'àm. XLVI); Puig Castellar de Santa Coloma de Gramanet (Sanmartí *et alii* 1992); Montjuïc, Barcelona (Granados 1982, fig. 2-31); Alorda Park, Calafell (Sanmartí, Santacana 1992, fig. 68, 1); Boades, Castellgalí (Sánchez Campoy 1987, 97); Turó del Montgrós, el Brull (Molist, Rovira 1986-89, fig. 16); Tossal del Mor, Tàrraga (Trías 1967-68, l'àm. CXLI), i Moleta del Remel, Alcanar (Gracia *et alii* 1988, 56). També se n'han trobat a Eivissa (Sánchez Fernández 1981), a les caves de

Son Taixaquet de Mallorca (Trías 1967-68, l'àm. CXLIV.7) i en el derelict de El Sec (Arribas *et alii* 1987, 107 i seg.). A la costa de llevant es documenten al Puig d'Alcoi (Trías 1967-68, l'àm. CLXIV), a la Bastida (Trías 1967-68, l'àm. CLX) i al Puntal (Trías 1967-68, l'àm. CLXVI). Al sud-est es troben a Jumilla, Cabezo del Tío Pío, Verdolay i El Cigarralejo (García Cano 1982); a la Meseta apareixen a Castellones de Ceal i Tesorico d'Hellín (Broncano *et alii* 1985, fig. 27); a l'alta vall del Guadalquivir es troben a Càstulo (Blázquez 1975, fig. 85.8); i finalment, sobre la costa atlàntica, a Alcácer do Sal (Trías 1967-68, l'àm. CCLVI-CCLVII).

Vasos amb motius ornamentals

La ceràmica de Sant Valentí (l'àm. 86.4, 6-7; 87.9)

Nombre d'individus: 3

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 1,19%

Aquesta ceràmica, que rep el seu nom de la troballa del túmul de La Motte de Saint Valentin (Courcelles-en-Montagne, Haute Marne), l'any 1880 (Dechelette 1913), es caracteritza per la decoració de càntrars i escifs amb una tècnica combinada de figures roges amb decoració geomètrica i fulles d'oliviera pintades per sobre de color blanc, i primerament es va datar de mitjan segle V a.n.e. El seu descobriment al sud d'Itàlia i la presència de la pintura blanca comportaren posteriorment que aquests vasos fossin englobats dins el grup de la ceràmica de Gnàtia (Trendall 1967). La seva distribució, però, cobreix tota la Mediterrània, des de les costes d'Israel i Rodas fins a l'occident ibèric, de manera que a partir d'ulteriors estudis van ser agrupats en nou grups i tres subgrups (Howard, Johnson 1954), que abraçarien aproximadament un període des del 450 a.n.e. fins al començament del segle IV a.n.e. Més tard, el prof. Maluquer de Motes va estudiar-ne els exemplars occidentals i s'inclinà a atorgar-los una datació que no superaria el 425 a.n.e. (Maluquer de Motes 1974, 417).

Molt possiblement no es tracta de la producció d'un únic taller, sinó d'una moda que era copiada en diferents centres terrissaires. Això no obstant, en presentar unes característiques decoratives fàcilment identificables, la ceràmica de Sant Valentí constitueix un element a tenir en compte per a l'elaboració de mapes de distribució. Amb tot, també hem d'advertir que la datació pot quedar establerta de manera fiable, per associacions amb altres vasos àtics a la necròpolis d'Alèria (Jehasse 1973, 42-43), entre el darrer quart del segle V a.n.e. i el primer quart del segle IV a.n.e.; però els exemplars apareguts a Bolonya, a la necròpolis De Luca i Arnoaldi, tenen datacions del tercer quart del segle V a.n.e.

(Morigi, Vitali 1988, 285). A Occident solament han aparegut recipients –càntars o escifs– dels grups II, IV, VI i VII, sense que aquestes agrupacions permetin, en principi, atorgar-los una evolució cronològica. Les ceràmiques del tipus Sant Valentí apareixen a la península Ibèrica distribuïdes en dues àrees geogràfiques: la primera, que inclou la zona catalana, és de fet una prolongació del migdia de França; la segona, molt més feble en troballes, s'estén des de la zona del sud-est cap al sud de la Meseta i Andalusia. El petit format dels fragments apareguts al Molí d'Espigol (l'àm. 86,4 i 7; 87,9) pot constituir un element d'antiguitat per a aquestes ceràmiques respecte de la totalitat de la resta de troballes del segle IV a.n.e.

Els vasos de vernís negre

Les clixs del tipus Castulo Cup (Lamb. 42A = F 4271 = Stemless inset-lip)

Nombre d'individus: 12

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 4,78%

Definides per Lamboglia com a forma 42A (Lamboglia 1952, 188-189), són conegudes més sovintment pel nom de Castulo Cup, atorgat per Shefton (1981). Aquesta clix es caracteritza per un llavi còncau a l'exterior i una motllura en l'interior del vas. El peu és gruixut, amb una petita canaleta en la seva part superior. Es considera que aquesta forma va aparèixer al segon quart del segle V i perdurà fins al primer quart del segle següent (Sparkes, Talcott 1970, 102), període en el qual fou importada en gran quantitat a Occident, amb un àmbit de distribució molt similar al de la ceràmica de Sant Valentí. Són les clixs més nombroses, possiblement per tractar-se de copes sense un peu alt i, per tant, molt resistents i pensades per al transport. Curiosament, no es troben representades ni en el derelict d'El Sec ni a Cartago. A totes aquestes clixs se'ls atorga una datació de la segona meitat del segle V a.n.e., però també resulta evident, de la mateixa manera que passa amb la ceràmica de Sant Valentí, que se'n poden diferenciar diverses variants (Gracia *et alii* 1988, 37), motiu pel qual algunes segur que tenen com a data d'amortització, com a mínim, el primer quart del segle IV a.n.e., i fins i tot mitjan segle, segons es desprèn de les troballes a Tornabous (l'àm. 91,4 i 6).

Les clixs del tipus Delicate Class

Nombre d'individus: 2

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 0,79%

Molt menys nombroses que les anteriors, se situen en el darrer quart del segle V a.n.e., datació esta-

blerta a partir de l'Àgora d'Atenes (Sparkes, Talcott 1970, 102-105). Es caracteritzen essencialment per presentar la vora recta en l'exterior i una petita motllura en la cara interna. Les nanses arrenquen de la part baixa del cos i arriben a fins la vora o més amunt d'aquesta. Apareixen acompanyant les Castulo Cup, motiu pel qual es pot suposar que es comercialitzaven al mateix temps.

Les grans copes-escudella de vora reentrant (Lamb. 21 = F 2771 = Incurving rim bowl)

Nombre d'individus: 33 (+36?)

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 13,14%

Es tracta d'una de les formes més difoses, juntament amb la copa-escudella de la forma Lamb. 22, de les produccions que anomenem àtiques (l'àm. 88,4 i 6; 90,1-3; 91,1). Aquest tipus de vas aparegué al començament del segle IV a.n.e. (Sparkes, Talcott 1970, 131) i es desenvolupà al llarg de la centúria, fins a desaparèixer a principi del segle III a.n.e. a la Grècia continental (Miller 1974, fig. 4.32) o ser imitat en tallers occidentals c. -300 (Jehasse 1973, 124, núm. 6). Es troben envernissades en la seva totalitat, a excepció d'una fina línia a la zona d'unió del cos amb el peu, o en la seva superfície de repòs. En alguns exemplars, apareix en aquesta superfície la típica unglada o solc, tret que ha estat considerat com una característica d'antiguitat, ja que es perd en les produccions més modernes; tanmateix, aquest criteri no resulta cert, ja que precisament es manté la unglada en peces que difícilment poden ser considerades de producció àtica, i sí, per contra, en les imitacions de tallers itàlics i occidentals.

També alguns autors consideren l'evolució dels perfils de curvatura com un element adient per establir-ne la datació, en considerar que els exemplars amb parets gruixudes i bombades serien més antics, com ara les peces de la Bastida de Mogent, data des tradicionalment entre el -350 i el -330 (Lamb. 1954, 136), si bé aquesta datació avui es remunta a la primera meitat del segle, sobretot a partir de les tombes d'El Cigarralejo (Cuadrado 1963, 102-108 i 134-136). Altrament, hi ha una variant de parets més primes que ja no apareix a la Bastida i a la qual es podria adjudicar una datació de la segona meitat del segle IV a.n.e., com es pretén a partir de les formes localitzades a Òlbia de Provença (Bats 1988, 84-85), i que serien els prototipus de la forma Lamb. 26. De fet, aquesta variant és la que en general ofereix més dubtes a l'hora d'atribuir-li un origen àtic.

Aquestes copes-escudella majoritàriament estan decorades amb palmetes *collegate* envoltades per una franja d'estries fines i llargues; altres vegades, per

palmetes *combine* amb o sense franja d'estries. Les darreres serien possiblement les més antigues, ja que aquest tipus de decoració es troba en altres vasos de l'Àgora datables del final del segle V o començament del IV a.n.e. (Sparkes, Talcott 1970, compareu amb els vasos núm. 614, p. 55, i núm. 537, p. 53).

Escudelles amb petita vora doblada cap a l'exterior (Lamb. 22 = F 2681-2682 = Outturned rim bowl)

Nombre d'individus: 60 (+36)

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 23,9%

Aquesta forma sembla derivar d'unes pàteres del segle V a.n.e. caracteritzades per una vora de llavi ample i caigut vers l'exterior i peu baix i arrodonit (Lamb. 22 arcaica), que a partir de la segona meitat d'aquell segle comencen a presentar decoracions impreses i cercles reomplerts d'òvuls i que es mantenen fins a la primera dècada del segle IV a.n.e. (Shear 1969, 217). La veritable Lamb. 22 amb una reducció del grandària del llavi va aparèixer al final del segle V i perdurà al llarg del segle IV a.n.e. (Sparkes, Talcott 1970, 128-129). Amb tot, és evident que al llarg del segle IV a.n.e. va experimentar una evolució tipològica, marcada pel canvi en el modelatge del seu fons i peu. Així, les peces antigues es caracteritzen pels seus peus alts i prims, els fons plans amb decoració pintada de cercles en la cara externa i decoracions de cercles amb òvuls; mentre que les posteriors tenen peus curvilinis, gruixuts i amb unglada en la superfície de repòs, fons umbilicats i totalment envernissats i decoracions amb estries. És a dir, que les bases dels exemplars moderns són similars a les de la forma Lamb. 21, i ambdues comparteixen idèntics motius decoratius (Lamboglia 1952, 171-172).

El principal problema resideix a reconèixer el marc cronològic dels vasos de la sèrie antiga, ja que a l'Àgora d'Atenes hi ha un buit de coneixences important per a les ceràmiques del final del segle V i primeres dècades del segle IV a.n.e. (Sparkes, Talcott 1970, 12 i seg.), de resultes, segurament, de la construcció d'una conducció d'aigua que féu innecessaris els pous i cisternes, i que ens ha privat d'un ampli repertori dels vasos d'aquell moment. Per omplir i comprendre aquest buit informatiu, possiblement les troballes del derelict d'El Sec seran les que ens aportaran més informació (Arribas *et alii* 1987, 263 i seg.), ja a que partir de les seves formes s'hi reconeixen com a mínim sis possibles tallers:

– Taller Sec-3 o dels quatre punts el·lipsoïdals centrals, cercle de punts i palmetes *combine*, fons plans i pintats amb cercles en la cara externa; peu alt i prim. D.p. entre 60 i 85 mm. Variants amb fons umbilicats.

– Taller Sec-4 o de les palmetes *combine* de forma amigdaloides i fulles incurvades, cercles d'òvuls, fons umbilicats i peus curvilinis. D.p. de 70-75 mm.

– Taller Sec-5 o de les palmetes *simetriche*, cercle d'òvuls i palmetes *combine*, fons umbilicats, peu curvilini i unglada en la superfície de repòs. D.p. 80-90 mm. Variant que combina la decoració d'òvuls i estries, el peu sense unglada i la desaparició de les palmetes *simetriche* centrals.

– Taller Sec-6 o de les palmetes *agrupate* amb franja d'estries, fons umbilicats i peus amb o sense unglada. D.p. 70-90 mm.

– Taller Sec-7 o de les palmetes *collegate* amb franja d'estries, fons umbilicats i peus amb unglada. D.p. 80-90 mm (equival al taller Sec-2 de les formes Lamb. 21).

– Taller Sec-8 de les pàteres de tall gran, palmetes *combine* i franja d'estries. D.p. 125-140 mm. Dues variants: la de peu alt i vertical, fons pla i cercles pintats en el fons extern; i la de peu bombat amb unglada i fons umbilicat.

Hi ha un debat sobre la cronologia de la decoració d'estries: per a alguns autors, les estries no haurien aparegut fins al segon quart del segle IV (Corbett 1949, 304; Picazo 1977, 112); altres, com B.A. Sparkes, limiten encara més aquesta datació i assenyalen el seu inici en la dècada -390/-380, basant-se en la no-presència de decoracions d'estries a Motya, destruïda el -397 (Sparkes, Talcott 1970, 22). Restaria també el dubte de si verdaderament el lot de les formes Lamb. 22 d'El Sec és uniforme cronològicament en origen o si, per contra, pertany com a mínim a dos estocs de vasos: un d'antic, del final del segle V i principi del IV a.n.e., provinent de diferents tallers; i un de més modern, representat essencialment pel Taller Sec-7, que per altra part és el més nombrós, amb peces del segon quart del segle IV a.n.e.

Les escudelles de la forma Lamb. 22 són les més abundants a Tornabous (lám. 88.1-3, 5 i 7; 89.7-8; 90.4), on aproximadament se n'han trobat fragments de 60 vasos, que corresponen al 24% del total del vernís negre, percentatge que es podria incrementar fins al 36,4% si repartim entre les formes Lamb. 22 i 21 els fragments que no permeten una clara identificació entre les dues formes. La majoria pertanyen a la sèrie considerada antiga, és a dir, amb orles d'òvuls i els cercles pintats.

Aquest alt percentatge d'escudelles de vora sortint contrasta amb les troballes dels poblats del sud-est, on el percentatge és superat per les formes Lamb. 21, de vores reentrants, com es constata en la necròpolis d'El Cigarralejo (Cuadrado 1987). Així mateix, i a diferència de Tornabous, els recipients

del sud-est pertanyen en la seva majoria a la sèrie decorada amb estries i peus arrodonits amb ungla-da. Aquesta variació o bé ens marca una diferencia-ció cronològica o bé pot ser un índex de l'existència de dos corrents comercials, com assenyalen més endavant.

Els petits vasos de vora reentrant o "salerets"

Batejats com a *salerets* per Sparkes, es tracta de petits bols semiesfèrics amb un diàmetre de vora inferior als 80 mm. Se'ls divideix en dos grups segons la forma del peu: els més antics, amb peu en forma de disc, com la forma Lamb. 21/25B, correspondrien al segle V a.n.e.; i els de peu anu-lar, que es corresponen, de fet, amb la forma Lamb. 24, es podrien situar entre el segon i el ter-cer quart del segle IV a.n.e. (Sparkes, Talcott 1970, 132-133).

Lamb. 21/25B = F 2711-2712-2714 i 2716 = Small bowl with broad base

Nombre d'individus: 17

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àti-ques: 6,77%

Es tracta d'una variant identificada a partir d'un peça d'Ensérune (Lamboglia 1952, 175), i es carac-teritza per una base de superfície de repòs ampla, obliqua i reservada, que acaba en el centre del fons extern amb una depressió, la majoria de les vega-des envernissada. Identificada a l'Àgora d'Atenes a partir del primer quart del segle IV a.n.e. (Sparkes, Talcott 1970, núm. 826), perdurà fins a l'inici del segle III a.n.e. a la Cisterna de Menó (Miller 1974, núm. 33, fig. 4). No obstant això, aquestes copetes van passar a ser imitades a Occident, amb produc-cions locals a Cartago (Chelbi 1992, 43) o, com a campaniana A arcaica, a Ischia (-280/-220), amb tres palmetes simètriques. També apareixen en el derelict de *La Secca di Capistello* a Lipari (Blanck 1978, 103), que Morel data entorn del -280 i que suposa per a la ceràmica de vernís negre un origen en la Sicília occidental o directament a Cartago (Morel 1978, 153); igualment es considera com a campaniana A la peça trobada a l'*oppidum* de Teste-Nègre, corresponent a la darrera fase d'ocu-pació de l'assentament, datada entorn del darrer decenni del segle III a.n.e. Però en general, a aques-tes copes se'ls atribueix una datació del segle IV a.n.e. És el cas dels exemplars trobats a la Bastida (Lamboglia 1954a, 122-123), Covalta (Vall 1971, 70-73), El Cigarralejo (Cuadrado 1963, 109, fig. 12) i en altres jaciments del sud-est (Garcia Cano 1982, 28), així com a Ullastret (Picazo 1977, 117). En el derelict d'El Sec se n'han trobat 60 peces, bona part de les quals es caracteritzen per

presentar quatre palmetes impreses agrupades. Estan datades del segon quart del segle IV a.n.e. (Arribas *et alii* 1987, 311 i seg.).

Una possible nova variant de la Lamb. 21/25B de dimensions grans

Nombre d'individus: 2

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àti-ques: 0,79%

Hi ha dues peces, (lám. 89.4-5), que presenten idèntica base a la definida en el "saleret" de la forma Lamb. 21/25B, és a dir, una base amb superfície de suport ample que deixa en el seu centre una depressió circular envernissada o pintada amb cer-cles concèntrics. Però la novetat és que aquestes bases, amb diàmetres de 90 i 92 mm, corresponen a unes peces de grandària considerable, si tenim en compte que les bases dels "salerets" presenten dià-metres entre 50 i 55 mm. Curiosament, no tenen cap tipus de decoració impresa sobre el fons intern. Aquest tipus de base es troba també, amb un dià-metre de 110 mm, a la tomba 357 d'El Cigarralejo (Cuadrado 1987, 569, fig. 247.8), una de les tom-bes més antigues publicades.

Lamb. 24 = F 2786-2787 = Footed saltcellar

(lám. 89.6; 91.5)

Nombre d'individus: 12

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àti-ques: 4,78%

Aquesta forma ha estat dividida en dues variants, A i B (Morel 1963, 18); la que ens interessa és la variant 24A, que de fet és la més reconeguda a Grècia. Apareix entre altres indrets a la cisterna Ild de l'Àgora, datada entre el -375 i el -330 (Sparkes, Talcott 1970, 303), i a Chios, datada del final del ter-cer quart del segle (Anderson 1954, 174). A la Mediterrània occidental es coneixen peces similars a Cartago i en imitacions produïdes al Taller de les Petites Estampilles durant la primera meitat del segle III a.n.e. (Morel 1969, 88). A l'àrea peninsular apareix en molts indrets: El Cigarralejo, (Cuadrado 1963, 109 i 138), Cabezo Lucero (Ramos Floques 1949, 26-36), l'Albufereta (Salva 1969, 134), Covalta (Vall de Pla 1971, 671), la Bastida de Mogent (Lamboglia 1954a, 122) o Sant Miquel de Lliria (Mezquiriz 1954, 9), amb datacions dins el segle IV a.n.e. Al derelict d'El Sec hi ha exemplars d'aquesta forma, però també d'una nova variant, la 24C, que recorda, per la seva base en disc, l'as-senyalada com a antiga per Sparkes (Arribas *et alii* 1987, 311, núm. 216); i una altra variant de peu gruixut apareix en les imitacions de la ceràmica grisa eivissenca (Fernández, Granados 1980, 39, fig. 14).

Variant amb peu arrodonit F 2713, 2714b1 i seg.

Recollida per Morel entre les variants de la forma Lamb. 21/25B (1981, 208-209), és una forma de peu que presenten normalment les produccions de la zona de Solunto i que l'esmentat autor data entorn del -330/-300. Els fragments d'aquesta variant procedents de Tornabous (lâm. 89.3), presenten òvuls i palmetes agrupades en el fons intern, decoracions típiques que s'han d'incloure, com a mínim, dins la primera meitat del segle IV a.n.e., juntament amb les produccions que per les seves característiques tècniques considerem d'origen àtic.

Els "plats de peix" (Lamb. 23 = F 1120-1127 = Fish plate)

Nombre d'individus: 2

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 0,79%

Aquest plat està mal representat al Molí d'Espígol quant als fragments que podríem considerar grecs. De fet, solament tenim testimoniada la seva presència per estratigrafia, mitjançant un fragment procedent del carrer 3 que es presenta recobert de vernís i amb dos solcs en l'extrem de la vora. Normalment aquests plats àtics estan decorats amb motius de fauna marina realitzats amb la tècnica de les figures negres o roges, d'aquí la denominació de "plat de peix", si bé els grecs molt possiblement l'anomenaven *oxibaphon* (Arribas *et alii* 1988, 293, n. 1). La característica bàsica d'aquest plat és la presència d'una cassoleta central, per recollir l'oli o dipositar-hi alguna salsa. Els més antics són els de figures negres, d'entorn del -500 (Pernice 1940, 172), i amb figures roges els primers coneguts són les peces de Motya, que s'han de datar amb anterioritat al -397, data de destrucció d'aquest enclavament cartaginès a Sicília. A partir de les excavacions de l'Àgora d'Atenes se'n poden reconèixer dues variants: els que presenten un llavi gruixut i els que el tenen vertical i triangular (Sparkes, Talcott 1970, núm. 1061 i 1069). L'evolució en la forma del llavi i els diàmetres de les peces marquen segurament una evolució cronològica dins el segle IV a.n.e. Recordem que la majoria dels plats apareguts en el derelict d'El Sec són formes intermèdies entre aquestes dues variants, però ja amb alguns exemplars de llavi vertical, si bé tots presenten la característica unglada en la zona de repòs de la base (Arribas *et alii* 1987, 293 i seg.).

Al final del segle IV o principi del segle III a.n.e., aquestes peces continuaven en ús a Atenes, segons mostren la cisterna de Menon o el campament militar de Koroni. Al llarg del segle III a.n.e. es van difondre àmpliament entre tots els centres

terrissaires de la Mediterrània occidental: Grup de Malacena a Alèria (Jehasse 1973, 135), Taller de les Petites Estampilles (Morel 1976, 112), Taller de Roses (Sanmartí Grego 1978, 563); i després entre la campaniana A, ja que són presents en el derelict del Grand Congloué 1 (Benoit 1961, 84) i en les produccions d'Eivissa (Del Amo 1970, 211). Per tant, sovint els fragments d'aquesta forma presenten dificultats de datació. A l'extrem occidental de la Mediterrània se n'han trobat, amb presència d'unglada en la superfície de repòs, a la necròpolis d'El Cigarralejo, datables dins la primera meitat del segle IV a.n.e. (Cuadrado 1963, 137-138); i també n'han aparegut al Cabecico del Tesoro (García Cano 1982, 88) i al Tossal de les Tenalles de Sidamon (Principal 1993, 91), amb peces de vernís negre acompanyades d'un exemplar decorat per peixos de figures roges (Barberà 1964-65, 144, fig. 14), fragments datats dins la segona meitat del segle IV a.n.e. per la distribució dels seus diàmetres màxims, que és similar a la de les troballes d'Òlbia de Provença (Bats 1988, 82). Però en general, els plats de la forma Lamb. 23 produïts en l'estil àtic són peces poc abundants a la península Ibèrica.

Els bolsals (= Lamb. 42B)

Nombre d'individus: 4

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 1,58%

J. D. Beazley va proposar aquesta denominació a partir dels vasos amb figures roges que es van trobar als jaciments de Bolonya i Salònica (Beazley 1940-45, 18). Malgrat alguns intents tipològics de classificació, però, les seves variants són múltiples, ja que no sols és un vas de fabricació àtica, sinó que al llarg del segle IV a.n.e. fou imitat en molts tallers de Sicília i de la Magna Grècia (Orlandini 1957, 62 i seg.), i posteriorment pel Taller de les Petites Estampilles (Morel 1978a, 156) i el de Roses (Sanmartí Grego 1978, 541); fins i tot apareix en imitacions de la campaniana A antiga (Py 1978, 66). En els jaciments indígenes de Catalunya és una forma poc habitual, a excepció d'Empúries i Ullastret (Picazo 1977, 111), segurament perquè els bolsals van ser desplaçats al final del segle IV a.n.e. per la proliferació dels cants de la forma Lamb. 40 produïts pels Tallers de Roses. Per contra, és una forma ben representada en el derelict d'El Sec (Arribas *et alii* 1987, 333 i seg.) i, en general, al sud-est: la Bastida de Mogent (Lamboglia 1954a, 124), El Cigarralejo (Cuadrado 1963, 121-124), Cabecico del Tesoro de Verdolay, Cabezo del Tío Pío i Coimbra del Barranco Ancho (García Cano 1982).

Les copes-escif (lám. 91.3)

Nombre d'individus: 3

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 1,18%

Batejades també com a clixs-escif (Picazo 1977, 104-105), se n'han trobat de produïdes tant amb vernís negre com amb figures roges, i es daten entre el -420 i el -380. Per la seva banda, J. J. July les identifica amb la forma dels bolsals. N'han aparegut exemplars a Empúries, a Roses (July 1983, 60 i 107), a Ullastret (Picazo 1977, 105), a la Moleta del Remei (Gracia *et alii* 1988, 42) i al Tossal del Moro de Pinyeres (Trías 1967-68, 269).

Els escifs del tipus A (= Lamb. 43 = F 4311-4341-4342 i 4382)

Nombre d'individus: 9

Percentatge sobre el total de les ceràmiques àtiques: 3,58%

A partir del segle IV a.n.e. els escifs van experimentar una evolució en el perfil de les seves parets, amb la incorporació d'una doble curvatura que es va anar pronunciant durant el transcurs del segle. Es van fabricar a Atenes fins ben entrat el segle III a.n.e. (Sparkes, Talcott 1970, 84-85 i 269); però aquesta forma també fou adoptada per altres centres itàlics productors de ceràmiques, tant de la Campània com de Sicília (Trendall 1967) o d'Etrúria (Pasquinucci 1972, 234), on els vasos podien ser simplement envernissats de negre o bé pintats mitjançant la tècnica de les figures roges. Aquesta abundància de tallers productors es palesa en la gran varietat de pastes i tipus de vernís dels fragments apareguts al Molí d'Espígol (lám. 89.1-2; 91.2). D'altra banda, tenint en compte que molts dels fragments s'han identificat a partir de les seves bases, ens queda el problema de determinar si es tracta de vasos amb figures roges o tots envernissats de negre.

Els escifs són nombrosos a Empúries (July 1983, 61 i seg.; Sanmartí Grego *et alii* 1994) i a Ullastret (Picazo 1977, 110), però en els contextos del món indígena en general són peces excepcionals, en comparació amb les clixs i les escudelles de la forma Lamb. 22. A Catalunya se'n localitzen exemplars a Can Modolell, Cabrera de Mar (Rouillard 1981, 7); necròpolis de Cabrera de Mar (Barberà 1968, 103-105); Penya del Moro, Sant Just Desvern (Barberà, Sanmartí Grego 1982, 92); Montjuïc, Barcelona (Granados 1982, 174); Puig Cardener, Manresa (Cura, Sanmartí Grego 1981), i la Moleta del Remei, Alcanar (Gracia *et alii* 1988, 41). A la resta de la península tindriem els exemplars de la Gessera, Caseres (Sanmartí Grego 1975, 97, fig. 5); Puig de la Nao, Benicarló (Sanmartí Grego 1976, 222); El Cigarralejo, Mula (Cuadrado 1963, 114); La Senda, Múrcia (García Cano 1982, fig. 38-39),

Coimbra del Barranco Ancho, Jumilla (Molina García *et alii* 1976); La Muela de los Baños, Castulo (Blázquez 1975, fig. 91); Estacar de Robarinas, Cástulo (Olmos 1979, fig. 166), i Molino de Caldon, Torrubia (Arribas, Molina 1968-69, 164).

QÜESTIONS I PROBLEMÀTICA

Problemàtica de la valoració quantitativa (fig. 32 i 33)

Els fragments ceràmics de vasos considerats com a produccions àtiques, o més ben dit, d'estil àtic, localitzats en el jaciment del Molí d'Espígol corresponen

VASOS	FN	FR	VN	TOTAL
Clixs		14	19	33
Craters		12	2	14
Lècanes		10	1	11
Enòcoes		1	1	2
Pèlices		2		2
Lècits		2		2
Escifs		5	9	14
Càntars		3	1	4
Hídries		1		1
Lamb. 21			33	33
Lamb. 22			60	60
Lamb. 21 o 22			36	36
Lamb. 23			2	2
Lamb. 24			12	12
Lamb. 21/25			17	17
Lamb. 21/25 gr			2	2
Lamb. 42B			1	1
Copa-escif	1		3	4
	1	50	199	250

Figura 32. Taula tipològica i de quantificació de les ceràmiques gregues.

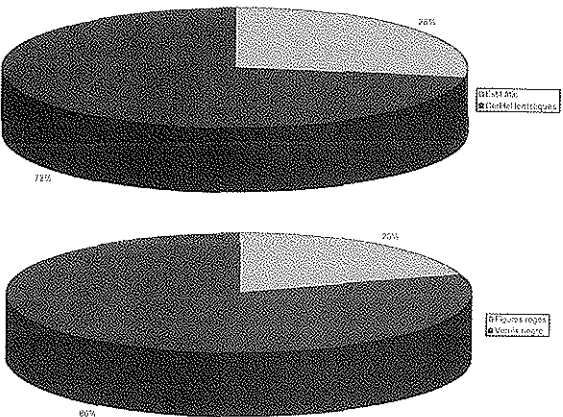

Figura 33. Comparació percentual de les ceràmiques gregues: vaixel·la àtica respecte de les ceràmiques hel·lenístiques de vernís negre i vaixel·la àtica de vernís negre respecte de les ceràmiques de figures roges.

aproximadament a uns 250 vasos ceràmics. Per la seva quantitat, tot i que sols han estat documentats mitjançant petits fragments, representen una presència important si es compara amb les informacions d'altres jaciments de la mateixa època a Catalunya, exceptuant els casos d'Empúries, Ullastret o algun altre indret del *hinterland* emporità, com per exemple Pontós. És cert que hom podria adduir que els percentatges de fragments ceràmics estan en relació directa amb la insistència o continuïtat de les investigacions arqueològiques, però en aquest supòsit hem d'advertir que els estrats arqueològics que en teoria proporcionen aquests fragments representen només el 15% de la zona excavada. Així, el percentatge de ceràmiques importades del segle IV a.n.e supera en termes absoluts el de les peces de vernís negre recuperades en els nivells hel·lenístics, tot i que aquests han estat excavats en proporcions molt superiors. Aquest és un raonament cabdal que s'ha de tenir present, alhora que s'ha de cercar una explicació a l'existència i funcionalitat del Molí d'Espigol.

Problemàtica de la datació

Els vasos de figures roges

Els vasos decorats amb l'estil de figures roges constitueixen un element sobrevalorat a l'hora de fixar datacions arqueològiques. Aquestes peces es daten segons criteris artístics, a partir dels paràmetres establerts per una llarga tradició d'estudis elaborats a partir de vasos excepcionals dipositats en les col·leccions dels grans museus i recollits en la confecció del *Corpus Vasorum Antiquorum*, però que presenten el greu inconvenient de ser peces mancades de context arqueològic. Aquest important bagatge investigador en la història de l'art ha implicat una certa subordinació i dependència de les troballes arqueològiques, fins al punt que en la majoria dels casos no s'estableix l'estudi i la crítica de les condicions estratigràfiques i la problemàtica històrica que presenta cada troballa, sinó que, en un abús de falsa erudició, es recorre pacientment a la cerca d'aquest o aquell altre detall en el referit *Corpus Vasorum Antiquorum*, i es menyspreuen els contextos. Com a conseqüència d'aquesta pràctica bibliogràfica, s'abandona el que hauria de ser l'objectiu primari de tota investigació arqueològica: per què, quan i en quin context apareix el vas.

Cal remarcar que sens dubte és necessari establir un conjunt de condicionants específics per a cada territori, per trencar la uniformitat generalitzada amb què aquests vasos són tractats. Resulta obvi que no es pot donar la mateixa valoració cronològica a vasos artísticament similars apareguts a Atenes o localitzats en un poblat indígena a la perifèria del món antic. Per això el vas importat sols constitueix un element més, sens dubte important, però que sempre

s'ha de valorar dins el conjunt de la troballa. Així i tot, a falta d'altres elements puntuals i tan sols de manera generalitzada, podem diferenciar unes perioditzacions àmplies, normalment acceptades, però que només permeten datar *post quem*. De fet, com a protohistoriadors, mancats sovint de dates històriques, el nostre interès no rau a conèixer la data de producció d'aquests vasos, sinó la d'amortització.

Els vasos de vernís negre

a) Ceràmiques àtiques o d'estil àtic?

En primer lloc, cal advertir que si per a les produccions de vernís negre utilitzem l'expressió *ceràmica d'estil àtic* en comptes de la denominació de *ceràmica àtica* acceptada tradicionalment és essencialment per la manca d'informació sobre aquesta qüestió en l'arqueologia del nostre país, que pràcticament es redueix a l'obra de B. A. Sparkes i L. Talcott sobre l'Àgora d'Atenes publicada el 1970, és a dir, desfasada ja un quart de segle. A part d'aquest estudi, disposem de dues obres posteriors sobre la ceràmica de vernís negre. La primera, de J. P. Morel i publicada el 1981, s'ocupa de tot un conjunt d'imitacions de les produccions àtiques realitzades en tallers de les ciutats de la Magna Grècia i de Sicília, ceràmiques de les quals simplement assenyala la "procedència local o regional" sense pràcticament cap altra informació, en gran part pel fet que fins al present no s'ha publicat la part complementària de l'obra que havia de tractar els motius decoratius d'aquestes ceràmiques.

La segona obra, de F. Chelbi i publicada el 1992, versa sobre les ceràmiques de vernís negre de Cartago i segueix la proposta de classificació tipològica de Morel. Tampoc parla de les decoracions, però malgrat això resulta molt més explícita, ja que assenyala que a Cartago hi arribaven produccions de vernís negre procedents de Sicília i, més esporàdicament, de l'Etrúria meridional i del Laci, i que eren difícils de distingir de la mateixa ceràmica àtica. Les produccions sicilianes n'imitaven les formes, i només se'n distingien per algunes característiques tècniques com la qualitat i coloració de l'argila, trets, però, que l'autor no especifica. D'aquí que tot sembli apuntar que no hem de caure en l'error de considerar com de ceràmica àtica totes les peces que classificaríem com a tals de resultes de les nostres limitacions. Per prudència, doncs, preferim parlar de ceràmica d'estil àtic. Esperem que en el futur les anàlisis arqueomètriques, malgrat tota la problemàtica que comporten, ens aportin més dades per distingir les diferents produccions.

b) El problema de les decoracions

Les ceràmiques de vernís negre d'estil àtic es caracteritzen per les seves decoracions de palmetes impreses en negatiu i, en general, de petit format. Un altre

tret distintiu és que, quan es decoraven els vasos, l'aplicació del punxó sobre el positiu de la palmeta s'efectuava mentre la peça girava en el torn, fet que dificultava la pressió en sentit vertical i originava una impressió defectuosa obliqua que trenca la simetria de la palmeta (Arribas *et alii* 1987, 204). A aquesta clara dificultat d'identificació, caldria afegir-hi la que correspon a la seva difusió publicada en forma de dibuix, ja que, en ser decoracions impreses en negatiu, s'haurien de dibuixar a doble traç, però el seu format no ho permet, i alguns intents de dibuix amb aquest mètode han originat representacions més properes a una coliflor que a una palmeta. Per aquest motiu s'opta generalment per dibuixar-les a traç simple, però tot i això en la majoria de les publicacions les palmetes s'acaben convertint, com a resultat de les reduccions gràfiques, en taques de tinta impossibles de desxifrar. Aquestes dificultats, doncs, limiten extraordinàriament l'estudi d'aquests materials, ja que només la publicació de les troballes del derelict d'El Sec permet la seva identificació (Arribas *et alii* 1987). Possiblement per aquest problema d'identificació de les palmetes s'ha optat per classificar totes aquestes decoracions a partir d'altres elements decoratius, amb l'intent de veure en aquests una possible evolució que permeti datar les peces.

Així, en l'Àgora d'Atenes (Sparkes, Talcott 1970, 30) s'ha establert una diferenciació de les composicions a partir dels elements que presenten:

- Orles d'òvuls o grans punts el·lipsoïdals (*blobs*), característics de les produccions del segle V a.n.e.
- Cercles concèntrics puntejats (*spots*), del final del segle V a principis del segle IV a.n.e.
- Impressions d'estries fetes a rodeta, a partir dels anys -390/-380.
- Fons externs pintats amb cercles, que denoten també la moda del segle V a.n.e.

Però fins quan van perdurar aquests elements? L'aparició de les estries obrades amb rodeta significà la desaparició de les orles d'òvuls? Amb anterioritat, el professor N. Lamboglia va establir la seva pròpia diferenciació a partir de les composicions formades per les palmetes i els traços que les uneixen (Lamboglia 1952, 201).

- Palmetes *combine*, és a dir, unides cada una amb la següent, mitjançant un traç curvilini incís que descansa tangencialment sobre el cercle d'òvuls. Del segle V a.n.e. fins a la primera meitat del segle IV a.n.e.
- Palmetes *simmetriche* en la zona central del vas i en posició radial a partir d'un petit cercle central. Segle IV a.n.e.
- Palmetes *aggruppate* en la zona central del fons intern, en posició radial però sense el cercle central, és a dir, que es toquen tangencialment per les seves bases. Segle IV a.n.e.

– Palmetes *collegate*, unides per traços curvilinis, amb alternança. Segona meitat del segle IV a.n.e. Amb tot, en aquest intent de sistematització a partir de les composicions també s'ha de tenir present la forma del vas. Així, les palmetes *aggruppate* i *simmetriche* decoren vasos de petit format (p. ex. Lamb. 21/25B) o la zona central d'altres de gran format, que aleshores poden desenvolupar les altres dues composicions de palmetes *combine* o *collegate*, si bé aquestes darreres també poden ocupar la posició central. De moment, un dels pocs treballs on s'ha intentat analitzar les palmetes ha estat el del derelict d'El Sec (Arribas *et alii* 1987, 207-215); s'hi han identificat onze tallers, però és evident que si es valoren tots els factors es troben moltes variants, com mostrem en el quadre següent (fig. 34):

TALLERS	FORMES	DECORACIÓ
Sec 1	Lamb. 21	Posició central: orla de blobs P. "combine" (palmetes compactes petit format) Corona de spots
Sec 2	Lamb. 21	Posició central: P. "collegate" (palmetes desplegadas)
Sec 3	Lamb. 22	Posició central: 4 blobs en creu Orla de blobs P. "collegate" (palmetes desplegadas) Fons extern: cercles concèntrics
Sec 4	Lamb. 22	Posició central: orla d'òvuls P. "combine" (palmetes amigdaloides)
Sec 5	Lamb. 22	Posició central: P. "aggruppate" (palmetes desplegadas) Orla d'òvuls P. "combine"
Sec 6	Lamb. 22 Lamb. 21/25B Lamb. 40 Lamb. 42B	Moltes palmetes soltes (palmetes compactes) Corona de spots P. "aggruppate" P. "simmetriche" + corona d'estries P. "simmetriche" o corona de blobs
Sec 7	Lamb. 22	Posició central: P. "combine" (palmetes desplegadas) Corona d'estries
Sec 8	Lamb. 22 Lamb. 21	Posició central: P. "collegate" (palmetes desplegadas) Orla d'estries P. "collegate" Corona d'estries Fons extern: cercles concèntrics Posició central: P. "collegate" Corona d'estries
Sec 9	Lamb. 21/25B	Posició central: P. "aggruppate" (palmetes desplegadas)
Sec 10	Lamb. 42B	Posició central: P. "combine" (palmetes sense nucli) Corona d'estries
Sec 11	Alm. 111	Posició central: P. "collegate" (palmetes sense nucli) Corona d'estries

Figura 34. Els diferents "tallers" de ceràmica àtica de vernís negre del Sec a partir de l'anàlisi de les variants decoratives.

La identificació d'aquests tallers o, més ben dit, produccions assenyalaria la presència, en un vaixell carregat amb abundant ceràmica de vernís negre considerada àtica i que es va enfonsar durant el segon quart del segle IV a.n.e., d'un conjunt de peces comercialitzables (tallers 3 i 8), amb el fons extern decorat amb cercles pintats o bé amb decoracions d'orles reomplertes d'òvuls (tallers 4 i 5), vasos que correspondrien, seguint les datacions de l'Àgora d'Atenes, al final del segle V a.n.e. Però d'aquest ampli conjunt d'El Sec en podem extreure una similitud respecte dels vasos localitzats al Molí d'Espígol, on la forma més representada és la Lamb. 22, amb palmetes *combine*, cercle d'òvuls i fons pintats amb cercles concèntrics. De la mateixa manera, tampoc semblen tenir valor cronològic les propostes d'evolució estilística elaborades per Lamboglia ja que, com hem vist, tots els models de combinacions de palmetes conviuen en un mateix carregament. Aleshores cal suposar, en principi, que les diferents decoracions responien essencialment a criteris subjectes a la qualitat i sobretot a les limitacions que imposava l'estructura morfològica de cada vas. Així, per exemple, les orles reomplertes d'òvuls i les palmetes *combine* eren fàcils d'elaborar sobre la forma Lamb. 22, mentre que en les formes Lamb. 21, per raó de la vora reentrant pronunciada, s'havia renunciar a aquesta decoració i preferentment s'optava per l'orla d'estries i les palmetes *collegate* en posició central.

Problemàtica de la comercialització

Les relacions entre comerciants i clients

"Dans quelle mesure les Athéniens adaptaient leur répertoire céramique aux goûts de leurs clients lointains?" (Morel 1994, 334 i seg.). En primer lloc, cal preguntar-se qui eren els "clients llunyans", ja que no es poden posar en el mateix nivell la demanda de ceràmiques gregues per part de Cartago o qualsevol altre centre hel·lenitzat, i la hipotètica demanda del món indígena occidental. Els exemples que posa el mateix Morel són la demanda de Cartago, concretament el "plat de peix" de llavi curt i engruixat, model poc abundant a Atenes i àmpliament difós a Cartago, ja que en definitiva és un plat que recorda els trets de la vaixel·la púnica (Chelbi 1994, 31). Aquest cas es complementa amb l'estudi dels materials del derelict d'El Sec, on de 53 "plats de peix" (7,4% del total), solament 9 exemplars són de llavi ample (1,2%), que al capdavant són els del tipus que apareix a Occident. Això explicaria els baixos percentatges d'aquesta variant al sud-est (3,9%) peninsular i a Tornabous (1%), així com el fet que no es documentin els plats de l'altra variant. Tot i que

aquesta última sí que es documenta a Eivissa, no superaria els mercats de redistribució de la Mediterrània centreoccidental (Morel 1994, 331).

Caldrà, per tant, admetre que arribaven a Cartago lots heterogenis de ceràmiques àtiques, on se'n feia una tria preferencial, per exemple els "plats de peix", els plats (*rolled rim*) de la forma Almagro 111, els bolsals (Lamb. 42B) i el escifs (Lamb. 43); mentre que altres formes, sobretot les escudelles de vora reentrant (Lamb. 21) i les de petit llavi doblat (Lamb. 22), peces comunes a Atenes, no tenien acceptació i per aquest motiu eren redistribuïdes vers Occident. En el gràfic següent es poden comprovar els percentatges de les formes més usuals de la ceràmica de vernís negre d'estil àtic. S'hi observen clares diferenciacions entre Cartago i el derelict d'El Sec, Tornabous i el sud-est (Bastida, Covalta i Lliria), però en general veiem que els vasos majoritaris a Cartago eren minoritaris a Occident, i viceversa.

Malauradament, no podem aportar percentatges de les ceràmiques de vernís negre d'Empúries i Ullastret per comparar-los amb Tornabous; no obstant això, tot indica que també hi arribaven alts percentatges de vasos de vernís negre, la demanda interna en feia la seva tria preferencial, i la resta era recomercialitzada cap al món indígena. Per exemple, a Ullastret es detecten uns 280 fragments corresponents a escifs, dels quals només 17 tenen una datació anterior a la primera meitat del segle IV a.n.e. Per contra, les troballes d'escifs en els jaciments indígenes són ocasionals (14 exemplars a Tornabous, tenint en compte que aquest és un dels jaciments catalans que n'ha proporcionat més). Evidentment, la disminució d'escifs a l'interior del país té l'explicació lògica del transport terrestre: es preferia comercialitzar un vas sense nanses, per exemple l'escudella de la forma Lamb. 22, que un vas amb nanses tipus escif o cilix. Per altra part, hom creu que la comercialització vers el món indígena fou tardana i moltes vegades amb vasos de segona mà. Així, es coneixen un petit conjunt d'escifs amb grafit ibèrics de propietat procedents d'Empúries (Sanmartí Grego *et alii* 1994, fig. 1-2), i un altre exemplar amb característiques similars procedent del Puig Cardener a Manresa (Cura, Sanmartí Grego 1981), que sens dubte és una peça procedent d'Empúries recomercialitzada després d'haver-s'hi inscrit el nom del seu primer propietari (Cura 1993b, 223b).

Algunes qüestions teòriques

Diferents autors han estudiat els mecanismes de relació i d'intercanvi que definien el comerç de les

ceràmiques àtiques vers Occident. Però hem de partir de la premissa establerta per J.-P. Morel que la vaixella era simplement un component afegit als nòlits de les transaccions comercials en l'economia antiga, i per tant per si sola no justifica el comerç. Això no obstant, la seva presència "par ses variations qualitatives et quantitatives a partir de données de base fort communes (une matière première très répandue, une technique et un appareillage relativement simples) constitue un baromètre correct des tendances de la production et du commerce" (Morel 1976, 268).

Caldrà a continuació especificar algunes qüestions relatives al comerç antic des del punt de vista de les ceràmiques fines, ja que de fet són aquestes les que en principi permeten determinar la cronologia. A tal efecte, hem de tenir en compte l'existència d'un primer circuit comercial marítim, el qual comportava:

a) L'àmbit de producció i de consum primari. Les produccions terrissaires naixien essencialment per cobrir les necessitats del consum de la seva regió originària; per tant, en datacions arqueològiques hem d'assumir una proximitat entre les dates de producció i d'utilització, i en canvi la pràctica inexistència de dates d'amortització, atesa la facilitat per adquirir nous productes.

b) El procés de comercialització. Els excedents de producció només es donaven si la vaixella produïda resultava prou competitiva per obrir un mercat en altres zones, i segons la demanda provinent d'aquestes. A partir d'aquí es podien donar dos supòsits: una comercialització més o menys directa o la intervenció en la transacció comercial d'un o més intermediaris. Si acceptem l'existència d'una comercialització directa, el desfasament cronològic queda reduït entre la datació assignada en la zona originària de producció i el moment d'amortització en la zona exportada, motiu pel qual hem d'aplicar una datació en termes *post quem* a les dates acceptades en l'àmbit de producció. Però si acceptem el segon supòsit, el marge s'amplia des de la datació originària fins a una nova datació molt posterior, ja que hem de tenir presents els períodes d'emmagatzematge i de represa comercial d'aquests vasos quan no eren venuts en un primer mercat, i la consegüent formació d'una cadena més o menys llarga d'intermediaris. A més d'aquestes consideracions, també cal tenir en compte la comercialització d'estocs de vasos passats de moda o de segona mà.

c) L'agent receptor. La capacitat econòmica dels agents receptors no s'ha de valorar en relació amb el seu poder adquisitiu respecte a la vaixella, que de fet és un complement, sinó amb la seva capacitat per adquirir la resta del nòlit o del producte que veritablement motivava el comerç.

Tampoc hem d'oblidar que al llarg de la història el comerç mediterrani s'ha caracteritzat, precisament, per incloure en petites quantitats productes molt variats,¹ i per la multiplicitat d'escales i de transaccions comercials. Aquesta dinàmica comercial es vincula al complicat entrellat econòmic i social dels estaments de comerciants, reflectit en els ploms comercials d'Empúries i de Pech Maho (Santiago 1994) i plasmat dins la tradició històrica en l'ordre politicoeconòmic d'algunes ciutats de la Mediterrània occidental (Cartago, Siracusa, Cumas, Massalia, Ebusus o Gades), on els comerciants i armadors tenien una posició hegemònica adquirida gràcies als guanys marítims reinvertits en l'adquisició de propietats, que a la vegada sustentaven un major increment comercial.

Però a totes aquestes reflexions encara ens falta afegir-hi, en el nostre cas, l'existència d'un segon circuit comercial terrestre, és a dir, la difusió de la vaixella àtica des del port marítim on havia arribat fins a ser adquirida per un poble indígena de l'interior del país. Aquest circuit comportava els aspectes següents:

a) La valoració que es feia d'aquesta ceràmica en el port receptor. En tractar-se de centres més o menys hel·lenitzats, els vasos ceràmics s'adquirien per ser utilitzats com a vaixella de prestigi, en contraposició a les produccions locals, considerades ceràmiques comunes.

b) Els mecanismes de difusió a l'interior del país. Creiem completament distorsionada i errònia la visió tradicional del marxant que anava repartint ceràmiques pels diferents poblats indígenes de l'interior del país. Acceptariem millor l'existència en determinats indrets d'unes "fires", avalades pel poder polític o religiós, on podien arribar alguns vasos rebutjats pel centre receptor (peces tarades, de baixa qualitat o de segona mà), sempre que anessin acompanyats d'un major volum d'altres produccions locals o comunes. En tot cas, és evident que el desfasament cronològic augmenta de nou.

c) La valoració de la ceràmica per part del món indígena. El valor que s'atorgava a aquestes ceràmiques n'allargava encara més la duració: en tractar-se de peces exòtiques, i per tant difícilment

1.- Com perfectament es recull en la referència del Pseudo-Scylax al comerç cartaginès del segle IV a.n.e. en direcció a l'extrem occident: "els comerciants fenicis transporten ungüents, pedra d'Egipte, ceràmiques àtiques" (Rouillard 1975, 47).

substituïbles, gaudien d'un llarg període d'amortització.

Part d'aquesta ceràmica podia fins i tot iniciar un tercer circuit d'interrelació dins el món indígena, segons els graus de dependència entre les diferents comunitats, fet que queda documentat arqueològicament per la troballa d'un o dos vasos àtics en un jaciment. Per les raons que acabem d'exposar, no som partidaris de les datacions curtes. No obstant això, resulta difícil avaluar els diferents desfassaments cronològics a conseqüència dels motius anteriorment exposats, sobretot pel que fa als moments anteriors a la gran massificació que es produí en el segon quart del segle IV a.n.e. A tall d'orientació, proposaríem per a l'àmbit de la Mediterrània occidental un ventall cronològic de vint-i-cinc anys a partir de la data mitjana acceptada per a la producció a Atenes, i incrementar-la en cinquanta anys a partir del moment final de producció si la troballa s'ha realitzat en el context del món indígena.

Finalment, creiem perillós admetre com a fòssils directors de l'arqueologia alguns "conjunts tancats" amb ceràmiques d'estil àtic. Si s'accepta que tots els vasos del "conjunt" eren coetanis i van ser adquirits tots en un determinat mercat, resta la dificultat i el dubte de com el marxant havia format el seu lot. O, en altres casos, de com eren els aixovars de les sepultures, ja que aquestes podien reunir vasos de diferents procedències. Un conjunt tancat "únic" no pot tenir valor per si sol; cal, doncs, establir correspondències i relacions a fi de determinar l'origen de tots els vasos que formen el conjunt.

Problemes de cronologia

Sobre les ceràmiques d'estil àtic

Quant als vasos de figures roges, ja hem assenyalat anteriorment els criteris artístics en què s'ha basat principalment l'estudi de la seva evolució cronològica i, per tant, no insistirem de nou a propòsit d'aquest sistema, que personalment considerem molt dubtós des del punt de vista arqueològic, encara que sigui acceptat majoritàriament.² Respecte de les ceràmiques de vernís negre, precisament en ser productes menys valorats des del vessant artístic, no han estat tingudes en compte fins a èpoques recents en els indrets on podien aportar apreciacions valuoses: llocs originaris de producció o bé escales pròximes en la distribució comercial. En el següent quadre reproduïm la distribució cronològica

dels vasos de vernís negre, amb les datacions tradicionalment acceptades (fig. 35):

VASOS	1a 1/2 s. V a.n.e.	2a 1/2 s. V a.n.e.	1a 1/2 s. IV a.n.e.	2a 1/2 s. IV a.n.e.
Cílixs	3	15	2	
Copes-escif		1	3	
Escifs		3	6	
Càntars		1		
Lècanes			1	
Enòcoes			1	
Craters				2
Lamb. 21			29?	4
Lamb. 22		60?		
Lamb. 23			8	4
Lamb. 24		4	10	3
Lamb. 21/25			2?	
Lamb. 21/25 gr			2?	
	3	84?	64?	13

Figura 35. Distribució cronològica dels vasos de vernís negre àtic.

Però dels criteris anteriorment exposats per a les ceràmiques de vernís negre es desprèn que o bé cal modificar les datacions proposades en l'Àgora d'Atenes i acceptar una àmplia duració dels models decoratius fins ben entrat el segle IV a.n.e., o bé suposar que s'exportaven a Occident vasos passats de moda (restes d'estocs) o de segona mà. La resolució d'aquesta disjuntiva és, doncs, una qüestió bàsica, que essencialment es tradueix a determinar la datació de les formes Lamb. 21 i 22, que són les majoritàries en el jaciment. Si acceptem les datacions de l'Àgora, pràcticament es dona una certa equivalència entre les produccions de la segona meitat del segle V i les de la primera meitat del segle IV a.n.e. (84 v.n. + 14 f.r. = 98 vasos; 64 + 31 = 95 vasos); però si datem les Lamb. 22 dins la primera meitat del segle IV a.n.e., aleshores les proporcions canvien radicalment (24 v.n. + 14 f.r. = 38 vasos; 124 + 31 = 154 vasos). En tot cas, creiem que aquesta darrera opció és la més aproximada, ja que és evident que les figures roges es van incrementar en el segon quart del segle IV a.n.e.; i d'altra banda sempre hem de tenir en compte el retard que s'origina amb els processos de comercialització i d'amortització.

No pensem, doncs, que el problema radiqui en el moment cronològic d'arribada de tal o qual vas en concret. El veritable problema és conèixer el

2.- Les ceràmiques gregues figurades no constitueixen un cas aïllat d'imposició de les connotacions artístiques sobre els estudis arqueològics. Els criteris estilístics també condicionen, per exemple, el camp de la numismàtica. De fet, aquest problema es va originar a partir de la simbiosi art/arqueologia establerta pels investigadors del segle XIX.

moment final d'amortització d'aquestes ceràmiques, que en el nostre cas concret correspon al pas de Tornabous III a Tornabous II. En l'estat actual de la investigació portada a terme en el jaciment, les ceràmiques d'estil àtic no s'associen en la fase Tornabous III a cap altra ceràmica que permeti una coneixença cronològica fiable, és a dir, en aquests estrats no hi ha presència de les produccions de Petites Estampilles, ni dels anomenats tallers occidentals, ni una àmfora forana identificable.

El moment final del comerç de ceràmiques d'estil àtic

S'assenyala l'inici del domini macedònic sobre Grècia, després de la batalla de Queronea, l'any -338, com el final de les importacions àtiques a Occident. Evidentment aquest fet històric marca el començament d'una nova etapa en les relacions comercials, que a partir de llavors, amb la caiguda de l'Imperi Persa i l'aparició dels regnes hel·lenístics, es desplaçaren d'Occident a Orient. Tampoc hem d'oblidar que entorn d'aquesta mateixa data el domini cartaginès sobre Sicília va patir una forta davallada amb la intervenció de Timoleó. Segurament cal tenir en compte aquest fet i les seves conseqüències com una causa més de la interrupció d'aquell comerç. Així, totes aquestes condicions històriques semblen apuntar que a partir del tercer quart del segle IV a.n.e. es pot donar per acabada l'anterior dinàmica comercial. Això implicaria l'aparició d'una alternativa: la producció de ceràmiques, sobretot de vernís negre, a Occident, de la mateixa manera que a partir de principi del segle IV a.n.e. s'havia produït a la Magna Grècia l'aparició dels tallers terrissaires de Càpua, de la Lucània, Daunia, Tàrent o Sicília. Evidentment, en les seves primeres produccions els nous tallers occidentals imitaven les formes i vernissos de la vaixel·la àtica; de fet, són tot aquell conjunt de vasos que no ens atrevim a qualificar com a àtics i per als quals mantenim l'antiga denominació de *precampanians*. Aquests vasos, produïts encara de forma minoritària, es barrejaven amb els estocs existents i amb l'ús dels vasos més antics.

Aleshores cal preguntar-nos si el criteri establert a partir de la qualitat del vernís és vàlid per diferenciar aquestes produccions, o bé si cal sobretot tenir en compte les variabilitats apreciables visualment en les argiles, malgrat que aquestes són un element molt imprecís, a falta d'anàlisis arqueomètriques. Hom pot recórrer a les variabilitats de les argiles que s'observen en tot el conjunt de fragments apareguts al Molí d'Espígol on podem establir tres grups de modalitats cromàtiques: una entorn del marró-roigenc, una altra de groc-roigenc, i finalment una tercera de marró clar. No en podem extreure, de

moment, cap conclusió ferma; tan sols assenyalarem que molts fragments tendeixen a assimilar-se a la coloració de les argiles dels tallers occidentals i de la mateixa campaniana A.

Aquesta és, al nostre entendre, la problemàtica que es dona en general entre el darrer terç del segle IV i el primer terç del segle III a.n.e., moment a partir del qual els tallers occidentals presenten trets inequívocs en les seves produccions. Així, per exemple, els petits "salerets" de la forma Lamb. 24, que van adquirir gran difusió durant la segona meitat del segle IV a.n.e. i que es troben ben representats al Molí d'Espígol, ofereixen dubtes quant a la seva atribució: cal considerar-los globalment com de procedència àtica o bé en molts casos ja són produccions dels tallers occidentals? A més, no podem descartar altres realitats, com el paper que podien exercir altres centres de producció que comercialitzaven les seves pròpies ceràmiques, sobretot a partir de la segona meitat del segle IV i fins al primer terç del segle III a.n.e.: si les produccions sicilianes es van guanyar el mercat de Cartago enfront de les importacions àtiques, que havien mantingut la seva hegemonia durant la primera meitat d'aquell segle (Chelbi 1995, 18), seria lògic suposar que alguns d'aquests vasos van arribar a les costes catalanes. Amb tot, hem de tenir present que quan s'interrompia un flux comercial, i amb aquest la possibilitat de substitució fàcil dels productes, augmentava el valor de les peces que quedaven i consegüentment també la seva durada. Aquest seria el cas del jaciment de Covalta d'Abaida (Valls 1971), on apareixen fragments clarament atribuïbles als tallers occidentals, i més concretament a les produccions que denominem Tallers de Roses, amb palmetes en relleu i grans peus verticals, fragments que són minoritaris davant les ceràmiques d'estil o tradició àtica, i que per aquest motiu no han estat objecte de gran difusió, alhora que s'ha fixat erròniament la fi del poblat vers el -330, quan en realitat es pot remuntar fins a mitjan segle III a.n.e.

Funcionalitat dels vasos

Com resulta habitual en la panoràmica de les ceràmiques d'estil àtic localitzades a l'Occident mediterrani, els vasos destinats a beure eren els més nombrosos: copes i pàteres, 59,2%; vasos amb nanses, 22,4%; i en menor proporció, escifs, amb un 5,5%. Però a aquests percentatges cal afegir-hi, en opinió nostra, les tapadores de lècanes, amb un 4,4%. Dificilment es pot acceptar que les lècanes desenvolupessin la funció originària que tenien en el món grec (capseta de tocador d'ús femení), sinó que les seves tapadores eren comercialitzades a manera de copes. Així, el percentatge total de vasos destinats

a beure ascendeix al 86%. El segon grup correspon als vasos destinats al servei del vi: craters de campana i, en percentatges menors, pèliques, enòcoes i hídries, amb un total del 7,6%. Finalment, i com a simple testimoni, queden les lècits, vasos en general molt minoritaris en els contextos de població però abundants en àmbits funeraris, per raó del seu ús com a contenidors de perfums.

LES CERÀMIQUES GREGUES A CATALUNYA: PERIODITZACIÓ

L'aparició de les ceràmiques gregues a l'actual territori de Catalunya es concentra essencialment a l'extrem nord-est, sobretot a partir de les troballes d'Empúries (paleòpolis, neàpolis i necròpolis) i el seu *hinterland* (Ullastret), on les primeres ceràmiques importades es datarien al llarg del segle VI a.n.e., però tant si responen a vasos originaris de la Grècia de l'est com a produccions corínties són poc nombroses. De fet, totes aquestes troballes es relacionen estretament amb l'existència d'una ruta de cabotatge al llarg del golf de Lleó a partir de Massàlia, ruta definida tradicionalment com d'expansió del comerç focu. Però de la mateixa manera com passava en els territoris nord-pirinencs, es produïen alguns intents per accedir a l'interior del país utilitzant les xarxes fluvials. Així, a la vall del Llobregat destaquen, en primer lloc, a tocar de la seva desembocadura, les troballes de la Penya del Moro a Sant Just Desvern, amb presència d'una cilix àtica de figures negres, petits fragments de ceràmica coríntia i alguna copa jònia B2, juntament amb altres ceràmiques a torn de difícil filiació (Barberà, Sanmartí Grego 1982); i més a l'interior, prop de la confluència del Llobregat amb el Cardener, el descobriment de dos fragments de copes jònies B2, a Boades (Cura 1977, 341), i d'un fragment àtic de lècit del tipus Black Deianeira a Puig Cardener, a Manresa (Cura, Sanmartí Grego 1981, 116). Totes aquestes peces tenen una connexió amb el fragment de copa jònia de Burriac (Rouillard 1981, 7-14).

Les troballes gregues a la zona de l'Ebre són esporàdiques, com el fragment atribuït a una copa jònia a Mas de Mussols o algun vas etrusc aparegut a la Moleta del Remei i a la Gessera (Sanmartí Grego 1973a). En aquesta zona, la influència fenícia estava molt més arrelada (Maluquer de Motes 1969), com demostren les noves constatacions d'Aldovesta (Mascort *et alii* 1991) i el Barranc dels Gàfols. Aquest comerç es mantingué durant la primera meitat del segle V a.n.e., sense que tinguem indicis d'un increment de les importacions ceràmiques, que es localitzen bàsicament només a

Empúries i Ullastret, si bé de nou i esporàdicament n'apareixen alguns fragments isolats en terres de l'interior, com el fragment de Ciutadilla (Jully 1983) i les peces trobades en la zona de l'Ebre, a Coll del Moro de la Serra d'Almos i Coll del Moro de Gandesa (Sanmartí Grego 1973a). A partir de la segona meitat del segle V a.n.e. es constata un increment important de vasos de figures roges a Empúries, exemplars que majoritàriament presenten una datació de producció entre els anys -440 i el -390 i entre els quals destaquen els craters de columnes, una gran varietat de cilixs del tipus Castulo Cup i Delicaded Class, els escifs amb figuració del mussol i sobretot la ceràmica de Sant Valentí. Tots aquests vasos no sols cobreixen abundantament els jaciments del *hinterland* emporità, principalment Ullastret (Maluquer de Motes, Picazo 1992), sinó que també s'han localitzat en proporcions notables a la costa, entorn de la vall del Llobregat (Sanmartí 1994), des d'on es devien transportar vers l'interior del territori.

La presència d'idèntics vasos al sud-est, la Meseta sud, l'alt Guadalquivir i fins la costa atlàntica andalusa dóna testimoni per primera vegada també de l'expansió del comerç grec o d'un "comerç emporità", com l'anomenen alguns autors (Fernández Jurado, Cabrera 1987; Blánquez 1990). Però aquest fet no resulta exclusiu de la península Ibèrica, ja que només cal recordar les troballes de ceràmiques gregues a punts molt allunyats de la costa, com el mateix túmul de Saint Valentin (Dechelette 1913). Ens trobem davant l'expansió d'un comerç grec generalitzat per tota la Mediterrània a la recerca de metalls, i no es tracta, per tant, d'un fet conjuntural propi i exclusiu de la península Ibèrica. El seu abast responia a un estímul generalitzat, segurament provocat per l'acceptació del valor de la moneda en el món grec. Gràcies a la moneda s'establí la paritat entre els diferents metalls i en conseqüència tot objecte metàl·lic es convertia en una font d'atresorament. Malgrat això, al final del segle V a.n.e. sembla que un conjunt de circumstàncies històriques va posar fi a tota aquesta intensa dinàmica comercial que havia enriquit principalment les ciutats gregues de Sicília i la Magna Grècia: d'una banda, aquests territoris es veien amenaçats per les conquestes militars de Cartago sobre Sicília i la irrupció dels *bretti* i els lucans, que ocupaven les ciutats gregues de la costa tirrena; de l'altra, els pobles anomenats gals, en expansió vers el sud, tallaven les vies continentals de subministrament de metalls.

Aquesta panoràmica general de canvis afectà també la situació de la península Ibèrica, on a partir d'aquell moment es produí l'aparició i expansió

ràpida de nous models d'assentaments fortificats, els *oppida*, que cobrien una franja entre 100 i 150 km al llarg de la costa. Les causes d'aquesta transformació són una incògnita, i el debat dels investigadors se centra entre els defensors de l'evolució autòctona per aculturació mediterrània i els que pregonen una ruptura o expansió del poblament de la costa vers l'interior. Davant aquesta problemàtica i en relació amb la informació que es pot extreure de les ceràmiques gregues, cal preguntar-nos si no ens trobem amb una nova fase comercial iberopúnica. Entre els anys -390 i -350 es pot observar una difusió espectacular de vasos d'estil àtic, que supera la del període anterior però que, a diferència de les dècades finals del segle V a.n.e., pràcticament no sobrepassa en direcció est el riu Hérault, fet que implicaria el trencament de la via tradicional de relació entre Massàlia i Empúries. És en aquest moment que Empúries va gaudir de prou independència i va esdevenir una polis; i complementàriament ho féu també Roses. Ambdues poblacions van passar aleshores a controlar econòmicament una zona d'influència que en línies generals es pot fixar entre l'Hérault i l'Ebre i on l'element grec, sempre minoritari, havia de recórrer a un estament indígena hel·lenitzat que anomenem ibèric, com reflecteix Estrabó: "amb el temps les dues comunitats es reuniren en una mateixa entitat política en què es barrejaven lleis bàrbars i gregues, de la mateixa manera com ha succeït en altres indrets" (Str. 3.4.8). Es tractaria, doncs, d'un fenomen similar al que van experimentar les ciutats gregues de la Magna Grècia: allí fou l'estament bàrbar conqueridor el que ràpidament s'hel·lenitzà; en el cas d'Empúries i Rhode, fou el resultat d'una hibridació per mantenir la supervivència.

Aquestes noves entitats van introduir canvis en els seus tipus i valors monetaris i els van diferenciar dels de Massàlia, en una recerca de valors nominals que coincidissin amb els valors púnics (García-Bellido 1994, 117 i 127). Aquest fet és simultani a la represa del comerç mediterrani, ara a mans de Cartago, que aportà a Occident les produccions de ceràmiques àtiques. La introducció de ceràmiques gregues vers les planes de Lleida es devia efectuar des dels indrets geogràficament més propers i naturals, sense intervenció emporitana, i no a través de preteses vies comercials per l'interior del territori (Cura 1990). Finalment, resta el problema de determinar el moment final de les importacions de ceràmiques gregues i el consegüent inici d'una nova concepció dels models econòmics i socials, representada, a manera d'una continuïtat en evolució, per l'anomenat període ibèric ple a partir del final del segle IV a.n.e. i durant tot el segle III a.n.e.

CERÀMIQUES HEL·LENÍSTIQUES (VERNÍS NEGRE)

TIPOLOGIA I CRONOLOGIA

Quantificació i criteris de representativitat

En aquest àmbit, el material de què disposem és, encara que fragmentat, molt representatiu, ja que el lot de ceràmiques hel·lenístiques de vernís negre procedent del Molí d'Espíol és el més nombrós de l'arqueologia catalana, si exceptuem el lot d'Empúries (Sanmartí Grego 1978) i el d'Ullastret, que no ha estat publicat fins al present. Tanmateix, a la vista de la fragmentació i dispersió del material, decidírem optar per la quantificació selectiva d'individus, i els vam agrupar per formes i classes representades, sense tenir en compte el nombre de fragments. Aquesta quantificació fou realitzada a partir del sistema de *nombre mínim d'individus* (NMI). En aquest sentit, entenem l'individu com una unitat de mesura definida pels "fragments actius", o sigui, aquells que aporten més informació i menys imprecisió a l'hora de separar peces diferents, majoritàriament vores i bases. Així, el NMI s'estableix sobre la base de la preponderància d'un d'aquests tipus d'elements de forma (vores, nanses, bases, etc.); en el cas que algun tipus ceràmic no estigui representat per cap forma sinó només per fragments informes, es compta un individu per a aquesta categoria.

Aquest tipus de quantificació ha estat utilitzat en diversos jaciments, principalment al migdia de França, com ara Òlbia de Provença (Bats 1988) i Lattes (Py, Adroher 1991), i recentment s'ha aplicat també al Tossal de les Tenalles de Sidamon (Principal 1993). Així doncs, les peces descrites en aquest estudi representen unitats individualitzades a partir de diferents fragments. En el cas concret que ens ocupa, el procés consisteix en l'observació directa dels fragments i l'agrupació d'aquells que formaven part d'un mateix conjunt o peça, actualment fragmentada i dispersa, com a pas previ. A partir d'aquí, es procedeix a la seva atribució a una classe determinada i posteriorment, a la seva quantificació com a unitat diferenciada, per a l'obtenció del NMI. De fet, el sistema de quantificació s'aproparia més al *nombre tipològic d'individus*, en la mesura que s'han tingut en consideració dues variables bàsiques a l'hora de la seva definició: l'atribució a un tipus ceràmic i a una forma determinada. Pel que fa els criteris de representativitat, s'han estudiat totes les unitats individualitzables, però no s'han dibuixat en la seva totalitat. D'aquesta manera, s'han prioritzat les formes que oferien un perfil complet de la peça, els fragments que representaven algun tipus de decoració o de modificacions per

voluntat de l'home (grafits, marques) i les formes fragmentades més representatives, així com les seves variants més significatives.

Caracterització i representació de les formes

La ceràmica hel·lenística de vernís negre trobada al jaciment del Molí d'Espígol presenta en primer lloc un repertori de formes de vasos ceràmics escàs però molt repetitiu. Farem referència en primer lloc a la denominació de l'objecte ceràmic, principalment a partir del seu possible ús, i tenint en compte la relació utilitat-forma-dimensions de la peça. Així, obtindríem tres grups ben diferenciats:

a) Formes obertes. Correspon als objectes amb un diàmetre màxim aproximadament coincident amb l'obertura. Dins aquest grup trobaríem els recipients següents:

- Plats. Recipients oberts de parets inclinades i de poca alçada. El seu diàmetre d'obertura no supera els 240 mm, i la seva alçada correspon aproximadament a la quarta part del seu diàmetre. Generalment emprats en el servei de taula per consumir individualment o bé per servir la vianda. Queden representats per les formes Lamb. 23 i 36.
- Escudelles o pàteres. Vaso obert de parets inclinades que es flexionen en la part superior per constituir vores de tendència reentrant. El seu diàmetre d'obertura oscil·la entre 180 mm i 240 mm, i la seva alçada és superior a la quarta part del seu diàmetre, de manera que són recipients profunds. Estarien essencialment destinats a servir algun aliment de textura més o menys caldosa, ja que el seu diàmetre i la vora reentrant impedeixen utilitzar-los còmodament per beure. Queden representades per la forma Lamb. 26, i són peces molt abundants en el jaciment.
- Copes. Vaso de parets dretes o lleugerament inclinades amb carena, amb o sense nanses. De diàmetres petits, que oscil·len entre els 90 i 150 mm, i més profunds que la quarta part del seu diàmetre. Destinats al consum de líquids. Cal diferenciar-ne dues modalitats: la que es reconeix vulgarment com a copa en el sentit actual, que correspon a les formes Lamb. 49B i la M. 68; i la copa de base ampla i parets inclinades, representada per la forma Lamb. 28 i que té el seu equivalent actual en els recipients ceràmics en què se serveix el vi a Galícia.
- Bols. De dimensions similars a les copes, però amb una curvatura reentrant fins a la vora i una relació diàmetre/alçada similar a les escudelles. Poden ser considerats recipients d'ús múltiple, tant per beure com per contenir aliments. Queden representats majoritàriament per les formes Lamb. 25 i 27.

– Salerets. Recipients de petites dimensions, amb un diàmetre màxim entorn dels 100 mm, que en alguns exemplars amb prou feines arriba als 50 mm. Les seves vores són de tendència reentrant, i són poc profunds. Molt possiblement es destinaven a contenir condiments com sal o salses. Són representats per les formes Lamb. 24 i 24/25B.

b) Formes semitancades. Són els recipients que presenten un diàmetre d'obertura inferior a la seva profunditat.

– Craters. Recipients de perfil en S, on es diferencia clarament el coll del cos, proveïts de nanses. En general són de petit format i estaven destinats més a beure que a contenir líquids. Representats per la forma Lamb. 40.

– Gerres (forma no representada en el jaciment). Recipients alts, de boca ampla, generalment amb coll i cos, acompanyats d'una o dues nanses, que serveixen per servir o contenir líquids.

c) Formes tancades. Aquelles en què l'obertura queda reduïda a la simple presència de forats. En general són vasos plàstics, i són excepcionals en el jaciment.

– Llànties. Corresponen al tipus hel·lenístic, és a dir, tenen una obertura central reduïda, encara no tancada pel disc.

– Guttus. Recipients tancats proveïts d'una cassola amb perforacions i amb un petit forat d'alimentació. Molt possiblement són vasos per contenir algun producte que amb la presència d'un líquid provocava l'emanació de vapors (alcohol o vinagre). Al nostre parer eren objectes de regal que sols s'utilitzaven una vegada, car el producte que contenien havia de quedar dipositat en l'interior en el moment de fabricació dels recipients. Aquesta condició justifica l'estètica plàstica del recipient com a element decoratiu.

– Ascs. Recipients també de figura plàstica moltes vegades caracteritzats per un forat d'alimentació en forma de coll de botella i un broc cònic perforat a l'altre extrem. Normalment se'ls coneix com a "vasos biberó".

ELS TALLERS I LA SEVA REPRESENTACIÓ AL MOLÍ D'ESPÍGOL

Tallers itàlics

Ceràmica de l'estil de Gnàtia

Nombre d'individus: 5 (+1)

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 0,93%

La ceràmica anomenada de Gnàtia correspon a una producció de diversos tallers de la Magna Grècia, originats a partir de la ceràmica apuliota a mitjan segle IV a.n.e. Es distingeix d'aquesta per l'abando-

nament de la tècnica de les figures roges i el fet de pintar en blanc, groc i vermell els motius decoratius directament sobre el vernís negre.

S'hi diferencien tres períodes estilístics (Bernabò Brea, Cavaier 1965, 229-248):

- El primer, del -350 al -310, es caracteritza per la policromia i per la decoració de formes originàriament àtiques, reproduint-ne les escenes però acompanyades de múltiples motius florals que provoquen un veritable abarrocament dels vasos.
- En una segona etapa, entre el -310 i el -280, la moda d'aquesta ceràmica va ser imitada en altres regions de la Magna Grècia, principalment a la Lucània i també a Sicília. Van aparèixer formes noves i en general van desaparèixer les escenes figurades per centrar-se només en la decoració de motius florals. Aquesta fase està molt ben representada entre els materials de la necròpolis d'Alèria (Jehasse 1973).
- En la fase final, entre el -280 i el -250, pràcticament es pot donar per desapareguda la producció massiva de l'estil de Gnàtia (el -270 Roma s'imposà sobre la Magna Grècia); alguns petits tallers en mantenien la producció, però obraven peces de molt baixa qualitat, representades per petites copes (F 3136) que, de fet, són les que apareixen a Tornabous. Hi ha una tendència a ubicar aquests tallers a Sicília.

En general és una ceràmica exòtica i mal representada en els jaciments peninsulars. A més, cal diferenciar-ne les produccions d'època antiga, conegudes i estudiades (Adroher 1990, 90), i els petits vasos de la darrera època, amb un exemplar isolat a la necròpolis del Turó de Dos Pins (Garcia Roselló 1993, 88).

Forma F 3136 (?)

Nombre d'individus: 3 (+1)

Es tracta d'una petita copa amb nanses, generalment decorada amb motius pintats sota la vora externa (bandes, fulles, garlandes) i combinació d'incisos a manera de pseudogallons sobre la paret externa (lâm. 102.2). Segons Morel, es tracta de vasos produïts a l'àrea calabresa o siciliana, amb datació de la primera meitat del segle III a.n.e. (Morel 1981, 254). El fragment (lâm. 120.8) malgrat que presenta una decoració sobrepintada, sembla correspondre a una possible imitació occidental, amb les característiques d'una argila aspra i rogenca com les produccions de Roses.

Forma F 4300 (?)

Nombre d'individus: 2

Dos fragments apunten a aquesta forma: l'un inclou un inici de nansa i part de paret, l'altre és una base

plana de 80 mm de diàmetre que presenta decoració pintada en blanc, formada per una banda horitzontal amb una línia de puntets paral·lela (lâm. 107.10).

Taller de les Petites Estampilles

Nombre d'individus: 5 (+3)

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 1,24%

Identificat i individualitzat per J. P. Morel, aquest taller o grup de tallers se situa al Laci, als voltants de Roma. A grans trets, el seu origen se situa a la segona meitat del segle IV, i es considera que es va mantenir actiu durant la primera meitat del segle III a.n.e. (Morel 1969). Però actualment aquest àmbit cronològic s'ha anat perfilant, i si bé se'n continua acceptant el mateix moment inicial, a partir de les estratigrafies de Lattes (Py 1990a, 85) és evident que, de manera residual, aquestes produccions continuaven vigents en la segona meitat del segle III a.n.e. La seva distribució a la península Ibèrica mostra aquest caràcter residual (Sanmartí Grego 1973b), ja que la seva producció originària és prolífica. Un estudi posterior (Pérez Ballester 1987) planteja tres estadis de producció: un de primer amb estampilles en buit o alineaments en relleu, situades en creu, radialment; un de segon amb 4/5 palmetes, rosetes o motius figuratius en relleu, i finalment el que correspon a rosetes úniques. Els seus motius figuratius són pràcticament desconeguts, tot i que a l'interior de Catalunya s'ha trobat un exemplar amb cavallets procedent de Boades (Sánchez Campoy 1987, 100). En general, en els jaciments ibèrics les troballes corresponen sempre a rosetes, i per aquest motiu és possible que es tracti d'imitacions seguint una moda decorativa.

Forma Lamb. 27ab (F 2780, 2783 i 2784)

Nombre d'individus: > 5

Aquesta forma es reconeix a partir d'algunes vores i sobretot d'algunes bases decorades, respecte de les quals cal diferenciar dos conjunts, l'un d'atribució segura i l'altre d'atribució dubtosa. Pertanyen al primer la base (lâm. 109.7) de 50 mm de diàmetre de peu, amb una decoració de quatre rosetes agrupades d'onze pètals, separats per un puntet i botó central –motiu que té els seus paral·lels més propers a Mas Castellar de Pontós (Sanmartí Grego 1973b, 150, fig. 11.3)–, i el fragment (lâm. 107.9). En el segon grup, d'atribució probable, tindriem el fons de vas (lâm. 92.8) el dibuix de palmetes que presenta està documentat per Morel, però aquí inclou dotze pètals, en comptes dels onze assenyalats per l'autor (Morel 1969, 74, fig. 6.21). Així i tot, les seves característiques

tècniques difereixen de les típiques del Taller de les Petites Estampilles, però aquesta dissimilitud tècnica es podria explicar per defectes en el procés de coccio. Una altra peça, el fragment de fons (lâm. 113.8) correspon a les rosetes que apareixen en els jaciments de la vall del Llobregat, encara que de format una mica més gran. Ja com a peça molt dubtosa hi ha la petita base sense decoració (lâm. 108.7).

Produccions sicilianes

Nombre d'individus: 3

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 0,46%

Considerem com a produccions sicilianes, en general, els vasos tancats i amb figuració plàstica que es repartiren per la Mediterrània occidental a partir d'un circuit meridional o púnic (Cura 1992).

Ascs

Nombre d'individus: 1

La peça més excepcional és la que presenta una figuració d'un cap de negre (lâm. 115.6) amb els llavis pintats de vermell i els globus oculars i dents de color blanc (Cura 1992; 1993a, 36); s'ha trobat un fragment de broc (lâm. 119.4) que podria correspondre a la mateixa peça. Les troballes amb figuració plàstica en forma de cap de negre es localitzen en la Mediterrània central, on aquesta forma ceràmica, l'asc, presenta una interessant tradició en el món de les ceràmiques sicilianes (Heldring 1981). L'exemplar més similar a l'aparegut a Tornabous el trobem a l'aixovar de la tomba 47 de la necròpolis sarda de Fontana Noa, a Òlbia (Levi 1950). Altres exemplars que també representen caps de negre però de figuracions facials diferents s'han documentat a la necròpolis de Lilbeu (Bisi 1967, lâm. LXXX.2) i en el Palatí, Roma (Morel 1965).

Guttus

Nombre d'individus: 2

Les peces d'aquest tipus trobades al jaciment són: un guttus restaurat (lâm. 115.1) en forma de peu dret amb sandàlia, amb vessador situat a la zona del taló, que representa un cap de lleó, com és característic de les produccions sicilianes (Cura 1992; 1993a, 36-38); una altra cassoleta de guttus despresada del vas (lâm. 113.7) i un fragment de guttus globular de difícil filiació. Els guttus en forma de peu calçat apareixen a la zona de la Mediterrània occidental estretament relacionats amb les zones de marcada influència púnica, és a dir, al llarg de la costa nord-africana: Cherchel, Collo, Byrsa, Ras-Zebid, Les Andalouses; i en territori sicilià se n'han trobat dos exemplars en la necròpolis de Lilbeu

(Bisi 1967; Acquaro 1975). A la península Ibèrica, n'han aparegut dos exemplars al Cabecico del Tesoro (Nieto Gallo 1939-40), un a la necròpolis de l'Albufereta (Rubio 1986) i a Puntal dels Llops (Bonet *et alii* 1981), i fragments a Sagunt (Aranegui, Gil 1987) i a la necròpolis de Cabrera de Mar (Barberà 1968); també se'n conserva un exemplar procedent d'Eivissa en el fons del Museu Arqueològic de Catalunya. No podem ometre que aquesta modalitat fou adoptada en altres tallers itàlics, com seria el cas de les peces de Fratte (Sestieri 1952) i dels exemplars d'Àdria i del Museu de Bolonya, a les quals trobem substituït el vessador en forma de cap de lleó típic de les produccions sicilianes per un simple broc cònic. A diferència dels anteriors, aquests vasos itàlics es daten del segle II a.n.e.

Produccions desconegudes (atribuïbles a Cales?)

Nombre d'individus: 3

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 0,46%

En un estudi precedent (Principal 1995), s'ha proposat identificar tres fragments localitzats al Molí d'Espígol com a produccions originàries de Cales o de la Campània septentrional. En aquest sentit cal apuntar les següents observacions:

El primer fragment en qüestió (lâm. 121.1) correspon possiblement a la base d'un bol, de 70 mm, que en el fons intern presenta una gran estampilla de forma triangular amb tres glans a cada angle i un petit botó central. Idèntica estampilla s'ha localitzat a Prats del Rei (Castella *et alii* 1986), els Garràfols i el Vilar de Valls (Principal 1995) i Sant Antoni de Calaceit (Sanmartí Grego 1975). Resulta, doncs, una estampilla prou difosa i, per tant, dubtem que aquest fragment es tracti d'una importació.

Un segon fragment possiblement atribuïble a les produccions de Cales (lâm. 109.5) correspon igualment a un fons de 70 mm amb peu baix i massís que s'aprima vers la superfície de repòs. La decoració consisteix en una sola estampilla de cartutx circular que recorda l'estilització d'una mà (malgrat que s'hi compten uns sis dits), i és molt similar a un tipus d'estampilla que apareix en ceràmica calena (Pedroni 1986, 253, lâm. 115).

Dos fragments, un de vora i l'altra de base (lâm. 106.6; 107.6) presenten els trets d'una copeta F 2725 que, per característiques tècniques, podria correspondre als exemplars de Cales, datats aproximadament del final del segle III a.n.e. (Pedroni 1986, 112 i 196), datació que es correspon amb la de la troballa en l'estança 19 del Molí d'Espígol.

Ceràmiques atribuïbles a la campaniana A (+ grup PO) (fig. 36)

Nombre d'individus: 304 + 79 PO

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 47,13% (+ PO = 59,37%)

Formes obertes

a) Plats

Forma Lamb. 23 (Morel F 1121-1122)

Nombre d'individus: 12 + 8 PO

En les peces classificades com a produccions de campaniana A el solc no apareix; en cinc exemplars es manté una simple línia en reserva, i els nou restants ja es presenten completament recoberts pel vernís. Els "plats de peix" de la campaniana A es datarien des del final del segle III fins al primer quart del segle II a.n.e. (Morel 1981, 85), d'acord amb les datacions atribuïdes a Nages (Py 1978a), Lattes (Py 1990b, 152 i 156), La Cloche (Arcelin, Chabot 1980, 180), Grand Congloué 1 (Benoit 1961), etc. En el cas concret del Molí d'Espígol, la datació és imprecisa dins la fase conjunta de Tornabous II, on les produccions de campaniana A conviuen amb les dels Tallers de Roses. Tan sols un fragment de vora de la variant completament envernissada de negre s'ha localitzat estratigràficament en el nivell 1 de l'estança 261, equivalent a Tornabous IIa. Els "plats de peix" de la forma Lamb. 23 són els que permeten reconèixer millor les produccions del grup PO, no només perquè presenten la variació de les argiles que permet diferenciar-los, sinó sobretot pels seus característics peus i bases molt gruixuts (lâm. 106.2 i 3), a la vegada que tots els plats continuen tenint els solcs que limiten les arestes del llavi i de la cassoleta, talment les produccions dels Tallers de Roses.

Forma Lamb. 36 (Morel F 1312)

Nombre d'individus: 12 + 4 PO

Aquesta forma de plat, de llavi bombat girat cap a l'exterior, té el seu prototipus en els plats de llavi horitzontal produïts en el Taller de les Petites Estampilles: l'exemplar de la lâm. 117.8 pot correspondre a una peça antiga, motiu pel qual s'ha assimilat a un plat del Taller de les Petites Estampilles (Principal 1995). Aquesta forma s'imposà majoritàriament en la vaixel·la de campaniana A a partir del primer quart del segle II a.n.e. L'exemplar de la lâm. 120.5, identificat a partir d'un fragment de vora (110 mm de diàmetre), correspon a un petit plat amb llavi penjat a l'exterior i vora girada interna, inspirat en els plats de la forma F 1534 del Taller de les Petites Estampilles del segle III a.n.e. (Morel 1981, 120-121).

Forma Lamb. 5-7 (Morel F 2283)

Nombre d'individus: 1

Plats poc profunds, de paret corbada i fons pla, amb una vora curta que es redreça bruscament. L'exemplar en qüestió, no té referència de troballa, i si tenim en compte la datació atorgada a aquests plats al migdia de França, amb inici en el tercer quart del segle II a.n.e.,³ i la duració d'aquesta forma a Burriac (Miró *et alii* 1988), fins al -70/-40, aquest plat trobat al jaciment i les esporàdiques troballes de campaniana del Cercle de la B serien els únics i febles testimonis d'ocupació de Tornabous I.

b) Copes-escudella

Forma Lamb. 26 (Morel F 2762, 2812 i 2823)

Nombre d'individus: 72 + 21 PO

Es tracta d'una escudella de vora més o menys reentrant i amb un diàmetre de vora que oscil·la entre els 200 i els 240 mm. En l'arqueologia catalana classifiquem totes aquestes peces com a Lamb. 26, la qual cosa no és del tot correcta, ja que hi ha una confusió de nomenclatura amb els investigadors francesos. Així, hauríem de diferenciar-ne tres variants tipològiques, ja que la majoria de les pàteres de campaniana A responen a les sèries F 2812 i 2823, és a dir, aquelles en què la paret, després d'una lleugera inflexió, presenta una vora pràcticament vertical o molt poc reentrant, tret que les diferencia de les produccions dels Tallers de Roses, on les formes amb vores reentrants, F 2762, són les majoritàries.

En segon terme, tenim el problema de les produccions PO associades a la campaniana A, amb l'agreujant que es fa difícil diferenciar aquesta producció quan la peça està restaurada i no s'hi pot observar amb claredat la composició i característiques de l'argila. Aquest és el problema que ofereixen les 15 escudelles restaurades en el MDCS: mentre que 13 estan classificades com a campaniana A, les característiques del grup PO tan sols són clarament apreciables en una, i pel fet que es troba fragmentada; un percentatge no habitual, ja que en general per cada peça de PO n'hi ha tres de campaniana A. Amb tot, cal assenyalar que hi ha una peça, la representada a la lâm. 96.1, que tot i que té una decoració de palmeta assimilable a la campaniana A, també presenta el petit cercle del torn, com les produccions de Roses. Finalment cal també recordar, en relació amb les escudelles del grup PO que apareixen al Tossal de les Tenalles (Principal 1993), que concretament la núm. 119 fou classificada per Morel com de producció local o regional i, per tant, no pertanyent a la campaniana A estricta (Morel 1981; tipus F 2823 a1).

3.- Jaciments de Marduel (Py, Lebeaupin 1986), fase II de La Cloche (Arcelin, Chabot 1980, 174) i Glanum (Arcelin 1991).

A continuació ressenyem algunes peces, amb la seva forma i els paral·lels de les seves decoracions:

- Làm. 94.2. F 2762. CA: Turó de Ca n'Oliver (Barberà *et alii* 1962, 152, fig. 3.4); Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 112, fig. 93 i 96).
- Làm. 98.1. F 2812. CA: St. Blaise (Cayot 1984, 71, fig. 138); Òlbia de Provença (Bats 1988, fig. 599).
- Làm. 93.1; 113.9. F 2812. CA: St. Blaise (Cayot 1984, 71, fig. 141); Òlbia de Provença (Bats 1988, fig. 654-659); La Cloche (Arcelin, Chabot 1980, 130, fig. 77 i 82); Can Fatjó (Barberà, Sanmartí Grego 1986, 184, làm. 6.1); Pla de les Tenalles.
- Làm. 93.2. F 2812. CA: derelictes del Grand Congloué 1 (Benoit 1961, fig. 14.2); Teste Negre (Gantes 1978, 103, fig. 4.2); Ensérune (Gallet de Santerre 1980, 69, fig. 285); Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 109 i 112, fig. 82 i 83).
- Làm. 94.1. F 2812. CA: Òlbia de Provença (Bats 1988, fig. 560); Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 112, fig. 91).
- Làm. 95.2. F 2812. CA: Ruscino (Solier 1980, 225, fig. 2.34); Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 110, fig. 101); Mas Boscà (Zamora 1992, 301, fig. 178).
- Làm. 96.1. F 2812. CA: Òlbia de Provença (Bats 1988, fig. 594); Fita.
- Làm. 96.2. F 2812. CA: Òlbia de Provença (Bats 1988, fig. 555); La Cloche (Arcelin, Chabot 1980, 108, fig. 78); Empúries i Roses (Sanmartí Grego 1978, 48 i 491, fig. 5 i 1460); Puig Castellar (Sanmartí *et alii* 1992, 125, fig. 15.16); Alorda Park.
- Làm. 95.1. F 2823. CA i làm. 97.1. F 2764. CA, amb idèntica palmeta ambdues.
- Làm. 103.1. F 2812. CA: Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 112, fig. 43).
- Làm. 103.2. F 2823. PO.
- Làm. 104.1. F 2762. CA.
- Làm. 112.1. F 2812. PO.
- Làm. 114.6. F 2823. CA: Nages (Py 1978a, 63, fig. 16.297); Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 112, fig. 91).
- Làm. 121.7. F 2762. CA: Ensérune (Mouret 1927, fig. 20.7b); Òlbia de Provença (Bats 1988, fig. 556); Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 104, fig. 54); Pla de les Tenalles; Gebut; Margalef i Tossal de l'Àliga (Principal 1995).

Forma Lamb. 27B (Morel F 2820)

Nombre d'individus: 2

Aquests bols es caracteritzen, segons la definició de Lamboglia, per ser copes-escudella de gran format, amb parets lleugerament bombades i vora un xic girada enfora a partir d'una inflexió (Lamboglia

1964, 254). Posteriorment, els investigadors francesos han passat a denominar amb aquest nom els vasos que en la campaniana A correspondrien a la nostra forma Lamb. 26. Un dels vasos del jaciment és complet, amb un diàmetre de 230 mm i una decoració de quatre palmetes disposades radialment en creu i envoltades per una orla d'estries (làm. 102.4). És un exemplar similar a dues peces de la fase 3D2b de Lattes, datables del primer quart del segle II a.n.e. (Py 1990b, 161, fig. 6).

Forma Lamb. 28ab (Morel F 2640, 2642c i 2646 b1)

Nombre d'individus: 40 + 7 PO

Els vasos d'aquesta forma documentats en campaniana A responen a la seva fase antiga, ja que a Lattes apareixen en el tercer quart del segle III a.n.e. segons mostren la fase 1C2 de l'illa 1 (Py 1990a, 86) o la fase 31F de l'illa 3 (Py 1990b, 152), si bé la majoria es daten entre poc abans del -200 i la primera meitat del segle II a.n.e., i decauen al llarg de la segona meitat de segle. La datació alta atorgada recentment a aquestes copes comporta algunes dificultats, especialment pel que fa a les peces difícils de classificar, ja que si bé les característiques tècniques les apropen a la campaniana A, ens trobem que presenten a la vegada la clàssica decoració de tres palmetes radials característica dels Tallers de Roses. Com a exemples assenyalariem les copes representades a la làm. 98.3-4, que presenten petites palmetes, però que s'han identificat com a campaniana A arcaica (Principal 1995). Aquests exemplars tenen un context imprecís dins la fase de Tornabous II, i podrien perfectament pertànyer a la subfase de Tornabous IIb, ateses les condicions de les excavacions; s'apropriarien llavors a una datació dins el segle III a.n.e.

En general, doncs, les copes de la forma Lamb. 28ab de campaniana A estricta presenten una decoració de quatre palmetes radials envoltades d'una línia d'estries. Però també amb aquesta forma i de manera minoritària hi ha alguns exemplars que per les característiques tècniques de la seva argila s'han de considerar pertanyents al grup PO, on s'identifiquen les seves corresponents palmetes. Quant als percentatges, hi ha la gran dificultat relativa a la classificació dels fragments de vora, ja que n'hi ha molts de catalogats com a campaniana A (45 fragments), i això pot ser degut al fet que, en tractar-se de fragments d'escàs gruix, moltes vegades no s'hi arriben a apreciar les característiques que determinarien la seva pertinença al grup dels Tallers de Roses (14 fragments) o al del PO (7 fragments). Tant les produccions atribuïbles a la campaniana A com les dels Tallers de Roses es documenten en el mateix horitzó estratigràfic, fet

que sembla apuntar a una arribada d'aquestes formes produïdes a Itàlia dins la fase de Tornabous IIb, és a dir, dins la segona meitat del segle III a.n.e.

Ressenyem a continuació algunes peces i els seus paral·lels:

- Làm. 98.3-4. Palmetes amb paral·lels a Corso Umberto/Rettifilo, Nàpols (Principal 1995).
- Làm. 111.9. Empúries (Sanmartí Grego 1978, 93-94, fig. 151-152); Sant Miquel de Sorba.
- Làm. 113.1. Cogulló (Sánchez Campoy 1987, 38, fig. 3).
- Làm. 116.4. Derellicte del Grand Congloué 1 (Benoît 1961, 97, fig. 14.4).
- Làm. 116.5. Tarragona.
- Làm. 122.7. Grup PO i amb paral·lels al Tossal de les Tenalles amb el mateix tipus d'argila (Principal 1993).

Forma Lamb. 33a (Morel F 2154)

Nombre d'individus: 1

Aquests bols fondos adornats amb relleus aplicats al fons intern semblen tenir el seu origen en produccions de Sicília com a imitació de vasos metàl·lics, i es daten, a partir de les excavacions de Gela, entre la data de destrucció d'aquesta ciutat, el -282 o -264, i l'inici de la Primera Guerra Púnica (Orlandini 1957, 170-171). Posteriorment aquests models foren adaptats pels tallers de la campaniana A al llarg de la segona meitat del segle III a.n.e. (Morel 1978, 157). Dissortadament, els dos fragments en qüestió conserven solament la vora pintada en dues bandes horitzontals paral·leles blanc/vinós, i un d'ells restes de la garlanda de motius florals (lám. 117.4), però no el medalló en relleu, motiu pel qual la seva catalogació resulta difícil, car els darrers exemplars estaven vigents entorn del -140, com mostra el derellicte de l'Estartit (Barberà 1959). Fragments similars han estat localitzats en altres poblats de la zona, com el Tossal de les Tenalles, Alorda Park, Pla de Santa Bàrbara, Tarragona, etc., i han estat datats del darrer quart del segle III a.n.e. (Principal 1995). La variant Lamb. 33b, datat a partir del -200, no apareix en el jaciment.

Forma Morel F 1552 (?)

Nombre d'individus: 1

Es tracta d'una mena d'escudella en forma de casquet profund i vora amb motllura a l'exterior com les Lamb. 22, amb un diàmetre de 240 mm. Com la peça precedent, la seva superfície interna apareix decorada amb una composició de quatre bandes horitzontals paral·leles, pintades dos a dos (blanc/vinós), que emmarquen una garlanda amb tija incisa i flors pintades de blanc. De fet, aquest

vas (lám. 117.1), per al qual no hem trobat cap paral·lel, s'assembla als de la sèrie F 1352, que s'atribueixen a tallers de la Campània septentrional, amb models de la segona meitat del segle IV a.n.e. Es tracta, sens dubte, d'una peça pertanyent clarament al segle III a.n.e., i potser caldria incloure-la en les produccions de la campaniana A arcaica, a causa de les seves característiques tècniques.

c) Bols

Forma Lamb. 27ab (Morel F 2784)

Nombre d'individus: 63 + 21 PO

És, sens dubte, la forma més abundant al jaciment, atès que té el seu origen en el Taller de les Petites Estampilles, va ser imitada després pels tallers de Roses i finalment adoptada per la campaniana A des del seu inici en la segona meitat del segle III a.n.e. A partir d'aquell moment va tenir un llarg període de vida, que sembla que es va allargar fins a mitjan segle I a.n.e., tal com podem concloure de la seva presència en la fase II del poblat de Burriac (Miró *et alii* 1988, 55) o en la fase 4nD de l'illa 4 de Lattes (-50/-25) (Py 1990c, 264). Per això aquest tipus de bol no sols cobreix la fase de Tornabous II, sinó que fins i tot alguns exemplars, sens dubte esporàdics, poden procedir de la fase avui pràcticament desapareguda de Tornabous I. Aquesta variabilitat potser es manifesta en els seus diàmetres de vora, on trobem una gran concentració entorn dels 130-150 mm, que es correspon amb les mides d'aquests mateixos bols de campaniana A antiga d'Òlbia de Provença (Bats 1988, 126-127), mentre que altres exemplars s'agrupen minoritàriament entorn dels 110-120 mm.

De nou ens trobem amb el problema de les produccions PO, que, com en les formes precedents, intentem solucionar a partir de les decoracions, però en aquest cas, en tractar-se de rosetes, la variabilitat de formes és molt reduïda, i per tant no és estrany que una mateixa roseta fos adoptada independentment per dues produccions diferents. Un altre problema a tenir en compte és que algunes bases atribuïdes a la forma Lamb. 27ab, sobretot les que sobrepassen els 50 mm, podrien correspondre a bases de plats de la forma Lamb. 36.

Respecte de les decoracions, sempre a base d'una roseta en posició central al fons intern de la peça, remarcariem els següents paral·lels:

- Làm. 99.1. F 2784. PO: Cabecico del Tesoro (García Cano *et alii* 1989, 142, fig. 26.1); Margalef i Tossal del Mor.
- Làm. 92.7; 118.2. F 2783. Làm. 99.3; 111.2. F 2784.
- Làm. 114.1. F 2784: St. Blaise (Cayot 1984, 73, fig. 220); el Vilar i Corral del Castellvell.

- Làm. 118.1. F 2784. PO: Lattes (Py 1990b, 171, fig. 207); Empúries (Sanmartí Grego 1975, 124, fig. 265); Sant Miquel de Sorba.
- Làm. 124.6, F 2784: fòrum d'Empúries (Aquilué *et alii* 1984, 444, fig. 150.3).

Forma Lamb. 27c (Morel F 2825)

Nombre d'individus: 9

La majoria dels individus estudiats corresponen a peces restaurades aparegudes en els nivells d'incendi de l'estança 3-6 (làm. 99.4; 100.1) i en l'estança 7/8 (làm. 99.2), fet que molt probablement s'ha d'interpretar en el sentit que el lot d'aquests bols fou adquirit en un mateix moment i que, per tant, totes les peces són contemporànies. D'altra banda, les decoracions de rosetes són força típiques del repertori de la campaniana A, i es donen així mateix sobre els bols de la forma Lamb. 27ab. També resulta simptomàtic que una peça que acompanya l'important lot de l'estança 3-6 sigui una forma Lamb. 27ab del grup PO (làm. 99.1).

Forma Morel F 2823b (?)

Nombre d'individus: 1 PO

Es tracta d'un altre exemplar únic (làm. 102.1), obrat amb la variant PO, del qual es conserva solament part de la seva base i paret; n'ha desaparegut intencionadament el seu medalló central, que estava envoltat per cercles concèntrics de pintura blanca els quals emmarquen una garlanda amb tija incisa i fulles blanques. Es coneixen dos exemplars indiscutiblement de campaniana A i d'aquesta mateixa forma, amb medalló en relleu en el fons, procedents del poblat de la Massana a Font-rubí (Ripoll, Barberà 1968).

d) Copes amb nanses

Forma Lamb. 42Bc (Morel F 4150)

Nombre d'individus: 1

Aquest exemplar ha estat identificat a partir d'una base i un cos. La base té un diàmetre de 80 mm. Presenta restes de palmetes típiques de la campaniana A (làm. 92.1).

Forma Lamb. 49B (Morel F 3311)

Nombre d'individus: 5 + 1 PO

Hem diferenciat cinc individus per a aquesta copa de parets verticals, inflexió marcada i nanses de secció en cinta, amb pestanya superior. Els seus diàmetres oscil·len entre els 90 i els 110 mm, dimensions que es corresponen amb les apreciacions d'Òlbia de Provença (Bats 1988, 131). La datació d'aquestes copes se situa entre el final del segle III i la primera meitat del II a.n.e., a partir de les constatacions dels *oppida* de la Teste Negre

(Gantes 1978, 102) i La Cloche (Arcelin, Chabot 1980, 123). L'existència d'un exemplar del grup PO remarca la connexió entre la campaniana A i les produccions d'aquestes copes per part dels Tallers de Roses. En estratigrafia apareix un fragment (làm. 122.3), al nivell d'amortització de l'estança 87-88, que és anterior al -200.

Forma M. 68bc (Morel F 3131)

Nombre d'individus: 39

Es tracta d'una de les formes identificades per Morel, potser una de les més abundants en els jaciments peninsulars i que inexplicablement Lamboglia no definí en la seva classificació preliminar. Aquestes copes de nanses bicilíndriques i peu alt se situaven cronològicament entre el segon i tercer quarts del segle II a.n.e., motiu pel qual s'havia atorgat la fase final del Molí d'Espígol a aquest període (Gracia 1986); però a partir de les troballes de Nages (Py 1978a, 67) i del derelict del Grand Congloué 1 (Benoit 1961, 81), la seva datació s'ha elevat ja al primer quart del segle, si bé creiem encara s'hauria de remuntar a abans de l'any -200, atesa la similitud de la seva decoració pintada amb la de les copes de la forma de Lamb. 33a. Molt probablement es va donar una evolució de la decoració pintada en la cara interna de la copa. Els dissenys documentats al Molí d'Espígol són, pel que fa a vores:

- Tres bandes (blanc/vinós/blanc): (làm. 101.1; 120.3).
- Dues bandes (blanc/vinós): (làm. 100.6, 118.3; 119.1).
- Dues bandes (blanques): (làm. 92.5; 101.2).
- Una banda (blanca): (làm. 111.3 i 5; 120.2; 122.1-2 i 5).
- Sense pintura: (làm. 120.1).

I en relació amb els fons:

- Cercle blanc i circumferència del mateix color, amb presència de puntets blancs: (làm. 120.3).
- Cercle vinós i circumferència blanca: (làm. 101.1).
- Cercle vinós i dues circumferències (blanc/vinós): (làm. 100.5).

Cercle vinós: (làm. 100.6).

Cercle circumferència blancs: làm. 101.2.

Circumferència blanca: làm. 124.3.

Les combinacions d'aquests motius decoratius podrien proporcionar un esbós de cronologia, on la presència de la pintura vinosa seria l'element arcaïtzant i característic de les primeres produccions. Un altre element a tenir en compte seria la disposició de les nanses: si són directament aplicades a la cara externa (làm. 101.1; 111.5; 120.2), o si, per contra, acaben formant una motllura sota la vora (làm. 100.6; 101.2). Però no disposem de suficient informació per manca d'una estratigrafia clara. Dins el

conjunt destaca la copa (lâm. 120.3), ja que no sols presenta la composició de triple banda i la decoració de puntets blancs, sinó que en la seva superfície externa deixa en reserva la unió del cos amb la base cònica, tret excepcional en la ceràmica campaniana A, i mostra les característiques d'una tradició antiga. La decoració de punts de pintura blanca també apareix sobre una copa de la forma Lamb. 48 de campaniana A arcaica a Sainte-Monique, datable del tercer quart del segle III a.n.e. (Chelbi 1992, 153).

e) *Fragments indeterminats, bases i decoracions*

Nombre d'individus: 41

Resulta difícil determinar la forma dels vasos a partir de les bases, ja que la producció de ceràmiques de campaniana A presenta un ampli repertori i variabilitat. Respecte de les decoracions, podem ressenyar els paral·lels de palmetes següents:

- Lâ. 107.1: Ôlbia de Provença (Bats 1988, fig. 668); La Cloche (Arcelin, Chabot 1980, 130, fig. 74); Can Rodon de l'Hort (Barberà 1968, 111, fig. 7212); Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 112, fig. 85).
- Lâ. 107.3: Empúries (Sanmartí Grego 1978, 492, fig. 1462); Sant Miquel de Sorba.
- Lâ. 107.8: Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 105, fig. 47).
- Lâ. 108.2: Grand Congloué 1 (Benoit 1961, 97, fig. 14.11); Empúries (Sanmartí Grego 1978, 492, fig. 1465).

VASOS	CAMP-A	PO	TOTAL
Lamb. 23	12	8	
Lamb. 36	12	4	
Lamb. 5-7	1		
F 1534	1		
Plats	26 (68,42%)	12 (3,58%)	38 (9,92%)
Lamb. 26	72	21	
Lamb. 27B	2		
Escudelles	74 (77,89%)	21 (22,11%)	95 (24,8%)
Lamb. 28	40	7	
Lamb. 33a	1		
F 1552	1		
Lamb. 27ab	63	21	
Lamb. 27c	9		
F 2823b		1	
Bols	114 (79,78%)	29 (20,28%)	143 (37,33%)
Lamb. 42Bc	1		
Lamb. 49B	5	1	
M. 68bc	39		
Copes	45 (97,82%)	1 (2,18%)	46 (12,01%)
Indeterminats	45 (78,77%)	16 (26,33%)	57 (14,88%)

Figura 36. Distribució dels vasos de campaniana A i PO.

- Lâ. 113.10; 116.3: Empúries (Sanmartí Grego 1978, 124, fig. 264); Sant Miquel de Sorba.
 - Lâ. 120.7: Tossal del Metxut; Masies de Sant Miquel (Principal 1995).
 - Lâ. 108.8; 109.3: Margalef, Tossal de l'Àliga (Principal 1995); Rhode (Sanmartí Grego 1978, 548, lâ. 92.1665).
- I pel que fa a rosetes, els següents paral·lels:
- Lâ. 100.3; 111.4; 108.3: Nages (Py 1978a, 49, fig. 75).
 - Lâ. 117.3: Turó de Ca n'Oliver (Barberà *et alii* 1962, 154, fig. 4.6); Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 114, fig. 70, 73 i 74); el Vilar de Valls.
 - Lâ. 109.8: Empúries (Sanmartí Grego 1978, 478, fig. 1419); Lattes (Py 1994, 313, fig. 113.4).
 - Lâ. 110.5; 124.6: Empúries, zona del fòrum (Aquilué *et alii* 1984, 444, fig. 150.3).
 - Lâ. 116.1: Turó de la Rovira (Granados 1977, 108, fig. 1.4); Alorda Park.
 - Lâ. 119.6: Mas Boscà (Junyent, Baldellou 1972, 14-15, fig. 5); Boades (Sánchez Campoy 1987, 99, fig. 31).
 - Lâ. 124.4: la Massana (Principal 1995).

Ceràmica del Cercle de la B

Nombre d'individus: 8

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 1,24%

Aquesta classe ceràmica fou identificada per Lamboglia, el qual li atorgà setze formes, la definí com d'argila pàl·lida i en va situar els centres productors en algun lloc de la Campània (Lamboglia 1952, 140-153). Tanmateix, actualment s'accepta que aquest grup no és uniforme i, considerant que les produccions de pasta clara són originàries de l'àrea etrusca, concretament de la Toscana, es deixa per a aquest grup la denominació campaniana B (Etrúria marítima), mentre que per a les altres produccions que la imiten s'usa globalment la denominació de *B-oïdes*.

Molt possiblement els escassos fragments representats al Molí d'Espígol corresponguin a B-oïdes, però la manca d'un lot suficientment representatiu ens impedeix d'aprofundir en el seu origen, i per aquest motiu adoptem el terme més general de *campaniana del Cercle de la B*. De fet, aquests fragments, a més d'un exemplar de la forma Lamb. 5-7 de campaniana A, són els únics exemplars que han de correspondre a la fase de Tornabous I, pràcticament desapareguda del jaciment a conseqüència dels anivellaments moderns. La cronologia d'aquestes ceràmiques cal situar-la a partir del darrer quart del segle II a.n.e. i fins al canvi d'era, i haurien tingut el seu apogeu durant la primera meitat del segle I a.n.e.

Forma Lamb. 1 (Morel F 2320)

Nombre d'individus: 1

Només disposem d'un fragment de base, aparegut a l'estança 90, i que acompanyava un vaset pintat de ceràmica ibèrica característic del segle I a.n.e. (Cura, Garcés 1990).

Forma Lamb. 3

Nombre d'individus: 3

Dos dels exemplars procedeixen de la col·lecció de R. Boleda de Verdú (lám. 92.2-3) i foren recollits en superfície en el jaciment durant la dècada dels anys cinquanta, quan encara no s'havien efectuat els intents d'anivellament del turó. El tercer està restaurat i prové de les excavacions del prof. Maluquer de Motes, però desconeixem la seva procedència exacta (lám. 115.5).

Forma Lamb. 5 o 5-7 (Morel F 2283)

Nombre d'individus: 4

Ja hem esmentat anteriorment el corrent d'aquesta forma, l'exemplar de campaniana A i la seva datació, que oscil·la entre el final del segle II a.n.e. i el segle I a.n.e. Destaquem com a prova de modernitat el fragment representat a la lám. 117.7, que presenta el grafit d'una R llatina.

Llàntries hel·lenístiques

Nombre d'individus: 3

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 0,46%

D'aquestes llàntries solament se'n conserva una de sencera, apareguda en l'estança 82 (lám. 114.3). Correspon a la forma 25A de Howland, la qual es data des del final del segle IV fins al segle II a.n.e. i es produïa en diferents tallers (Deneauve 1969). Exemplars similars han aparegut a Puig Cardener (Cura, Sanmartí Grego 1981, fig. 5), a Boades (Sánchez Campoy 1987, 101) i a Mas Boscà (Junyent, Baldellou 1972). A més, també s'han documentat dos becs d'altres dos exemplars.

Tallers occidentals

Tallers de Roses (TPR)

Nombre d'individus: 188

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 29,14%

Formes obertes

L'existència d'un taller productor de ceràmiques de vernís negre a Roses (Rhode) va ser apuntada per primera vegada per Enric Sanmartí (1978), després de l'estudi dels materials ceràmics de vernís negre de les campanyes d'excavacions a la Ciutadella de Roses portades a terme pel prof. Maluquer de Motes i el Dr. M. Oliva, els anys 1963-1966. La pre-

sència, entre aquest lot de materials, d'alguns fragments mal cuits i deformats, rebutjos de cocció, mostrava la possible existència d'un forn en una zona propera, i val a dir que quan l'any 1966 participàrem personalment en les excavacions, la possibilitat de trobar-lo era un estimul. Fruit d'aquest voluntarisme, vam cometre el greu error de començar a parlar de la troballa del forn terrissaire de Roses a partir d'una petita estructura que aleshores es va localitzar. Passats els anys i amb més experiència, hem de reconèixer que de cap manera la construcció que començàrem a excavar aleshores –excavació que no vàrem poder continuar per raó d'un apilament de llambordes per a la futura urbanització turística del solar de la Ciutadella, afer especulatiu que gràcies al Dr. Oliva s'avortà finalment– podia correspondre a un forn productor de ceràmiques, sinó que es tractava d'un petit forn d'ús domèstic.

Malauradament, la llegenda del forn va influir en la concepció de la important obra del nostre company Dr. E. Sanmartí, ja que durant la dècada dels anys setanta es continuava parlant d'aquest forn com d'una realitat, però sense haver prosseguit les excavacions en aquell sector. Evidentment, si un testimoni com els fragments passats de cocció era irrefutable i, d'altra banda, es donava per segura l'existència d'un forn, la paternitat de Roses respecte d'aquestes produccions era un fet quasi inqüestionable. Amb tot, val a dir que el resultat d'aquest error fou positiu, ja que per primera vegada es trencava la visió de la classificació tripartida de Lamboglia i, a partir d'aleshores, es va començar a saber destriar un conjunt de produccions ceràmiques del gran calaix de sastre que representava la campaniana A i identificar les produccions del segle III a.n.e.

La identificació del Taller de Roses va anar estretament relacionada amb la d'unes produccions caracteritzades per la decoració de tres palmetes, de manera que pràcticament *Taller de Roses* i *Taller de les Tres Palmetes Radials* (TPR) són termes equivalents. Però, amb el transcurs dels anys s'han anat coneixent i individualitzant altres produccions, com Nícies-Ió (Solier, Sanmartí Grego 1978), Tres Palmetes Radials sobre Estries (Sanmartí Grego, Solier 1978) o grup 3+1 (Cura, Principal 1995a), que en principi s'associen directament als obradors de Roses. Per això parlem de *Tallers de Roses* i no del *Taller de Roses*, ja que avui dia aquestes produccions continuen sent un calaix de sastre on en el futur s'aniran diferenciant els distints tallers.

Considerem, per exemple, la problemàtica de l'existència de dos tipus d'argila diferents: unes d'un color taronja-roig que, en general, constitueixen

pastes dures i compactes; i unes altres de coloració groguenca, amb pastes toves i un xic poroses. Aquesta distinció també es dona en les produccions de Nícies-ló, però en aquestes darreres tot sembla indicar una activitat diacrònica, fet que no és tan evident en les produccions de Roses, on tot apunta a l'existència de més d'una oficina productora (vegeu més amunt). De nou ens trobem davant la mancança d'estudis arqueomètrics importants, que de moment no ens permet oferir uns resultats vàlids. La nostra proposta és, doncs, agrupar dins els Tallers de Roses totes aquelles produccions indeterminades que gaudeixen d'unes característiques tècniques simplement reconegudes i que no pertanyen a cap dels tallers individualitzats.

a) Plats

Forma Lamb. 23 (Morel F 1121)

Nombre d'individus: 17

Els "plats de peix" segueixen la tradició tipològica de les produccions d'estil àtic del segle IV a.n.e. Com hem assenyalat anteriorment, aquesta forma no va adquirir gran difusió a Occident, segurament en no tractar-se d'una forma escollida pels intermediaris cartaginesos, però amb les produccions occidentals va esdevenir molt més abundant. Es caracteritza pels seus llavis lleugerament oblics i per presentar solcs en reserva que limiten la cassoleta i l'aresta de la vora. Són plats de dimensions molt variables, entre 190 i 240 mm; les seves bases oscil·len entre 100 i 110 mm. Estratigràficament es documenten dins la segona meitat del segle III a.n.e., com mostra la troballa de la vora representada a la làm. 121.8.

b) Copes-escudella

Forma Lamb. 24B (Morel F 2786)

Nombre d'individus: 7

Les petites copes o salerets són peces que prenen com a prototipus les ceràmiques d'estil àtic i, com havíem assenyalat amb anterioritat en tractar aquests vasos, quan es disposa d'un conjunt de fragments importants resulta difícil destriar clarament quins serien originàriament àtics i quins pseudoàtics o produccions occidentals (vegeu més amunt). De fet, el problema es resol més bé aplicant-hi les dades estratigràfiques que amb una acurada observació per tal de discernir la qualitat ceràmica. El saleret de la làm. 121.5 prové d'un nivell atribuïble a la fase Tornabous IIb, dins la segona meitat del segle III a.n.e. i un altre procedent del nivell 1 de l'estança 264 pertany a la fase Tornabous IIa, és a dir, principi del segle II a.n.e.

Forma Lamb. 26 (Morel 2762, 2764 i 2812)

Nombre d'individus: 23

Individualitzats a partir de vores, n'hi ha de dos tipus: les de vora reentrant (F 2762 i 2764) i les de vora no reentrant (F 2812). Aquesta darrera modalitat és la menys representada, amb només 4 individus enfront dels 19 de vora reentrant, fet que ens indica una certa tradició a partir de les formes àtiques Lamb. 21. Evidentment, aquest percentatge s'ha d'incrementar si es té en compte que la majoria de les bases de diàmetres superiors als 70 mm responen a vasos d'aquesta forma (entorn d'unes 26 bases). Una apreciació important a tenir en compte és que no s'ha recuperat cap peça sencera, malgrat que els fragments han aparegut majoritàriament en la fase de Tornabous II i per tant palesen una certa antiguitat respecte del moment d'amortització d'aquests nivells.

Forma Lamb. 28ab (Morel F 2642)

Nombre d'individus: 18

Aquesta forma seria el resultat de l'evolució de la famosa escudella Lamb. 22 de les produccions àtiques vers un format més petit i amb una carena més marcada. Indubtablement els Tallers de Roses fabriquen aquesta copa, ja que se'n trobaren rebutjos de forn a les excavacions de Rhode (Sanmartí Grego 1978, 566). Totes les peces ofereixen característiques similars quant al perfil, però una gran variabilitat respecte dels diàmetres de vora, que oscil·len entre els 100 i els 160 mm. La peça sencera (làm. 113.3) presenta un estampillat de tres palmetes en forma de fulla de piques, que és una temàtica estranya a les produccions de Roses (Cura 1993a, 39-40). Per últim, cal ressenyar el marc cronològic de les peces o, més ben dit, dels fragments amb context estratigràfic definit: provenen tots de nivells corresponents a amortitzacions de les fases de Tornabous II.

c) Bols

Forma Lamb. 25 (Morel F 2765)

Nombre d'individus: 4

De nou ens trobem amb uns bols que imiten formes de la ceràmica àtica, però per les característiques tècniques de la seva argila la seva atribució a les produccions dels Tallers de Roses ens sembla indiscutible. Malauradament, cap dels fragments té una estratigrafia clara, si bé n'hi ha que provenen de la fase unificada de Tornabous II en l'ES-C (làm. 106.5).

Forma Lamb. 24/25B (Morel F 2744)

Nombre d'individus: 21

Corresponen a una de les quatre variants definides per Lamboglia dins la forma 24/25 (Lamboglia 1952, 174), caracteritzada pel seu fris decorat amb falsos

gallons. Morel considera que la producció d'aquesta forma correspondria a un taller occidental, actiu durant els dos últims terços del segle III a.n.e., que ell anomena "Taller de la Forma 24/25B" (Morel 1980, 98). Però en les excavacions de Roses havien sortit fragments d'aquesta forma com a rebutjos de forn; per això, entre altres raons, s'ha incorporat definitivament a les produccions dels tallers de Roses (Sanmartí Grego 1978, 584). D'altra banda, trobem una gran oscil·lació de mides en els seus diàmetres: entre 80 i 140 mm, la qual cosa en principi assenyalaria que era una forma reproduïda per diferents tallers. Per altra part, no disposem de cap exemplar sencer, de manera que les seves bases, en no presentar restes de la paret del cos amb el fris de falsos gallons, poden haver estat considerades fàcilment com a bases dels bols de la forma Lamb. 27ab. L'exemplar de la làm. 121.6 pertany clarament a la fase de Tornabous IIb, és a dir, a la segona meitat del segle III a.n.e.

Forma Lamb. 27ab (Morel F 2764, 2780, 2783 i 2784)
Nombre d'individus: 17

Aquesta forma es produïa segurament als tallers de Roses a partir d'imitacions dels bols itàlics del Taller de les Petites Estampilles, dels quals intentaren imitar-ne els motius en les rosetes que decoraven els fons interns (com per exemple el de la làm. 108.4). Solament en tenim un exemplar sencer de perfil complet (làm. 107.11), amb un diàmetre de vora de 110 mm i 40 mm en la base. De fet, aquest exemplar resulta estrany, car no presenta decoració interna i les seves mides no són les usuals dels bols atribuïts a aquestes produccions, que majoritàriament fan 130-150 mm de diàmetre de vora.

d) Vasos amb nanses

Forma Lamb. 40 (Morel F 3500, 3520 i 3521)
Nombre d'individus: 8

De nou es tracta d'una forma que té un origen clar en la terrissa àtica del segle IV a.n.e., per la qual cosa alguns investigadors d'aquestes produccions molt diversificades opinen que caldria datar-la dins la primera meitat del segle III a.n.e. (Sanmartí Grego 1978, 568; Morel 1981, 268). En el territori català aquestes datacions resulten difícils de constatar estratigràficament, però apunten més aviat a la segona meitat de segle, almenys en relació amb el seu moment d'amortització (Garcia Roselló 1993). Al jaciment se n'han trobat 8 individus diferenciats a partir de vores, fragments del cos i bases. El tret més remarcable del lot és la diversitat tipològica. En principi, aquesta característica sembla suggerir l'existència de produccions de

tallers diferenciats, si bé tampoc podem excloure la possibilitat que aquestes diferenciacions siguin degudes a l'adquisició diacrònica d'una mateixa producció.

Almenys en el nostre jaciment, aquest dilema és de difícil solució, puix que els pocs exemplars amb context estratigràfic (làm. 120.9; 122.4; 123.3) han aparegut en totes dues subfases de Tornabous II. En coneixem un fragment procedent de l'estança 27 (làm. 119.2), que forma part de l'anomenada "producció occidental dels cànvars de la forma 40c", identificada en el sud-est (García Cano *et alii* 1989, 125-126) i fabricada en un taller actiu durant la primera meitat del segle III a.n.e.; ara, però, amb la troballa de Tornabous, no podem descartar la seva filiació als Tallers de Roses. El nostre exemplar presenta, com a trets més destacables, a banda de restes d'un fris de pseudogallons limitats per una línia incisa horitzontal, una ampla faixa en reserva a la zona de contacte del peu amb el cos.

e) Indeterminats, bases i decoracions

Nombre d'individus: 63

En tractar les formes identificades ja hem anat assenyalant que hi ha una gran diversificació de produccions, i que obligatòriament no podem referir-nos a un Taller de Roses, sinó a les produccions dels Tallers de Roses, és a dir, que incloem en aquest nom tot el que veritablement constitueix el gran calaix de sastre dels tallers occidentals. Les bases presenten gran varietat de diferències tipològiques, sobretot respecte del tractament dels seus peus. Les bases de diàmetre superior a 70 mm acostumen a presentar peus massissos, amb la paret externa alta i vertical, potser una mica bombada, mentre que la interna és convergent vers la superfície de repòs (làm. 113.5; 108.18; 110.3; 116.2), la qual, a la vegada, queda reduïda a la mínima expressió (làm. 113.4; 108.16; 110.6; 124.1); també hi ha peus molt més baixos, però que repteixen les mateixes característiques (làm. 110.10; 107.4; 120.4; 123.2). Amb tot, hem d'assenyalar que algunes bases encara presenten en la superfície de repòs del peu el típic solc de les produccions del segle IV a.n.e.: (làm. 109.9; 115.3).

Un segon grup el formen les bases entre 50 i 60 mm, corresponents majoritàriament a formes indeterminades de bols (formes Lamb. 24/25B i 27ab), generalment decorades amb una roseta central; varien entre les que continuen les pautes de les formes de major format (làm. 106.4; 108.11; 121.2) i les de peu oblic amb parets paral·leles (làm. 111.6). Potser de totes les bases, la que resulta més curiosa és la decorada amb una única roseta, que apareix a Roses (Sanmartí Grego 1978, 520 i 537), amb

parets de secció prima, lleugerament bombades i de paret externa amb solcs (lâm. 108.13). Quant a la decoració, el predomini de les palmetes és superior al de les rosetes. Aquestes últimes tendeixen a imitar les de les produccions del Taller de les Petites Estampilles. De fet, també hem observat com les copes-escudella superen els bols.

Algunes rosetes tenen paral·lels en altres troballes catalanes:

- Lâ. 108.11: Roses (Sanmartí Grego 1978, 526-527, fig. 1578 i 1580); Puig Castellar (Sanmartí *et alii* 1992, 183, fig. 77); Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 97, fig. 3.24).
- Lâ. 119.5: necròpolis de Can Rodon de l'Hort (Sanmartí Grego 1978, 556, lâ. 94).
- Lâ. 121.4: Empúries (Sanmartí Grego 1978, 95, fig. 157).

Quant als paral·lels de les palmetes, assenyallem:

- Lâ. 102.3: Can Rodon de l'Hort (Barberà 1968, 116, fig. 7204) idèntica a una de Monte Vico a Ischia, motiu pel qual es tractaria d'una palmeta vella (Sanmartí Grego 1978, 559); Olèrdola.
- Lâ. 108.15: Roses (Sanmartí Grego 1978, 535, fig. 1612).
- Lâ. 108.6: necròpolis del Turó dels Dos Pins, tomba 51 (Garcia Roselló 1993, 96, núm. 2).
- Lâ. 111.2; 124.1: Roses (Sanmartí Grego 1978, 525, fig. 1571).
- Lâ. 117.6: Roses (Sanmartí Grego 1978, 518, fig. 1538).
- Lâ. 122.6: Ensérune (Mouret 1927, lâ. 27.9 i 30.21); Roses (Sanmartí Grego 1978, 529, fig. 1585); Turó de Ca n'Oliver (Barberà *et alii* 1962, 152, fig. 3.5); Can Ramon (Cura, Sánchez Campoy 1992, 138, fig. 385); Covalta (Vall de Pla 1971, 124 i 140, fig. 29.5 i 32.119).
- Lâ. 113.6: Antona (Cura, Principal 1993b).

Per acabar, destaquem la base impresa en relleu i centrada en el fons intern, que per la seva disposició s'apropa a les produccions del Taller de les Petites Estampilles, però que no sols pel seu dibuix sinó també per la qualitat tècnica de la seva argila no hi ha dubte que pertany a les produccions dels Tallers de Roses (lâm. 109.1).

Taller de les Tres Palmetes Radials sobre Estries (TPRE)

Nombre d'individus: 6

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 0,93%

Les produccions d'aquest taller foren individualitzades i identificades des d'un primer moment en relació amb els Tallers de Roses (Sanmartí Grego 1978), i estudiades amb més deteniment en un treball conjunt amb Y. Solier (Sanmartí Grego, Solier 1978). En

aquest estudi es definia com a gairebé única forma fabricada la copa-escudella Lamb. 26, la producció de la qual es caracteritza pel seu esquema decoratiu força particular, consistent en tres palmetes disposades radialment en el fons intern i impreses sobre les franges d'estries.

Al Molí d'Espígol aquesta producció queda documentada per alguns fragments que permeten reconèixer la seva decoració característica:

- Lâ. 109.4, amb paral·lels a Pech Maho i Roses (Sanmartí Grego, Solier 1978, 125 i 130, fig. 5.1 i 7.9), i al Tossal de les Tenalles (Principal 1993, 99, fig. 3.29).
- Lâ. 108.12, amb paral·lels a Pech Maho (Sanmartí Grego, Solier 1978, 129-131, fig. 7.10-11 i 8.2 i 4), a Ensérune i Montlaures (Sanmartí Grego, Solier 1978, 133, fig. 9.2-5); i a Elna (Sanmartí Grego, Solier 1978, 128-129, fig. 7.1-2).
- Lâ. 115.2, amb paral·lels a Pech Maho (Sanmartí Grego, Solier 1978, 131, fig. 7.7).
- Lâ. 107.7, amb paral·lels a Roses (Sanmartí Grego, Solier 1978, 127, fig. 5.1).

Taller de Nicies-Ió

Nombre d'individus: 20

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 3,10%

El 1969 s'identificà aquest taller com un dels exponents de les produccions occidentals iniciades al final del segle III a.n.e. (Solier 1969); se superava així l'antiga visió que establí que les peces que presentessin les marques nominals Nikia o Iwn.c s'havien d'apropar a la campaniana B dels segles II-I a.n.e. (Lamboglia 1952, 153). Més endavant les produccions d'aquest taller van sofrir una important revisió, alhora que s'identificaven les ceràmiques dels anomenats Tallers de Roses com a produccions típiques del segle III a.n.e. (Sanmartí Grego 1978).

A partir de l'inici de la dècada dels noranta i com a conseqüència dels primers treballs sobre les ceràmiques de vernís negre del Molí d'Espígol i la revisió de l'important lot del Tossal de les Tenalles de Sidamon, es replantejà de nou l'estudi d'aquestes produccions i s'incorporaren noves formes al Taller de Nicies-Ió, dins el qual es van establir quatre grups força homogenis (Principal 1993):

- Grup Nikia 1. Segell Nicies, argila groga. Format per totes aquelles produccions definides per una argila de coloració groguenca-beix-ocre, un segell cruciforme angulós imprès en relleu al fons intern, amb l'epígraf "Nikia", amb la grafia arcaïtzant de la lletra A en grec, la majoria de les vegades. Formes Lamb. 26, Lamb. 27ab, clix Lamb. 42C i cànfar Lamb. 40. Exemplars localitzats a Ensérune, Pech

Maho, Roses, Empúries, necròpolis de Can Rodon de l'Hort, Rubí, Molí d'Espígol i Tossal de les Tenalles.

- Grup Nikia 2. Segell Nícies, argila vermella. Engloba les produccions que configuren els dos subjectes que defineixen el grup (palmeta + segell epigràfic), però en l'epígraf s'ha substituït la grafia grega de la A per la llatina. Les formes queden pràcticament limitades a les copes-escudella de Lamb. 26. Troballes a Ensérune, Pech Maho, Roses, Empúries i necròpolis de Can Rodon de l'Hort, és a dir, no sobrepassen pel sud el límit del riu Llobregat.
- Grup Nikia 3. Sense segell epigràfic i argila vermella; presenten solament les quatre palmetes característiques en posició radial. Exclusivament formes Lamb. 26. Localitzades a Ca n'Oliver, necròpolis del Turó dels Dos Pins, El Cogulló, Sant Miquel de Sorba, Alorda Park, Molí d'Espígol, Tossal de les Tenalles i Margalef, és a dir, geogràficament la zona exclosa pel grup anterior.
- Grup lwn. Se substitueix l'epígraf "Nikia" per "lwn.c", amb o sense el segell cruciforme. L'argila és de coloració vermella. Exclusivament copes-escudella de la forma Lamb. 26. Els exemplars d'aquest grup es troben a Ensérune, Roses, Empúries i Porqueres, un territori septentrional i en relació amb el *hinterland* emporità.

Possiblement cal matisar el grup Nikia 1 amb unes variants que presenten una decoració de tres palmetes sense segell epigràfic, com el fragment representat a la làm. 123.5, del Molí d'Espígol, o bé roseta central en comptes de segell, cas d'un exemplar d'Empúries (Sanmartí Grego 1978, 85, làm. 9.121), i que correspondrien estilísticament a les produccions més antigues.

Forma Lamb. 26 (Morel F 2762, 2764 i 2812)

Nombre d'individus: 13

Es coneixen cinc exemplars que proporcionen perfils de les variants F 2762 i 2764 (làm. 97.2; 104.1; 116.6; 119.9), mentre que sols un exemplar (làm. 107.5) correspon a la F 2821. A més, cal afegir-hi un total de sis bases (làm. 106.1; 114.5; 117.5; 120.6; 123.4-5) i sis fons incomplets (exemples a làm. 108.9; 115.4). Pràcticament totes aquestes peces presenten les característiques del grup Nikia 1, a excepció dels fragments representats a la làm. 108.9; 115.4; 120.6, que molt possiblement corresponen al grup Nikia 3. Quant a l'estratigrafia, el fragment de la làm. 123.4 confirma que les produccions de Nikia apareixen ja en la fase Tornabous IIb. De fet, aquesta constatació ja fou apreciada en l'estança 3 durant la campanya del 1971 (Maluquer de Motes et alii 1971, 29).

Forma Lamb. 28ab (Morel F 2640, 2642c i 2646 b1)

Nombre d'individus: 1

Atribució probable a partir del fons d'una base decorada amb tres línies d'estries petites que presenten les característiques tècniques d'argila de color groguenc i pèrdua del vernís negre.

Grup 3+1

Nombre d'individus: 14

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 2,17%

Producció identificada a partir del Molí d'Espígol (Cura 1993a, 42), amb exemplars al Tossal de les Tenalles (Principal 1993), i motiu d'un primer treball de síntesi (Cura, Principal 1995a). En aquestes peces la decoració, com per a molts altres tallers occidentals, esdevé el tret definitori primordial. Es tracta d'un esquema decoratiu consistent en tres palmetes disposades radialment i impreses sobre el fons intern, centrat amb una roseta de vuit radis o pètals estrets. S'identifiquen dues variants de les palmetes. Quant a les formes s'identifiquen la copa-escudella Lamb. 26, la copa Lamb. 28 i el bol Lamb. 25; són també probables les Lamb. 24/25B i el càntar de Lamb. 40; en canvi, hem de rebutjar el plat F 1323, que s'havia inclòs en aquesta producció (Cura, Principal 1995a, 177).

Forma Lamb. 25 (Morel F 2780)

Nombre d'individus: 1

El bol de la forma Lamb. 25 és una forma que apareix en els Tallers de Roses. De moment, només disposem d'un únic exemplar complet, que apareix decorat amb la típica roseta central (làm. 100.4).

Forma Lamb. 26 (Morel F 2762)

Nombre d'individus: 11

Les escudelles d'aquesta producció presenten parets inclinades i força rectes, coronades per una vora reentrant; per tant, imiten més les peces dels Tallers de Roses que no pas les de la campaniana A. Disposem de dos exemplars complets, (làm. 105.1; 112.2), que presenten la disposició decorativa que dona nom a aquestes produccions.

Forma Lamb. 28ab (Morel F 2643)

Nombre d'individus: 1

Aquesta forma la tenim ben documentada en els repertoris dels tallers occidentals al segle III a.n.e. Només disposem d'un exemplar complet (làm. 98.2), amb una decoració central de roseta.

Forma Lamb. 40 (Morel F 3524)

Nombre d'individus: 1

Aquest petit càntar és corrent entre els tallers occidentals, concretament el coneixem dins les produc-

cions de Roses (Sanmartí Grego 1978, 568) i de Nícies-Ió (Principal 1993, 54). Pel que fa a peces del grup 3+1, disposem d'una base (lâm. 108.1), identificada per les inclusions de partícules vermelles en la seva argila, que és una de les variants d'aquestes produccions.

Quant a la seva difusió, segueix pràcticament els límits per al grup Nikia 3, i no sobrepassa el límit septentrional de l'eix de Llobregat.

El grup PO

Nombre d'individus: 79

Percentatge total en el conjunt de les ceràmiques hel·lenístiques: 12,24%

Percentatge en relació amb el conjunt de la campaniana A: 25,98%

La possibilitat d'existència d'un grup individualitzat dins les ceràmiques considerades tradicionalment com a campaniana A sorgí en els primers estudis dels materials del Molí d'Espígol (Cura 1993a). Ens adonàrem aleshores que algunes peces, en nombre prou representatiu, despenien a causa de la humitat del magatzem una espècie de "polsim ocre" que les diferenciava de la resta. Aquesta característica es manifesta amb el transcurs del temps i no és apreciable, com vàrem poder comprovar, quan l'estudi del material es fa poc després del rentatge dels fragments ceràmics. Aleshores aquests poden passar perfectament per campaniana A, de manera que en els materials procedents de les nostres campanyes del 1987 al 1992 no s'ha detectat cap indicatiu de polsim.

Així, de 293 fragments localitzats i tenint ja en compte l'existència d'aquest grup, només arribàrem a identificar-ne tres fragments, que equivalen al 1,02%, quan la proporció respecte del conjunt de ceràmiques de vernís negre hel·lenístiques oscil·la entorn del 10%. Explicaria també aquest baix percentatge el fet que en la major part dels indrets d'excavacions ja havia estat retirat pel prof. Maluquer de Motes un primer nivell arqueològic, fet que contribueix a admetre que aquestes ceràmiques corresponen bàsicament a la fase de Tornabous IIa. Observada la seva argila, comprovàrem que en general era molt menys dura que la d'altres vasos, menys compacta i depurada. Els colors oscil·len des del groc-vermell a un marró groguenc; aquesta darrera coloració ja era característica dels fragments atribuïbles a la campaniana A estricta.

Recollint aquestes observacions, quan es realitzà l'estudi dels materials de vernís negre del Tossal de les Tenalles de Sidamon, aquesta peculiaritat es comprovà en alguns dels vasos i curiosament concordaven quant a formes i decoracions amb els del

Molí d'Espígol (Principal 1993). Ara, en completar l'estudi global sobre les ceràmiques de vernís negre de Tornabous, podem fer algunes precisions més entorn d'aquest grup, que per pràctica de treball anomenem provisionalment com a PO ("polsim ocre").

Els plats de la forma Lamb. 23 són els que mostren una major diferenciació respecte a les formes de campaniana A i s'apropen més a les produccions dels Tallers de Roses, de resultes de la presència de solcs en les seves arestes, però alhora es caracteritzen pel gruix de les seves parets i sobretot dels peus (lâm. 109.10; 110.1-2). La forma Lamb. 26 també hi queda suficientment representada, però en aquest cas la diferenciació tipològica amb els vasos atribuïbles a la campaniana A resulta molt més difícil, car tots corresponen a la forma F 2812-2823 (lâm. 111.1 i 7; 119.8). Per altra part, hem de tenir present la valoració que en el seu dia va fer J. P. Morel, un especialista i bon coneixedor de les ceràmiques de vernís negre, a propòsit d'una escudella de la forma Lamb. 26 del Tossal de les Tenalles que correspon al seu tipus F 2823 a1, la qual va qualificar de producció regional o local (Morel 1981, 228). Aquesta peça presenta les característiques del grup PO.

Respecte a les decoracions que presenten aquestes escudelles ens trobem amb un cas on unes mateixes palmetes decoren tant individus del grup PO com exemplars atribuïts a la campaniana A: (lâm. 113.9) (PO) = (lâm. 93.1) (CA F 2812, restaurada). La relació amb la campaniana A esdevé molt més estreta si tenim en compte els bols de la forma Lamb. 27, sobretot pel que fa a les decoracions de rosetes, on hi ha diversos casos d'assimilació:

– Làm. 111.8 i 110.7-8 (PO) = Làm. 99.3; 124.5 (CA)

– Làm. 108.5 (PO) = Làm. 108.14 (CA)

– Làm. 111.4 (PO) = Làm. 100.3; 108.3 (CA)

– Làm. 117.3 (PO) = Làm. 100.2; 108.10 (CA)

Amb tot, cal tenir present que les rosetes són motius molt simples i fàcils de copiar. Amb les característiques d'aquest grup també es produïren copes de la forma Lamb. 28ab (lâm. 111.10; 110.9 i 11; 119.7). Finalment, el fragment de la lâm. 102.1 ens mostra que també s'imitaven les formes similars a la Lamb. 33a, si bé en aquest cas sí que es detecta una gran diferenciació tècnica de la pintura respecte de la campaniana A.

En principi, doncs, hem d'admetre l'existència d'aquestes produccions regionals o locals que imitaven el repertori de formes i decoracions de la campaniana A; aquestes peces podrien correspondre a la seriació moderna de principi del segle II a.n.e. dels

tallers occidentals de Catalunya. Amb tot, se'ns planteja una disjuntiva més ampla que requereix un estudi molt més aprofundit, però que cal apuntar: ¿no haurem identificat com a PO peces de baixa qualitat dins un repertori d'una producció occidental que imitava tècnicament i formalment els repertoris itàlics de la campaniana A? Aquesta possible identificació en el marc geogràfic de les contrades meridionals i interiors de Catalunya, ¿no ens assenyala quelcom vers Tàrraco?

Produccions indeterminades

Forma Morel F 2775 (?)

Fragment de vora d'uns 100 mm de diàmetre. Segons J. P. Morel, aquest tipus d'escudella seria propi de la zona del Laci, relacionable amb el Taller de les Petites Estampilles, i amb datació del segle III a.n.e.; però també es dona en el migdia de França en el segle I a.n.e. El fragment representada a la làm. 121.3 no disposa de context.

Forma Morel F 3320 (?)

Fragment de vora i paret d'una possible copa de 120 mm de diàmetre, de parets molt inclinades, que a partir d'una marcada inflexió es redrecen verticalment malgrat que en aquest darrer tram la paret presenta un perfil lleugerament còncav. La forma més aproximada en el catàleg de Morel correspon a unes produccions de la Magna Grècia, amb datacions molt àmplies dins el segle III a.n.e. (Morel 1981, 257-258). En no disposar de context, la peça en qüestió (làm. 118.5) és d'atribució incerta.

Forma Morel F 5000

Fragment de nansa de cinta que pertany a una gerra de producció indeterminada.

Bases i decoracions

Destaquem en primer lloc el fragment de vora d'un bol de la forma Lamb. 27, que presenta dues bandes de pintura blanca en la seva superfície interna. També hi ha una base amb una decoració 4+1, és a dir, quatre palmetes radials i roseta central (làm. 124.2). No té cap relació amb el grup del 3+1, i és propera a la campaniana A. Tampoc creiem que s'hagi de posar en relació amb el grup del 3+1 el fragment de fons de la làm. 105.6, possiblement un bol, malgrat la semblança del traç de la seva roseta central. Malauradament es tracta d'un fragment alterat pel foc. Un exemplar similar apareix al Vilar de Valls (Fabra *et alii* 1989, 174). El fons de la làm. 114.4, amb una decoració de quatre palmetes molt

petites, presenta característiques molt variades, ja que les palmetes semblen pròpies de campaniana A arcaica, mentre que el seu peu vertical s'aproparia a les produccions de Roses, i la qualitat de l'argila al grup PO. Una altra base (làm. 118.4) es caracteritza per per una decoració de pseudopalmetes. De fet, es tracta d'un dibuix estrany, ja que a cada costal de la tija central, allò que correspondria a les dues fulles laterals són en realitat dos motius en S. Tampoc estem segurs de l'atribució del fragment de fons de la làm. 107.8, encara que possiblement podria correspondre a un vas de campaniana A arcaica. Finalment, la base làm. 109.6 pertany possiblement a una forma Lamb. 26; conserva dues palmetes molt estilitzades amb cartutx rodó, però tal com aquestes estan disposades, en cas de mantenir simetria, el seu fons estaria decorat per un total de cinc palmetes. Amb tot, les palmetes del fragment recorden les del grup PO, però la seva argila, tot i que és tova i ben depurada, presenta la coloració i la textura de les ceràmiques d'estil àtic.

Comercialització i cronologia (fig. 37)

Les produccions itàliques

En referir-nos a les diferents produccions itàliques hem de diferenciar dos grups. En primer lloc, les produccions de tallers poc representatius: estil de Gnàtia, Petites Estampilles, vasos plàstics atribuïbles a una producció siciliana i fins i tot produccions dubtoses atribuïdes a Cales. El conjunt d'aquestes produccions no supera el 3,5%, percentatge que indica que responen a peces esporàdiques en el jaciment i, per tant, difícilment per si soles justificarien un comerç. Però aquest no és un cas excepcional que es dona en un poblat de l'interior dels país, sinó que una vegada més és reflex de la panoràmica global dels jaciments de Catalunya.

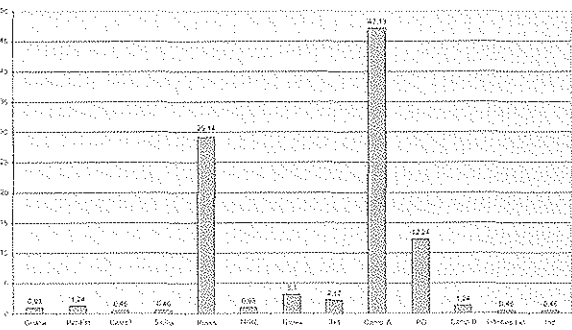

Figura 37. Distribució de les diferents produccions de vauella de vernís negre hel·lenística.

Malgrat que no hi ha cap estudi específic dedicat a la qüestió, la presència de ceràmiques de l'estil de Gnàtia a la península Ibèrica està molt lluny de la representació que tenen en altres indrets de la Mediterrània, com ara la necròpolis d'Aleria (Jehasse 1973), on testifica una estreta relació comercial entre Còrsega i la Magna Grècia. Aquesta constatació exclou tota relació directa de les costes peninsulars amb la Magna Grècia des del final del segle IV a.n.e. i durant el primer quart del segle III a.n.e. Els escassos vasos d'aquesta producció devien arribar a les costes de la península Ibèrica de manera fortuïta, acompanyant altres ceràmiques i, per tant, la seva datació originària pot quedar fàcilment desplaçada, tenint en compte les característiques del comerç mediterrani, que implicava l'existència de múltiples intermediaris.

Respecte de les produccions de Cales, si veritablement se'ls pot atribuir aquest origen, representen també un escàs volum i, com les ceràmiques anteriors, es tractaria de vasos excepcionals que acompanyaven altres ceràmiques. Quant a les produccions del Taller de les Petites Estampilles, el seu percentatge de l'1,47% és un element a tenir molt en compte. Evidentment són produccions fàcilment identificables, atesa la seva decoració característica.

Però, de nou, ens hem de preguntar si vertaderament testifiquen una relació amb Roma o si, com s'ha apuntat diverses vegades, la seva presència s'ha d'interpretar com l'inici d'uns interessos llatins comercials i econòmics per les nostres costes, precedents de la intervenció militar i posterior conquesta romana de l'any -218. Personalment creiem que aquesta hipòtesi no és tan sols exagerada, sinó errònia. En primer lloc, les troballes que coneixem han estat sempre esporàdiques, tret del conjunt d'Empúries-Roses, si és que subjectivament el considerem suficientment representatiu. En segon lloc, curiosament la majoria dels vasos que apareixen a les costes peninsulars no inclouen les decoracions figuratives típiques de la producció d'aquest taller, sinó rosetes simples agrupades, motiu pel qual la seva datació dona indicis de modernitat, com es constata en les fases 1C2 (-250/-225) i 1C1 (-225/-200) de Lattes (Py 1990a).

Novament tots els indicis suggereixen, doncs, que la seva presència era marginal i per tant difícilment derivada d'una relació comercial directa; així, tot sembla apuntar a la posició de Massàlia com a intermediària. Massàlia gravitava en l'òrbita de Roma com a mínim des de principi del segle IV a.n.e., i fins i tot alguns autors (Nenci 1958, 80-97) consideren que darrere la política de tractats entre Roma i Cartago s'amagaven els interessos comer-

cial massaliotes. Per tant, no es pot descartar que a Empúries hi arribessin ceràmiques del Taller de les Petites Estampilles gràcies a l'existència d'un comerç massaliota de cabotatge pel golf de Lleó (Bats 1976, 63 i seg.). Un altre problema és esbrinar si veritablement podem parlar d'un "comerç emporità" com a factor distribuïdor d'aquestes peces al llarg de les costes peninsulars, i més concretament vers l'àrea del sud-est; però aquesta possibilitat ja es troba estretament relacionada amb la problemàtica general de les ceràmiques dels Tallers de Roses.

L'existència d'un comerç púnic queda perfectament avalada per la distribució per la Mediterrània occidental dels vasos plàstics considerats com a produccions sicilianes (Morel 1981, 244). ¿Són aquests escassos vasos el testimoni del comerç mediterrani amb anterioritat a la Primera Guerra Púnica, o bé es tracta de ceràmiques de tradició antiga que es comercialitzaven durant la reactivació econòmica després del conflicte bèl·lic? Des del Molí d'Espigol no podem aportar cap seqüència estratigràfica clara per donar resposta a aquesta pregunta, car la majoria dels fragments no tenen referència exacta, si bé tots en conjunt pertanyen a la fase unificada de Tornabous II. Així i tot, sembla evident que si aquests productes ceràmics de procedències diverses haguessin arribat amb anterioritat a la Primera Guerra Púnica, que correspondria al moment de màxim apogeu dels seus centres de producció, el volum de ceràmiques seria molt més important, tenint en compte que amb una datació antiga haurien trobat condicions molt més favorables de mercat, i haurien competit fàcilment amb les primeres produccions dels tallers occidentals. De nou ens trobem que se'ns dilueixen els coneixements dels mecanismes comercials i de relació durant la primera meitat del segle III a.n.e., com una continuïtat de la incertesa que assenyalàvem respecte del darrer quart del segle IV a.n.e., és a dir, un buit d'importacions ceràmiques que pràcticament cobreix més de cinquanta anys.

El segon grup de produccions itàliques està representat per les produccions ceràmiques de la campaniana A, respecte de l'evolució de les quals ara s'ha intentat una identificació més concreta, segons el següent esquema (Morel 1981, 47):

- a) Campaniana A primitiva. Del segle IV a.n.e. fins aproximadament el -300. Sobretot imitacions de l'estil àtic. Difusió reduïda a l'illa d'Ischia.
- b) Campaniana A arcaica. Del -280 al -220. La producció es va començar a exportar, i algunes peces presenten una decoració de tres palmetes. Això dificulta la seva identificació respecte a les produccions de Roses. Concretament, en el nostre cas els

exemplars de la forma Lamb. 28, (lâm. 98.3-4), correspondrien a aquestes produccions.

c) Campaniana A antiga. Del -220 al -180. En aquest moment s'inicià l'exportació d'aquests produccions a la Mediterrània occidental ja en quantitats importants. Pertanyen a aquesta fase la pràctica totalitat dels materials d'aquesta producció documentats al Molí d'Espigol.

d) Campaniana A mitjana. Del -180 al -100. Les produccions de ceràmica envaien tots els mercats. Aquesta etapa ja no està representada al Molí d'Espigol.

e) Campaniana A tardana. Del -100 al -50. Representa la decadència progressiva de la producció i la imitació de formes i esquemes decoratius de la campaniana del Cercle de la B. Aquesta etapa estaria representada al jaciment per un únic vas de la forma Lamb. 5-7, que correspon, juntament amb els escassos fragments de campaniana del Cercle de la B, als febles indicis ceràmics de la fase de Tornabous I.

Així i tot, encara que es confirmés l'atribució de les dues copes de la forma Lamb. 28 abans referides a la campaniana A arcaica i alguns altres fragments (lâm. 108.17; 109.2), resulta evident que aquest lot no seria abundant i per tant, sempre com a minoritari, gaudiria de les mateixes condicions que els fragments d'altres tallers itàlics als quals ens hem referit anteriorment. És a dir, la seva presència, en principi, no justifica l'existència d'interessos economicocomercials llatins a la península Ibèrica. Tot forma part d'espots minoritaris comercialitzats per tercers. Les dues copes en qüestió no tenen una referència estratigràfica clara; procedeixen de les estances 3 i 6, aparegudes durant la campanya del 1970, però estratigràficament no sembla que superin l'àmbit cronològic de la segona meitat del segle III a.n.e., datació que s'emmarcaria perfectament en la fase final d'aquestes produccions arcaïques (-250/-220).

Produccions occidentals

Les produccions dels tallers occidentals s'assimilen en l'arqueologia catalana des del 1978 als anomenats Tallers de Roses, als quals ja hem fet referència anteriorment (vegeu més amunt), i sens dubte ni es tracta d'un sol taller, ni tots ells es poden ubicar a Roses. Per altra part, també sembla evident que finalment s'estableix en la pràctica una certa unificació entre el Taller de les Tres Palmetes Radials (TPR), el Taller de les Palmetes Radials sobre Estries (TPRE) i el gran lot més o menys homogeni que engloba les produccions del tipus Roses, ja que al capdavant resulta difícil diferenciar els fragments d'aquestes produccions si no es disposa d'elements que permetin valorar-ne la decoració.

La proposta que en el seu dia va establir Enric Sanmartí sobre la cronologia d'aquestes produccions seria, des d'una perspectiva històrica, plenament correcta: "finalizando el siglo IV y extinguidas las producciones llamadas precampanienses, los mercados de Emporion y Rhode se alimentaron básicamente de cerámicas fabricadas en Occidente (taller de las páteras de tres palmetas radiales de Rhode), recibiendo además algunas pocas importaciones itálicas de entre las cuales, sobre todo, descuellan los productos del taller de las pequeñas estampillas. Profundizando en esta cuestión, podemos afirmar que las producciones protocampanienses occidentales supieron hacer frente de una manera decidida a las producciones protocampanienses itálicas y que sólo abrieron un resquicio en su mercado, prácticamente monopolístico, por el que hicieron su entrada los productos del taller antes citado" (Sanmartí Grego 1978, 605). És a dir, l'aparició de les produccions de Roses al final del segle IV a.n.e., com a conseqüència de la necessitat de suplir la demanda de ceràmiques en decaure les importacions d'estil àtic, és un fenomen similar al que es produí a partir de la segona meitat del segle IV a.n.e. a Cartago, amb l'aparició dels seus tallers locals (Chelbi 1992, 26). Al nostre entendre, el problema és si resulta vàlid comparar les necessitats d'Empúries o de Roses amb les de Cartago o àdhuc Eivissa (Fernández, Granados 1980).

Seguint aquest raonament, i a tall d'hipòtesi establiríem tres fases per a les produccions de Roses:

Primera fase: Des del final del segle IV a.n.e. fins a l'inici de la Primera Guerra Púnica (-325 al -260)

Amb anterioritat ja havíem assenyalat la problemàtica que implicaven algunes produccions ceràmiques tradicionalment considerades d'origen àtic, malgrat que nosaltres preferim adoptar la terminologia "d'estil àtic", davant els dubtes que ens ofereixen algunes d'aquestes ceràmiques. D'altra banda, la posició cronològica d'aquestes produccions ens resta incerta, però amb tendència a ubicar-les a partir de la segona meitat del segle IV a.n.e. Així, malgrat que entorn de l'any -338 s'inicià la davallada del comerç occidental i la fi de les produccions àtiques, vasos que mantenien la tradició dels models àtics però produïts en altres centres podien cobrir la demanda del mercat terrissaire fins entrat el segle III a.n.e. El problema radica essencialment a reconèixer el seu indret de producció: tal vegada ja eren fetes a Occident i correspondrien, doncs, a les primeres produccions dels anomenats tallers occidentals. Aquesta seria una possibilitat a tenir en compte, ja que coneixem el cas concret de Massàlia, on es reconeix una producció local que

imitava les ceràmiques àtiques (Py 1978b). Malgrat això, la producció local massaliota no va tenir continuïtat, car al final del segle IV o principi del III a.n.e. Massàlia orientà el seu comerç vers el Laci. Roma era en aquells moments una potència en contínua expansió territorial, que duia a terme mitjançant guerres. Alguns investigadors han vist en aquest fet la possible explicació de l'estreta relació entre Roma i Massàlia: els massalotes subministraven armes –“els massalotes obtingueren l'amistat dels romans per les seves armes” (Str. 4.1.5)– i altres objectes metàl·lics i rebien a canvi, entre altres productes, vaixel·la de vernís negre (Bats 1988, 227).

Cal preguntar-nos si el fracàs de les produccions massalotes de vernís negre no s'originà precisament en no poder competir amb les ceràmiques làcies, representades sobretot per les produccions del Taller de les Petites Estampilles. L'arqueologia ens mostra clarament la importància d'aquesta presència de ceràmiques d'origen italià (Taller de les Petites Estampilles i campaniana A arcaica) en el territori de Massàlia. Així, a Òlbia de Provença, al llarg del segle III a.n.e., les produccions del Taller de les Petites Estampilles representen el 90,2% de la vaixel·la de vernís negre, mentre que altres produccions, com les dels Tallers de Roses, sols representen el 2,3% (Bats 1988, 108). Per contra, a Lattara, en el Llenguadoc oriental, els vasos del Taller de les Petites Estampilles equivalen al 5%, enfront del 3% dels del Taller de Roses, sobre el nombre total de la vaixel·la a torn (Py 1994, 320), i a partir del Llenguadoc occidental la proporció s'inverteix definitivament, amb un clar predomini de les produccions dels Tallers de Roses. Però, per altra part, el Taller de Roses no sembla que imiti les decoracions de les Petites Estampilles (del final del segle IV a mitjan segle III a.n.e.), sinó la moda de les tres palmetes radials que es dona amb la campaniana A arcaica (-280/-220), fet que pràcticament ens descarta per als motius decoratius (Taller de les Tres Palmetes Radials) el primer quart del segle III a.n.e., com hem proposat. Així doncs, tot sembla apuntar que aquella primera fase teòrica del Taller de Roses és molt dubtosa i, a falta de noves informacions i en l'estat actual dels coneixements, hi ha un important buit en la coneixença de la ceràmica de vernís negre a principi del segle III a.n.e.

Segona fase: Des de la Primera Guerra Púnica fins a l'inici de la Segona Guerra Púnica (-260 al -220)

Quan identifiquem plenament les produccions de Roses és a partir del segon quart del segle III a.n.e., amb l'aparició sobretot de la copa-escudella de la forma Lamb. 26 i la forma Lamb. 28, que de fet són formes derivades dels models àtics més ben repre-

sentats en el territori català: el *bowl incurved rim* (Lamb. 21) i el *bowl outturned rim* (Lamb. 22). Ara bé, alguns exemplars encara presenten en aquestes primeres produccions alguns detalls arcaïtzants, com ara la presència de la unglada en la superfície de repòs de la peça o el vernís aplicat amb pinzell, que deixen un solc en reserva en la zona d'unió del peu. Però, per altra part, disposem d'elements innovadors, com el bol de la forma Lamb. 27ab, típic del Taller de les Petites Estampilles, i la moda de les tres palmetes radials, que aporten els indicis de modernitat.

Per comprendre l'aparició de les ceràmiques dels Tallers de Roses i amb aquesta cronologia baixa, hem de tenir present tres qüestions cabdals:

a) El marc històric

En primer lloc cal assenyalar que aquesta fase s'inicià poc després de la conquesta militar romana sobre la Magna Grècia i la caiguda de Tàrent, important centre productor de ceràmiques; per tant, es podia donar l'èxode d'alguns tallers vers Occident, els quals haurien aportat la tècnica del vernís negre a aquesta zona. També es podria argumentar que, com passa en molts conflictes bèl·lics, a conseqüència de la Primera Guerra Púnica, emmarcada geogràficament en la Mediterrània Central, es revifà l'economia d'Occident.

b) Sobre els mecanismes de producció dels tallers occidentals

Si, com sembla segur, les ceràmiques de vernís negre es produïen ja a Occident, aleshores en primer lloc cal posar-les en estreta relació amb la producció d'altres ceràmiques locals, i més concretament amb les produccions que anomenem vulgarment com a “ceràmica ibèrica”. A partir de les excavacions del Molí d'Espigol, hem pogut constatar que al llarg del segle IV a.n.e. (Tornabous III) va aparèixer l'anomenada “ceràmica ibèrica”, obtinguda amb coccions oxidants i amb argiles de textura dura que agafen una coloració taronja. Encara en els primers estrats, aquestes peces comparteixen el repertori amb un conjunt molt variat d'altres produccions que, si bé presenten idèntica tipologia i són obtingudes també en coccions oxidants, les seves pastes en general són de textura tova i coloració groguenca. En els estrats corresponents al segle III a.n.e. (Tornabous II), tota la producció de ceràmiques a torn correspon a la típica “ceràmica ibèrica”.

Aquesta diferència en la qualitat de la ceràmica seria conseqüència no tant d'argiles diferents, sinó essencialment d'una innovació tècnica dels forns, que permetien coccions a molta més alta temperatura. L'avanç tecnològic comportà, a la vegada, la uniformització i massificació de l'anomenada “cerà-

mica ibèrica", és a dir, indicaria tot un procés de fabricació que s'allunyava del petit forn artesanal per tendir en molts aspectes a un sistema industrialitzat. Aleshores cal preguntar-nos si en determinats indrets del territori hi havia centres importants que abastien de ceràmiques comunes les necessitats de la major part de la població; i si aquests centres productors eren anteriors a l'aparició del vernís negre, és lògic que d'una forma o altra les noves produccions de vaixel·la fina s'hi acabessin relacionant. Tenint en compte que aquests centres terrissaires devien gaudir dels millors indrets, amb argila de qualitat, facilitat de llenya i infraestructures de fabricació, com els forns, es pot pensar que s'hi donava un cert cooperativisme, en el sentit d'associació dels petits artesans que, tot i que mantenien individualment el torn per modelar els vasos, compartien les càrregues (extracció de les argiles, transport de la llenya) i els beneficis (utilització dels forns i comercialització). Era, doncs, un esquema prou simple per permetre, sense grans inconvenients, la incorporació de nous artesans especialitzats en la tècnica del vernís negre.

Per comprendre millor aquest procés tindríem el cas concret del Taller de Nícies-Ió, on en un principi es feien unes produccions caracteritzades per les argiles toves i groguenques, fet que equivaldria a una producció artesanal i plenament independent (grup Níkiia 1; vegeu més amunt), però en un determinat moment els seus productes van passar a presentar argiles de color rogenc, tret que implicaria un avanç tecnològic de coccio amb un altre tipus de forn o, si es vol, la integració del primitiu taller en una estructura complexa com les descrites anteriorment. Àdhuc, el canvi nominatiu de Nícies per Ió podria reflectir aquestes noves condicions. Però aquest cas concret no seria un exemple aïllat, sinó un fenomen generalitzat que ni pot quedar restringit a una zona local concreta ni condicionat a una pauta cronològica. En definitiva, aquesta hipòtesi permet comprendre la variabilitat de les produccions, les diferenciacions dels dos o tres tipus majoritaris de pastes i la dificultat d'establir paràmetres cronològics rígids. Es tracta, doncs, d'una dinàmica immersa en la complexitat d'un procés d'aculturació que afectà bàsicament la zona catalana i del Llenguadoc occidental.

c) Roses-Empúries o la importància del món indígena hel·lenitzat

Totes aquestes circumstàncies ens obliguen a replantejar una gran qüestió de fons i, en definitiva, la més important des del punt de vista històric: l'evolució que experimentaren determinats grups del món indígena a partir del segle IV a.n.e. Tradicionalment sempre s'ha acceptat que l'evolu-

ció del món indígena vers la civilització va ser conseqüència d'una aculturació, però per una sèrie de circumstàncies polítiques i ideològiques de l'arqueologia catalana, arrelada en les concepcions del noucentisme, el món indígena s'ha acabat menyspreant, alhora que es feia excel·lir l'element grec procedent d'Empúries. En definitiva, caldrà en un futur plantejar-se seriosament en quin moment la dinàmica d'un món indígena més o menys hel·lenitzat passà a ocupar una posició hegemònica en aquest procés de civilització i el possible element grec es va convertir en minoritari, o bé simplement en un record o un "prestigi mític" que ennoblí l'estatus polític, econòmic i social dels nou-incorporats a la civilització mediterrània.

En aquest aspecte resulten molt interessants les troballes i les interpretacions recents dels ploms escrits d'Empúries i de Pech Maho (Lejeune *et alii* 1988; Sanmartí Grego, Santiago 1988; Sanmartí Grego 1993; Santiago 1994). S'hi percep la complexitat de les transaccions comercials, molt possiblement marítimes, operacions en què molt sovint hi intervenien individus indígenes. I si això es donava en l'àrea comercial marítima, amb més motiu s'havia de donar en múltiples activitats artesanals assentades a terra ferma, com seria el cas de la producció de ceràmiques. Per altra part, el pretès caràcter grec tradicional que s'atorga a Empúries resulta cada cop més qüestionable: com a mínim, defuig els paràmetres d'una ciutat grega, per raó del seu petit format, i sense oblidar que no es constata l'existència d'enterraments amb un peculiar caràcter grec a les necròpolis descobertes fins al present. A més, resta oberta la qüestió del que veritablement signifiquen l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac a Ullastret (Cura *et alii* 1992), els quals, en no haver gaudit d'un bagatge historicista, han estat catalogats com a pertanyents al món indígena malgrat que comparteixen la mateixa cultura material.

Respecte a Roses, ben poca cosa en sabem; si bé s'havia mantingut en un segon pla en el segle IV a.n.e., sembla que durant el segle III a.n.e. s'hi detecta una ampliació de la colònia, amb la creació d'un nou barri a la zona est de la ciutat, de planificació hipodàmica. El fet de compartir el golf de Roses amb Empúries havia de comportar uns vincles molt forts i d'obligada complementarietat, malgrat que en un determinat moment ambdues poblacions gaudissin d'independència, ja que totes dues batien moneda pròpia. L'explicació més plausible és considerar Roses com un "centre portuari", escala obligada de les derrotes que travessaven el golf de Lleó i, per tant, dedicada a l'activitat comercial, mentre que Empúries i el seu *hinterland* es dedicaven a la captació de riquesa en terra ferma, als

intercanvis amb els indígenes i, en definitiva, a l'establiment d'un mercat (Ruiz de Arbulo 1991, 101-102). Però hi ha una dada important a tenir en compte: tant Empúries com Roses batien moneda seguint el patró púnic a partir del final del segle IV a.n.e. (García-Bellido 1994, 128), i això denota una clara diferenciació econòmica respecte de Massàlia i una estreta relació amb Eivissa i el sud-est, que resulta estranya per a unes ciutats gregues, però molt més comprensible si aquestes tenien un elevat percentatge d'indigenisme.

Finalment, i en relació amb les ceràmiques de vernís negre, partint de les troballes arqueològiques sembla que es constata que alguns tallers estaven ubicats prop de Roses, com a "centre portuari", i que aquesta vaixella fina, que en principi havia de cobrir les pròpies demandes i les dels seus veïns, va arribar a ser exportada com a complement del nòliti, amb una major provisió vers l'àrea del sud-est que no pas en direcció nord. Així, a la necròpolis del Cabecico del Tesoro a Múrcia, per cada exemplar del Taller de Petites Estampilles se'n troben cinc de Roses (García Cano 1989), és a dir, una posició inversa a la ja mencionada en jaciments de l'òrbita massaliota.

Tercera fase: Des de la Segona Guerra Púnica fins a la irrupció massiva de les produccions de la campaniana A (-220 al -180)

L'existència d'una tercera fase no és contemplada per Enric Sanmartí, car segons ell les produccions de Roses finalitzarien entorn de l'any -225, moment en què la població va perdre la seva independència en caure en mans d'Empúries: la vella hipòtesi formulada per Antonio García y Bellido (1948; 1952; 1957). No creiem que un canvi polític entre dues ciutats veïnes repercutís en la destrucció de fonts de riquesa, sinó, tot el contrari, en l'apropiació i control d'aquestes. A més, no està demostrat que la pèrdua de la sobirania de Roses a partir de la desaparició de la seva moneda fos conseqüència d'una acció de conquesta (Guadán 1955-56, 392 i seg.), i no s'ha de descartar la possibilitat d'un reagrupament enfront de les aspiracions de l'expansió dels bàquides o de la pressió de control sobre aquestes poblacions per part de Massàlia. És més, cal tenir en compte, malgrat el bagatge de les interpretacions històriques sempre marcades pel filohel·lenisme, el mateix Tractat de l'Ebre entre Roma i Asdrúbal l'any -226. Al llarg de tots els tractats entre ambdues potències sempre s'observa que aquestes no delimitaven l'expansió púnica, sinó que, de fet, eren concessions que progressivament aconseguien Roma i els seus aliats (Buono-Core Varas 1991, 33); per tant, potser cal donar la volta a

l'argument, en el sentit que no era Cartago que no podia sobrepassar l'Ebre vers el nord, sinó que el tractat permetia a Massàlia arribar fins a l'Ebre.

El veritable final de les produccions occidentals, si en cerquem una causa econòmica, seria el moment en què aquestes produccions ceràmiques no van poder competir amb l'abaratiment de preus que imposà la producció massiva de la campaniana A; però també hi podria haver altres causes de tipus polític: la intervenció militar del cònsol Cató a l'any -196 sobre Roses i Empúries. Dins aquesta panoràmica de confusions, d'incerteses, les produccions del Taller de Nícies-Ió aportarien un xic de clarificació, pel fet que es tracta de produccions perfectament identificables, no sols pel tipus de les seves palmetes, sinó també pel complement de la marca nominal, i, malgrat tot, és evident que no totes les peces que presenten aquests trets mostren unes característiques uniformes.

Hem assenyalat anteriorment la possible identificació de quatre grups sorgits o en relació amb aquest taller (vegeu més amunt), en funció de les característiques de les seves argiles i decoracions, i les peculiaritats territorials associades a aquestes característiques. Així, els vasos del grup 1, de pastes groguenques i amb l'alfa arcaica, poden fàcilment correspondre a la cronologia intermèdia de les produccions dels Tallers de Roses (-260/-220), ja que apareixen estratigràficament en la fase de Tornabous IIb, com es constata bé en l'estança 24. Per altra part, algun exemplar, com el representat a la lám. 123.5, presenta encara la moda de les tres palmetes radials. Per contra, els vasos amb argiles rogenques i amb l'alfa de grafia llatina (grups 2 i 3), així com les peces de l'estampilla Ió (grup 4), amb una certa concentració de troballes sols en l'àrea emporitàna, podrien molt bé pertànyer ja a la tercera fase dels Tallers de Roses a partir del -220. La seva relació amb els Tallers de Roses sembla evident, si bé el seu centre productor es podria ubicar en els entorns d'Ullastret (la Bisbal?), ja que entre els materials localitzats a Ullastret hi ha una tapadora amb "terrisa local" que presenta la marca en creu de Nícies. El problema radica en si vertaderament s'ha de considerar com una peça de "terrisa local" o es tracta d'una peça no envernissada, i tampoc hem d'excloure la possibilitat que aquest taller, a més de fabricar els seus vasos envernissats de negre, produís ceràmiques oxidades de tipus comú. Aquesta possible relació del Taller de Nícies amb una contrada propera a Ullastret proporcionaria també una aproximació al moment final de totes aquestes produccions, entorn del -195, data que s'admet per al final del jaciment a conseqüència de la intervenció del cònsol Cató.

Finalment, ens resta el taller o grup 3+1. La seva decoració amb tres palmetes radials i roseta central resulta idèntica quant a composició a una peça localitzada a Empúries del Taller de Nícies-Ió (Sanmartí Grego 1978, fig. 9.121), per la qual cosa es podria considerar l'origen d'aquest taller dins la fase cronològica del -260/-220. No obstant això, no disposem de cap fragment que ens confirmi aquesta datació; altrament, tot apunta que aquests fragments aparegueren en els estrats pertanyents a la fase Tornabous IIa, principalment en les campanyes de Mn. Llorens. Així, l'escudella Lamb. 26 del grup 3+1 (lâm. 105.1), procedent de l'estança 20, pertany indiscutiblement al nivell de Tornabous IIa, és a dir, al nivell que correspon a la darrera modificació que patí la paret mitgera entre les estances 20 i 24. Però amb les coneixences actuals sobre la distribució geogràfica dels productes d'aquest taller (vegeu més amunt), la seva relació amb Roses o Empúries quedaria en dubte davant la manca de troballes; per contra, aquestes es concentren a la Catalunya meridional, de manera que tot indicaria un cert desenvolupament hel·lenístic entorn de la zona de Tàrraco, que esdevindria així un àmbit regional, al qual més endavant haurem de tornar-nos a referir, i que molt possiblement ens marca una datació més moderna i per tant pertanyent a la tercera fase.

La campaniana A antiga i el grup PO

Ja hem assenyalat anteriorment que algunes peces de la campaniana A arcaica van fer la seva aparició a les costes peninsulars de forma minoritària juntament amb les darreres ceràmiques del Taller de les Petites Estampilles a mitjan segle III a.n.e. Però, al nostre entendre, el verdader problema són les ceràmiques corresponents a les produccions de la campaniana A antiga, que constitueixen el gran volum de vasos apareguts al Molí d'Espígol. La seva datació general (-220/-180) ens sembla correcta, i per tant en principi pot ser acceptada. Però si l'acceptem acríticament estem oblidant el context històric. I en el cas concret de Catalunya no és un període més, sinó un de cabdal, ja que fou quan s'inicià la conquesta romana i va implicar una profunda reestructuració que afectà diferents esdeveniments històrics posteriors.

Com ja hem indicat anteriorment, hi ha qui veu en la presència d'aquestes ceràmiques itàliques l'esbós d'un anomenat imperialisme romà amb anterioritat a la Segona Guerra Púnica a la península Ibèrica i, en definitiva, els interessos d'una part de l'aristocràcia romana estretament relacionada amb els interessos de Massàlia, favorables a desenvolupar una política

bel·licista que desfés les limitacions del polèmic Tractat de l'Ebre (Buono-Core Varas 1987, 63). Per a d'altres (Principal 1993), la seva presència no s'intensificà fins a l'arribada dels exèrcits romans a l'any -218, a la manera d'una "logística alternativa" provocada pels *negotiatores* i el criteri que les tropes i la guerra constituïen un bon mercat, que facilitava l'adquisició de vaixelles de luxe a les societats i nuclis indígenes. La veritat és que difícilment podem conèixer el comportament de les tropes en relació amb la seva preferència per utilitzar vasos de campaniana A, malgrat que poguessin estar acostumats a la moda de la vaixel·la de vernís negre a la seva terra, ni si els *negotiatores* incloïen la ceràmica en les seves transaccions. D'altra banda, difícilment es pot vendre una copa si abans no s'ha comercialitzat el vi: és a dir, hem de tenir present el testimoni de les àmfores grecoitàliques, però aquesta prova fins al present té resultats arqueològics negatius, sobretot al Molí d'Espígol.

Creiem que un xic d'orientació a aquest problema s'ha de fonamentar en la valoració dels alts percentatges d'aquestes ceràmiques. Globalment les ceràmiques pertanyents a la campaniana A representen el 44,83%, enfront del 38,05% de les produccions dels tallers occidentals, i encara podem jugar amb les produccions que anomenem del grup PO: si fossin vertaderament productes relacionats amb la campaniana A, aleshores aquesta arribaria al 54,49% del total de les ceràmiques hel·lenístiques, mentre que si les considerem produccions regionals, els percentatges pràcticament s'equiparen. Amb tot, cal tenir present que les produccions occidentals tenen un major període cronològic de distribució i, per tant, la campaniana A les superaria de nou. Respecte a la posició estratigràfica d'aquestes troballes, a partir de la nostra experiència personal al llarg de les excavacions arqueològiques podem aportar alguns elements de coneixença a aquesta problemàtica: pràcticament tots els nivells que hem excavat corresponen a la fase Tornabous IIb,⁴ on els percentatges de campaniana A sempre són inferiors als de les ceràmiques dels tallers occidentals, i aquesta no és l'apreciació que donen els percentatges globals. Tot això ens fa pensar que el gran volum de campaniana A prové de la fase de Tornabous IIa.

Quant a la fase de Tornabous IIa, excavada pel Mn. Llorens o el prof. Maluquer de Motes, que va permetre restaurar nombroses peces de vernís negre, també cal tenir en compte que els vasos són sempre de campaniana A o del grup PO, a excepció de quatre peces, (lâm. 98.2; 100.4; 105.1; 113.2) per-

4.- Car el prof. Maluquer de Motes havia excavat amb anterioritat el nivell superior (Tornabous IIa).

tanyents al grup 3+1, i la copa de la forma Lamb. 28 (l'àm. 113.3), que atribuïm als Tallers de Roses perquè presenta tres palmetes radials, si bé aquestes, en incloure una decoració en forma de fulles de piques, semblarien ja apropar-se a la moda dels motius estampillats en fulla d'heura del segle II a.n.e. (Morel 1982, 49). A partir d'aquí deduïm que el gran volum de campaniana A, que equival a la fase Tornabous Ila, s'ha de relacionar estretament amb l'establiment del *portorium* a Dicearquea l'any -199 i la fundació de la colònia romana de Puteoli el -194, que van donar una embranzida a l'expansió d'aquestes ceràmiques (Morel 1981, 87). També és cert que no hem de veure en aquests esdeveniments històrics l'origen del comerç de les ceràmiques de la campaniana A, sinó que possiblement en van ser una conseqüència i, sens dubte, van afavorir la seva massificació i exportació a Occident, com mostra el derelict del Grand Congloué 1 vers el -190, amb l'associació de la vaixela i el carregament d'àmfores grecoitàliques (Morel 1981, 62). La no-presència de produccions característiques de la campaniana A mitjana marca el final de Tornabous Ila, entorn del -180.

Finalment, tindriem el problema de les produccions del grup PO i la dificultat de catalogar-les bé com a produccions de baixa qualitat dins la campaniana A, bé com a imitacions de la campaniana A però ja produïdes a Occident. Sobre aquestes produccions partim d'una greu mancança de documentació, car pràcticament han estat individualitzades per primer cop al Molí d'Espígol, i posteriorment al Tossal de les Tenalles de Sidamon (Principal 1993), és a dir, en dos jaciments clau de les comarques de l'interior. Per altra part, sabem que no apareixen al jaciment d'Alorda Park a Calafell (Sanmartí *et alii* 1992), per la qual cosa la seva interpretació s'ha de dirigir cap a qüestions més d'ordre cronològic que no pas de tipus territorial. Així doncs, la seva presència en jaciments de la comarca de l'Urgell permet suposar que la seva àrea de subministrament es trobava en la zona de Tarragona, que ja havíem assenyalat com a nucli originari del grup 3+1.

ÀMFORES I CERÀMIQUES COMUNES

TIPOLOGIA I CRONOLOGIA

Relacionables amb l'àmbit grec

Les àmfores

Nombre d'individus: 2

Percentatge sobre el total d'àmfores: 2,94 %

Hi ha un sol exemplar pràcticament sencer (l'àm. 125), aparegut en l'estança 17, que malgrat el seu

perfil grec se'ns fa difícil de classificar. No és tan sols una qüestió de desconeixement provocada per l'allunyament i la relativa excepcionalitat de la seva presència en els jaciments ibèrics, sinó també una manca de base dels estudis del mateixos centres productors. Per estratigrafia, cal datar aquesta àmfora entorn de l'any -200. L'altre exemplar encara resulta més discutible, ja que sols en tenim un fragment de vora (l'àm. 128.3).

Els morters massaliotes

Solament disposem d'un fragment de base (l'àm. 130.2), que és un element tipològicament imprecís. Aquests morters tenen una datació àmplia entre el segle V a.n.e. i el segle II a.n.e. (Bats 1993, 220). Es localitzen principalment en els jaciments de la zona emporitana (Roses, Empúries, Ullastret, Pontós), i de manera esporàdica en altres com Burriac (Cabrera de Mar) i Alorda Park (Calafell) (Conde *et alii* 1995, 16)

Ceràmiques de pasta clara massaliota (?)

Amb reserves, integrariem dins aquesta catalogació dues bases corresponents a formes obertes (l'àm. 33.9; 130.8), segurament plats o escudelles, que presenten una argila groguenca fina i depurada, i una decoració pintada de cercles de color roig en el fons extern. Amb tot, és segur que es tracta d'importacions. El seu possible origen massaliota és molt més clar, per la presència de gran quantitat de mica blanca en la seva argila (l'àm. 130.5).

Relacionables amb l'àmbit púnic centremediterrani

Les àmfores

Àmfores Mañá D (T-5.2.3.1.) (l'àm. 129.1-2)

Nombre d'exemplars: 5

Percentatge sobre el total d'àmfores: 8,62 %

És una àmfora coneguda normalment com "d'obús" per la seva forma de cos cilíndric molt allargat que no presenta carena sinó una vora horitzontal des de la paret del seu cos, amb motlures en la cara externa, cap a l'interior, que deixa una boca de 10 a 12 cm. Les seves nanses són arquejades i de secció ovalada, lleugerament nervades i de grans dimensions. El seu pivot és de forma ogival. Fabricades a Cartago i en altres centres púnics de Tunísia, les àmfores Mañá D es daten entre el darrer quart del segle III a.n.e. i el primer quart del segle II a.n.e. (Ramon 1995, 198). La seva àrea de distribució se centra principalment a la zona de la seva producció i en la costa de la Sicília occidental: derelict de Cala Gadir (Pantelleria) (Purpura 1970); Tonnara dei Cofano (Purpura 1985), on es va constatar que contenia salaons de peix; litoral de Tistina-Tonnara

(Purpura 1975, 80), i Heraklea Minoa (De Miro 1958).

Igual que les àmfores Mañá C1, són escasses en la costa del sud de França: només se n'ha trobat a La Chacette (Michelozzi, Py 1980), sitja E d'Ensérune (Solier 1972, 118) i Pech-Maho (Solier 1972, 139). Per contra, són relativament abundants al llarg de les costes peninsulars:

- Roses (Martín Ortega *et alii* 1979, 79).
- Empúries, el conegut "filtre" a pocs metres de l'àrea del temple d'Asklepios (Puig i Cadafalch 1909-10).
- Ullastret (Oliva 1960).
- Puig Castellet, Lloret de Mar (Pons *et alii* 1981, làm. LXXXV.10).
- Turó del Vent, Llinars del Vallés (López *et alii* 1982); Cadira del Bisbe, Arenys de Mar (Ramon 1995, 42); Alorda Park, Calafell (Sanmartí, Santacana 1992, 78); el Vilar, Valls (Fabra, Burguete 1986).
- Tossal de Manisses, Alacant (Ribera 1982, 71); l'Alcúdia, Elx (Ribera 1982, 81 i ss., fig. 26.2); Santuario de la Luz, Múrcia (Fernández de Avilés 1934, làm. 11).
- C/ Serreta, Cartagena (Rodero 1986, làm. 1.3), Villaricos (Almagro Gorbea 1986).
- Cerro del Mar (Arteaga 1979).
- Cadis (Perdigones *et alii* 1987, fig. 50-54).
- Las Redes, Puerto de Santa María (Frutos *et alii* 1988).

Àmfores Mañá C1 (T-7.2.1.1.) (làm. 128.4-9)

Nombre d'exemplars: 15

Percentatge sobre el total d'àmfores: 22,05 %

Es tracta d'una àmfora de cos cilíndric, amb punta ogival proveïda de dues nanses de secció ovalada situades per sota l'inici de la carena, on continua un coll curt amb boca lleugerament exvasada i llavi extern caracteritzat per un perfil angulós. Les àmfores Mañá C1 foren estudiades per V. M. Guerrero (1986). Segurament la major part van ser fabricades en l'àrea del Sahel tunisià. Apareixen en contextos del darrer terç del segle III o principi del segle II a.n.e., tot i que el seu origen es podria remuntar a la primera meitat del segle III a.n.e. (Ramon 1995, 206), si tenim en compte les troballes de dues cambres funeràries amb inhumacions múltiples i successives de Melita (Bisi 1969-70; 1985, 23), que cobreixen del final del segle IV a la primera meitat del segle II a.n.e.; o l'àmfora d'aquest tipus recuperada posteriorment als clandestins, procedent del derelictes de la Secca di Capistello a les illes Lipari (Blank 1978), datat entorn del -300/-280 (Morel 1981, 62); o la tomba 5 de la necròpolis d'El-Hkayma a Mahdia, Tunísia (Ben Yunes 1988, XI.20)

datada a partir de la ceràmica de vernís negre en el primer quart del segle III a.n.e. (Morel 1981, 71). Totes aquestes àmfores estan difoses per les costes de la Mediterrània occidental, i són més abundants al llarg de la costa de Tunísia.

Els morters

Els morters d'origen centromediterrani de la forma Lancel 131 (Lancel 1987, 103-104) també són presents al jaciment, encara que en nombre escàs (làm. 130.1). La presència d'aquests morters en els jaciments preromans de Catalunya es pot considerar un fet relativament habitual. Així, se'n documenten exemplars a Ullastret, Puig Castellet de Lloret de Mar, Torre dels Encantats i Alorda Park (Conde *et alii* 1995, 14-15).

Olpes i gerres

Corresponen a peces de la forma Lancel 521 (Lancel 1987), típica de les produccions púniques centromediterrànies (làm. 130.4), però aquestes gerres van passar a ser imitades també a Eivissa i àdhuc molt possiblement en el món indígena, com mostren dos exemplars del jaciment de Margalef (Junyent 1972).

Relacionables amb l'àmbit púnic ebusità

Les àmfores

Les àmfores PE 14 (T-8.1.1.1.) (làm. 126.6-7)

Nombre d'individus: 3

Percentatge sobre el total d'àmfores: 4,41 %

Els precedents tipològics d'aquestes àmfores corresponen a les PE 13 (T-1.3.2.3.), àmfores de producció ebusitana que al llarg del segle V a.n.e. apareixen amb poca freqüència a les costes peninsulars: Empúries (Sanmartí Grego, Nolla 1986, fig. 18), Torre dels Encantats (Sanmartí 1986), Alorda Park (Sanmartí, Santacana 1992, fig. 80.1) i al Puig de Nao, de Benicarló (Oliver 1989). Les PE 14 són àmfores que comencen a prendre el perfil bicònic amb les superfícies acanalades en la zona de la carena; el coll és una continuació cilíndrica del con superior, i el llavi de la boca un engruiximent del mateix coll en secció ovalada. Les nanses són de format gran, arquejades i generalment de secció ovalada. El pivot és de perfil ogival, obert i llis. Se'n coneixen alguns tallers terrissaires a la mateixa Eivissa (AE-7, AE-20, AR-33, AE-36), i aquest model passà a ser imitat àdhuc als forns de Darró, a Vilanova i la Geltrú (López Mullor 1986-89). En general es daten al llarg del segle IV a.n.e., però creiem, com exposarem més endavant, que cal modernitzar aquesta datació a partir de les troballes de Darró i sobretot pels problemes de perduració de la ceràmica àtica. La seva distribució mostra un cert

grau de massificació, no sols en les illes Balears (derelictes d'El Sec i de Benisafuller), sinó sobretot al llarg de les costes peninsulars (Ramon 1995, 221-222).

Les àmfores PE 15 (T-8.1.2.1.) (lám. 126.8-9)

Nombre d'individus: 5

Percentatge sobre el total d'àmfores: 8,62%

Responen a l'evolució de les àmfores precedents, amb un coll més llarg i un llavi similar, però de cares normalment llises i en general el perfil bitroncocònic molt més estilitzat, amb les parets rectes; la superfície externa es presenta decorada amb canaletes. Produïdes en els mateixos tallers terrissaires que la forma anterior, es daten entre el final del segle IV i fins a un moment indeterminat de la segona meitat del segle III a.n.e. (Ramon 1995, 223). Com les anteriors, es reparteixen sobretot pels jaciments de les illes Balears i Pitiüses, i apareixen en menor percentatge al llarg de les costes peninsulars.

Les àmfores PE 16 (T-8.1.3.1.) (lám. 127)

Nombre d'individus: 30

Percentatge sobre el total d'àmfores: 44,11%

Nova evolució tipològica de la precedent, amb un cos molt més estilitzat i estret, tota la superfície recoberta d'acanalats, nanses circulars i llavi de secció triangular. Produïdes a Eivissa en els tallers ja esmentats en referir-nos a les àmfores més antigues, s'exportaven en grans quantitats a les illes Balears, així com a la costa peninsular, i es daten des d'entorn del -240/-220 fins al -190 (Ramon 1995, 223).

Les àmfores PE 22

Nombre d'individus: 1

Percentatge sobre el total d'àmfores: 1,47 %

Les PE 22 imiten amb tota probabilitat les àmfores massaliotes, i van ser produïdes a Eivissa. El seu llavi és exvasat i es dobla fins a ajuntar-se amb el coll, i deixa així el característic buit en el seu interior. Presenten una datació àmplia, entre els anys -350 i -200 (Ramon 1991, 116-117). Són poc abundants, i apareixen sobretot en el marc geogràfic de les illes Balears (Colònia de Sant Jordi, derelictes d'El Sec, Porto Pi, etc.) i a la costa catalana, al jaciment de les Sorres, a Gavà (Izquierdo 1992, fig.6).

Els morters

Els morters són els exemplars de ceràmica comuna de producció ebusitana més ben documentats. En el nostre cas (lám. 129.3), tots corresponen al tipus 3 (Ramon 1990-91, 266), que té una datació ampla entre els segles IV i III a.n.e. Amb datació del segle IV a.n.e. es documenten a Tarragona (Adserias *et alii*

1993, fig. 28.6) i l'Argilera (Sanmartí *et alii* 1984, lám. 13.87); amb datació no precisable, a la Torre dels Encantats, d'Arenys de Mar; i ja dins el segle III a.n.e., en el nostre jaciment i a les sitges de Can Bartomeu (Conde *et alii* 1995, 14).

Peces de vaixella de ceràmica grisa

Es tracta d'imitacions de la ceràmica àtica i foren estudiades per primera vegada pel prof. M. del Amo (1970). Tècnicament són peces recobertes per un vernís molt diluït que solament les tenia superficialment i per tant de difícil conservació. Solament n'hem reconegut quatre peces, si bé caldria una revisió molt més acurada d'altres fragments considerats com a ceràmiques grises indígenes o ibèriques. Dues peces corresponen a imitacions de la forma Lamb. 23, el "plat de peix" (lám. 130.10), sense que en coneguem la procedència estratigràfica. Un cas a part seria el fragment de vora poc reentrant i de parets gruixudes procedent del nivell 3 del carrer 3, que correspondria possiblement a un bol amb nansa horitzontal, de forma Lamb. 56 (Lamboglia 1952, 197), àmpliament coneguda entre les produccions d'aquestes característiques (Fernández, Granados 1980, fig. 4 i 5). Estratigràficament aquest fragment pertany al segle IV a.n.e. o principi del segle III a.n.e. Finalment, en relació amb aquestes produccions, cal assenyalar la boca trilobulada d'una enòcoa de molt petit format (lám. 130.6), que segurament es tracta d'un recipient per a perfums.

Relacionables amb un àmbit púnic indeterminat

Les àmfores

Nombre d'individus: 4

Percentatge sobre el total d'àmfores: 5,88 %

Corresponen bàsicament a dos models tipològics de vores. El primer està representat per vores de boca ampla i llavis engruixits, que superen els 160 mm de boca; aquests fragments (lám. 128.1-2) es poden relacionar amb les formes T-7.2.1.1. o T-8.2.2.1., ben representades en la zona de l'estret, on són considerades com a produccions de la zona atlàntica de Cadis amb datació dels segles IV-III a.n.e. (Ramon 1995, 225-226). No obstant això, el fragment conservat en el Museu de Solsona presenta en la seva pasta una gran similitud amb la pasta de les Mañá C1. Les T-8.2.1.1., a més de cobrir la zona de l'estret, apareixen principalment en el sud-est, però alguns exemplars arriben fins a les costes del Llenguadoc. Les peces de la segona variant (lám. 126.5; 130.9) resulten, per la forma del seu llavi, molt més indeterminades quant a filiació, però són properes a les T-6.1.2.1. centremediterrànies (Ramon 1995, 258-260), si bé per la qualitat

de la seva argila no es poden atribuir a les produccions de Tunísia ni de Sicília. A la vegada, també recorden les àmfores massaliotes del tipus 3 de Py (1978), però de nou les pastes són completament diferents. Un exemplar similar apareix a Alorda Park amb una datació entorn del -200 (Asensio 1995, lám. 42).

Les enòcoes

Destaquem la presència d'alguns fragments corresponents a gerres de perfil cilíndric on és identificable la vora trilobulada de les enòcoes, una forma originària del món púnic ebusità que amb posterioritat, al final del segle III a.n.e., fou imitada pels tallers indígenes. La principal característica d'aquests fragments és la qualitat de la seva pasta, que no és la típica de les ceràmiques comunes ebusitanes. Es tracta bàsicament d'una argila molt tova i d'estructura foliàcia que es desprèn en forma d'escates i presenta una tonalitat verdosa. Desconeixem la seva possible filiació.

Relacionables amb l'àmbit grecoitàlic

Les àmfores (lám. 126.1-4)

Nombre d'individus: 3

Percentatge sobre el total d'àmfores: 4,41 %

Aquest grup engloba un conjunt d'àmfores que tipològicament equivalen als models grecs, però que van ser produïdes a la península Itàlica (Benoit 1958). Presenten, doncs, una posició intermèdia entre les àmfores gregues occidentals i les pròpiament romanes o Dr. 1A. Es daten dins el segle III a.n.e. i bona part del segle II a.n.e., si bé sembla que la seva presència a les costes catalanes no es va iniciar fins al desembarcament de les primeres tropes romanes, l'any -218. Les seves argiles presenten gran variabilitat, la qual cosa indica la multiplicitat dels seus centres productors (Tchernia 1987). S'han efectuat diversos intents de classificació tipològica d'aquestes àmfores, però en general tenen sempre en compte l'àmfora sencera i per tant resulten poc útils quan solament disposem de les vores (Lyding Will 1982). La classificació de M. Py al *Dicocer* tampoc resulta de gran utilitat, atès el petit format de reproducció de les peces (Py 1993), i de moment l'estudi més detallat ens l'ofereix un treball recent a propòsit de les troballes d'Alorda Park (Asensio 1995), que tracta la inclinació dels llavis. Els pocs exemplars apareguts a Tornabous corresponen als grups 2-3 d'Alorda Park, que en aquest jaciment es daten entorn de l'any -200. L'escàs nombre d'àmfores grecoitàliques aparegudes és un element cronològic a tenir en compte per atorgar la datació final del jaciment.

Ceràmica de cuina de tipus mediterrani

A diferència dels jaciments de la costa, el Molí d'Espígol ha proporcionat molt pocs vasos d'aquestes ceràmiques importades procedents de centres productors múltiples i, per ara, indeterminats, situats versemblantment en el món grec, púnic o llatí. Els vasos s'assimilen a les *lopades*, amb els seus característics llavis reentrants amb motlures per acoblar-hi les tapadores (Bats 1988). Tots els exemplars apareguts tenen una datació del final del segle III a.n.e. i principi del segle II a.n.e. En destaca una cassola (lám. 130.3) que presenta una forma posteriorment recollida en el repertori de la ceràmica comuna romana com a forma 4 de Vegas (1973). Per contra, resulten molt abundants les olles i gerres de perfil en S, que anomenem de tipus Tornabous i que presenten pastes similars als exemplars anteriors. Però la seva massificació i la filiació tipològica a partir de formes indígenes fan pensar en el caràcter no exogen d'aquests recipients.

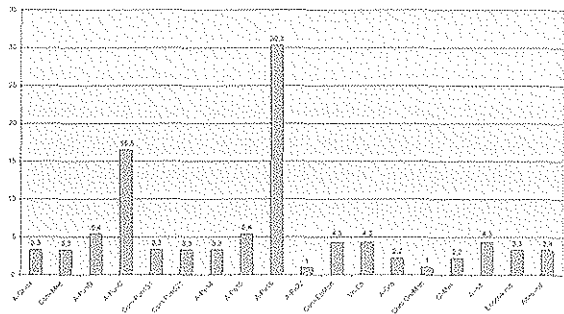

Figura 38. Distribució de les diferents produccions d'àmfores i de ceràmica comuna d'importació.

EL COMERÇ D'ÀMFORES AL MOLÍ D'ESPÍGOL

"Parmi le vaste échantillonnage céramique de l'époque que nous considérons, les conteneurs sont donc les seuls objets à refléter un commerce qui comptait réellement" (Morel 1983). Partint del criteri exposat per J. P. Morel, una de les primeres tasques investigadores portades a terme a partir del 1987, a fi d'omplir el buit d'informacions en què es trobava el jaciment del Molí d'Espígol, fou establir els primers inventaris en referència a les àmfores aparegudes en aquest jaciment (Cura, Sanmartí 1986-89). En aquest primer treball s'assentaven les bases per a un coneixement fins aleshores no degudament valorat, a excepció de la memòria no publicada de Mn. Llorens, respecte a la important presència de productes amfòrics procedents o relacionables amb el comerç púnic a les terres de l'interior de Catalunya, que fins llavors solament es reconeixia

en relació amb la franja costanera com a resultat de redistribucions comercials a través d'un possible sistema de cabotatge. Actualment disposem de més de mig centenar d'àmfores individualitzades a partir solament de la valoració dels fragments pertanyents a les vores, però advertim que el nombre esdevé molt més elevat si hi afegim altres fragments com ara les nanses o fragments informes corresponents al cos. Els simples percentatges resulten espectaculars per adonar-nos de la importància que adquireixen en el jaciment els recipients amfòrics relacionats directament o indirectament amb el comerç púnic (fig. 38).

	AMF PE14	AMF PE15	AMF PE16	AMF PUN C	AMF PUN D	AMF IND	AMF GRE	AMF GRITA	COM EB	COM PUN	COM GRE	CER COM
E17			1				1		1			
E19				1								
E20		1	1	1					1			
E21		1	1			1						
E22				1								
E29				1								
E27								1				
E18/26												1
E25										1		
P/6		1								2		1
C3(MM)			7				1	1	2			
C3(AL)			4	1								
C3(MC)		1	3						2	1		
C4				1					1			
E297					1				1			
E260		1										
E261						1						
E201			1									
E62				1								
C5(MC)											1	
C5(MM)				1	1	2						
E87/88			1								1?	
E86									1			
E84	1											
E81					1							
E80			3								1	
E1			1									
Rampa	1			1								
E42	1											
C8		1										
Torre					1				1			

Figura 39. Taula tipològica i de quantificació de les àmfores i ceràmiques comunes d'importació.

La pràctica totalitat d'aquests fragments amfòrics han aparegut en els estrats equivalents a la fase de Tornabous II, és a dir, cronològicament s'han d'emmarcar dins les datacions tradicionalment admeses del final del segle III a.n.e. o principi del segle II a.n.e. (fig. 39). Hem d'afegir que la major part dels fragments dels quals coneixem la procedència en el jaciment es troben ubicats al llarg del carrer 3, i són molt més abundants en les estances pertanyents a l'ES-B. Per contra, fora d'aquest sector les troballes

són esporàdiques. En l'estat actual de la investigació no es reconeixen les àmfores que corresponen als estrats de la fase de Tornabous III, ja que si bé s'han trobat alguns fragments pertanyents a cossos, no s'ha identificat cap vora, ni cap d'aquests fragments ofereix les característiques de les típiques argiles púniques i ebusitanes.

La gran presència d'àmfores considerades tradicionalment com a ebusitanes al Molí d'Espígol ens planteja algunes qüestions:

a) Sobre la problemàtica d'identificació de les PE 15. En primer lloc, hem de destacar el problema que representen les PE 15, poc abundants en general quant a la seva difusió tenint en compte que tradicionalment se'ls atorga un ventall cronològic molt ampli des de final del segle IV fins a un moment indeterminat del segle III a.n.e. (Ramon 1995, 223). D'altra banda, la seva identificació no és evident quan solament es disposa de la vora, ja que les petites variacions del perfil del llavi les fan similars a les PE 14 o PE 16.

b) Sobre la cronologia de les PE 14. Cal revisar la concepció tradicional segons la qual es tracta d'àmfores ebusitanes del segle IV a.n.e., sobretot a partir de la troballa d'un forn a Darró (López 1986-89) que produïa aquestes àmfores al llarg del segle III a.n.e., sense que s'hagi pogut constatar en les seves argiles cap diferència apreciable respecte de les peces produïdes a Eivissa. Per altra part, la confusió anteriorment referida a les PE 15 es fa palpable quan el seu excavador ens assenyalava que el forn produïa PE 15, mentre que per a J. Ramon són PE 14. Les associacions entre PE 14, PE 15 i PE 16 són evidents no sols al Molí d'Espígol, sinó a molts altres jaciments de la costa.

c) Sobre el camí d'arribada d'aquestes àmfores al Molí d'Espígol. S'ha considerat sempre que les àmfores eren produïdes a Eivissa, i que es comercialitzaven a través d'un comerç de cabotatge exercit pel món grec d'Empúries, tot i la validesa de l'eix Ebre-Segre per transportar les àmfores fins a Tornabous (Cura, Sanmartí 1986-89, 278). Però creiem que avui, després de la notícia del forn de Darró, la qüestió ha esdevingut molt més complexa i s'hi comença a entreveure la importància de la zona de Tarragona. Així, el forn de Darró complementa la vella troballa del forn de Fontscaldes (Colominas, Puig i Cadafalch 1923). Les dues descobertes estan separades gairebé per un segle, però ambdues s'han fet en un mateix territori no gaire ric en jaciments ibèrics, la qual cosa en certa manera avalaria la possible existència d'una concentració de població en un nucli important que de ben segur correspon al precedent més antic de l'actual Tarragona, desdibuixat durant anys per les tro-

balles d'època romana i del qual comencem a tenir alguns testimonis concrets (Adserias *et alii* 1993). Tot comença a apuntar, doncs, que en el segle III a.n.e. hi havia als entorns de Tarragona uns condicionants que feien d'aquesta contrada una espècie d'empori amb plena activitat industrial (presència de forns terrissaires), explotació de la vinya (excedents envasats en àmfores) i una activitat comercial no sols orientada als contactes mediterranis (còpia dels prototipus amfòrics ebusitans), sinó també amb una projecció vers un rerepaís constituït essencialment per les planes de l'Urgell, a les quals s'accedeix a través de la Conca de Barberà.

Tot aquest cúmul de condicions originà l'aparició dels cossetans com una nova organització politico-administrativa, documentada a partir de la conquesta romana (PLIN. HN 111.76), que disposava de dues ciutats: Tàrraco i l'*oppidum* de Subur (Ptol. Geog. 11.6.17). L'element púnic ebusità sembla tenir, doncs, un paper important en la configuració d'aquest món, avalat per l'òrbita de Cartago, d'on procedeixen les àmfores Mañá C i D. Així, l'existència al nord de l'Ebre d'un enclavament comercial relacionat amb el món púnic justifica la referència "els bargusis, cansats de l'imperialisme cartaginès" (Liv. 21.19.6) i la primera acció de Roma l'any -218, que culminà no sols amb la fundació de Tàrraco com a base militar en aquesta contrada, sinó amb l'intent, l'any següent, d'apoderar-se d'Eivissa. Les darreres àmfores que apareixen a Tornabous corresponen a models grecoitàlics similars a les del derelictes del Grand Congloué 1 (c. 205-190 a.n.e.) (Benoît 1961) i van acompanyades d'altres àmfores originàries del món grecooriental i sobretot de vasos de vernís negre de tipus campaniana A. Suposen la refermança del comerç itàlic a la zona i en definitiva la fi del predomini comercial púnic al nord de l'Ebre, on els nous models d'àmfores ebusitanes les PE 17, característiques del segle II a.n.e., són totalment absents al Molí d'Espígol i escassos en general a les costes catalanes.

El paper comercial d'Eivissa

Els recipients amfòrics importats ens mostren clarament la influència d'un comerç púnic; els pocs exemples d'àmfores considerades com a gregues són, doncs, esporàdics al Molí d'Espígol. Però aquesta escassa presència grega en relació amb les àmfores també es constata al llarg de la costa catalana. En teoria, si acceptem que les produccions de vernís negre del Taller de les Petites Estampilles arribaven a la península Ibèrica via Empúries a través de Massàlia, aleshores caldria parlar d'un comerç massaliota com a mínim al llarg del segle III a.n.e., el qual es reflectiria sobretot en la presència d'àm-

fores de les formes AM-5 i AM-6 de Py i vaixel·la comuna a torn de pasta clara massaliota. Al territori del Llenguadoc oriental, és a dir, a partir de la riba esquerra de l'Hérault, sembla que aquestes condicions es donen realment. Les àmfores i la vaixel·la de pasta clara massalotes tenen un domini absolut als *oppida* de la Vaunage i al port de Lattes (Py 1990a, 74-78). Però en el Llenguadoc occidental la situació varia i ja no és tan evident: es manté una presència important d'àmfores massalotes a Montlaurès, amb un 40%, però la resta, el 60%, són àmfores de tipus ibèric, al llarg de la segona meitat del segle III a.n.e. (Passelac *et alii* 1990, 139). Les àmfores massalotes passen tan sols a assolir l'11% a Roses, i pràcticament sembla que es donen percentatges similars a Empúries, Ullastret i Mas Castellar de Pontós (Martín Ortega 1990, 163). Però a partir de l'Empordà i vers el sud les àmfores massalotes són excepcionals, com en el cas de l'Alorda Park, i per descomptat ja plenament superades en percentatge per les importacions d'àmfores del món púnic (Sanmartí 1990, 175).

En resum, sembla que es dibuixen clarament quatre àrees comercials: una de plenament massaliota, a l'orient de l'Hérault; una de mixta, que comparteix encara alts percentatges d'àmfora massaliota però amb una presència massiva de productes qualificats de procedència ibèrica (àmfores i vernís negre dels Tallers de Roses), al Llenguadoc occidental; el territori de l'Empordà, on arribaven les darreres importacions de Massàlia; i finalment la resta de costa catalana, on la influència massaliota és substituïda pels contenidors d'origen púnic, com mostra el poblat del Turó del Vent a Arenys de Mar, on les àmfores originàries del món púnic assoleixen pràcticament el 97,2% del total d'àmfores importades (Sanmartí 1990, 175).

Aquest increment de la importància púnica a partir d'Eivissa queda palès no sols des del punt de vista de centre productor, sinó fins i tot com a redistribuïdor d'un transport marítim comercial que pràcticament forma un triangle entre Cartago, la costa occidental de Sicília i la mateixa Eivissa, passant per l'illa de Sardenya, on apareixen esporàdicament les àmfores nord-africanes T-4.2.1.5. i posteriorment les T-4.2.1.2. i les T-7.1.2.1. Eivissa es va convertir en un centre productor, distribuïdor i redistribuïdor de diversos productes, i fins i tot s'ha apuntat una especialització ebusitana en la producció de vi. El seu paper productor d'excedents agraris es veu reflectit en aquest text: "al menos desde la primera mitad del siglo IV a.C. prácticamente existen establecimientos rurales por toda la isla, como refleja principalmente la distribución de las necrópolis. A partir de entonces el crecimiento económico es

constante, en especial desde el siglo III, participando Ibiza en las principales corrientes comerciales del Mediterráneo Occidental" (Gómez Bellard 1986, 187). Així, aquesta especialització convertí Eivissa en deficitària d'altres productes bàsics (Ramon 1991, 149), fet que explicaria la relació de l'illa amb Empúries-Roses, i sobretot amb la costa catalana.

Va ser aquesta especialització agrícola del segle IV a.n.e. la que originà l'increment d'àmfores del model anomenat PE 14, que ocuparen un paper hegemònic en l'àmbit de la Mediterrània occidental, projectat sobretot sobre la costa peninsular des del cap de Gata fins al Pirineu. Fruit d'aquests contactes aparegueren les PE 22 o imitacions ebusitanes de les àmfores massaliotes (Ramon 1991, 116). La descoberta de Darró (López 1986-89, 65) i la seva relació directa amb Eivissa resulten molt interessants i ens obliguen a replantejar algunes qüestions de la visió tradicional entorn del comerç emporità, el qual hauria quedat restringit bàsicament al llarg de les costes entre el Llobregat i l'Hérault, mentre que el comerç de la resta de la costa peninsular de Llevant passà a mans púniques ebusitanes. La relació entre Eivissa i Roses-Empúries també queda palesa en l'adopció del sistema púnic en el patró de les dracmes d'Empúries i Roses (García-Bellido 1994). Per altra part, ja hem vist anteriorment com entre ambdues ciutats sembla que es va establir una compartimentació de funcions: una de comercialització marítima per Roses i una altra de comercialització vers el *hinterland*, cas d'Empúries-Ullastret (vegeu més amunt). Aquesta inclinació d'Empúries-Roses vers el món púnic evidentment devia molestar l'antiga metròpoli, Massàlia, que veia com la influència púnica li anava limitant els mercats.

Per a nosaltres, una vegada més el problema té un transfons cronològic, motivat per la pràctica d'atorgar datacions altes a la ceràmica àtica. Les condicions de tots aquests canvis amb la incertesa cronològica s'han d'ubicar dins la segona meitat del segle IV, i amb preferència vers el darrer quart, per mantenir-se fins al final de la I Guerra Púnica. La derrota cartaginesa (-241) i, amb aquesta, la pèrdua de Sicília i Sardenya a favor de Roma van cridar de nou l'atenció de Cartago sobre la península, i l'ocupació militar comandada per Amílcar Barca, l'any -238, implicà un ressorgiment econòmic de tot tipus en què es van veure implicades gran part de les comunitats de la Mediterrània occidental. Això es reflectí en una nova distribució massiva d'àmfores: d'una banda tindríem les produccions de Cadis (T-12.1.1.1. i sobretot les T-12.1.1.2.) a la zona sud; de l'altra, el paper d'Eivissa no només a les costes peninsulars, amb una nova massificació de les PE

16 i les produccions finals de la PE 15 que les acompanyaven, sinó possiblement també com a intermediària de les àmfores nord-africanes Mañá D i Mañá C1, en reprendre les relacions amb Empúries-Roses, i per primera vegada d'una manera evident sobre la zona del sud-est, on fins a aquell moment no sembla que la presència ebusitana revestís gaire importància.

És doncs en aquesta segona meitat del segle III a.n.e. que hom pot admetre que gràcies a la relació Eivissa-Roses hi ha la possibilitat que la distribució conjunta d'àmfores púniques i vaixella de vernís negre dels Tallers de Roses formés part del mateix carregament. Així, Eivissa hauria comercialitzat part del seu carregament a Roses (que aquesta redistribuiria dins la seva zona d'influència, el Llenguadoc occidental); alhora, hi adquiriria la vaixella de vernís negre, i, prosseguint vers el sud, distribuïa la seva càrrega en els enclavaments indígenes costaners, on comprava nous productes per a les seves necessitats o per al comerç. D'aquesta manera s'hauria format un circuit tancat entre Eivissa, Roses i el sud-est. I un cop delimitada la influència real de les colònies gregues al nord del Llobregat, ens queden molt més clars alguns aspectes històrics que fins al present no tenien gaire justificació:

a) En primer lloc, el Tractat de l'Ebre, que signà per part púnica Asdrúbal i no el senat de Cartago, establí, com tots els tractats, limitacions en referència a Roma i els seus aliats, i així instaurà una frontera a l'Ebre que restringia tota expansió a Massàlia, fet que representava un retrocés respecte al tractat de l'any -348, deixava les mans lliures al general cartaginès per actuar en aquella zona amb un esperit de regeneració de l'imperialisme cartaginès a partir de Cartago Nova i, en certa manera, invalidava el tractat d'amistat entre Sagunt i Roma.

b) Però a la vegada, com tots els tractats, no imposava cap limitació a la banda púnica i no exclouia la llibertat d'aquests per comerciar en la zona nord. Es pot entendre ara, en primer lloc, aquella menció de Livi a propòsit que els bargusis estaven cansats de l'imperialisme cartaginès (Liv. 21.19.6), i en segon lloc, la raó per la qual els exèrcits romans establiren la seva base militar fundant Tàrraco, i a partir d'aquí, l'any següent, van intentar apoderar-se d'Eivissa.

c) L'objectiu militar romà sembla aleshores simple i ràpid: eliminar la presència i els interessos púnics al nord de l'Ebre, conquerir Eivissa i, des d'aquesta, llançar-se sobre el sud-est i Cartago Nova. El fracàs davant Eivissa capgirà els esdeveniments i perllongà el conflicte amb una guerra de desgast sobre el front de l'Ebre que, de fet, Roma no va superar fins a l'arribada de Publi Corneli Escipió l'any -210.

CERÀMIQUES I ALTRES ELEMENTS DEL MÓN INDÍGENA

TIPOLOGIA I CRONOLOGIA

Ceràmiques "ibèriques" a torn

Recipients d'emmagatzematge

Les grans tenalles amb o sense broc

En l'estat actual de la investigació del Moli d'Espigol, les grans tenalles com a recipients destinats essencialment a l'emmagatzematge es detecten en la fase de Tornabous III, a partir de dos exemplars probablement sense broc que s'han pogut reconstruir, procedents de l'estança 3 (lâm. 179-180). Aquestes dues tenalles tenen una capacitat entorn dels 60 litres i grans nanses cilíndriques en nombre de quatre. Una, que conserva la vora, és horitzontal, engruixida i de perfil en forma de sac, i correspon al tipus anomenat d'*l'iduratin*, molt comú a la vall de l'Ebre (Bosch Gimpera 1928). L'altra té una argila de color rosat i de textura aspra, presenta una engalba blanquinosa mal repartida i es troba decorada a bandes pintades en roig. Aquesta darrera característica l'apropa a les tenalles d'El Amarejo (Broncano, Blázquez 1985, 250) i del Cerro de la Cruz a Almedinilla (Vaquerizo *et alii* 1992, 70-72).

Al llarg de la fase de Tornabous II les grans tenalles són ja fabricades amb la típica ceràmica ibèrica i en general presenten ja parets molt primes. Se'n distingeixen dues variants tipològiques: les de perfil cilíndric, amb una capacitat entorn dels 35 litres, i les de perfil ovalat, amb una capacitat que sobrepassa els 40 litres. La seva altura oscil·la entorn dels 60 cm, i les de perfil ovalat ocupen aproximadament una superfície d'1 m²; en relació amb el format general de les estances, entre 14 i 16 m², la seva presència determina en certa manera la funció domèstica de l'estança com a magatzem. No obstant això, ambdues variants presenten majoritàriament un nou element funcional a tenir en compte: la presència d'un orifici amb broc vessador situat en el seu terç inferior. Aquest element nou allunyaria les grans tenalles de la funció de recipients d'emmagatzematge per a gra, tradicionalment acceptada, i els atorgaria un propòsit específic. Així, les primeres interpretacions al respecte foren que aquests vasos amb broc vessador podien servir per a l'elaboració de cervesa (Giró 1958), opinió que fou criticada per altres investigadors argumentant que no es constata en les fonts històriques cap referència a aquesta beguda entre les poblacions preromanes del territori català. Posteriorment s'ha suggerit que aquesta modalitat de vas amb broc fos l'equivalent dels cubells per a la bugada, i que la seva principal funció era el rentat de la llana (Lillo 1981).

Així i tot, creiem que la interpretació més versemblant és la que veu en aquests recipients la funció d'emmagatzematge d'aigua, tenint en compte que l'aigua escasseja durant els mesos d'estiu en les zones de clima semiàrid i, per tant, les darreres provisions d'aigües procedents de les basses resulten tèrboles. Així, emmagatzemant aquestes aigües, el fang es decantava i quedava dipositat per sota del nivell del broc, i s'obtenia d'aquesta manera una millor qualitat del líquid (Maluquer de Motes 1982; Conde 1987). Exemplars similars apareixen en els poblats veïns de la zona: Pla de les Tenalles de Granyanella (Conde 1988, fig. 3.b), la Pedrera de Valfogona de Balaguer (Maluquer de Motes *et alii* 1959, fig. 14), Margarlef (Junyent 1972, 92), Gebut (Lara Peinado 1969-70, 75) i Puig Pelegrí a Lleida (Camps, Pita 1960, 289). Amb tot, admetem que es poden trobar arguments a favor i en contra de totes aquestes interpretacions, de manera que creiem que tots aquests vasos possiblement acomplien funcions múltiples segons el cicle d'activitats desenvolupades en el transcurs de l'any (rentat de llana a la primavera, contenidors per a aigua a l'estiu, fabricació de cervesa a la tardor), i quan no tenien cap possible funció específica acabaven servint per guardar-hi altres petits vasos ceràmics, com quedà testificat en l'estança 3 durant les excavacions de 1971.

Retornant a les característiques morfològiques que presenten ambdues variants anteriorment ressenyades, podem comprovar que no hi ha entre ambdues cap diferència respecte a la qualitat de les argiles, la manera de tractar les bases, les nanses –sempre de cinta o semicirculars amb solc dorsal– i la coccio. Quant a les vores, aquestes tenen diverses variants però totes relacionables amb els característics perfils en forma de "cap d'ànec":

- La típica vora en forma de "cap d'ànec" amb l'aresta horitzontal vers l'exterior: lâm. 13.8.
- La forma de "cap d'ànec" pràcticament vertical: lâm. 5.6; 45.1.
- Amb l'aresta horitzontal vers l'interior: lâm. 5.7; 6.11.
- Vora gruixuda amb aresta petita pel desenvolupament de l'amplada del solc superior: lâm. 80.5.
- Vora plana, horitzontal i gruixuda, que és una forma antiga que ja hem mencionat a la fase de Tornabous III: lâm. 6.10.
- Vora plana, horitzontal i gruixuda, amb tres solcs a la cara superior: lâm. 9.9.
- Vora plana i horitzontal amb un ample gran solc superior, que és la forma més abundant: lâm. 5.5; 12.6; 14.5; 71.2; 132; 133.
- L'anterior, però inclinada: lâm. 6.3.
- Vora arrodonida similar a la de les àmfores de boca plana: lâm. 18.7.

De fet, els perfils de la majoria de les vores d'aquests grans recipients, amb presència de solcs o motlures, mostren que aquestes van ser concebudes per acoblar-hi una tapadora, segurament de fusta, element que no s'ha conservat.

Les tenalles amb boca de doble vora

Es tracta de vasos de capacitat alta (de 15 a 20 litres) que tant poden correspondre a perfils cilíndrics com ovalats, i que presenten com a característica pròpia una boca complexa formada per doble vora, la qual en realitat correspon a una variant dels perfils del tipus "cap d'ànec", on l'aresta, ara aixecada, forma la vora exterior i la part arrodonida, també aixecada, constitueix la segona vora, molt més a l'interior de la peça; queda entre ambdues una paret amb motlures o canaletes. En cap dels exemplars reconeguts, ni a Margalef (Junyent 1972, fig. 13-14) o en el Tossal de les Tenalles (Serra Ràfols, Colomines 1958-62) ni en l'exemplar (lâm. 139.2), no es detecta la presència de broc vessador, i d'altra banda tots tenen la característica comuna de presentar una rica decoració pictòrica que pràcticament recobreix tot el vas: en els exemplars de Margalef i del Tossal de les Tenalles es tracta de frisos decorats amb motius vegetals, i en l'exemplar del Molí d'Espígol és a base de línies ondulades o aigües alternant amb formes de palmeta. De fet, són els vasos més rics en decoració entre l'anomenada "ceràmica ibèrica" de les contrades occidentals de Catalunya.

A més, de la diferenciació quant al perfil de les tenalles, podem també establir dues variants respecte a les característiques de les seves boques complexes:

a) Amb una vora constituïda per l'aresta aixecada i canaletes en la paret que es perllonga cap a l'interior del vas, per doblar-se i constituir la segona vora. Representades per alguns fragments mancats de context de les excavacions del prof. Maluquer de Motes.

b) Amb boca menys complexa, en no presentar la paret entre ambdues vores cap tipus de motllura, i segona vora vertical i arrodonida. Representada pels fragments de la lâm. 21.3 i lâm. 9.8. Amb aquest sistema de doble vora, resulta evident que les tenalles havien de portar una tapadora de ceràmica, però de moment no l'hem poguda reconèixer.

Les gerres amb broc

Es tractaria de les equivalents de format reduït de les grans tenalles, amb una capacitat entorn dels 15 litres. Són molt abundants, i la seva funcionalitat devia ser la mateixa que la descrita per a les grans tenalles, bàsicament per contenir aigua. Com aque-

lles, les seves vores són majoritàriament en perfil de forma de "cap d'ànec". Tipològicament se'n poden diferenciar dues variants:

a) Les que segueixen el mateix perfil que les grans tenalles de cos cilíndric, amb una alçada de 40 a 45 cm i sense cap tipus de decoració: lâm. 139.1-2; 140.

b) Les de perfil el·lipsoïdal amb parets convexes, de menor format, una alçada entre 30-35 cm, i sempre decorades amb bandes pintades: lâm. 141-143.

Aquests vasos són molt corrents des de les troballes de brocs en tota l'àrea considerada ibèrica, i foren estudiats per M. J. Conde (1987), que els va datar entre el segle V a.n.e. fins al segle I a partir del vas atípic de Puig d'en Planes conservat en el Museu Episcopal de Vic. Creiem que aquesta atribució inicial en el segle V a.n.e. resulta exagerada, ja que s'obté a partir de les datacions altes de les ceràmiques d'estil àtic; de fet, en la fase de Tornabous III no s'han trobat brocs i només un, el representat a la lâm. 19.5, en presentar una qualitat d'argila oxidada groguenca i porosa, podria correspondre a una peça atribuïble a aquesta fase antiga.

Les gerres de perfil ovalat o lleugerament carenat

Corresponen a les típiques gerres de format petit, amb una capacitat entre 5 i 10 litres. N'hi ha moltes variants, però d'una manera generalitzada es poden agrupar en tres models segons el seu perfil i tipus de vores.

a) El primer correspon a gerres similars a la segona variant del grup anterior, però sense broc. Com aquelles, presenten una decoració pintada a bandes: (lâm. 144; 145.1); però alguns exemplars inclouen també motius pintats de semicercles: (lâm. 145.2; 146). Les nanses són de cinta i verticals, però també se'n poden trobar de cilíndriques i en posició horitzontal. Les vores són variants de la forma de "cap d'ànec".

b) La segona, poc representada, es caracteritza per les vores exvasades i pràcticament horitzontals que conserven encara un solc poc profund. Molt possiblement són gerres de perfil pràcticament globular: (lâm. 39.3; 42.2; 49.4-5; 69.1). En general aquesta segona variant és tardana i substitueix les gerres dotades de la característica vora de "cap d'ànec".

c) El tercer model presenta una característica vora exterior inclinada de secció triangular, sense motlures ni solc. Constitueixen els exemplars obrats a torn més antics que han permès reconèixer la seva forma. Es tracta de gerres de format mitjà, amb una capacitat d'uns 5 litres, i de perfil ovalat (lâm. 74.2; 78.2-3).

Aquestes gerres apareixen en els nivells anteriors a Tornabous III, al mig d'un ambient caracteritzat per

ceràmiques fetes a mà, i en general la seva pasta oscil·la des del color groguenc i de textura poc dura a un color beix quan l'argila agafa més consistència. Generalment es presenten pintades a bandes fines i amples, sobretot el llavi, i el color també oscil·la entre el violeta per a les pastes groguenques i un vinós-marró per a les de textura dura. Aquestes gerres també estan ben representades al llarg de la fase de Tornabous III, si bé aquí ja trobem alguns exemplars amb les característiques comunes de la ceràmica anomenada "ibèrica". En aquesta fase s'hi comencen a notar algunes modificacions, com la pèrdua del coll diferenciat o l'aparició d'un solc sobre el llavi, que denoten ja l'evolució d'aquest vers els tipus anomenats de "cap d'ànec": làm. 3.11-12; 15.3; 21.4; 24.6; 25.1-2; 27.3; 30.3; 37.3 i 9; 48.2; 54.1; 56.7.

Gerres amb vora de tipus amforoide

Aquest grup inclouria totes les peces ceràmiques que corresponen globalment a recipients tipus gerra que presenten vores amb seccions similars a les de les àmfores. De fet, en desconeixem els perfils del cos, si bé de nou es pot intuir que hi ha formes de tipus ovalat i també de tipus cilíndric. Alguns vasos tenen la característica vora aixecada i arrodonida, com l'exemplar (làm. 163.7), aparegut en l'estança 3 ple de grans d'ordi (2,5 kg) durant la campanya de 1971 (Maluquer de Motes *et alii* 1971, 31), o el que es reproduïx a la làm. 149.1, amb argila de color gris, així com altres fragments: làm. 6.1; 10.3; 15.2; 25.3; 28.3; 41.7. Generalment totes aquestes vores presenten indicis que els vasos estaven decorats amb pintura a bandes. Altres presenten la vora de secció triangular, però a diferència de les àmfores, aquestes gerres tenen la superfície superior horitzontal i no inclinada vers l'interior de la boca: làm. 18.5; 64.3; 69.5. Finalment, a la tercera variant el solc apareix sobre la vora plana de tipus de "cap d'ànec": làm. 12.8.

Els pots troncocònics

No és una forma gaire corrent, ja que se n'han identificat pocs exemplars: làm. 18.6; 67.4. Presenten una vora poc desenvolupada del tipus de "cap d'ànec", un perfil de carena alta i cos troncocònic de parets rectes. Algunes peces inclouen una decoració pintada a bandes. Aquesta forma es desenvolupà essencialment entre les anomenades ceràmiques celtibèriques (Sacristán 1992). Estratigràficament apareixen en la fase tardana.

Les àmfores de boca plana

Les àmfores anomenades "ibèriques" constitueixen una evolució de l'àmfora d'origen fenici T-10.1.2.1.

o Chelbi 2 (Ramon 1995, 230), que perden el bombament del seu terç inferior per adquirir una forma cònica, i, així, un perfil en forma de "pastanaga". Aquesta variació en la forma es deu a la seva adequació a un transport essencialment terrestre, i permet l'encaix del recipient amfòric a l'interior d'una sàrria per al seu transport a lloms d'un animal. Per aquest mateix motiu, les parets són molt més primes, per perdre pes, i les dues nanses verticals situades sota l'espatlla perden també grandària i solament tenen la funció de travar el recipient per evitar-ne el balanceig. La seva altura, entre 75 i 80 cm, també és una mida raonable per quedar protegides pel cos de l'animal i evitar que pengin excessivament. Quant al seu pes, un cop plenes devia ser d'uns 40 kg; això permetia carregar quatre àmfores per animal.

Els primers exemplars d'àmfores, poc abundants encara, apareixen en la fase de Tornabous III a partir del segle IV a.n.e., i encara presenten llavis alts i arrodonits: làm. 24.9; 53.4-6; 75.8-9. Però també ja apareixen alguns exemplars amb una forma de llavi molt més evolucionada, de secció triangular: làm. 23.6; o amb solc superior: làm. 53.3. Al llarg de la fase de Tornabous II, la presència d'àmfores s'intensifica i la majoria dels fragments presenten una de les dues variants que eren minoritàries en la fase anterior, és a dir, la de secció triangular: làm. 6.2; 8.5; 14.2-3; 21.5; 28.4; 29.1; 39.2; 43.1 i 3; 52.1; 68.1; 69.4; 70.1; 73.2; 175; 178; o la que presenta solc: làm. 6.9; 8.3-4; 11.2; 43.4; 70.8; 72.6; 74.1; 174; 177. Per contra, disminueixen els llavis aixecats: làm. 8.6-7; 19.10; 72.3. I apareixen dues variants noves, l'una de llavi arrodonit i baix: (làm. 2.3; 18.3; 19.8; 33.2; 80.3; 176); i l'altra ja sense llavi: (làm. 14.1; 41.6).

Els càlats i altres formes similars

Els càlats

Amb el nom de *La producció ceràmica en el món ibèric: el kalathos, anàlisi i classificació*, M. J. Conde presentà l'any 1990 la seva tesi doctoral, la qual oferia per primera vegada una síntesi de les diferents produccions terrissaires ibèriques que elaboraven la forma anomenada càlat (*kalathos*) o "sombreiro de copa" (Conde 1992b). Per la seva originalitat tipològica, el càlat és un dels exponents més característics de l'anomenada "ceràmica ibèrica", fins al punt que durant els primers anys de la nostra arqueologia la seva presència constituïa per si sola un "fòssil director" per catalogar el jaciment o la troballa com a pertanyent al món ibèric (García Bellido 1936; 1957). Això no obstant, avui sabem que aquesta forma ceràmica adquirí la seva màxima difusió als segles II i I a.n.e., és a dir, durant el perí-

ode ibèric tardà, en plena romanització (Conde 1992a), i això en certa manera explica per què aquesta peça ceràmica apareix en contextos geogràfics forans al món peninsular: illes Balears (Nicolàs, Conde 1993), costes del Llenguadoc i Provença (Conde 1991) i Itàlia (Bencivenga 1984), on molt possiblement va ser imitada per alguns tallers locals (Guerin 1986).

Així, l'aparició dels càlats fora del marc peninsular es relaciona amb una activitat comercial (Santos 1982-83), on aquestes peces haurien servit com a contenidors de certs productes, com la mel, salaons de peix o fruits secs (Gómez 1945, 273; Beltrán 1970, 493), però atesa la seva morfologia resulta difícil acceptar que es puguin considerar com a contenidors. Per tant, com assenyala la mateixa M. J. Conde, s'ha de rebutjar el seu caràcter de vas contenidor i acceptar solament les dades que ens poden oferir els dos contextos on apareixen: el domèstic i el funerari. Evidentment hem de ser prudents en la valoració dels càlats en el context funerari, car en alguns casos es podrien considerar com un element més de l'aixovar funerari, i en altres com a urnes per contenir les cendres del difunt. En el primer cas, el càlat continuaria tenint caràcter domèstic, com a acompanyant del difunt al més enllà, mentre que en el segon cas podria tenir un caràcter excepcional, a manera de vas supletori de l'urna en contextos funeraris pobres.

Amb tot, és interessant destacar que la majoria de concentracions de càlats amb caràcter funerari apareixen en les necròpolis italianes de Castiglione (Lamboglia 1954b, 117-125, fig. 30-52), Belona (Camporeale 1985, 105), Fosso delle Cenelle (Mazzolai 1970, 49), Tarquinia (Cavagnaro Vanoni 1970), Bandita (Rapezzi 1968, 23, fig. 7), etc., precisament totes situades a Etrúria, d'on procedeixen les produccions etrusques de vernís negre del Cercle de la B que en aquella època arribaven majoritàriament a la península, i on, per altra part, es trobaven els dominis patrimonials de la família dels Escipions; per tant, no es pot descartar la presència de petits nuclis de població peninsular assentats en aquells territoris. Cal no oblidar tampoc la hipòtesi suggerida d'una estreta relació entre aquells territoris itàlics i Empúries a través d'intercanvis relacionats amb una activitat metal·lúrgica (Ruiz de Arbulo 1984, 124); precisament d'Empúries procedirien els vasos localitzats a Itàlia (grup A2 de Conde).

Quant al seu caràcter domèstic i atesa la seva vinculació amb el món funerari, cal plantejar-nos si els càlats, en ser un dels pocs vasos ibèrics que presenten una decoració pintada acurada i moltes vegades simbòlica, no haurien esdevingut amb el temps el vas succedani a la tradició dels craters

grecs de figures roges: malgrat que no hi tenen en comú el perfil de la forma, sí que són també recipients oberts i de boca ampla, amb capacitat similar per contenir vi i poder efectuar les libacions dels *symposia*. Precisament el caràcter excepcional i simbòlic dels càlats queda palès en les produccions del sud-est de l'estil d'Elx-Archena (grup D de Conde) o en els de la Vall de l'Ebre de l'estil d'Azaila (grup E de Conde), produccions que sembla que es van iniciar a partir de l'any -200 i que mostren en ambdós casos una tendència decorativa amb un cert gust per l'*horror vacui*, on les decoracions florals van acompanyades de motius zoomorfs i humans; entre els dos grups, allunyats geogràficament, s'evidencia però una sensibilitat estilística diferent, que en el grup d'Azaila passa a tenir fortes connexions amb les decoracions de la Celtibèria (Watttemberg 1963, 139).

Amb tot, aquests estils tardans devien derivar dels estímuls procedents dels grups de les ceràmiques de Lliria (Beltrán Lloris 1976, 284), on la forma dels càlats aparegué al llarg del segle III a.n.e. amb dues variants tipològiques: aquella on la vora presenta encara el perfil d'un "cap d'ànec" (grup C1 de Conde) i la variant de vora horitzontal (grup C2 de Conde), segurament derivades al seu torn de tradicions anteriors, com sembla indicar l'urna de la tomba 55 de Baza, datable en el segle IV a.n.e. o com a molt tard a principi del segle III a.n.e., de forma calatoide i un esquema decoratiu a base d'alternança d'ones horitzontals i ziga-zagues (Presedo 1982, 96, fig. 65.1), que constitueixen la decoració típica dels vasos del grup de Lliria.

Remarquem que entre la ceràmica de Lliria els càlats encara no presenten decoracions complexes de tipus vegetals, però sí que apareixen precisament en els grans vasos de perfil ovoide i peus diferenciats, a manera d'imitacions de cants grecs (Ballester *et alii* 1954). Els motius d'ones horitzontals alternant amb ziga-zagues són les decoracions característiques dels càlats del Grup de Lliria: la Palomera (Rodríguez *et alii* 1984), el Solaig (Fletcher, Mesado 1967, fig. 17.23), les Forques (Falomir, Salvador 1981, fig. 7), el Torrelló d'Onda (Gusi 1974), Sagunt (Aranegui *et alii* 1986), Sant Miquel de Lliria (Ballester *et alii* 1954, lám. XXX.1), la Monravana a Lliria, Castellet de Bernabé, Cerro Lucena a Enguera, la Serreta d'Alcoi, Puntal dels Llops (Bonet *et alii* 1981), Tossal de Manisses (Llobregat 1972), l'Albufereta d'Alacant (Rubio 1986, fig. 118), l'Alcúdia d'Elx, Cabecico del Tesoro de Verdolay, El Cigarralejo, Alto Chacón (Atrian 1976), El Amarejo (Broncano, Blázquez 1985). Aquest tema decoratiu també és present al càlat aparegut al Molí d'Espigol: lám. 157.2.

En opinió de M. J. Conde, que compartim, serien també aquests càlats del Grup de Llíria els que van influir directament en la formació dels vasos localitzats en les comarques meridionals de Catalunya, que constitueixen els subgrups B1, B2 i B3 de Conde. Creiem que els vasos del subgrup B2 són els més característics de tots els apareguts en les comarques meridionals de Catalunya. Fan de 16 a 25 cm d'altura i de 20 a 30 cm de diàmetre de boca, i es caracteritzen per presentar decoracions simples de motius geomètrics (cercles, motius en SS, aigües) sobre 2 o 3 frisos en les parets del vas; el seu motiu pictòric més característic són els triangles esfèrics reomplerts de pintura. És el cas dels càlats de les lám. 152.1; 156.1 i 3; 157.3, del Tossal de les Tenalles de Sidamon (Serra Ràfols, Colominas 1958-65), del Pla de les Tenalles de Granyanella (dos exemplars), de Margalef (Junyent 1972, 117, fig. 20) i, fora ja d'aquest àmbit territorial, de la Serreta d'Alcoi i a Alorda Park (un exemplar) (Sanmartí, Santacana 1992, 180, fig. 181), Can Miralles (Pujol, García Roselló 1982-83, 62 i seg.) i Mas Castell de Porqueres.

Respecte al subgrup B1, de major format, amb altures de 27 a 32 cm i amplades de boca entre 28 i 35 cm, tot i que inclouen, igual que el subgrup anterior, decoracions desenvolupades en dos o tres frisos, presenten la característica d'incorporar les primeres decoracions de motius vegetals sobre algun dels frisos; la resta continua decorada amb motius geomètrics, principalment els triangles esfèrics. Són d'aquest grup les peces representades a les lám. 152.2; 153; 154.1, els càlats del Tossal de les Tenalles de Sidamon (Serra Ràfols, Colominas 1958-65), un exemplar localitzat al Pla de les Tenalles de Granyanella, els de Margalef (Junyent 1972, 116, fig. 16-17), diversos fragments del Vilar de Valls i, ja fora de la zona, els exemplars del Turó de Can Oliver, Turó de la Rovira i Torre del Mal Paso a Castellnou (Castelló).

Respecte al tercer subgrup (B3 de Conde), estaria format per recipients de petit format amb una altura màxima d'uns 16 cm i entre 13 a 21 cm d'amplada de boca, amb gran varietat de formes i decoracions; però malgrat la seva diversitat, s'hi aprecia alguna cosa en comú amb les característiques exposades per als subgrups anteriors. Així el càlat del Museu Comarcal de Tàrraga procedent del Molí d'Espígol (lám. 181), amb un únic fris decorat amb motius vegetals, resulta similar a un altre de Margalef (Junyent 1972, 110, fig. 15), i sobretot amb els localitzats a la Moleta del Remei i al Castellet de Banyoles de Tivissa. Dins aquest subgrup, tenim també el càlat de la lám. 155.2 del Molí d'Espígol, amb una decoració simple d'ocells que el relaciona

amb els vasos del subgrup B1, on l'ocell queda representat al mig de les decoracions florals tant al Pla de les Tenalles de Granyanella com al Tossal de les Tenalles de Sidamon, i resulta proper a les representacions del Grup d'Azaila (Pérez Conill 1990).

Altres formes calatoides

Moltes vegades els càlats els identifiquem per la seva característica vora horitzontal, però de ben segur hi ha altres formes amb aquest mateix tret, com per exemple la gerra bicònica de la lám. 149.2, que té també en comú amb els càlats la nansa adossada i trenada, així com el fragment de la lám. 79.6. Alguns fragments, com el representat a la lám. 41.3, presenten formes d'un nou tipus de càlat, identificat per M. J. Conde, sobretot en les produccions emporitanes (grup A3 de Conde). Però, aquesta forma també es devia ja produir, encara que d'una manera minoritària, en altres tallers terrissaires anteriors.

Les tasses cilíndriques

Es tractaria d'una forma calatoide de perfil troncocònic i parets fines, amb una característica vora doblada a l'exterior que es pot confondre fàcilment amb la part superior dels vasos tulipa o els bicònics de format gran. El seu format és petit i oscil·la entre els 10-15 cm d'altura, amb un diàmetre de boca d'uns 15 cm. La presència d'una nansa vertical determina la seva definició com a tassa: lám. 158.2. La primera referència sobre aquests vasos prové de l'estudi de materials procedents del forn de Fontscaldes (Lafuente 1992, 56), que n'assenyala alguns fragments amb decoracions no prou definides de resultes de la mala qualitat de la pintura (Serra Ràfols, Colominas 1958-65, 31, pl. 25.6) i que l'autor qualificava com a "pseudocàlats". El fet de localitzar aquests vasos entre les produccions de Fontscaldes no té res d'estrany ja que, com veurem a continuació, aquestes s'inscriuen en una tradició terrissaire anterior i, per tant, al llarg del segle II a.n.e. van continuar elaborant les seves formes tradicionals. Al Molí d'Espígol, els fragments de tasses cilíndriques apareixen en la fase de Tornabous Ila i, en no haver pogut reconstruir cap vas amb la nansa, admeten la denominació de "pseudocàlats": lám. 9.5; 17.6; 32.2; 69.3. Podem assenyalar que una de les seves principals característiques decoratives serien els petits trams lineals de pintura sobre el llavi de la vora i la decoració palmetiforme en el cos.

La vaixel·la

Les enócoes

Són vasos caracteritzats per la seva boca trilobulada. En el món indígena provenen de còpies de

models mediterranis, sia metàl·lics sia de ceràmica. Sembla que se'n pot establir una evolució a partir de tres models. El primer respon a les peces que anomenem pseudoenòcoes i que, en realitat, són gerres mancades de coll però acabades en una boca més o menys trilobulada, i per tant la seva cronologia i evolució respon bàsicament als criteris generals de la resta de les ceràmiques d'un jaciment: làm. 71.4. El segon és una enòcoa de cos globular amb nansa esvelta i coll alt, és a dir, el model provinent de la tradició de les enòcoes gregues, generalment metàl·liques, com seria l'exemplar de Vinya del Pau obrat a mà, amb superfícies brunyides i decorat amb acanalats, que té sobre la vora trilobulada i a cada costat de la nansa dos medallons (Giró 1947), com les enòcoes anomenades "ròdies" de la necròpolis de Pezenas, del segle VI a.n.e. Aquest model d'enòcoa a Catalunya es dona generalment amb ceràmiques grises obtingudes en forns reductors, ben representades a Ullastret i també en els exemplars d'Anseresa (Cura 1986) i Sant Miquel de Sorba (Serra Vilaró 1922), amb datacions entorn del segle IV a.n.e.

Al llarg dels segles IV-III a.n.e., les enòcoes es van anar adaptant a noves variants, per exemple les imitacions en ceràmiques ibèriques o obtingudes en forns oxidants, com seria el cas de l'exemplar (làm. 53.1); o també amb la pèrdua del cos globular per adoptar perfils bitroncocònics, malgrat que encara es fabriquessin en forns reductors, com les peces de les làm. 148.4; 182.2, que sens dubte són dos exemplars estranys dins el conjunt ceràmic del Molí d'Espígol. Però va ser al final del segle III a.n.e. que s'imposà entre la ceràmica ibèrica un nou model de cos cilíndric, que sembla tenir el seu prototipus tant en la ceràmica d'Eivissa com en la del sud-est (Cuadrado, Quesada 1989, 65). En algunes peces encara apareix la decoració d'un ull pintat sota la vora trilobulada, com en l'exemplar d'estil eivissenc de la làm. 148.1 i en un altre de Margalef (Junyent 1972, fig.15); però la majoria solament presenten una decoració a bandes, com veiem a les peces de les làm. 66.1; 147; 148.2-3, disposades d'una manera molt similar a les de les gerres amb broc i cos ovalat aparegudes al Molí d'Espígol, per la qual cosa creiem que aquestes enòcoes provenen del mateix centre terrissaire que la major part de la ceràmica de la fase de Tornabous II.

La distribució d'aquest darrer model d'enòcoa es repeteix de nou en tots els jaciments propers: Margalef (Junyent 1972, fig. 10), Gebut, Pla de les Tenalles de Granyanella, Sidamon (Serra Ràfols, Colominas 1958-65), Sant Miquel de Sorba (Serra Vilaró 1922) i, vers la vall de l'Ebre, Castellet de Banyoles de Tivissa (Pellicer 1962) i Sant Antoni de

Calaceit (Pallarés 1963, 72); en canvi, és desconegut en els poblats al nord del Llobregat, que mantenen la tradició del model amb cos globular anteriorment exposat. Finalment, i amb aquesta mateixa forma, hi ha els models de petit format en ceràmiques grises: làm. 28.6; 148.3.

Gerreta de cos piriforme

Es tracta d'una petita gerra, segurament amb una sola nansa, de cos piriforme, pintada amb motius d'esses i triangles esfèrics, que pels motius decoratius s'assimila a les produccions de càlats. Fou localitzada en l'ES-B i deu correspondre a l'inici del segle II a.n.e.: làm. 158.1.

Els vasos en forma de tulipa

Mantenim la denominació atorgada pel prof. Maluquer de Motes a aquest conjunt de vasos destinats al consum de líquids, ja que entre els diversos autors que tracten la tipologia dels vasos ceràmics els termes *tulipiforme* o *caliciforme* tenen valoracions subjectives, i cada un aplica la seva terminologia a dues formes de vasos amb les seves variants completament diferents (formes 11 i 22 de Cuadrado). Així, alguns anomenen indiferentment com a "tulipiformes" ambdues formes (Cuadrado, Quesada 1989, 55 i seg.); per a d'altres, aquestes formes són "caliciformes" (Page 1984, 143 i seg.); fins i tot també reben el nom de "tulipiformes" certes olles globulars proveïdes d'un coll exvasat (variant de la forma 11), i es deixen com a "caliciformes" les variants de la forma 22 (Vaquerizo *et alii* 1992, 62).

Són petits vasos obrats a torn d'uns 85-100 mm d'altura caracteritzats essencialment per la seva forma bicònica, amb la carena aproximadament a la meitat de la seva alçada. La part superior del vas presenta un coll desenvolupat cilíndric i amb tendència a obrir-se vers l'exterior formant una vora de llavi simple. La part inferior presenta un cos globular que acaba en un peu anular més o menys alt que delimita un fons còncav. La seva argila és dura i molt compacta, a fi d'obtenir unes parets extremadament primes, que no superen els 3 mm, i en general són cuits en forns oxidants, si bé alguns exemplars agafen coloració grisenc, més com a defecte de la cocció que no pas per una intenció preconcebuda d'elaborar aquests vasos en forns reductors. Amb tot, alguns vasos arriben a presentar una superfície externa curosa i polida que els dona un aspecte de cert brunyiment, a imitació dels recipients metàl·lics. Precisament aquest darrer tret seria la peculiaritat de l'origen d'aquestes produccions ceràmiques, ja que la seva forma sembla inspirada en els vasos de plata del tresor del Castellet

de Banyoles a Tivissa (Pallarés Comas 1991), i no semblen ser anteriors al final del segle III a.n.e.

A Catalunya, els "vasets-tulipa" es localitzen majoritàriament en els jaciments de l'àrea occidental, com Margalef (Torregrossa) (Junyent 1972), Gebut (Soses) i Tossal de les Tenalles (Sidamon); també són presents en els jaciments de les comarques tarragonines, com Valls, Alorda Park (Calafell) (Sanmartí, Santacana 1992, 84) i Mas Castellà (Els Monjos) (Giró 1960-61, làm. 11.3), i excepcionalment en els de la zona del Llobregat, com Can Ramon (Santpedor) (Cura, Sánchez Campoy 1992) i Sant Miquel de Sorba (Montmajor) (Serra Vilaró 1922). Respecte a la seva funcionalitat, és evident que aquests recipients estaven destinats a la beguda, ja que s'adapten fàcilment a la mà en estar mancats de nanses, element que els diferencia de les gerretes bicòniques de la ceràmica grisa emporitana; però crida l'atenció la seva escassa capacitat, inferior als 150 cm³ (làm. 162; 163.1-6; 183.2 i 4).

Les gerretes bicòniques

Són també un altre element característic de la vai-xella, si bé cal diferenciar-ne com a mínim tres tipus de produccions:

a) Les gerretes bicòniques en ceràmica grisa, que es poden considerar com a peces de ceràmica grisa emporitana o emparentades amb aquestes produccions, sobretot perquè algun exemplar ja presenta una decoració de petites motlures en el coll (forma 2 d'Aranegui) (Aranegui 1985, 104-106); aquestes peces es datarien en un moment final del segle III a.n.e.: làm. 164.3-4. Juntament amb aquestes gerretes i relacionada amb la mateixa producció hi ha la gerra de la làm. 159.2, proveïda de dues nanses.

b) Les del segon tipus corresponen de fet a variants de la forma anterior, de format en general més petit (làm. 164.5-7; 165.1-2; 182.1) però de parets molt més gruixudes i amb un fons còncav. Són molt més abundants que les produccions anteriors, i no es poden ja qualificar com a grises emporitanes. Hi ha també algunes formes de format més gran, i en aquest cas de parets molt més primes, és a dir, molt més properes a les grises emporitanes: làm. 164.1-2.

c) Finalment, els bicònics de gran format i amb les característiques pròpies de les ceràmiques comunes ibèriques de cocció oxidant i pastes ataronjades. És el cas de les peces de les làm. 158.3; 159.1, aquesta darrera pintada amb motius palmetiformes i semblant a les produccions de tasses cilíndriques de tipus calatoide mencionades anteriorment.

Plats

En diferenciem bàsicament les variants següents:

a) Plats amb la vora doblada a l'exterior més o menys pronunciada. Al seu torn, cal diferenciar-ne dos models en funció del perfil del cos:

– Els que presenten el perfil del cos amb una carena alta: làm. 57.6; 58.5; 62.2; 75.1. Són sempre de ceràmica de tipus ibèric i amb datació del segle IV a.n.e.

– Els que tenen el perfil del cos arrodonit: làm. 3.8; 29.2; 57.8. També són de ceràmica de tipus ibèric, però amb datació del segle III a.n.e.

b) Plats amb vora marcadament horitzontal, en ceràmica de tipus oxidant i pintats a bandes: làm. 46.1; 59.9. En ceràmica de tipus ibèric: làm. 1.6; 161.3. En ceràmica grisa, (làm. 74.4) i en ceràmica grisa amb dos solcs a la superfície de la vora: làm. 33.12; 47.4.

c) Plats amb vora caiguda vers l'exterior, a la manera dels "plats de peix" (Lamb. 23): làm. 50.5.

d) Plats amb vores exasades i engruixides per la cara interna. En coneixem dos exemplars: làm. 68.3-4, el primer en ceràmica gris i l'altre de tipus ibèric.

e) Plats sense vora desenvolupada, que apareixen ja en la fase antiga, de ceràmica de tipus oxidant i pintats a bandes fines: làm. 27.5; 46.7; 71.8; 74.3; però també es donen en ceràmica de tipus ibèric: làm. 15.4; 17.3; 37.8; 57.7.

Pàteres i bols

Caracteritzats per presentar vores reentrants, corresponen a imitacions de les ceràmiques de vernís negre (Lamb. 21, 26 i 27). Pràcticament no apareixen fins a la fase de Tornabous II, però a partir d'aquesta són molt abundants, principalment en la característica ceràmica de tipus ibèric: làm. 160; 161.1; 183.5. Algun exemplar és pintat a bandes: làm. 9.7; 25.4; 36.4. Hi ha algun exemplar antic amb pasta oxidant groguenca: làm. 3.1. I també són relativament abundants els petits bols amb ceràmica grisa de tipus emporità: làm. 69.6; 70.5; 161.4-5.

Bols amb fons umbilicat

Solament en tenim un exemplar, del qual desconeixem la procedència exacta: làm. 161.2. Aquest tipus de vas és molt poc freqüent a les comarques meridionals de Catalunya, mentre que per contra és abundant a la Laietània i en la zona emporitana (Sanmartí, Santacana 1992, 85).

Palanganes

Són recipients de format gran, amb la vora doblada a l'exterior, perfil arrodonit i de gran fondària.

Generalment són de ceràmica grisa, com el pagament de la làm. 23.10, però també se'n troben alguns exemplars en ceràmica de tipus ibèric: làm. 61.6.

Càntars

En tenim un sol exemplar, en ceràmica ibèrica i pintat amb semicercles, esses i aigües: làm. 40.1. Vasos d'aquesta tipologia apareixen a Azaila (Cabrè 1944).

Altres formes esporàdiques en ceràmica grisa

Ressenyem les peces següents:

- Una gran plata de ceràmica grisa monocroma, amb la vora engruixida i plana, datada dins la segona meitat del segle III a.n.e.: làm. 66.2.
- Un altre plat amb vora engruixida pràcticament horitzontal: làm. 31.3.
- Un vaset de tipus tulipa, però sense peu anular, amb base plana lleugerament còncava: làm. 7.6.
- Un fragment de peu amb motlures, (làm. 37.7), que recorda els peus de copes del món celtibèric (Sacristán 1986, làm. LXXXV); un peu alt i cònic d'un altre tipus de copa, (làm. 48.1), i un fragment d'un altre peu de copa: làm. 55.4.
- Un cos d'una copa esferoïdal amb motllura arrodonida en el llavi i amb nansa horitzontal: làm. 55.2; 77.3.
- Fragments del cos d'una possible imitació de càntar en ceràmica gris monocroma (làm. 16.3).
- Un broc d'asc: làm. 82.4 (Hernández Yllán 1983).

Altres ceràmiques domèstiques

Gerres de coll alt i nanses

Corresponen a les típiques gerres de perfil bitroncònic, amb coll alt cilíndric i nanses verticals, però a diferència dels jaciments al nord del Llobregat, com Sitges de Bellaterra, Burriac, etc. (Sanmartí 1986), on aquesta forma és molt usual i generalment es presenta en ceràmica grisa, datable entre els segles IV-III a.n.e., no són gaire corrents en el nostre jaciment, ja que solament n'han aparegut alguns fragments: làm. 6.4; 11.1; 16.2; 21.1; 26.2; 47.5 i 82.3. Tots són de ceràmica de cocció oxidant, si bé també s'han trobat uns pocs fragments de coll d'una peça elaborada amb cocció reductora. Aquestes gerres són datables en el segle III a.n.e. i molt possiblement desapareixen en els estrats de Tornabous IIa.

Olpa

Gerra de cos allargat i esvelt, amb un coll estret i cilíndric i una o dues nanses que parteixen de la vora fins a la part superior del cos: làm. 63.6. És una peça de ceràmica ibèrica decorada a bandes.

Es tracta d'una imitació a partir d'una forma del repertori púnic: Lancel 521 (Lancel 1987). Exemplars similars s'han localitzat a Margalef (Junyent 1972, fig. 9).

Gerres amb nansa de cistell

Corresponen essencialment a recipients d'ús domèstic amb una funció molt concreta: el transport de líquids; és a dir, són l'equivalent antic de les actuals galledes. Encara que els exemplars localitzats al Molí d'Espígol corresponen en la seva major part a gerres de cos globular, no podem descartar que també hi hagi exemplars de cos vertical o troncocònic, com el restaurat de Margalef (Junyent 1972), molt similar als apareguts en el sud-est (Cuadrado 1987) i a la Meseta (Sacristán 1986). En general totes aquestes gerres són produïdes en ceràmica oxidada de tipus ibèric i amb decoració pintada a bandes, com les peces làm. 64.6; 150 o bé motius d'aigües: làm. 182.3. També hem d'assenyalar que algunes possiblement presenten una vora trilobulada, per facilitar el transvasament del líquid, que moltes vegades no s'ha tingut en compte a l'hora de la restauració, com mostra l'exemplar en ceràmica grisa estampillada de la làm. 151.3 (Cura 1971).

Retornant a la forma de cos globular, dotada d'un coll cilíndric que s'eixampla vers la vora, resulta ser una forma corrent en els repertoris però sense la nansa ceràmica, fet que implica molt possiblement que aquesta forma arribava a fer les mateixes funcions en adaptar-hi fàcilment una nansa de corda. Així, en tractar-se d'una forma extremadament funcional, resulta difícil esbrinar el seu origen. Però centrant-nos en les troballes catalanes, les "gerres amb nanses de cistell" apareixen datades de la primera meitat del segle IV a.n.e., datació antiga que quedaria confirmada a l'Alorda Park (Sanmartí, Santacana 1992, fig. 73), l'Argilera (Sanmartí *et alii* 1984) i a Anseresa (Serra Vilaró 1921); si bé fou al llarg del segle III a.n.e. que van adquirir la seva màxima difusió, però perduraren com a mínim fins a l'inici del segle I a.n.e. (Cela 1994, 161). Quant a la distribució d'aquestes gerres, com assenyala el prof. J. Sanmartí, no sembla que sobrepassi la línia al nord del Llobregat, exceptuant les troballes de les sitges de Bellaterra (Granados, Sanmartí 1988) i del Turó de Ca n'Oliver (Barberà *et alii* 1960-61).

Tapadores, embuts (?) i coladors

Al Molí d'Espígol les tapadores són majoritàriament obrades a mà, i de fet solament en coneixem un sol exemplar sencer, (làm. 151.1), que correspon precisament a una tapadora d'una urna d'orelletes, també testificada per un altre fragment d'urna d'a-

quest model (lâm. 28.2) i per la imitació obrada a mà (lâm. 151.2). Aquests elements una vegada més posen en dubte la utilització de l'urna d'orelletes com a fòssil director del segle V a.n.e., ja que al nostre entendre cal diferenciar aquest model de vas amb finalitat funerària, que molt possiblement respon a una datació antiga, del vas de caire domèstic, la durada del qual seria una altra qüestió. S'ha trobat també un altre pivot de tapadora a torn (lâm. 68.7). Hi ha un conjunt de fragments, com els representats en les lâms. 3.7; 33.8; 39.4; 47.6, que en principi havíem considerat com a possibles embuts per la inflexió de les seves parets, però de fet fins al present no s'ha localitzat cap canó que ens indiqui l'existència d'aquesta forma, malgrat que és un fragment que per les seves característiques tindria un alt índex de conservació. Així doncs, molt probablement responen a tapadores. Tampoc es documenten els recipients proveïts de forats a manera de coladors, si exceptuem el petit fragment de la lâm. 58.2.

Morters

En general presenten morfologies diverses (Conde et alii 1995, 19), tot i que sovint semblen imitar els tipus ebusitans a partir de la forma de les seves vores exvasades i amb el fons gravat: lâms. 13.6; 38.8; 68.5. Cronològicament són peces del final del segle III a.n.e. o de l'inici del segle II a.n.e.

Els aríbals

Es tracta de petits vasos obrats a torn que no sobrepassen els 90 mm d'altura, de forma arrodonida amb tendència bitroncocònica, amb la carena generalment per sota de la meitat de l'altura. El llavi de la vora és gruixut i aplanat; els fons són majoritàriament còncaus o plans en el cas que es corresponguin a la carena. Per aquestes característiques morfològiques i de resultes de presentar unes parets gruixudes, aquests petits vasos acostumen a aparèixer sencers en les excavacions, i per raó de la seva forma també se'ls coneix amb el nom de *pere-tes*. Creiem que es tracta essencialment d'una forma relacionada amb els aríbals, destinats a contenir algun perfum o oli valuós, possibilitat que explicaria el gruix de les seves parets com a protecció, però per altra part és també probable que amb aquests vasos es produís la picaresca comercial d'oferir menys contingut real del que es podria deduir del seu volum extern.

El seu origen s'ha de cercar en la forma 4 del vernís roig iberotartàssic de Cuadrado, datable a partir del segle IV a.n.e. en el sud-est (Cuadrado), d'on s'adoptà per constituir en ceràmica de tipus ibèric la forma 20b, amb tendència a engruixir les parets;

arribarien a perdurar fins el segle II a.n.e., com es desprèn de la tomba 190 d'El Cigarralejo (Cuadrado 1987, 347). S'han localitzat en jaciments de la zona andalusa, del sud-est i del País Valencià (Baza, Almedinilla, Itàlica, Peal del Becerro, Archena, Verdolay, Castellones de Ceal, la Bastida, Sant Miquel de Lliria...), on conviuen tant amb produccions de vernís roig com amb ceràmica de tipus ibèric. Aquesta mateixa característica es dona a Catalunya, en jaciments de les comarques occidentals i meridionals; així, es localitzen, a més dels exemplars del Molí d'Espígol (lâm. 161.6-7; 185.1-3), al Tossal de les Tenalles (Sidamon), a Margalef (Torregrossa) –on precisament un dels vasos presenta un signe grafitat en signari ibèric (Junyent 1972, fig. 8)–, al jaciment del Vilar (Valls), a la Massana (Guardiola de Font-Rubi), al Cogulló (Sallent) –equivocadament classificat com a producció de ceràmica jònica (Sánchez Campoy 1987, 88)– i al Castellvell (Solsona).

Els petits vasos

En primer lloc n'hem de destacar els anomenats pseudocilixs, petits vasos de "fireta" proveïts de nanses horitzontals (lâm. 166.1), i els fragments representats a les lâms. 7.3; 20.4), de ceràmica grisa, que imiten les produccions emporitanes. També han aparegut altres fragments de petits vasos de qualitats ceràmiques molt diferents: lâms. 23.5; 43.8; 73.5. O bé són vasos de joguina –(lâm. 29.4)– o bé, més probablement, cassolotes aplicades a la vora d'un recipient a manera de cernos: lâms. 187.11; 166.2.

Ceràmica comuna. Les olletes "tipus Tornabous"

Al llarg de la fase de Tornabous II, és a dir, en el segle III a.n.e., apareix una nova ceràmica caracteritzada per estar obrada a torn ràpid, amb parets molt primes i on l'argila no ha sofert els tractaments de decantació que caracteritzen la resta de ceràmiques anomenades ibèriques, sinó tot el contrari, es presenta porosa i amb molt desgreixant calcari; és a dir, són unes ceràmiques comunes que a primer cop d'ull es poden confondre amb les ceràmiques tradicionals a mà. L'aparició d'aquestes ceràmiques comunes i la seva uniformitat foren els motius pel quals tant Mn. Llorens com el prof. Maluquer de Motes les van anomenar "olles tipus Tornabous" (lâm. 166.3-4; 167; 168; 169.2). Les ceràmiques comunes obrades a torn equivalen pràcticament a una sola forma, l'olla globular i de base plana, de la qual hi ha tres variants de format: el gran, amb una capacitat d'uns 7 litres; un format mitjà, d'unes dimensions entorn de 20 cm i una capacitat d'uns 2 litres, i finalment el petit, d'11 cm de diàmetre i 11 cm

d'altura, amb una capacitat de mig litre. Hem de remarcar, però que hi ha variants caracteritzades per la presència de fons amb tendència arrodonida, però de moment aquests fons solament s'han pogut detectar en les olles de format mitjà i petit, no són gaire generalitzats i a la vegada són els únics que semblen haver sofert l'acció del foc, ja que apareixen fumats. També hem identificat esporàdicament la forma de plat o de tapadora (lâm. 10.5). Aquests vasos representen una culminació tècnica a proposta d'una demanda, car amb la seva aparició van començar a disminuir els vasos tradicionals obrats a mà, procés que s'havia iniciat molt abans en altres zones geogràfiques, com en el País Valencià des dels segles VI-V a.n.e. (Mata 1991, 103-111), a la costa de Tarragona (partint de les troballes de l'Argilera i Alorda Park) entre els segles IV-III a.n.e. i vers l'interior del país entorn de l'any -200 (Conde *et alii* 1995, 21).

Vasos excepcionals

En destacaríem solament dues peces:

- La primera és la gerreta bicònica amb dues nanses, avui en el MCUT (lâm. 35), que correspon a un testimoni clau de l'existència d'una ocupació tardana del jaciment o Tornabous I. És pràcticament idèntica en forma i decoració a una altra peça apareguda en les excavacions de la Paeria de Lleida, amb una estratigrafia datada entre els anys -70 i el canvi d'era (Cura, Garcés 1990). Aquest tipus de ceràmiques tardanes han estat plenament identificades en diferents jaciments a l'entorn de Lleida i amb datacions similars (Garcés 1992).
- La segona peça va aparèixer a l'estança 24 durant la campanya del 1975 i posteriorment va ingressar també al MCUT (lâm. 182.4). Es tracta d'un petit vaset bicònic caracteritzat principalment per la disposició de les dues nanses, que parteixen horitzontalment de la vora i es doblen en escaire fins a ajuntar-se al cos, un sistema que de nou trobem en la imitació de cràter a mà (lâm. 55.7). L'esmentada disposició de nanses i la decoració incisa recorden certes peces de la Itàlia septentrional (necròpolis Benacci de Bolònia, final segle IV-III a.n.e.).

Ceràmiques obrades a mà

L'estudi d'aquest apartat és difícil i complex, ja que la ceràmica obrada a mà té unes característiques específiques. En primer lloc, es tracta en general de peces de poca resistència a la conservació, com a conseqüència de la pèrdua de les arestes del tall per esmicolament de la pasta, de manera que moltes vegades és impossible fer-ne una reconstrucció

exacta i per tant patim greus mancances de fiabilitat. En segon lloc, es considera que aquestes ceràmiques tenen un origen local, fins i tot que es produïen en l'entorn familiar, i per tant les peces contemporànies trobades en un mateix jaciment tenen un índex de variabilitat molt acusat. Per aquest motiu creiem que quan es disposa d'un context on la majoria de les ceràmiques són ja produïdes a torn, com és el nostre cas, les ceràmiques a mà hi tenen un paper marginal i amb escasses pautes d'uniformitat, car es troben sotmeses a un gran bagatge d'originalitats pel que fa tant a les formes com als acabats de les superfícies o els motius decoratius, que són específics de cada grup familiar. És a dir, si s'accepta el principi hipotètic que la ceràmica a mà va quedar relegada a una activitat femenina, aleshores aquesta producció per cobrir les necessitats domèstiques tindria un marcat component d'etapa d'aprenentatge, i en conseqüència incorporaria un factor de variabilitat com a resultat de la vida social. Per entendre'ns: la mateixa variabilitat que es dona avui dia respecte als hàbits de la cuina en cada família. Les formes representades en les fases de Tornabous III i II equivalen bàsicament a les formes següents:

Vasos de perfil en S. Perfil en S més o menys acusat i sempre amb bases planes. En funció dels graus d'inflexió del perfil, en podem assenyalar quatre variants:

- a) Vasos estilitzats amb un perfil marcadament en S, on les vores exvasades presenten un diàmetre igual al de la carena, i que disposen d'una base plana petita. En general les seves superfícies són llises i es presenten brunyides o ben acurades (lâm. 58.8; 170.1).
- b) Gerres de format mitjà, amb vora flexionada a partir d'un cos marcadament globular i base plana de petit format. Presenten en general una decoració plàstica de cordó amb incisions o franja de motius impresos en la zona alta del seu cos (lâm. 22.1; 172.2; 173.1).
- c) Vasos de format mitjà o petit, amb un perfil en S suau, de cos més o menys cilíndric. Són forma més nombrosa, i es troben decorats amb cordó o impressions en la zona del coll o la part alta del cos (lâm. 19.2; 22.2-3; 43.5 i 7; 47.3; 60.11; 72.4; 80.4; 170.2; 171.2; 172.1).
- d) Olletes de petit format, amb vora petita i flexionada, cos arrodonit i base plana desenvolupada. En general les seves pastes són grisenques fosques o pràcticament negres, poc resistents i s'esmicolen amb facilitat. Decoracions en general de cordó sota la vora o sobre la carena del cos (lâm. 16.1; 62.1; 65.1; 68.8; 73.3; 183.1; 184.1).

Vasos que imiten formes de la ceràmica a torn. Poc nombrosos. En destaquen alguns fragments de boques trilobulades d'enòcoa, i una urna d'orelletes: (lâm. 151.2). També corresponen a aquest tipus la imitació de crater anteriorment assenyalada (lâm. 55.7) i la gerra amb vora de motllura, nanses horitzontals i motius en relleu partint de les nanses (lâm. 185.4), forma que té models propers en alguns vasos de Margalef (Junyent 1972, fig. 3).

Tapadores de tipus cònic i pivot. El pivot presenta diferents formes, però el més habitual és el de forma de nansa: lâm. 2.2; 19.3; 45.5; 55.5; 63.4-5; 171.1 i 3-4; 183.3. Com a peça excepcional hem d'assenyalar un fragment zoomorf, en forma d'ocellet: lâm. 76.6.

Vasos amb tres cassoles disposades radialment intercomunicades i nansa horitzontal (lâm. 165.3-5; 183.6). Es tracta d'una forma característica i peculiar que es dona a les contrades occidentals: Margalef (Junyent 1972, fig. 2), Mas Castellà (El Monjos) i el Vilar (Valls). Encara que s'ha assenyalat per a aquesta forma una funció de llàntia, no s'observa en cap exemplar una zona ennegrida pel foc. Creiem que es tracta d'un cert vas ritual assimilable als cerns i que té el seu antecedent en un exemplar amb decoració d'acanalats aparegut sense context arqueològic en la necròpolis Parrallí (Pons 1984, lâm. 37). Presenta algunes diferències en relació amb les ceràmiques obrades a mà pertanyents a la fase antiga del jaciment, és a dir, l'anterior a la planificació urbanística que correspon a Tornabous III. Cal destacar les següents observacions:

- Alguns fragments mantenen la tradició de les decoracions amb acanalats (lâm. 79.2); en general també presenten superfícies acurades o fins i tot brunyides.
- Les bases són majoritàriament planes, però també hi ha alguns fragments de peus anulars (lâm. 81.8) o alts. Algunes vores presenten bisell: lâm. 78.4 i 6; 81.5.
- Les decoracions queden reduïdes al simple cordó amb incisions o impressions: lâm. 74.6; 75.10; 77.7-9; 79.1; 81.5 i 7.
- Algunes de les ceràmiques presenten un disseny greixant de grans de biotita, un element geològic que no es dona al territori; per tant, són vasos produïts en zones granítiques (el Pirineu o la costa).

Les ceràmiques estampillades (lâm. 188)

Les ceràmiques amb decoració estampillada eren conegudes des d'antic a la Meseta, sobre ceràmiques obrades a mà i relacionades amb la tradició

cèltica (Cabré 1930; Wattenberg 1963), però no es prestava atenció a les aparegudes en zones atribuïbles al món ibèric, fins al punt que quan hi apareixien –sobretot ceràmiques de pasta grisa i a torn– s'acabava recorrent al tòpic “un fragment de ceràmica grisa estampillada d'època paleocristiana”. Precisament fou amb motiu de les primeres campanyes del Molí d'Espigol i l'aparició de la gerra amb nansa de cistell representada a la lâm. 151.3 que ens vàrem interessar per primera vegada en aquesta qüestió, especialment perquè poc abans, en les excavacions del Cogulló (Sallent), havíem localitzat un fragment d'aquestes característiques (Cura, Ferran 1969, fig. 6) i havíem sofert la crítica que com se'ns acudia classificar d'època preromana una ceràmica paleocristiana. Aquest fet, doncs, va motivar que cerquéssim entre els lots de les velles excavacions en els jaciments ibèrics altres fragments similars, i com a resultat vam publicar dos articles alertant d'aquest problema (Cura 1971; 1975). A partir d'aleshores les novetats s'incrementaren, i a poc a poc s'han anat confeccionant mapes sobre les diferents zones on apareixen ceràmiques estampillades:

- Nucli celtibèric a la Meseta nord (que era el conegut des d'antic).
- Nucli lusità a Portugal (Armand, Gamito 1974-77).
- Nucli oretà (Almagro Gorbea 1976-78) i les seves influències sobre el País Valencià (Mata 1985).
- Nucli bastetà de l'alt Guadalquivir (Ruiz, Nocete 1981) i de Múrcia (Lillo 1977-78).

Tots aquests nuclis tenen un factor comú, que és la seva proximitat, i per tant resulta lògic que hi hagués influències entre uns i altres o, si es vol, que tinguin un cert origen comú des d'on s'expandí aquesta moda dels estampillats. Així, viem que la diferència entre ceràmiques obrades a mà i a torn no és solament un problema de tipus cronològic, sinó que també hi intervenen els diferents graus d'aculturació mediterrània representada per l'aparició del torn.

El cas de les ceràmiques estampillades a Catalunya representa una altra faceta d'aquesta problemàtica:

- Hi havia una desconexió geogràfica respecte als altres nuclis peninsulars, amb un buit important constituït per la vall de l'Ebre, que s'interposava entre el nucli català i el nucli oretà.
- La mateixa distribució geogràfica del nucli català formava un enclavament precisament al mig de dues zones amb un alt grau d'aculturació mediterrània: al nord, la influència grecoindigeta, i al sud, sobretot al llarg de la costa, una possible zona ebusitana-cossetana.
- Hi ha un problema cronològic entorn d'aquestes ceràmiques en relació amb el nucli català. Els

estampillats sobre ceràmiques a torn semblen tenir dos moments concrets: un d'antic, a l'inici del segle IV a.n.e., i un altre de situat dins la primera meitat del segle III a.n.e.; és a dir, pràcticament sols es desenvoluparen, i encara amb percentatges molt minoritaris, en els moments en què les importacions del món mediterrani dequeien.

Hom podria considerar la possibilitat que l'aparició d'aquestes ceràmiques fos resultat d'un comerç que es desenvolupava obrint mercat en moments en què no hi havia gaire competència. Però aquesta hipòtesi sembla totalment inviable, ja que eren ceràmiques del món interior i allunyades per tant d'aquells centres comercials que tradicionalment identifiquem com a tals. Així doncs, potser cal que ens comencem a plantejar els problemes d'inestabilitat política dins el món indígena amb uns paràmetres molt més amplis d'aquells que habitualment se solen acceptar i que en el seu dia intentaven plantejar una rivalitat entre pobles de l'interior i els de la costa (Rodríguez Adrados 1950). Ens referiríem més concretament al paper que exercien els pobles de la Meseta oriental que reben a les fonts clàssiques noms imprecisos però que apunten a la consideració de certa mobilitat: els bèbrices, esmentats unes vegades a la Meseta (Av. *Oda* 485) i altres als Pirineus (D.C. 56); els oretans, i el problema del seu origen, límits i dispersions (Contreras 1961); i en general els cel·tibers, el gentilici dels quals es troba ja recollit amb anterioritat al conflicte de Numància. Per aquest motiu creiem que les ceràmiques amb decoració estampillada constitueixen un element més a tenir en compte a l'hora de tenir present la diversitat del substrat indígena a Catalunya i, en conseqüència, replantejar-nos algunes qüestions de neoceltisme que es té tendència a relacionar amb el món gal, quan de fet estarien relacionades amb altres pobles de l'interior de la península, amb un substrat cèltic molt més antic (Almagro Gorbea 1992).

A desgrat de la seva decoració, la darrera peça esmentada no es pot confondre, malgrat la similitud del motiu decoratiu, amb les ceràmiques grises monocromes del Llenguadoc relacionades amb el món colonial focu del segle VI a.n.e. Per la qualitat morfològica de la ceràmica pertany al grup de les grises estampillades (el motiu d'ones ja es reproduïx també en l'estampilla 18 formant una franja contínua); per altra part, estratigràficament queda datada entorn de mitjan segle III a.n.e.

Ceràmiques de vernís roig ilerget

El primer estudi i identificació d'aquest tipus de ceràmiques fou portat a terme pel prof. E. Junyent, en observar que un conjunt de peces ceràmiques, sempre amb percentatges molt minoritaris, aparei-

xien en diversos jaciments propers a Lleida (Junyent 1974). Es tracta d'una ceràmica caracteritzada per anar recoberta d'un vernís aplicat a pinzell i que forma una capa dura, bastant gruixuda, lluent, d'aspecte vitrificat, de color roig. En un principi, se suposava que aquest vernís tenia quelcom a veure amb la tècnica del vernís roig del món fenici-púnic del sud-est peninsular (Cuadrado 1972), i per aquest motiu es va especular que, malgrat que es tractava d'una producció de caire local o regional, hi havia connotacions d'ordre històric –com l'aliança dels ilergets amb els púnics– com a factor de difusió i/o imitació de la tècnica del vernís roig. Aquesta hipòtesi està avui plenament superada, i si aquest taller productor de vernís roig tenia alguna relació amb les produccions de vernís negre, aquesta consistia tan sols en el coneixement de la tècnica de l'aplicació d'un vernís per recobrir els vasos, però sense arribar a produir la tonalitat negra, a causa de la seva complexitat, i limitant-se a una variant rogenca per la simple coccio en un forn de coccio oxidant.

La seva inscripció a un taller local i relacionat amb la producció de ceràmiques comunes sembla evident sobretot si ens atenem a les formes dels vasos produïts, que estan lluny dels repertoris característics de les ceràmiques de vernís negre. Recentment el prof. Junyent ha retornat sobre aquest tema i ha identificat les formes següents (Junyent, Alastuey 1991):

a) Les gerres-enòcoes, caracteritzades pel seu cos ventrut i una base anular de peu inclinat (lám. 131.3-5). D'aquesta forma no en coneixem paral·lels en ceràmica comuna de tipus ibèric de la zona, on les enòcoes acostumen a ser peces de cos cilíndric.

b) Els bicònics, dels quals podem diferenciar dues variants (lám. 131.6):

- La més generalitzada es caracteritza per les seves bases umbilicades i sense peu. D'aquestes gerres bicòniques n'hi ha sobretot exemplars en ceràmica grisa de format més petit (lám. 164.5-6).
- La segona variant correspon a la gerreta bicònica però amb un peu anular i lleugerament inclinat, com en les enòcoes. No es coneixen paral·lels d'aquesta variant.

c) Els plats-escudella, on de nou es poden diferenciar variants (lám. 131.1-2):

- La primera equival a una escudella de vora reenfrant, a imitació de la Lamb. 26 (F 2762), i en format petit, a manera de bol. Però es diferencia de les produccions de vernís negre per l'originalitat de la seva base anular amb fons umbilicat. En ceràmica comuna i sense envernissar s'han trobat peces similars (lám. 160.1-2 i 4).

- La segona variant torna a imitar la forma Lamb. 26, però ara amb la vora recta (F 2821) i segurament amb el mateix tipus de base que la variant anterior. També es coneix aquesta forma en ceràmica comuna (lâm. 160.3).
- Bol hemiesfèric amb un llavi horitzontal. També conegut en ceràmica comuna (lâm. 161.3).
- Copes-escudella amb la vora exvasada i penjada, amb un perfil més o menys carenat, i base anular i umbilicada. Aquest tipus de vores és també conegut en ceràmica comuna ibèrica.

d) Finalment tindriem un conjunt divers de vasos de formes diferents que també esporàdicament presenten la tècnica del vernís roig (Grup 4 de Junyent): gerres de vores exvasades, gerres amb vores amb canaleta ampla, tapadores d'orelletes, etc. Tot un conjunt que de nou s'apropa a les ceràmiques comunes.

A partir, doncs, de les formes representades, la seva relació amb les ceràmiques comunes ibèriques sembla evident, i les úniques peces que de moment no tenim representades són les enòcoes i les gerres bicòniques amb peu. No obstant això, el principal problema d'aquestes ceràmiques rau a poder-los atorgar una datació precisa, a causa de l'escàs percentatge de fragments d'aquesta ceràmica apareguts en els jaciments. Aquesta escassetat sembla indicar que la seva producció va ser de curta durada, la qual cosa constituiria un element important per poder atorgar una datació concreta als estrats on apareixen. En general, se'ls atribueix la datació àmplia i sempre confusa del final del segle III a.n.e. i inici del segle II a.n.e. Aquest problema tampoc el podem resoldre definitivament a partir de les troballes del Molí d'Espígol, ja que els escassos fragments apareguts els trobem sempre en nivells superficials atribuïbles a Tornabous IIa, els quals es podrien datar de l'inici del segle II a.n.e., però com que es tracta de pocs fragments no tenim cap seguretat que no provinquin de materials del nivell inferior, és a dir, del final del segle III a.n.e.

Respecte a la distribució geogràfica, com sempre ha assenyalat el prof. Junyent, aquests fragments sols apareixen en jaciments de l'entorn de Lleida. Amb tot, en el futur potser caldrà tenir en compte el paper de Tarragona, ja que la seva presència al Pla de Santa Bàrbara a Montblanc, al Vilar de Valls (Fabra *et alii* 1989) i a Fontscaldes (Lafuente 1992) comença a apuntar en aquesta direcció, és a dir, productes originaris de Tarragona amb expansió vers Lleida, en definitiva la via d'accés des de la costa cap a l'interior, que ja s'havia assenyalat com a possible per a les produccions de vernís negre del grup del 3+1, ja que també hi ha peces on el vernís esdevé roig, circumstància que sempre hem cregut

que era una conseqüència d'un defecte involuntari en el procés de cocció, però potser aquest criteri s'haurà de revisar.

EVOLUCIÓ I TALLERS DE LES CERÀMIQUES A TORN A PARTIR DEL MOLÍ D'ESPÍGOL

Ja hem exposat anteriorment que una de les principals dificultats que hem trobat a l'hora de classificar les ceràmiques a torn prové d'aquelles ceràmiques produïdes en coccions oxidants i caracteritzades sobretot per les seves coloracions groguenques o beix; de fet ambdues tonalitats es relacionen amb la textura de les seves argiles: les groguenques apareixen amb pastes toves i farinoses, mentre que en les de color beix, i d'aquest a l'ataronjat, les pastes es van incrementant en duresa i presenten una textura molt més compacta, fins a finalitzar ja amb unes pastes que habitualment coneixem i identifiquem com a "ceràmica ibèrica".

De fet, els percentatges entre les variants de tipus oxidades, ibèriques i produccions obrades a mà ens permeten reconèixer al Molí d'Espígol la formació cronològica dels estrats i la seva atribució a les diferents fases ocupacionals amb molta més precisió, al nostre parer, que si ens basem exclusivament en el testimoni de les ceràmiques importades, ja que al capdavant –com hem exposat en repetides ocasions al llarg del present treball– som molt refractaris a acceptar les datacions tradicionalment acceptades per a les ceràmiques d'estil àtic, davant la seva llarga duració. Així, els percentatges d'alguns dels contextos ens permeten observar unes certes pautes d'evolució. En els nivells més antics localitzats per sota l'ES-A (ES-A4) observem com el 50% correspon a ceràmiques obrades a mà; les segueixen les del tipus oxidat, amb el 30%, i a continuació les classificables com a ibèriques, que solament arriben al 12,5%. No hi ha presència de ceràmiques d'estil àtic, i la de grises a torn és feble (7,5%).

Aquests percentatges comencen a variar sensiblement en els estrats formats en el moment immediatament posterior a l'organització urbanística del jaciment, com ara el nivell 3 del carrer 3 i de l'estança 3, on ja trobem alguns fragments de ceràmiques d'estil àtic (4,5-7%); disminueix sensiblement la representació de les ceràmiques obrades a mà, tot i que conserva encara percentatges alts (10-35%); les ceràmiques oxidades continuen mantenint uns percentatges similars (23-32%), però compartits amb les ceràmiques de tipus ibèric (37-46%). Les ceràmiques grises comencen a disminuir (2,5-3,5%). L'oscil·lació observada en les ceràmiques a mà deu ser deguda en bona part a la mateixa naturalesa de cada estrat, ja que no es poden valorar de

la mateixa manera els vasos a l'interior d'una estança i els apareguts en un àmbit de circulació, molt més exposats en aquest darrer context a fragmentació i esmicolament.

Del moment de canvi entre la fase Tornabous III i Tornabous II, les informacions de què disposem resulten problemàtiques, car corresponen a dos indrets molt allunyats entre ells (nivell 3 de l'estança 66 i nivell 2 del carrer 8) i, per tant, difícils de paral·lelitzar amb una estratigrafia horitzontal. Malgrat això, els percentatges ens continuen oferint una mateixa seqüència evolutiva: definitivament les ceràmiques de tipus ibèric s'hi imposen com a majoritàries (51-64%), en disminuir les ceràmiques obrades a mà (12-14%), però es mantenen encara les oxidades en percentatges alts (27-32%). Desapareixen les ceràmiques grises i augmenten les importacions d'estil àtic (7-10%).

A partir de la fase de Tornabous II els canvis són molt més acusats, tal com ens indica la visió de conjunt de diversos contextos (nivell 2 dels carrers 3, 4 i 6; nivell 1 del carrer 8 i nivell 2 de l'estança 87-88): s'observa, per una banda, com les ceràmiques oxidades pràcticament desapareixen (0-6%), les ceràmiques ibèriques esdevenen altament majoritàries (43-80%) i es mantenen els percentatges de les ceràmiques a mà (7-20%), a la vegada que fan la seva aparició altres produccions, com les ceràmiques de vernís negre hel·lenístiques (8-12%), els vasos d'origen púnic (4-6%) i de nou algunes ceràmiques grises (2,5-8%), així com les ceràmiques comunes, en percentatges molt febles (1-3%).

Al llarg del present treball també ens hem plantejat la problemàtica entorn de l'existència de dues sub-fases dins Tornabous II, sobre les quals no podem aportar dades coherents partint de les nostres excavacions, car el nivell superior ja havia estat excavat tant pel prof. Maluquer de Motes com per Mn. Llorens en la major part del jaciment. A tall d'orientació presentem els percentatges dels materials del nivell 1 del carrer 3 apareguts en la campanya del 1992. Hi observem com els materials segueixen les mateixes pautes evolutives, amb un clar predomini de les ceràmiques de tipus ibèric (60,2%) i un increment important del vernís negre hel·lenístic (campaniana A) (16,8%); l'àmfora púnica ebusitana s'hi manté (5,6%), però sembla que es constata una important disminució de les ceràmiques a mà (5%), que són substituïdes per ceràmiques comunes a torn (11,2%).

En funció dels resultats obtinguts al Moli d'Espigol i en relació amb el seu àmbit territorial proper, podríem extreure algunes consideracions o, més ben dit, reflexions quant a la cronologia de les anomenades ceràmiques ibèriques. En primer lloc, cal que ens

plantejem de nou una vegada més el paper que representa la ceràmica en un jaciment partint del principi que tot vas ceràmic té una funció i, per tant, és produït o adquirit per cobrir una necessitat. Produït o adquirit: aquest és per a nosaltres el problema, en el sentit de si hem de pensar que cada nucli important del món indígena disposava de prou capacitat per produir ell mateix la ceràmica que necessitava, amb la possible existència d'un nucli subsidiari destinat a aquesta funció, o si, per contra, adquiria les ceràmiques a uns nuclis de producció allunyats, fet que comportaria l'existència d'uns importants mecanismes de distribució comercial.

Avui no estem en condicions de respondre a aquesta qüestió, de resultes de la manca total de proves arqueològiques que ens permetin detectar al llarg del segle IV a.n.e. una veritable activitat terrissaire, ni en un indret proper ni tan sols en un de llunyà. Malgrat això, es constata que les ceràmiques que anomenem de tipus ibèric sembla que tenen el seu origen en un procés evolutiu que comportà importants innovacions tecnològiques i, com a conseqüència, la seva massificació. Així doncs, a tall d'esquema teòric, hom creu veure un conjunt de produccions ceràmiques a partir de múltiples petits tallers possiblement de tipus artesanal que produïen un conjunt de ceràmiques que eren adquirides pels habitants del Moli d'Espigol. Aquests tallers, dels quals –com ja hem assenyalat anteriorment– no disposem d'informació, haurien elaborat ceràmiques de dues modalitats: les produïdes amb forns de coccio oxidant, que compartien en formes i decoracions les modes d'un "món ibèric" que s'estenia des del Llobregat fins al sud-est peninsular; i, molt més minoritàries en el nostre cas, les obtingudes en forns de coccions reductores, més simples i que en certa manera responien a una tradició indígena que es perpetuà amb la tradició d'un cert brunyiment de les seves superfícies (tacte oliós).

Però, d'altra banda, també hem d'assenyalar que ambdues modalitats de ceràmiques cobreixen repertoris de vasos diferents. Així, les ceràmiques oxidades (i posteriorment ibèriques) s'especialitzaren en recipients d'emmagatzematge o plats, mentre que les ceràmiques grises ho van fer en peces de vaixel·la, i en conseqüència podrien haver esdevingut minoritàries per la competència de la comercialització de les ceràmiques d'estil àtic. De fet, avui tornem després de molts anys a aquella primera qüestió que ens plantejarem a partir de les excavacions del Cogulló: l'existència d'un món de "ceràmiques grises a l'interior de Catalunya" (Cura, Ferran 1969). Cal també tenir present que les ceràmiques produïdes en coccions oxidants, de resultes de no haver assolit un bon coneixement tècnic, són poc com-

pactes i dures, en general poroses, i per tant no són especialment aptes ni per contenir líquids ni per a la vaixel·la, ja que desprenen partícules d'argila, característica que no es dona en les ceràmiques grises.

A partir del segle III a.n.e. el panorama va canviar radicalment com a resultat d'una producció massiva de ceràmiques de tipus ibèric, que no sols continuaven cobrint la producció dels recipients d'emmagatzematge sinó que ampliaren el seu repertori amb noves formes, com les peces de la vaixel·la que imitaven models de les ceràmiques gregues (bols i escudelles) i que van acabar substituint els plats de vores exvasades. La massificació de ceràmiques de tipus ibèric comporta tres importants problemes. El primer és el ja apuntat anteriorment sobre si les ceràmiques eren produïdes o adquirides, amb el debat consegüent sobre si les diferenciacions de formes o decoracions de la ceràmica a torn són un element vàlid per definir grups humans o bé, com creiem, aquestes diferenciacions sols marquen territoris o mercats de subministrament. El segon és si aquesta massificació mostra o no l'existència d'importants nuclis productors que compartien uns avenços tecnològics, uns sistemes de producció que comportaven l'especialització del treball, un criteri de selecció de models amb tendència a la uniformització i, al mateix temps, una organització comercial per a la venda dels productes. La resposta a aquests dos problemes avui és encara una incògnita, davant el buit generalitzat de dades arqueològiques respecte als forns terrissaires, però les recents troballes de Darró (López Mullor 1986-89) comencen a apuntar noves perspectives per a la seva resolució.

El darrer problema seria d'ordre cronològic, és a dir, la qüestió de fixar una datació per a aquest salt qualitatiu i quantitatiu en l'evolució de les produccions de ceràmiques ibèriques. I aquí, de nou, ens trobem amb la dificultat de les datacions de les ceràmiques de vernís negre hel·lenístiques, principalment a partir de dues produccions més o menys identificables: la cronologia i identificació de la campaniana A antiga en el marc de la Mediterrània occidental i sobretot la cronologia de les produccions dels tallers occidentals en una àrea més restringida, a partir de les troballes dels anomenats Tallers de Roses.

Aquesta problemàtica ja ens l'hem plantejada anteriorment en tractar aquestes produccions (vegeu més amunt), però de nou hem de tornar a insistir en dos aspectes bàsics que no tenim resolts:

- En primer lloc, la manca de dates històriques fiables a Occident per poder atorgar a totes aquestes produccions els criteris cronològics *ante* i *post quem*.
- En segon lloc, l'adequació a una metodologia crítica que implica la revisió d'algunes datacions atorgades a altres materials, com per exemple les àmfores, que han estat datades precisament mitjançant les ceràmiques de vernís negre, que actualment presenten datacions oscil·lants.

Així doncs, creiem que continuem treballant amb unes perspectives extremadament limitades com a conseqüència d'haver basat les pautes cronològiques en un sol eix de referència, és a dir, en les ceràmiques de vernís negre, sense valorar degudament moltes altres associacions, sobretot tenint en compte que aquestes no tenen una relació directa amb el vernís negre.⁵ Aquest problema es reflecteix al Molí d'Espígol, agreujat per les circumstàncies que es van donar en les excavacions dels seus nivells superficials, amb la pèrdua de moltes informacions.

Malgrat tot això, i si assumim que la fase de Tornabous II es divideix en dues subfases, IIb i IIa, de les quals avui sols estem en condicions de donar testimoni de la primera, que és la que hem tingut ocasió d'excavar, podem aventurar les següents apreciacions:

- a) Les ceràmiques de tipus ibèric dominen ja d'una manera majoritària en el repertori ceràmic (65%). La majoria dels fragments ceràmics corresponen a recipients d'emmagatzematge (àmfores, tenalles, vasos amb broc, gerres), i tots semblen produïts a partir d'uns models comuns que es caracteritzen bàsicament per les vores en forma de "cap d'ànec".
- b) Altres formes, com els vasos de vaixel·la (bols i escudelles) i certes formes de caire domèstic (vasos cistell), també hi són presents, però en percentatges aproximats molt més minoritaris dels que es donen entre els materials de la subfase següent. Les decoracions pintades es limiten a bandes i no són abundants.

5.- De fet, es cau en el parany de fer prevaler el criteri particular sobre el general; en definitiva, s'amaga una manca de formació investigadora en protohistòria, la qual ha abandonat una metodologia basada en els criteris generals que configuren la xarxa d'interrelacions de la prehistòria per subordinar tota la informació no a un condicionant històric sinó a un conjunt de pautes historicoartístiques, confeccionades la major part de les vegades a partir de criteris o valoracions subjectives que s'amaguen sota el prestigi de tal o qual investigador. D'aquí que en protohistòria es doni un marcat protagonisme a les relacions comercials i, en definitiva, s'hagi produït una apropiació del llegat cultural mediterrani, a manera d'accés al concepte de civilització amb tot el seu bagatge, sota els criteris de l'actual ideologia dominant. Per això, l'autèntic protagonista, el món indígena, passa a ser un simple comparsa en aquest procés, aquell avantpassat nacional que lluitava per la seva independència però que finalment va tenir la sort de transformar-se, aculturar-se, i fins i tot ser un predestinat al qual no afectaven els genocidis (resum del missatge cultural del Museu Nacional d'Història de Catalunya, Palau del Mar, Barcelona 1996).

c) Les ceràmiques obrades a mà, amb tota la seva problemàtica de tradicions culturals, es mantenen encara dins percentatges importants (13%), mentre que les ceràmiques comunes encara no s'han generalitzat (1%).

d) Tornen a aparèixer, tot i que en percentatges petits, les ceràmiques grises (3%), i amb aquestes els estampillats, que en el Molí d'Espígol, a diferència d'altres jaciments, tenen una datació moderna.

e) Les importacions del món púnic i ebusità (5%) queden representades no sols per les àmfores sinó també per altres vasos, encara que de manera molt minoritària (grises ebusitanes, morters, olpes, enòcoes).

f) Les ceràmiques de vernís negre són ja presents d'una manera important (9%), majoritàriament les produccions dels Tallers de Roses i del grup de Nícies; però també hi són presents les produccions atribuïbles a la campaniana A, així com altres produccions itàliques, sempre en nombre reduït (Petites Estampilles, Gnàtia).

Aquesta panoràmica sembla variar notablement quan s'observen en detall les diferències entre el lot anterior i els materials dipositats al MDCS i al MCUT, sempre tenint en compte les caòtiques circumstàncies que van sofrir les excavacions. Així, hi ha tot un conjunt de vasos que nosaltres no hem pogut constatar en aquells nivells anteriors:

a) Els percentatges de ceràmiques de tipus ibèric semblen similars (60%), i una gran majoria també corresponen a vasos d'emmagatzematge, sense que puguem establir grans diferenciacions; amb tot, s'observa una disminució important de les vores del tipus "cap d'ànec" en l'acabat de les gerres, que ara tenen una tendència a les vores exvasades i arrodonides, similars a les de les ceràmiques comunes o olletes "tipus Tornabous".

b) Seria en aquesta subfase de Tornabous IIa que apareixen d'una manera generalitzada noves formes ceràmiques, fet que no exclou que la seva presència ja s'hagi detectat en la fase anterior, però sempre en exemplars esporàdics (càlats, enòcoes de cos cilíndric, vasets en forma de tulipa i aríbals). Es dona una revifalla important de les decoracions pintades i l'aparició dels motius vegetals. Les peces de vaixel·la es mantenen seguint les formes de bols i escudelles.

c) Es constata una disminució de les ceràmiques a mà (5%), i un increment important de les ceràmiques obrades a torn o comunes (11%).

d) No sabem exactament què passa amb les ceràmiques grises, ja que els seus percentatges continuen sent molt minoritaris però, de fet, sembla que anirien sent substituïdes per les grises emporitanes.

e) Les àmfores púniques i ebusitanes continuen mantenint idèntics percentatges, entorn del 5%, però han desaparegut totes aquelles altres formes ceràmiques que les acompanyaven.

f) S'observa un increment important del vernís negre (17%), limitat pràcticament a produccions de la campaniana A o imitacions d'aquesta. Però, segurament amb caràcter testimonial, les produccions dels tallers occidentals són encara presents (per exemple, grup 3+1).

g) Apareixen esporàdicament alguns vasos de vernís roig ilerget.

Cal que ens preguntem quin pot ser el motiu de tots aquests canvis, partint de dues òptiques que hem d'intentar conjugar. Des de la primera, estrictament arqueològica, a partir dels materials ceràmics es nota en primer lloc una important revifalla d'una certa "iberització", en el sentit que la seva panoràmica general ens atansa a la tradició de les ceràmiques ibèriques del País Valencià i del sud-est (càlats, decoracions pintades, aríbals i ceràmiques comunes). La segona òptica seria de referència històrica, i en aquest sentit hem d'apuntar una uniformització de territoris que facilità no sols una major seguretat en les comunicacions dels intercanvis comercials, sinó també els moviments de població, tot plegat, al nostre entendre, avalat per l'inici de la romanització a partir de la creació de la província de la Citerior, l'any -197, i la pacificació del cònsol Cató, l'any -195. A la vegada, l'organització del *portorium* a Dicearquea, l'any -199, i la fundació de la colònia romana de Puteoli, el -194, van donar una embranzida a l'expansió de les ceràmiques de vernís negre, com ja havíem assenyalat anteriorment (vegeu més amunt). Per tant, creiem que entorn d'aquestes dates s'hauria de situar el final de Tornabous IIb i l'inici de Tornabous IIa, que ha de correspondre a un període ocupacional de pocs anys, ja que en el Molí d'Espígol, com en molts més altres jaciments propers, ja no es detecten materials prou representatius de l'horitzó de Fontscaldes⁶ (Colominas, Puig i Cadafalch 1923).

Així, el principal problema rauria a establir la datació inicial de Tornabous IIb, o sigui el final de la fase de Tornabous III, però actualment no estem en condicions d'aportar-ne testimonis convincents, car de

6.- M. J. Conde fa referència a alguns pocs fragments "no gaire clars" que es podrien relacionar amb la producció de Fontscaldes apareguts al Molí d'Espígol (Conde 1992b, 126), però aquesta informació no s'ha confirmat posteriorment. Així, els càlats de Fontscaldes s'inscriurien dins una etapa tardana, al llarg del segle II a.n.e., d'un forn o centre productor que participava d'una tradició terrissaire antiga que es remunta com a mínim al segle III a.n.e., i que ja distribuïa els seus productes en els territoris al nord de l'Ebre.

fet no hem pogut identificar els nivells que pressuposen aquest canvi, possiblement perquè van desaparèixer en la remodelació que inicià la fase de Tornabous II o no hem tingut nosaltres l'ocasió d'excavar-los personalment. Però som plenament conscients que, a més d'aquestes circumstàncies conjunturals de la mateixa excavació arqueològica, hi ha unes limitacions greus de coneixement que abracen des del final del segle IV fins a mitjan segle III a.n.e., ja que admetem com a probable, i amb totes les reserves, que a partir del final de la Primera Guerra Púnica es van donar unes condicions econòmiques i polítiques que van revitalitzar l'occident mediterrani (vegeu més amunt) i que, en definitiva, es van convertir en l'atractiu de la intervenció dels bàquides a la Península. Finalment, hem d'assenyalar que aquestes serien les apreciacions obtingudes a partir del Molí d'Espígol I, per tant, no són generalitzables a tota la resta del territori de Catalunya, ni molt menys a tota l'àrea considerada ibèrica. De fet pensem que s'hi van donar processos similars, però plenament diferenciats en no ser coetanis.

TORTERES I PONDERA

Les torteres són elements de la cultura material estretament relacionades amb els treballs de filar i teixir, i constitueixen un element molt nombrós en tots els jaciments, en part perquè per la seva morfologia, a partir d'una bola de fang cuit, és de fàcil conservació. En el Molí d'Espígol han aparegut més d'un centenar d'aquests petits elements i corresponen a totes les variants conegudes (Castro 1980), sense que se'n pugui diferenciar una evolució tipològica. N'hi ha d'arrodonides, discoïdals, troncocòniques, bicòniques, esfèriques, etc. I molts pocs exemplars es presenten decorats (lâm. 187.4-10). Per contra, els *pondera*, considerats pesos de telers, queden molt poc representats, i en general n'apareixen un o dos exemplars isolats, per la qual cosa es fa difícil de creure que tots tinguessin aquesta destinació. En un cas concret, a l'estança 81, en van aparèixer més d'una dotzena junts, fet que en aquest cas sí que pot testificar la presència d'un teler. En general, tenen forma troncopiramidal i són de fang cuit (lâm. 186.1-2 i 4-5), i no presenten decoració en cap cas, a diferència d'alguns exemplars localitzats en altres jaciments (Castro 1985). Altres vegades són de petit format i fets amb pedra polida, i presenten aleshores unes seccions rectangulars (lâm. 186.3). Evidentment cal preguntar-nos si aquest model estava també exclusivament destinat a pes de teler o bé eren pesos per a una xarxa, que en el cas concret del Molí d'Espígol hauria estat destinada a la caça de conills i sobretot d'o-

cells. Creiem oportú fer una nova reflexió referent al teixit, en el sentit que hi ha una gran diferència entre el nombre de torteres i el de *pondera*: les primeres ens indiquen que l'activitat de filar la llana era una pràctica molt estesa en el jaciment al llarg de tots els períodes, però la vertadera presència de telers sembla ser minoritària. És per aquest motiu que potser caldria valorar, a l'hora d'interpretar la vestimenta, la importància que podia tenir la manufactura tricotada amb agulles, que per ser segurament de fusta no s'han conservat.

PECES DE JOC

Un dels aspectes lúdics de totes les societats al llarg de la història l'ha constituït l'afició al joc, que passa a constituir un dels aspectes individualitzats i diferenciadors, moltes vegades en exclusiva, del patrimoni cultural propi. No obstant això, hi ha un conjunt de jocs que pràcticament han esdevingut patrimoni de la humanitat, ja que són comuns a totes les societats i per tant els seus orígens es deuen remuntar a etapes prehistòriques. Entre aquests jocs hi hauria les "bales", el "tres en ratlla o marro" i jocs sobre escaquers a base de fitxes que imitaven les primitives activitats humanes: la guerra, la caça o les curses, i en referència a les fitxes retallades també cal assenyalar que la seva finalitat podia ser precisament quantificar els guanys. No pretenem aquí, car no és la nostra intenció, establir la sociologia del joc, concebut en general a manera de passatemps amb tots els seus complements, com els que comporta l'al·licient d'una aposta, que inclouria des de guanys materials fins a juguesques d'honor, sense oblidar que una de les primeres referències històriques assegurava que "el joc fou inventat pels lisis per oblidar la gana que passaven" (Hdt. 1.94). Per tant, resulta obvi que el joc és una activitat humana generalitzada i fins i tot quotidiana, extensible a totes les classes socials, però amb la peculiaritat que les peces del joc, en funció de la seva riquesa de manufactura, esdevenen un element de prestigi per al seu propietari.

A partir de la documentació de les troballes arqueològiques, possiblement aquest darrer aspecte resulta per la seva pròpia naturalesa el més interessant i diferenciador respecte al massiu conjunt de discs o fitxes retallats de ceràmica apareguts al jaciment:

1. Bola de terra cuita, de 33 mm de diàmetre, decorada amb petites impressions de pinta formant línies discontinues sobre l'argila tova (lâm. 187.3). Igual al fragment representat a la lâm. 31.2.
2. Bola de terra cuita, de 34 mm de diàmetre, decorada amb signes en forma d'U estampillats (lâm. 187.1).

3. Bola de terra cuita, de 40 mm de diàmetre, decorada amb impressions circulars possiblement de canyís, sobre l'argila tova (lâm. 187.2). Aquest tipus de boles apareixen en altres jaciments, com Puig Castellar de Santa Coloma de Gramanet (Sanmartí *et alii* 1992, 163), i també en el món celtibèric (Sacristán 1986, 206).
4. Fitxa circular d'os, decorada per cercles concèntrics en relleu. Fa 37 mm de diàmetre i 8 mm de gruix. Hi ha una peça idèntica a Puig Castellar (Sanmartí *et alii* 1992, 163).
5. Fitxa discoïdal de pedra polida molt dura de color blanc. Fa 2,5 mm.
6. Fitxa discoïdal de pedra amb sis cassoles en una de les seves cares. Diàmetre de 38 mm.
7. Fitxa arrodonida de pedra molt dura, amb decoració d'una aspa de sis puntes gravada en la seva superfície. Fa 25 x 32 mm i el seu gruix es de 10 mm.
8. Fitxa allargada de secció piramidal del mateix material que l'element anterior, pedra molt dura; presenta l'inici d'un forat en el pla superior. Fa 26 x 40 mm i 15 mm d'alçada.

Totes aquestes peces semblen haver estat recollides en rierols de roques primàries aportades pel Segre des dels Pirineus. Malgrat que segurament les pedres en el seu estat natural ja donaven formes similars, és evident que s'hi va efectuar un treball de poliment molt acurat, i tenint en compte que són pedres de naturalesa molt dura, aquest treball havia de requerir molt de temps, la qual cosa testifica la vàlua d'un element de joc i el prestigi del seu propietari.

ELEMENTS DE VIDRE

Les troballes són esporàdiques:

- Una perla discoïdal i arrodonida de vidre blau cel d'un collaret i una altra de molt petita de vidre blanc que conserva restes d'una tija de bronze i que segurament es tracta d'un aplic d'una fíbula de La Tène (excavacions del prof. Maluquer de Motes).
- També sense context, un fragment d'una botella de cos piriforme de vidre amb aigües de color blanc i marró.
- De les nostres excavacions, solament un botó de vidre blau amb perforació central (lâm. 60.8).

ELEMENTS D'OS I BANYA

Poc representats, tenint en compte el volum de materials del jaciment. Amb os es construïen sobre tot aplics i mànecs d'eines (lâm. 24.8; 30.1) o de ganivets (lâm. 190.1); en destaca un mànec d'eina

de ferro (ganivet), format per dues plaques decorades amb cercles. També s'han trobat agulles (lâm. 75.2). A les banyes dels caprins, s'hi feia una incisió triangular i segurament d'aquesta manera es convertien en xiulets: (lâm. 51.5; 62.7)

OBJECTES METÀL·LICS

De plom o plata

Representats per un anell amb una cara aplanada que deixa una impressió que no sembla figurativa sinó per acoblar-hi una pedra o un granet de pasta de vidre (lâm. 23.2).

De ferro

Els elements de ferro són poc nombrosos en el jaciment i molt poc representatius:

- Alguns fragments de guaspes i argolles localitzats a l'estança 81 (lâm. 184.2-6).
- En aquesta mateixa estança, una eina indeterminada de gran format que presenta una curvatura, i que el prof. Maluquer de Motes identificava amb una falç, la qual cosa no és possible atès el gruix de la peça.
- Una altra eina indeterminada en forma de vareta corba i emmanegada amb un os (lâm. 30.1).
- Sense context i procedent de les excavacions del prof. Maluquer de Motes, un fragment de fulla dentada (lâm. 190.3).
- En el MDCS es conserven un ganivet afalcatat amb mànec d'os (lâm. 190.1) i una placa de ferro indeterminada, però com que té en un extrem l'inici d'un possible forat rectangular, Mn. Llorens va identificar-la com una placa de pany de porta.

De bronze

a) Fíbules (lâm. 189.1-5). Ben poca cosa podem assenyalar sobre les fíbules, ja que en la seva pràctica totalitat no ens ofereixen informacions estratigràfiques; per això reproduïm les anotacions del prof. Maluquer de Motes: "Corresponen fonamentalment a dos tipus. El més antic és la dita fíbula anular hispànica. Una petita conserva el pont i mig cercle i aparegué en el carrer 4, nivell de T3 (possiblement és la conservada avui al MCUT (lâm. 189.1), però les referències no quadren, ja que en el carrer 4 mai s'ha arribat als nivells de Tornabous III). Una altra d'incompleta i corresponent al mateix nivell cronològic es va trobar en el carrer 7 (?). Encara que sigui una dada provisional podem dir que la fíbula anular hispànica s'utilitzava a Tornabous a l'inici del segle IV (millor dit, fins a l'inici del segle III a.n.e.). Un segon tipus de fíbula és la que té el peu doblegat fins l'arc i molla lateral. Un exemplar mancat d'agulla i trossejat en vuit bocins

s'ha pogut reconstruir. El pont s'eixampla lleugerament per sobre i el final del peu volia representar esquemàticament un cap de serp. Té 60 mm de llarg per 25 mm d'ample. Es va trobar al carrer 8 a 0,8 m de profunditat i cal atribuir-la a T2 (Maluquer de Motes 1986, 24; avui perduda). A la darrera campanya d'excavacions (1983) a la cruïlla dels carrers 7 i 8 i pràcticament a la superfície, va aparèixer una fíbula fabricada amb motlle, sense molla ni agulla, però molt ben conservada. El peu doblegat i soldat a l'arc està decorat amb una motllura (lám. 189)".

b) Agulles. Dos fragments (lám. 77.2).

c) Plaques de cinturó. El prof. Maluquer de Motes solament en constata: "Quant a les sivelles de cinturó, només en coneixem un bocí que correspon a un tipus de sivella de bronze de placa rectangular. Està decorada amb doble espiral. Aparegué en una zona molt llaurada, E22 (possiblement es tracta de la zona de la Gran Plaça). Es difícil fixar-ne la cronologia en relació amb l'estratigrafia concreta d'aquest poblat. Probablement cal datar-la entre els segles IV-III aC" (Maluquer de Motes 1986, 23-24). Però entre els materials del dipòsit d'Artesa, n'hem recuperat uns altres dos fragments sense referències (lám. 189.8-9).

d) Pines. Un únic individu documentat al jaciment (lám. 46.5). Aquest element va fer la seva aparició en el moment del bronze final (Pons 1984, 180) i perdurà al llarg de tot el període preromà, fins que a l'inici del segle I a.n.e. fou substituït per les de model itàlic (Tendille 1981).

e) Botons. Un únic exemplar documentat de cos cònic (lám. 189.6).

f) Esperons. Un únic exemplar també, procedent de les excavacions del prof. Maluquer de Motes. Es tracta d'un esperó format per una plaqueta de bronze rectangular de 17 x 40 mm, lleugerament arquejada, amb dos forats rectangulars per passar-hi la corretja a cada extrem; un fibló de 23 mm de longitud, de ferro i forma cònica, travessa la plaqueta de bronze (lám. 189.7).

MATERIALS LÍTICS

Molins

El jaciment ha ofert un nombre considerable de molins, però malauradament aquest material ha estat menyspreat i, de fet, no en tenim cap referència. Els molins de tipus barquiforme són els continuadors dels tipus prehistòrics i van perdurar fins a l'època preromana. Nosaltres no n'hem localitzat cap en posició, els fragments sempre han aparegut reaprofitats en els murs, per tant no sabem si els molins que es conserven en el magatzem de Tornabous foren

recuperats de la mateixa manera. Respecte als molins circulars, sabem que es poden datar a partir del segle V a.n.e. (Arteaga *et alii* 1990, 136). De fet, al Molí d'Espígol apareixen ja en la fase de Tornabous III, com mostra la troballa de l'estança 153.

Gresols

S'ha trobat un fragment d'un exemplar dipositat en el magatzem, i per tant sense referències. És de pedra calcària blanca i està molt ben polit. A més, hi ha diversos fragments tallats toscament en blocs de pedra sorrenca.

Destrals de pedra polida i còdols

Es documenten alguns fragments d'ambdues modalitats; de fet aquests materials són freqüents en els poblats d'aquest període (Ribas 1966, 241; Sanmartí *et alii* 1992, 92). Nosaltres solament hem localitzat en estratigrafia una petita destraleta (lám. 31.4).

TERRACOTES

Hi ha la referència (Maluquer de Motes 1979) d'una petita figureta en fang que representa un quadrúpede (lám. 190.2), però actualment està il·localitzable. Aquest tipus de figuretes apareixen en molts jaciments, com per exemple a la Penya del Moro (Barberà, Sanmartí Grego 1982, 29), amb datació del segle IV a.n.e., a Can Badell (Hernández Yllán 1983) i al Puig Castellar de Santa Coloma (Sanmartí *et alii* 1992, fig. 74). Una altra peça molt més important i descontextualitzada és el fragment d'una cara femenina de terracota, trobada per R. Boleda i actualment en la seva col·lecció. Malauradament, a falta d'altres fragments no es pot assegurar que es tracti d'un timiatèrion o peveter. No obstant això, la figura en qüestió cal relacionar-la amb els cultes mediterranis de Demèter-Tanit (Muñoz 1963; Pallarés Comas *et alii* 1986b; Pena 1990; Bisi 1988).

TESTIMONIS EPIGRÀFICS I NUMISMÀTICS

ELS TESTIMONIS EPIGRÀFICS

Malgrat que el jaciment del Molí d'Espígol va aparèixer per primera vegada en la bibliografia arqueològica amb motiu de la troballa d'un fragment ceràmic pintat amb un grafit (Gómez Moreno 1949, 19), el panorama actual no pot ser més decebedor, tot i les campanyes d'excavacions realitzades. No pretenem entrar a debatre'n les qüestions lingüístiques, la qual cosa, per altra part, de resultes de l'escassa

representació existent i de la brevetat dels mateixos grafits, es fa pràcticament impossible. Però sí que voldríem insistir en l'aspecte de l'estudi i característiques de les ceràmiques sobre les quals apareixen les inscripcions, a fi d'atorgar-los una datació, qüestió cabdal a la qual, en general, els lingüistes no han prestat suficient atenció i en conseqüència pot ser que tot plegat n'hagi donat una visió errònia, encara que acceptada per la seva mateixa generalització. Aquest problema ja l'havíem fet notar quan vàrem publicar els grafits d'Elna (Cura 1986) i, posteriorment, els localitzats en l'interior de Catalunya (Cura 1993b).

a) Grafits sobre fragments de ceràmica ibèrica

– **n.i.n.a.r**

És el grafit conegut des d'antic, pintat sobre ceràmica ibèrica (Gómez Moreno 1949, 19) i avui perdut. Amb tot, hem de remarcar que aquest grafit ha estat posteriorment molt mal publicat i amb greus errors en els catàlegs d'inscripcions. Així, se li ha atribuït com a procedència el jaciment de Sant Miquel de Sorba (Siles 1985, 272) –com també s'ha considerat com a procedent de Tornabous, el grafit transcrit com a **l.a.ce.r.be.l.a u.r** que en realitat procedeix de Sant Miquel de Sorba (Albertos 1966, 127)–. Els grafits pintats sobre ceràmiques ibèriques apareixen, en general, en la ceràmica de Lliria, i la seva datació no pot ser anterior al final del segle III a.n.e.

– ... **e.l.kí.be.r.s.a.r: u.(r)...**

Localitzat en el nivell 1 del carrer 4. Grafit d'estil acurat i gravat en el llavi d'una vora triangular abans de la coccio d'un bol o gerra de ceràmica oxidada de tonalitat beix (no típicament ibèrica), de pasta dura i molt compacta, amb diàmetre de vora de 190 mm. Pel tipus de ceràmica, dataríem aquest fragment dins la segona meitat del segle III a.n.e. El grafit es presenta fragmentat pels seus dos extrems, i consta de dues paraules separades per dos puntets. La primera paraula quedaria formada per un radical, **elki-**, que recorda les formes **selki-**, molt conegudes, que apareixen en inscripcions d'Ensérune, Enguera, Orley, làtova, Pontós i Ullastret (Velaza 1991), i una terminació amb la forma **bersa-**, conegut com un possible topònim a partir d'una inscripció monetària (Maluquer de Motes 1968, 150).

– ... **(ke).ta.**

0 ... tu.r.r.o.bi.ta.

Suaument incís sobre un fragment informe de ceràmica de tipus ibèric. Localitzat en el nivell 2 del carrer 3. Com a més antic seria de la segona meitat del segle III a.n.e. (lám. 7.5). El primer signe està fragmentat, i l'interpretem com a **ke**, però en la grafia meridional, i el penúltim signe tant pot ser

una **a** com el valor sil·làbic **bi**. A més, és estranya la repetició de dues **r**, per això possiblement una de les dues tingui el valor de la kappa (**ku**), com en l'escriptura del sud-est (Maluquer de Motes 1968, 34 i 43).

– ... **(s.ba.o.ki.l)**

Molt dubtós, sobre una olleta de ceràmica a mà (lám. 22.2).

– **ta / n**

Dos signes gravats sobre un vaset tulipa (lám. 163.5) aparegut en l'estança G (estances 3 o 6). Pertany al final del segle III o inici del II a.n.e. El primer signe, en forma de petita aspa, es troba sobre el coll, i el segon, en **N**, en la zona del cos.

b) Grafits sobre fragments de vernís negre hel·lenístic

– **n**

Sobre el fons extern d'una petita base, segurament d'un bol (forma Lamb. 27ab o 24/25B). Fet abans de la coccio (lám. 112.4). Producció dels Tallers de Roses. Segona meitat del segle III a.n.e.

– **n**

En el fons extern d'una base, de forma indeterminada. Fet abans de la coccio (lám. 119.3). Possiblement producció de Roses.

– **ta**

En forma d'aspa incisa en el fons d'una escudella del Taller de Nícies localitzada a l'estança 3. Final del segle III a.n.e.

– **u**

Únic signe en el fons extern d'una pàtera de la forma Lamb. 26 (F 2812) (lám. 110.9). Decoració de palmetes impreses. Producció del grup PO (campaniana A?). Inici del segle II a.n.e. (Cura 1993ba, 41, fig. 18).

c) Grafits amb grafia llatina

– ... **R**

Grafit incomplet i incís sobre la cara externa d'un plat de la forma Lamb. 5, de campaniana del Cercle de la B (lám. 117.7). Primera meitat del segle I a.n.e.

– **XII**

Numeral sobre la nansa d'una àmfora de tipus ibèric. Aparegut en l'estança 2, nivell superficial (lám. 28.5).

L'escriptura ibèrica en els territoris de l'interior

En el moment actual coneixem en l'interior de Catalunya, des del Llobregat fins al Segre, un total d'uns 50 grafits sobre vasos ceràmics, a través dels quals podem reconèixer la cronologia de les peces i treure'n les conclusions següents:

a) El segle IV a.n.e.

Coneixem solament dos grafits sobre ceràmiques d'estil àtic: el transcrit com a **ku.l.e.s.u.ri.a**, del

Tossal de les Tenalles (Sidamon) (Principal 1993), i el de Puig Cardener (Manresa), amb la lectura **a.tu.r.n** (Sanmartí Grego 1981). Aquest darrer es presenta sobre un escif datable aproximadament del final del segle V o inici del IV a.n.e., que presenta paral·lels amb altres vasos similars localitzats a Empúries, en els fons externs dels quals es troben esgrafiats en signari ibèric altres antropònims, en un intent d'individualitzar cada vas en funció del seu propietari (Sanmartí Grego 1993). La presència d'aquest vas amb el seu grafit en un jaciment de l'interior de Catalunya ens fa replantejar la debatuda qüestió de la cronologia de les ceràmiques àtiques, principalment les atribuïdes al final del segle V a.n.e. localitzades en jaciments indígenes, sobretot tenint en compte que moltes d'aquestes apareixen associades a altres vasos d'estil àtic que difícilment es poden datar amb anterioritat a mitjan segle IV a.n.e. Creiem que aquest exemple és prou adient per considerar més probable que es tracta d'un vas de segona mà que es recomercialitzà a partir de mitjan segle IV a.n.e. no pas que es donessin criteris d'individualització personal en un petit poblat de l'interior del territori. Amb menys diferència cronològica, també la copa Lamb. 21 de Sidamon respondria a una recomercialització, atès que no apareixen altres elements d'escriptura en aquest període. Els grafitis apareguts serien, per tant, aliens a les condicions culturals de la zona en qüestió i originaris del món comercial de la costa.

b) El segle III a.n.e.

Dins aquest segle hem de diferenciar dos conjunts ceràmics: d'una banda, les ceràmiques de vernís negre produïdes pels anomenats tallers occidentals, que a partir de la segona meitat d'aquest segle arribaven en grans quantitats al territori de les planes lleidatanes, i de l'altra, les ceràmiques oxidades que tradicionalment coneixem amb el nom d'ibèriques. Respecte a les primeres i malgrat el volum de vasos coneguts, no n'hi ha cap on apareguin inscripcions llargues, sinó tan sols i excepcionalment un signe, a manera de marca o numeral, que respon possiblement a una individualització –en forma de numerals– dels lots per a la seva comercialització, molts d'ells elaborats en el mateix taller. De fet observem que els signes es repeteixen, dins d'un repertori escàs. Així, el signe **u** apareix a Margalef (Junyent 1972) i al Tossal de les Tenalles de Sidamon (Principal 1993), sobre produccions de Roses i del grup PO al Molí d'Espígol; l'aspa (**ta**) es dona isolat, tant en la ceràmica de vernís negre àtica com més tard en la campaniana del Cercle de la B (Sidamon, Sant Miquel de Sorba). El signe **n** (o **h**, segons la grafia) el trobem dues vegades repetit al Molí d'Espígol sobre produccions atribuïbles a Roses, i la combinació

ta/n es dona sobre el vaset tulipa anteriorment ressenyat.

El panorama no canvia respecte a la qualitat dels grafitis en les anomenades ceràmiques ibèriques, ja que la seva aparició continua sent excepcional, i més quan els testimonis d'escriptura apareixen sobre formes de clara filiació meridional, com en els casos de la petita botella-aribal localitzada a Margalef (**i.n**) (Junyent 1972), la inscripció sobre el bol atípic del Molí d'Espígol o la inscripció pintada d'aquest mateix jaciment recollida des d'antic per M. Gómez Moreno; peça, aquesta darrera, que té els seus paral·lels en les ceràmiques de Lliria/Oliva, datades actualment del segle III a.n.e. (Bonet, Mata 1982). A diferència del segle anterior, els grafitis procedents de la costa i del món colonial passen a ser simples marques, mentre que les inscripcions més completes corresponen a vasos ceràmics de clara filiació meridional que cal valorar de nou com a peces importades.

c) El segle II a.n.e.

L'inici de la dominació romana al territori català representà una davallada important per a les societats indígenes, que abandonaren molts dels seus nuclis de població coneguts, fins que durant les darreres dècades del segle, segons es constata, van experimentar una certa recuperació. Per aquest motiu, els grafitis coneguts sobre ceràmiques datables en la segona meitat d'aquest segle es redueixen a pocs exemplars. Així, tant el de Can Ramon (Santpedor), sobre un plat de la forma Lamb. 5 de campaniana A tardana (Cura, Sánchez Campoy 1992), com tres més sobre aquest mateix tipus de ceràmiques localitzats a Can Sotaterra (Solsona) (Cura 1985) corresponen a simples marques de tallers o de comercialització, és a dir, el mateix que en les importacions de vernís negre dels tallers occidentals del segle III a.n.e. Creiem que tots aquests grafitis corresponen a numerals (**i.u**), com l'aparegut sobre la part interna del peu d'un gran vas de la forma F 4750 atribuïble a una producció dels tallers de Cales aparegut a Sant Miquel de Sorba (Montmajor), datable possiblement dins la primera meitat d'aquest segle.

d) El segle I a.n.e.

Aquí el panorama canvia radicalment, per l'abundància de grafitis sobre les produccions ceràmiques de la campaniana del Cercle de la B al llarg de tot el segle I a.n.e., que representa aproximadament un increment del 300% respecte dels segles anteriors. De fet, podem constatar que els vasos ceràmics que per qualitat d'argiles i de vernís s'aparten més de les característiques generals de la campaniana B etrusca, les anomenades produccions calenes, són precisament els que en general presenten inscrip-

cions més llargues, i moltes vegades esgrafiades sobre la cara externa del cos de la peça; mentre que en els vasos de característiques més similars a les produccions etrusques es reproduïen les marques i abreviacions sobre els fons externs de les peces. Amb tot, també observem un augment en els percentatges de grafitis sobre ceràmiques oxidades de tipus ibèric (Boades, Prats del Rei). Aquest mateix fenomen de generalització de l'escriptura en aquest segle es complementa amb l'abundància de numerari amb grafia ibèrica; en el nostre territori en destaca l'anomenat tresor de Balsareny (Villaronga 1961). Cal prendre en consideració que la majoria d'aquests grafitis tardans s'agrupen al llarg de l'eix del Llobregat, en clara dicotomia respecte a les troballes de les planes occidentals, malgrat que des del final del segle II a.n.e. i fins a mitjan segle I a.n.e. se n'observa una revifalla en alguns dels antics poblats destruïts o abandonats poc després de l'any -200, com serien els casos del Molí d'Espígol o del Tossal de les Tenalles. Aquest increment de grafitis queda palès en el mateix jaciment del Molí d'Espígol, on malgrat que pràcticament no disposem de campaniana del Cercle de la B, sols vuit fragments, n'hi ha un que ja inclou restes de grafit. Finalment, cal plantejar-nos la delicada qüestió històrica de quina va ser la causa originària d'aquest ressorgiment de l'escriptura ibèrica en un període on, per altra part, començava a imposar-se el llatí. Resultaria complicat explicar aquest ressorgiment a partir d'un fenomen de reacció cultural del món indígena, sobretot quan difícilment aquesta escriptura –com hem assenyalat ja per als testimonis anteriors– es pot justificar per l'existència dins la tradició d'un substrat indígena a la zona geogràfica de la Catalunya central. Per tant, creiem que una de les seves causes principals hauria estat un fenomen de repoblament, possiblement relacionat amb la presència de tropes auxiliars d'origen meridional, originàries de zones plenament identificades amb aquesta escriptura, i aportades a Catalunya pels exèrcits senatorials en el moment de les guerres sertorianes, amb l'objectiu de controlar els passos pirinencs (Pérez Vilatela 1991). La massificació de la moneda en aquest període és un fenomen estretament vinculat al món militar; per altra part, no hem d'oblidar el caràcter militar de les esteles amb inscripcions ibèriques que apareixen en aquest segle (Beltrán Lloris 1993). Aquesta perspectiva entorn de l'increment de l'escriptura ibèrica al llarg del segle I

a.n.e. en l'eix del Llobregat aporta indirectament un nou element geogràfic i arqueològic per a la datació de les inscripcions sobre roques de la Cerdanya, enfront a les proposades dels segles III-II a.n.e. per similitud de paraules amb alguns ploms de la zona llevantina (Campmajó, Untermann 1993), ja que un fet és la perduració de la llengua i un altre de molt diferent la capacitat de plasmació d'aquesta en l'escriptura.

ELS TESTIMONIS NUMISMÀTICS

Malgrat el volum de materials apareguts en el jaciment, els testimonis numismàtics són escassos: només se n'ha documentat un total de quatre peces, dues de les quals s'han perdut i ens n'ha quedat tan sols un breu comentari (Maluquer de Motes 1986, 23):

"Una dracma grega molt malmesa i tallada en dues parts per un cop de cisalla antic. Malgrat que gairebé és frusta, sembla albirar-s'hi la silueta d'un pegàs i probablement es tractaria d'una dracma emporitana. Va aparèixer en la gran zona buida de construccions del centre del poblat.

"A poca profunditat, al carrer 4, aparegué un dicalc cartaginès amb un cap femení a l'anvers mirant a l'esquerra, i la pròtoma de cavall al revers mirant a la dreta. Sota el morro, una lletra fenícia."

La tercera moneda fou localitzada durant les excavacions de Mn. Llorens sobre la paret de separació de les estances 21 i 22, a uns 30 cm de profunditat, i correspon a un victoriat. Durant les nostres excavacions de la campanya del 1988, en netejar la paret del costat sud de l'estança 81, i corresponent al nivell 1, que ja havia estat excavat pel prof. Maluquer de Motes, aparegué un semis amb la llegenda ROMA (lám. 31.1). Ambdues monedes romanes es poden datar a partir de l'any -211, i el victoriat es va deixar d'encunyar entorn de l'any -180 (Crawford 1974). Per altra part, i a partir de les monedes recollides pel prof. Maluquer de Motes, les que inclouen figuració de pròtoma de cavall s'atribueixen a Anníbal, i tenen de nou una datació posterior al -221 (Villaronga 1973). Finalment, assenyallem que fins al present no ha aparegut cap moneda amb epígrafs ibèrics, per la qual cosa es poden començar a posar en dubte la datació vella atribuïda al final del segle III a.n.e. per a les encunyacions de Cese i, en general, l'antiguitat de les monedes ibèriques.

TESTIMONIS HISTÒRICS

ALGUNES QÜESTIONS SOBRE ELS POBLES PREROMANS A PARTIR DELS TESTIMONIS DE LES FONTS HISTÒRIQUES

La problemàtica entorn de la interpretació que es pot fer dels pobles preromans a Catalunya sembla haver quedat relegada a un segon terme en les actuals propostes investigadores d'aquest període. De fet, molt possiblement aquesta situació s'ha agreujat per la separació que han sofert l'arqueologia i la història antiga en el món universitari. Sembla que per a molts la interpretació històrica ha quedat "esgotada", a causa de la limitació de la documentació escrita transmesa pel llegat dels historiadors clàssics. Així, es dogmatitzen les versions traduïdes i els seus comentaris recollits en la col·lecció de les *Fontes Hispaniae Antiquae*, obra iniciada sota la direcció del prof. Pere Bosch Gimpera l'any 1922, amb molts comentaris i interpretacions d'Adolf Schulten. Aquest criteri solament es podria mantenir si la investigació arqueològica també s'hagués aturat coetàniament, però afortunadament aquesta ha progressat molt des d'aquella època, i noves descobertes i estudis fan necessàries noves interpretacions, malgrat que les fonts històriques siguin invariablement les de sempre. Caldrà, doncs, estructurar uns models interpretatius nous que acoïllin la documentació escrita i l'actual documentació arqueològica de la manera més congruent possible. Una qüestió cabdal és esbrinar què amaguen o a què responen tots aquells noms de pobles i tribus que els escriptors del món clàssic plasmaven en les seves referències. Amb tot, cal fer una precisió d'entrada, i és la necessitat de diferenciar clarament tres períodes cronològics en referència a la documentació escrita:

a) Període antic, anterior al segle III a.n.e., que comprèn les minses referències d'Hecateu i de l'*Ora Marítima* d'Aviè, amb totes les reserves amb què cal entendre-la a causa de les interpolacions posteriors.

b) Període mitjà, que correspondria als segles III i II a.n.e., moment de la conquesta militar per part dels romans, amb Polibi i altres fonts recollides posteriorment en les obres de Titus Livi i d'Estrabó.

c) Període modern, on es plasma la realitat imposada per l'administració romana sobretot a partir del segle I d.n.e., especialment en l'obra de Plini el Vell i la *Geografia* de Ptolomeu.

Aquestes tres etapes reflecteixen unes realitats separades per uns tres-cents anys. Òbviament les estructures socials i polítiques van experimentar modificacions importants al llarg d'aquests períodes; per tant, cauríem en un greu error si les acceptéssim globalment.

ELS POBLES

Ens dedicarem, doncs, únicament a revisar les informacions que més o menys puguin haver tingut certa relació territorial amb el Molí d'Espigol:

ELS ILARAUGATS

Són mencionats per Hecateu al final del segle V a.n.e., a través d'Esteve de Bizanci: "els *ile-raugates*, ibers, Hecateu; el riu lleraугates".

Tradicionalment s'accepta que el riu que porta el mateix nom que el poble és l'Ebre, i que aquest poble iber constitueix el tronc comú que posteriorment passà a dividir-se en dues branques: els ilergets i els ilerjavons.

ELS ILERGETS

Amb motiu de la Segona Guerra Púnica a la península Ibèrica, les fonts del segle III a.n.e. donen protagonisme a aquest poble amb tot un seguit de breus referències:

— Entre les tropes de l'exèrcit d'Anníbal que surten de Cartago Nova l'any -218 hi ha "300 genets ilergets" (Liv. 21.22; Plb. 3.33.7).

- En passar l'Ebre, Anníbal sotmet aquest poble (Plb. 3.35.1; Liv. 21.23).
- Andobeles (o Indíbil), cap dels ilergets, és fet presoner dels romans després de la batalla de Cissa (Plb. 3.76.1).

Aquestes fonts mostren que una fracció dels ilergets (possiblement el mateix Indíbil com a exiliat) servien com a mercenaris en l'exèrcit cartaginès. La referència a Anníbal travessant l'Ebre i sotmetent aquest poble no situa necessàriament els ilergets al nord del riu, sinó simplement al costat d'aquest. El fet que Polibi titlli Indíbil de "tirà" confirmaria que aquest ocupava el poder gràcies a un sistema de coacció.

- Al final del -218, Asdrúbal solleva els ilergets i Cn. Escipió rendeix la ciutat d'Athanagrium, "quae caput eius populi erat" (Liv. 21.61).
- L'any següent es produeix un nou aixecament ilerget a càrrec de Mandoni i Indíbil; Livi assenyala que aquest darrer havia estat rei dels ilergets. Amb poques tropes es derrota aquelles bandes desordenades. (Liv. 22.21).

Es desconeix la ubicació geogràfica d'Athanagrium, si bé ha de trobar-se a la riba nord de l'Ebre. La conquesta de la ciutat i el lliurament d'ostatges inclinen els ilergets al bàndol romà i allunyen Indíbil del poder, que intenta recuperar-lo l'any següent aixecant unes poques partides que són fàcilment dispersades. Al llarg de sis anys Indíbil no apareix més, i quan ho torna a fer ja no comanda els ilergets:

- Derrota i mort dels Escipions al sud de l'Ebre, on s'ha presentat Indíbil amb set mil suessetans (Liv. 25.34).
- Amb l'ofensiva cartaginesa de l'any -211/-210, Indíbil recupera el poder entre els ilergets i es veu obligat a entregar ostatges a Asdrúbal Giscó per assegurar la seva fidelitat (Plb. 9.11).

Aquesta darrera referència és prou clara per veure que de nou Indíbil recupera el poder gràcies als exèrcits cartaginesos, i que els esdeveniments tenen lloc al sud de l'Ebre. Dos anys més tard, davant les derrotes cartagineses i amb l'objectiu de mantenir-se en el poder, Indíbil es passa al bàndol romà:

- Després de la presa de Cartago Nova, P. Escipió allibera els ostatges dels cartaginesos, entre els quals hi ha la germana d'Indíbil i dona de Mandoni (Plb. 10.18.3; D.C. 57.42).
- Indíbil es passa al bàndol dels romans, que el confirmen com a "jerarca" i li atorguen, a més, domini sobre un territori força més extens del que en realitat dominava (Plb. 10.33; 21.11).
- Indíbil rep d'Escipió un regal de 300 cavalls (Liv. 27.19).

Dos anys després, creient la falsa notícia de la mort d'Escipió, els ilergets trenquen els tractats de pau i

ataquen els seus veïns situats entre el Xúquer i la vall de l'Ebre. Però davant l'avenç de l'exèrcit romà que surt de Cartagena, retrocedeixen i passen al nord de l'Ebre, ja que en aquesta ocasió han mobilitzat tropes lacetanes:

- Primera revolta dels ilergets i saqueig dels territoris dels suessetans i sedetans. Derrota dels ilergets i lacetans (Plb. 11.31; Liv. 28.24-34).

Hi ha una nova revolta l'any següent, que compromet ara els ausetans. Per tant, el conflicte es dona al nord de l'Ebre: la fracció dels ilergets comandada per Indíbil està ja allunyada del seu focus originari, que era el sud de l'Ebre. Tots aquests esdeveniments podrien haver originat la divisió de les dues branques.

- Segona revolta dels ilergets; mort d'Indíbil i Mandoni (Liv. 29.1-3).

L'any -195 apareix de nou una referència als ilergets, però es desconeix a quina de les dues branques es refereix. De fet, en la relació de pobles sotmesos per Cató no apareixen els ilergets, però sí que hi tenen protagonisme com a aliats els suessetans.

- Ambaixada del rei ilerget Bilistages demanant ajuda a Cató (Liv. 34.11).

En el segle I a.n.e. es manté el nom d'ilergets per a aquells que es troben al nord de l'Ebre, mentre que desapareixen els suessetans:

- "Els ilergets amb les seves ciutats d'Ilerda i Osca [...]. Sertori va tenir la seva última resistència a Ilerda i Osca" (Str. 3.4.10).
- "Regio Ilergetum" (PLIN. HN 3.4.21).

El fet que Plini parli d'una *regio ilergetum* entre Tarragona i Subur en la seva descripció geogràfica s'ha d'entendre com una referència a un territori a l'interior del país, similar a la que fa posteriorment en descriure la resta de la costa mediterrània fins als iacetans i als vascons.

- Es presenta els ilergets clarament separats dels iler-cavons, amb les ciutats següents: Bergusia, Celsa, Bergidon, Eraga, Succosa, Osca, Burlina, Gallica Flaia, Orgia i Ilerda (Ptol. Geog. 2.6.67).

ELS ILERCAVONS

És la denominació de la branca ubicada a tocar dels territoris de la costa. No apareixen com a poble fins al segle I a.n.e., si bé ho fan sota la forma de topònim que es menciona en Titus Livi, però pot tractar-se d'una interpolació a fi de clarificar una ubicació geogràfica comprensible en la seva època.

- A l'hivern de l'any -217, Asdrúbal Barca situa el seu campament en el territori de la Ilergavònia, corresponent a la riba meridional de l'Ebre, mentre que els romans ho fan en un indret desconegut anomenat Nova Classis, a l'altra riba (Liv. 22.21).

- L'any -72, els exèrcits de Pompeu el Gran es troben a la Ilercaònia i a la Contestània (Liv. *Per.* 91).
- L'any -49, Cèsar, en la batalla d'Ilerda contra els pompeians, rep l'aliança dels *illurgavonenses*, que li subministren avituallaments; al mateix temps, la cohort dels *illurgaonenses* abandona el bàndol contrari i s'uneix a ell (CAES. *Gal.* 60).
- En la descripció geogràfica de la costa peninsular segons Plini el Vell, trobem "la regió dels *ilergaonnes*, el riu Hiberus [...]" (PLIN. *HN* 3.4.21).
- Finalment, Ptolomeu parla del poble dels *ilercanones*, al sud de l'Ebre, i esmenta les seves poblacions: Carkedon, Biscargis, Teava, Adeba, Tiariulia, Sigarra, Dertosa (Ptol. *Geog.* 2.6.63). Per Plini el Vell sabem, per altra part, que els dertosans i els bisgargitans tenien dret romà i els *tearajulienses*, dret llatí. (PLIN. *HN* 3.4.23).

ELS ILERDENSES

- L'any -89 es concedeix la ciutadania romana als integrants de la Turma Salluitana, després de la conquesta d'Àscoli (Itàlia): "Ilergenses: C. Otacilius Suisetartem f./ Cn. Cornelio Nesille f./ P. Fabius Enasegin f."
- Escrit sobre Ilerda amb motiu de la batalla entre cesarians i pompeians, l'any -49 (CAES. *Gal.* 1.38 i ss.).
- Es fa referència a distàncies geogràfiques a partir d'Ilerda (Str. 3.4.10).
- Plini parla de "Ilerdenses Surdaonum gentis", pertanyents al convent jurídic de Caesaraugusta (PLIN. *HN* 3.4.24). La ciutat d'Ilerda gaudeix de la condició de ciutadania romana.

ELS BARGUSIS (≠ BERGISTANS)

Es tracta d'un poble situat al nord de l'Ebre, del qual disposem de molt escasses referències i solament d'un moment molt concret, l'any -218:

- Pacten una aliança amb l'ambaixada romana, ja que es troben "quia faedebat imperii punica" ('cansats de l'imperialisme púnic') (Liv. 21.19).
- Són sotmesos durant el pas de l'exèrcit d'Anníbal; s'esmenten a continuació dels ilergets (Plb. 3.35.1; Liv. 21.23).

Aquest escàs nombre de referències ocasionà que Schulten assimilés el seu radical *barg-* per *berg-* (equivalent cèltic de *muntanya*), fet que ha creat múltiples confusions, ja que d'aquesta manera esdevé un topònim molt repartit.

Així, per a Schulten, els bargusis tornen a aparèixer a les fonts antigues com a bergistans l'any -195, i els ubica entorn de Berga, fet que sembla correcte, ja que és el cònsol Cató qui ens transmet l'existèn-

cia de la "muntanya de sal", que evidentment es refereix a Cardona (GEL. 2.22.28).

Per altra part, hi ha referències a una població anomenada Bergusia, pertanyent als ilergets (Ptol. *Geog.* 2.6.67), i s'ha suposat que es tracta d'un testimoni que aquest poble formava part del complex tribal dels ilergets. No obstant això, el topònim es manté actualment sota la forma *Bergosa*, una població situada a 9 km al nord de *Iacca* en el camí al Somport (via romana). D'aquí que aquesta població antiga tingui una relació amb els ilergets i a la vegada ocupi una posició septentrional, segons es desprèn de les coordenades cartogràfiques del geògraf grec. Així, la principal dificultat rau en el fet que, des del punt de vista del coneixement arqueològic, ni la zona de Berga ni molt menys la de *Iacca* poden haver experimentat influència cartaginesa, i sí, per contra, es detecta –com hem assenyalat anteriorment– un fort impacte púnic ebusità en els entorns de Tarragona fins al Llobregat. I, de fet, mentre que desapareix la denominació de *bargusis*, que situem en aquestes contrades, apareix posteriorment una denominació nova sota la forma de *cessetans*. Amb tot, cal tenir present que el seu radical *barg-* es manté en la forma de *Bark-ino*.

ELS CESSETANS

Aquesta denominació no apareix en els textos fins al segle I, i ho fa per designar la zona costanera de Tarragona:

- Regió Cessetània, el riu Subi, la colònia de Tàrraco (PLIN. *HN* 3.4.21).
- Litoral dels cossetans: Tàrraco i Subur (Ptol. *Geog.* 2.6.17).

A partir del segle II a.n.e., la numismàtica dóna testimoni de la seca de Kese, amb epígraf ibèric, que era una de les més prolífères de Catalunya (Villaronga 1979).

ELS AUSETANS

Identificats com un dels pobles preromans més importants de Catalunya, se n'ha mantingut el topònim *Osona* fins als nostres dies. Però, de nou, també aquí trobem una duplictat de territoris geogràfics en referència a aquest nom, segons si es tracta de les fonts d'època romana o de les del segle III a.n.e.

- Així, Ptolomeu els atorga quatre poblacions, tres de les quals identificades: Aigües Calentes (Caldes de Montbui), Ausa (Vic), Baicula (?) i Gerunda (Girona) (Ptol. *Geog.* 2.6.69).
- Aquesta ubicació ja havia estat en part reflectida per Plini el Vell: "allunyant-se terra endins, es tro-

ben al peu del Pirineu, els ausetans fitans, els iacetans" (PLIN. HN 3.4.22).

- Per altra part, els habitants d'Ausa, els ausonenses, i els gerundenses disposen de dret llatí, mentre que els acuicadenses i baeculonenses estan sotmesos a estipendi (PLIN. HN 3.4.23).
- També l'any -49 i amb motiu de la batalla d'Ilerda, Cèsar rep l'ajuda d'avituallaments dels ausonenses. Però totes aquestes referències de la baixa època no concorden territorialment amb el segle III a.n.e. Els ausetans mencionats per Titus Livi són molt més occidentals: "ausetanos prope Hiberum", posició geogràfica que repeteix amb insistència, com en un intent d'especificar concretament que els fets discorren solament en una part i no en la totalitat del territori ocupat pels ausetans.
- L'any -218, els ausetans són un dels pobles sotmesos durant el pas d'Anníbal, però aquest fet solament és mencionat per l'historiador llatí (Liv. 21.23).
- El mateix any, després de la rendició d'Athanagrium i abans de retornar a la costa, els exèrcits romans posen setge a un *oppidum* ausetà "prope Hiberum", sota control d'un tal Amusic, aliat dels cartaginesos. La població es rendeix quan fugen Amusic i els seus partidaris, i és obligada a pagar vint talents. Com que la campanya d'aquell any s'ha endarrerit, els exèrcits són sorpresos per una forta nevada (Liv. 21.61).
- L'any -210, després de travessar l'Ebre, Asdrúbal protagonitza diverses escaramusses amb Claudi Neró en un indret anomenat "Lapides Atros, en Ausetània, entre Iliturgis i Mentissa" (Liv. 26.17).
- El -205, durant la segona i última revolta d'Indíbil, els ausetans veïns dels ilergets prenen part en la revolta i ocupen la posició central de l'exèrcit en la batalla, mentre que els romans, sense represàlies, han travessat el territori dels ausetans com si aquests no s'haguessin sollevat (Liv. 29.1-2).

Durant la campanya del cònsol Cató, l'any -195, "amb sis cohorts torna a l'Ebre i sotmet els sedetans, ausetans i suessetans" (Liv. 34.20); no s'hi esmenten els ilergets, aliats seus.

- El -183, el procònsol M. Terenci, "no lluny de l'Ebre, en el país dels ausetans, derrota els celtibers que havien fortificat alguns *oppida*" (Liv. 39.56).

Finalment, ens queda la referència dubtosa recollida en Aviè: "els ausoceretes, avui esdevinguts un poble iber" (Av. Ora 551). Si vertaderament es tracta d'una informació antiga, ens indicaria que els ausetans tenen un origen similar al dels pobles pirinencs, o com a mínim diferent al dels ibers, per la qual cosa Bosch Gimpera els qualificava de "poble no ibèric" (Bosch Gimpera 1945; Campmajó, Padró 1978).

ELS ANDOSINS I AIRENOSIS

Solament són mencionats en el text grec en relació amb el pas d'Anníbal, després dels ilergets i bargusis (Plb. 3.35.1). Són dos pobles desconeguts, però per semblança de noms se'ls identifica com els pobladors del Principat d'Andorra i de la Vall d'Aran, respectivament, encara que històricament això és improbable, malgrat els esforços de voler fer passar el trajecte d'Anníbal pel Segre (Bosch Gimpera 1965).

ELS LACETANS (≠ IACETANS I LAIETANS)

Aquesta denominació ha experimentat una evolució de criteris respecte al seu significat. Durant el segle III a.n.e. sembla correspondre a una denominació genèrica que enclou tots els habitants del territori entre l'Ebre i els Pirineus: la Lacetània.

- "La Lacetània, regió que s'estén als peus del Pirineu" (Liv. 21.23), amb motiu del pas d'Anníbal l'any -218, després d'esmentar que aquest "sotmet els ilergets, bargusis, ausetans i la Lacetània".
- El mateix any, l'exèrcit romà desembarca a Empúries i "sotmet els lacetans i tota la costa" (Liv. 21.60).
- Durant el setge de l'*oppidum* ausetà d'Amusic, "els seus veïns lacetans" intenten aixecar el setge, però són rebutjats pels romans i fugen pels camps (Liv. 21.61).
- El -206, durant la primera revolta dels ilergets, Indíbil i Mandoni "solleven els seus pobles, que eren lacetans" (Liv. 28.24-26); "els ilergets i els lacetans" apareixen esmentats com a coalició de diferents pobles (Liv. 28.34).

A partir del segle II a.n.e., i més concretament després de la campanya de Cató, és quan apareixen en els textos els *iaccetani*, i comencen les confusions entre aquests noms per mala transcripció dels copistes, que confonen I i L.

- Així, el -195 Cató emprèn una campanya contra els (l)acetans, "nació apartada i salvatge", i per sotmetre la seva ciutat utilitza com a auxiliars els suessetans, veïns seus que ja havien estat derrotats en diverses ocasions anteriors (Liv. 34.20). En aquest cas, és evident que es fa referència als iacetans i no als lacetans.
- L'any -75, en una carta al Senat, Pompeu el Gran dona compte de les seves conquestes: "recepti Galliam, Pyrenaeum, Lacetaniam, Indicetes" (SAL. Hist. 2.98.5), de nou clarament en un sentit geogràfic ampli.
- L'any -45, Sex. Pompeu, després de la desfeta de Munda, es refugia a (?)*acetania*. Per a uns, Lacetània (D.C. 45.10.1); per a d'altres, iaccetània.

I nova confusió a partir del segle I d.n.e. entre Lacetània, Iaccetània i Laeetània (Laietània).

- *Iacca* la dóna als vascons (Ptol. *Geog.* 2.6.66).
- Per a Ptolomeu, els lacetans formen un grup individualitzat, amb les poblacions de Lesa, Udura, Ascerris, Setelsis, Telobis, Caresos, Bacasis, lessos, Anabis i Cinna (Ptol. *Geog.* 2.6.71), totes desconegudes a excepció de lessos, que és Guissona. Cartogràficament es troben entre els ausetans i l'Ebre, és a dir, corresponen pràcticament al territori occidental dels ausetans del segle III a.n.e.
- Un altre grup el formen els laietans, amb les poblacions de Barcinon (Barcelona), Baitulon (Badalona), Ailuron (Mataró) i Blanda (Blanes) a la costa (Ptol. *Geog.* 2.6.18) i Rubricata (Rubí?) a l'interior (Ptol. *Geog.* 2.6.72).
- I entre aquests dos, un nou grup desconegut, els castellans, amb les poblacions també desconegudes de Sebendunon, Bassi, Egosa i Beseda.

ELS NUCLIS DE POBLACIÓ: ELS *OPPIDA* I ALTRES

Són escasses les referències de les fonts clàssiques als nuclis de població del període del final del segle III a.n.e. relacionats amb la nostra zona d'estudi. No obstant això, podem classificar aquests assentaments en les categories següents: *urbes*, amb categoria de ciutats o grans aglomeracions; *oppida* i *castra*, nuclis emmurallats de certa importància i caràcter plurifamiliar; i *castella* i *turres*, de petit format i possible estructura unifamiliar. Arqueològicament s'ha efectuat una distribució dels assentaments per categories, en funció de la seva extensió (Bernabeu *et alii* 1987), segons la qual es consideren ciutats els assentaments superiors a les 3 ha, *oppida* els que es troben entre 2 i 0,5 ha i *castella* i *turres* (talaies) els de superfície inferior a 0,5 ha. Val a dir, malgrat això, que l'arqueologia catalana pràcticament desconeix l'existència de grans nuclis a manera de ciutats. O bé en realitat no existien –fora d'alguns indrets de la costa, com seria el cas del Puig de Sant Andreu a Ullastret o el jaciment de Burriac a Cabrera de Mar (Almagro Gorbea 1987)–, o bé ens són desconeguts perquè corresponien a indrets òptims d'assentament –i en conseqüència d'habitació continuada– i les seves restes han quedat cobertes per les ciutats actuals.

- “*Atanagrium urbem, quae caput eius populi erat*” (Liv. 21.61). Ciutat dels ilergets, en un indret desconegut, que es rendeix als romans l'any -218; amb el dubte de si *caput* s'ha d'interpretar com a *capital* o bé com la *primera*, per ubicació geogrà-

fica del territori. Aquesta darrera interpretació justificaria que es trobés en un indret més o menys proper a l'Ebre i no en un lloc tan allunyat com podria ser els voltants de Lleida.

- “*Urbem a propinguo flumine Hibera appellatam opulentissimam ea tempestate regionis eius oppugnare parant*” (Liv. 23.28). Sens dubte es tracta de l'antiga Dertosa (Tortosa), nom que conservà en la denominació romana com a “*MUN·H(ibera)·J(ulia) ILCRAVONIA DERTOSA*”.
- “*Segesfica tantem, gravem atque opulentam civitatem, vineis et pluteis cepit*” (Liv. 34.17). Desconeguda però localitzable, possiblement al nord de l'Ebre (Segia?), car es resisteix al decret de Cató de desmantellar les seves muralles i ha de ser presa amb màquines de guerra.
- “*Cissis, propincum castris oppidum*” (Liv. 21.60). Nucli situat al costat del campament del general cartaginès Hannó, encarregat de mantenir el control dels passos pirinencs. Conquistat pels romans l'any -218, “el seu botí fou de poc preu: aixovar bàrbar i esclaus miserables”. S'identifica per similitud de nom amb Cesse (Tarragona), però això de cap manera pot ser correcte, ja que Asdrúbal Barca –que acudí a ajudar-lo en assabentar-se de la derrota d'Hannó– es va desviar cap a la costa i va incendiar part de la flota romana varada a Tarragona; i per altra part, com que des de les proximitats de Tarragona difícilment es podien controlar els passos pirinencs, cal suposar que establí el seu campament a l'interior del país, i l'entorn de Guissona (lessos) era el lloc òptim, perquè pràcticament equidista de l'Ebre, de Tarragona i dels Pirineus. D'altra banda, la referència a l'escàs valor del botí és un element important per atorgar a aquest nucli una localització a l'interior del país, i s'han de tenir present els valors fonètics de la I en llatí (*Jessos = Cissis = Kissan* en Plb. 3.76.1).
- “*Illiturgis, oppidum*” (Liv. 23.49; 34.10). Malgrat el nom duplicat, no es tracta de la Illiturgis propera a Càstulo, a la Bètica (Liv. 24.41), sinó que cal ubicar-la a la zona de l'Ebre, car la seva menció l'any -215 es relaciona amb Intibilis, coneguda pels itineraris a uns 40 km al sud de l'Ebre. A més, hi ha una nova referència de l'any -210 a propòsit del “campament d'Asdrúbal a Lapides Atros, en Ausetània, entre Illiturgis i Mentissa” (Liv. 26.17). I una altra de l'any -195: acabat el seu mandat a la Ulterior, el pretor M. Helvi derrota els celtibers i saqueja l'*oppidum* d'Illiturgis mentre es dirigeix amb una legió vers el campament del cònsol Cató, prop d'Empúries (Liv. 34.10). Es desconeix la seva ubicació exacta, però podria correspondre a la seca d'Illirke; i de fet, si acceptem la mateixa transformació fonètica de les

monedes d'Illirida en Ilerda, n'obtidriem el nom d'Illerge, d'on deriva correctament el gentilici d'ilergets. Les monedes d'aquesta seca utilitzen sovint la variant *iltirkesken*, i es relacionen amb el grup centreausetà (Villaronga 1978).

- "Mentissa, oppidum" (Liv. 26.17). Desconeguda, però relacionada amb el territori de l'"Ausetania, propem Hiberum".
- "? oppidum" (Liv. 21.61). Nucli de nom desconegut, pertanyent als ausetans "propem Hiberum", sota el comandament d'un *Amusicus princeps*, assetjat pels romans amb màquines de guerra durant trenta dies, l'any -218.
- "Venerunt quelques castella sua oppugnari" (Liv. 34.11). Demanda d'ajuda de Bilistages, rei ilerget, al cònsol Cató.
- "Bergistanorum civitatis, septem castella defece-runt" (Liv. 34.16). Correspon a la campanya de Cató a l'interior de Catalunya.
- "Vergium Castrum" (Liv. 34.21). Esmentat a la campanya del cònsol Cató i comandat per un *princeps* que n'ha perdut el control. Tradicionalment s'accepta com el nom antic de Berga (Martínez Gázquez 1974), però aquesta interpretació no és correcta, ja que la campanya contra els bergistans va ser anterior a l'expedició a la Turdetània, i el cònsol es trobava ja de retorn, pacificant la vall de l'Ebre. Per aquest motiu, s'ha pretès també identificar-la amb Berdún, prop de Jacca (Fatás 1973), però això tampoc és versemblant, ja que el nom *Berdún* –com *Verdú*– prové del *Virodumun* cèltic i no del radical *berg*-. Així doncs, aquesta referència podria correspondre a la població actual de Berge, a la província de Terol, que domina una cruïlla important de dues vies tradicionals de transhumància: la de Terol a Alcanyís i la que prové de Morella.

CONSIDERACIONS

A partir de totes aquestes informacions ens sembla raonable modificar els criteris que fins al present s'han mantingut per a les ubicacions dels diferents pobles:

- Al segle V a.n.e. trobem els ilergets, un poble iber, ubicats a la costa i entorn del riu Ebre. Al final del segle III a.n.e., els ilergets se'ns presenten com una estructura política més que com una ètnia. Mantenen la mateixa ubicació, però amb motiu de les guerres es desplacen vers l'interior del país a la recerca de refugi, fet que pot ser la causa de l'escissió posterior en ilergets i ilercavons.
- També sembla entreveure's una relació entre els suessetans i la monarquia ilergeta.

- Els bargusis devien ocupar una posició propera a la costa, en l'actual província de Tarragona, i eren també, en principi, un poble iber.

- Els ausetans sols es documenten assentats a la zona propera a l'Ebre, però molt probablement s'estengueren al llarg de la depressió central i tenien un origen no iber.

- Els bergistans són un poble muntanyenc situat en els primers contraforts del Prepirineu. El seu nom pot correspondre a una fracció geogràfica dins el conjunt de pobles ausetans. En aquestes mateixes condicions es trobarien els andosins i els aire-nosis com a pobles menors i difícils d'ubicar, i també cal tenir en compte que quan apareix la denominació de celtibers en el segle III a.n.e. no necessàriament es refereix als celtibers de la Meseta, sinó genèricament a pobles cèltics hispànics, per tal de diferenciar-los dels altres cèltes transpirinencs (Burillo 1988).

- *Lacetania* és el nom del territori situat entre l'Ebre i els Pirineus, i lacetans el nom genèric de tots els habitants d'aquest territori.

- Com a conseqüència del procés de romanització s'observa una fragmentació dels pobles indígenes, però desconeixem els motius que l'originen: tenim així ilergets, ilercavons i cessetans; i ausetans fitans, lacetans, castel·lans i laietans.

Un altre element a tenir en compte és el grau d'evolució de l'urbanisme. L'existència de ciutats mostra directament la complexitat de la societat, car no pot existir una ciutat com a tal si no hi ha un ordenament polític i administratiu, uns serveis i una xarxa d'avituallament i, en definitiva, si tot plegat no regula amb harmonia una jerarquització social. Malgrat que els textos que reflecteixen aquests aspectes són escassos, resulta evident que les ciutats apareixen en la zona de la costa, amb un component o tradició d'origen colonial mediterrani (Roses, Empúries, Tarragona, Sagunt), i en la zona de l'Ebre (Hibera). El cas d'*Athanagrium*, qualificada d'"*urbem quae caput ilergetes erat*", resulta estrany, car el nom de la capital, en general, es relaciona amb el nom del poble (Indika, Ausa, Laie, Cosse, Edeta...), i en aquest cas és l'*oppidum* d'Illiturgis (Illirke) el que compleix aquesta condició. El qualificatiu d'*urbs* o bé és una exageració per glorificar les armes romanes o, per contra, voldria dir que es tractava d'una ciutat ocupada pels ilergets durant la penetració d'Anníbal, i en aquest cas caldria cercar-la prop de la costa.

Un segon pas en aquest procés estaria representat pels *oppida*, resultat de l'agrupació de col·lectius plurifamiliars en nuclis emmurallats per tal de cobrir les necessitats de control estratègic d'un territori, fet que comportava l'elecció d'una autoritat, la figu-

ra d'un *princeps*. Es desconeix si aquest era electiu o bé quedava avalat per una tradició de tipus aristocràtic-religiós en mans d'una família. Molt possiblement es donaven coetàniament les dues modalitats. No se sap si la modalitat electa era un símptoma d'evolució vers un estatus democràtic avançat o precisament un reflex de les comunitats igualitàries, ni si el caràcter aristocràtic no era més conseqüència d'una concentració de poder que no pas d'una tradició. Els *oppida* semblen respondre clarament a establiments indígenes, i els trobem a la zona de l'Ebre (Illiturgis, Mentissa) o en la zona de l'Urgell (o d'Amusic, Cissis), i també a la costa (Subur, Baetulo, Iluro...).

En un grau inferior hi hauria els *castella*, fortificacions estratègiques per al domini i control d'indrets de circulació. Aquests nuclis reflectirien un àmbit social familiar de clan amb un component autàrquic entorn d'un cap. Això comporta moltes vegades que els *castella* no responguin als paràmetres d'extensió i superfície proposats anteriorment: alguns es poden confondre amb els *oppida* per la seva amplitud, entorn de les 3 ha, però són en realitat grans tancats per als ramats. Així, en molts jaciments una sola muralla longitudinal tanca l'extrem d'una muntanya, i la resta del perímetre queda delimitada simplement per zones més o menys escarpades. Evidentment, en la majoria dels casos aquests desnivells del mateix terreny no podien constituir una defensa contra incursions enemigues; d'altra banda, el seu gran perímetre hauria imposat un fort contingent humà per poder-lo defensar totalment. Aleshores, l'única explicació és que la conquesta d'aquests recintes depenia d'obtenir el control del sector de la porta, no per entrar-hi, sinó per robar-ne els ramats que hi havia tancats, ja que era l'únic lloc per on es podia fer sortir el bestiar. L'arqueologia ha detectat alguns d'aquests *castella*, com Olèrdola (Ripoll 1977), Turó del Montgrós (Molist, Rovira 1991) o Casol del Puigcastellet (Molas *et alii* 1991). Els *castella*, doncs, se situen al final del segle III a.n.e. entre els bergistans. Els esmenta l'ilerget Bilistages en la seva petició d'ajuda a Cató, fet que ens indica que no es tractava d'uns assentaments a tocar de la costa, sinó ubicats a l'interior del país.

El cas de les *turres* és molt més complex, car molt possiblement barregem dos conceptes diferents: d'una banda tenim el veritable concepte de torres-

talaia, que tal com indica Titus Livi eren edificacions localitzades en les altures i usades com a torres de guaita i defenses contra els pirates (Liv. 22.19), és a dir, el que encara avui coneixem per "torres de moros"; i de l'altra, una interpretació molt diferent segons la qual una *turris* correspondria a l'única defensa d'un petit establiment més o menys tancat per la paret de fons d'unes estances, és a dir, allò que en diríem una "masia fortificada", com aquella on va morir Cn. Escipió (Liv. 36.13).

La majoria dels jaciments d'època preromana que arqueològicament coneixem serien, doncs, *castella* i *turres*, precisament per les seves ubicacions, en les quals molt sovint no es va produir una continuïtat de poblament. I això ha acabat en certa manera per deformar la realitat del món indígena amb uns models estereotipats a base de posicions estratègiques en muntanyes i turons, perquè, de fet, desconeixem dels assentaments a les planes o en aquells llocs més adients (*urbes* i *oppida*) on sí que es va donar una continuïtat de poblament.

De les referències del textos escrits també se'n poden desprendre algunes consideracions importants respecte a l'organització política i militar d'aquest món indígena.

— Quant a l'organització política, solament trobem dues referències pel que fa a l'autoritat: el comandament dels ilergets, amb una estructura bicèfala (Indibil i Mandoni) sota una formulació monàrquica —però que introdueix conceptes com "tirà" o "jerarca", que la matisen—, i el cas d'Amusic, com a príncep d'un *oppidum* ausetà.

— Sobre l'organització militar dels pobles indígenes, crida l'atenció la facilitat amb què es formaven coalicions —7.000 suessetans (Liv. 25.34); celtibers (Liv. 28.24); coalició de diferents pobles (Iacetans) (Liv. 28.33); coalició amb els ausetans (Liv. 29.2)— que d'altra banda sempre eren derrotades en camp obert per l'estratègia militar romana: "No es tracta de combatre un general i tropes cartagineses, malgrat que aquestes puguin ser poques; lluitem contra bandolers i caps de bandolers, que sols tenen coratge per devastar els camps dels seus veïns, incendiar poblats i robar bestiar; no tenen cap valor formats com un exèrcit i en un combat regular" (Liv. 28.32). En el camp de batalla lluitaven juntes la infanteria i la cavalleria —que normalment desmuntava en el moment del combat—, agrupades per pobles (Liv. 29.2).

PROPOSTA INTERPRETATIVA ENTORN DEL MÓN PREROMÀ

HIPÒTESI-PROPOSTA PER A UN ESTUDI

A partir de les constatacions arqueològiques que hem exposat podem intentar refer les condicions de vida en els diferents períodes del jaciment, és a dir, intentar esbrinar la seva història elaborant uns models interpretatius que permetin encaixar d'una manera coherent no tan sols els registres arqueològics de la cultura material apareguda, sinó també altres aspectes complementaris, com les condicions territorials, el bagatge d'informacions recollides en altres jaciments, i sobretot les referències transmeses pels textos històrics.

A tall d'introducció hem d'aclarir, en primer terme, que per a nosaltres l'arqueòleg és un historiador que, partint de la recuperació i estudi dels elements d'una cultura material, intenta refer la història i el comportament de l'home. Som, per tant, conscients que altres col·legues poden adoptar altres criteris i objectius en les seves investigacions, ja que resulta evident i per tant absurd d'amagar que actualment no estan de moda els criteris historico-culturals, i fins a cert punt àdhuc són bescantats en nom d'un pretès "mètode científic". Amb tot, no hem d'oblidar que el subjecte de la nostra investigació és l'home, el qual precisament, en ser el protagonista, difícilment entra en els paràmetres científics: les seves obres, els seus moviments, els processos d'agrupació o les transformacions polítiques i culturals queden sotmeses a elevats graus de variabilitat com a conseqüència d'una capacitat de decisió intel·lectual, sigui individual o col·lectiva. Per exemple, al llarg de tota la història disposem d'un munt de testimonis en els quals una cultura material no és específica d'un determinat grup, sinó que arriba a englobar grups humans diversos; sabem que un canvi cultural tant es pot originar a partir d'un procés d'acceptació voluntària d'aculturació com per una imposició violenta; o que un grup dominador que ha modificat l'estatus social o polític del

grup dominat pot arribar a assimilar la cultura material dels dominats; o que els únics testimonis escrits d'una zona on es parla una llengua poden pertànyer a una llengua diferent. Per tant, hem de ser molt conscients que treballem amb pocs elements i per això hi haurà aspectes que difícilment podrem arribar a apreciar; haurem d'assumir l'agnosticisme com una part fonamental del nostre mètode.

L'arqueologia té les seves pròpies limitacions, ja que sabem que allò essencial està perdut (la *ratio* dels subjectes) i que tots els nostres esforços es redueixen a l'intent d'una recerca, mitjançant les excavacions, d'un índex miraculosament preservat, la clau que ens clarificarà el passat; i, per tant, fins que no s'aconsegueix aquest índex, res no és segur i tota interpretació és possible. Per això mateix, també hem de ser summament crítics en l'acceptació de les hipòtesis anteriorment admeses, que constitueixen el nostre bagatge intel·lectual sobre un tema objecte d'investigació. Cal, doncs, defugir a priori tot recolzament en el prestigi de tal o qual investigador com a garantia absoluta, sobretot tenint en compte que encara que reconeguem a alguns investigadors una gran capacitat de síntesi, les seves hipòtesis havien estat elaborades desconeixent gran quantitat d'informació de la qual avui disposem. És a dir, hem de considerar que allò que alguns anomenen "economia d'hipòtesis" és una falsa via d'investigació, que té com a exponent inflar amb petites aportacions personals tot un llegat bibliogràfic, amb l'agreujant i la pèrdua de temps que representen la còpia i reproducció, una i altra vegada, de tot el llegat per justificar aquella aportació personal.

Així, és necessari adoptar una nova actitud en la nostra microespecialitat: partint com a base de les dades obtingudes en les nostres excavacions arqueològiques, però conscients de les seves limitacions, interrelacionar-les amb les peculiaritats de l'espai territorial i la crítica al bagatge intel·lectual

per, finalment, confrontar-les amb els textos històrics, i adequar uns models en els quals tots aquests elements permetin –com les peces d'un complicat puzzle– entreveure una possibilitat d'interpretació històrica, la qual solament adquirirà consistència si a partir de noves excavacions arqueològiques es reproduïx el model, que per descomptat caldrà adequar mitjançant modificacions correctores dins els marges de variabilitat. A més, tampoc hi ha cap inconvenient a acceptar que el plantejament de la hipòtesi que presentem a continuació acabi resultant fals; però esperem que, com a mínim, sigui motiu de debat i de reflexió, dos aspectes que, malauradament, avui dia no semblen tenir vigència ni desenvolupar-se. Per tant, volem replantejar alguns problemes que susciten els fins ara lleus indicis arqueològics obtinguts de les excavacions del Molí d'Espígol. És cert que aquests indicis s'hauran de refermar amb futurs estudis acurats, però és evident que per obtenir resultats cal temps i possibilitats, i actualment ens trobem mancats d'aquests factors; per altra banda, tampoc no podem renunciar als plantejaments de la nostra formació universitària havent tingut un mestre com el prof. Maluquer de Motes. El que volem, doncs, és suscitar el debat i la reflexió a partir de l'enumeració de noves hipòtesis. El poblat del Molí d'Espígol ofereix, com hem vist, unes estructures urbanístiques complexes, fins ara desconegudes en la resta de jaciments coneguts a les comarques centreoccidentals de Catalunya. Per tant, ens trobem davant els tipus de dificultats següents:

PROBLEMES ENTORN DE LA UBICACIÓ I DEL TERRITORI

El territori en el qual està immersa, en el seu extrem oriental, la plana de l'Urgell és essencialment obert a la vall de l'Ebre; gaudeix, per tant, de totes les vies de relació que de nord a sud i viceversa travessen aquest eix des dels Pirineus fins al sistema Ibèric i per les quals s'accedeix al sud de França i a la zona oriental de la Meseta. Les fonts històriques també semblen corroborar aquest fet, ja que durant els episodis de les lluites emmarcades en la II Guerra Púnica i les revoltes indígenes posteriors podem veure el cabdill ilerget Indíbil encapçalant ara una host de 7.000 suessetans (Liv. 25.34.6), ara forces d'uns anomenats celtilbers (Liv. 28.24.4). Així, per la seva ubicació, el Molí d'Espígol gaudia de certa relació amb la costa i, a través d'aquesta, amb el món mediterrani, però essencialment va esdevenir un baluard avançat al món interior de la península Ibèrica. Les condicions topogràfiques i els recursos necessaris per desenvolupar la vida del jaciment,

com la presència de l'aigua, la pedra i la disponibilitat de fusta, els hem exposats anteriorment.

En segon lloc ens podríem replantejar, una vegada més, les possibilitats admeses entorn de l'agricultura, però creiem que sobre aquesta qüestió la investigació actual ha sobrevalorat, partint del científisme, les anàlisis de granes localitzades a l'interior de vasos d'emmagatzematge, o troballes esporàdiques en cert racons, o bé disseminades a l'interior dels habitatges (Alonso 1992). Amb tot, resulta evident que actualment hi ha una progressió dels estudis carpològics, palinològics, etc., estudis que evidentment confirmen que a l'entorn de tot nucli poblacional hi ha camps de conreu, però no es valoren, en la nostra opinió, els amplis recursos del vast territori que, com en el cas de l'Urgell, s'estén més enllà d'aquests pròxims camps de conreu. Tenint en compte les informacions etnogràfiques, aquest és un territori tradicionalment destinat a les pastures d'hivern i, adjacent al costat nord del jaciment, hi passa una antiga carrerada del camí de Santa Maria (Martí 1916, 50). Fins al present es valora, quasi exclusivament, l'impacte agrícola del món preromà i s'extrapola que els excedents agraris de les comarques de l'interior es van arribar a exportar massivament a territoris d'ultramar (Gracia 1986). Però què sabem de la ramaderia, de la qual hi ha una manca absoluta d'estudis, referències i informacions? I encara una altra qüestió: veritablement quin era el factor d'unió i cohesió d'aquests zones occidentals? Els lligams, principalment econòmics, més fàcilment constatables són aquells definits per la ramaderia, estretament lligada amb les necessitats imposades per la transhumància. Reivindiquem, doncs, la necessitat d'aprofundir en la ramaderia, en tots els seus aspectes, com a nova via d'investigació de les societats preromanes de la zona occidental de Catalunya.

Actualment, els estudis sobre ramaderia i transhumància en l'antiguitat a les nostres terres són pràcticament nuls (per preeminència del bagatge dels estudis prehistòrics en la concepció del procés de neolitització, on prevalen els testimonis agrícoles, de resultes de la novetat que representen en l'economia i en la seva varietat, enfront de la limitació d'espècies domèstiques), com també ho són els reculls etnogràfics o treballs de síntesi de caire geogràfic, ja que estem parlant d'un sistema avui completament desaparegut. Tanmateix, no són pas negligits en amples zones de l'Europa meridional mediterrània, on la investigació sobre l'economia transhumant a l'antiguitat abraça un gran ventall cronològic, des del neolític fins a l'època romana, amb resultats sorprenents (per a Grècia i els Balcans: Doorn, Sebastiaan 1990, Nandris 1990,

Hodkinson 1990; per a Itàlia: Barker 1990, Pasquinucci 1990, De Benedettis 1990; i recentment també s'apunten noves perspectives en el sud-est de la Meseta: Blánquez 1990). Així doncs, ens trobem davant uns estudis mancats de tradició al nostre país, encara que històricament la tradició ramadera-transhumant no sigui aliena al món agrari català, sobretot a l'interior.

El nostre principal objectiu és la proposta d'una hipòtesi de treball basada en un estudi interdisciplinari que ens pugui aportar les proves necessàries. Aquest estudi es fonamentaria en cinc àmbits:

a) Àmbit paleoambiental-geomorfològic

Disposem de poca informació pel que fa a aquest àmbit, de resultes de la manca d'estudis realitzats. Els publicats fins ara pràcticament es limiten al conjunt de Punta Farisa (Fraga), i ens mostren l'existència a la zona del Baix Cinca d'una vegetació semblant a la d'avui (Burjachs 1993). És a dir, que el paisatge del primer mil·lenni a.n.e. era similar a l'actual i, per tant, podríem suposar que les condicions de l'Urgell no diferien gaire de les exposades. Les anàlisis de l'evolució geomorfològica també són pràcticament inexistents. Podríem, però, referir-nos als treballs de J. L. Peña, que tractà aquests processos, més centrats en l'àrea de l'Ebre-Segre-Cinca, en els quals identificava unes modificacions erosives produïdes molt possiblement per una desforestació aguditzada durant l'holocè, i que ell situava en un període ampli que abastaria des del bronze final fins a l'època ibèrica. Com podem veure, la manca d'estudis d'aquest tipus a l'àrea de l'Urgell és força palesa, però malgrat això, i mentre esperem nous resultats en aquest sentit, no hauríem d'oblidar referències com la del geògraf Defontaines: "la grande dépression fermée de l'Ebre moyen qui borde l'occident catalan est une sorte de plaine pannonique de l'Ibérie, elle borde des steppes arides à croûtes salines et à pauvres végétations d'armoises; telle était la plaine de Lleida avant les irrigations, tels sont encore les Monegros ou, dit-on, il est plus facile de faire le ciment avec le vin qu'avec l'eau" (Defontaines 1960).

b) Àmbit etnogràfic

Consistiria en el recull de la tradició ramadera-transhumant indígena pròpia de la nostra zona d'estudi, a fi de reflectir tots els seus aspectes i totes les seves significacions tradicionals (ecològiques, econòmiques, etc.). Gràcies als estudis existents, ja antics (Violant 1948, Vilà Valentí 1950), podem disposar avui dia d'una documentació força acurada sobre aquesta qüestió. Actualment, la transhumància només es practica en terres catalanes d'una manera residual. La proliferació del conreu intensiu, que progressivament ha anat guanyant preeminèn-

cia a costa de les zones de pastura –tant les d'estiu com les d'hivern, però aquestes últimes són les més afectades–, la creació de grans nuclis de poblament que ha estimulat aquest fet, l'estabulació massiva del bestiar i el desenvolupament dels mitjans de transport motoritzats (camions, trens, etc.), han provocat la ràpida i irreversible decadència de la transhumància, ja des de l'inici del segle passat. La transhumància, per definició, és un fet dinàmic, en continu moviment, que tendeix a relacionar zones geogràfiques completament distintes i oposades, però obligades a entrar en contacte per la necessitat comuna que representa la recerca de zones de pastura. Aquestes s'esgoten per l'acció del bestiar, i els propietaris dels ramats es veuen obligats a buscar una alternativa a l'alimentació dels animals quan, per raó del canvi estacional, les pastures necessiten regenerar-se. El problema se supera mitjançant la transhumància, car la diversitat del medi geogràfic permet que aquesta situació no es produeixi arreu del territori al mateix temps, i el trasllat del bestiar a àrees més propícies esdevé la solució més lògica.

La dicotomia geogràfica que permet que la transhumància es dugui a terme està definida per les diferents característiques de les terres altes (o zones de pastura d'estiu) i les terres baixes (o zones de pastura d'hivern). Ambdues àrees (no gens uniformes ni concentrades arreu del Principat) són peculiars pel que fa als seus aspectes agraris-ramaders. Les pastures d'estiu es troben situades a zones d'alta/mitjana muntanya, sobre nivells d'erosió, valls de gènesi glacial, que permeten una densitat ramadera més gran i, consegüentment, una uniformització de la pastura; a més, el clima de muntanya s'encarrega de mantenir-la fresca i abundant durant els mesos que dura l'estada estival. Les condicions atmosfèriques, no tan brusques i accidentades en aquesta època de l'any, i força més propícies que a les terres baixes, permeten un relatiu desenvolupament de la vida a l'aire lliure. Per altra part, les pastures d'hivern se centren en planes i depressions amb clima continental i/o mediterrani, on els ramats han d'aprofitar els rostolls d'un conreu poc afavorit i del matossar dels turons. És, doncs, una pastura que combina guaret i boscatge –bosc baix–, que requereix un territori ampli, poc uniforme. La climatologia no convida al bivac, ni per a homes ni per a bèsties, de manera que en aquests moments hivernals s'imposa una certa estabulació que ofereixi aixopluc quan l'ocasió ho exigeix. Amb tot, les condicions hivernals de les terres baixes mai no seran tan dures ni difícils com les de les terres altes, i viceversa durant l'estiu. Els animals, en gran nombre i quantitat –tal com hem d'entendre aquest tipus de

ramaderia—, no serien capaços de resistir, en conjunt, el canvi estacional si romanguessin d'una manera ininterrompuda en una sola àrea. D'aquesta manera podem veure clarament que ambdues zones depenen l'una de l'altra, ecològicament i econòmica, i que els seus habitants respectius estan obligats a entendre's i relacionar-se si volen continuar mantenint la seva riquesa i el seu mode de vida.

Però, ¿on es distribueixen aquestes àrees de pastura a Catalunya? Primerament, hauríem de dividir-les en tres grans regions o sectors bàsics definits pels diferents tipus de pastures i les rutes que les uneixen:

- Sector oriental. El formarien, en conjunt, l'àrea central-oriental dels Pirineus catalans com a zones de pastures d'estiu (capçaleres dels rius Ter i del Llobregat, la Cerdanya i el Canigó, amb petita escala al Puigsacalm, Collsacabra i el Montseny), i l'àrea de l'Empordà i de la depressió Central i Prelitoral com a pastures d'hivern (comarques de la Selva, el Maresme, el Vallès i el Penedès). Pel que fa a la xarxa de camins ramaders (o carrerades) que intercomunica aquestes àrees, podem veure que és força complexa i que segueix dues direccions: l'una, nord-sud, i l'altra, oest-est (Vilà Valentí 1973, 88). Aquest sector oriental posaria en contacte les terres pirinenques amb les costaneres mediterrànies. Tanmateix, globalment es tractaria d'una regió no gaire propícia per a pastures hivernals —per raó de l'alta quantitat de boscos que s'estenen per les serralades Prelitoral i Litoral— i bastant precoç pel que fa a agricultura dins el conjunt de Catalunya.
- Sector occidental. Englobaria els nuclis pirinencs centreoccidentals com a pastures estiuenques (curs alt del Querol i zona alta al nord del canal de Baridana, Andorra, capçaleres de la Valferrera i la Noguera de Cardós, alt Flamicell, capçaleres de la Noguera Pallaresa i la Garona), i les comarques de la depressió Occidental com a zones de pastura hivernals (comarques de la Noguera, el Segrià, l'Urgell i les Garrigues). En aquest sector, els camins transhumants semblen més concentrats i extensos, i segueixen només una direcció nord-sud (Riu 1950). Té, pràcticament, un caire interior, i rep també aportacions de la zona aragonesa alta i mitjana, a la qual el lliguen les pastures d'hivern en alguns casos (Violant 1948, 273).
- Sector meridional. Pel que fa a l'àrea de pastures d'estiu, bàsicament abraçaria els ports de Beceit i les terres altes del Maestrat; l'àrea d'hivern seria la zona que s'estén al voltant de la conca baixa del riu Ebre (Vilà Valentí 1950, 417). Es tractaria també d'un sector de contacte amb altres zones

peninsulars, com ara el País Valencià centreseptentrional i el Baix Aragó, amb les quals comparteix pastures (Obiol 1989; Otegui 1985-86). És, doncs, l'únic sector extrapirinenc dels tres que formen la Catalunya transhumant.

Tenim ja definides, d'una manera ràpida, les àrees catalanes on la transhumància ha tingut un pes important. No són, com es podria pensar a primer cop d'ull, àrees tancades i excloents. Poden contactar entre elles i fer transhumar els ramats de les pastures d'un sector a les d'un altre, previ acord entre el propietari del bestiar i l'arrendatari del past. Hem de tenir en compte també que no tota la transhumància es desenvolupa de la mateixa manera, i que en la nostra àrea d'estudi n'hi ha de dos tipus. La transhumància dita completa o doble és la més freqüent i respon amb més exactitud a la idea que tenim del mot: desplaçament de pastures d'hivern a pastures d'estiu i viceversa, normalment recurrent llargues distàncies, i amb gran quantitat de bestiar. En canvi, actualment es tendeix a practicar la transhumància anomenada parcial o mixta, basada en l'aprofitament del past hivernal proper i l'estabulació del bestiar, de resultes de la progressiva desaparició dels grans ramats, que han quedat reduïts a les àrees d'àmbit pirinenc. Dins l'anterior definició sectorial, els camins exerceixen una part molt important. Les rutes no es trien perquè sí. Com tot, tenen la seva lògica i el seu raonament, que haurem de cercar en funció del bestiar. Les carrerades busquen la comoditat del bestiar, que la ruta triada sigui la més propícia per satisfer les necessitats del ramat. Això significa que el camí ramader serà, fonamentalment, la ruta que proporcioni past i llocs per abeurar. La seva funcionalitat és, doncs, clara: són camins de pastura i no pas per fer via, malgrat que avui es tingui aquesta idea de resultes de l'obligació d'apartar-se de les zones de conreu a fi i efecte que els animals no les puguin danyar; per això es trien àrees aturonades o de carena. Tanmateix, aquest sentit estàtic de la carrerada, embotida en el mateix camí i poc més, suposem que no devia ser el vigent a l'antiguitat, quan els conreus no eren dominadors ni s'estenien arreu; en aquells moments, el camí no havia de ser una via pròpiament dita, sinó una ruta entesa com una sèrie de trams a recórrer entre dos punts, l'un de sortida al matí i l'altre d'arribada cap al vespre, i tot i que aquests punts sí que estaven més o menys prefixats, la ruta discorria pels llocs que el pastor creia convenient.

L'ús d'aquests camins i rutes té lloc a partir del canvi estacional, quan es mobilitza el bestiar a la recerca de noves pastures. La marxa estival comença cap a l'abril (amb els ramats ja més nombrosos

a causa de la cria hivernal), i s'arriba als anomenats baixants (muntanyes d'alçada menor que precedeixen les autèntiques pastures d'alçada) més o menys el 3 de maig (diada de la Santa Creu) o el 8 del mateix mes (dia de sant Miquelet). Hi romanen un parell de mesos, aprofitant els pasts de les muntanyes menors i el boscatge proper a les viles d'alçada. Posteriorment s'efectua la barreja del ramats, i aquests es desplacen definitivament a les terres altes, on pasturen tot l'estiu. Dos fets importants, però, marquen aquesta operació: el primer és l'esquilada o xollada, que es du a terme durant aquesta època primaveral, amb tota la problemàtica que comporta, tant en l'àmbit social –ja que tradicionalment sempre són colles vingudes d'altres zones i especialitzades només en aquest tipus de feina les que realitzen l'esquilada, mai el pastor mateix– com a nivell econòmic –pel que fa a la llana, la seva manipulació i filatura, etc. (Vilà Valentí 1950, 426)–; el segon és el marcatge del bestiar, que es realitza abans no es barregin els ramats –pels possibles conllocs que s'hagin establert entre propietaris o un cop assolides les pastures d'estiu.

La segona marxa anual es produeix tradicionalment a partir del 29 de setembre (dia de l'arcàngel sant Miquel), en direcció a les pastures on el bestiar roman durant l'hivern. Amb tot, els ramats encara aprofiten els pasts pirinencs, sobretot a la zona oriental (majoritàriament en territori aragonès), fins a l'1 de novembre (festivitat de Tots Sants). És en aquests moments, durant la baixada, que tenen lloc les famoses fires ramaderes, un cop feta la tria del bestiar barrejat a la muntanya durant l'estiu. De fet, les fires tenen també un paper importantíssim en la transhumància i en les relacions entre terres altes i baixes, ja que són lloc de contacte i d'intercanvi. A banda de la venda o compra del bestiar, s'hi estableixen contactes entre propietaris per definir conllocs o arrendaments de pastures –tant d'estiu com d'hivern–, contractar els serveis de pastors o de colles d'esquilada per a la propera temporada, així com la venda dels subproductes agraris produïts pel bestiar durant la seva estada a les pastures de muntanya. Aquestes trobades es realitzen a l'abric d'un nucli de poblament, però en una àrea ampla, de descampat, allà on el bestiar pugui ser ajuntat i exposat.

Però, veritablement, a qui pertanyen els ramats? Quin és el seu lloc d'origen? Aquestes preguntes no tenen una resposta fixa, ja que els ramats i el bestiar pertanyen als amos ramaders, que tant poden ser de les terres altes com de les terres baixes. El que sí que s'ha donat al llarg de la història de la transhumància són tendències majoritàries de concentració de propietaris en una de les dues zones. Amb tot, aquest fet no ha estat mai estàtic, i el focus de "propietat" ha anat variant considerablement al llarg dels temps, de terres altes a baixes o viceversa (Llobet, Vilà Valentí 1949-52, 37-39).¹ El pastor és, doncs, l'únic element humà mòbil en aquesta activitat: s'encarrega de conduir els ramats, de vigilar-los i, a més, hi conviu. De fet, el pastor és un seminòmada que avui dia la societat contempla com un individu solitari i marginal, un xic menystingut. Però el seu mode de vida particular té una riquesa i un bagatge cultural molt forts, està lligat a les tradicions i a una manera d'entendre la vida que s'ha perdut en els nostres temps. L'organització dels pastors és força peculiar pel que fa al moviment transhumant, sobretot en el seu aspecte social –entre el grup de pastors que el duen a terme, el sistema d'habitatge, l'utilatge i els costums–, i s'hi manté constant el fet que són ells els únics que es desplacen, mai la família. Malgrat això, hem de tenir en compte que no sempre la transhumància s'ha desenvolupat de la manera com la coneixem ara; a l'inici del segle XX, a certs llocs d'Europa encara es practicava una espècie de barreja entre nomadisme i transhumància que implicava, a més del moviment del bestiar, un desplaçament poblacional.² Els pastors són, com s'ha vist, una peça clau.

c) Àmbit etnoarqueològic

Es tracta d'un àmbit encara per definir, a partir dels coneixements que ens aportin el recull etnogràfic i els estudis sobre l'evolució del paisatge, complementats amb les referències històriques. Sobre aquesta base s'hauran d'elaborar els models que els estudis arqueològics s'encarregaran de confirmar o desmentir. Dins aquest apartat, hi exerciria un paper molt important el recull de notícies i estudis sobre societats actuals amb models econòmics ramaders, que permetria establir contrastaments. Només volem esmentar, com a exemple que dóna

1.- Per exemple, sembla que durant l'època medieval i també l'edat moderna es tendia a una major concentració de la propietat a les terres baixes (ordes militars i monestirs), situació que posteriorment es va invertir i va donar pas a un predomini de les terres altes i dels propietaris prepirinencs i pirinencs.

2.- Blanchard (1925, 22-26) dóna diversos exemples, ja residuals però encara actius, de l'Europa d'aquell temps. Tampoc hauríem d'oblidar l'existència, paral·lela a la transhumància, del nomadisme com a model agrari-ramader. Aquest implicava un moviment poblacional en els àmbits de la família, el grup ample o el clan, els quals acompanyaven els ramats en la seva recerca de pastures durant un trajecte que podia ser curt o llarg (i fins i tot podia superar els 100 km). De vegades, això implicava que un mateix grup tingués dues residències diferents, com a conseqüència del desplaçament estacional.

peu a una reflexió sobre la relativitat de les evidències arqueològiques, l'estudi sobre les poblacions no islàmiques de l'àrea de l'Hindu Kush (Parkes 1987), les quals, eminentment ramaderes-transhumants, mantenen una dualitat econòmica associada a la diferenciació sexual. Mentre que els homes passen la major part de l'any fora dels poblats base, acompanyant els animals en les pastures d'estiu, les dones romanen als poblats situats a l'àrea de pastures d'hivern, on practiquen una economia de subsistència agrícola i duen a terme activitats artesanals derivades del bestiar (teixits, catifes, etc.); però la veritable font de riquesa, d'excedent i de prestigi social és el manteniment dels ramats. Arqueològicament, la conclusió que en trauríem sobre l'economia de l'assentament seria que es tracta d'un sistema eminentment agrícola; la realitat actual, en canvi, demostra que el predomini és clarament ramader.

d) Àmbit històric

Ens el proporcionen les referències recollides en els textos clàssics, car l'epigrafia encara no ha reportat testimonis significatius al respecte. Ja es troben referències a la transhumància en els textos dels autors clàssics, però, dissortadament per a nosaltres, només en relació amb la península Itàlica (Liv. 22.14.8; Sil. 7.365-6 i Var. R. 2.9 i seg.). Sembla que algunes poblacions preromanes itàliques també haurien tingut un important component transhumant, sobre la base del qual probablement organitzaren la seva expansió territorial, com serien el cas dels samnites (Salmon 1967). Amb tot, cal fer una advertència. Malgrat que els textos clàssics solament fan referència al protagonisme del bàndol guanyador, i les mencions al bàndol contrari hi són simples referències anecdòtiques, és evident que aquestes últimes s'han de reinterpretar, i en principi les hem d'acceptar com a verídiques i no rebutjar-les amb la fàcil excusa que tal o qual autor s'equivoca reiteradament. Amb això no volem dir que aquestes referències siguin una prova inqüestionable de l'existència d'una economia ramadera-transhumant en aquests pobles; només oferim la possibilitat de fer un exercici reinterpretatiu d'aquestes mencions a les quals, de ben segur, ningú no havia prestat atenció. Així, el primer esment fa referència al botí obtingut a l'*oppidum* de Cissa, després de la batalla del -218, i se'l qualifica de pobre, en contraposició a l'obtingut en el campament cartaginès d'Hannó (Plb. 3.76.3; Liv. 21.60.5). Per altra part, és remarcable la sorpresa dels romans durant l'hivern del -218/-217, en haver de reprendre la lluita contra les poblacions indígenes quan aquestes es revoltien a instàncies d'Asdrúbal Barca, després d'haver restat submises durant l'estiu i un cop els romans ja

havien rebut ostatges (Liv. 21.61). Una altra referència curiosa, i potser la més directa, és la recollida durant la primera revolta ilergeta del -206, quan Escipió, en intentar atreure els rebels a una posició desfavorable per al combat, utilitza un parany consistent a escampar ramats per la zona, ja que el romà coneix aquests pobles i sap que no deixaran passar l'oportunitat de capturar el bestiar (Liv. 28.33), per la importància que té en la vida dels indígenes.

Què ens indiquen aquestes mencions? La nostra interpretació està guiada per la hipòtesi que alguns d'aquests pobles indígenes de l'interior (andosins, aienosis, celtibers) tenien una economia ramadera-transhumant. El -218 representa un any de sorpreses per als romans, que per primera vegada entren en contacte amb les poblacions nadiues: la primera és el pobre botí de Cissa, un *oppidum* de certa importància i que hauria d'haver reportat, potser, més beneficis; i l'altra, el fet d'haver de continuar campanya durant l'hivern, que resulta el moment més conflictiu. Si tenim present que, tradicionalment, la guerra a l'antiguitat es feia sobretot durant el mesos de primavera i estiu, a Hispània els romans es trobaren amb el cas invers, ja que l'època de major virulència resultà ser l'hivern, quan a l'estiu ja s'havia fet campanya i s'havien sotmès les poblacions indígenes. Aquest fet tindria una explicació versemblant si considerem els períodes transhumants: durant l'estiu part important de la població s'havia desplaçat a les zones de terres altes –pastures d'estiu– conduint els ramats, i per això els romans no trobaren gaire resistència entre els indígenes i van obtenir un botí escàs a l'*oppidum*, ja que en aquells moments la veritable riquesa no es trobava al nucli poblacional. En canvi, en arribar el període hivernal, quan els romans havien marxat a hivernar a Empúries i Tarragona, les poblacions nadiues es rebel·laren gràcies la nova força de combat que representava el contingent de població que havia tornat des de les terres altes a la zona base de pastures d'hivern, completant el cicle transhumant com cada any. El cap cartaginès Asdrúbal, coneixedor de les societats i del tarannà dels indígenes, només s'hauria aprofitat de la situació per pressionar els romans. Pel que fa a la menció del parany d'Escipió, sembla clar que es tractava de poblacions eminentment ramaderes, ja que uns agricultors ni haurien prestat atenció al bestiar ni haurien corregut per apoderar-se'n.

e) Àmbit arqueològic

Aquest punt posaria de manifest la veracitat o falsedat de les hipòtesis formulades a través de l'estudi dels àmbits anteriors, en aportar la informació necessària per a la seva contrastació o refutació.

Actualment la documentació arqueològica és força parcial en aquesta àrea d'estudi, ja que només disposem de jaciments importants d'època preromana en curs d'excavació o ja excavats en època antiga, i no hi ha projectes ni programes d'investigació que cobreixin zones amples de territori o que estudiïn aquesta àrea d'una manera conjunta i global. Els estudis futurs haurien de prestar més atenció a qual-sevol aspecte tant de l'interior com de l'exterior del jaciment, pel que fa a les excavacions, i intentar reconèixer-hi restes estructurals (existència de coberts, zones d'establiment, d'abeurament, complexos pseudoindustrials relacionats amb l'esquilada i l'adequació de la llana, etc.), així com materials (eines i estris) d'activitats relacionades amb les pràctiques ramaderes, que fins ara no s'han tingut en consideració i que molt possiblement hagin existit. D'altra banda, una part important de la investigació s'hauria d'enfocar en la delimitació, el seguiment i la prospecció de les carrerades, per intentar definir els seus punts de control i atura, ja que actualment, tot i que tenim una idea aproximada de la seva realitat i repercussió en l'època medieval, no coneixem l'evolució de les rutes ramaderes amb prou seguretat. Amb tot, la distribució sobre el mapa dels assentaments coneguts fins al moment ens en dona una idea força aproximada: curiosament, aquests se situen sobre els camins ramaders més tradicionals, i es concentren sobretot a la zona de terres baixes o pastures d'hivern. La investigació també hauria de tenir en compte l'existència d'establiments d'un marcat caràcter passatger/estacional, de poca entitat arqueològica (Fatás 1990, 21), localitzats a les zones definides com de pastures d'estiu.

PROBLEMES D'INTERPRETACIÓ HISTORICOARQUEOLÒGICA

Podem deixar de banda –perquè ben poca cosa en coneixem– la fase de Tornabous I, és a dir, els indicis més recents del jaciment, imbricats en el procés de romanització que es donà en el període ibèric tardà. En principi tampoc aquí ens proposem, per manca de dades arqueològiques generalitzades, plantejar-nos els períodes anteriors a Tornabous III (Tornabous IV?); ens centrarem, per tant, en Tornabous II i III, les fases més ben conegudes arqueològicament.

a) Sobre l'àmbit cronològic

El primer objectiu és establir amb claredat la cronologia d'aquestes dues fases. La datació en general s'obté amb l'ajuda de les ceràmiques importades, per això hem ofert anteriorment l'estudi tipològic de les peces representades, així com la cronologia

acceptada actualment, si bé aquesta darrera qüestió presenta certa problemàtica. Així, en principi s'han diferenciat dos importants lots, específics de cada una de les fases: les ceràmiques d'estil àtic i les ceràmiques de vernís negre d'època hel·lenística. Si ens limitem a acceptar les datacions tradicionals, el primer lot cobriria la franja cronològica entre el -525 i el -350, i el segon lot, entre el -250 i el -175 aproximadament. És a dir, es detectaria un buit d'importacions durant un segle, i tenint en compte la continuïtat del poblament això ens portaria a considerar dues hipòtesis: la primera, que poc després del -350 es produí una important modificació de les estructures arquitectòniques (per la causa que fos), bona part de les quals es van reconstruir i van perdurar fins al final del III o inici del segle II a.n.e., i els estrats anteriors van quedar segellats amb les ceràmiques d'estil àtic; la segona, que hi va haver una interrupció en les importacions, i les ceràmiques adquirides abans van mantenir-se fins al moment en què es produí la modificació, la qual va ser anterior a l'arribada de noves importacions. En definitiva, doncs, i a manca d'altres elements, ens trobem que no podem oferir una datació precisa per a aquest moment de canvi. Però aquesta no és una dificultat que afecti solament el Molí d'Espigol, sinó que és un problema greu en tota l'arqueologia peninsular, i en general no sols no es té en compte, sinó que s'accepta com a vàlida la primera hipòtesi, i així s'ha generat el "mite de les destruccions de poblats durant la segona meitat del segle IV a.n.e." per a tots aquells jaciments que no arriben a mitjan segle III a.n.e.: la Bastida (Fletcher *et alii* 1965; 1969), Covalta (Vall de Pla 1971), Penya del Moro (Barberà, Sanmartí Grego 1982), Anseresa (Cura 1978), els Vilars d'Arbeca (Garcés *et alii* 1991). Per suplir aquesta mancança s'argumenta l'existència dels tallers occidentals (Tallers de Roses), que cobririen el buit en haver nascut al final del segle IV a.n.e. (Principal 1995). L'argument rauria en l'existència d'alguns pocs casos on les ceràmiques dels tallers occidentals apareixen isolades. De fet, quan així apareixen o bé formen part de materials de l' aixovar de les sepultures (que es podria haver adquirit sota criteris subjectius) o, quan es troben en nivells individualitzats dels habitatges, el seu nombre és ben poc representatiu. En realitat, les ceràmiques dels tallers occidentals apareixen associades a la campaniana A en la majoria dels jaciments: necròpolis del Turó dels Dos Pins (Garcia Roselló 1993, 199-206), Can Miralles-Modolell (Pujol, Garcia Roselló 1982-83) i la nau de l'illa de Cabrera (Cerdà 1978, 89). Per contra, el seu límit superior estaria determinat per l'associació no amb les ceràmiques d'estil àtic, sinó amb les produccions itali-

ques del Taller de les Petites Estampilles (García Cano *et alii* 1989), i, com a productes clarament importats, no totes aquestes produccions s'han de datar en funció d'Itàlia, sinó que els seus baixos percentatges poden precedir les primeres campanianes A i, per tant, haver perdurat més enllà del -250.

Malauradament tampoc disposem de dades històriques precises per intentar esbrinar quins esdeveniments polítics poden reflectir aquests canvis, i si veritablement els esdeveniments són cabdals per justificar-los. Com a hipòtesi sols podríem admetre que en finalitzar la I Guerra Púnica (-264) es detecta una reactivació econòmica i comercial a la Mediterrània occidental, i amb aquesta l'aparició de noves formes ceràmiques que, en definitiva, marquen el nou període. Per tant, desconeixem quin podria ser el "fòssil director" que amb anterioritat ens permetés limitar la llarga duració de les ceràmiques d'estil àtic. Respecte de la fase de Tornabous II, com ja hem assenyalat, està representada per dues subfases: IIb i IIa.

L'origen de Tornabous IIb és incert, pels motius que hem exposat anteriorment, si bé cal admetre que ja estava en vigència en el tercer quart del segle III a.n.e. El problema se'ns planteja novament a l'hora de definir el seu moment final; juntament amb la presència massiva de ceràmiques dels tallers occidentals (Roses i Nícies) trobem un important lot de campaniana A. La campaniana A, com a producció més moderna, és per tant la que data el moment final d'aquesta subfase, i de nou ens trobem amb la incertesa de saber en quin moment arribà, ja que els especialistes no semblen posar-s'hi d'acord. Per a Itàlia s'admet que les produccions s'iniciaren a partir del -225/-220, però que la seva exportació massiva no es produí fins passat l'any -200 (Morel 1981); no obstant això, i com a resultat de la gran quantitat de vasos ceràmics d'aquesta producció apareguts en els jaciments catalans, s'ha proposat que la seva arribada es produí en estreta relació amb l'aparició dels exèrcits romans el -218, com una conseqüència del "negoci de la guerra" (Principal 1995), opinió que creiem arriscada car, atesa la seva naturalesa i fragilitat, les ceràmiques no són peces d'ús personal de les tropes, que més aviat devien utilitzar recipients metàl·lics de baixa qualitat (aliatges de coure). L'arribada de les ceràmiques i altres materials que justifiquen la conquesta d'un mercat s'ha de produir una vegada els exèrcits han garantit la conquesta del territori; per tant, seria més lògica una datació posterior, a partir del retorn d'Escipió a Itàlia per recollir el seu triomf a Hispània i l'arribada dels dos procònsols per fer-se càrrec del govern del territori conquerit (-205), fets

que ens aproximem més a la data de -200 proposada per Morel; en definitiva, aquesta embranzida del comerç hauria originat les transformacions portuàries de Puteoli. Per tant, ubicaríem el moment final de Tornabous IIb en una data històrica relacionada amb la campanya del cònsol Cató o com a conseqüència posterior de la política empresa de "demolició de muralles", és a dir, entre el -195 i el -190.

La subfase de Tornabous IIa és immediata a l'anterior, i les ceràmiques campanianes A ja hi eren majoritàries; àdhuc hi ha la possibilitat que se'n fessin produccions locals (grup PO), i fins i tot no hem de descartar que encara es mantingués algun centre terrissaire dintre la tradició dels tallers occidentals (grup 3+1). Aquesta subfase va durar molt poc, ja que no s'hi constata l'aparició de les formes característiques de la campaniana A mitjana, que té lloc després del -190; per tant, amb totes les reserves, proposaríem l'any -183 com el seu moment final, d'acord amb la darrera referència històrica d'una activitat militar en el territori ausetà proper a l'Ebre (Liv. 39.56). Si aquesta és la informació que sota paràmetres cronològics ens proporcionarien les ceràmiques importades, també seria lògic que poguéssim extreure alguna informació a partir d'altres ceràmiques.

De nou ens queden mal representades les pertanyents a la fase de Tornabous III, amb la problemàtica ja exposada de les anomenades produccions oxidades de pastes groguenques i la progressiva aparició de les que normalment considerem com típicament "ibèriques", que caracteritzen massivament la fase de Tornabous II. Solament recalcaríem tres aspectes que cal tenir en compte per detectar algunes diferenciacions que palesen un canvi de gust amb l'aparició de noves formes en relació amb la subfase de Tornabous IIa:

- Es produí un desenvolupament dels centres productors de ceràmiques que ja havien sorgit en la fase anterior i que comportaven com a principal novetat l'aparició d'unes "ceràmiques comunes" (olletes tipus Tornabous) per substituir les ceràmiques domèstiques fins a aquell moment realitzades a mà.
- Va aparèixer una forma nova de ceràmica de tipus ibèric, representada pels vasets en forma de tulipa destinats a beure, que eren la imitació en ceràmica dels vasets metàl·lics, és a dir, d'aquells que formaven part del servei de les tropes; per contra, no es van arribar a imitar les copes M. 68 de vernís negre. S'imità una forma d'origen anterior (en barat), i no una de coetània que s'imposava en aquell moment en el mercat.
- Es desenvolupà la decoració pictòrica amb motius vegetals sobre els calats.

Aquest increment de formes ceràmiques i una certa massificació reflecteixen dos fenòmens que caracteritzaven aleshores els territoris occidentals i meridionals de Catalunya als quals aquestes produccions ceràmiques anaven destinades: en primer lloc, la potenciació de Tarragona com a capital de la província i –en menor grau però també important– de Lleida com a porta de relació amb la vall de l'Ebre i en definitiva amb la Meseta; i en segon lloc, la subsistència d'una important fracció del món indígena gràcies a haver escollit el bàndol guanyador durant la guerra. Aquest darrer fet ens sembla cabdal per comprendre la desintegració lenta de les societats indígenes, que a partir de la II Guerra Púnica i al llarg de tots els esdeveniments polítics successius es van veure obligats a triar el bàndol vencedor per sobreviure.

b) Sobre l'àmbit econòmic

Aquest aspecte l'hem de contemplar des de dues òptiques diferents que s'imbriquen fins a formar una sola unitat: la primera correspon al factor extern, és a dir, les importacions foranes que es detecten en tot jaciment i que malauradament avui pràcticament queden reduïdes a les ceràmiques com a únic testimoni, quan en realitat aquestes n'eren solament un complement i per si mateixes no justifiquen l'existència d'unes relacions econòmiques; la segona seria aquella que correspon bàsicament al món indígena, i de nou aquí ens trobem amb un buit pràcticament total de documentació. Tot plegat esdevé un problema de difícil interpretació, per raó de la manca d'informacions que no siguin les que proporciona l'arqueologia, sempre escasses i de relativa importància. De fet, també ens hauriem de plantejar el sentit originari d'aquestes relacions: ¿és un potencial econòmic del món indígena el que atrau el comerç exterior o, per contra, és la mateixa dinàmica del comerç extern (comprar i vendre) que té la necessitat d'implicar les comunitats indígenes? En regions dotades d'unes riqueses mineres importants, sembla lògic que les comunitats indígenes detentores d'aquestes riqueses esdevinguin el focus d'atracció; però quan una regió sols disposa d'uns elements econòmics habituals, que també es donen en moltes altres contrades (productes agropecuaris), l'atracció és molt menys intensa i aleshores cal suposar que tot és resultat d'un estímul forà. Amb tot, hem de tenir present l'existència d'un element valuós per a l'època que avui no podem valorar per manca d'informació i que era un focus d'atracció important: el comerç d'esclaus.

Així, no sabem en quin sentit cal orientar les relacions econòmiques durant la fase de Tornabous III i que queden testificades per una presència important de ceràmiques d'estil àtic, les quals indirectament ens indiquen una distribució de vi. Aquest comerç de vi cap a les poblacions de l'interior del país, ¿a quins criteris responia? No creiem que sigui possible obtenir una resposta convincent i molt menys contrastada gràcies a testimonis arqueològics, ja que en primer lloc hauríem de disposar d'un grau elevat de coneixement sobre les condicions en què es trobaven les comunitats indígenes de la costa. Alguns investigadors (Gracia 1986; Gracia, Munilla 1993, 241 i seg.) plantegen que la causa del comerç grec seria l'obtenció de cereals, però no creiem que aquesta hipòtesi sigui vàlida per als pobles de l'interior, ateses les condicions geogràfiques del territori; probablement caldria invertir-ne el sentit, és a dir, suposar una demanda de cereal a altres zones productores ubicades al llarg de la costa i el seu transport en àmfores de tipus ibèric, les quals s'acomodaven bé a un transport al llom d'animals. A més, les àmfores s'amortitzaven al final del seu recorregut, motiu pel qual ens sembla inviable l'existència d'un doble transport en què arribessin carregades de vi i retornessin plenes de blat encara que les quantitats de vi i blat fossin equiparables.

Uns altres factors a tenir en compte són els mecanismes d'aquest comerç: les rutes i els "centres de redistribució". Tenint en compte les condicions orogràfiques que defineixen els passos naturals, l'accés a Tornabous bàsicament es limita a la ruta provinent de la costa tarragonina, que ascendeix pel curs del riu Francolí fins a la plana de Montblanc, des d'on travessa les serres del Tallat, i per Clutadilla arriba finalment a l'Urgell. Aquesta ruta hauria estat, doncs, un ramal que a partir de Montblanc abandonava el camí que més tard va constituir la via romana Tarragona-Lleida. En un anterior article (Cura 1990, 176), donàvem molta importància a la ruta fluvial de l'Ebre –atesa la seva condició de riu navegable–, que després continuaria seguint el curs del Segre. Era una visió deformada per la quantitat d'àmfores púniques ebusitanes que apareixien en el jaciment, i en certa manera per la voluntat de contradir les rutes interiors de l'"eix transversal" que pretenien relacionar directament Tornabous amb Empúries (Gracia 1986).

Al nostre entendre, el jaciment del Molí d'Espígol és cabdal per definir un "centre de redistribució", com assenyalarem a continuació, ja que la cultura mate-

rial documentada ens mostra una varietat i riquesa considerables, que per descomptat no comparteixen els altres jaciments indígenes de la zona ni fins i tot la majoria dels altres coneguts sobre la línia de la costa. Així doncs, considerem que el Molí d'Espígol va constituir un nucli redistribuidor de primer ordre, opinió que avalen tot un seguit de característiques estructurals-urbanístiques i d'ordre social. Si admetem que l'acció del mercat es correspon amb un sistema jerarquitzat, l'assentament complia les condicions d'un nucli central seu de mercat o fira estacional (Neale 1976, 415-416) i de cohesió de grups socials. A Tornabous IIb, però, les condicions ja eren molt diferents, i fins i tot pel que fa al final d'aquesta subfase potser caldria parlar d'un comerç no orientat al món indígena sinó beneficiat per les relacions econòmiques que envoltaven els exèrcits romans; en aquest sentit sí que es tractaria d'un "negoci de la guerra". Assentaments com el Molí d'Espígol i altres de la zona no podien ser de cap manera objectius militars per part dels romans, car eren els que garantien la rereguarda i sobretot els avituallaments, i la seva destrucció hauria implicat greus problemes logístics a uns exèrcits que durant nou anys van estar estacionats en un front sobre l'Ebre. És prou significativa la menció històrica que assenyalava: "[...]es tracti el territori dels ausetans com si no s'haguessin sollevat" (L.IV. 29.1-2). Així, a Roma li calia, de moment, mantenir una bona relació amb el món indígena.

La presència massiva d'àmfores púniques ebusitanes ens planteja una disjuntiva a l'hora de datar amb precisió aquest període, perquè o bé aquestes peces havien arribat al Molí d'Espígol amb anterioritat al conflicte, la qual cosa avalaria una forta influència d'Eivissa sobre la costa tarragonina, o bé Eivissa s'havia passat definitivament al bàndol romà poc després de rebutjar l'intent d'ocupació de l'any -217, sobretot a causa de la progressiva pèrdua militar dels cartaginesos a partir de l'any -209.

c) Sobre l'àmbit urbanístic

Malgrat que el jaciment no es troba totalment excavat i el seu origen roman encara molt incert, sembla evident que a partir del segle IV a.n.e. començà a agafar una personalitat urbanística pròpia que el diferencià de la resta d'assentaments ibèrics avui coneguts, a excepció potser del jaciment de La Senja a Vilar del Arzobispo (Bonet 1988), malauradament poc conegut però amb el qual compartien unes mateixes característiques: localització a l'interior del país, ubicació en zona plana i estructures habitacionals de planta rectangular a base de mòduls.

Així, destacaríem en primer lloc l'existència d'uns edificis singulars que ocupen una posició privilegia-

da al llarg d'un possible carrer principal. Un d'aquests, l'ES-A, presenta els trets innegables d'una posició social important, ja que en un determinat moment disposava d'una porta d'entrada flanquejada per dos basaments de columnes, i essencialment semblaria correspondre a una mansió d'un notable, en disposar d'una estructura fortificada (ES-A1). L'ES-B, i sobretot l'ES-C, situats davant l'anterior, presenten unes compartimentacions de planta quadrangular que no s'han trobat enlloc més del jaciment (s'entén fins al present), amb una riquesa extraordinària de materials que a la vegada tenen una relació amb la casa del notable. Finalment, l'anomenat ES-D podria correspondre a un àmbit religiós.

En segon lloc, els barris formats per les anomenades estructures d'habitatge/magatzem, de plantes rectangulars i formades per tres mòduls –com al jaciment de La Senja–, i que ocupen posicions perifèriques, es construïren progressivament des del final del segle IV a.n.e. (Tornabous IIIa i Tornabous IIb). Aquestes estructures presenten un problema d'interpretació, ja que no ofereixen clarament indicis de ser veritables espais domèstics, i la seva homogeneïtat, així com el fet que quan es reedificaven es mantingués un respecte absolut a l'hora de preservar els espais viaris, semblen respondre a uns criteris preconcebuts i regulats per una forta autoritat. Per contra, a la subfase de Tornabous IIa es detecta un canvi que afecta principalment les estructures dels edificis singulars, que perden els seus trets característics, i en general s'observa una tendència a una progressiva ocupació total amb finalitats domèstiques a bona part del jaciment. Malauradament, no disposem de gaire informació al respecte, ja que bàsicament aquesta fase fou excavada amb anterioritat a la nostra intervenció. També hem d'aclarir que corresponen a la subfase de Tornabous IIb importants reestructuracions en els sistemes defensius del jaciment, fins al punt que les noves defenses superen les fins ara conegudes a la zona, fet que denota l'afany de preservar quelcom. Assenyalem finalment l'existència d'uns carrers amples, sobre els enllosats dels quals no es constataren empremtes de rodes.

Així doncs, i en relació amb els problemes suscitats, cal preguntar-nos què estem excavant, què és i què representa tot el conjunt d'aquestes estructures en el jaciment. La resposta no pot ser ni simple ni generalitzada, com es dona en altres treballs o memòries encapçalats per títols de l'estil "El poblat ibèric de tal o qual" i que empren, doncs, el terme imprecís de *poblat* per referir-se a restes d'assentaments, sense especificar-ne la categoria. És obvi que, quan parlem de la zona costanera –i deixant de

banda indrets que podem qualificar d'assentaments urbans colonials, tipus Ullastret-, trobem bàsicament dos models: nuclis més o menys grans de població, fortificats, en indrets aturonats, amb una estructura urbanística esglaonada sobre els vessants, tipus Puig Castellar de Santa Coloma de Gramanet; i petits nuclis destinats a desenvolupar certes activitats especialitzades. Hi palesem, doncs, una jerarquització dels establiments en el marc d'un control territorial. Però aquest sistema difícilment continua sent vàlid a mesura que ens allunyem de la costa vers l'interior del país. Posem d'exemple la comarca del Bages: allà, el que en diem "poblats", com és el cas del Cogulló a Sallent, són, de fet, fortaliseses-refugi amb estructura d'*eperon barré* que controlen un territori, amb nuclis poblacionals poc coneguts a la plana, com el cas de Can Ramon a Santpedor (Cura 1989b).

La regió centreeccidental ens ofereix una altra perspectiva. Els poblats que es localitzen al llarg de les carrerades que uneixen les pastures d'hivern amb les d'estiu són, en general, d'un format més aviat petit, estan situats al cim d'elevacions del terreny i tenen una estructura urbanística que encercla un espai central; és el cas d'Anseresa a Olius (Serra Vilaró 1921), sobre el qual ja fa anys havíem apuntat una certa semblança amb el *wagenbur* (cercle de carros) dels pobles ramaders centreeuropeus, que guardaven els ramats encerclats en el centre dels seus campaments (Cura 1978, 180). D'altra banda, els poblats localitzats en els territoris de les pastures d'hivern presenten una estructura urbanística similar però són de major format, més complexos, amb sistemes defensius importants, talment com el Molí d'Espígol, i al seu voltant hi trobem altres nuclis petits de tipus plurifamiliar, com ara el Pla de les Tenalles.

Evidentment, avui resulta difícil i arriscat fer una interpretació sobre la funció del Molí d'Espígol, però a partir de les coneixences actuals i sobretot tenint en compte la seva estructuració urbanística, fins al present atípica, no hi ha dubte que ens trobem davant d'un tipus d'assentament diferent dels proposats fins al present. Per tant, creiem que no es tractava d'un *oppidum*, si sota aquesta denominació es vol definir un nucli de població més o menys extens protegit per muralles, car solament s'hi van habitar d'una manera continuada uns edificis molt concrets. Altrament, podria correspondre més bé a un *castellum* que va anar perdent els seus espais oberts a conseqüència de la construcció progressiva d'uns barris amb unes estructures molt preconcebudes (les unitats d'habitatge/magatzem). Per altra part, en relació amb el seu paper econòmic s'imposa la hipòtesi que exercia una funció de cen-

tre redistribuïdor, i alhora estava dotat d'un poder políticoreligiós que garantia la cohesió social. En definitiva, no trobem una paraula encertada per definir aquest assentament i, si se'n permet un símil anacrònic, diríem que es tractaria d'un "Camelot del rei Artús", és a dir, un centre no poblacional però on residia un poder amb un seguici de col·laboradors, sota una tutela religiosa, i que es va convertir en nucli principal per a les transaccions econòmiques.

Per il·lustrar un xic més aquest concepte tenim el recull de les tradicions mítiques irlandeses entorn del rei Tuathal i l'organització del seu regne a partir de quatre fortaliseses, regides cada una per un rei inferior i relacionades amb l'any cèltic: en una es reunia l'estament religiós a començament de novembre; la segona congregava els homes lliures i s'hi celebraven els matrimonis a l'inici de febrer; la tercera era lloc de reunió dels estaments militars al maig, en honor a Bel, i s'hi iniciava l'activitat guerrera; i la darrera acollia la convocatòria del rei per tractar de les lleis i els costums (Le Roux, Guyonvarc'h 1991, 129-131). Tot plegat, un llegat arcaïtzant que s'ha d'entendre com un exemple més de la tradició cèltica a la península Ibèrica, en la seva visió actual (Almagro Gorbea 1995).

PROBLEMES D'INTERPRETACIÓ SOCIAL

Les referències de les fonts antigues a les estructures socials dels pobles indígenes dels territoris propers al Molí d'Espígol són pràcticament nul·les, si exceptuem les que esmenten els ilergets. Precisament per aquest motiu els ilergets són el més conegut i alhora són considerats el més important dels pobles preromans de la zona catalana, però aquesta creença tradicional podria molt bé no correspondre a la realitat, ja que parteix de la visió d'uns textos històrics que en realitat són cròniques de guerra. És com si, per exemple, en referir la història catalana del segle XIX només tinguéssim en compte l'activitat bèl·lica: aleshores els carlins ocuparien pràcticament el protagonisme del segle, quan de fet no van ser més que un reflex retrògrad i marginal d'un sector de la població que esclatà violentament com a conseqüència d'un procés veritablement important representat per la industrialització, que inicià la transformació de les estructures socials del país; així, passarien a ocupar un primer rang històric poblacions com Solsona, Vic o Olot en comptes de Barcelona, Mataró o Reus, al voltant de les quals va girar realment la història. Això seria, a grans trets, el mateix que passa amb els ilergets: es parla d'aquest poble i se silencien els vertaders focus de transformació de l'època, que cenyint-nos

als coneixements arqueològics actuals no sols se centrarien en Roses-Empúries, sinó en totes les poblacions al llarg de la costa i alguns centres poblacionals de la zona de l'Ebre.

Pel que fa als esdeveniments històrics en les zones de la costa, en les fonts històriques queden simplement reduïts a un paràgraf: "Desembarcà [Cn. Escipió] a la ciutat anomenada Empúries, i començant pels lacetans, va sotmetre a Roma tota la costa fins a l'Ebre, unes vegades renovant aliances, d'altres establint-les. La fama de la seva clemència i de la seva justícia es va estendre no sols entre els pobles marítims, sinó també als de l'interior, i arribà fins a les muntanyes, habitades per pobles més indòmits; i fins i tot amb aquests no només va fer la pau, sinó també aliances armades, i va reclutar entre ells algunes fortes cohorts auxiliars" (Liv. 21.60). Pràcticament amb les mateixes paraules ho recull també Polibi (Plb. 3.76). Fixem-nos com en aquest text es fa referència a una renovació d'aliances amb algun poble, és a dir, amb els bargusis, i en canvi no es fa cap esment dels ceretans, els bergistans o la fracció dels ausetans orientals, és a dir, els pobles de les comarques septentrionals de Catalunya, que van trobar amb la crisi bèl·lica una bona sortida professional com a tropes auxiliars dels romans. Ambdues zones es van mantenir fidels a Roma, i per tant no hi va haver cap intervenció militar fins a la revolta de l'any -195, en què els romans van actuar a l'entorn d'Empúries i vers l'interior contra els bergistans. No deixa de ser curiosa la descripció del combat entre les tropes romanes del cònsol Cató i els *hispanorum* a la batalla d'Empúries (Liv. 34.11-16), en no tractar-se d'un combat tumultuós a l'estil dels bàrbars, com el descrit contra Indíbil l'any -205. Aquí podem observar que els indígenes lluitaven en ordre tancat, com van resistir l'escomesa de la primera legió romana amb un armament hoplític i com la seva cavalleria es desplaçava frontalment per les ales, és a dir, seguint la tàctica militar grega de falange. Hi ha encara més singularitats destacables: per què Livi no anomena concretament els indígets i utilitza el terme genèric d'*hispani*?; per què després de la derrota s'indica textualment que molts d'aquests, provinents d'altres ciutats, es refugiaren a Empúries? No estarem en realitat davant una revolta de les tropes auxiliars, de la mateixa manera que, un cop finalitzada la I Guerra Púnica, Cartago va haver de fer front a la revolta de les seves tropes mercenàries? No acaba tot amb una solució de pagament, quan s'especifica que "Cató va parlar a tots amb benevolència, els va fer donar vi i aliments i els va enviar a casa seva"?

Un dels principals problemes és arribar a comprendre quin significat tenen els diferents noms recollits

en les fonts clàssiques que fan referència als indígenes, ja que sembla obvi que mentre que alguns noms reflecteixen una estructura política de grup o tribu, com per exemple els bargusis, d'altres són denominacions globals, definides per un marcat àmbit geogràfic o per englobar diferents pobles amb trets genèrics peculiars, que malauradament les fonts no arriben a especificar. Aquest problema ja fou apuntat pel prof. Tarradell: "Allò que realment ens convindria de saber és la valoració que cal donar a tots aquests grups. És a dir: ¿eren realment pobles amb personalitat ben definida i diferenciada, o eren més que res divisions tribals, polítiques, damunt d'un conjunt homogeni?" (Tarradell 1991, 244). Un altre problema prové de la mateixa configuració geogràfica del país, que contribuïa en gran manera a imposar una divisió en diferents petits grups, característica comuna en els territoris de la Catalunya Vella. Amb tot, no hem de descartar fins i tot que en territoris oberts com els de la Catalunya Nova es donessin casos de coexistència de grups d'origen diferent, si bé és probable que s'acabessin trobant solucions de caire politicoreligiós que més o menys asseguressin una cohesió per garantir la convivència. Finalment, cal tenir també presents els règims econòmics que devien afectar cada grup. Així, a tall d'hipòtesi diferenciarem tres models socials teòrics diferents:

a) El primer correspondria als grups que basaven la seva economia en l'explotació global d'un territori i, per tant, n'asseguraven el control a partir d'unes estructures de poblament jerarquitzades, cadascuna de les quals mantenia una certa especialització complementària. Políticament, aquests grups es dotaven d'estructures polítiques que en garantien la cohesió i a la vegada cada un d'ells passava a integrar-se en possibles estructures més àmplies. Aquest model es devia reproduir al llarg de la costa, i sobre aquesta visió de jerarquització de centres s'han efectuat interessants treballs macroespacials (Miret *et alii* 1984). De fet, en tractar-se d'un tipus d'organització social que afavoria el pactisme, aquesta devia ser l'actitud adoptada pels pobles costaners envers els exèrcits romans, amb el lliurament d'ostatges.

b) Un altre model completament diferent de l'anterior era el dels grups que basaven la seva economia en la ramaderia. Per a aquests, la font de riquesa no era la terra, sinó el bestiar; en conseqüència, eren pobles caracteritzats per la seva mobilitat i, per tant, la seva fragmentació en grups més petits sota l'autoritat d'un cap de clan. Aquesta mateixa mobilitat hauria fet que elements d'un mateix clan recorreguessin zones diferents i en definitiva també mantinguessin uns graus de dependència importants

entre ells, per repartir-se les pastures d'estiu, o bé un cert associacionisme amb altres grups que els garantissin les pastures d'hivern.

c) Aquests darrers haurien donat origen a un tercer model: el dels grups que controlaven un territori o un pas estratègic, amb una economia autàrquica de subsistència però incrementada pels beneficis que els aportava l'associació amb els grups ramaders. Evidentment els grups que seguien aquest model eren políticament els més fràgils, atesa la seva dependència dels grups ramaders, amb l'agreujament que qualsevol conflicte entre ambdós grups podia tenir conseqüències greus: des de la seva destrucció fins al simple fet d'un canvi en l'indret per hivernar. Per això aquestes comunitats es veien abocades a mantenir una doble relació: d'una banda establir pactes o contractes que els asseguressin la convivència amb els pastors, i de l'altra sol·licitar una tutela que els garantís la seguretat i el bon compliment de la relació anterior, és a dir, una protecció per part de grups del primer model.

En conseqüència, els col·lectius pertanyents a aquest darrer model quedaven abocats o bé a la migració dels seus excedents demogràfics ("cavallers") o bé a la seva progressiva transformació per acabar controlant i explotant el seu territori, és a dir, a evolucionar vers la consecució del primer model proposat. No sabem, per manca de documentació històrica, de quina manera es garantia la protecció de les comunitats del primer model sobre els assentaments que representen el segon, ja que desconeixem si la composició i estructuració polítiques d'aquests els haurien pogut cohesionar sota una organització d'estat amb els grups del primer model establerts al llarg de la costa; però sí que podem entrellucar l'existència d'algunes pautes en referència als ilergets.

La monarquia entre els ilergets: l'exemple d'Indíbil

Podem afirmar que els ilergets disposaven en el seu nucli originari de les característiques referides com a primer model per les condicions macroespacials que es donaven a la comarca del Baix Maestrat, on un conjunt d'assentaments com el Puig de la Nao, el Puig de la Misericòrdia i la Moleta del Remei s'interrelacionaven per aconseguir el control d'un territori (Oliver, Gusi 1995, 229 i seg.). Ho avalaria l'existència també d'algunes ciutats, malauradament poc reconegudes per l'arqueologia però transmeses en les fonts històriques, l'origen de les quals no es pot descartar que fos conseqüència d'estímul colonials mediterranis (com seria el cas de l'actual Tortosa). Aquí, de nou, es planteja la qüestió de datació exposada anteriorment: tots aquests nuclis

perden identitat en el segle III a.n.e. en no presentar ceràmiques d'importació datables en aquest moment, mentre que les ceràmiques d'estil àtic determinarien el seu moment final; però també cal tenir present el que succeí en altres contrades com *Ruscino*, *Iliberris* (Elna), Roses, Empúries o l'antiga Tarragona, on la potenciació d'una ciutat absorbí els nuclis de població propers.

Així doncs, semblaria intuir-se que al final del segle III a.n.e. es va produir una ruptura social en el món ilerget, amb un cert antagonisme entre les ciutats i l'estament aristocràtic-guerrer representat per la monarquia. En aquesta ruptura es pot trobar la causa del possible ostracisme i refugi d'un personatge com Indíbil a Cartago Nova (la menció específica de tan sols 300 genets ilergets en l'exèrcit d'Anníbal sembla correspondre al seguici d'un cabdill). D'altra banda, tampoc manquen referències que el tracten de "tirà" i més específicament "que havia estat amb anterioritat rei". Àdhuc després de recuperar el poder amb ajuda dels cartaginesos i aparèixer ara la seva figura associada a la de Mandoni, la seva posició no sembla avantatjosa, car de nou és foragitat amb poc esforç mentre les ciutats esperen l'ocasió per passar-se al bàndol romà. Al llarg de sis anys (de -216 a -211), Indíbil desapareix d'escena per reaparèixer de nou comandant un exèrcit de set mil suessetans. Després de la desfeta romana dels Escipions, retorna el control a la monarquia, que al seu torn es veu obligada a lliurar als cartaginesos els seus ostatges per garantir-ne la fidelitat. La conquesta de Cartago Nova pels romans i la devolució dels ostatges, juntament amb una política d'aproximació als cabdills indígenes, reafirmen la continuïtat del poder de la monarquia. Els lligams de *devotio* amb Escipió l'Africà queden trencats quan els ilergets el donen per mort i en conseqüència intenten de nou imposar el seu domini sobre territoris veïns; així, sedetans i suessetans (primera revolta de l'any -206) són foragitats vers els territoris al nord de l'Ebre. Quan Escipió marxa de la península, l'any següent, s'origina la segona revolta i moren Indíbil i Mandoni. Amb tot, sabem que no per aquest motiu s'acaba la monarquia ilergeta, car l'any -195 les fonts mencionen encara el rei Belistages, però ja ocupant una posició a l'interior del país i sense domini sobre la zona de la costa. La diferenciació entre dues branques, ilergets i ileravons, sembla establerta.

La dualitat de comandament: Mandoni i Indíbil

Els textos històrics fan una referència concisa a l'estructura sociopolítica dels ilergets amb la menció de l'existència de dos "reis", Mandoni i Indíbil, amb un protagonisme molt més accentuat en el darrer, i a la

vegada d'un "consell" amb capacitat de desposseir-los (Liv. 29.3). La primera característica, el caire de dualitat, podria respondre a dues possibilitats:

a) Es tractaria de dos "reis" de dos pobles diferents, lligats per uns vincles d'aliança, com s'intentava presentar en la tradició erudita del segle XIX: Indibil, rei dels ilergets, i Mandoni, rei dels lacetans o ausetans o ilercavons. Precisament, com que no queda definit amb exactitud l'origen de Mandoni, creiem que aquesta possibilitat s'ha de descartar.

b) Es tractaria d'una monarquia dual per a un sol poble, els ilergets. Aquesta com a mínim resulta la possibilitat més propera a les referències dels textos, i apuntaria, sota la denominació de "règuls", a un sistema de comandament a l'estil d'Esparta, amb dues dinasties que compartien el poder i que s'emparentaven per enllaços familiars: Mandoni estava casat amb la germana d'Indibil.

En tot cas, de comandaments duals també en trobem entre altres pobles, com Istolaci i el seu germà (que no necessàriament ha de ser Indortes), celtes, que s'enfronten a Hamilcar (D.S. 25.10); Menicepci i Vismar, *reguli gallorum* (Liv. 24.41); o Budar i Besadine, derrotats l'any -196 prop de Turba, a la Hispània Citerior (Liv. 33.44). L'ascendent cèltic d'aquest sistema de comandament sembla, doncs, clarament provat. Les fonts hi fan sobretot referència a propòsit de la conquesta de la Gàl·lia per Cèsar, en el segle I a.n.e., malgrat que entre els gals la monarquia estava en decadència, en vies de ser reemplaçada per oligarquies de l'alta aristocràcia guerrera. Així i tot, en general, juntament amb la figura del rei apareix un *dux bellator*, i en el cas dels edus la parella formada per Diviaci i Lisc: "aquest darrer era el magistrat suprem, que entre els edus s'anomenava el *vergobretus*, era nomenat per un any i tenia el dret de vida i de mort sobre els seus conciutadans" (CAES. *Gal.* 1.16). Sembla, doncs, que la figura del *dux bellator* o del *vergobretus* (de l'irlandès *ferg-*, 'còlera, furor guerrer'), associat al vertader rei, constitueix la solució a les dualitats. De fet, en la tradició cèltica tardana (Le Roux, Guyanarc'h 1991, 126 i seg.) existeix la figura d'un rei (*ardri*) que, provinent de l'oligarquia militar i elegit per un "consell" sota control de l'estament religiós, comanda a partir d'aquell moment una jerarquia de "reis locals" i supervisa el bon funcionament de les classes productives i artesanals; també regula les guerres i hi està present, però no participa directament en el combat, que és delegat a un altre personatge (*dux bellator*), elegit entre els "reis locals".

Aquest esquema, al nostre entendre, es reproduïx en Mandoni i Indibil.⁴ Mandoni queda sempre relegat dels combats, solament actua a l'hora de les negociacions supremes i sols és responsable davant el "consell": si aquest el culpa de no haver garantit el benestar i el progrés, serà destituït i lliurat a l'enemic per a la seva execució. Sols la mort permet l'elecció d'un nou *ardri*. El cas d'Indibil és diferent, ja que representa el paper del *trenfer* ('home fort, el campió que fa la guerra'), escollit i revocat per l'*ardri*; d'aquí, doncs, que aparegui com un personatge que havia estat "rei" (Liv. 22.21) i que torna a ocupar un rang de primer ordre per la seva amistat amb els cartaginesos, motiu pel qual se l'anomena "tirà" (Plb. 3.76.1), en el sentit que ha recuperat el comandament per un mitjà no legal o per imposició. Fins i tot no sembla difícil que, quan l'hegemonia cartaginesa queda completament allunyada, després de la pèrdua de Cartago Nova, Indibil no dubti a reconèixer Escipió com a *basileus* (*ardri*), i s'hi lli-gui amb una *devotio* (Plb. 3.10.38); al cap i a la fi, és el romà qui el confirma com a *rex* (Plb. 3.21.11).

La figura d'un *ardri* queda de nou reflectida en la figura única de Bilistages, sense que sapiguem quin paper exacte ocupa el seu fill enviat com a ambaixador a Cató. Quant al "consell", les fonts fan solament referència a la seva existència i, per tant, en desconexem la composició. En el món cèltic, aquest "consell" amb capacitat de controlar l'*ardri* estava format per l'estament religiós. Aquest fet potser queda reflectit en la menció del consell dels volcians (= volques?), on la resposta la dona el membre més vell (Liv. 21.19).

Sobre les classes socials

L'estudi de les classes socials és un dels tòpics més recurrents en la historiografia moderna. Però davant d'aquesta qüestió és necessari fer algunes observacions, sobretot en referència a les dificultats que presenta el mateix concepte de classe. En primer lloc, perquè la consciència de classe és producte d'una evolució històrica més complexa i, per tant, allunyada de l'organització gentilícia vigent en el món preromà. Les fonts escrites, que una vegada més són cròniques de guerra, sols ens donen informació de l'estament militar, format pels règuls i els seus clients i amics. En general, s'accepta que les relacions socials, tant públiques com privades, es regien per una *fides* i que en alguns casos prenen la forma de *devotio*. Malauradament, hem de partir d'uns textos que no són objectius, sinó exponents d'un contingut ideològic favorable a Roma.

4.- Quant a l'etimologia dels noms, el d'Indibil inclou el component de *Bel*, divinitat de la guerra, i el de Mandoni podria correspondre a una llatinització a partir de *mandus* ('el qui encarrega o regula', denominació que també presenta el cas del gal *Catus-mandus*, 'el qui ordena el combat') o podria provenir de *Manduria*, capital dels messapis a la Pulla.

Així, en el cas dels ilergets, tant Polibi com Livi justifiquen el seu pas de l'aliança cartaginesa a la romana, però tan bon punt abandonen el bàndol romà, ambdós cronistes passen als impropis. Si els ilergets, i concretament Indíbil, abandonen la *fides* a Roma és perquè creuen que Escipió ha mort, i perquè aquest vincle és un lligam personal amb el general, no amb Roma. De fet, quan Indíbil s'adona que Escipió no és mort torna a la situació anterior, i retornen els problemes particulars de la seva política amb les altres tribus veïnes, fet que desencadena la intervenció romana, però no una desfeta definitiva, malgrat la derrota.

La *devotio* comporta la consagració en vida, a perpetuïtat, al servei d'un individu. És el cas del pacte d'Indíbil i Mandoni amb Escipió després de la primera revolta, que de fet representa la darrera sortida per fer-se perdonar: "aut servati bis uni debitam vitam pro eo in perpetuum" (Liv. 28.4). La defecció final la marca la sortida d'Escipió de la península, que trenca el pacte de manera total. Queda també reflectida en els textos la darrera conseqüència de la *devotio*, que inclou el sacrifici de la vida. Així, quan Indíbil mor en combat, la seva guàrdia es llança a l'atac fins que és exterminada (Liv. 29.1).

En canvi, no tenim cap referència sobre l'*hospitium*, pel qual un individu d'un grup forà passa a ser membre de ple dret d'un altre grup que l'accepta, però de ben segur que degué existir. De fet, doncs, els lligams personals jerarquitzats formen una xarxa dins l'estructura militar: els *ardri* manen sobre els "reis locals", i aquests sobre una "clientela" (homes lliures amb *fides*), amb els seus possibles *ambacti* (els que l'envolten, els companys), inferiors en riquesa però no en dignitat, possiblement *hospes* i amb *devotio*. Dels altres dos estaments, el religiós i el productor, no en sabem res.

Sobre el component ètnic

Tots aquests plantejaments anteriorment exposats a partir de les fonts demostrarien l'existència d'un fort component cèltic en els ilergets, que ja ha estat anteriorment assenyalat per diversos investigadors basant-se en criteris arqueològics, però en aquest cas es deduiria de considerar que en la formació del poble ilerget es dona una continuïtat a partir del moment dels camps d'urnes recents, tot i que molt matisada i esborrada per la iberització (Junyent 1986; 1991, 106). No es tracta aquí d'analitzar la problemàtica entorn d'aquesta pretesa continuïtat, car de fet a partir del Molí d'Espígol no podem aportar-ne cap informació. Però voldríem fer algunes consideracions al respecte.

En primer lloc, per a nosaltres el vertader focus original dels ilergets no serien les planes de Lleida i del

Baix Segre, sinó la zona costanera de la desembocadura de l'Ebre, i per tant ens hem de remetre als estudis sobre aquesta zona (Sanmartí Grego 1985-87; Mascort *et alii* 1991), on es pot observar una aculturació mediterrània d'origen fenici sobre un substrat mal definit que al seu torn denota unes febles influències dels camps d'urnes. Són aquests estímuls forans els que donen peu a la formació de l'horitzó ibèric antic a partir del segle VI a.n.e., però en els assentaments de la costa pràcticament no es troben documentats, mentre que sí que apareixen ben representats en el conjunt de necròpolis, les quals mostren una seriació fins al final del segle V a.n.e. (Munilla 1991). Altrament, a l'interior del territori al Baix Aragó sembla donar-se una continuïtat dels assentaments entre la fase preibèrica i l'horitzó ibèric antic, amb el manteniment del traçat urbanístic de carrer central (Gusi, Olaria 1984) i l'adopció de nous sistemes defensius amb torres de planta ovalada: Coll del Moro de Gandesa (Rafel, Blasco 1991), Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga *et alii* 1990) i Puig de la Nao de Benicarló (Oliver, Gusi 1995); per contra, s'observa la interrupció de les necròpolis amb cistes i túmuls característiques de la fase preibèrica del segle VII a.n.e. Per tant, aquest horitzó ibèric antic seria el món que Hecateu descriu com a "iber". Pertany, per tant, a aquest horitzó la fortificació dels Vilars d'Arbeca, malgrat que segons els seus excavadors es remunta a la segona meitat del segle VII a.n.e. (Garcés *et alii* 1991).

A partir de les datacions tradicionals de ceràmiques d'estil àtic, se situa dins la segona meitat del segle V a.n.e. l'inici del període ibèric ple, que es manté fins a la romanització. Aquest període es caracteritza per un canvi en els tipus constructius, que es tradueix en l'adopció de plantes pseudohipodàmiques i sobretot en una variació en el traçat de les muralles, amb l'aparició de torres de plantes quadrangulars. És el cas de Moleta del Remei o el Castellet de Banyoles (Garcia *et alii* 1991). De fet, és en aquest període que els poblats s'escampen per tot l'interior del país, com si es tractés d'una certa colonització procedent de la costa. Com ja hem indicat anteriorment, aquest fenomen s'ha volgut interpretar com un desenvolupament vers la comercialització dels excedents agraris; nosaltres pensem que respondria essencialment a causes polítiques i a la creació d'un *hinterland* de seguretat per a la costa, que implica una reestructuració i ampliació de les relacions politicosocials i la incorporació d'altres comunitats al procés d'aculturació (o "iberització"). Aquest procés dona peu a diverses consideracions que en certa manera reforcen la idea del component cèltic. Ho reflecteixen en major grau les fonts històriques que no pas l'arqueologia, limitada sempre a

les restes d'una cultura material que progressivament es va uniformitzant com a conseqüència del desenvolupament de les xarxes de distribució comercial. Aquest component cèltic presenta diverses dificultats a l'hora d'establir-ne l'origen, i d'altra banda caldria limitar-lo i diferenciar-lo en zones geogràfiques: no derivaria exclusivament de la tradició dels camps d'urnes, sinó que en moltes zones hi podria haver aportacions foranes, procedents del substrat protocèltic de la península, del món celtiber i fins i tot relacionades amb els gals.

Així, i en relació amb el problema dels "ilergets de la zona de Lleida", potser cal introduir nous criteris d'identificació i no donar per tancada la qüestió del suessetans, encara que la seva ubicació ja hagi estat fixada (Fatás 1973). Abans no només hem esmentat la relació existent entre Indibil i els suessetans, sinó també com aquests es refugien en territoris al nord de l'Ebre durant les revoltes ilergetes; com es silencia l'aliança de Bilistages amb Cató i, per contra, apareixen els suessetans com a aliats; i com desapareix posteriorment aquest poble i el seu territori és ocupat pels ilergets ("Oscenses regionis Suessetania"). No podem atribuir un gran valor a altres referències importants sobre una presència cèltica a la zona –"Ilerdenses Sourdaorum gentis" (PLIN. HN 3.4.24); "Gallica Flavia" (Pto. Geog. 2.6.64)–, ja que aquesta celtització podria ser més tardana. No obstant això, són molts els indicis que un component cèltic es relaciona amb la monarquia ilergeta, i el mateix Indibil és mencionat com a celtiber (D.S. 26.22). En definitiva, la desaparició del nom dels suessetans podria respondre a la seva substitució o incorporació al nom polític de la monarquia dels ilergets.

Respecte dels ausetans les condicions són menys clares, ja que en principi hem d'interpretar que en el segle III a.n.e. es designaven amb aquest nom diferents pobles que habitaven a la Catalunya central, darrere la cadena muntanyenca del Prelitoral; de fet, serien les comunitats que socioeconòmicament englobàvem en la nostra proposta dins el tercer model. Amb tot, sembla clar que s'haurien de diferenciar en tres sectors geogràfics: El grup oriental

correspondria a la Catalunya Vella i tindria el seu centre a l'actual comarca d'Osona –que és la que ha mantingut el topònim– i comarques properes. Tenint en compte les limitacions que imposa l'*Ora Marítima* (Av. Ora 55), estarien estretament relacionats amb els ceretans i, per tant, tindrien un substrat de poble pirinenc (Padró 1986). Un segon sector s'ubicaria entorn de l'eix dels rius Llobregat i Cardener i correspondria al món de les ceràmiques grises estampillades, amb un marcat caràcter cèltic, avui encara difícil de precisar. Al seu torn, també s'ha de dividir en dos subsectors, el de les comarques properes al litoral (Penedès - Vallès Occidental - Anoia - Bages) i el de les contrades muntanyenques (Solsonès-Berguedà), que correspondria als bergistans. Posteriorment, el primer nucli passa a ser denominat *fitans* en Plini i *castellans* en Ptolomeu; en els textos d'aquest últim, una ciutat porta el nom cèltic de *Sebëndunon*. Finalment, el sector occidental (*propem Hiberum*), al qual pertany el Molí d'Espígol, torna a correspondre a una zona de pastures d'hivern, per tant s'hi detectaria de nou una estreta relació tant amb el món pirinenc com amb un estimul procedent de la costa, i tampoc s'ha de descartar una certa dependència de lligams amb la monarquia ilergeta.

Respecte als andosins i airenosis, malgrat les escasses referències històriques correspondrien de fet a grups de pastors i probablement van ser els que van conduir Anníbal en la seva travessa dels Pirineus. Finalment, tenim el cas del bargusis, que ubiquem entorn de la costa tarragonina i que correspondrien a un poble iber. Posteriorment van ser denominats cessetans, però desconeixem les raons d'aquest canvi. En el futur, per tal d'establir diferenciacions en el complex món indígena de Catalunya i definir així els paràmetres indicadors de fronteres, caldrà tenir en compte aquests aspectes i descobrir els seus possibles indicis. Però un fet ens sembla clar: la coexistència d'unes poblacions "iberes" al llarg de la costa, amb expansió vers l'interior del país, i d'uns elements "cèltics" més o menys immersos en un procés d'aculturació ("iberització").

CONCLUSIONS

Al començament del treball ens marcàvem un seguit de propòsits que ara convé veure si han estat assolits.

1

El jaciment del Molí d'Espígol a Tornabous es troba en el límit oriental de la plana de l'Urgell, un territori on no sembla que les condicions ambientals de l'època d'ocupació del jaciment fossin gaire diferents a les reconegudes fins anys enrere (amb anterioritat a la construcció del canal d'Urgell i la reconversió de la plana en zona de regadiu), és a dir, un clima continental, àrid per escassetat d'aigua, amb una vegetació de garrics i rostolls destinats principalment a pastures d'hivern i una agricultura escassa de cereals de secà que es perdia durant els anys de secada, compensada per un conreu de vinya i d'ametllers introduït en èpoques històriques.

Quant a la seva ubicació territorial, el jaciment es troba a uns 85 km al nord de la costa mediterrània, entre 25 i 40 km a l'est del riu Segre i a uns 70 km al nord-est de l'Ebre. En tractar-se d'uns terrenys majoritàriament destinats a pastures, hi passa una xarxa de carrerades en sentit sud-nord que des de la costa i des de l'Ebre es dirigeixen vers les serralades pirinenques (la serra del Cadí es troba a 75 km, o sigui que el Molí d'Espígol es trobaria a meitat de trajecte). L'indret escollit per a l'assentament, un turonet d'escassa altura, disposava en els indrets propers dels tres elements bàsics per assegurar la vida: una bassa o estanyol al peu del jaciment, que garantia més o menys el proveïment d'aigua (fins al moment en les excavacions no han aparegut cisternes, però sí un sistema important de clavegueram que recollia les aigües de pluja del jaciment i les canalitzava vers la bassa); afloraments de pedra, per a la construcció de les muralles i també de les estructures habitacionals (contra la visió tradicional que es tenia de la construcció a base de fang o tàpia); i finalment, certs recursos, encara que

poc abundants, de fusta, que condicionaven molt la fesomia de les construccions pel que fa als embigats per a les cobertes (estances estretes, de poc més de 2 m d'amplada).

2

La superfície fins al present excavada abraça uns 2.500 m², que equivalen aproximadament a una quinta part del total, avaluat entorn d'1,2 ha. Però hem d'aclarir que aquestes mides sols fan referència als nivells superiors del jaciment (Tornabous II); dels nivells inferiors (Tornabous III), solament se'n coneixen aproximadament uns 500 m². S'hi han identificat quatre fases ocupacionals:

- a) Tornabous I, pràcticament destruït per les remocions de la superfície del jaciment. Possiblement hi ha restes d'una muralla d'aquest període, amb indicis de planta rectangular, de la qual solament coneixem aproximadament uns 50 m (muralla 4?).
- b) Tornabous II, que respon el moment de màxim desenvolupament del jaciment. Podem dividir-la en dues subfases, ara ben documentades per uns nivells d'incendi que afecten principalment els edificis singulars i per reedificacions en les estructures d'habitatge/magatzem. Tornabous IIa en general és poc coneguda, ja que la documentació estratigràfica d'aquest període, que correspon a les excavacions del prof. Maluquer de Motes, s'ha perdut. En aquesta subfase es van produir diverses modificacions en l'ES-A i l'ES-C, i probablement també fou llavors que es reedificà el Barri Extramurs. No se'n coneixen muralles. Tornabous IIb, una subfase més antiga, és molt més ben coneguda. Fou en aquest moment que s'efectuaren importants terraplenaments en el sector oest, i sobretot que es van construir els barris amb les estructures característiques que anomenem d'habitatge/magatzem, malgrat que no totes semblen destinades a una ocupació permanent; també s'amortitzà definitivament la muralla 1

en aquest sector, en adossar-hi el nou barri; es va construir un nou enllosat al carrer 3 i es van aixecar l'ES-A2 i l'àrea de l'ES-D, com també es va refer l'ES-C, encara que mantenint-ne l'estructura. En el sector est es va reforçar la muralla 2 i alhora es construí una torre rectangular; fora d'aquesta fortificació hi quedaren les construccions de l'anomenat Barri Extramurs.

c) Tornabous III es caracteritza pels primers criteris urbanístics a l'interior de la muralla 1, amb uns traçats de carrers de tipus hipodàmic i la construcció d'algunes estructures corresponents als ES-A1, ES-B i ES-C. També la dividim en dues subfases: Tornabous IIIa correspondria a l'inici del Barri Extramurs i el desmantellament de la muralla 1 en el sector est, i a Tornabous IIIb correspondrien totes les edificacions anteriorment referides que es troben en el sector oest del jaciment, així com la construcció d'una entrada amb rampa (Porta d'Illers). Amb tot, hem d'advertir que aquesta divisió en dues subfases és provisional, i s'ha establert sobretot amb el criteri subjectiu d'una diferenciació del material ceràmic importat. S'ha volgut donar un valor cronològic a la riquesa o pobresa aparegudes en uns determinats indrets del jaciment, que també podrien respondre a una diversitat de funcions entre els dos sectors excavats.

d) Tornabous IV és la fase més antiga reconeguda fins al present, però a la vegada també resulta la menys estructurada, ja que les actuals característiques del jaciment i les importants restes arquitectòniques pertanyents a fases posteriors de què disposem limiten les excavacions vers els estrats profunds. Per això, avui no estem en condicions d'assegurar que la fase Tornabous IV sigui completament uniforme; si l'anomenem o diferenciem com a tal no és tant en funció de la datació de les diferents estructures antigues com sobretot per assenyalar que aquestes són anteriors a la fase Tornabous III, molt més ben coneguda. Pertanyen, doncs, sens dubte a Tornabous IV la construcció de la muralla 1 i les seves portes dels costats est i nord-oest. Aquesta muralla segueix un traçat, en principi, de forma més o menys el·líptica, d'entorn dels 2 m d'amplada i en algun indret d'una altura conservada superior als 3 m. D'altra banda, criden l'atenció les diferències existents entre les distintes estructures arquitectòniques: les construccions identificades com a edificis singulars i ubicades al llarg del carrer 3 mostren un caràcter d'ocupació domèstica (a excepció de l'ES-D), mentre que les construccions perifèriques a aquest carrer mantenen un únic model d'estructura (unitat d'habitatge/magatzem) a base de tres mòduls rectangulars de 7 x 2 m en general, dos dels quals formen una

estança compartimentada i el tercer es presenta individualitzat, però la majoria no denoten una activitat domèstica (hi manquen les llars de foc), i els materials apareguts sempre són molt escassos, més a mesura que se separen del carrer 3.

3

L'estudi de la cultura material permet reconèixer la cronologia de les diferents fases:

a) De Tornabous I, com ja hem indicat, en coneixem ben poca cosa, però a aquesta fase deuen pertànyer els pocs fragments de campaniana del Cercle de la B apareguts en el jaciment, i sobretot la gerreta pintada de l'estança 90 datats a l'inici del segle I a.n.e. És a dir, tot sembla apuntar a l'existència d'un hiatus en l'assentament entre el moment final de Tornabous II i l'ocupació de Tornabous I, la qual, per les restes de la muralla 4, podria tractar-se d'una ocupació breu de caràcter militar.

b) La fase de Tornabous II es caracteritza per les ceràmiques de vernís negre hel·lenístiques, integrades bàsicament per produccions dels Tallers occidentals (entre aquests els anomenats tallers de Roses, Nícies, grup de 3+1) i la campaniana A. De fet, aquesta darrera és la que ens proporciona la datació, i en relació amb aquesta, el conjunt de produccions dels tallers occidentals.

Hem dividit aquesta fase en dues subfases, marcades per uns nivells d'incendi que es registren en els edificis singulars. Així, per a Tornabous Ila s'observa que les formes de la campaniana A antiga són les majoritàries, si bé es continuen localitzant algunes peces dels Tallers de Roses i sobretot del grup de 3+1. Creiem que l'abundància de campaniana A correspon a la massificació que es produí sobretot a partir de la reorganització del *portorium* de Puteoli (-199), i que queda testificada per les troballes del derelict del Grand Congloué 1 (datable entre el -195 i el -190), dates aquestes que ens marcarien el terme *post quem* per a aquesta subfase. En canvi, en la subfase de Tornabous IIb la relació s'inverteix, i aquí són les produccions dels Tallers de Roses i sobretot el Taller de Nícies les majoritàries, malgrat que també la campaniana A antiga hi està ben representada; s'hi troben algunes peces de campaniana A arcaica i del Taller de les Petites Estampilles, però pel seu petit percentatge no creiem que s'hagin de tenir en compte a l'hora d'atorgar una datació, car aquestes peces podien molt bé haver arribat al Molí d'Espigol en el transcurs de la segona meitat del segle III a.n.e., període en el qual aquesta subfase estava vigent. A partir del coneixement que es té de les ceràmiques de vernís negre hel·lenístiques, el problema és com cobrir la primera meitat del segle III a.n.e., i per aquest motiu s'ha pro-

posat que les produccions dels tallers occidentals van tenir el seu origen al final del segle IV a.n.e., però almenys en l'estat actual de la recerca és impossible oferir una evolució cronològica d'aquestes produccions per mitjà de datacions contrastades en nivells estratigràfics. L'associació de peces dels Tallers de Roses amb produccions tardanes del Taller de les Petites Estampilles, per altra part poc usuals, solament ens donaria una datació de *post quem* que caldria situar poc abans de mitjan segle III a.n.e.

c) La panoràmica per a la fase de Tornabous III està determinada d'una manera clara per un conjunt important de ceràmiques gregues d'estil àtic, de les quals el 20% són de figures roges i la resta de vernis negre. Tant en les unes com en les altres s'observa, si mantenim les datacions tradicionals, que formen dos lots: un d'antic, del darrer quart del segle V a.n.e., que és minoritari, i un segon que es dataria de mitjan segle IV a.n.e. Cal, doncs, preguntar-nos si el lot antic i minoritari no es tractaria de peces de comercialització tardana, no vers l'occident, sinó a partir de centres hel·lenitzats vers l'interior del país, que acompanyaven el segon lot; i a la vegada, quin element podem utilitzar per fixar un límit a la seva llarga duració. Dues preguntes que avui no podem respondre. L'única afirmació al respecte que podem fer és que s'hauria produït una interrupció de durada imprecisable entre el final de la duració de les ceràmiques d'estil àtic i l'aparició a partir de mitjan segle III a.n.e. de les produccions dels tallers occidentals, car no es donen associacions d'ambdues produccions i, a més, aquesta mateixa ruptura s'ha constatat en molts altres jaciments i queda verificada arqueològicament per la superposició de dues fases diferents.

Podem completar la informació de les ceràmiques gregues i hel·lenístiques amb les dades següents:

- A Tornabous III no disposem de cap altre element importat que completi o matisi les dates de comercialització de les ceràmiques gregues.
- A la subfase de Tornabous IIb es detecta una important influència púnica ebusitana a partir de les àmfores majoritàriament PE 16, així com altres ceràmiques relacionades amb aquest món, i fins i tot la representació de vasos amb decoració plàstica que J. P. Morel atribueix a un ambient púnic.
- A la subfase de Tornabous IIa continuen les àmfores del món púnic, concretament la major part dels exemplars de les Mañá C i D, i fan la seva aparició, en nombre molt reduït, les àmfores grecoitàliques.

Respecte a la ceràmica a torn indígena, s'observa que en la fase de Tornabous III les ceràmiques que reconeixem com de "tipus ibèric" comparteixen en percentatges similars o lleugerament superiors els

repertoris d'identiques formes amb altres produccions caracteritzades pel color groguenc o beix de les seves argiles, ceràmiques aquestes que pràcticament són les úniques a torn aparegudes a Tornabous IV. En les dues subfases de Tornabous II, les ceràmiques de "tipus ibèric" són majoritàries i han desaparegut les de pastes clares. Malgrat això, en la subfase de Tornabous IIa apareixen el càlats amb decoracions vegetals i s'estandarditza el vaset en forma de tulipa, o es massifiquen les ceràmiques comunes a torn en detriment de les ceràmiques a mà. La datació de Tornabous IV resta molt imprecisa, atès que no disposem de materials que en permetin fixar-la exactament. De fet, hem de tenir en compte dos elements: el primer és la presència massiva de ceràmiques obrades a mà, i entre aquestes algun fragment amb decoració d'acanalats, element aquest que tradicionalment s'accepta com a fòssil director fins al final del segle VII a.n.e.; el segon és la presència en els seus estrats de fundació de ceràmiques a torn de tipus oxidant i de pastes groguenques, tradicionalment datades entre els segles VI i V a.n.e.

El problema de la datació de la muralla del Moli d'Espígol queda, doncs, emmarcat en la resolució del dilema següent: o bé acceptar la datació de l'horitzó cultural a partir de les seves ceràmiques, fet que la remunta com a mínim al segle VI a.n.e., o bé, per contra, donar més importància a la moda de la construcció de muralles al segle V a.n.e., i concedir a les ceràmiques un cert arcaisme (avalat sobretot per un criteri subjectiu: l'absència de ceràmiques àtiques), possibilitat que de fet potser es correspon més amb la idea de la seva considerable duració, també reforçada pel fet que el jaciment es troba a l'interior del país.

4

Les restes avui visibles del Moli d'Espígol corresponen majoritàriament a una estructura defensiva que s'originà a partir de la construcció d'una muralla de perímetre el·lipsoïdal que molt possiblement tancava una superfície d'entorn de les 0,9 ha bastida al llarg del segle V a.n.e. A la llum de les nostres dades, sabem que com a mínim a l'interior d'aquest recinte hi havia un edifici construït amb blocs de pedra escairada, de grans proporcions, que fou desmantellat durant la primera meitat del segle IV a.n.e., quan s'inicià molt possiblement la urbanització global a l'interior del recinte, amb un traçat hipodàmic dels seus carrers.

Al llarg dels segles IV i III a.n.e. aquesta tasca continuà, i a l'entorn d'un carrer central s'aixecaren un conjunt d'edificis singulars, la funció originària dels

quals resulta difícil de reconèixer (nosaltres proposariem la idea d'una casa noble amb dependències alternes, i una àrea religiosa), però que en tot cas no són usals en la resta del jaciments de la mateixa època a Catalunya. Al costat d'aquests edificis, i amb una tècnica menys acurada, es construïren un seguit de barris amb unes estructures molt uniformes, seguint uns mateixos cànons; algun d'aquests barris fins i tot va sobrepassar el perímetre de la muralla primitiva, la qual quedà aleshores en desús i fou parcialment desmantellada, a la vegada que se'n construïa una de nova més externa per englobar els nous barris. Llavors, a l'interior del primitiu recinte es construí una important muralla, de la qual solament coneixem una porció, que sembla com si protegís algunes estructures de la part més elevada del jaciment. Al final del segle III a.n.e., moment que correspon a la crisi bèl·lica de la II Guerra Púnica, aquesta muralla va ser reforçada amb una gran torre rectangular.

A l'inici del segle II a.n.e. es va produir un incendi important que destruí els edificis singulars, i va tenir lloc el desmantellament de totes les fortificacions. Aquests fets podrien molt bé haver coincidit amb el decret del cònsol Cató o amb les seves conseqüències, després de l'any -195. La zona incendiada va ser refeta i en general s'observen diferents reestructuracions que afectaren alguns barris, però poc després els edificis singulars van patir un nou incendi i sembla que l'assentament fou abandonat. Datem aquest darrer episodi entorn de l'any -183, en funció d'una referència històrica que sembla que va afectar aquest territori.

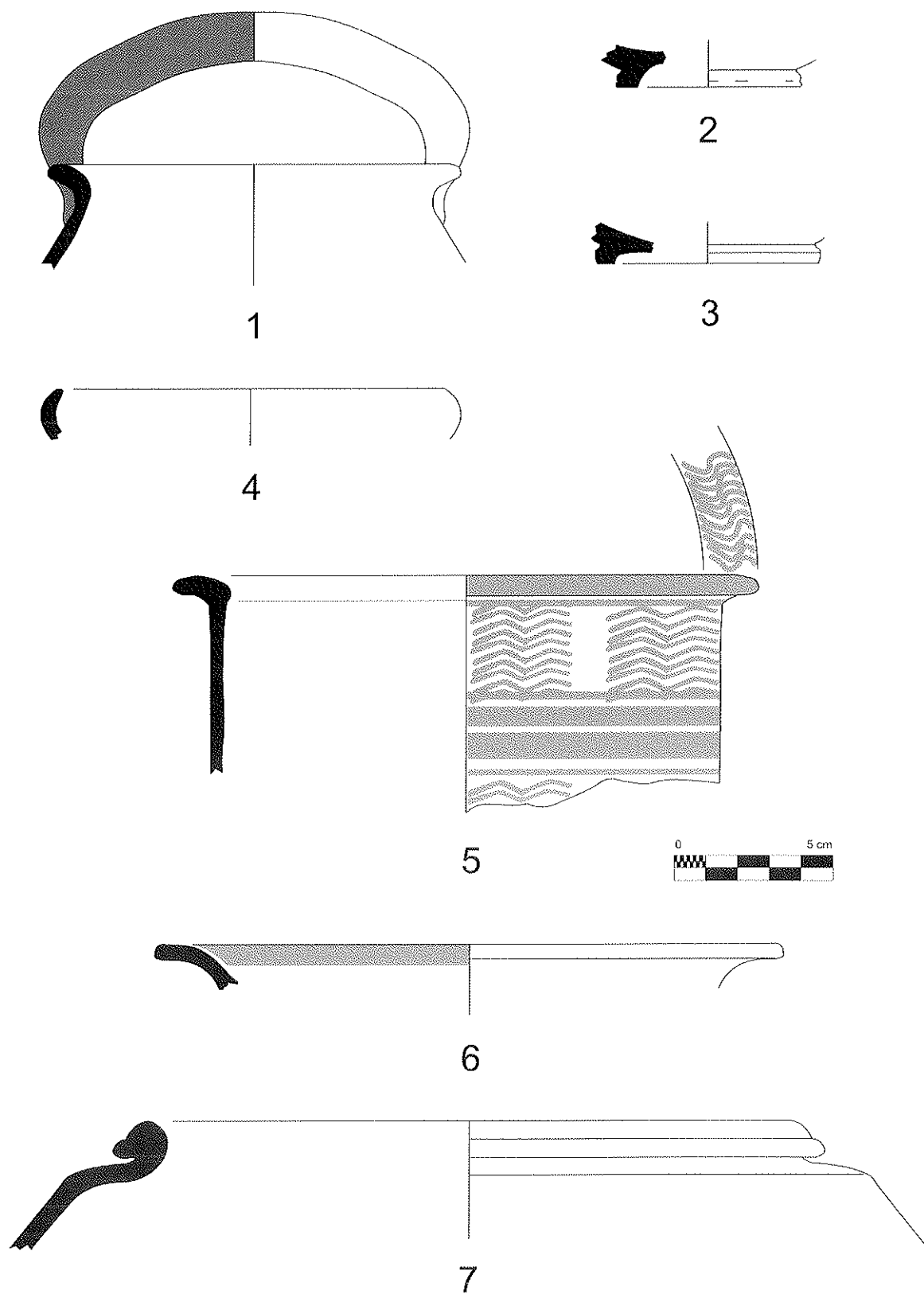
Un assentament d'aquestes característiques, amb edificis singulars, espais públics i una intensa preocupació per protegir-se amb potents muralles, resulta atípic, i per tant no creiem que es pugui definir com un *oppidum* més. Durant els segles IV i III a.n.e., al Molí d'Espígol hi devia residir un poder politicoreligiós important, fins al punt que no seria arriscat considerar-lo un palau-santuari, és a dir, un "centre de cohesió" i de relació de diferents pobles que, a més de compartir unes funcions polítiques i socials difícils de concretar, era també un centre de redistribució comercial. La necessària justificació

d'uns elements de relació tan complexos residiria en les condicions geogràfiques del seu territori, destinat essencialment a pastures d'hivern i, per tant, sotmès a una circulació de pobles bàsicament ramaders. I malgrat que per una deformació actual hàgim restringit molt el concepte de la transhumància, no deixa de ser factible que la seva influència fos molt més àmplia. El que estem plantejant és que durant aquest període el Molí d'Espígol no va ser un assentament limitat als territoris propers dins l'àmbit català, sinó que es va convertir en una porta oberta vers l'interior de la península i de relació amb elements cèltics; de fet, que sota unes pautes socioreligioses va exercir el mateix paper que anys més tard i com a conseqüència de la romanització va correspondre a Ilerda, ja amb uns condicionants de ciutat.

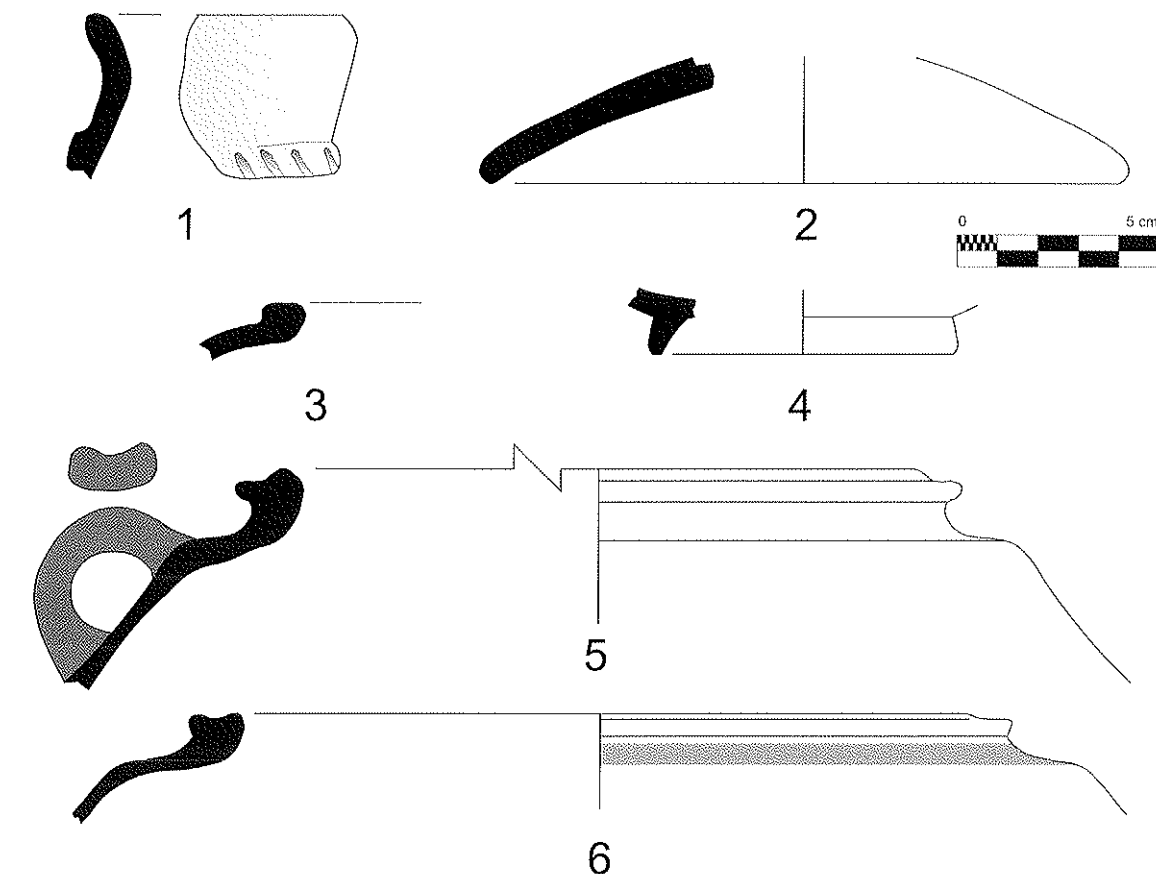
	Maluquer de Motes (1986)	Gràcia (1986)	Cura (1991)	Cura (1996)
-50			I	I
-100				
-150				
-200		3B		Ila
	I	3A 2C	Ila	Ilb
-250	II	2B	Ilb	
-300		2A 1B		IIIa
	III	1A	IIIa	
-350			IIIb	IIIb
-400	IV		IV	IV

Figura 40. Taula comparativa final de les perioditzacions / fases del poblat.

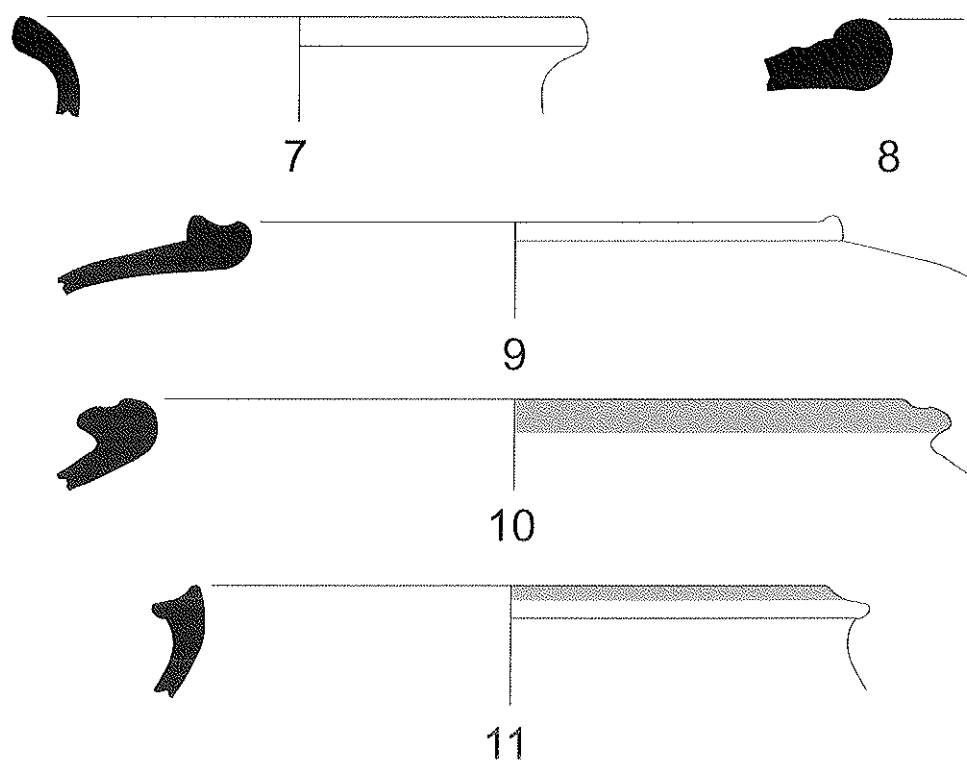
LÀMINES

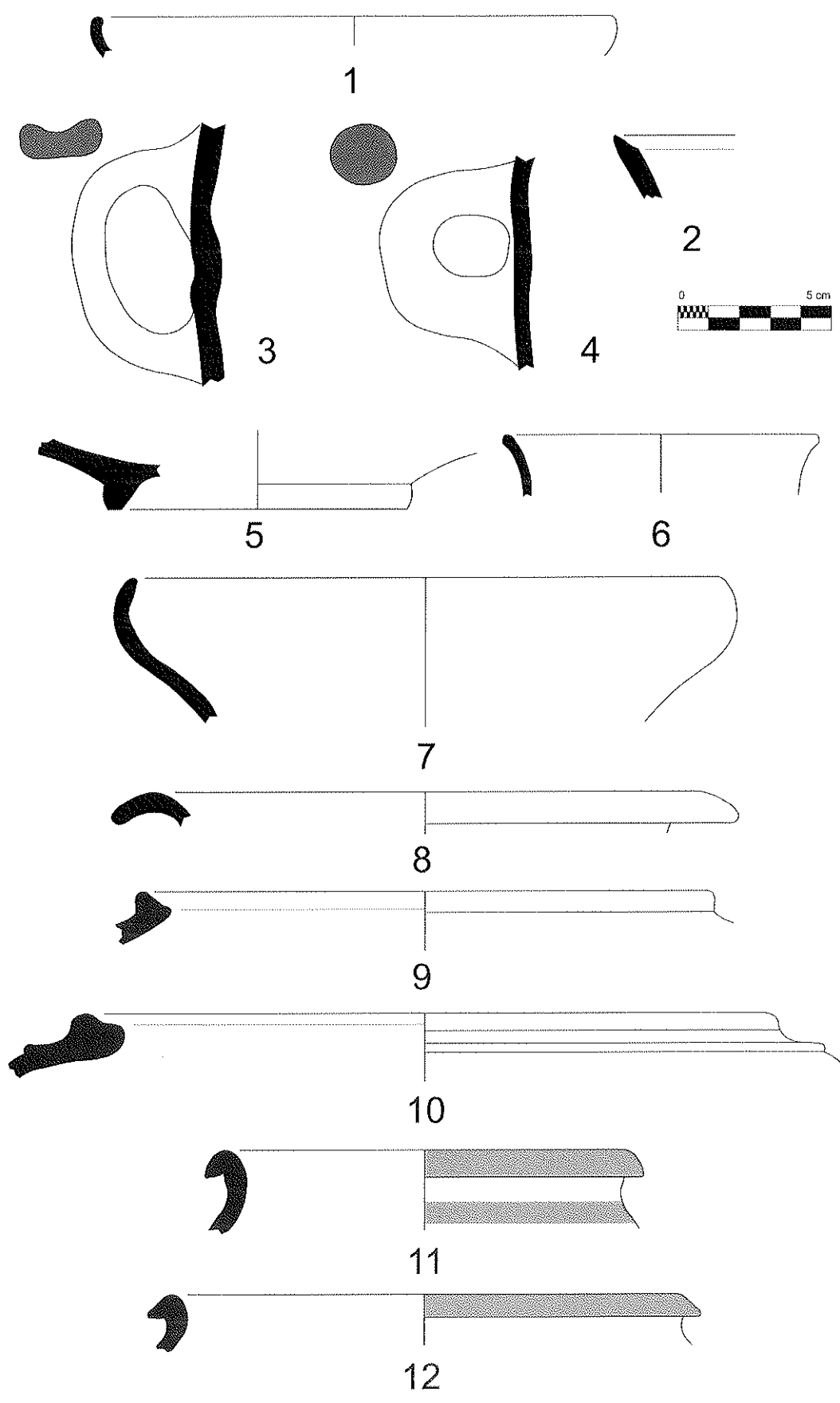
Làmina 1. Carrer 2. Context MEc2/2a. Ceràmica ibèrica pintada: 5-6; ceràmica ibèrica: 1-4 i 7.

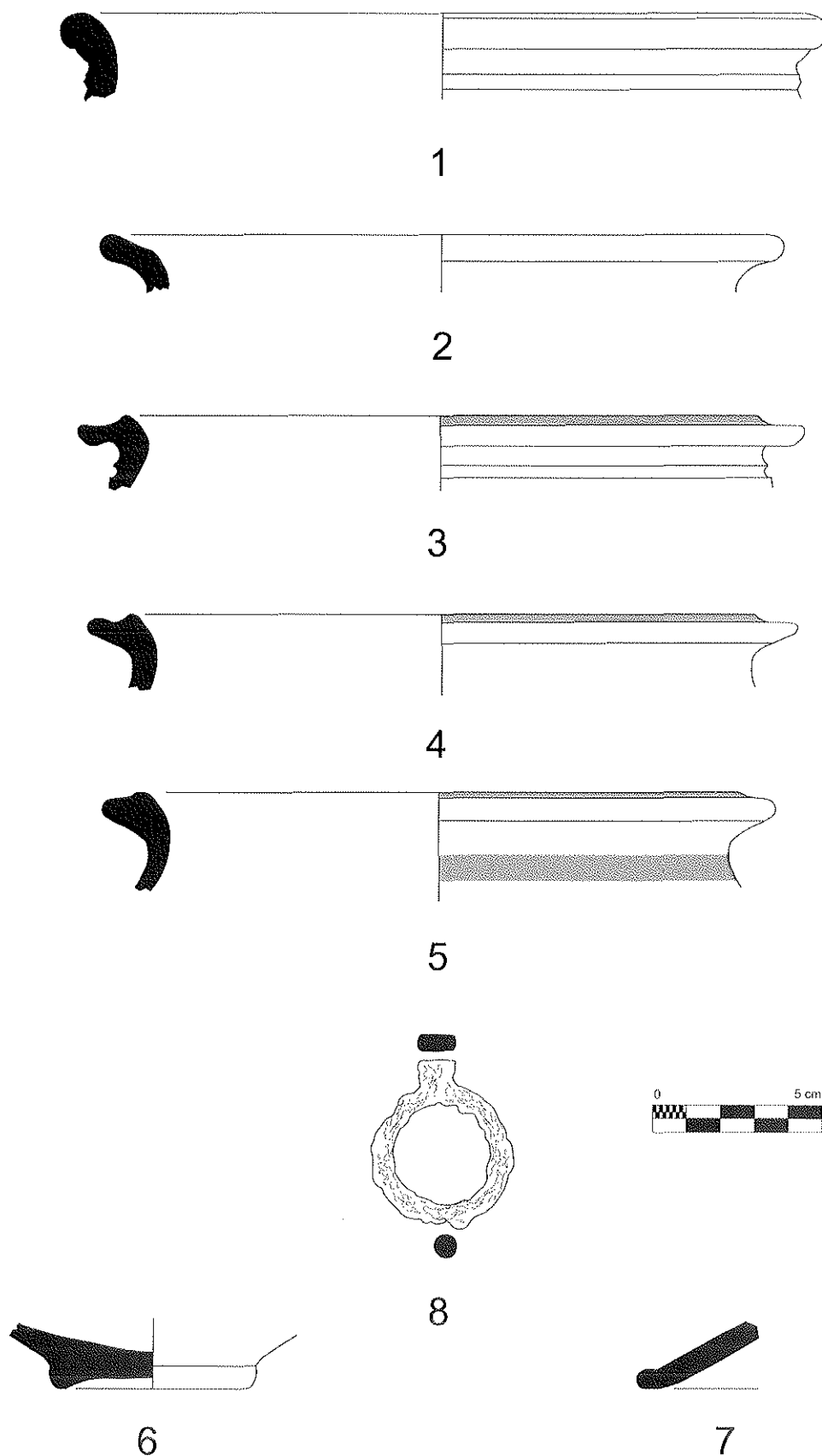
173

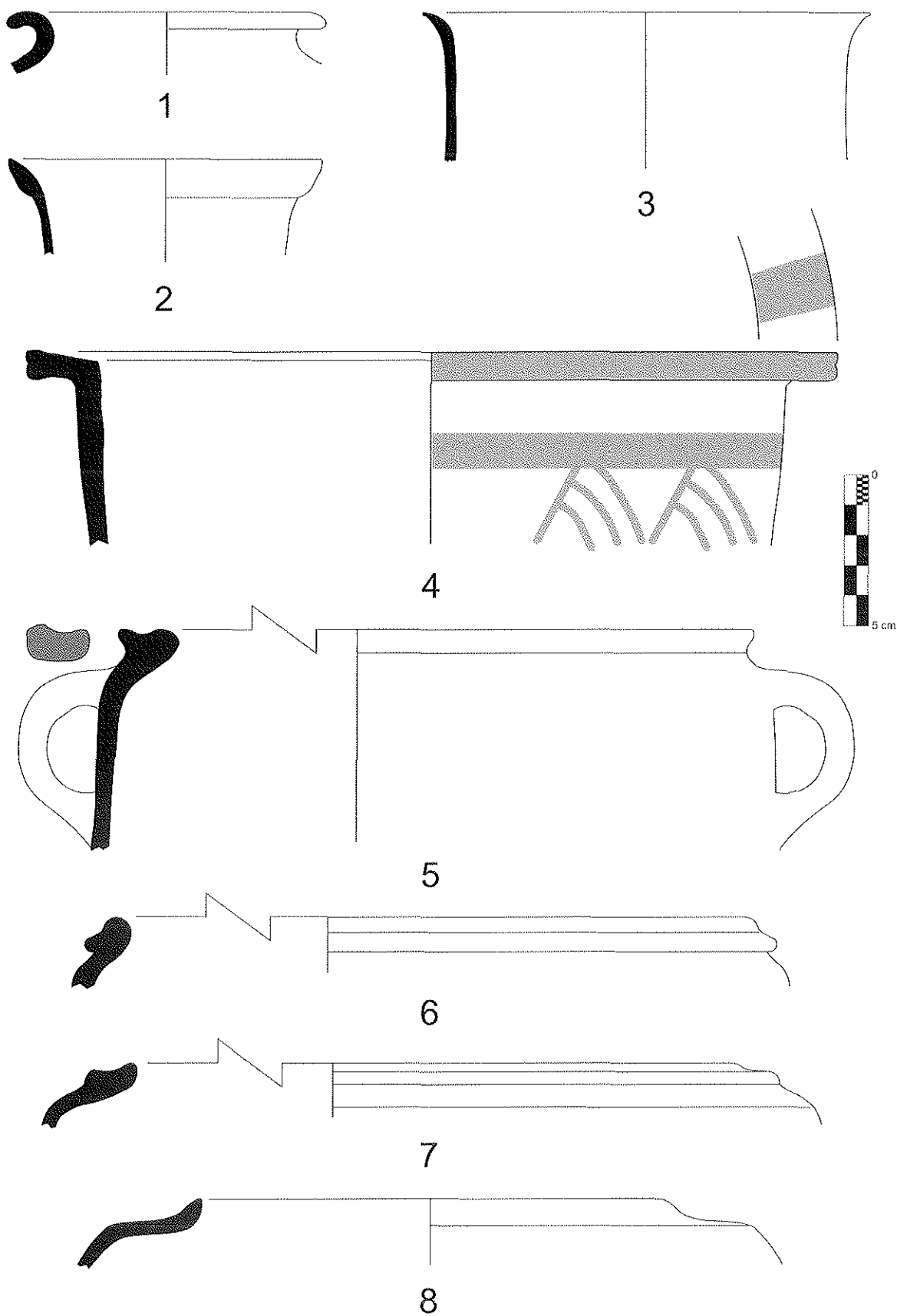
Làmina 2. Carrer 2. Context MEc2/2b. Ceràmica ibèrica pintada: 6; ceràmica ibèrica: 4-5; àmfora ibèrica: 3; ceràmica a mà: 1-2.
Carrer 2. Context MEc2/3. Ceràmica oxidada: 7 i 11; ceràmica ibèrica pintada: 10; ceràmica ibèrica: 9; àmfora ibèrica: 8.

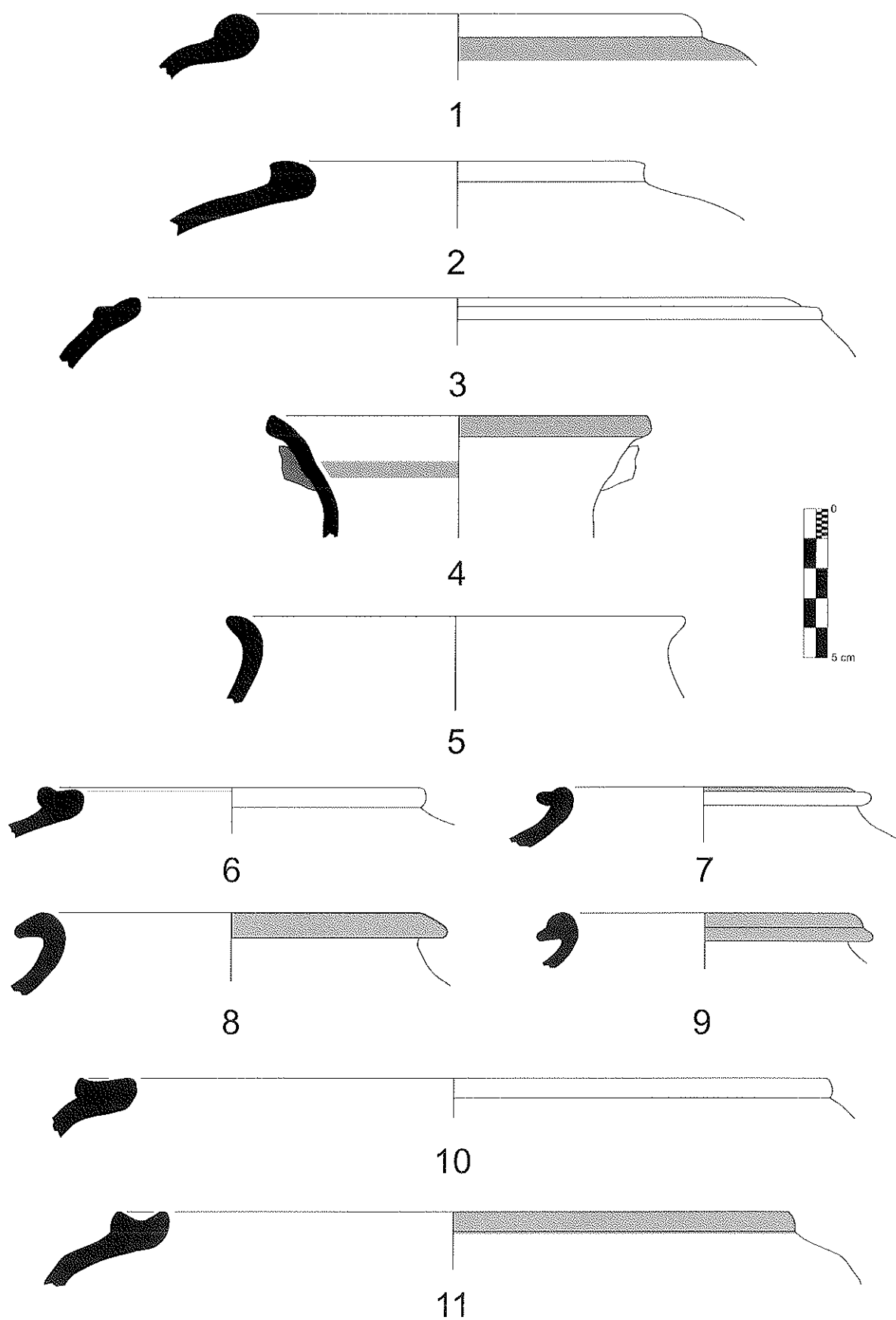
Làmina 3. Carrer 3. Context MEC3/3. Ceràmica oxidada: 1, 3, 10 i 11; ceràmica ibèrica pintada: 12; ceràmica ibèrica: 5-9; àmfora ibèrica: 4; ceràmica a mà: 2.

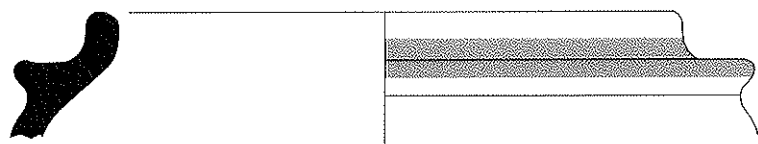
Làmina 4. Carrer 3. Context MEC3/3. Ceràmica oxidada: 1-2 i 6; ceràmica ibèrica pintada: 3-5; ceràmica a mà: 7; mobiliari metàl·lic (Ferro): 8.

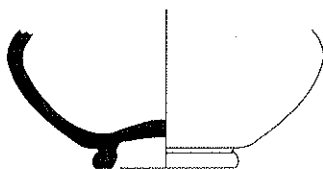
Làmina 5. Carrer 3. Context MEc3/2. Ceràmica ibèrica pintada: 4; ceràmica ibèrica: 1-3 i 5-8.

Làmina 6. Carrer 3. Context MEc3/2. Ceràmica ibèrica pintada: 1, 4, 7-9 i 11; ceràmica ibèrica: 3 i 10; ceràmica tipus Tornabous: 5; àmfora ibèrica: 2 i 6.

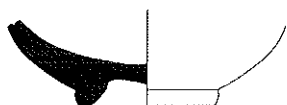
1

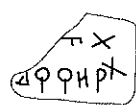
2

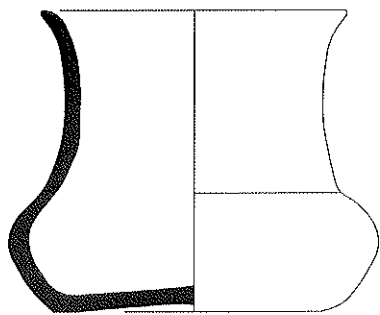
3

4

5

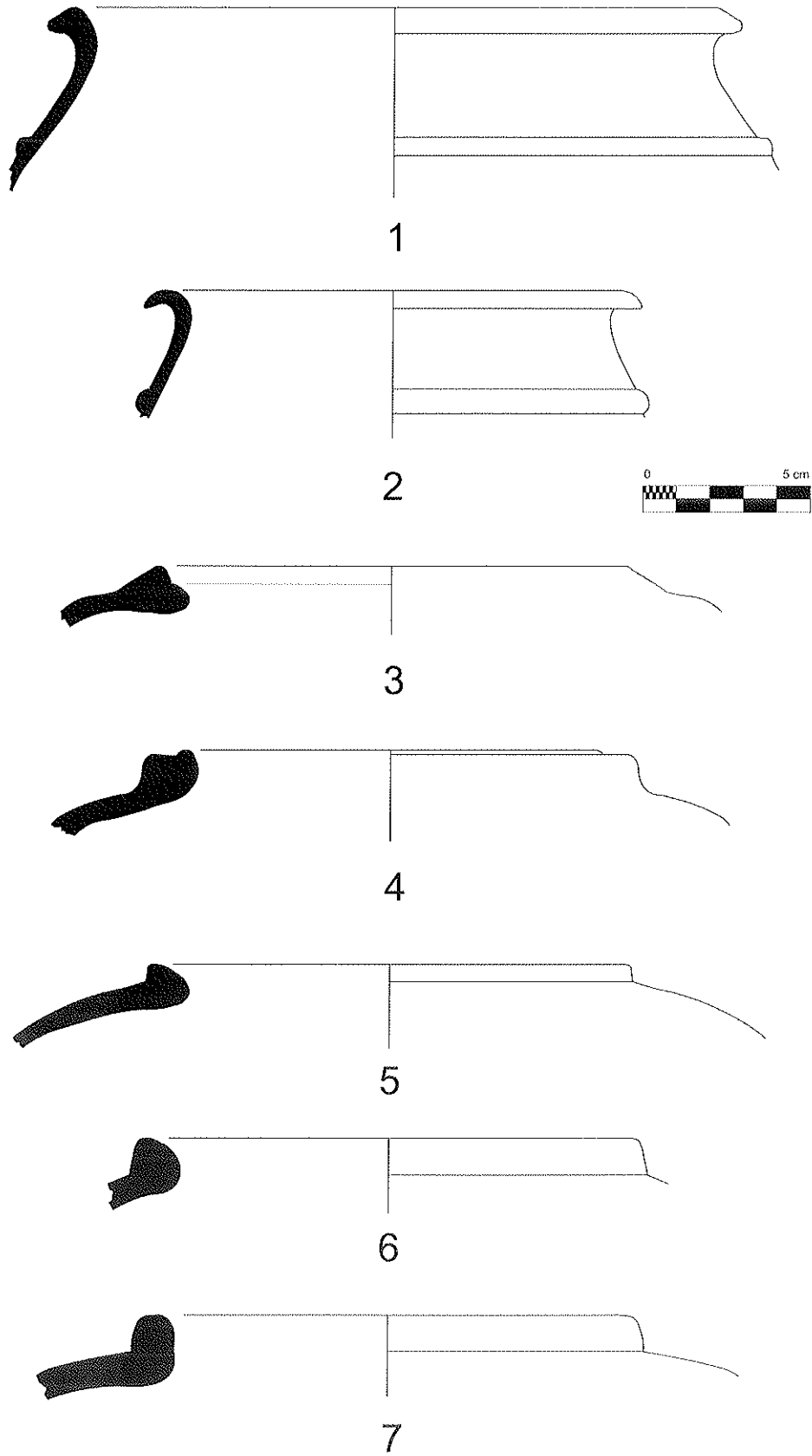

6

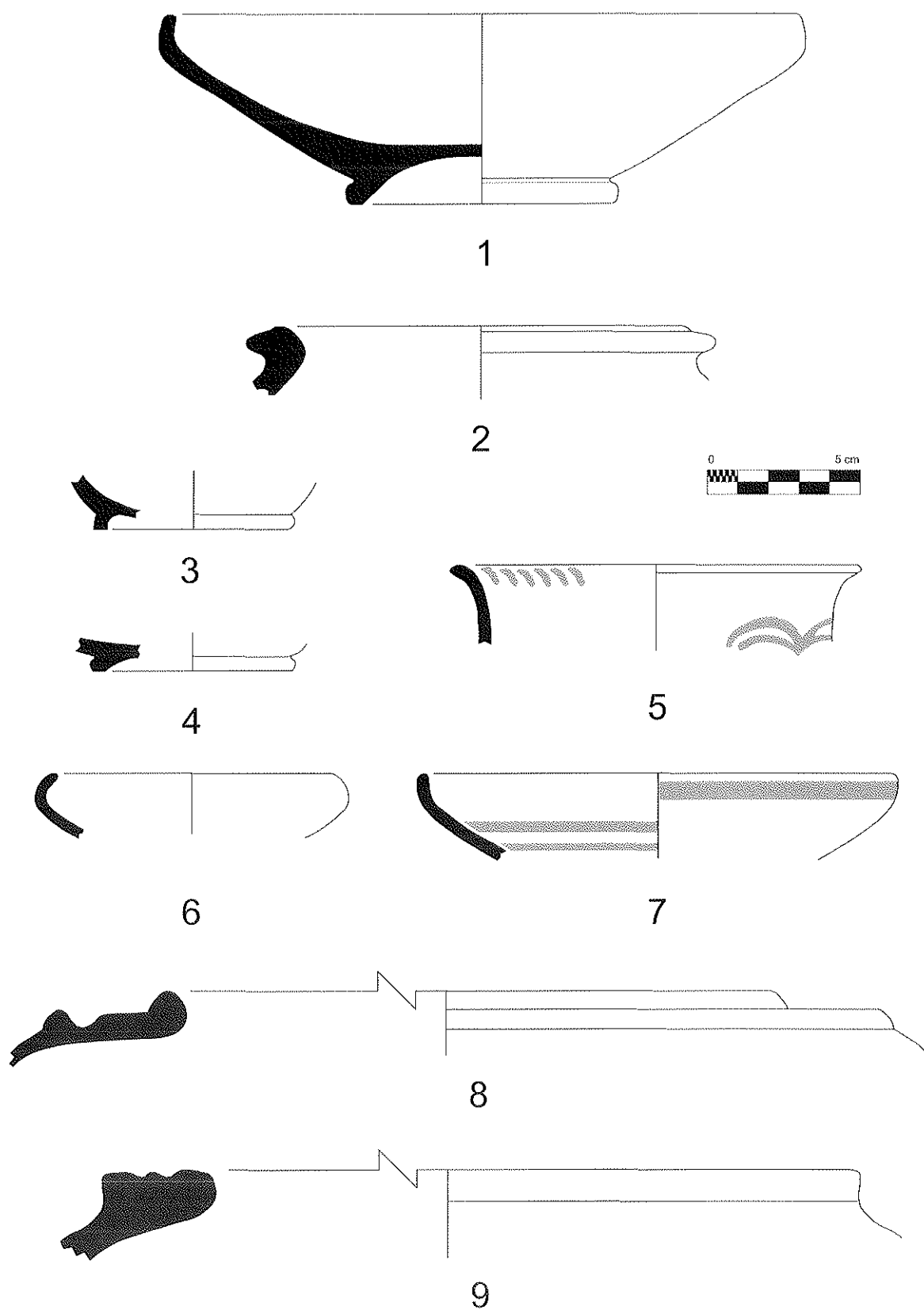

7

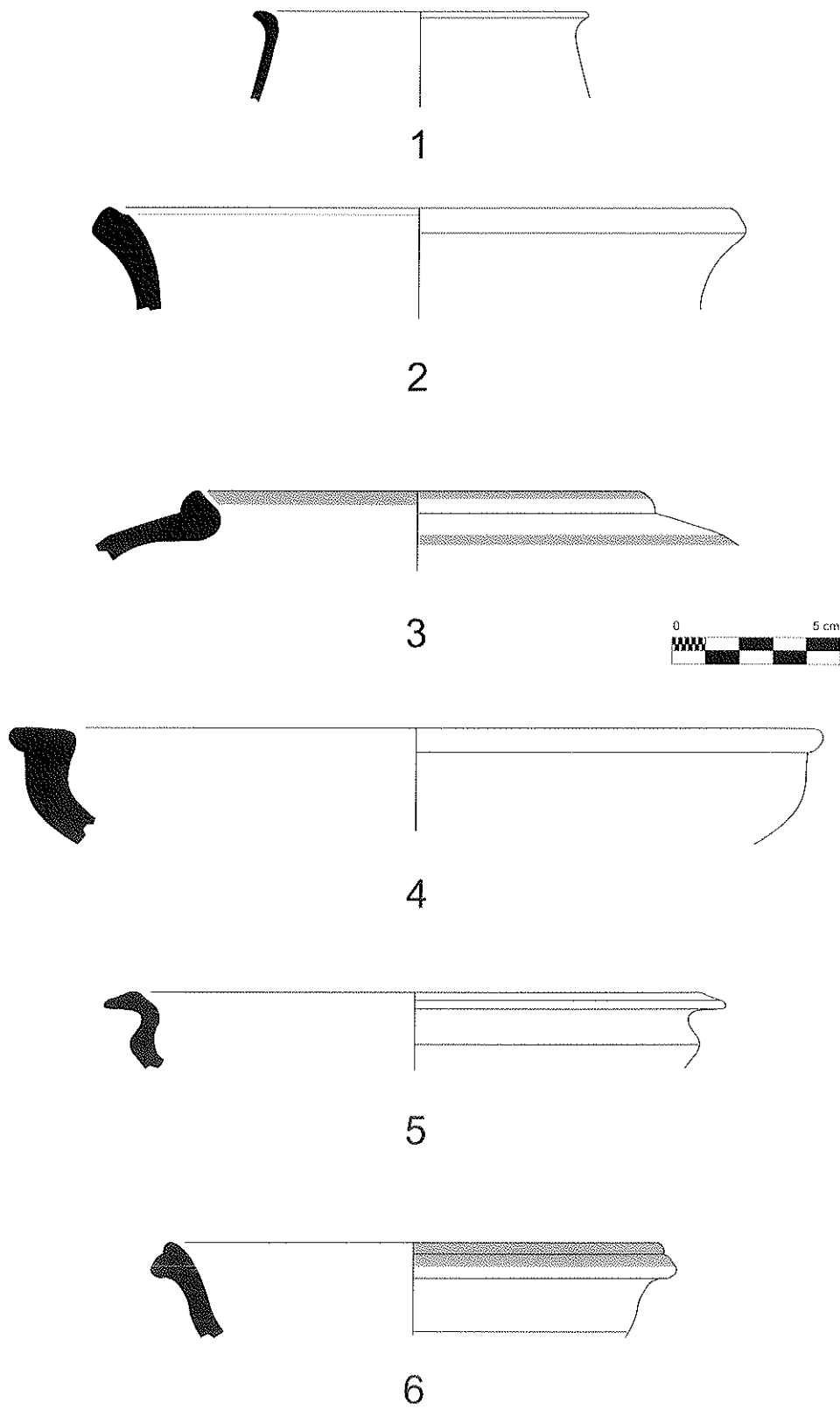
Làmina 7. Carrer 3. Context MEc3/2. Ceràmica ibèrica pintada: 1; ceràmica ibèrica: 2 i 4-7; ceràmica grisa: 3.

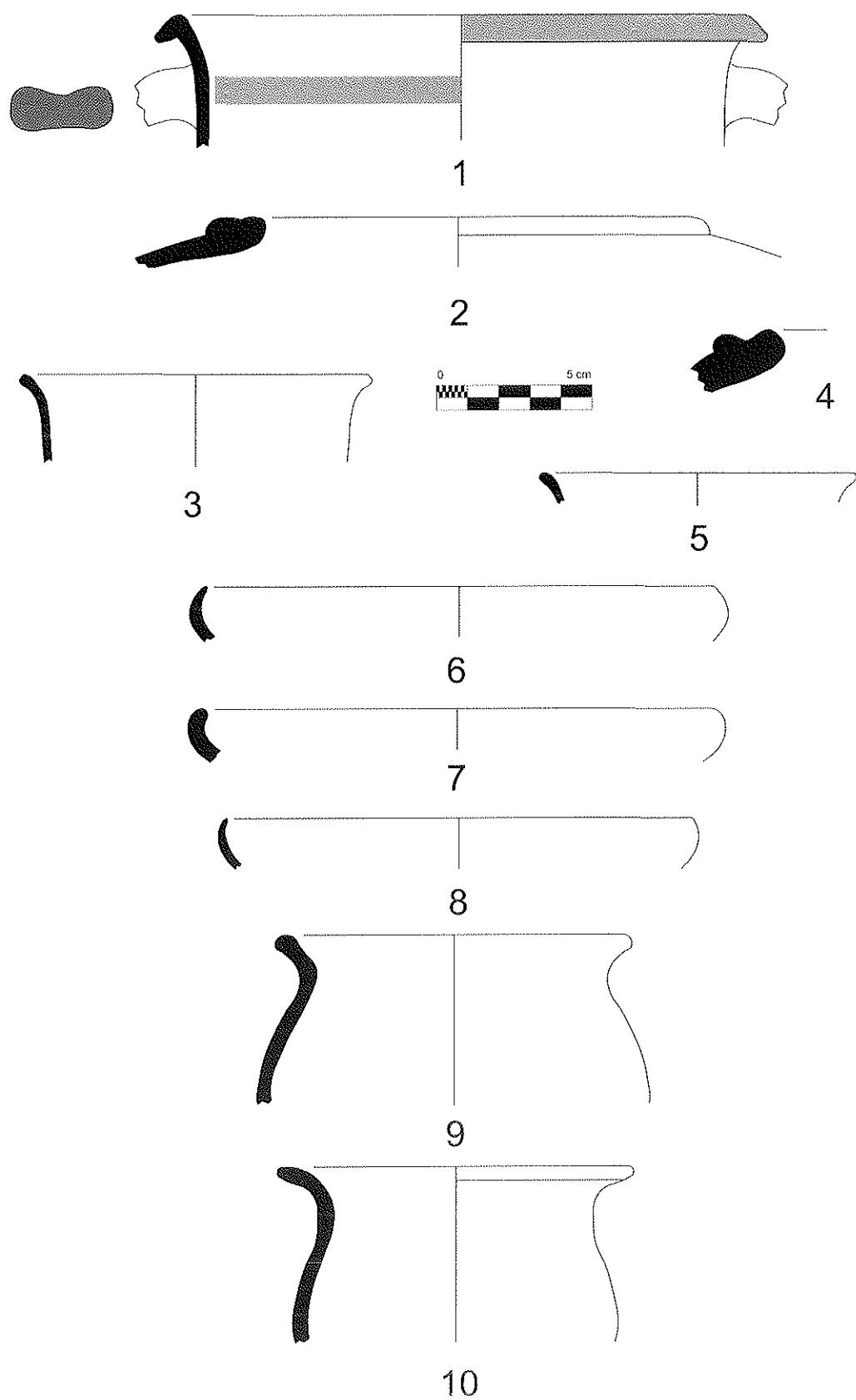
Làmina 8. Carrer 3. Context 92MEc3/1. Olla tipus Tornabous: 1-2; àmfora ibèrica: 3-7.

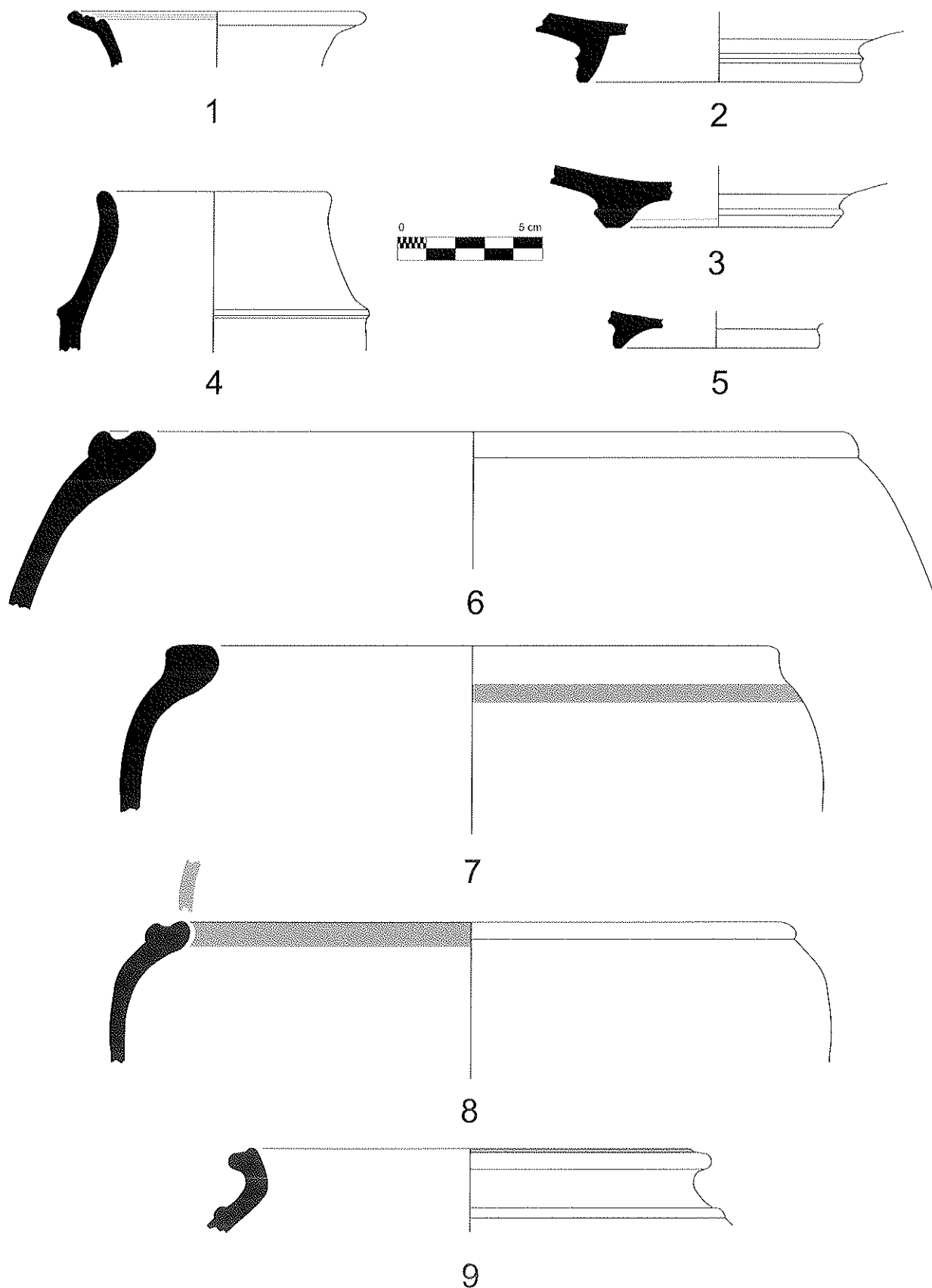
Làmina 9. Carrer 3. Context 92MEc3/1. Ceràmica ibèrica pintada: 5 i 7; ceràmica ibèrica: 1-4, 6 i 8-9.

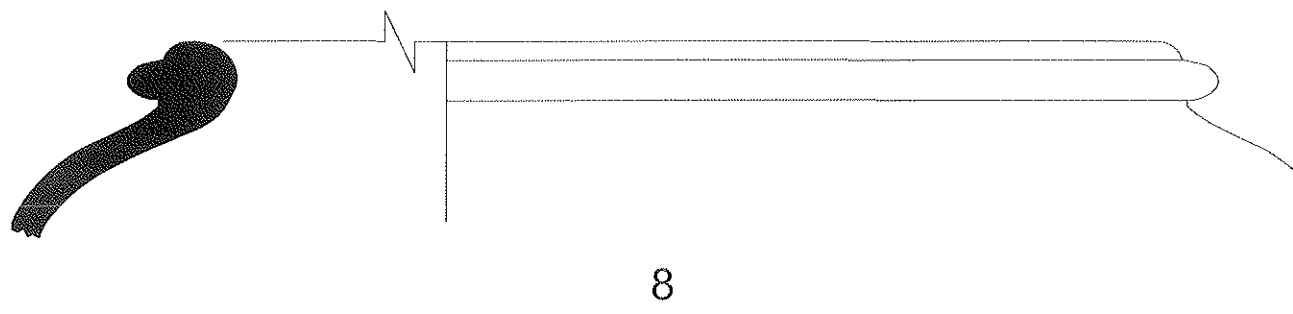
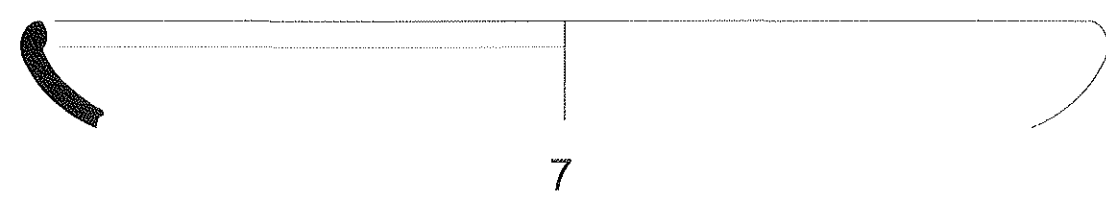
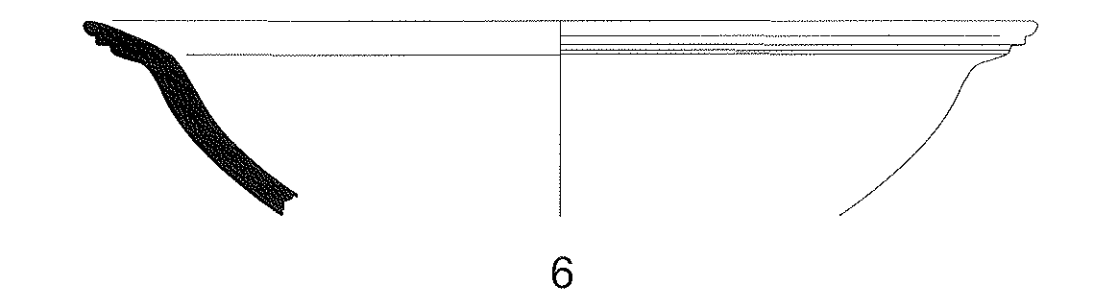
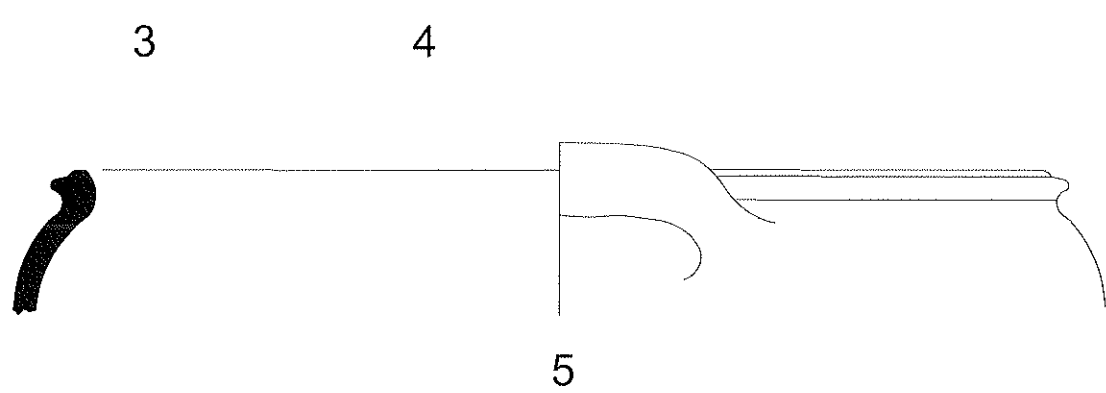
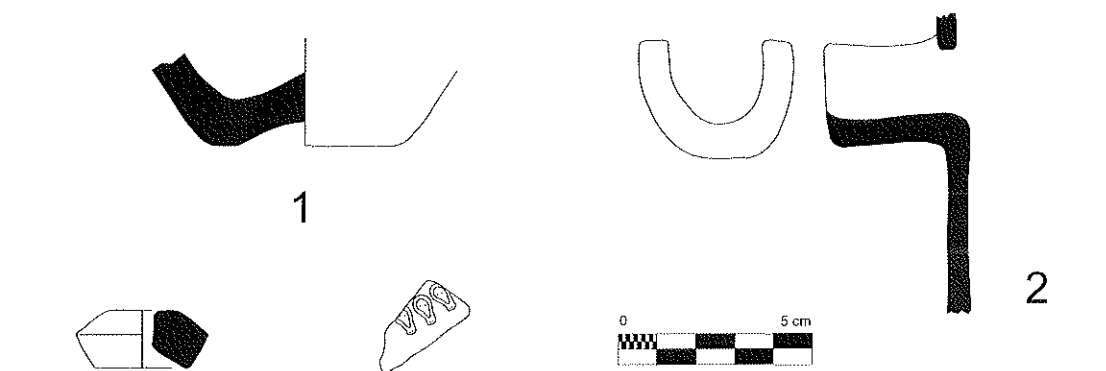
Làmina 10. Carrer 3. Context 92MEc3/1. Ceràmica ibèrica pintada: 3 i 6; ceràmica ibèrica: 1 i 4-5; olla tipus Tornabous: 2.

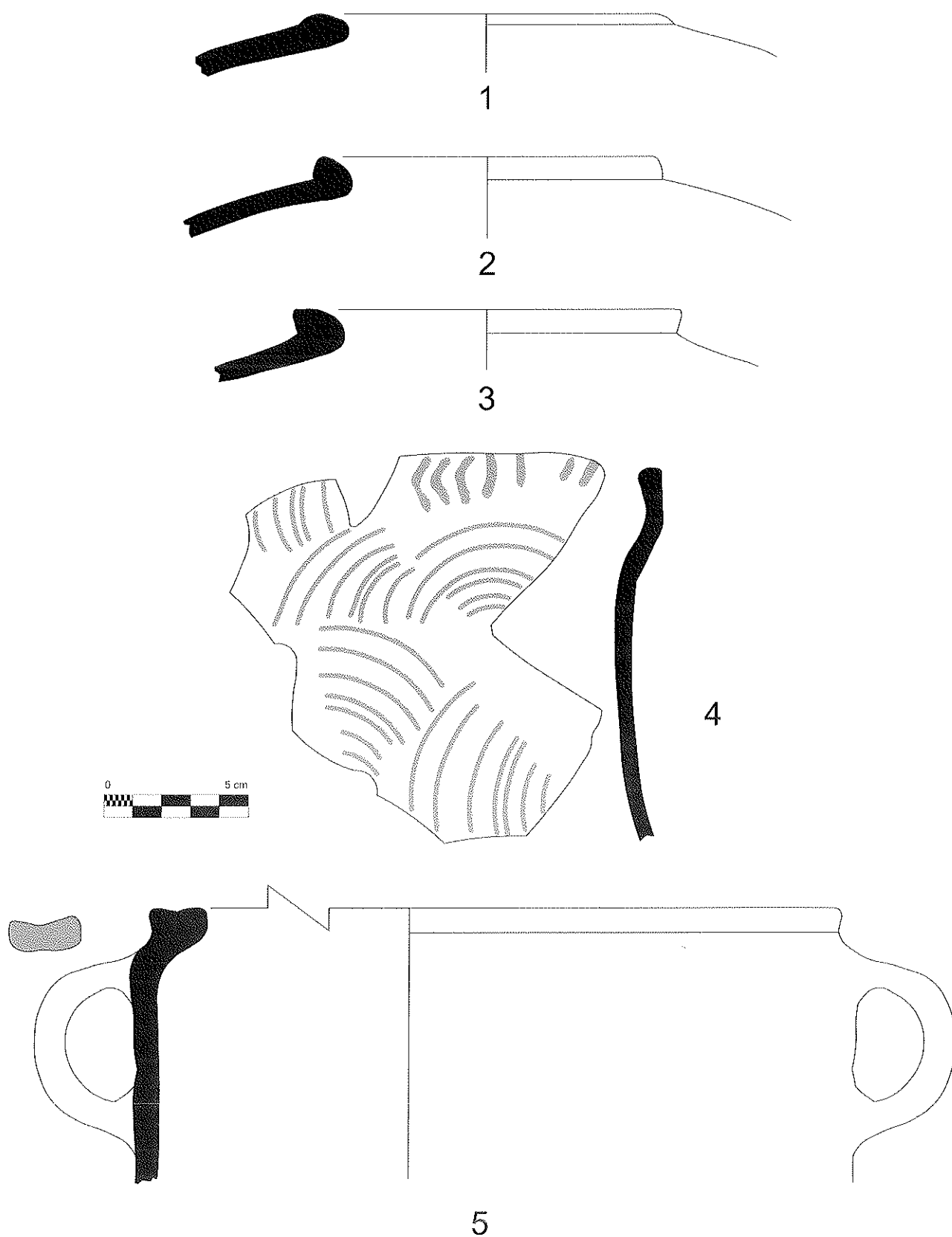
Làmina 11. Carrer 4. Context MEc4/2. Ceràmica ibèrica pintada: 1; ceràmica ibèrica: 2-10.

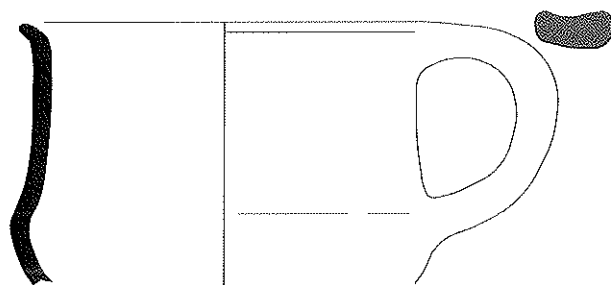
Làmina 12. Carrer 4. Context MEc4/2. Ceràmica ibèrica pintada: 7-9; ceràmica ibèrica: 1 i 6; ceràmica grisa: 2-3 i 5; ceràmica a mà: 4.

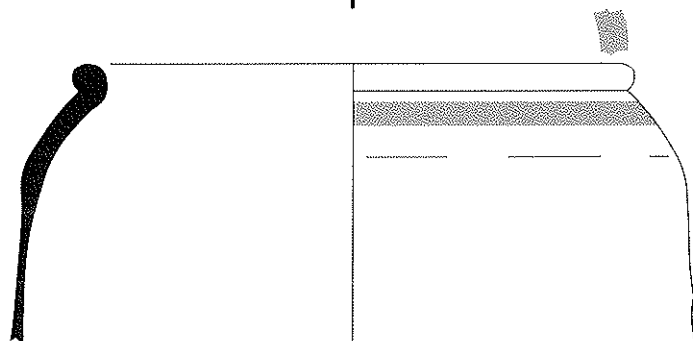
Làmina 13. Carrer 4. Context MEc4/2. Ceràmica ibèrica: 1-2 i 5-8; ceràmica grisa estampillada: 4; tortera: 3.

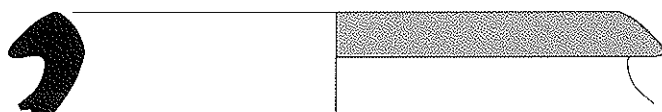
Làmina 14. Carrer 4. Context MEc4/2. Ceràmica ibèrica pintada: 4; ceràmica ibèrica: 5; àmfora ibèrica: 1-3.

1

2

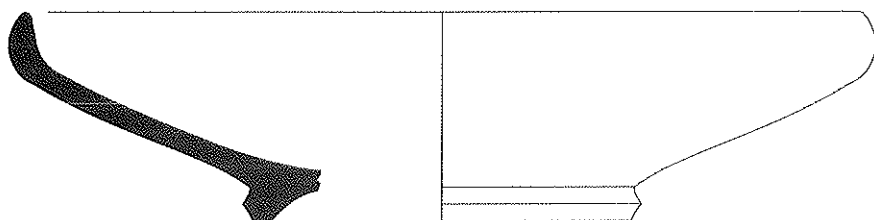
3

4

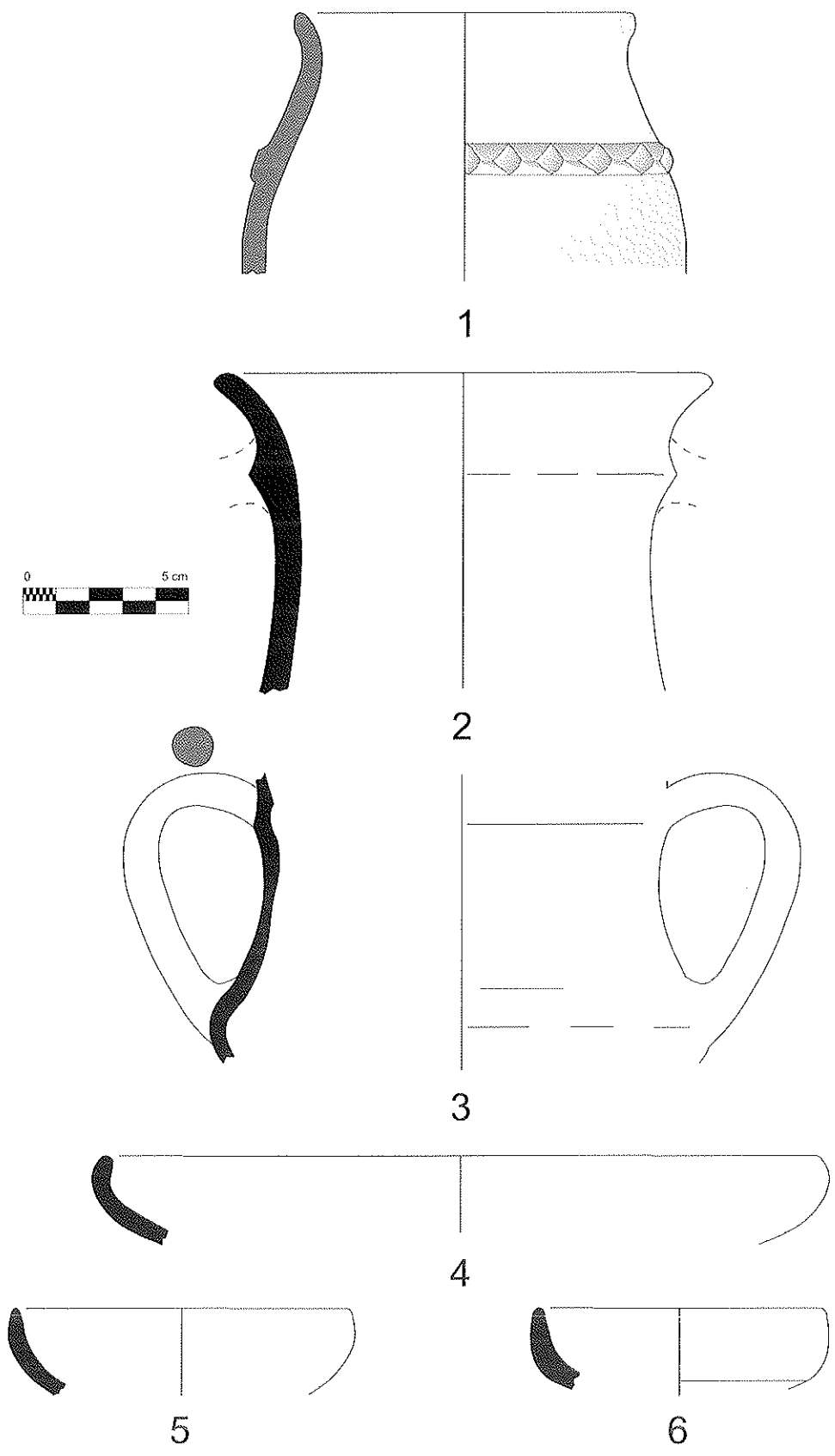

5

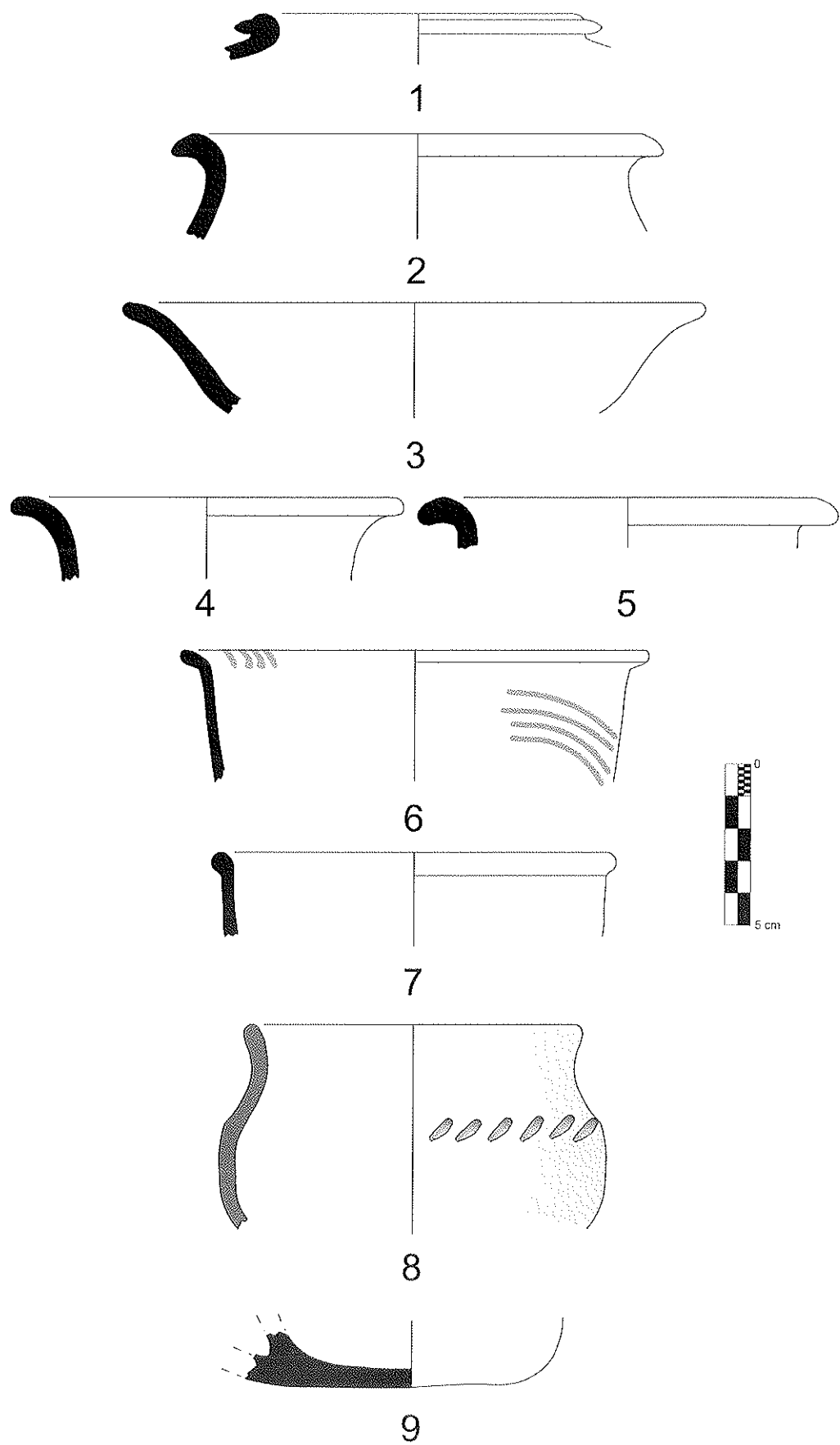

6

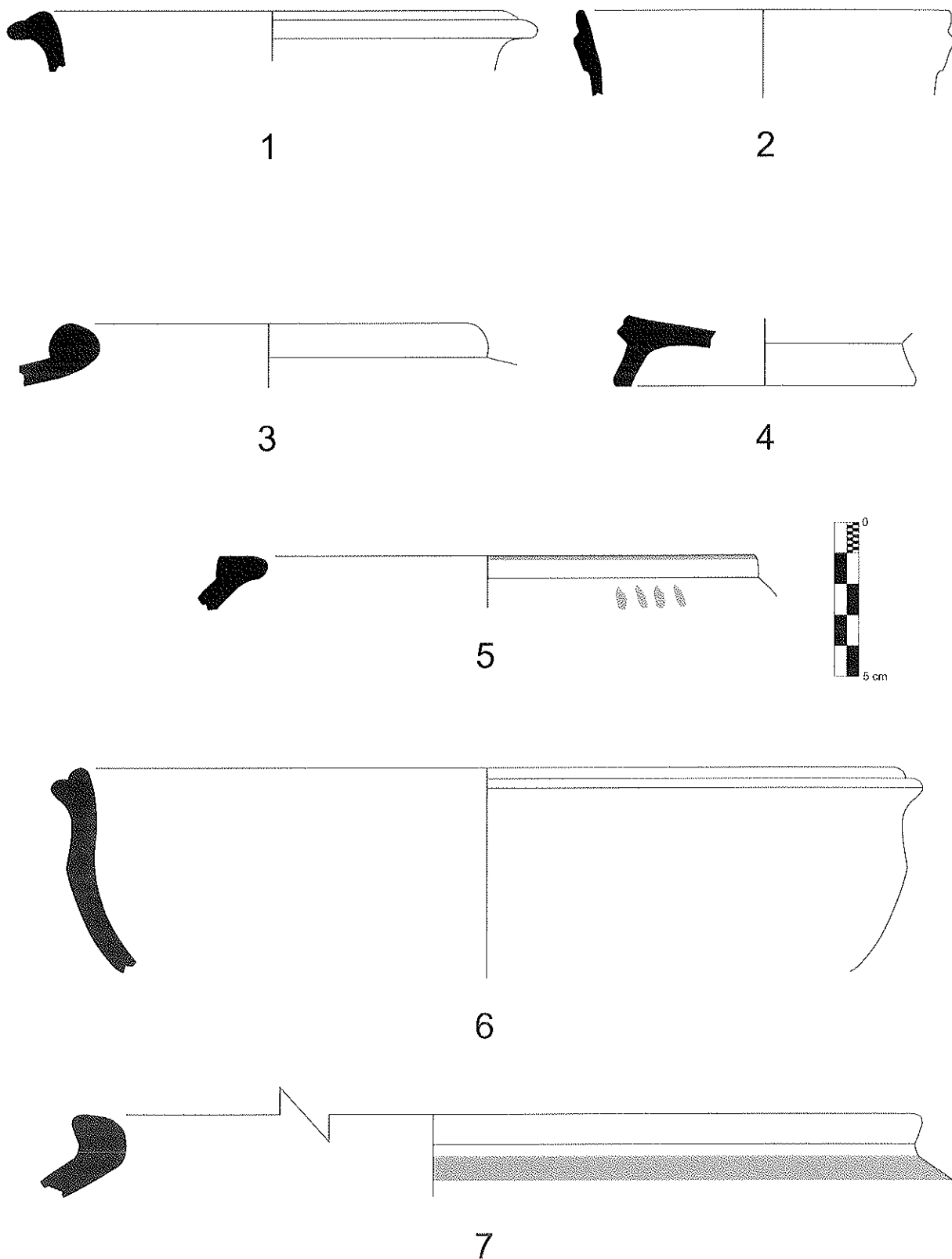
Làmina 15. Carrer 4, Context MEc4/2. Ceràmica ibèrica pintada: 2-4; ceràmica ibèrica: 1 i 5-6.

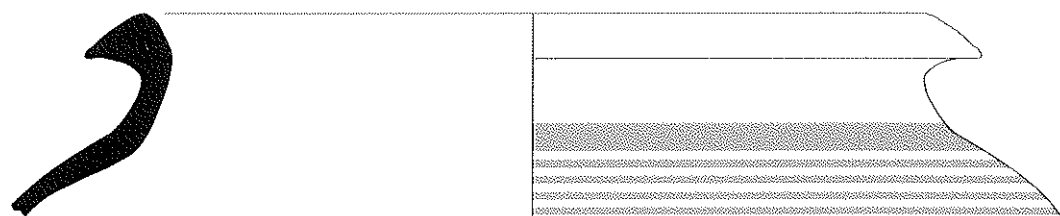
Làmina 16. Carrer 4. Context MEc4/2. Taller de Roses: 5; ceràmica ibèrica: 6; ceràmica grisa: 2-4; ceràmica a mà: 1.

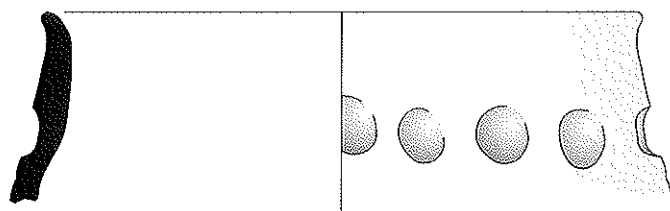
Làmina 17. Carrer 4. Context MEc4/2. Ceràmica ibèrica pintada: 6; ceràmica ibèrica: 1, 3 i 7; ceràmica grisa: 4-5; ceràmica tipus Tornabous: 2; ceràmica a mà: 8-9.

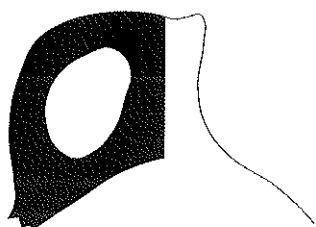
Làmina 18. Carrer 4. Context ME90c4/1. Ceràmica oxidada: 1; ceràmica ibèrica pintada: 5 i 7; ceràmica ibèrica: 2 i 6; ceràmica grisa: 4; àmfora ibèrica: 3.

1

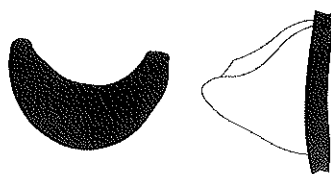
2

3

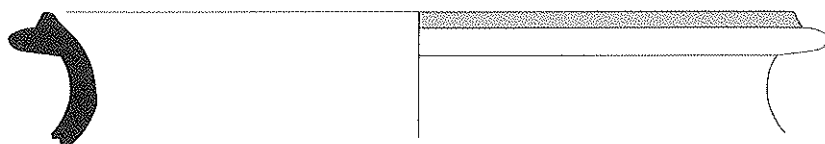
4

5

6

7

8

9

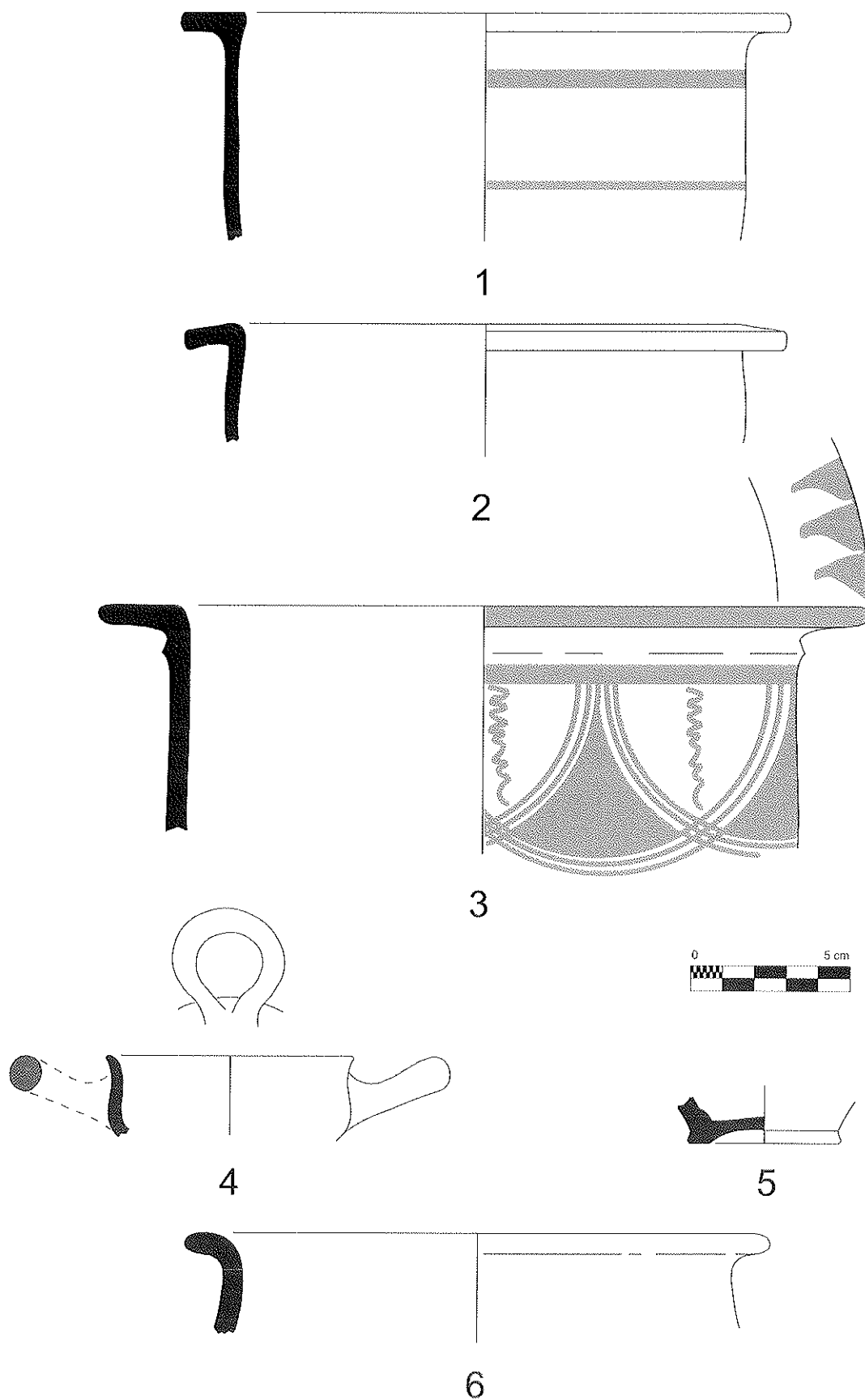

10

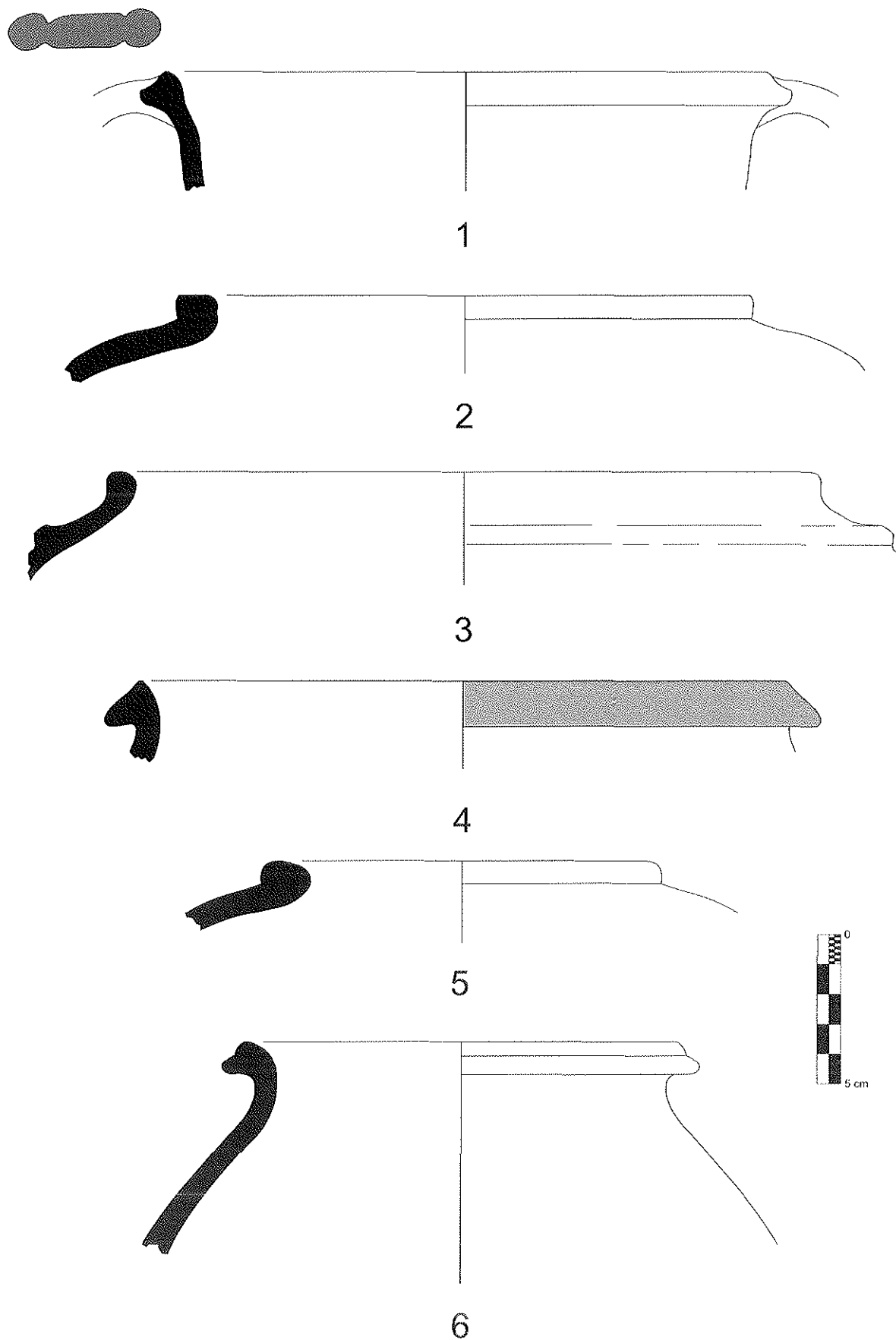

11

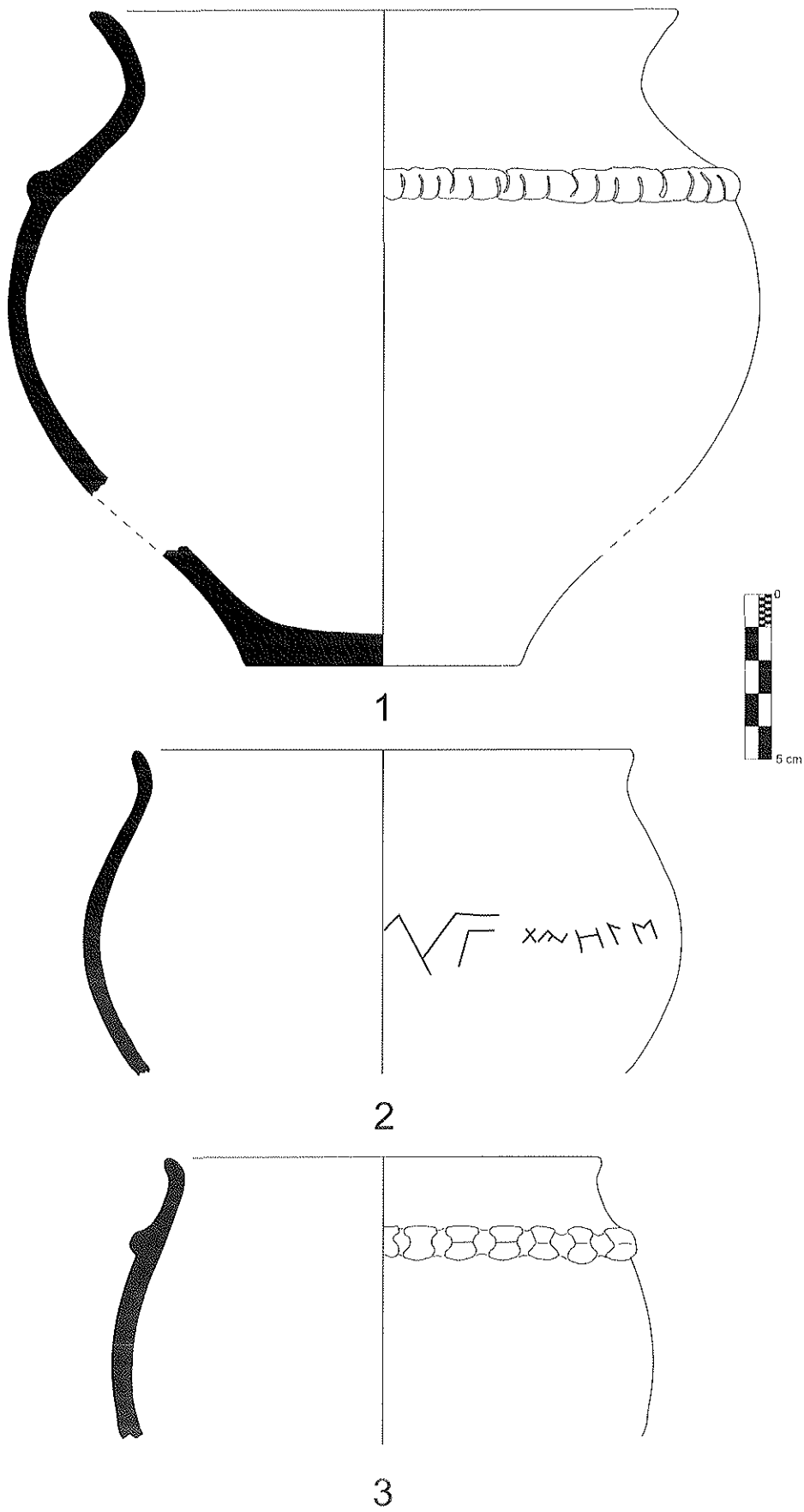
Làmina 19. Carrer 5. Context MEC5/2. Ceràmica oxidada: 1, 6 i 10; ceràmica ibèrica pintada: 7; ceràmica ibèrica: 5; àmfora ibèrica: 8; ceràmica a mà: 2-4; tortera: 9 i 11.

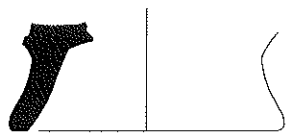
Làmina 20. Carrer 6/Gran Plaça. Context MEc6/1. Ceràmica ibèrica pintada: 1 i 3; ceràmica ibèrica: 2 i 5; ceràmica grisa: 4; ceràmica tipus Tornabous: 6.

Lâmina 21. Carrer 6/Gran Plaça. Context MEc6/1. Ceràmica ibèrica pintada: 4; ceràmica ibèrica: 1-3 i 6; àmfora ibèrica: 5.

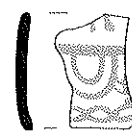
Làmina 22. Carrer 7. Context 89MEim. Ceràmica a mà.

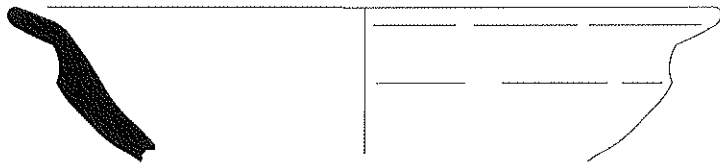
1

2

3

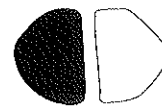
4

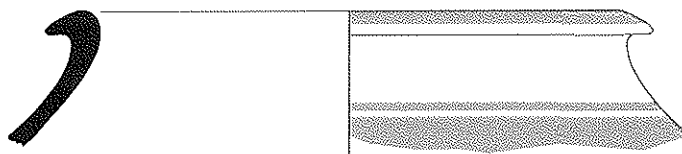
5

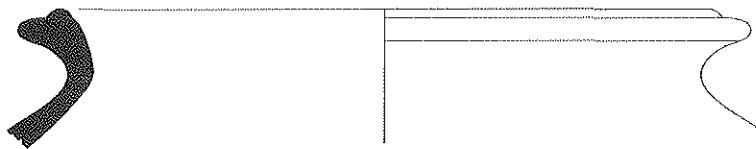
6

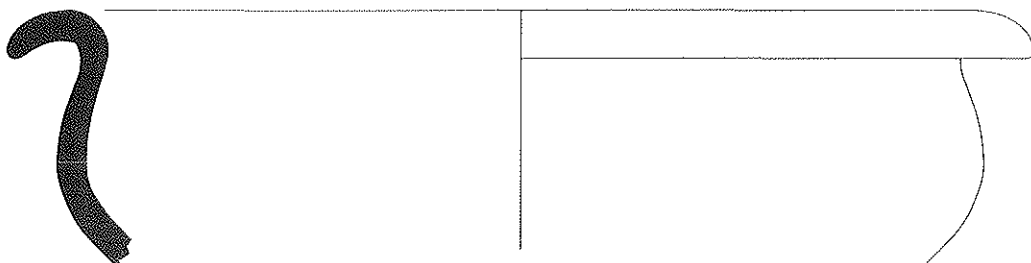
7

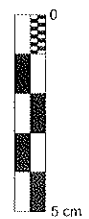
8

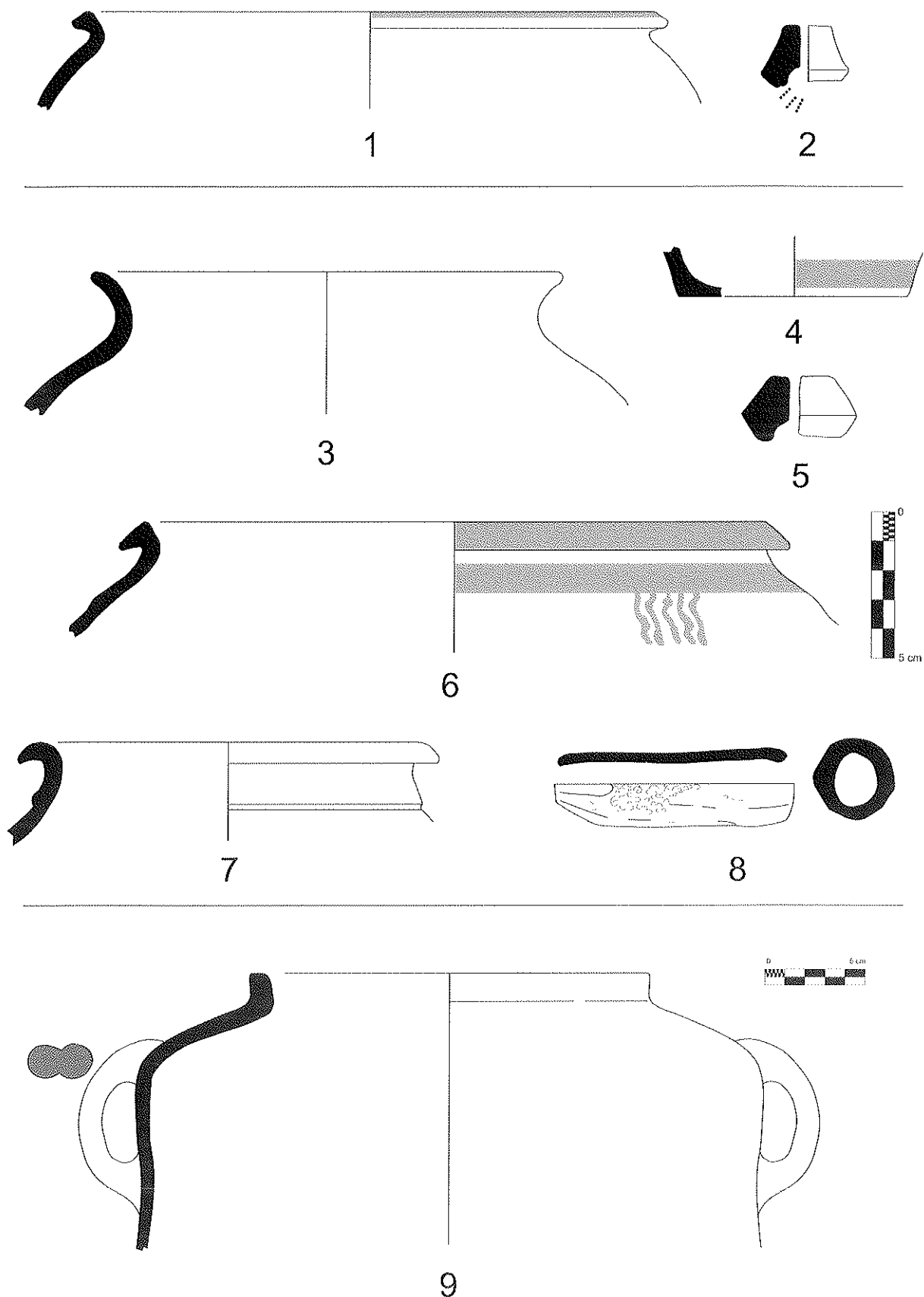
9

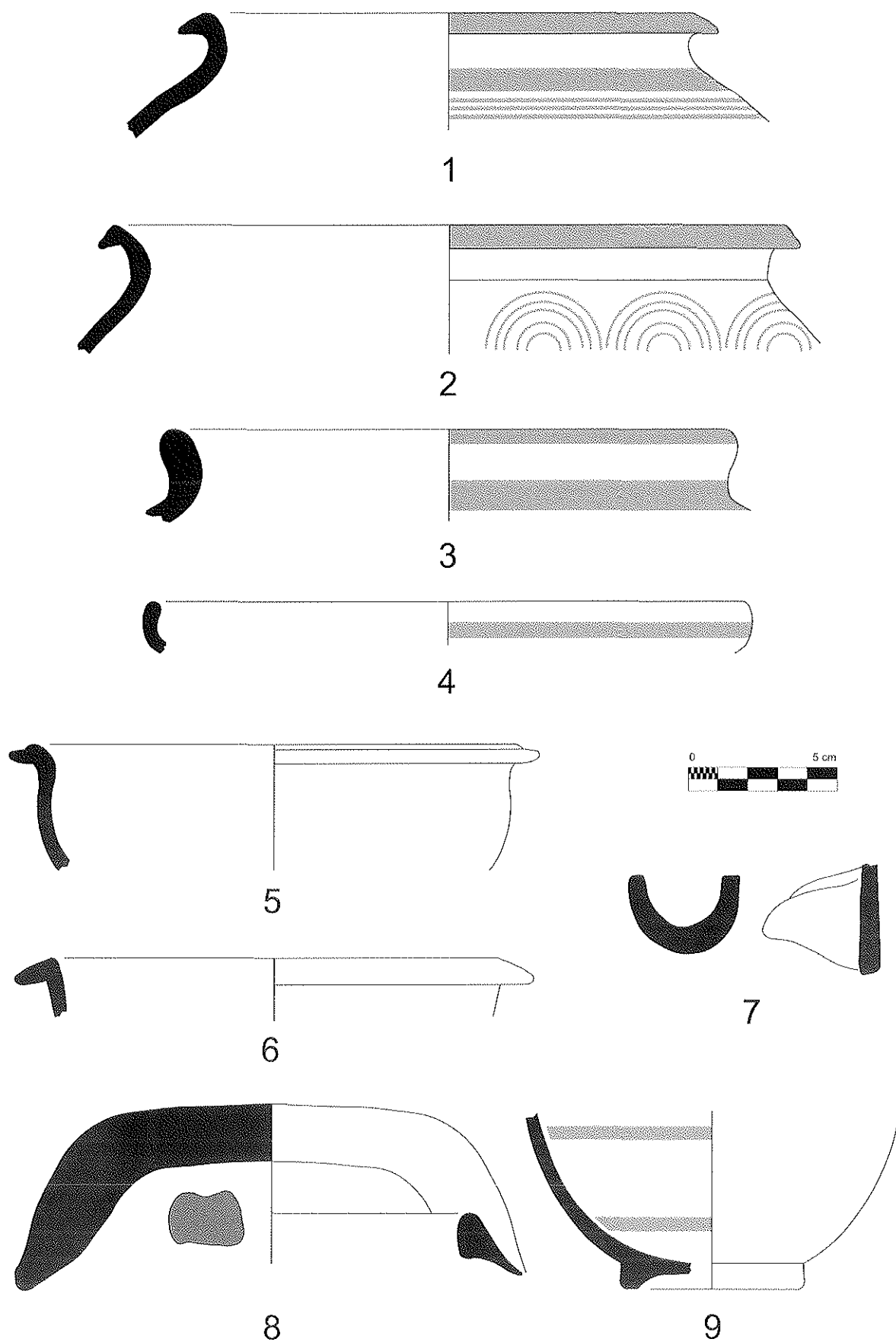
10

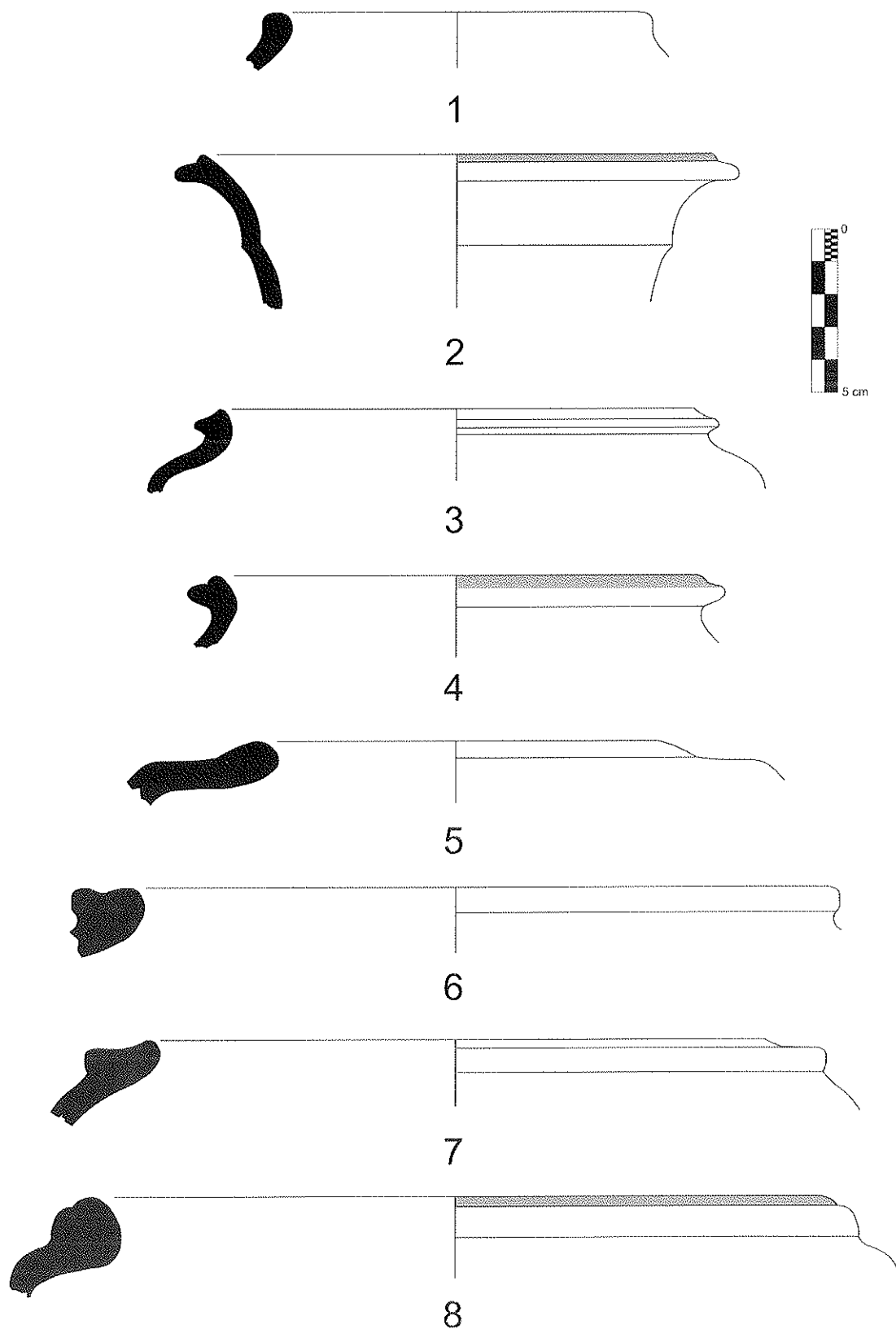
Làmina 23. Carrer 7. Context 89ME. Ceràmica oxidada: 5; ceràmica ibèrica pintada: 3 i 8; ceràmica ibèrica: 9-10; vernís roig il·legit: 4; àmfora ibèrica: 6; ceràmica a mà: 1; tortera: 7; mobiliari metàl·lic (Plom o Argent): 2.

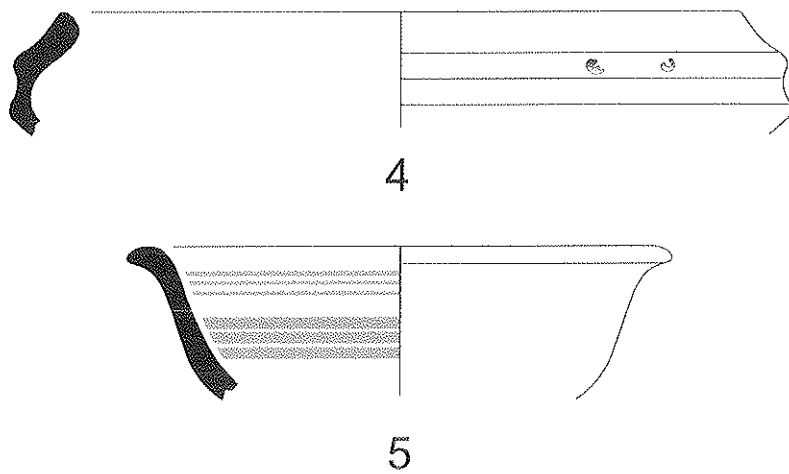
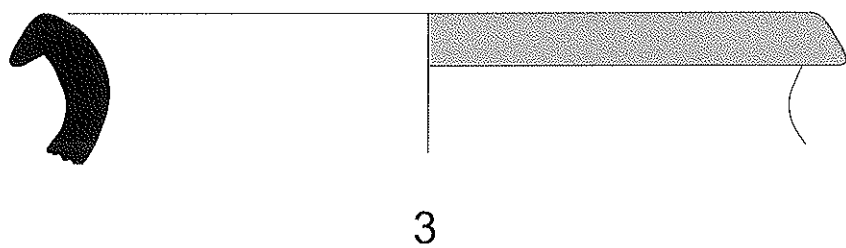
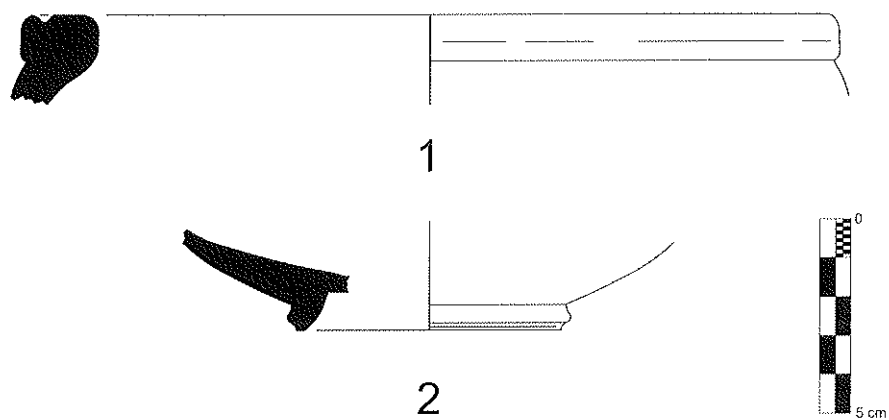
Làmina 24. Carrer 7. Context 89MErn. Àmfora indeterminada (fenícia?): 9. Carrer 8. Context ME90c8/1. Ceràmica ibèrica pintada: 1; tortera: 2. Carrer 8. Context ME90c8/2. Ceràmica oxidada: 3 i 6; ceràmica ibèrica pintada: 6; ceràmica grisa: 7; tortera: 5; indústria òssia: 8.

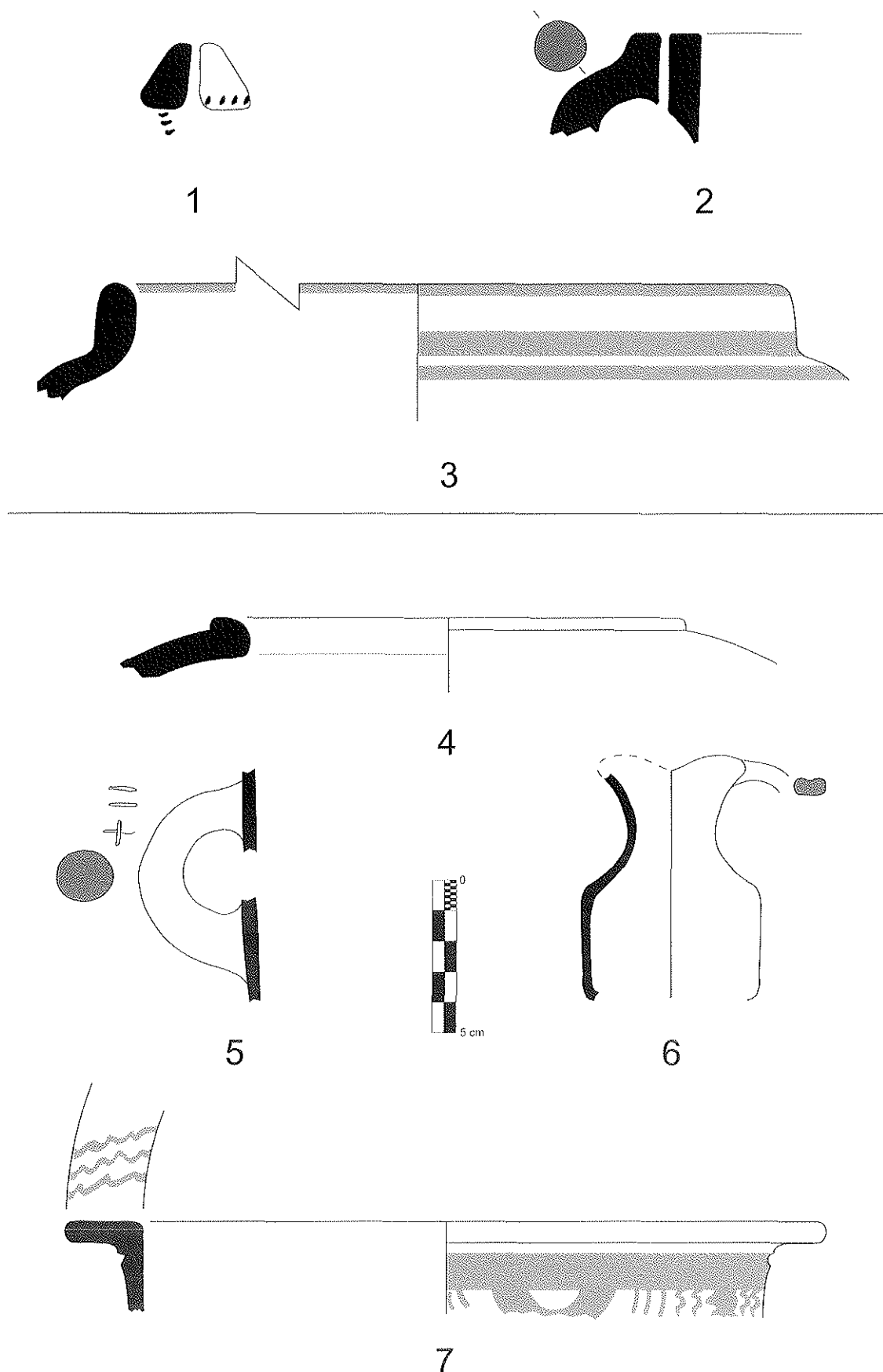
Làmina 25. Carrer 8. Context ME90MEc8/2. Ceràmica oxidada: 1 i 9; ceràmica ibèrica pintada: 2-4; ceràmica ibèrica: 5-8.

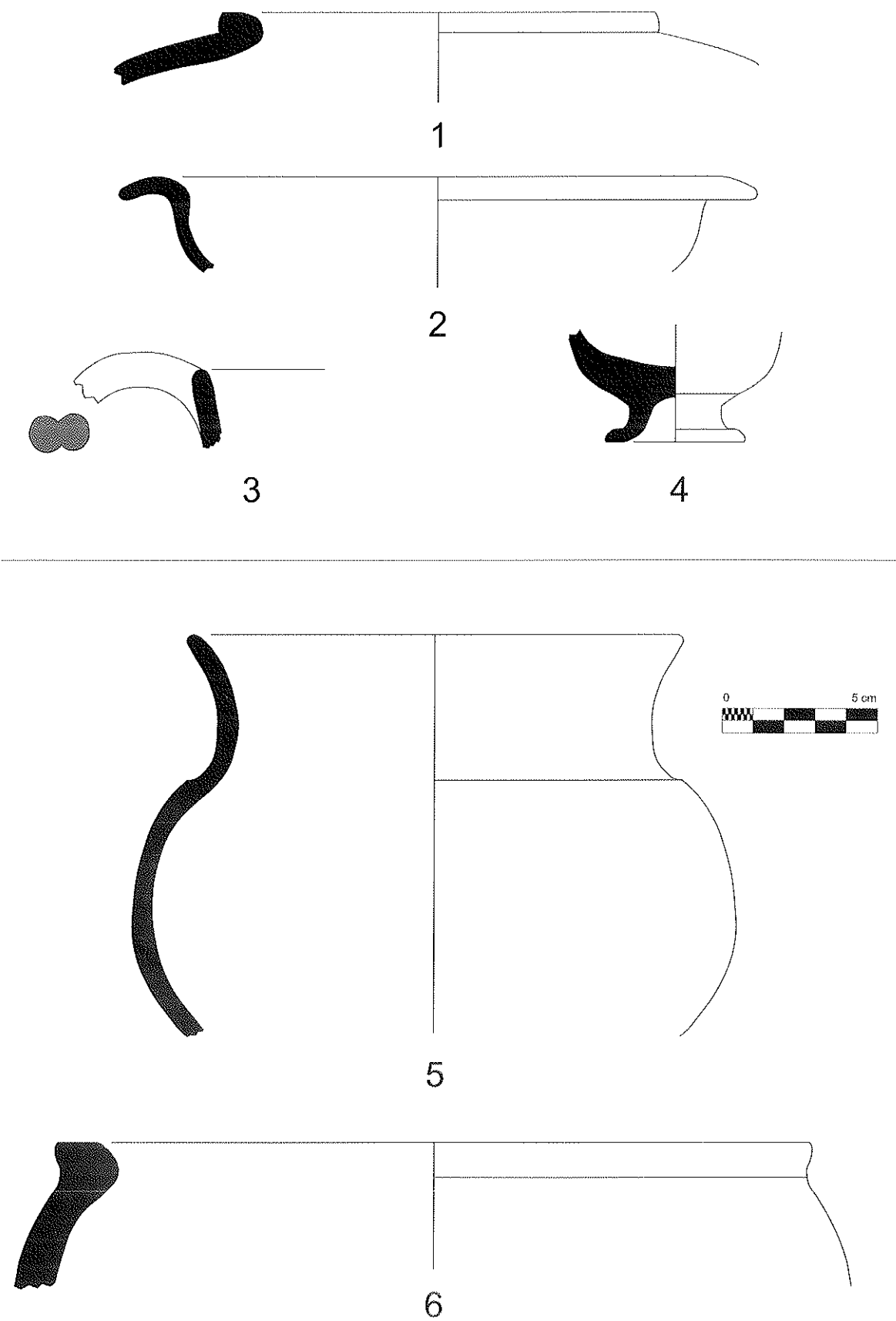
Làmina 26. Porta d'Ilerda. Context ME-PR/2. Ceràmica ibèrica pintada: 2-4 i 8; ceràmica ibèrica: 6-7; àmfora ibèrica: 1 i 5.

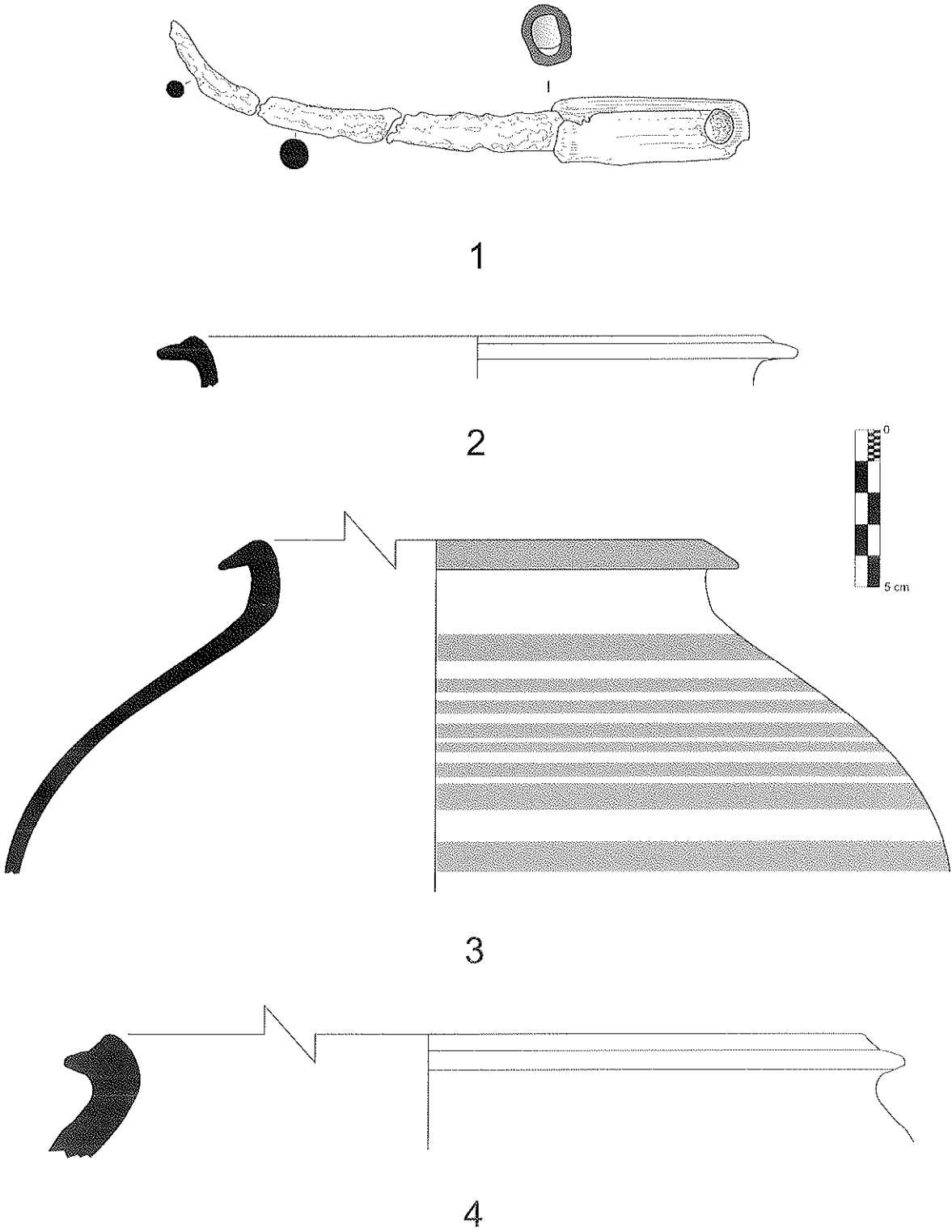
Làmina 27. Porta d'Ilerda. Contextl ME-PR/1. Ceràmica ibèrica: 1-2. Porta d'Ilerda. Context MEMO/2. Ceràmica ibèrica pintada: 3. UH/M1. Context ME1/2. Ceràmica oxidada: 4-5.

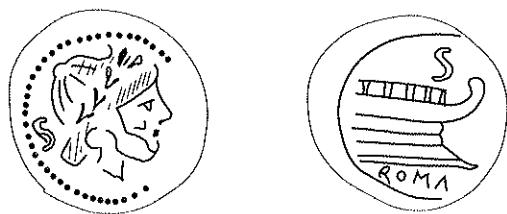
Làmina 28. UH/M1. Context ME1/2b. Ceràmica ibèrica pintada: 3; ceràmica ibèrica: 2; tortera: 1. UH/M1. Context ME2/1. Ceràmica ibèrica pintada: 7; ceràmica grisa: 6; àmfora ibèrica: 4-5.

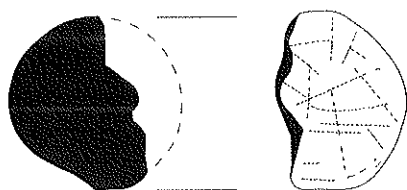
Làmina 29. UH/M2. Context ME80/2. Ceràmica ibèrica: 2 i 4; ceràmica grisa: 3; àmfora ibèrica: 1. UH/M2. Context ME81/1. Ceràmica ibèrica: 6; ceràmica a mà: 5.

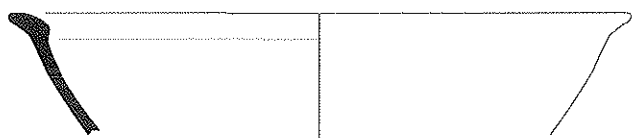
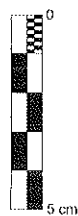
Làmina 30. UH/M2. Context ME80/3. Ceràmica oxidada: 3; ceràmica ibèrica: 2 i 4; mobiliari metàl·lic (Ferro): 1.

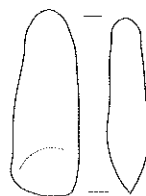
1

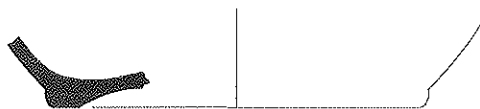
2

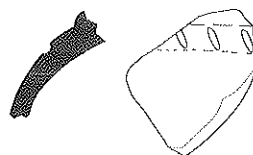
3

4

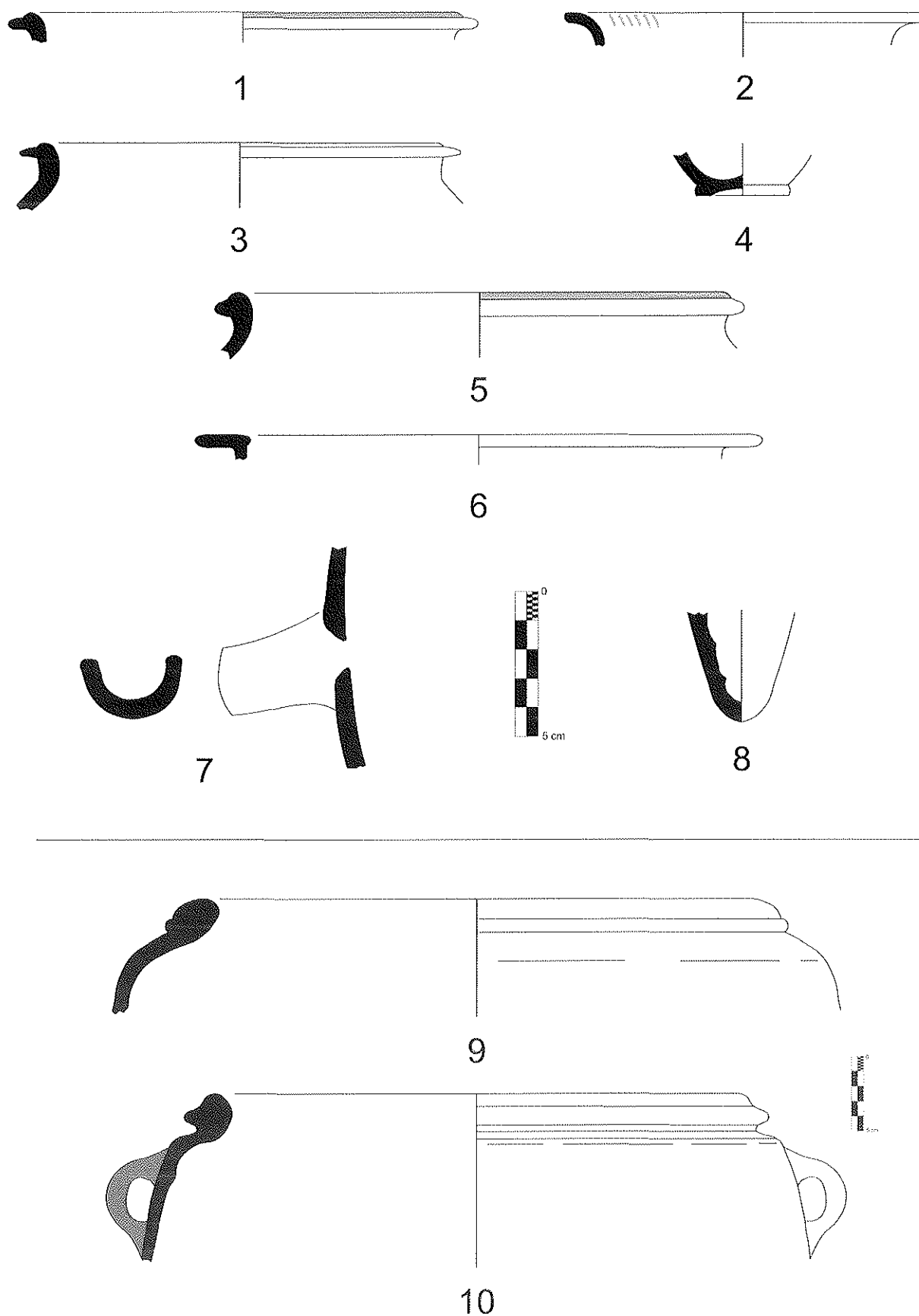

5

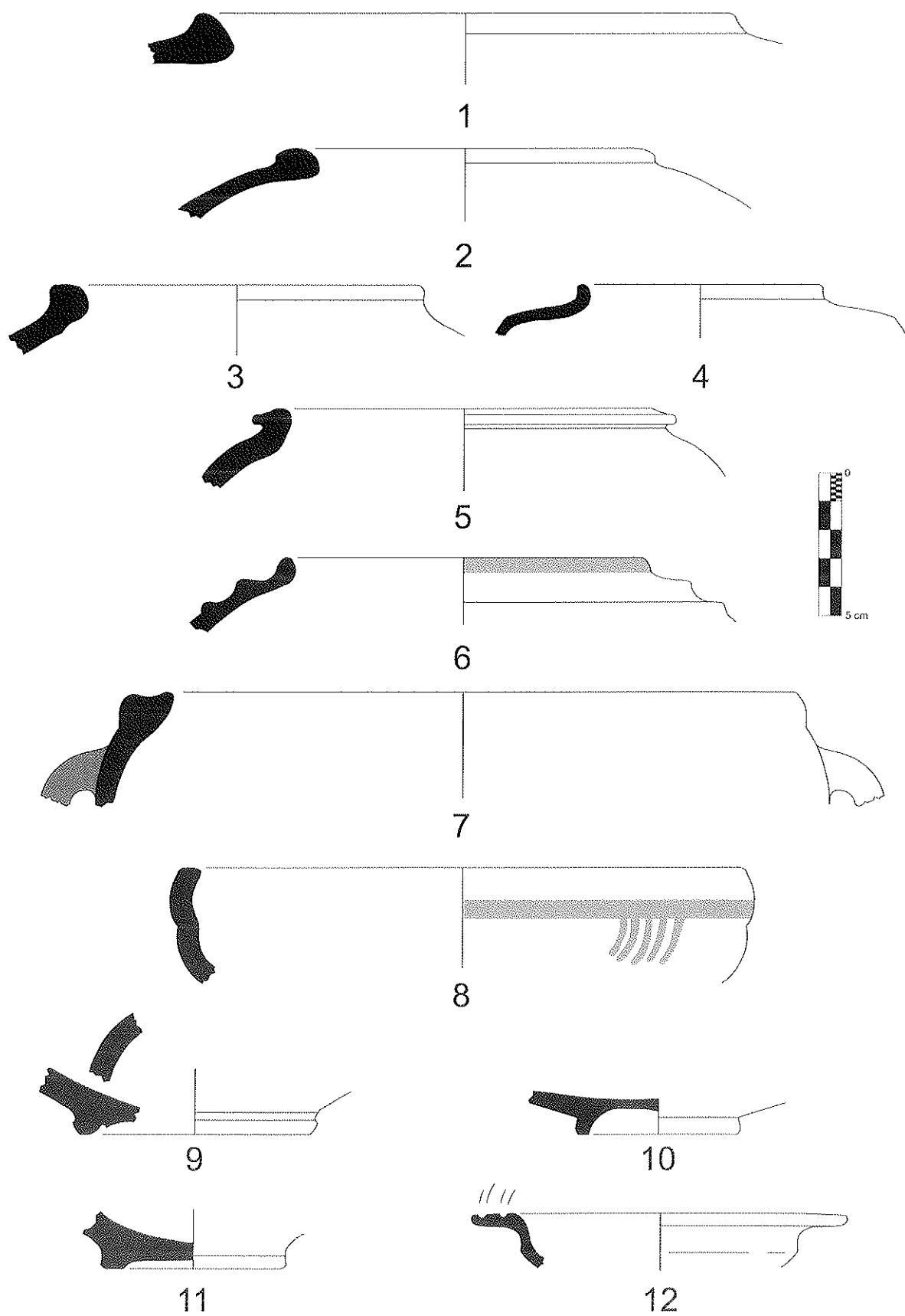

6

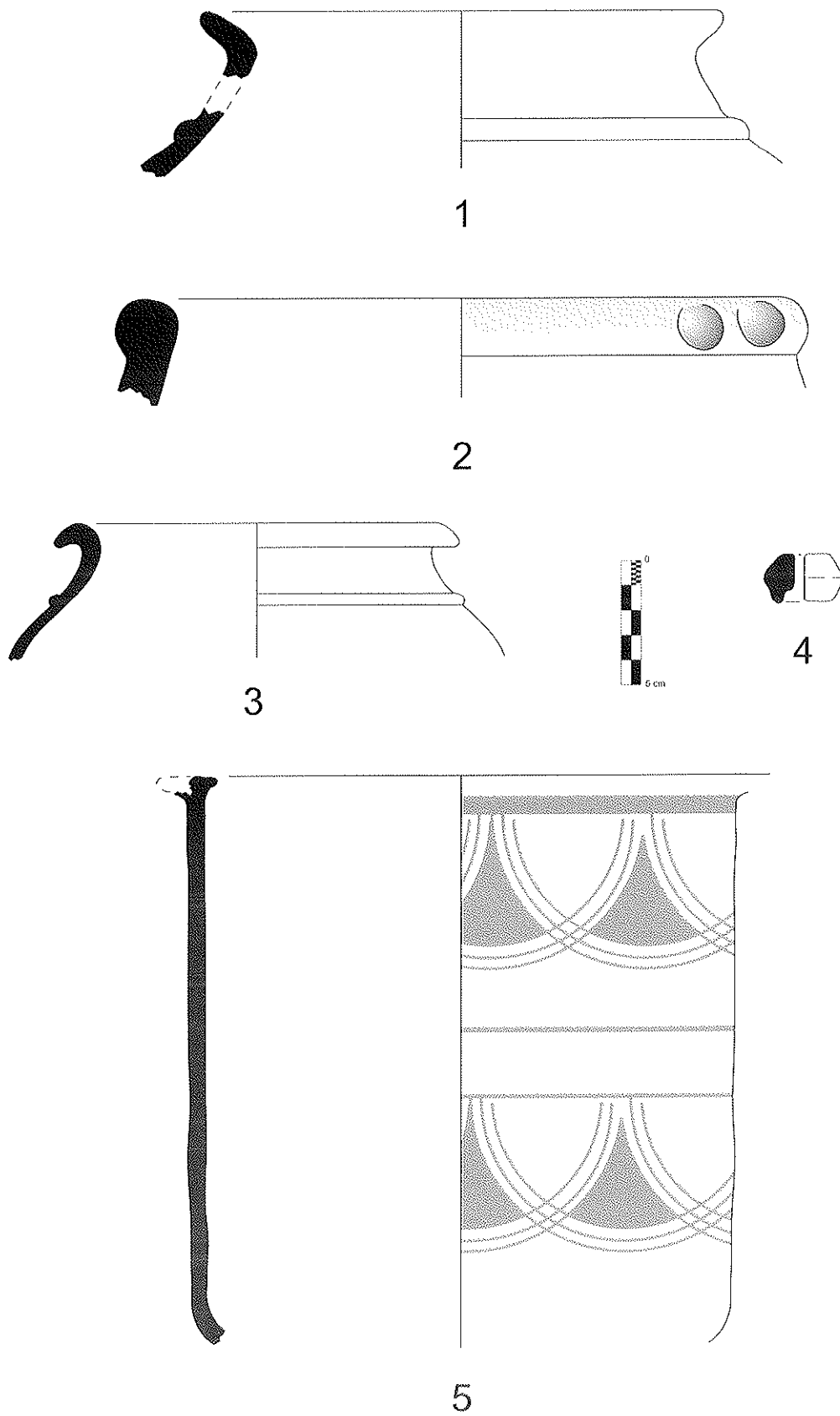
Làmina 31. UH/M2. Context ME81/1. Numerari: 1. UH/M2. Context ME81/2. Bala d'argila decorada: 2. UH/M2. Context ME82/2. Ceràmica grisa: 3; indústria lítica: 4. UH/M2. Context ME83/2. Ceràmica oxidada: 6; ceràmica ibèrica: 5.

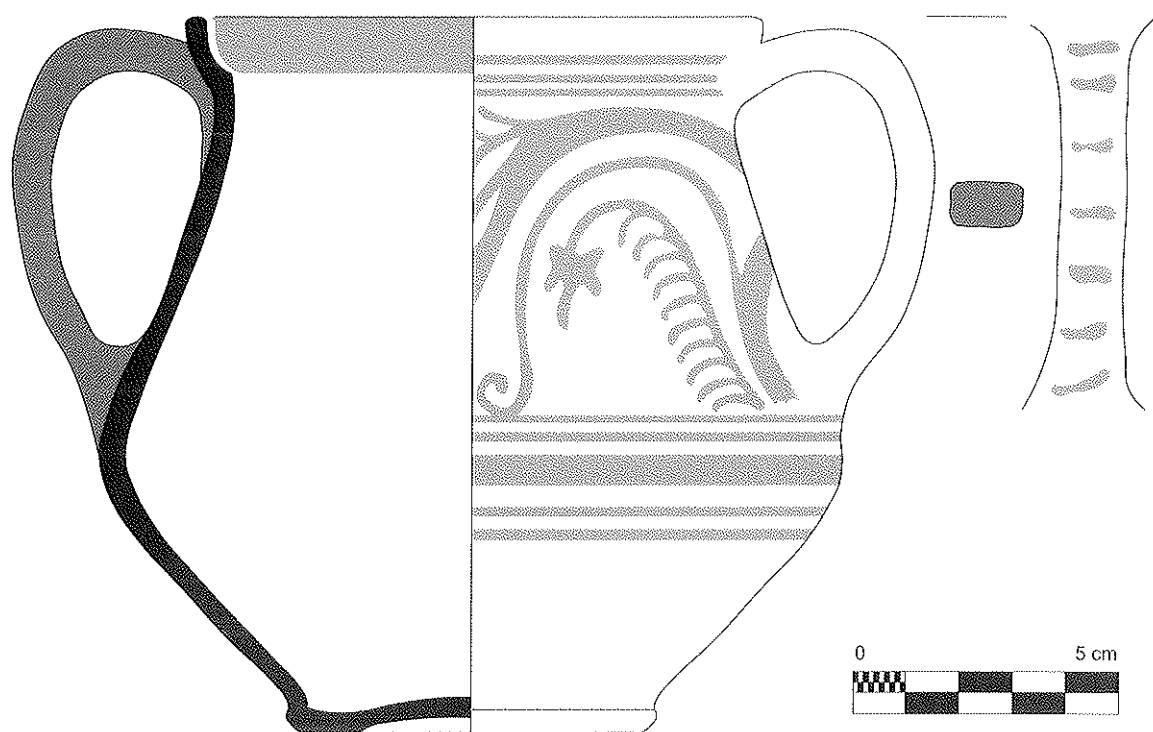
Làmina 32. UH/M3. Context ME84/2. Ceràmica ibèrica pintada: 1-2 i 5; ceràmica ibèrica: 3-4 i 6-7; àmfora ibèrica: 8.
UH/M4. Context ME87-88/2. Ceràmica ibèrica: 9-10.

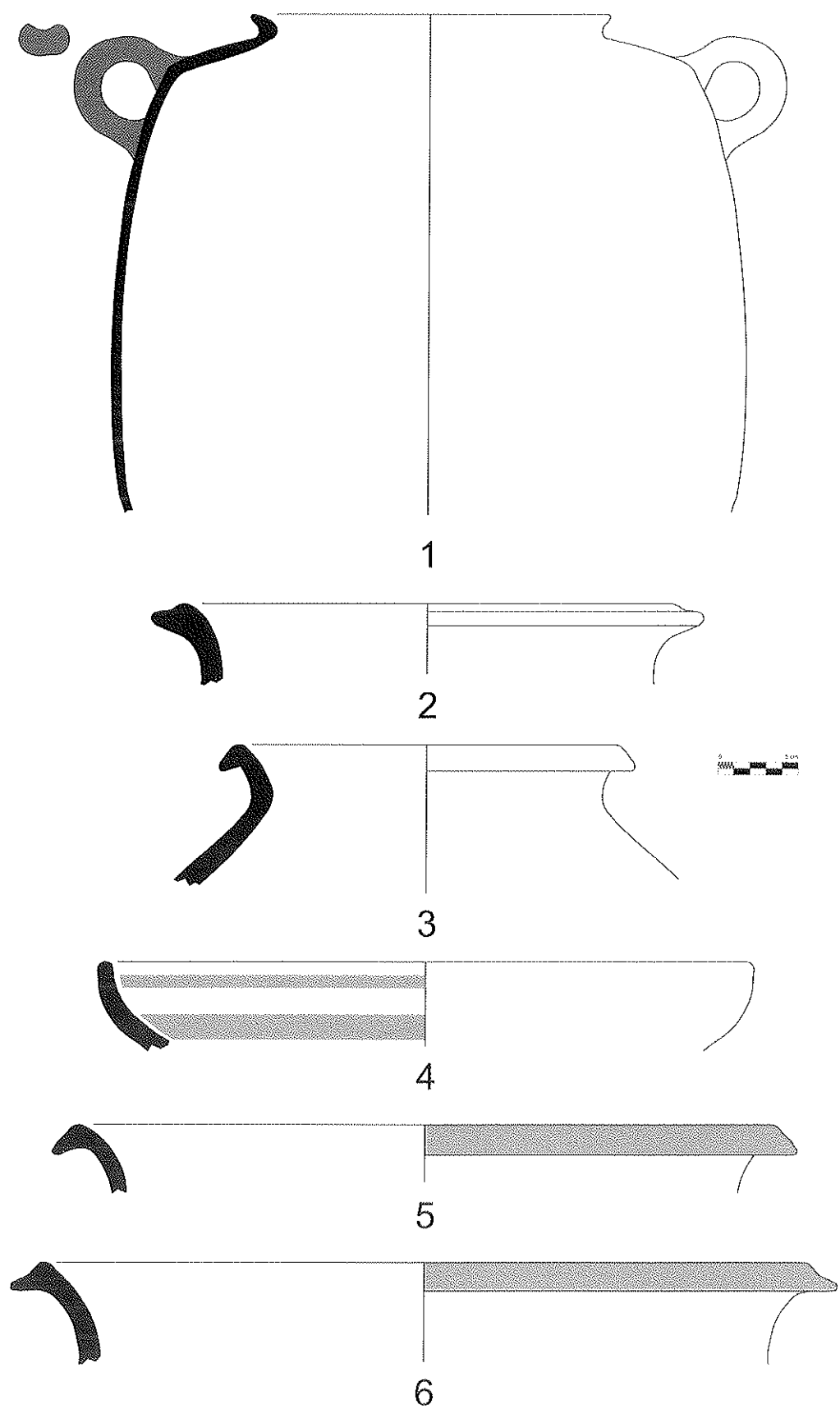
Làmina 33. UH/M4. Context ME87-88/2. Ceràmica oxidada: 9; ceràmica ibèrica pintada: 6 i 8; ceràmica ibèrica: 1, 5, 7 i 10; ceràmica grisa: 11-12; àmfora ibèrica: 2-4.

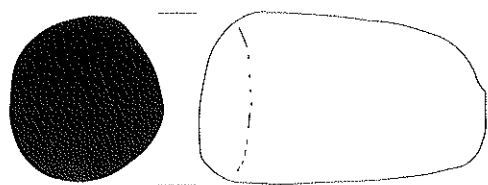
Làmina 34. UH/M4. Context ME87-88/2. Ceràmica ibèrica pintada: 5; ceràmica tipus Tornabous: 3; ceràmica a mà: 1-2; tortera: 4.

1

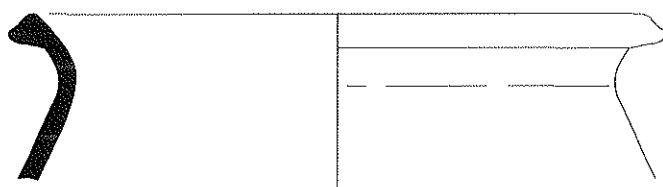
Làmina 36. UH/M5. Context ME90/2. Ceràmica ibèrica pintada: 4-6; ceràmica ibèrica: 1; ceràmica grisa: 2-3.

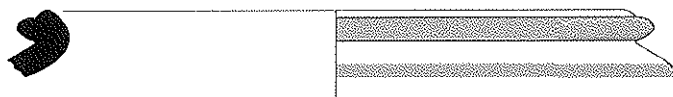
1

2

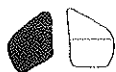
3

4

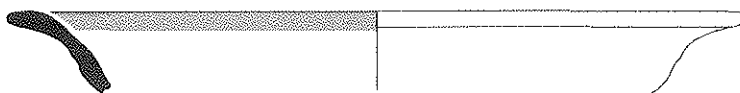
5

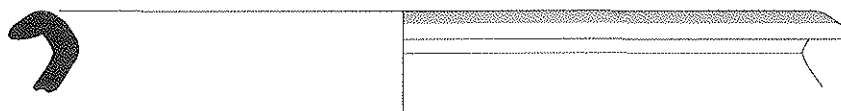
6

7

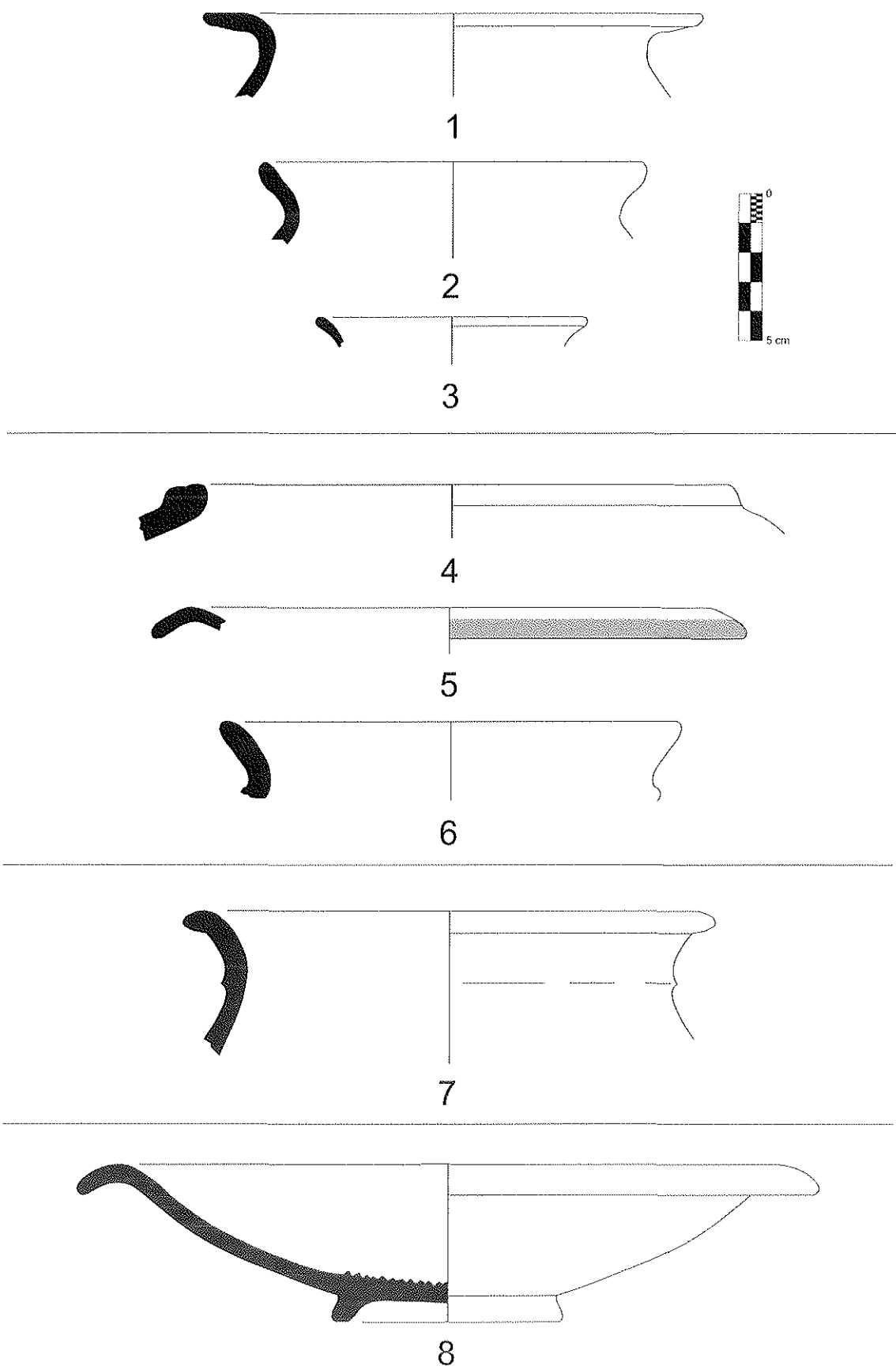

8

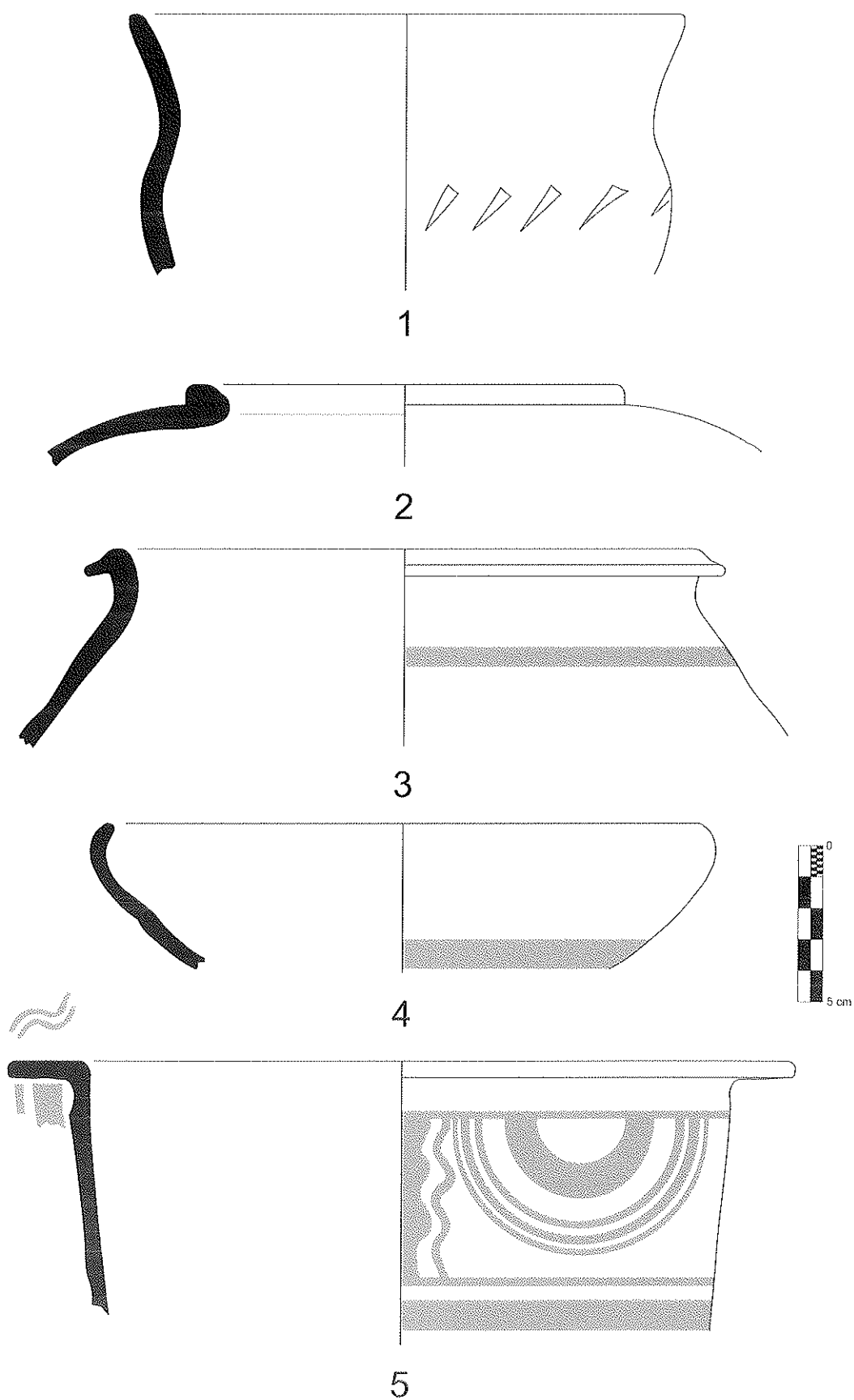

9

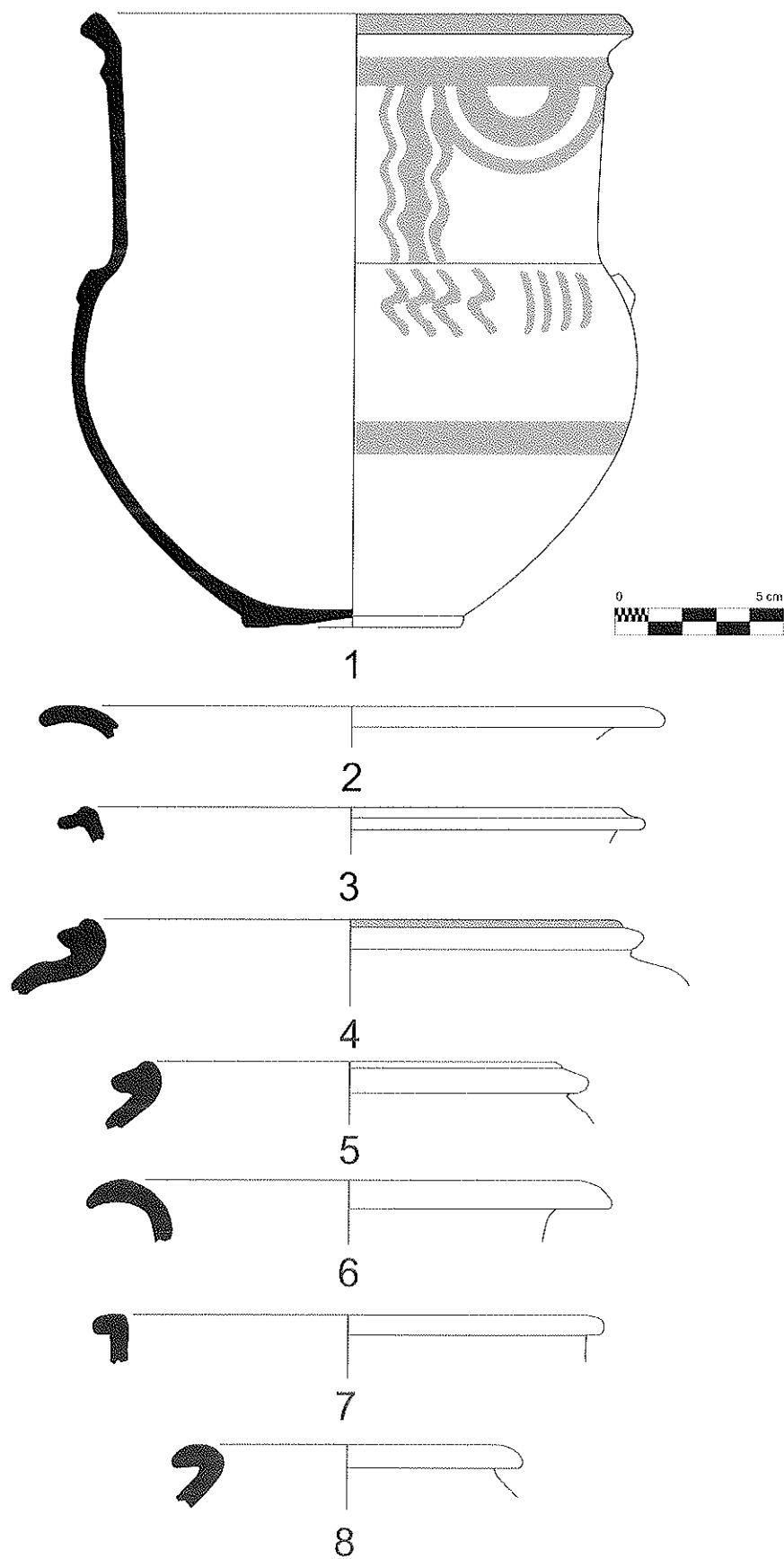
Làmina 37. UH/M12. Context ME37/2. Ceràmica ibèrica: 2; indústria lítica: 1. UH/M6. Context ME201/2. Ceràmica ibèrica pintada: 4 i 8-9; ceràmica ibèrica: 3 i 5; ceràmica grisa: 7; tortera: 6.

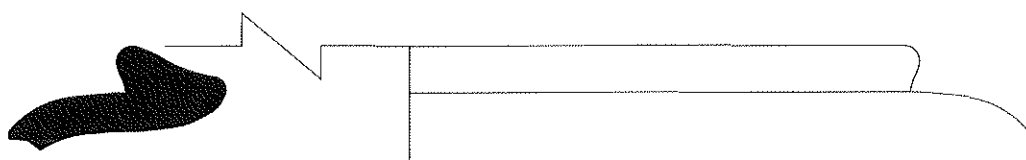
Làmina 38. UH/M6. Context ME202/1. Ceràmica ibèrica: 1-2; ceràmica grisa: 3. UH/M6. Context ME200/3. Ceràmica oxidada: 5; ceràmica ibèrica: 4 i 6. UH/M8. Context ME260/1. Ceràmica ibèrica: 7. UH/M8. Context ME261/1. Ceràmica ibèrica: 8.

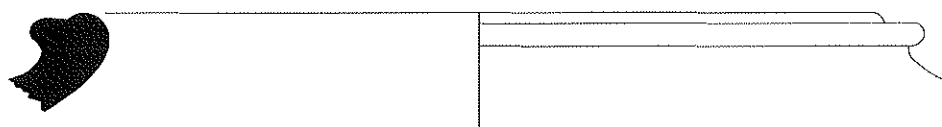
Làmina 39. UH/M8. Context ME261/1. Ceràmica ibèrica pintada: 3-5; àmfora ibèrica: 2; ceràmica a mà: 1.

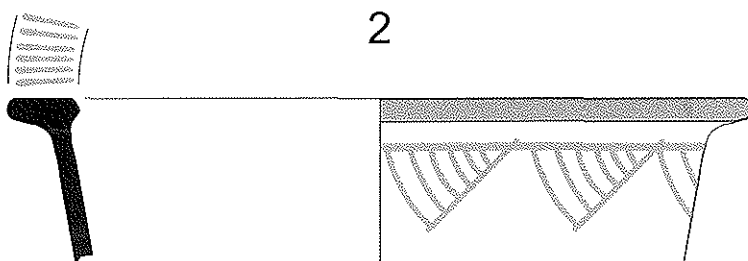
Làmina 40. UH/M8. Context ME261/1. Ceràmica ibèrica pintada: 1 i 4; ceràmica ibèrica: 2-3 i 5-8.

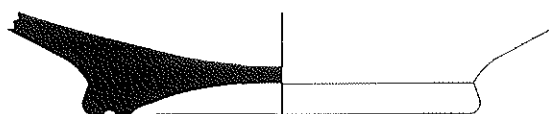
1

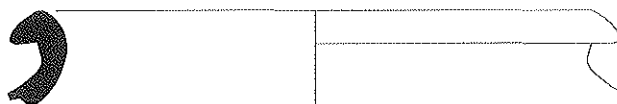
2

3

4

5

6

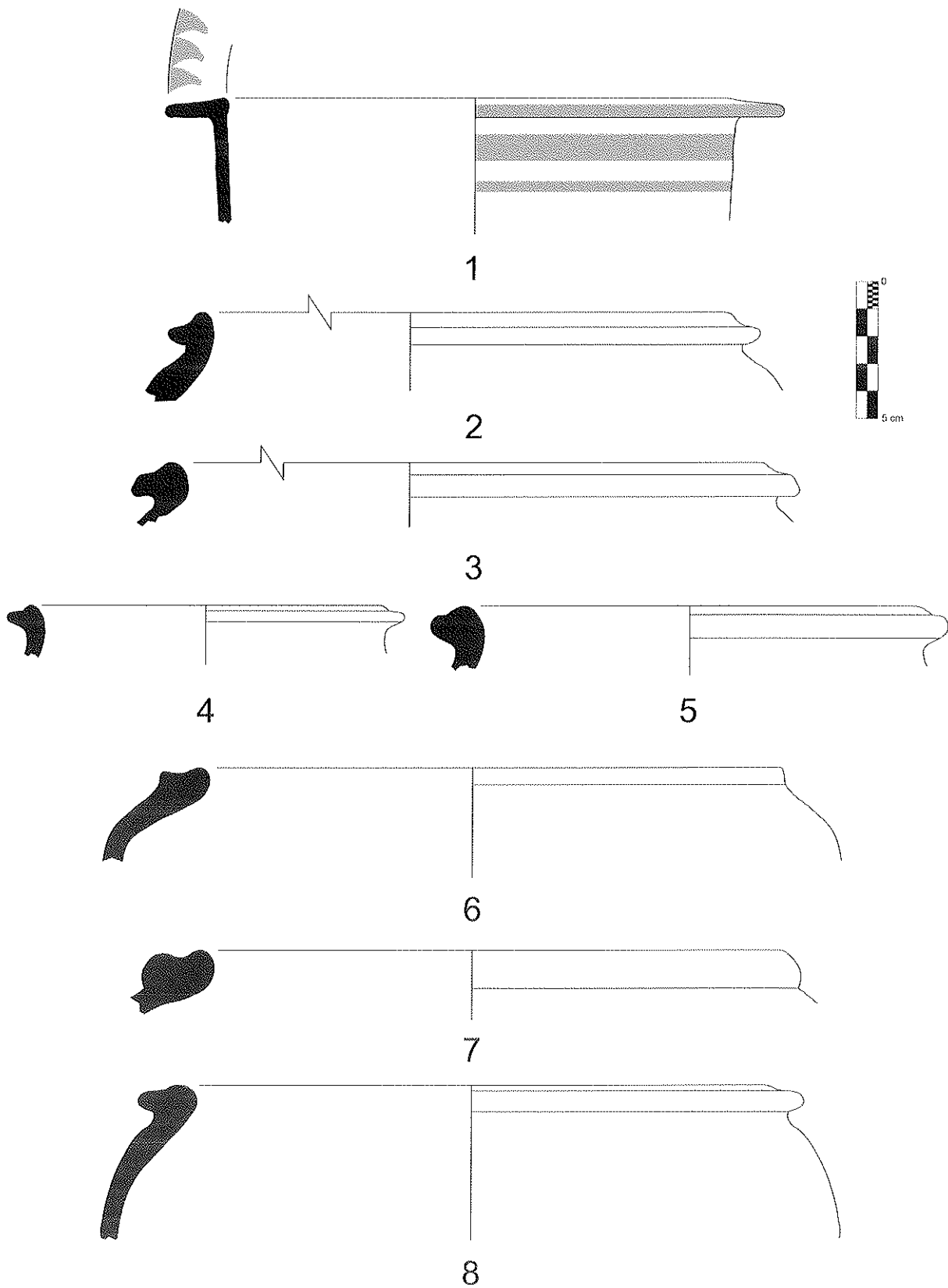

7

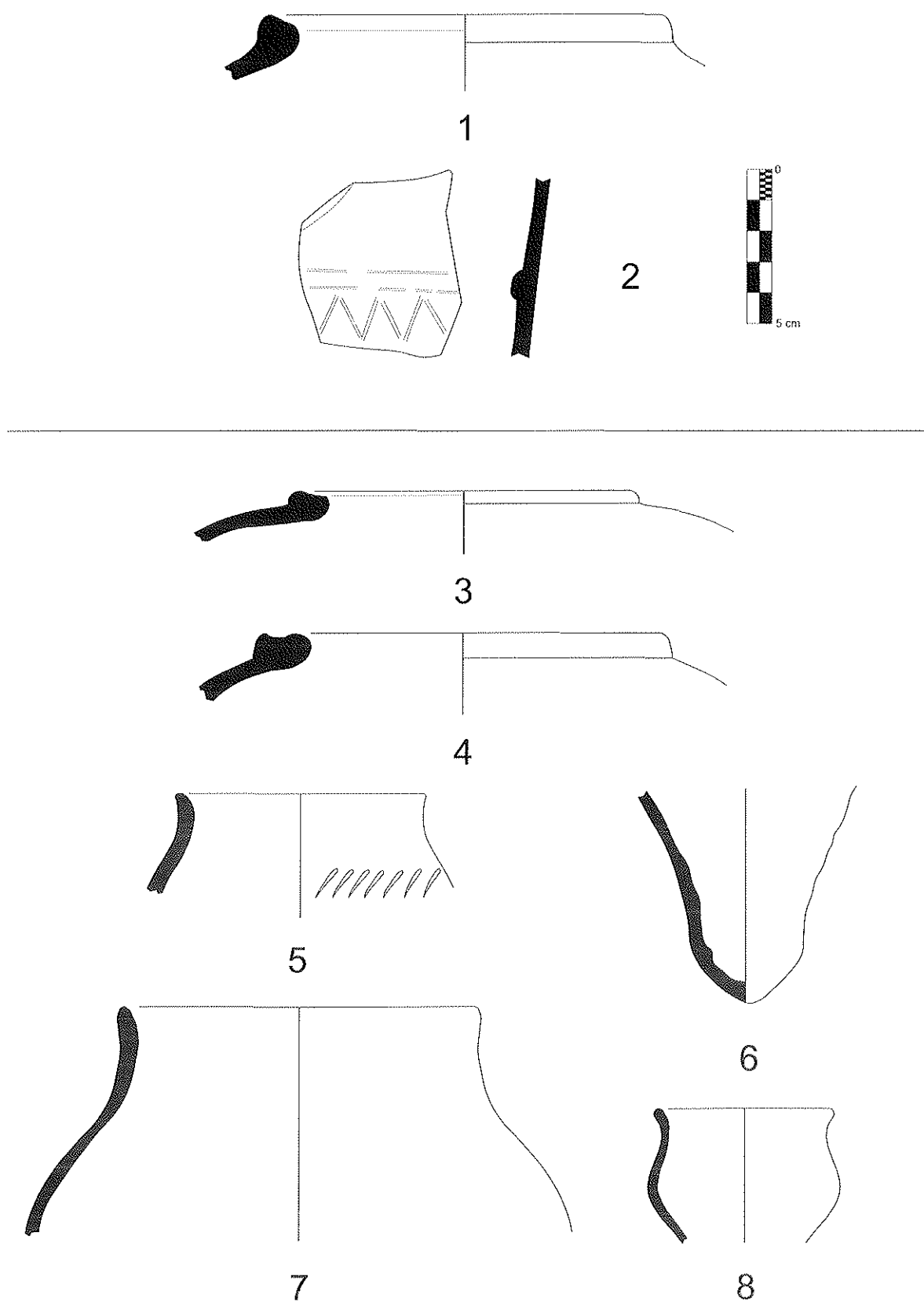

8

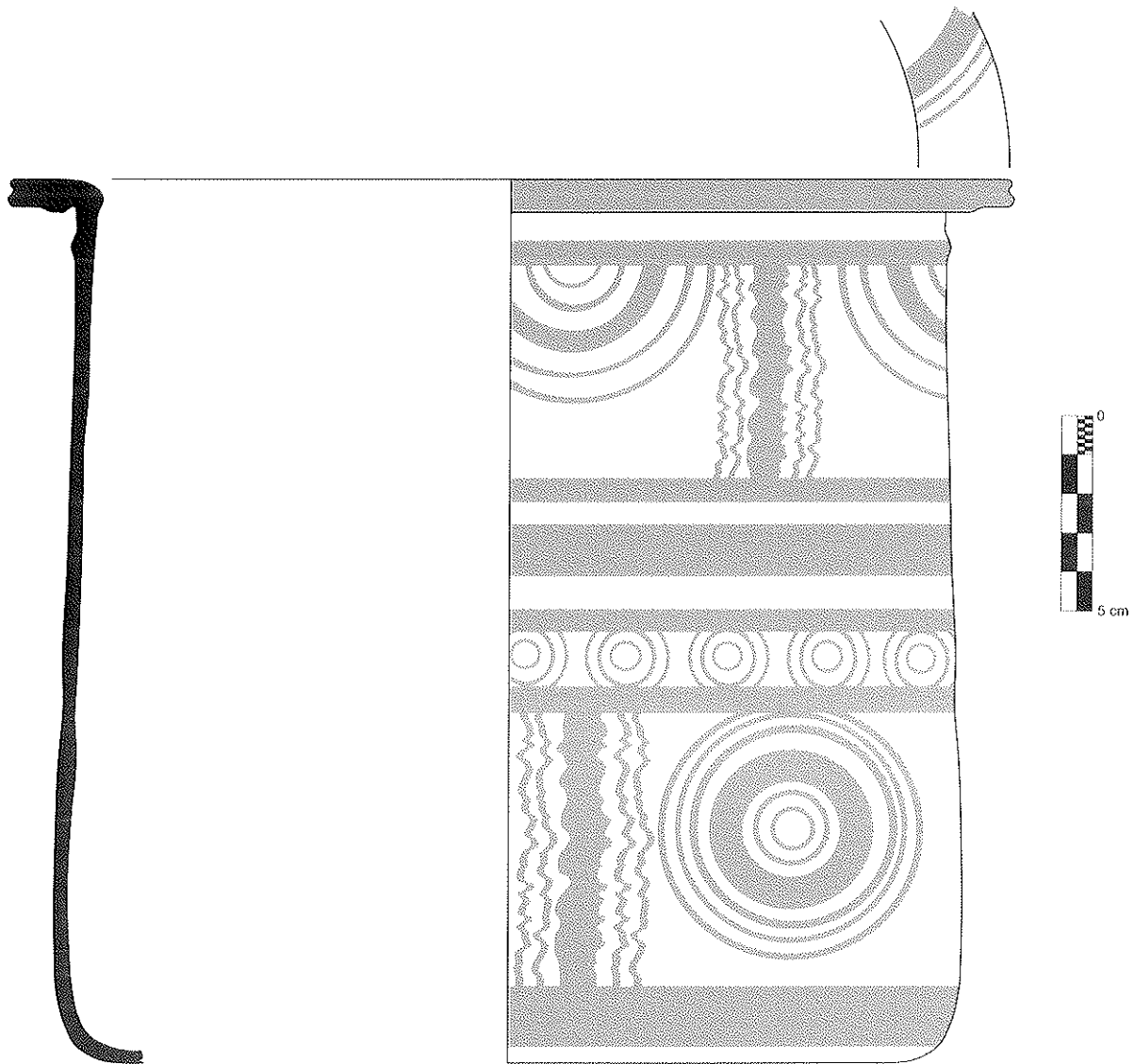
Làmina 41. Estança 262. Context ME262/1. Ceràmica ibèrica pintada: 3 i 7; ceràmica ibèrica: 1-2, 4-5 i 8; àmfora ibèrica: 6.

Làmina 42. UH/M9. Context ME263/1. Ceràmica ibèrica pintada: 1; ceràmica ibèrica: 2-8.

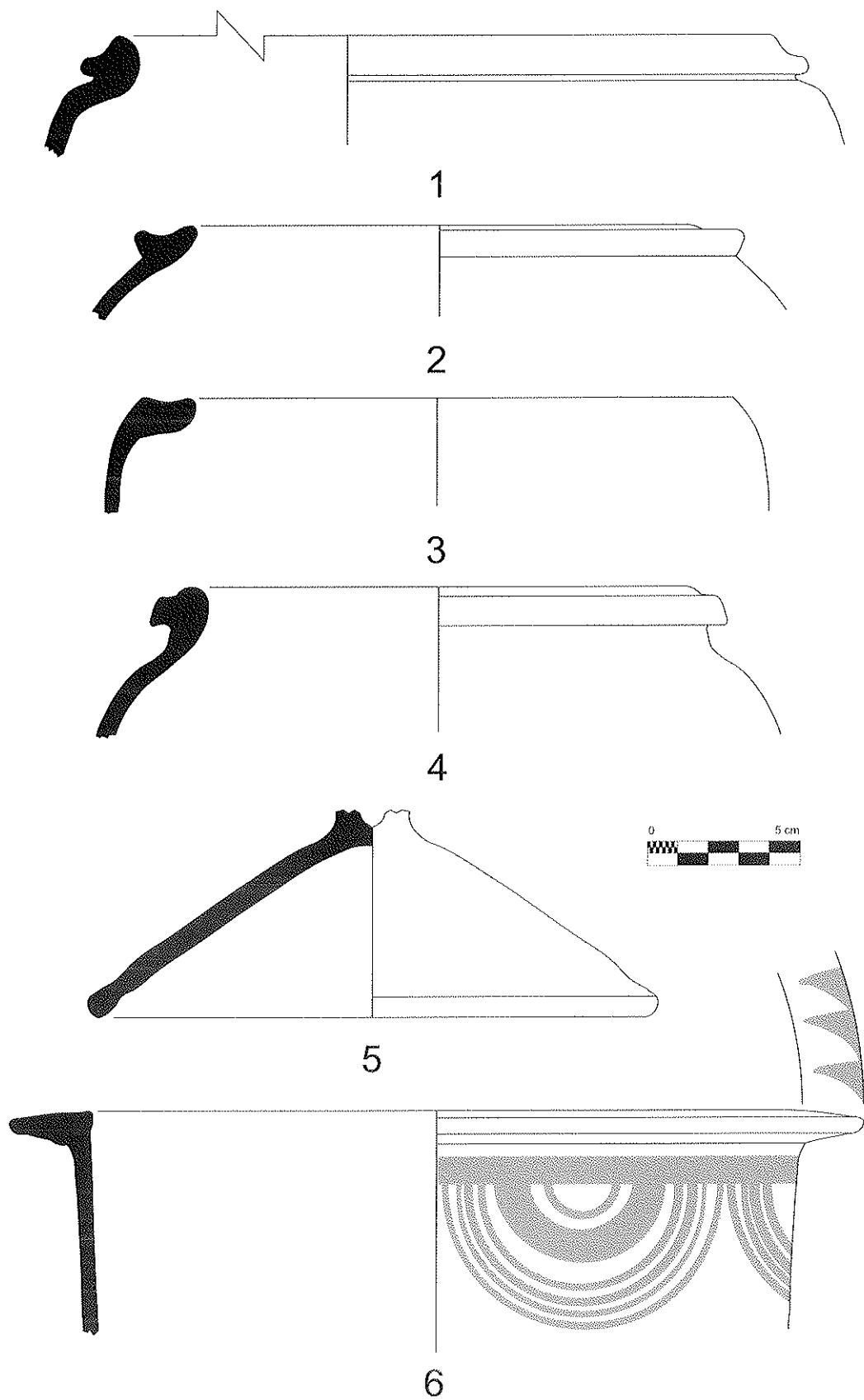

Làmina 43. UH/M9. Context ME263/1. Ceràmica grisa: 2; àmfora ibèrica: 1. UH/M9. Context ME264/1. Ceràmica ibèrica: 4; àmfora ibèrica: 3 i 6; ceràmica a mà: 5 i 7-8.

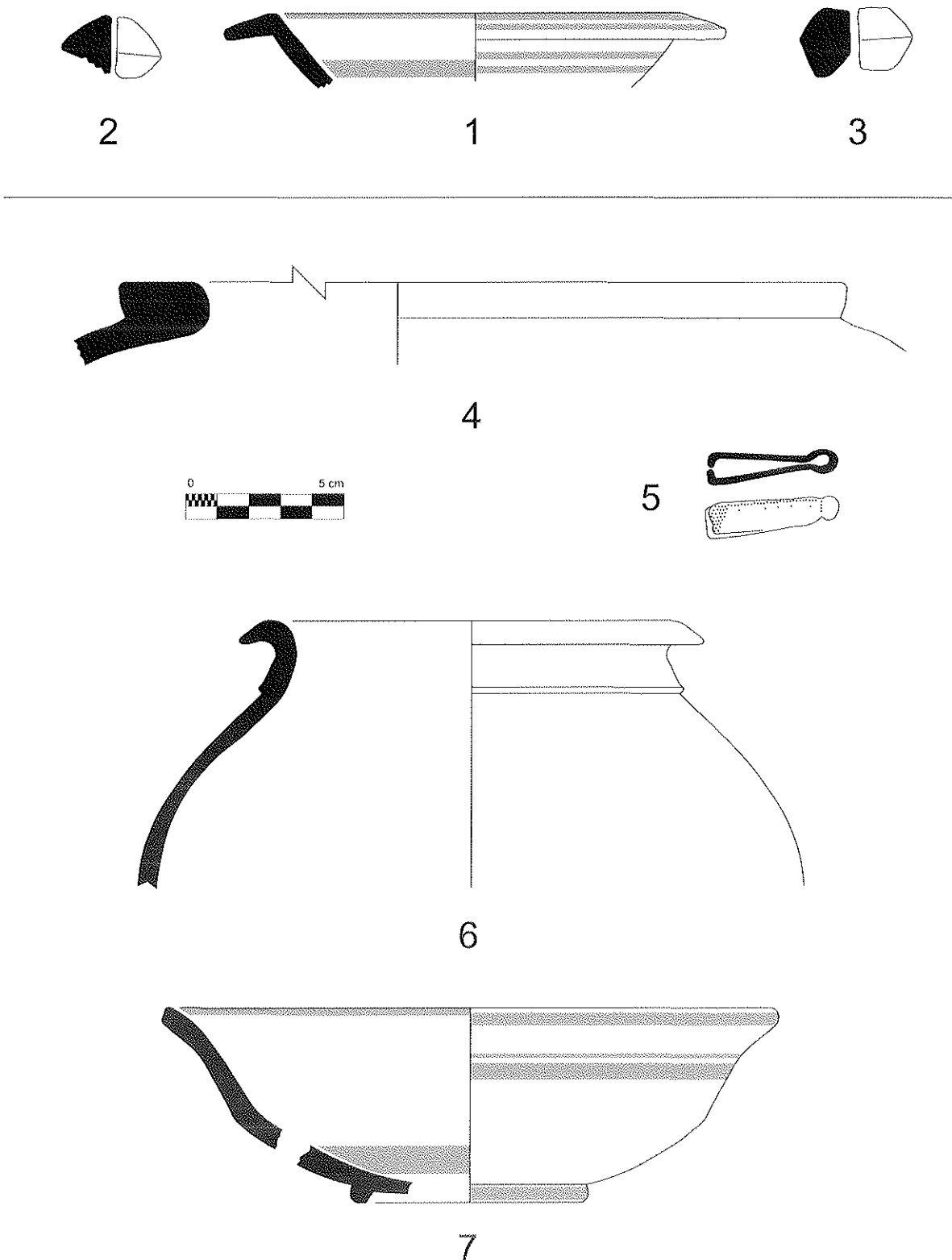

215

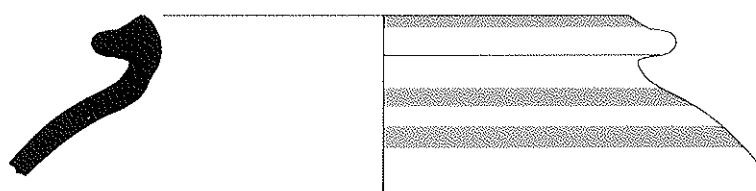
1

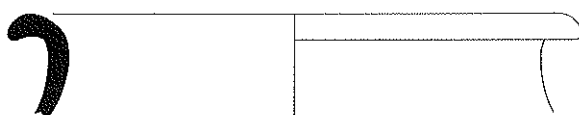
Làmina 45. UH/M9. Context ME264/1. Ceràmica ibèrica pintada: 6; ceràmica ibèrica: 1-4; ceràmica a mà: 5.

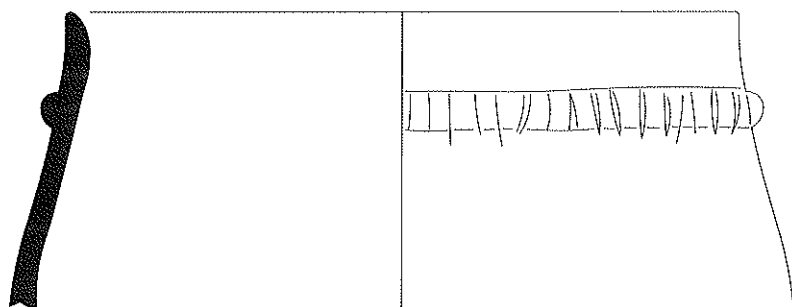
Làmina 46. UH/M14. Context ME153/2. Ceràmica oxidada: 1; tortera: 2-3. UH/M14. Context ME152/2b. Ceràmica ibèrica pintada: 7; ceràmica ibèrica: 4; ceràmica grisa: 6; mobiliari metàl·lic (Bronze): 5.

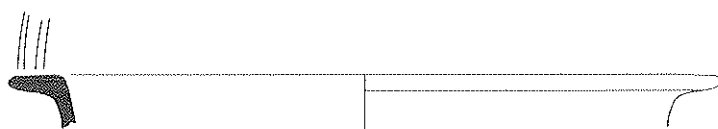
1

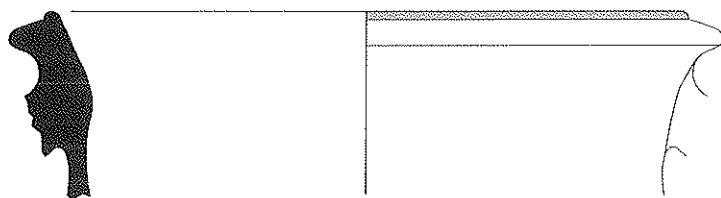
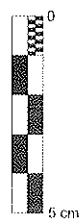
2

3

4

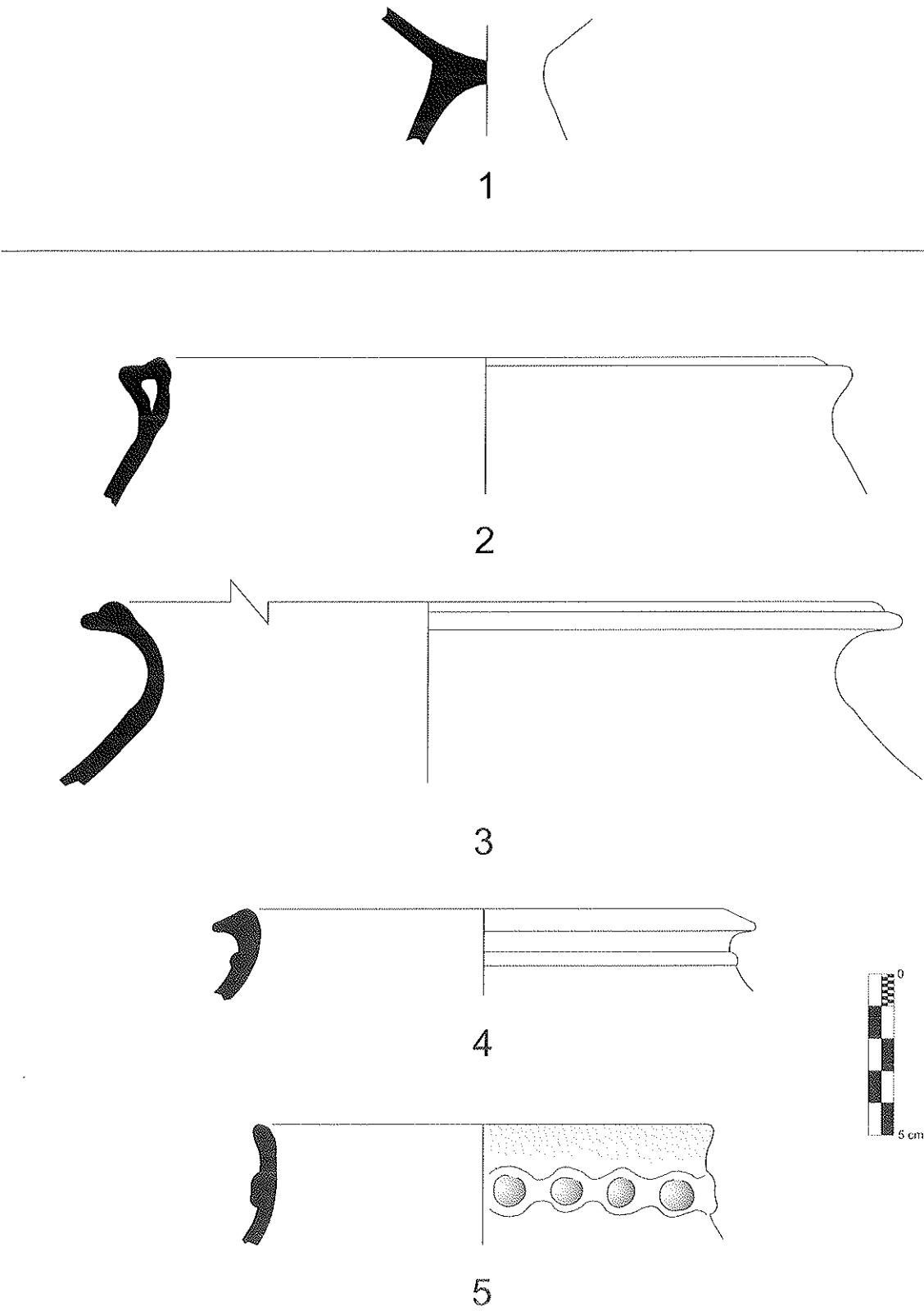

5

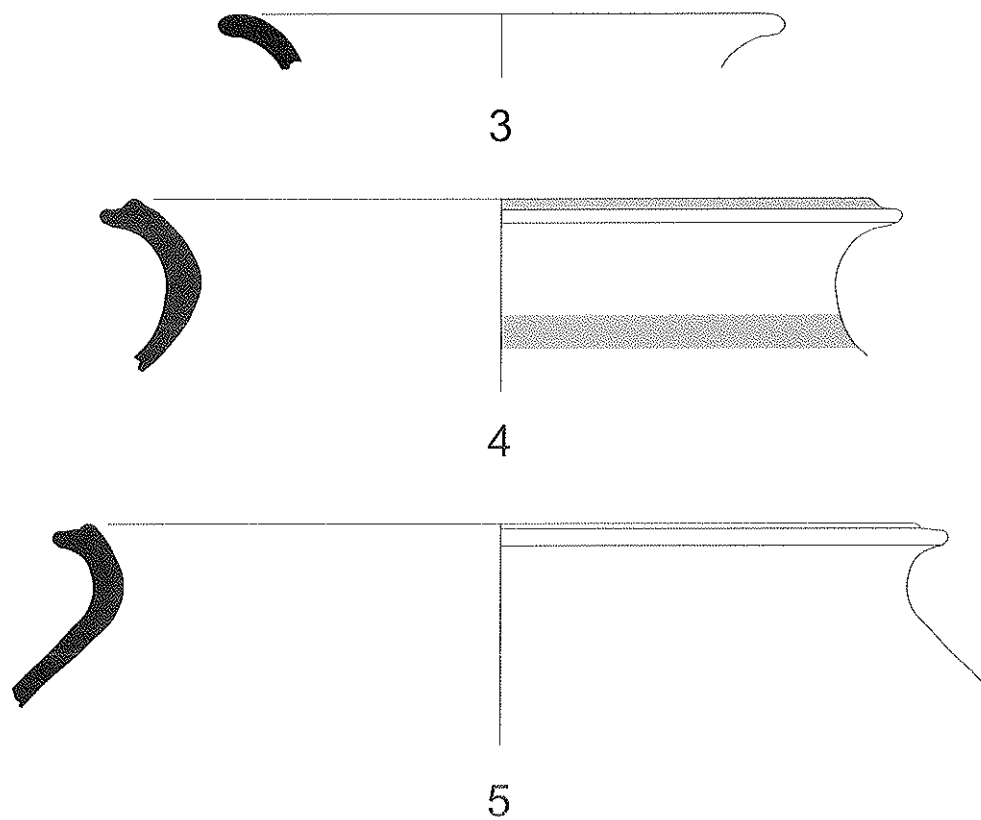
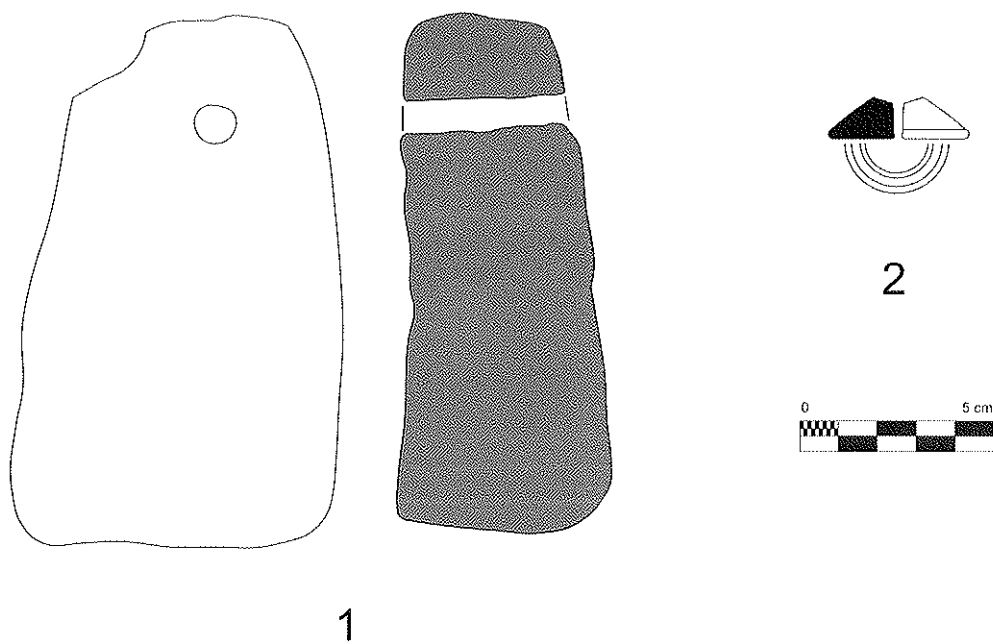

6

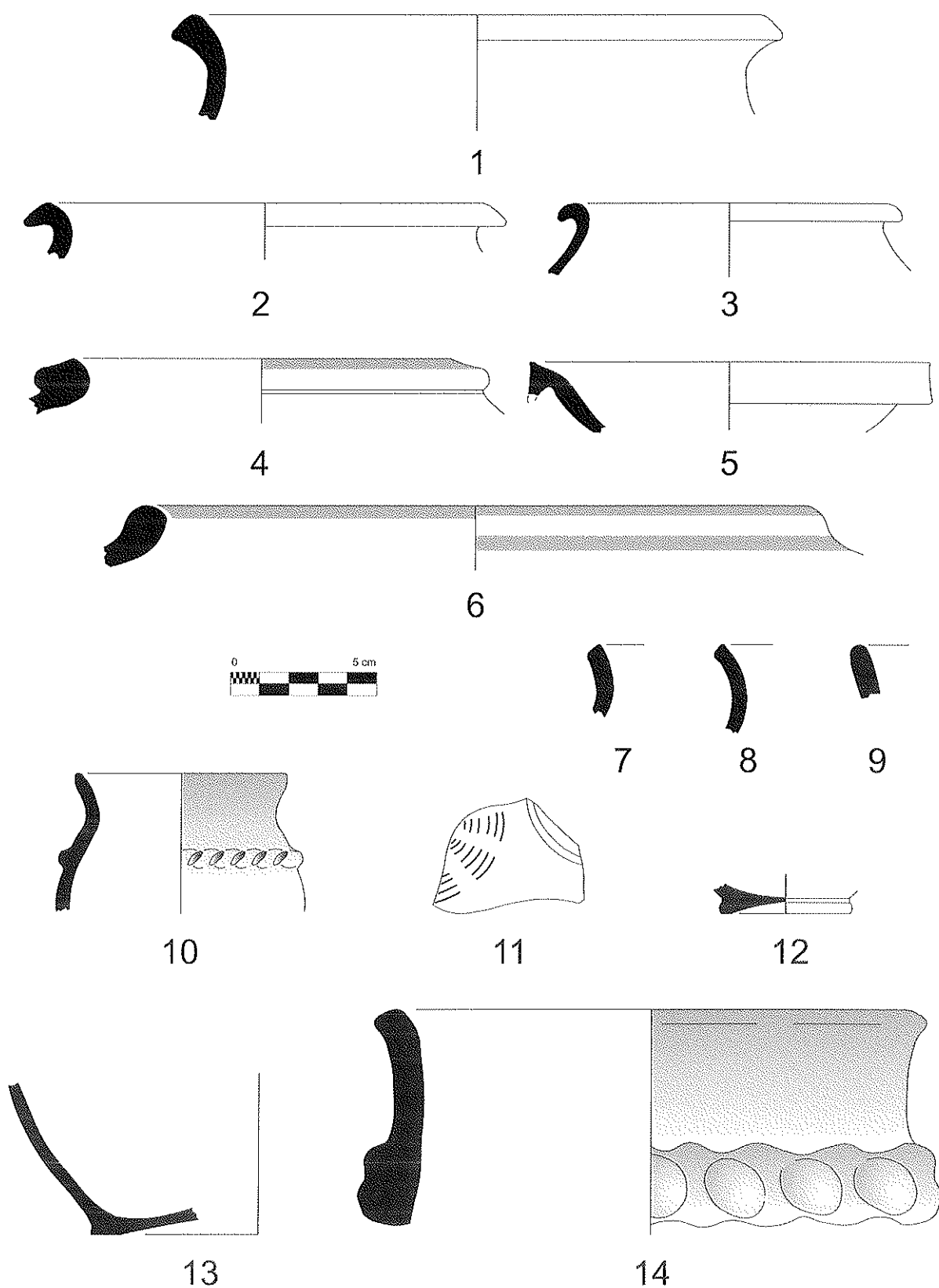
Làmina 47. UH/M14. Context ME151/2. Ceràmica ibèrica pintada: 1; ceràmica a mà: 2. UH/M15. Context ME154A/2. Ceràmica grisa: 4; ceràmica a mà: 3. UH/M15. Context ME154B/2. Ceràmica ibèrica pintada: 5; ceràmica grisa: 6.

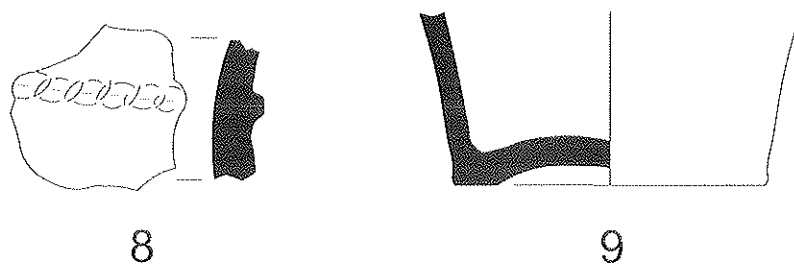
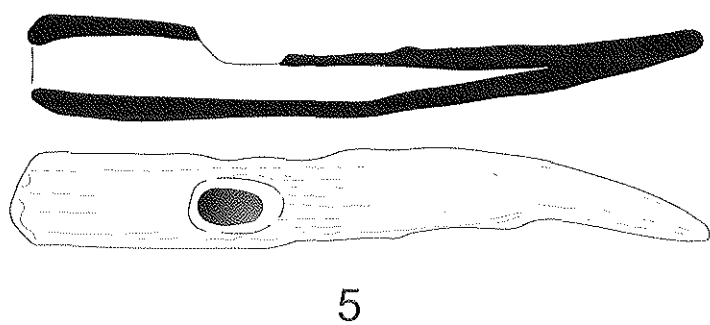
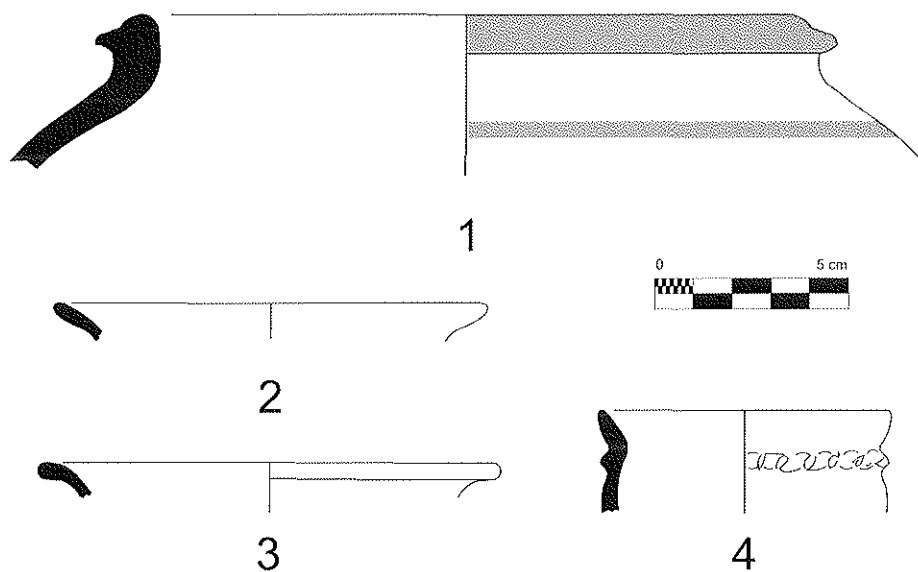
Làmina 48. UH/M15. Context ME154/3. Ceràmica grisa: 1. UH/M16. Context ME157/3. Ceràmica oxidada: 4; ceràmica ibèrica: 2-3; ceràmica a mà: 5.

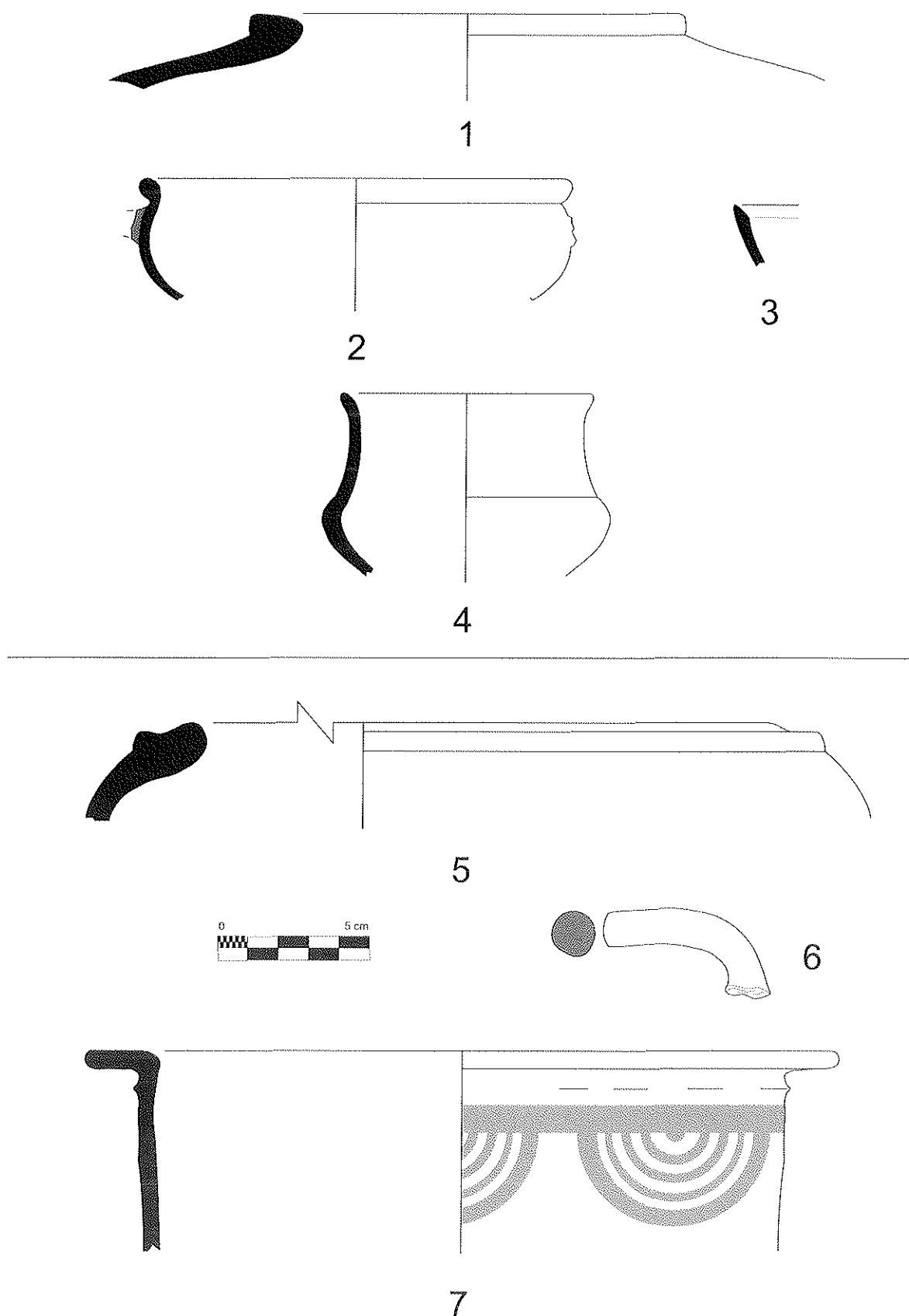
Làmina 49. UH/M16. Context ME157/2. Pondus: 1; tortera: 2. UH/M17. Context ME160/1b. Ceràmica ibèrica pintada: 4; ceràmica ibèrica: 3 i 5.

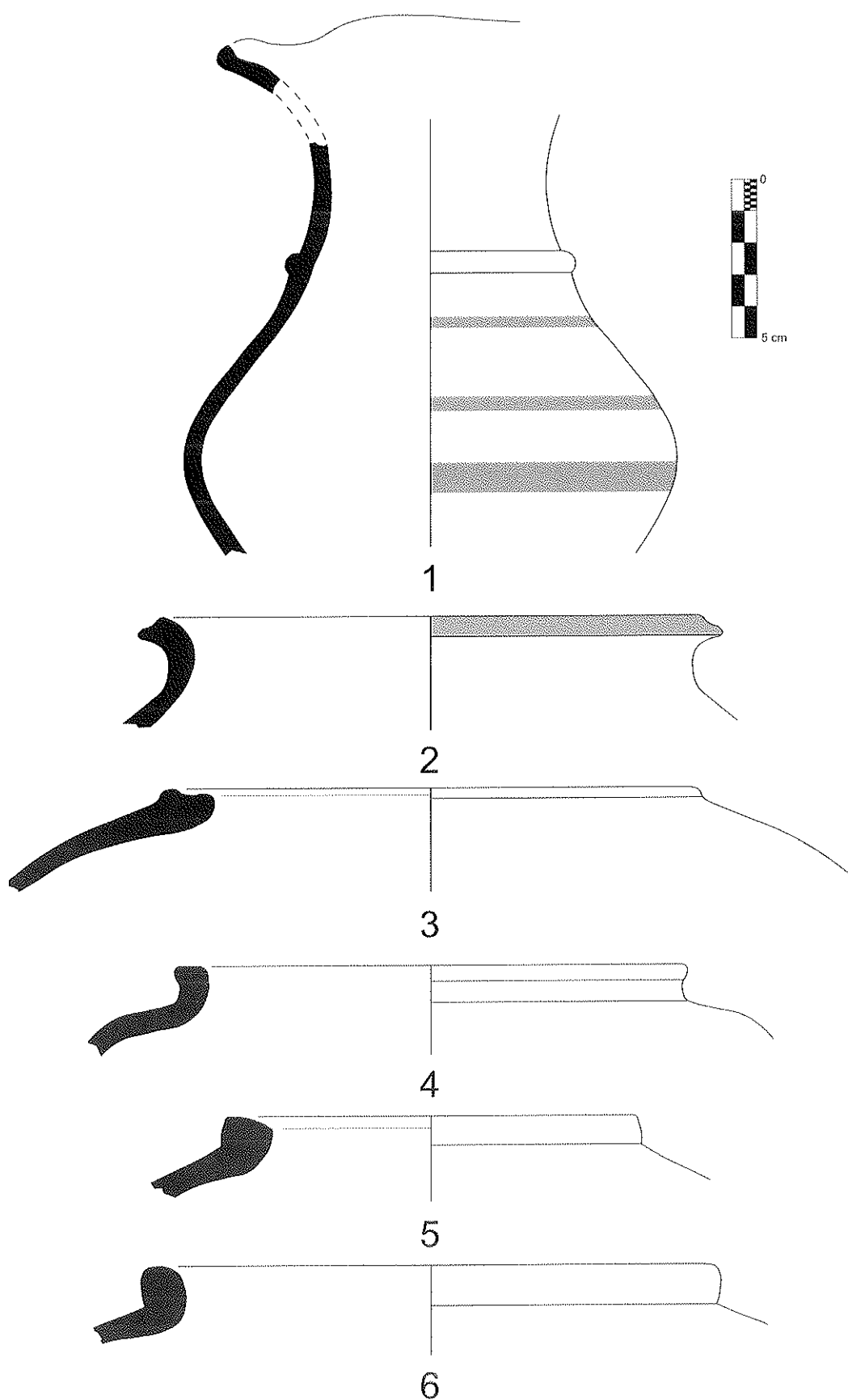
Làmina 50. ES-A1. Context ME63/3b. Ceràmica oxidada: 11; ceràmica ibèrica pintada: 4 i 6; ceràmica ibèrica: 1-2 i 12-13; ceràmica grisa: 5; ceràmica tipus Tornabous: 3; ceràmica a mà: 7-10 i 14.

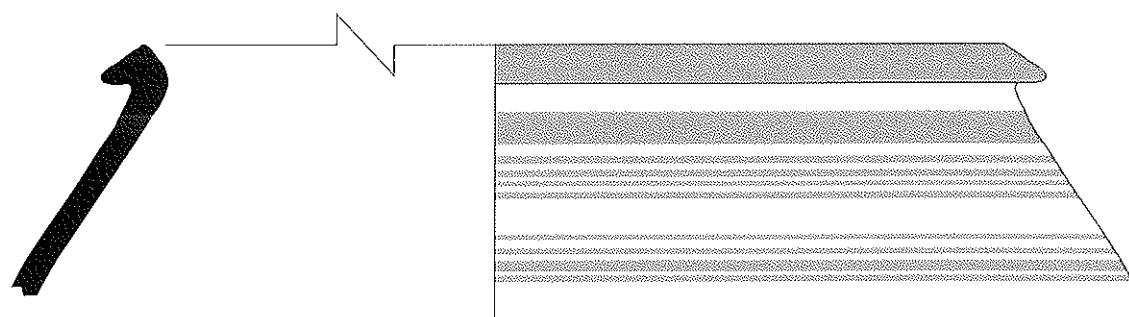
Làmina 51. ES-A1. Context ME63/3a. Ceràmica ibèrica pintada: 1; ceràmica ibèrica: 3; ceràmica grisa: 2; ceràmica a mà: 4. ES-A1. Context ME 65/3b. Ceràmica a mà: 6-9; indústria òssia: 5.

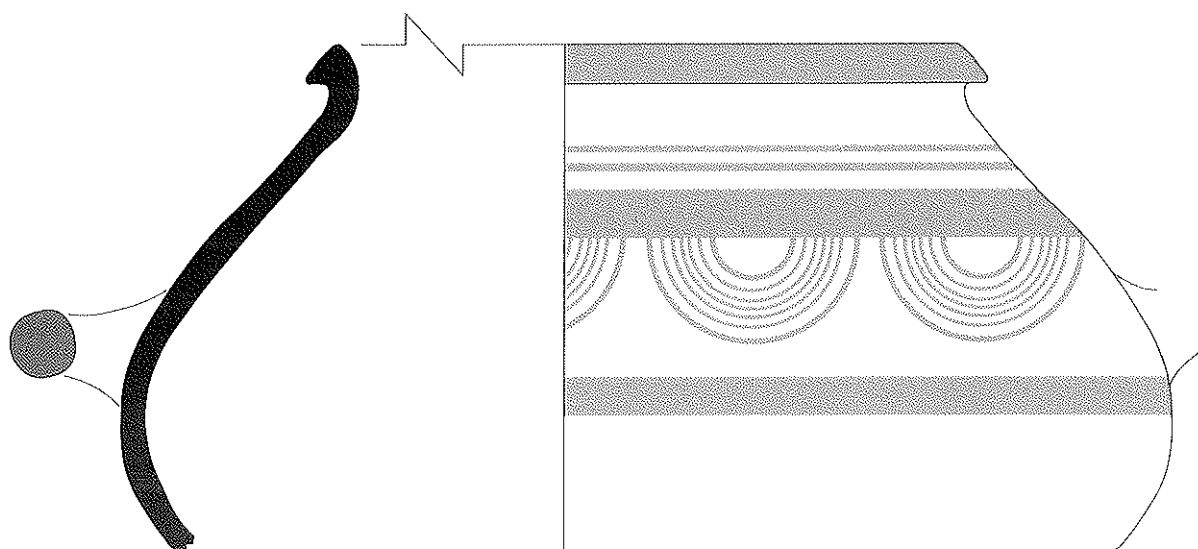
Làmina 52. ES-A2. Context ME55n/2. Ceràmica ibèrica: 4; ceràmica grisa: 2; àmfora ibèrica: 1; ceràmica a mà: 3.
ES-A2. Context ME61/3. Ceràmica ibèrica: 5-6; ceràmica ibèrica pintada: 7.

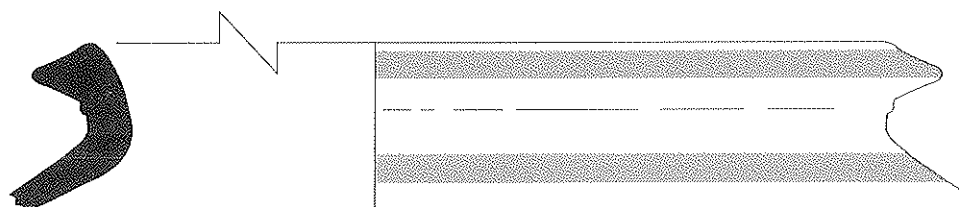
Làmina 53. ES-A2. Context ME61/3b. Ceràmica ibèrica pintada: 1-2; ceràmica ibèrica: 3-4; àmfora ibèrica: 5-6.

1

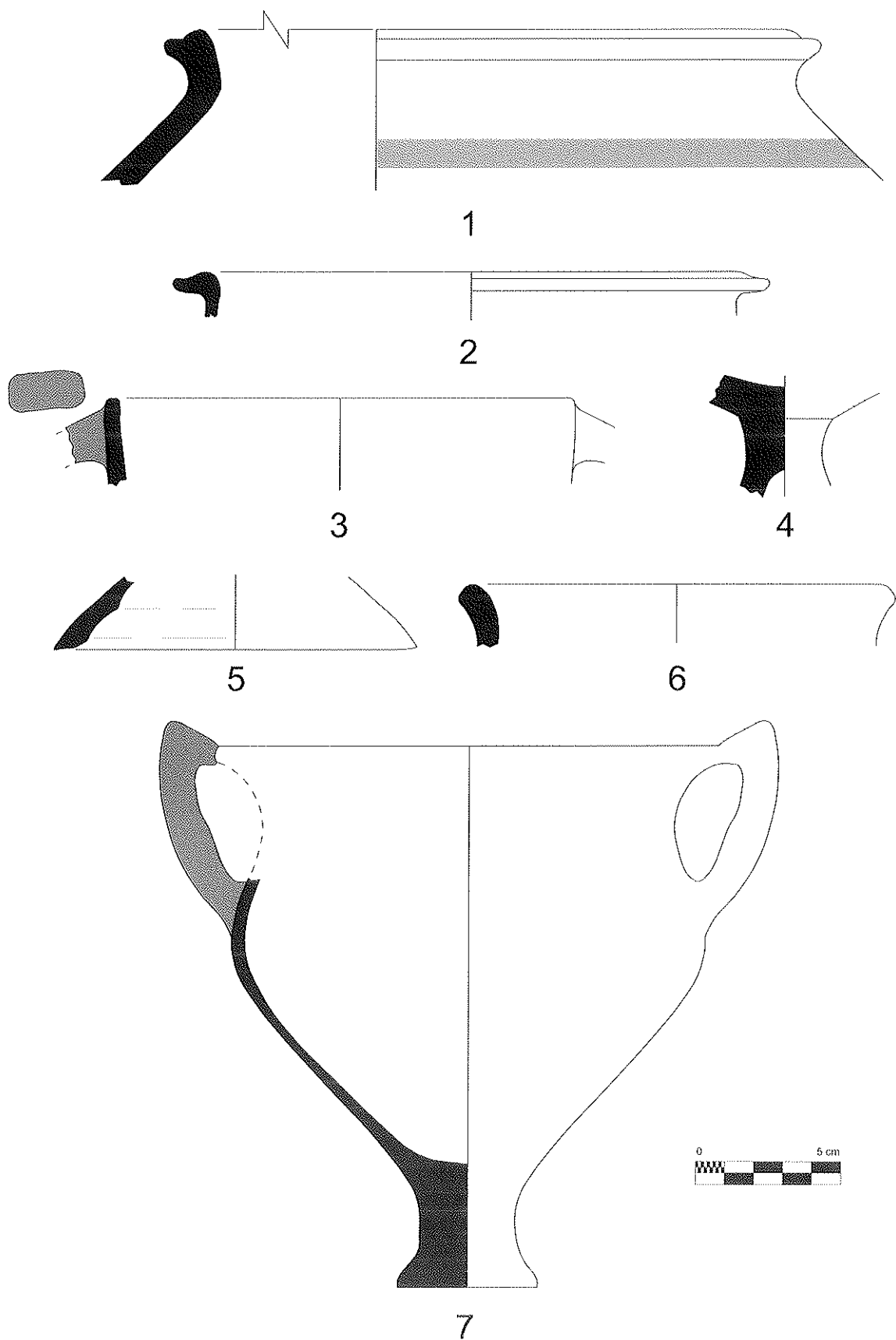

2

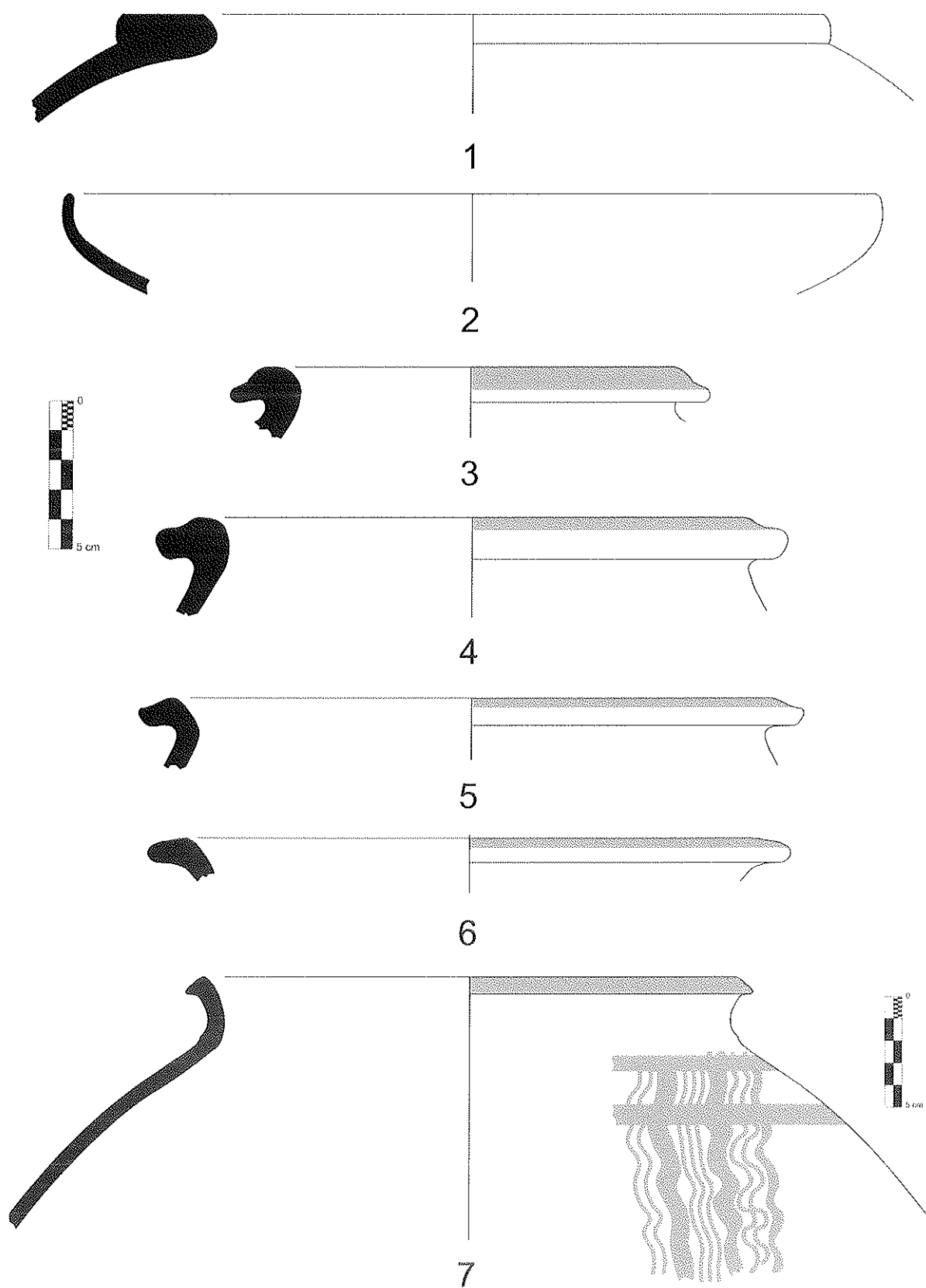

3

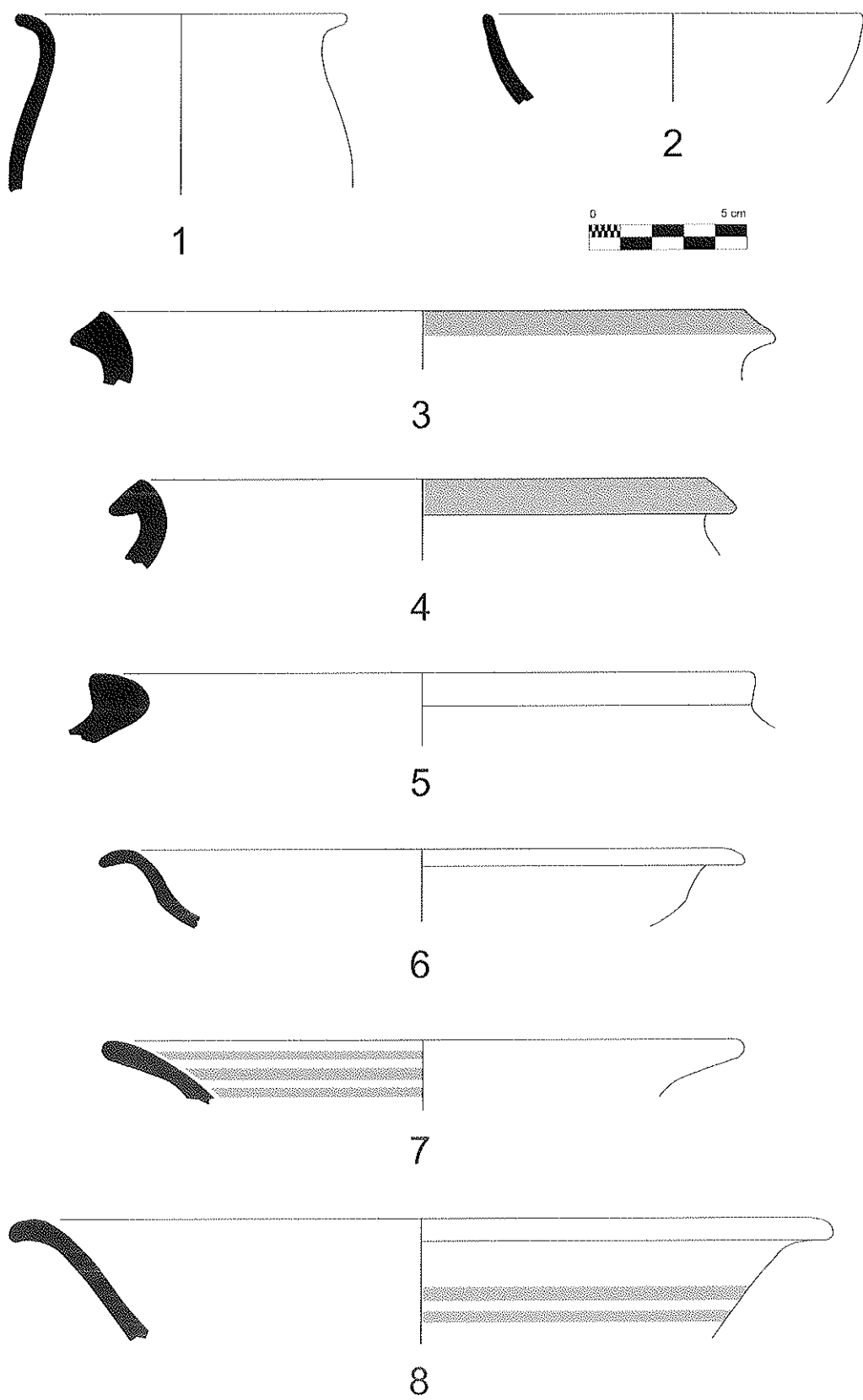
Làmina 54. ES-A2. Context ME61/3b. Ceràmica oxidada: 1-2; ceràmica ibèrica pintada: 3.

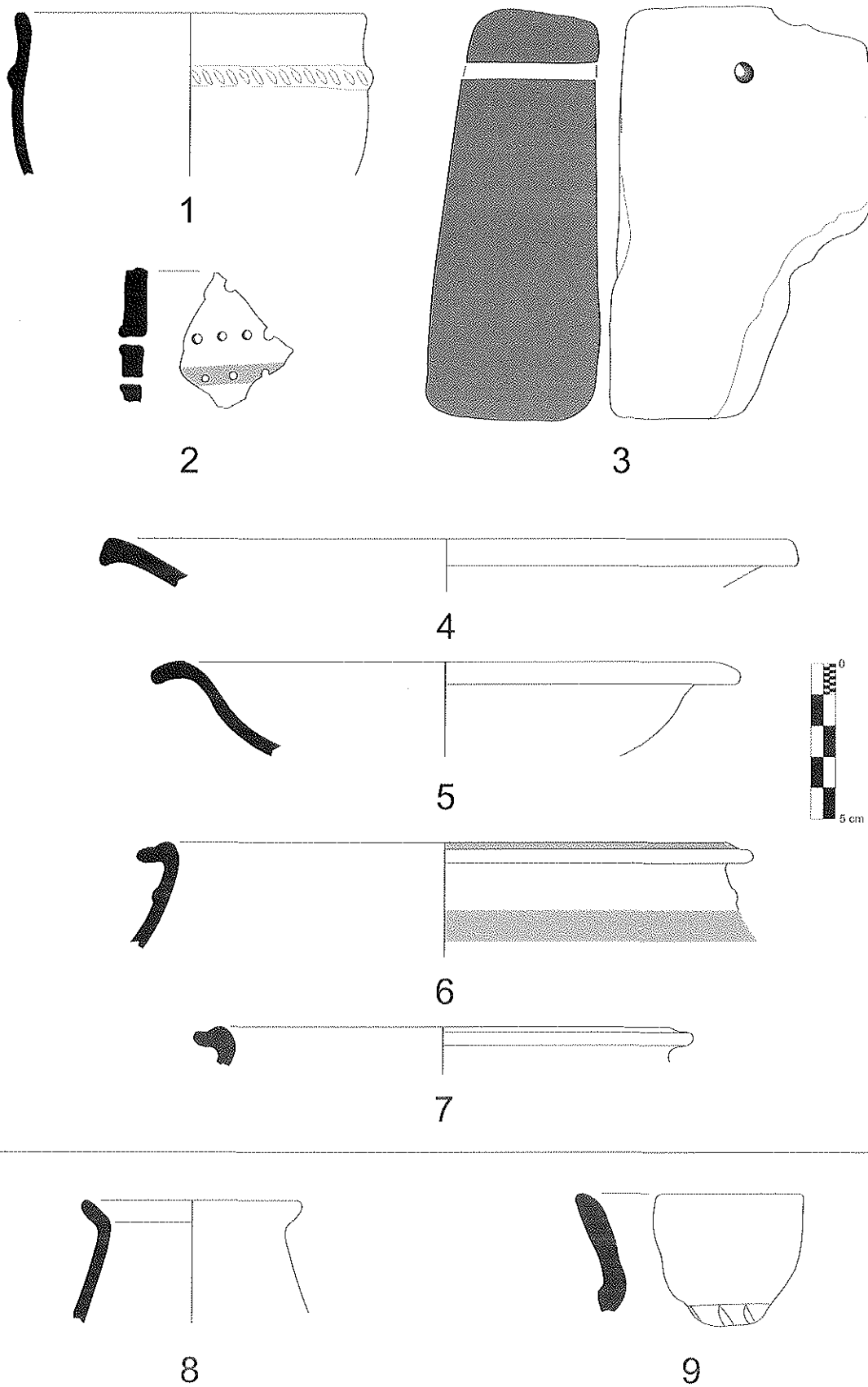
Làmina 55. ES-A2. Context ME66/2. Ceràmica ibèrica pintada: 1; ceràmica ibèrica: 2; ceràmica grisa: 4; ceràmica a mà: 3 i 5-7.

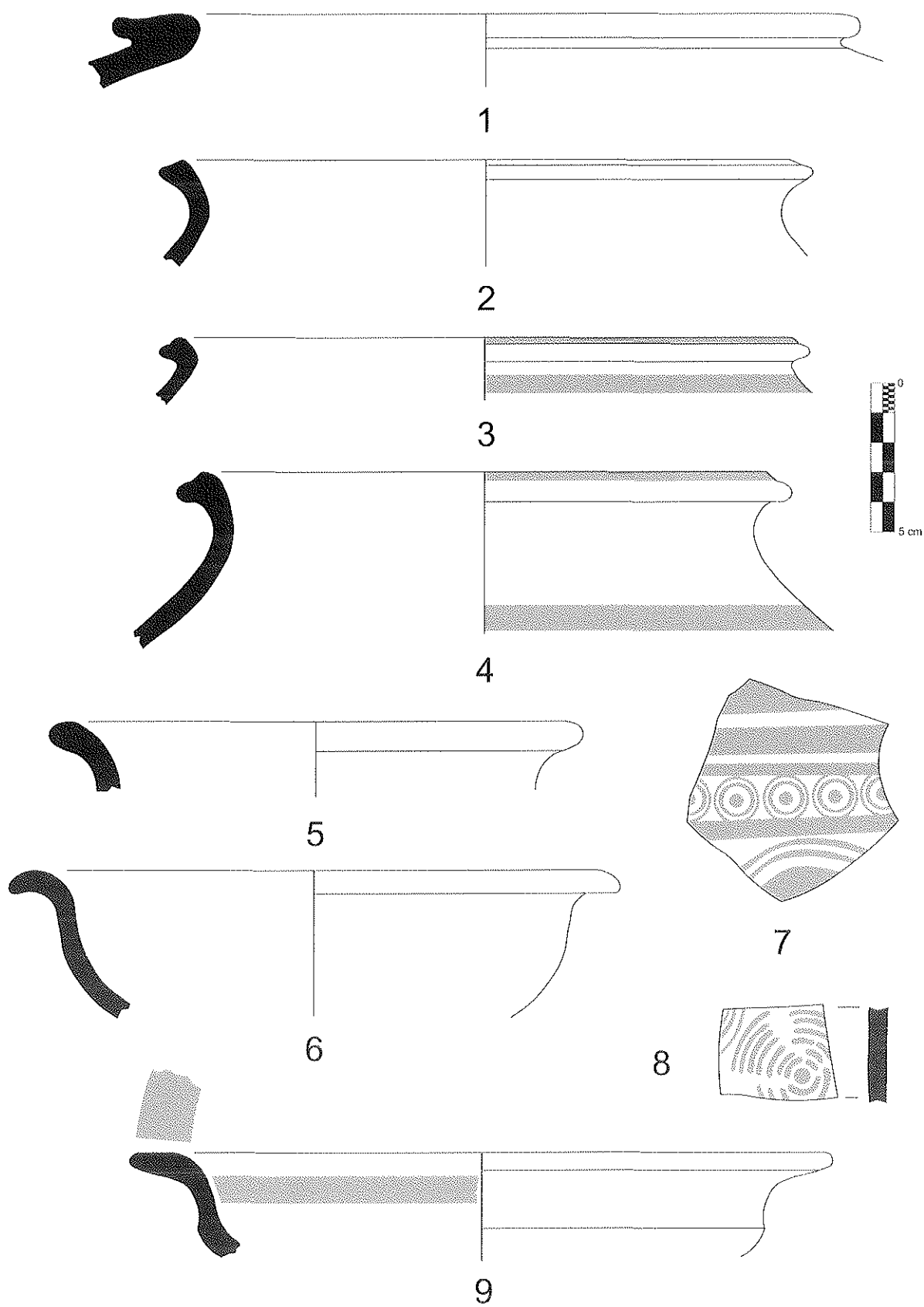
Làmina 56. ES-A2. Context ME66/3b. Ceràmica ibèrica pintada: 3-7; ceràmica ibèrica: 1-2.

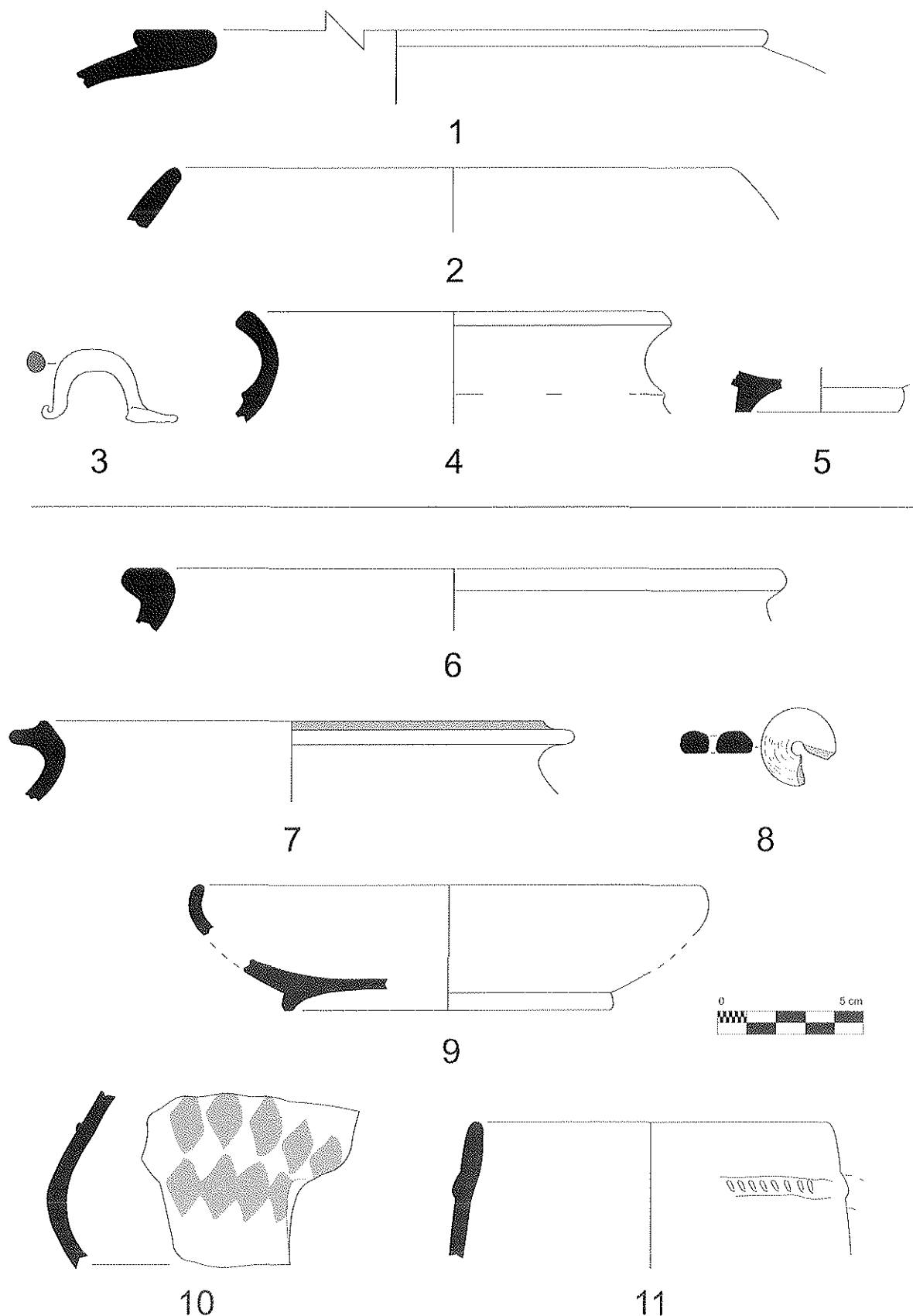
Làmina 57. ES-A2. Context ME66/3b. Ceràmica oxidada: 7; ceràmica ibèrica pintada: 3-4 i 8; ceràmica ibèrica: 6; ceràmica a mà: 1-2; àmfora indeterminada: 5.

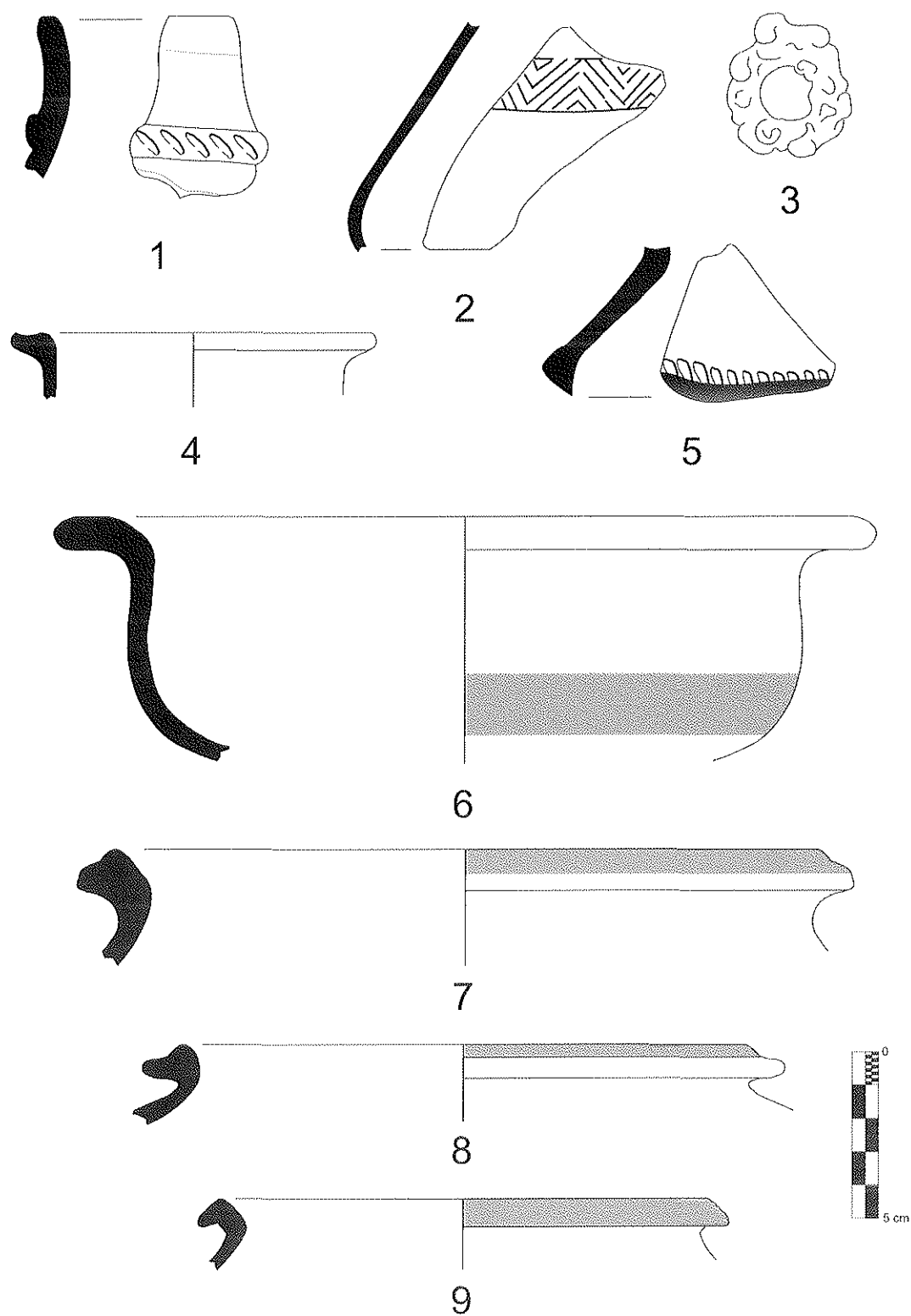
Làmina 58. ES-B. Context ME6/3. Ceràmica oxidada: 6; ceràmica ibèrica pintada: 2; ceràmica ibèrica: 5; ceràmica grisa: 4 i 7; ceràmica a mà: 1; pondus: 3. ES-B. Context ME3/3: ceràmica a mà: 8-9.

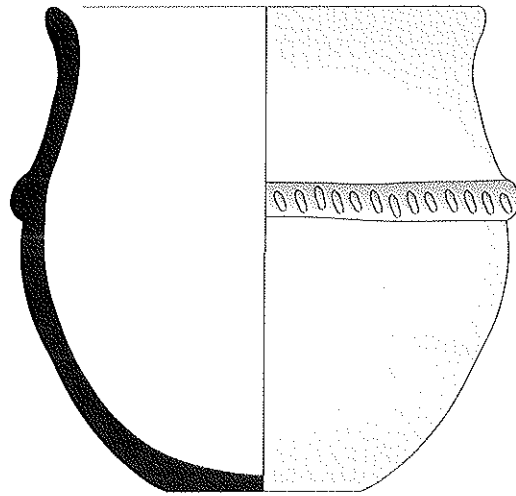
Làmina 59. ES-B. Context ME3/3. Ceràmica oxidada: 5 i 9; ceràmica ibèrica pintada: 3-4 i 7-8; ceràmica ibèrica: 1-2; ceràmica grisa: 6.

Làmina 60. ES-C. Context ME15/2. Ceràmica ibèrica: 1-2 i 5; ceràmica grisa estampillada: 4; mobiliari metàl·lic (Bronze): 3. ES-C. Context ME15/3. Ceràmica oxidada: 6; ceràmica ibèrica pintada: 7 i 10; ceràmica ibèrica: 9; ceràmica a mà: 11; pasta vítria: 8.

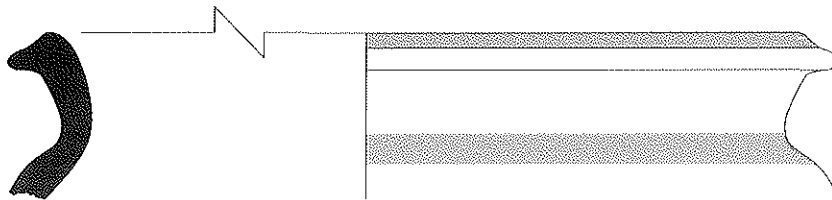
Làmina 61. ES-C. Context ME17/2. Ceràmica ibèrica pintada: 6-7; ceràmica ibèrica: 4; ceràmica grisa: 5; ceràmica a mà: 1-2; mobiliari metàl·lic (Ferro): 3.

1

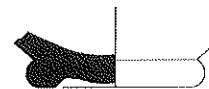
2

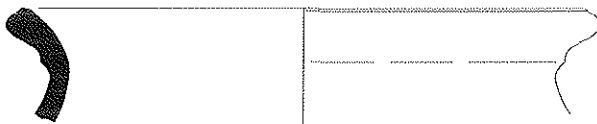
3

4

6

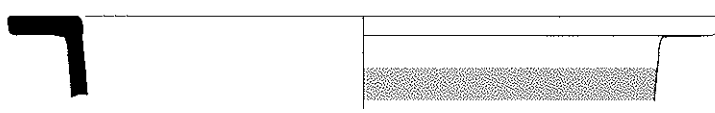

5

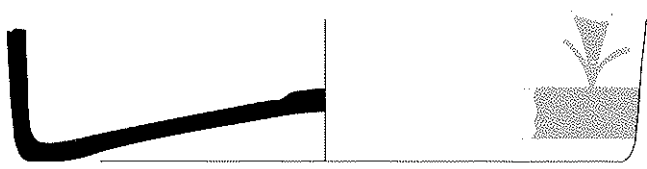

7

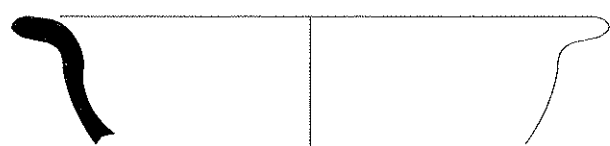
Làmina 62. ES-C. Context ME17/3. Ceràmica ibèrica: 2; ceràmica a mà: 1. ES-C. Context ME19/1. Ceràmica ibèrica pintada: 3; tortera: 4. ES-C. Context ME23/1. Ceràmica grisa: 5-6; indústria òssia: 7.

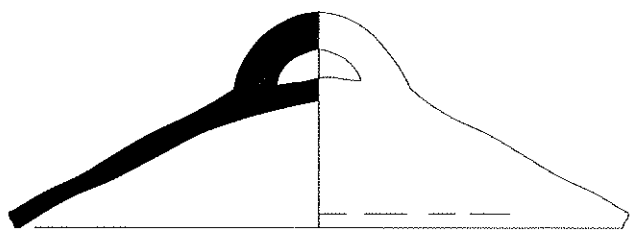
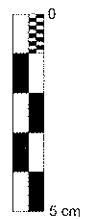
1

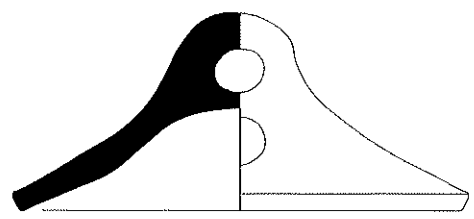
2

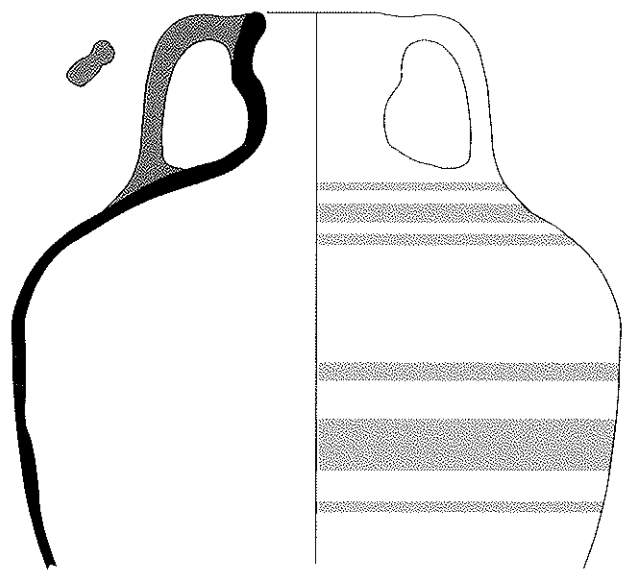
3

4

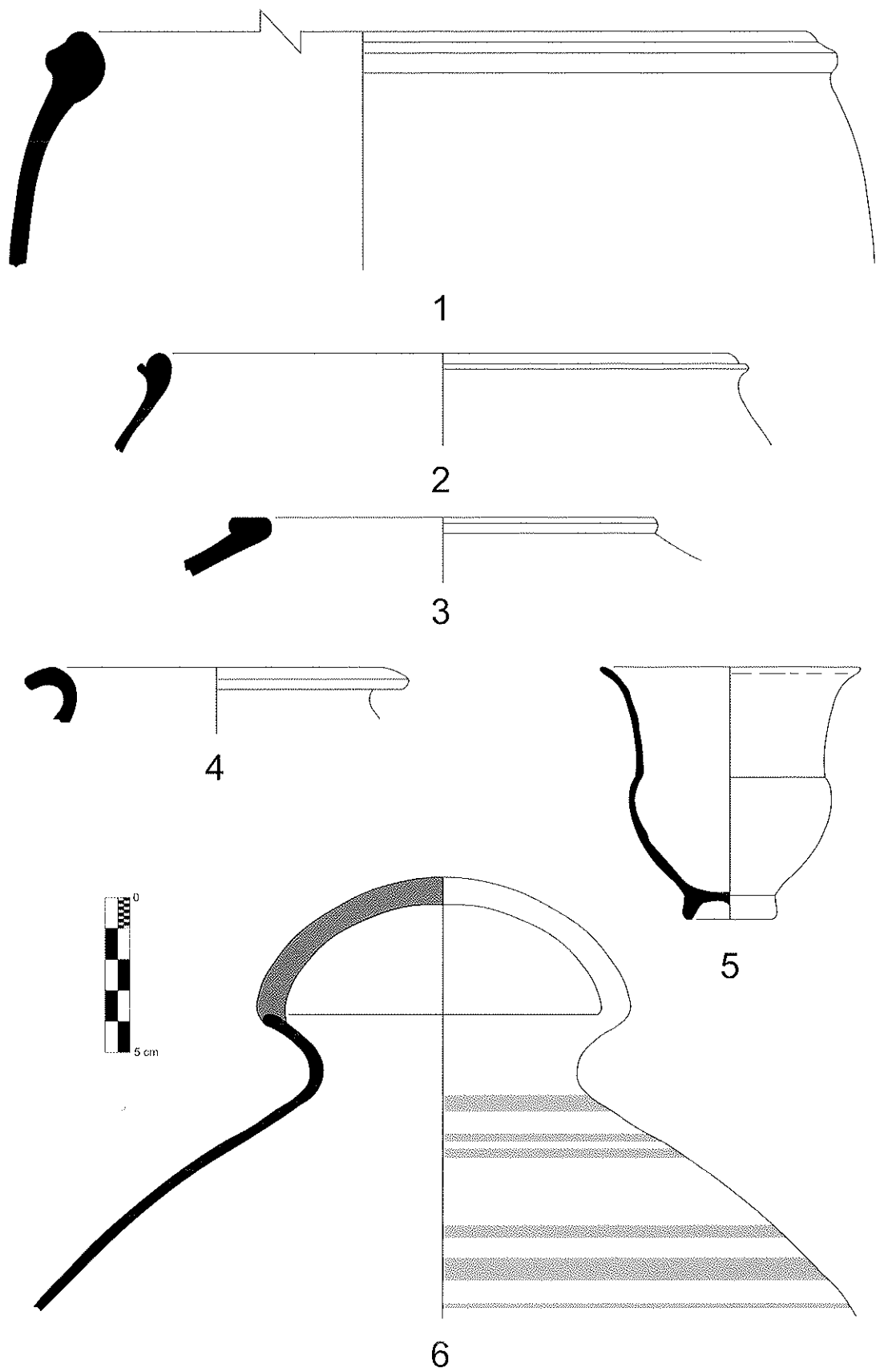

5

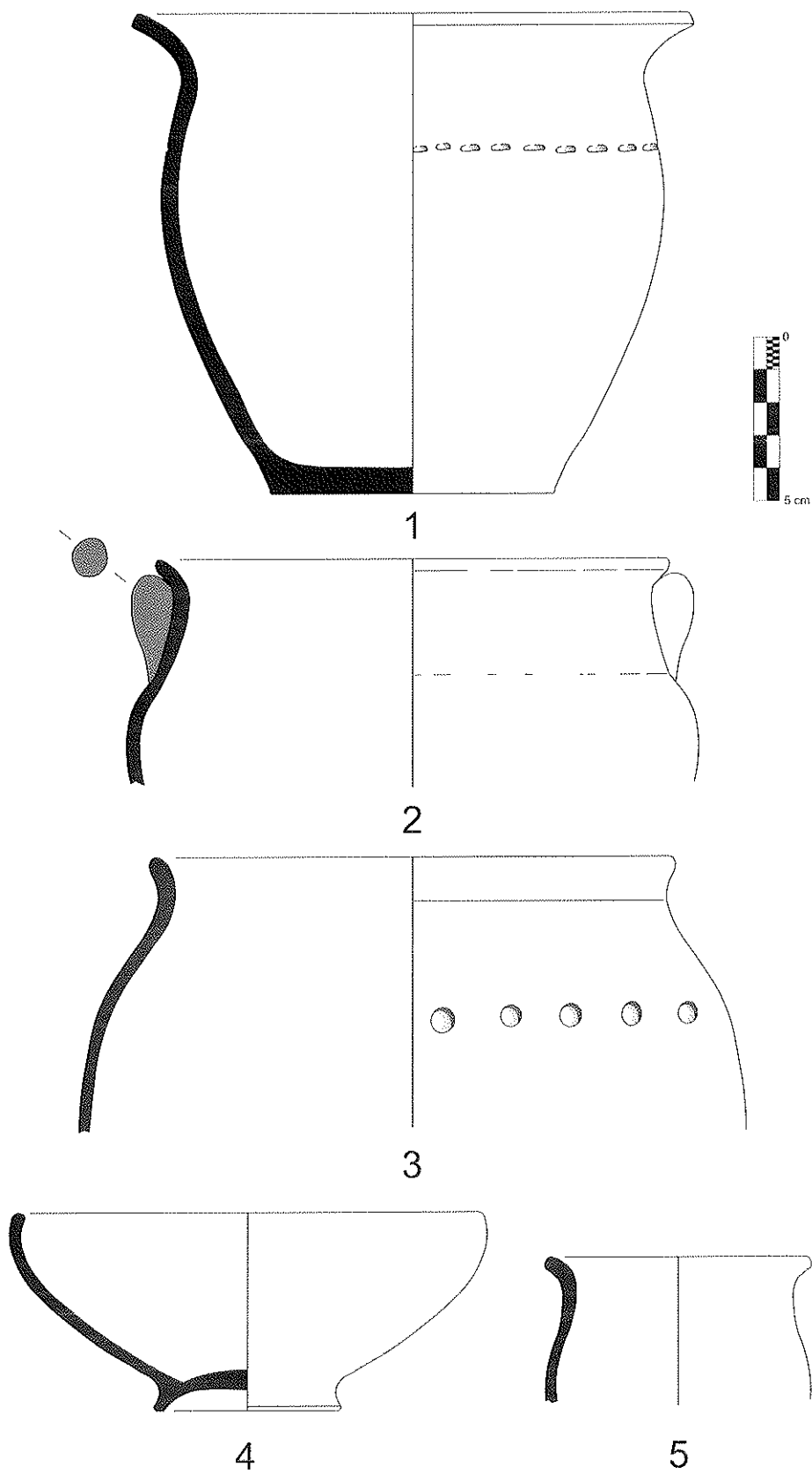

6

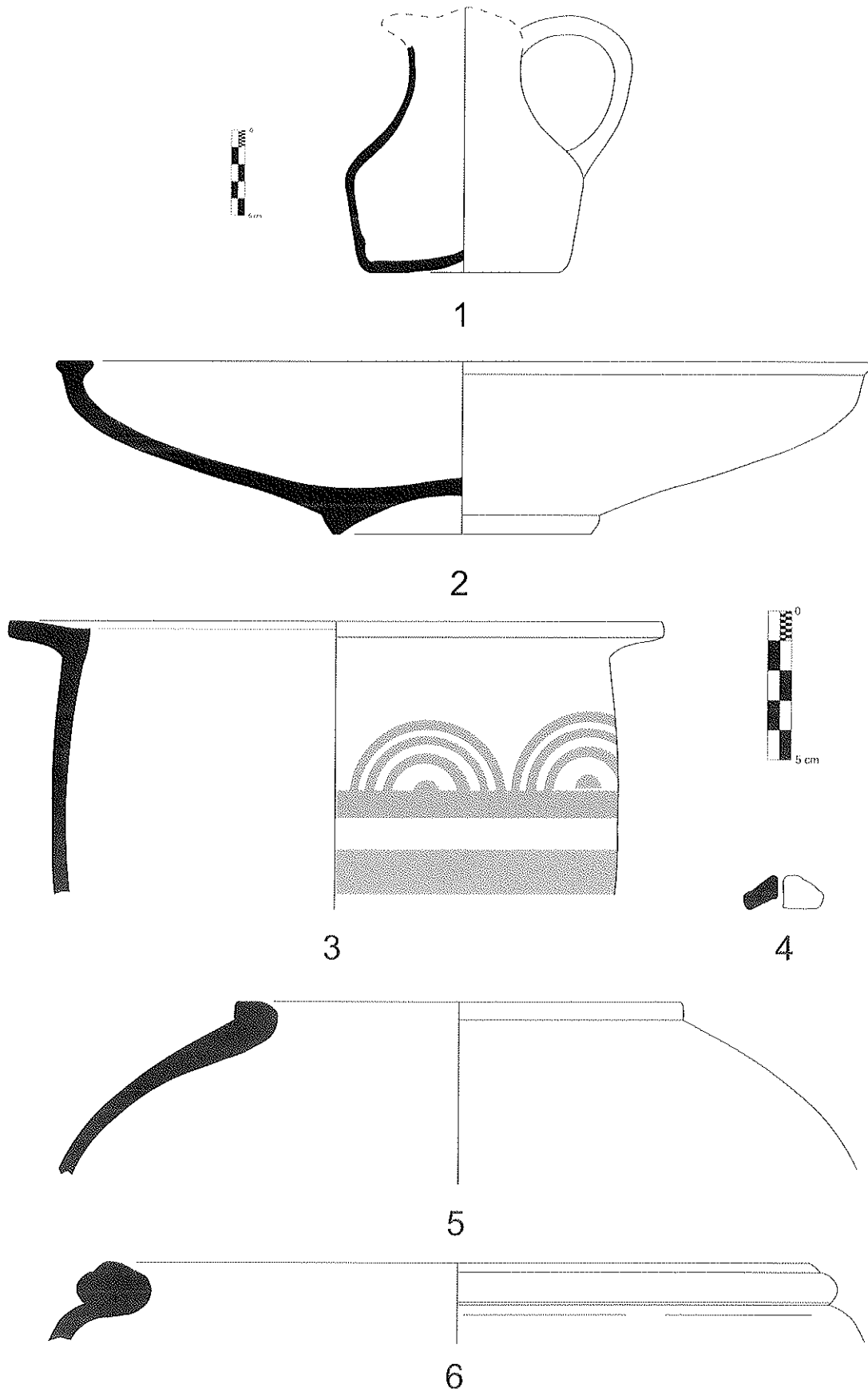
Làmina 63. ES-C. Context ME26/1. Ceràmica ibèrica pintada: 1-2 i 6; ceràmica grisa: 3; ceràmica a mà: 4-5.

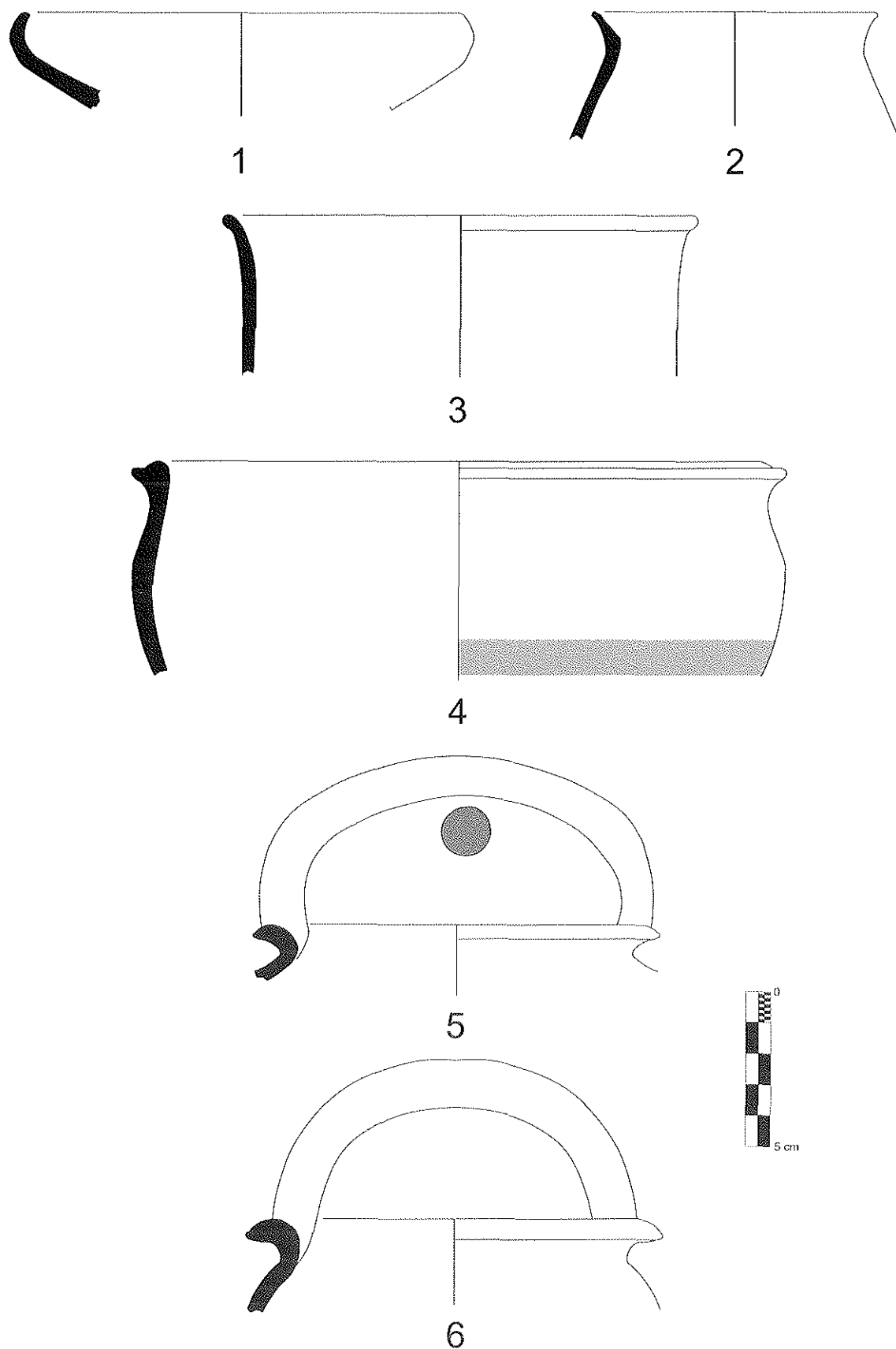
Làmina 64. ES-C. Context ME26/1. Ceràmica ibèrica pintada: 6; ceràmica ibèrica: 1-5.

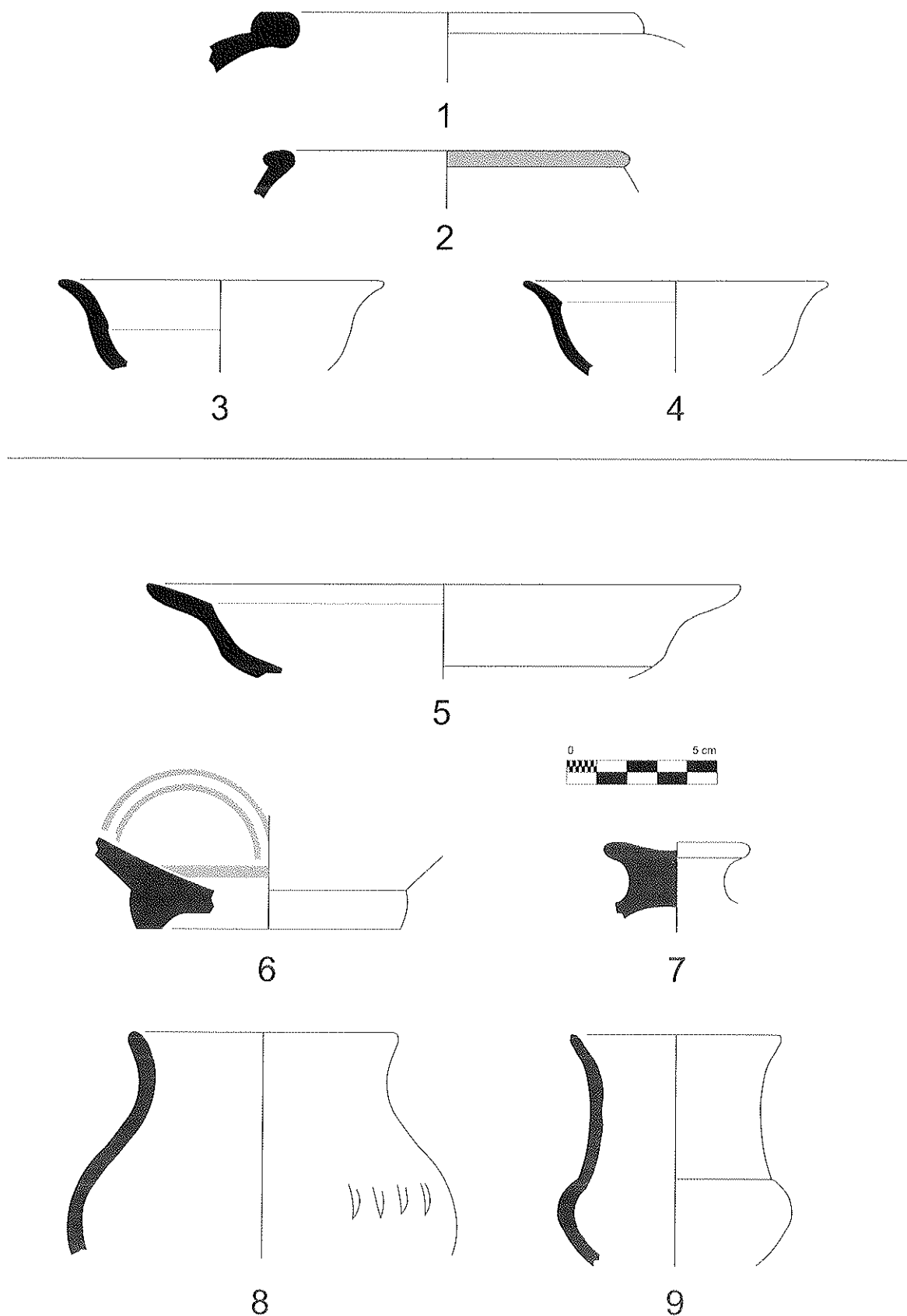
Lâmina 65. ES-C. Context ME26/1. Cerâmica ibérica: 4-5; cerâmica a mã: 1-3.

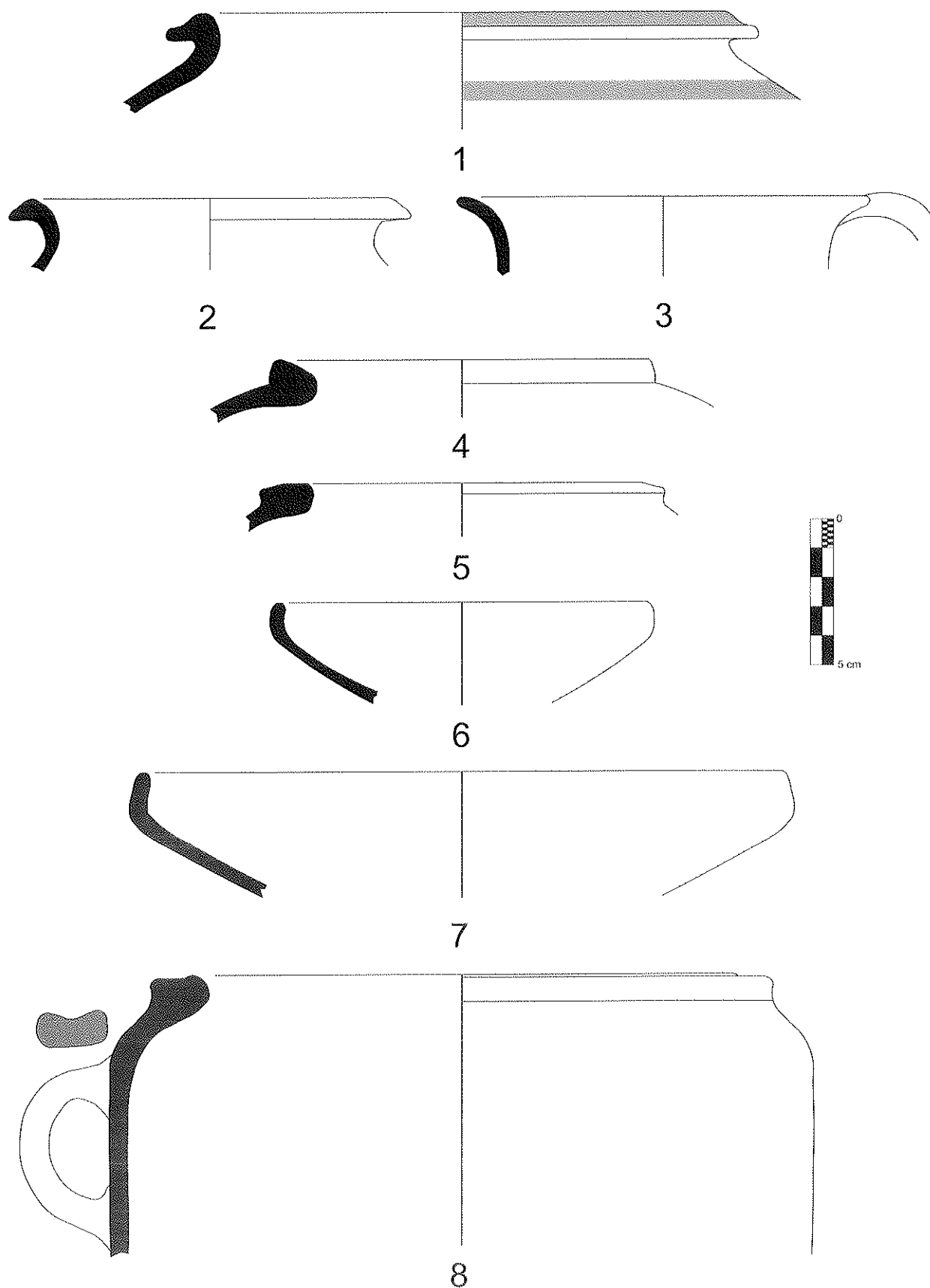
Làmina 66. ES-C. Context ME24/2. Ceràmica ibèrica pintada: 3; ceràmica ibèrica: 1 i 6; ceràmica grisa: 2; àmfora ibèrica: 5; tortera: 4.

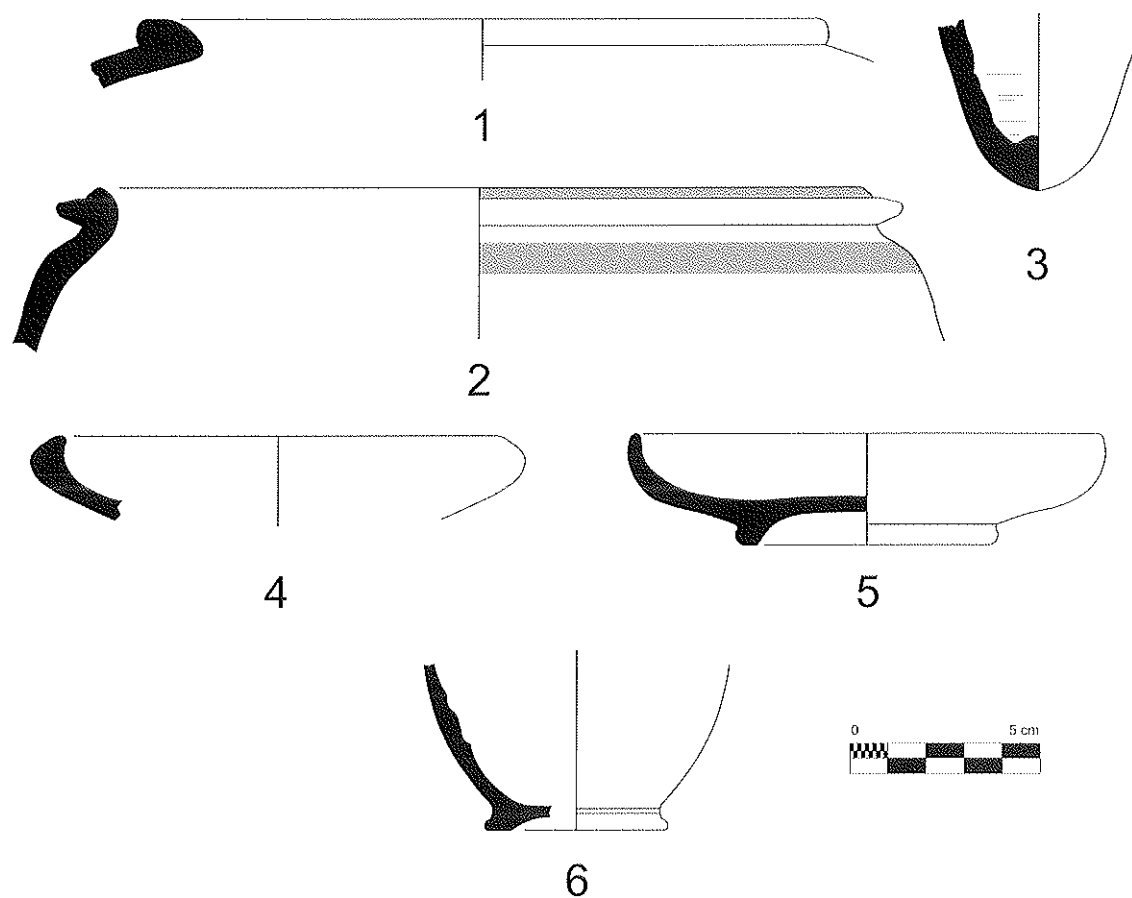
Làmina 67. ES-D. Context ME298/1. Ceràmica ibèrica pintada: 4; ceràmica ibèrica: 3 i 5-6; ceràmica grisa: 1; ceràmica a mà: 2.

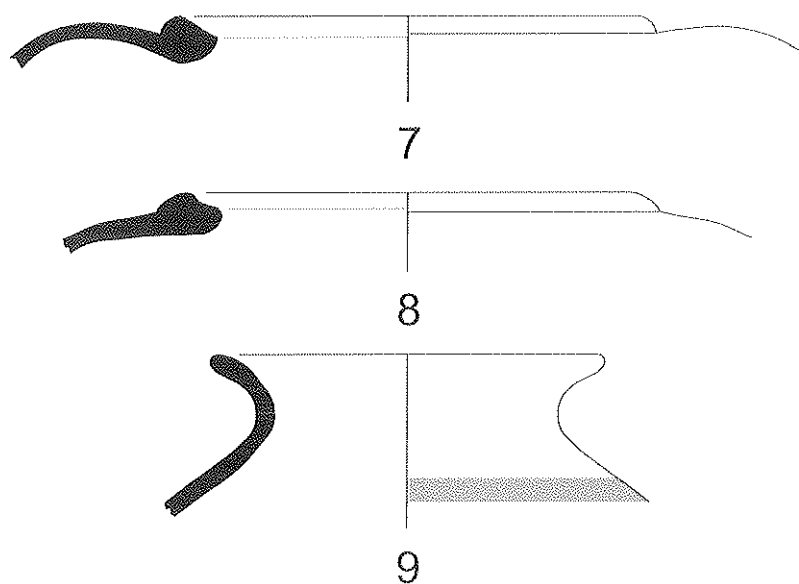
Làmina 68. ES-D. Context ME298/1. Ceràmica ibèrica pintada: 2; ceràmica ibèrica: 4; ceràmica grisa: 3; àmfora ibèrica: 1.
ES-D. Context ME299/1. Ceràmica ibèrica pintada: 6; ceràmica ibèrica: 5, 7 i 9; ceràmica a mà: 8.

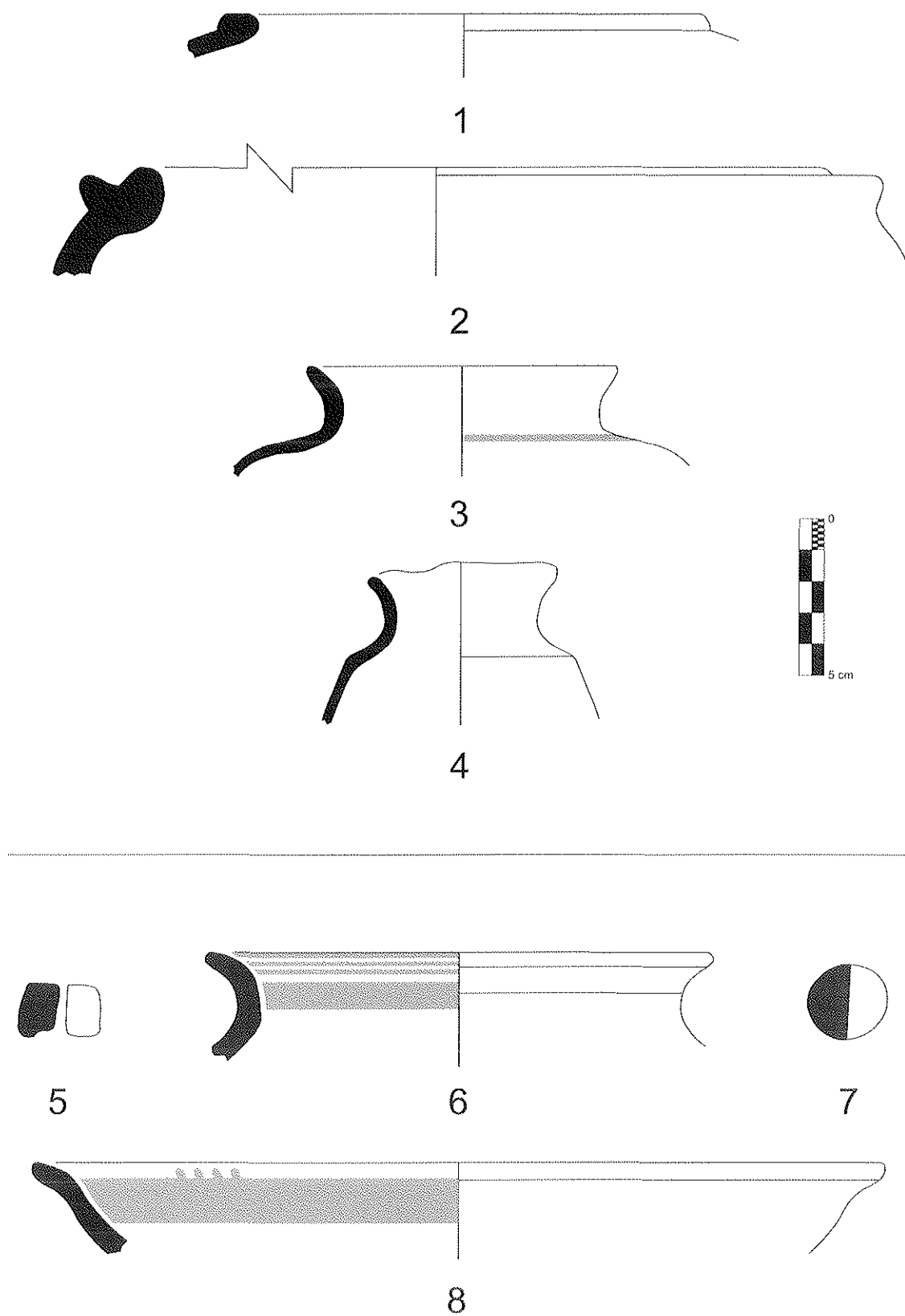
Làmina 69. ES-D. Context ME299/1. Ceràmica ibèrica pintada: 1; ceràmica ibèrica: 2-3 i 7-8; ceràmica grisa: 6; àmfora ibèrica: 4-5.

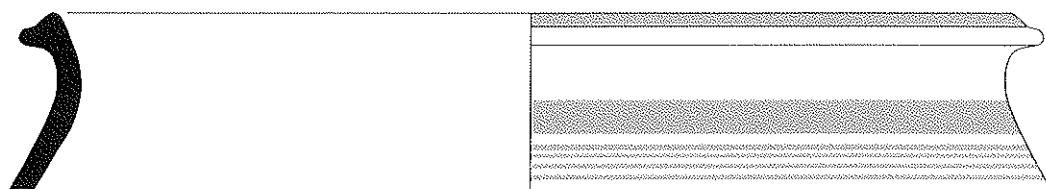
241

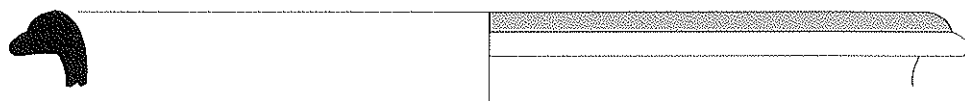
Làmina 70. ES-D. Context ME302/1. Ceràmica ibèrica pintada: 2; ceràmica ibèrica: 1, 4 i 6; ceràmica grisa: 5; àmfora ibèrica: 3. ES-D. Context ME301/1. Ceràmica ibèrica pintada: 9; àmfora ibèrica: 7-8.

Lâmina 71. ES-D. Context ME301/1. Cerâmica ibérica pintada: 3; cerâmica ibérica: 2 i 4; ânfora ibérica: 1. Estança 96. Context ME96/3. Cerâmica oxidada: 6 i 8; tortera: 5; indústria lítica: 7.

1

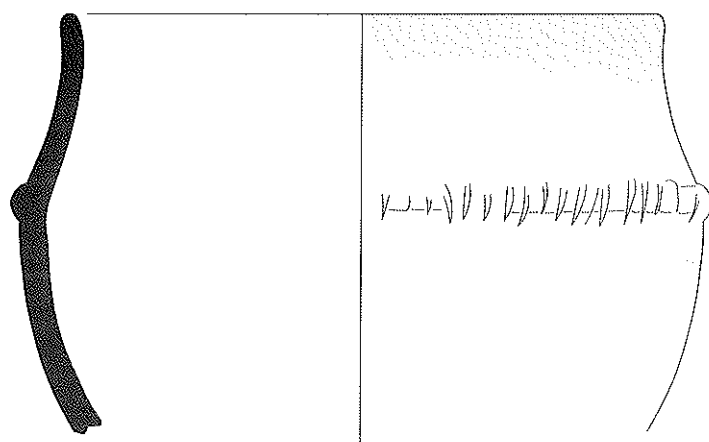

2

3

243

4

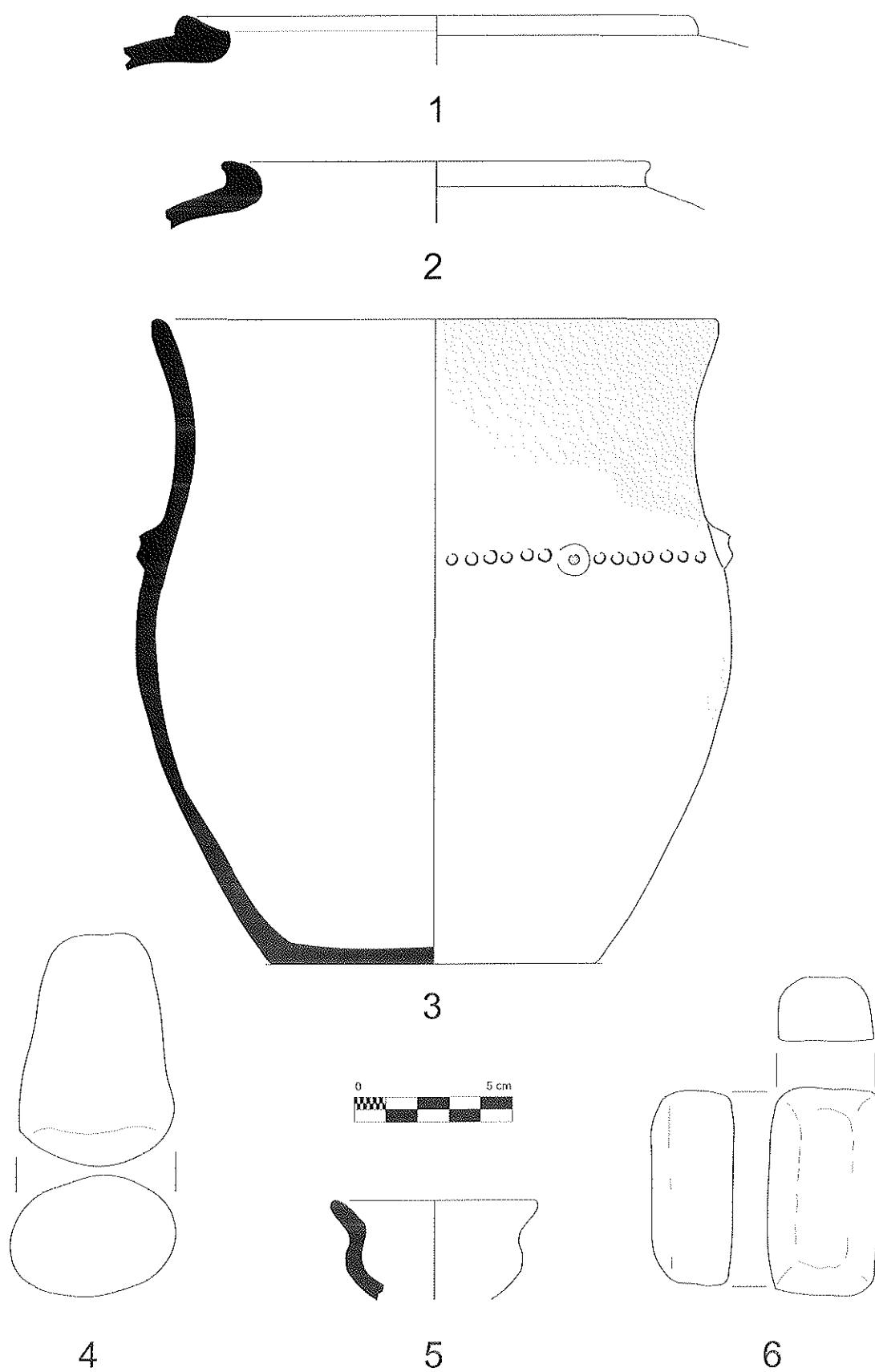

5

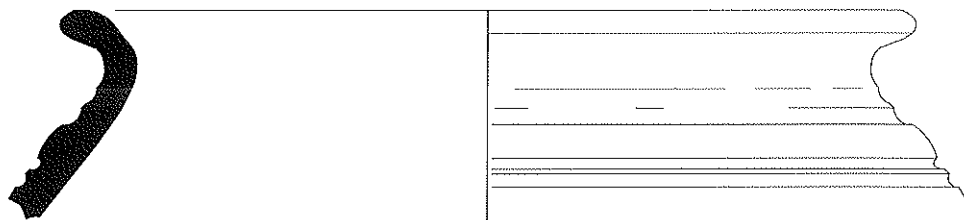

6

Làmina 72. Acròpolis. Context ME250/2. Ceràmica oxidada: 1-2; àmfora ibèrica: 3. Estança 97. Context ME97/2. Ceràmica ibèrica: 6; ceràmica grisa: 5; ceràmica a mà: 4.

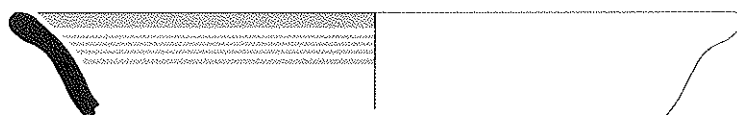
Làmina 73. Estança 96. Context ME96/2. Ceràmica ibèrica: 5; àmfora ibèrica: 1-2; ceràmica a mà: 3; indústria lítica: 4 i 6.

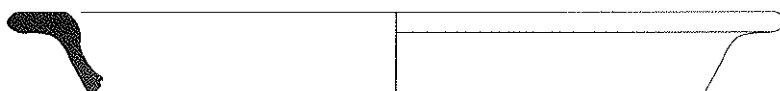
1

2

3

4

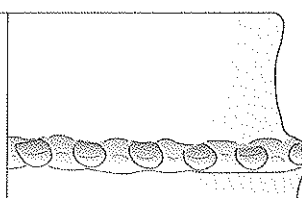
245

5

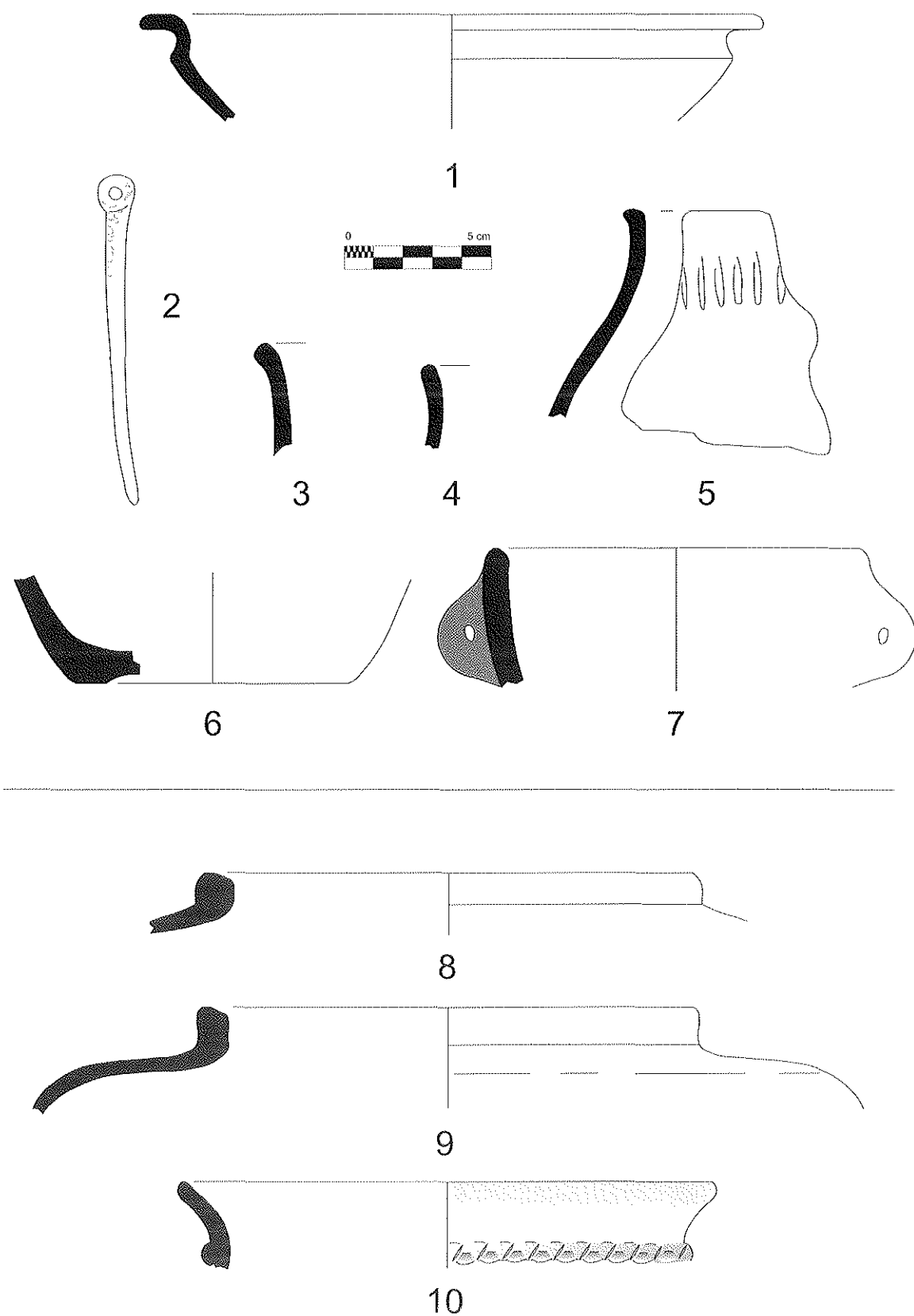

6

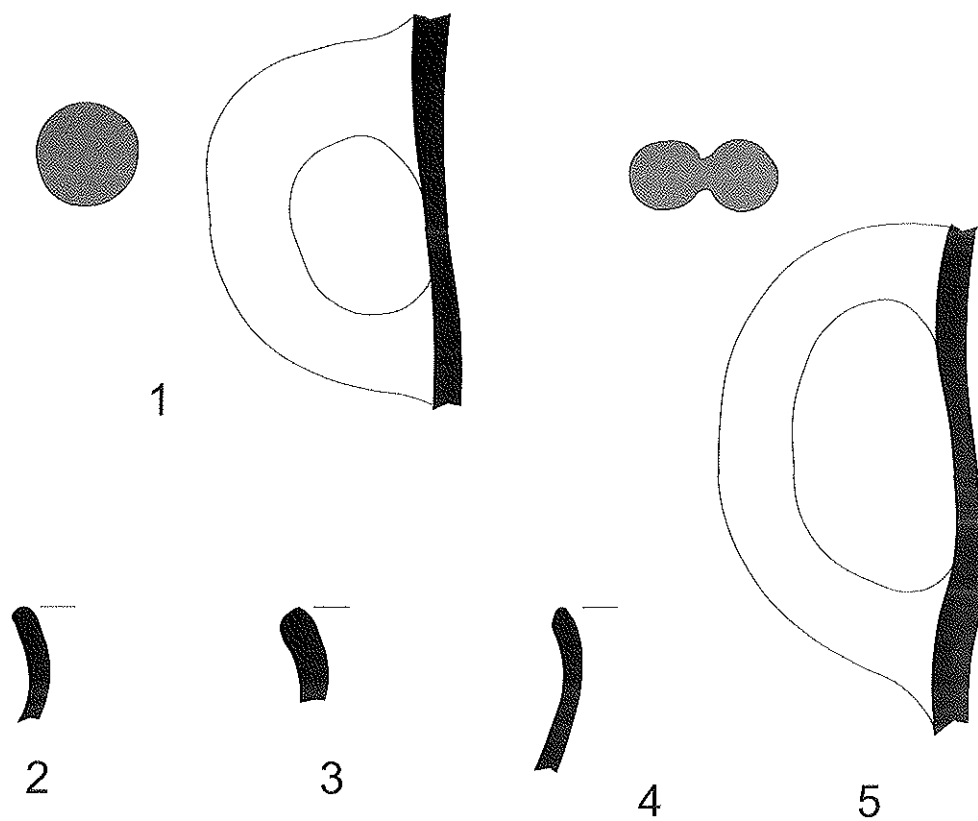

7

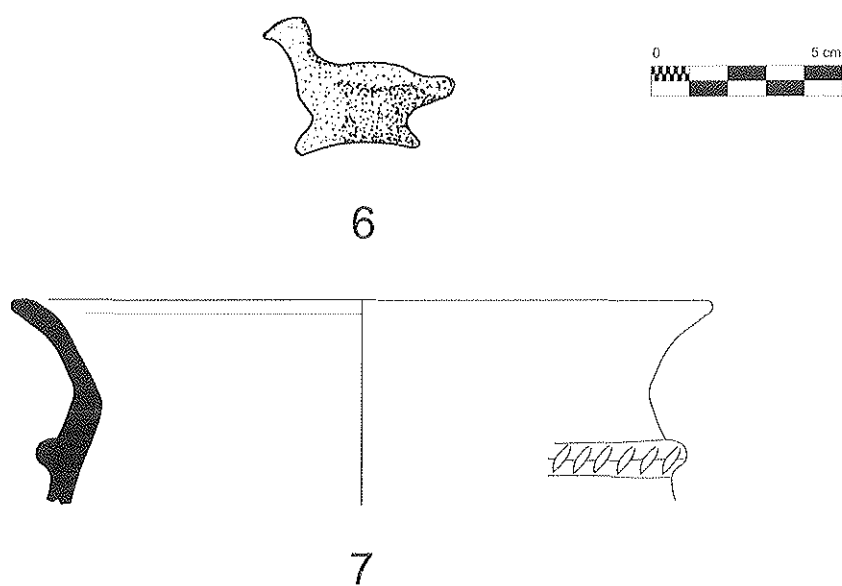
Làmina 74. Porta d'Ilerda. Context Claveguera. Ceràmica oxidada: 1-4. ES-A. Context ME466. Ceràmica a mà: 5-7.

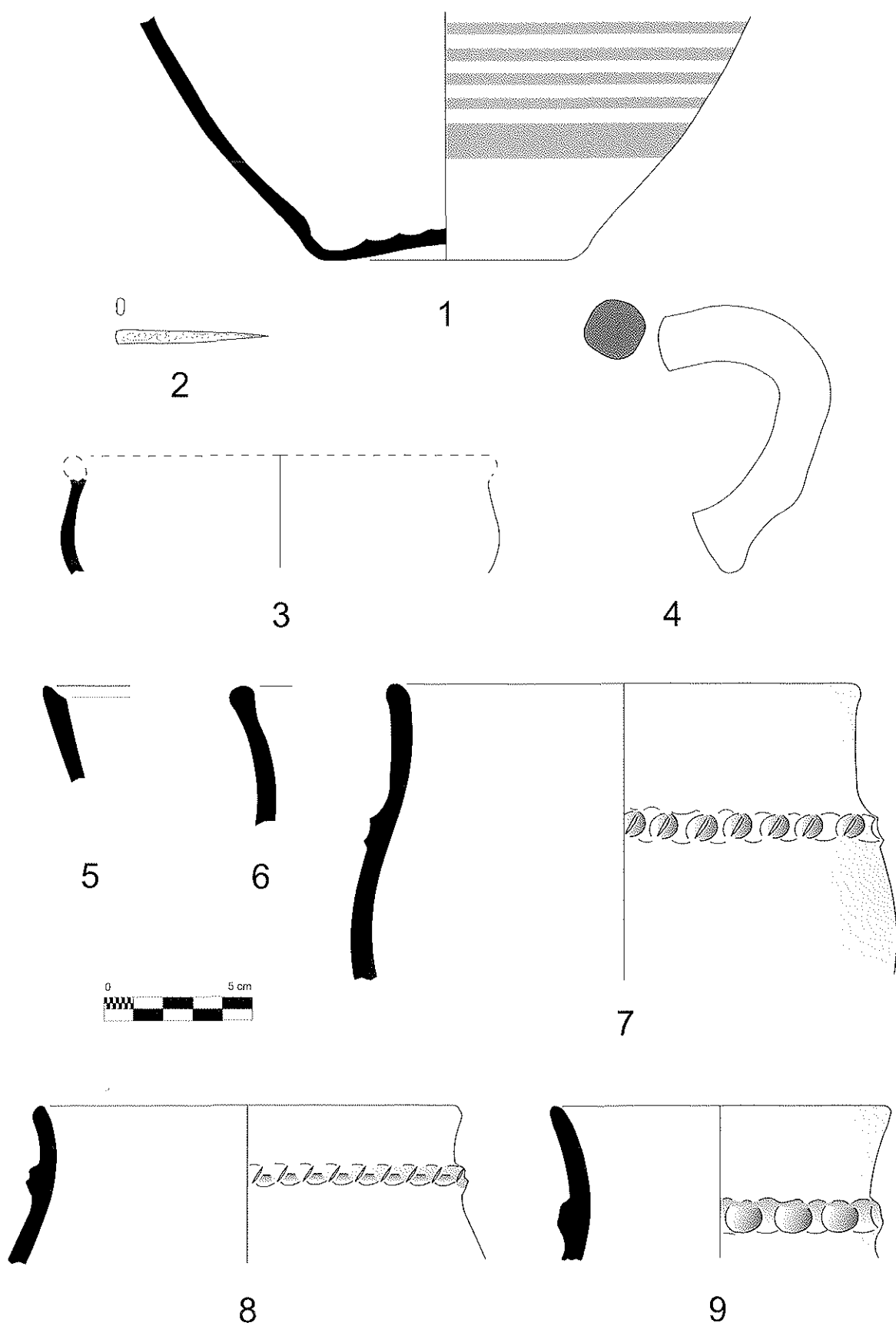
Làmina 75. ES-A. Context ME461. Ceràmica ibèrica: 1; ceràmica a mà: 3-7; indústria òssia: 2. ES-A. Context ME462. Àmfora ibèrica: 8-9; ceràmica a mà: 10.

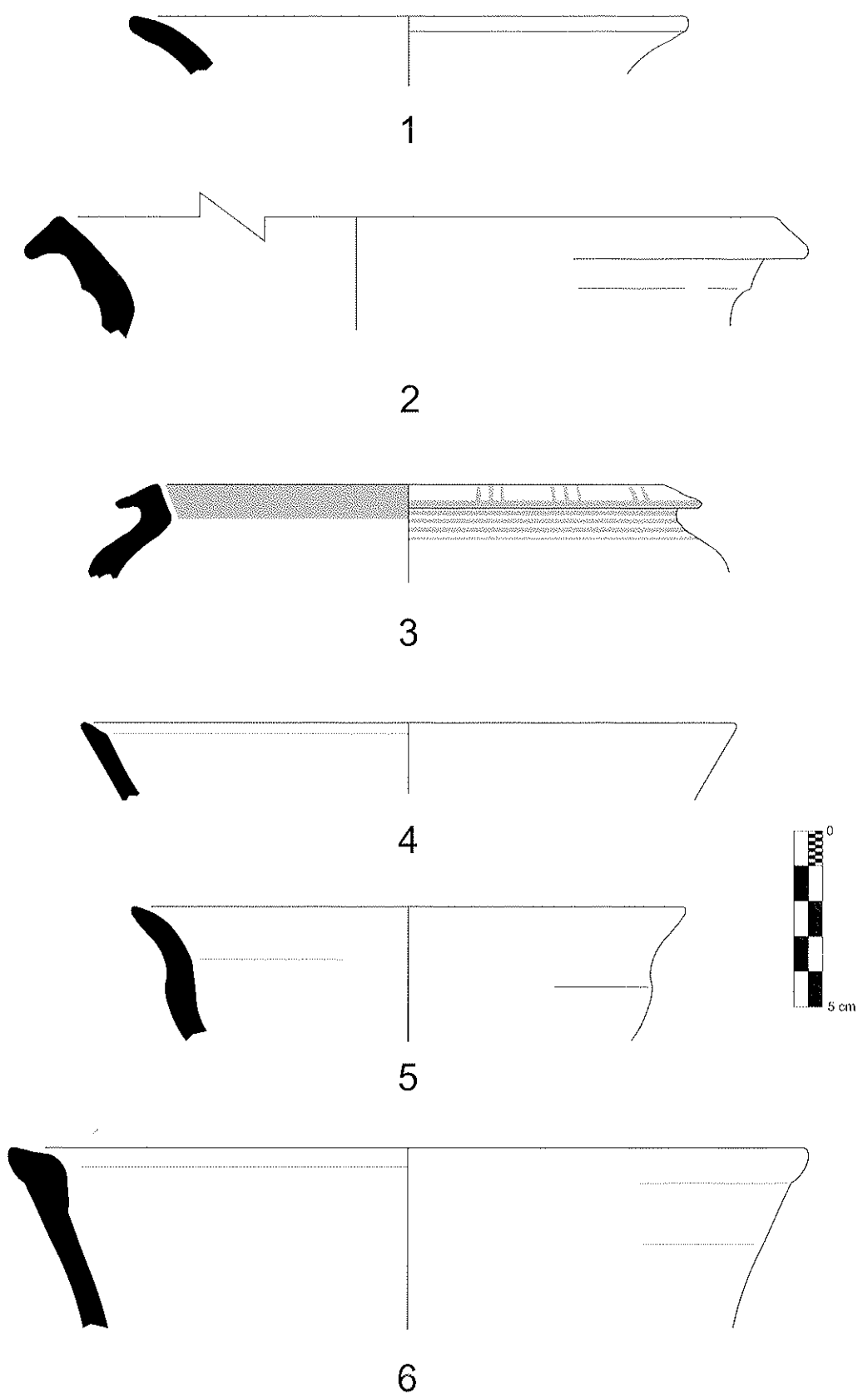
247

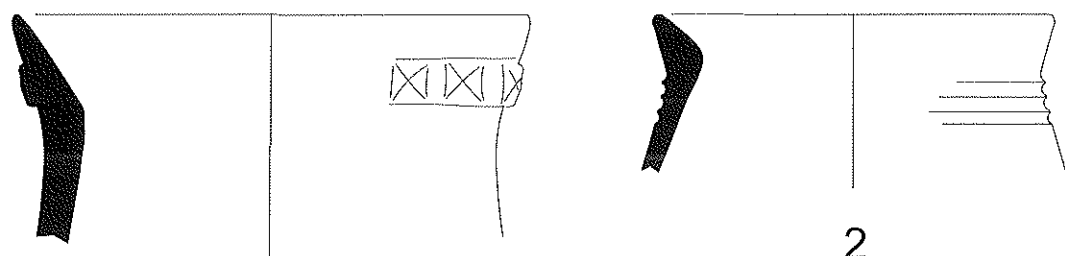
Làmina 76. ES-A. Context ME462. Ceràmica ibèrica: 5; àmfora ibèrica: 1; ceràmica a mà: 2-4. Muralla 1, sector oriental. Context ME90me. Ceràmica a mà: 6-7.

Làmina 77. ES-A. Context ME465. Ceràmica oxidada: 1 i 4; ceràmica grisa: 3; ceràmica a mà: 5-9; mobiliari metàl·lic (Bronze): 2.

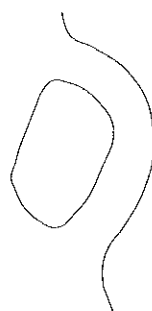
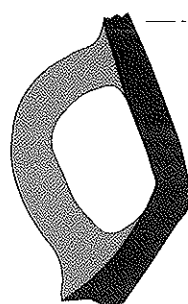

Làmina 78. Muralla 1, sector oriental. Context MEme/3b. Ceràmica oxidada: 1-3; ceràmica a mà: 4-6.

1

2

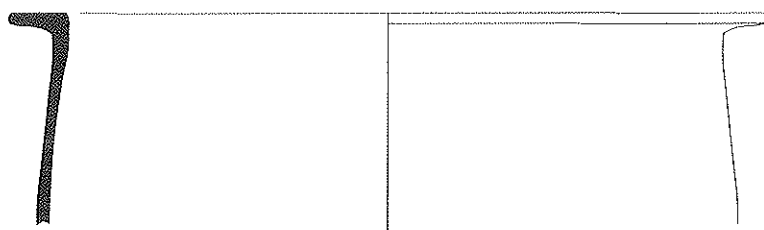
3

4

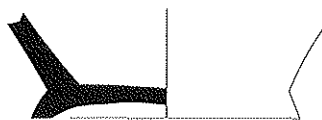

5

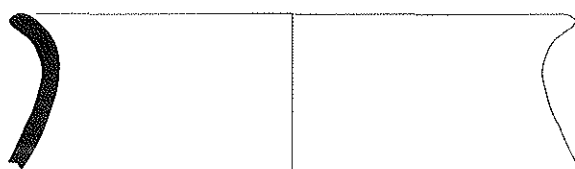

6

Làmina 79. Muralla 1, sector oriental. Context ME me/3b. Ceràmica a mà: 1-2. Torre 1. Context ME-T/1. Ceràmica a mà: 3. Muralla 2. Context MEm2/1. Ceràmica ibèrica 6; àmfora ibèrica: 4; tortera: 5.

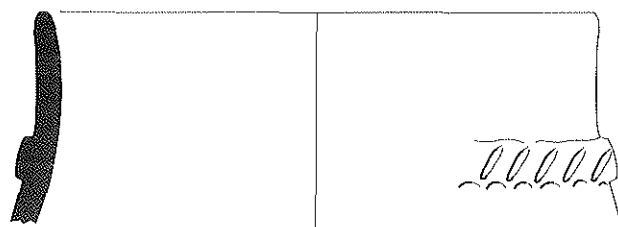
1

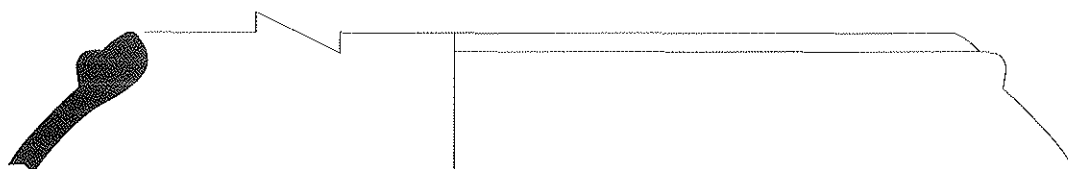
2

3

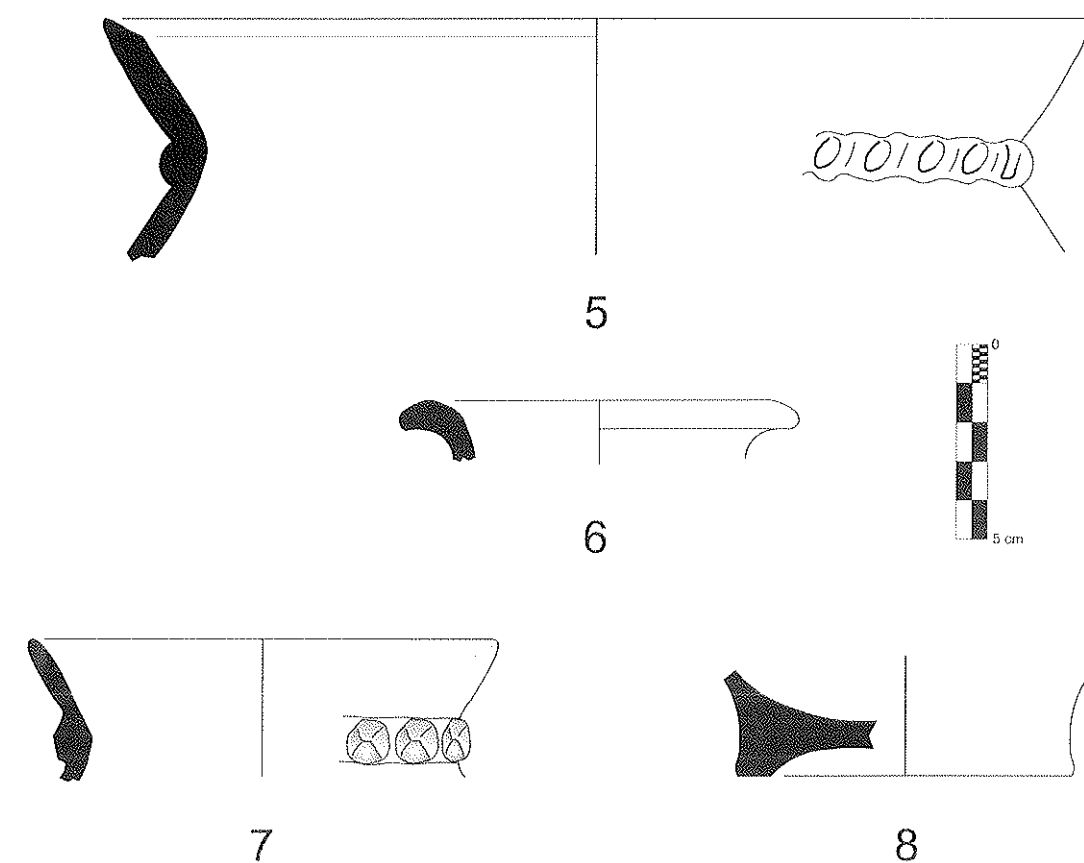
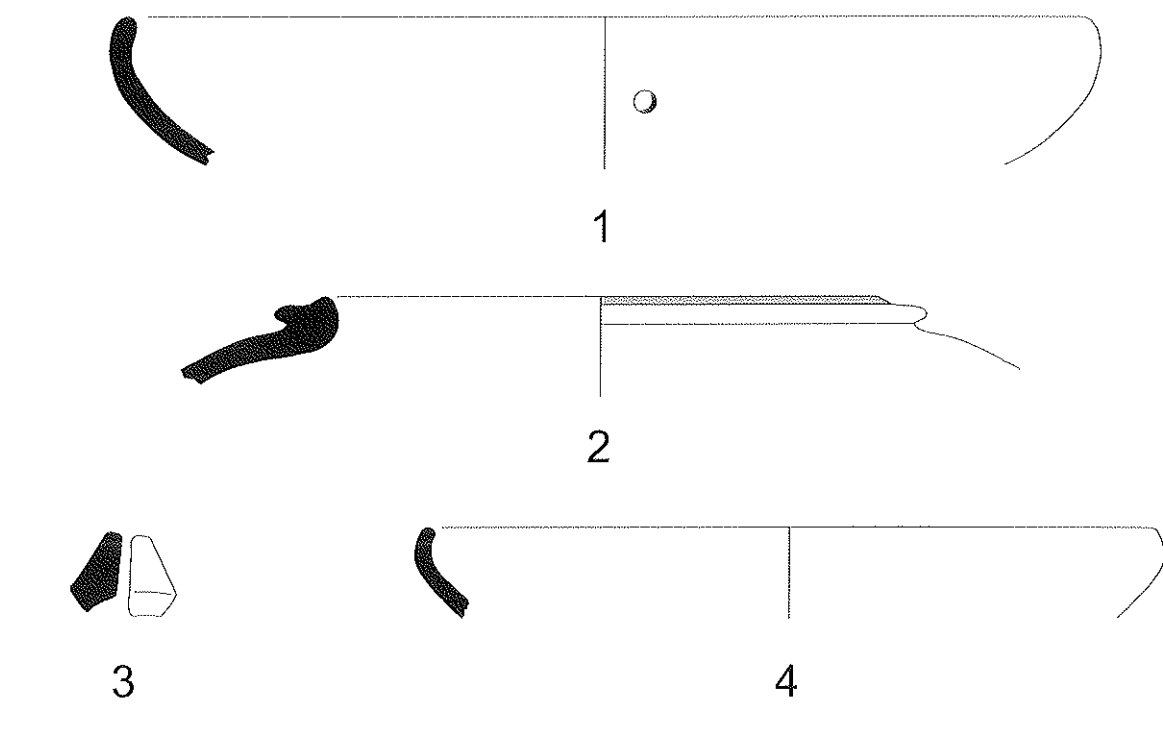

4

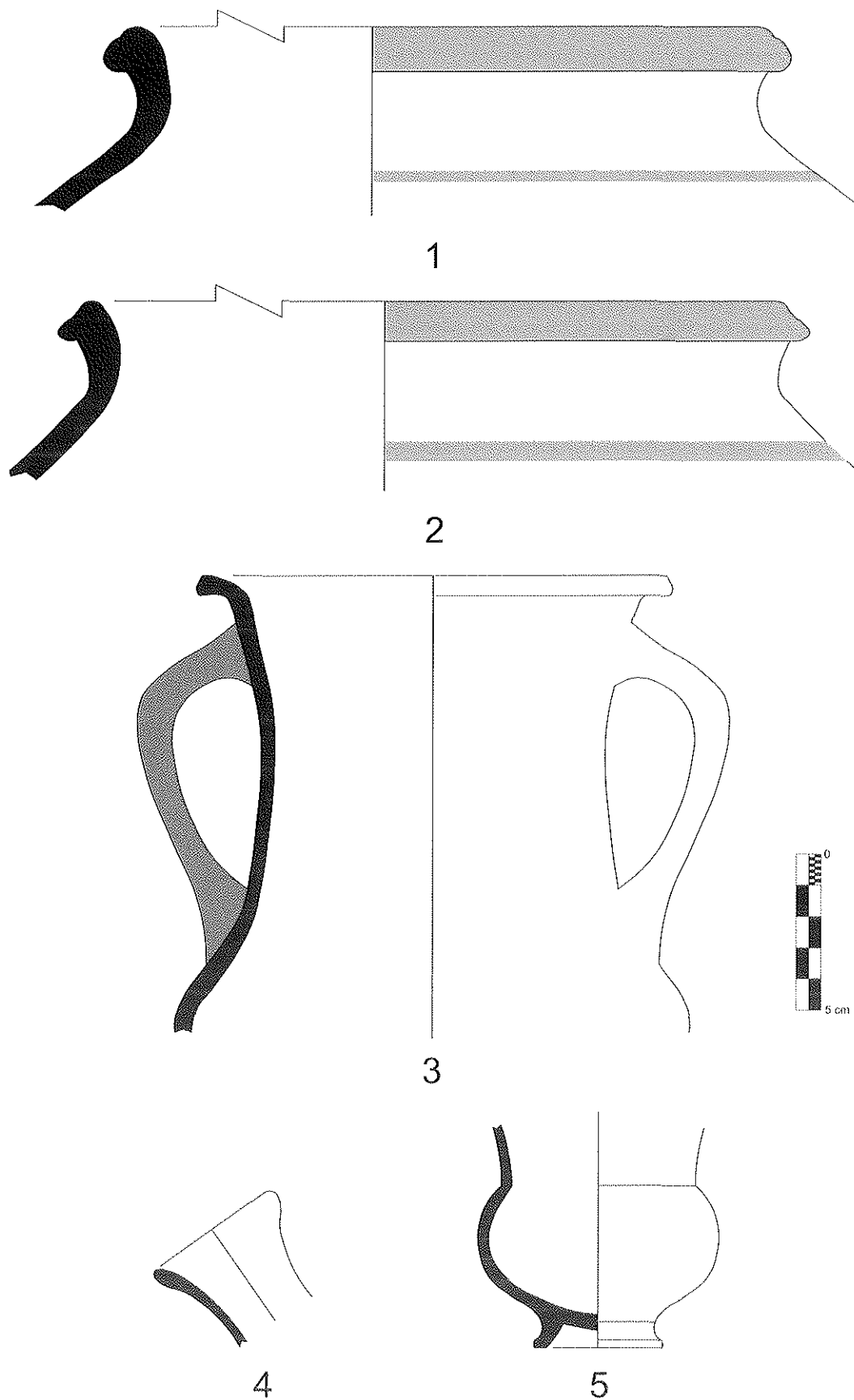

5

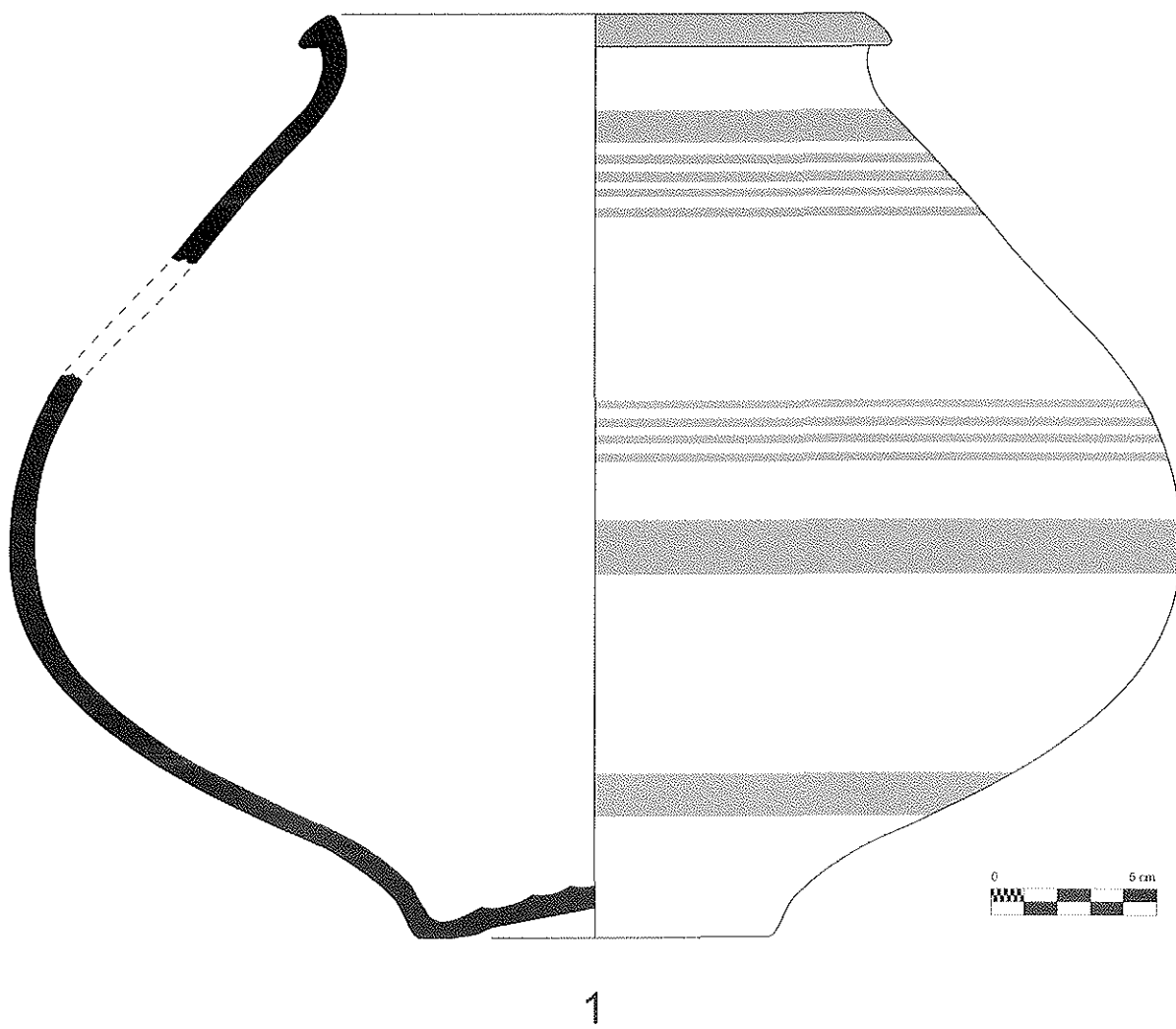
Làmina 80. Torre 1. Context ME-T/2. Ceràmica ibèrica: 5; àmfora ibèrica: 3; ceràmica a mà: 1-2 i 4.

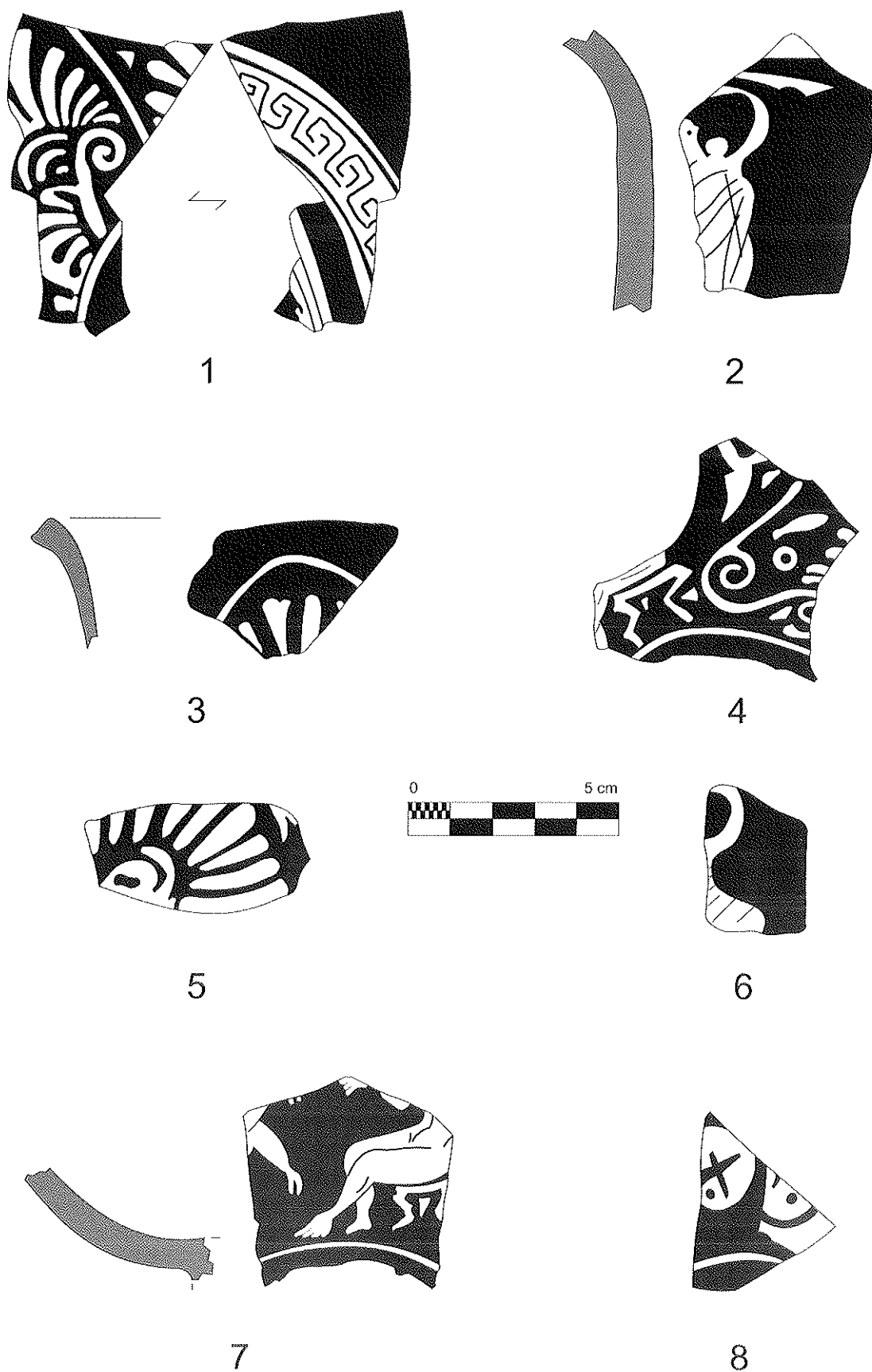
Làmina 81. Torre 1. Context ME-T/2. Ceràmica ibèrica: 1-2 i 4; tortera: 3. Torre 1. Context ME-T/3b. Ceràmica oxidada: 6; ceràmica a mà: 5 i 7-8.

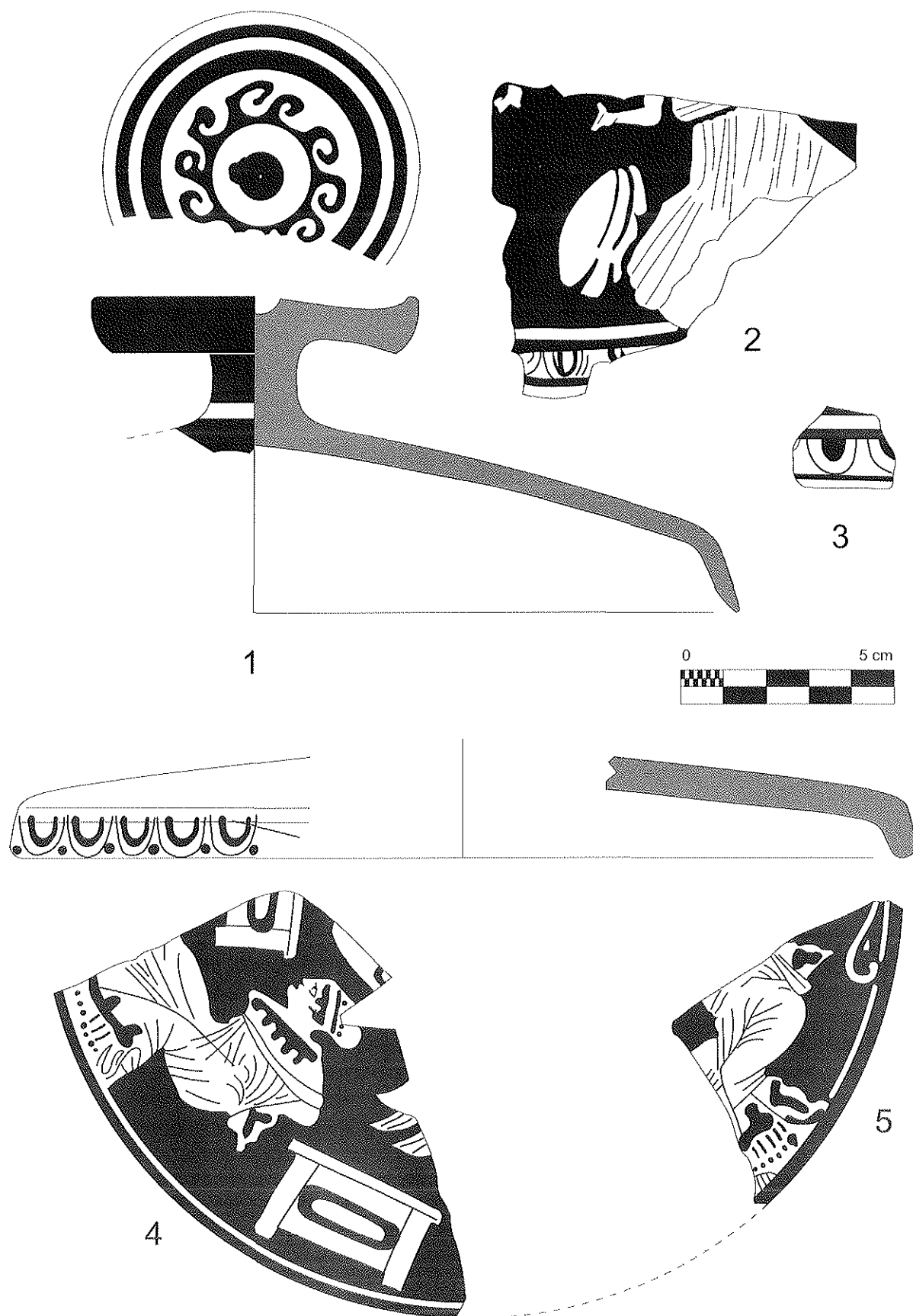
Làmina 82. Zona suburbana. Context ME-ZP. Ceràmica ibèrica pintada: 1-2; ceràmica ibèrica: 3 i 5; ceràmica grisa: 4.

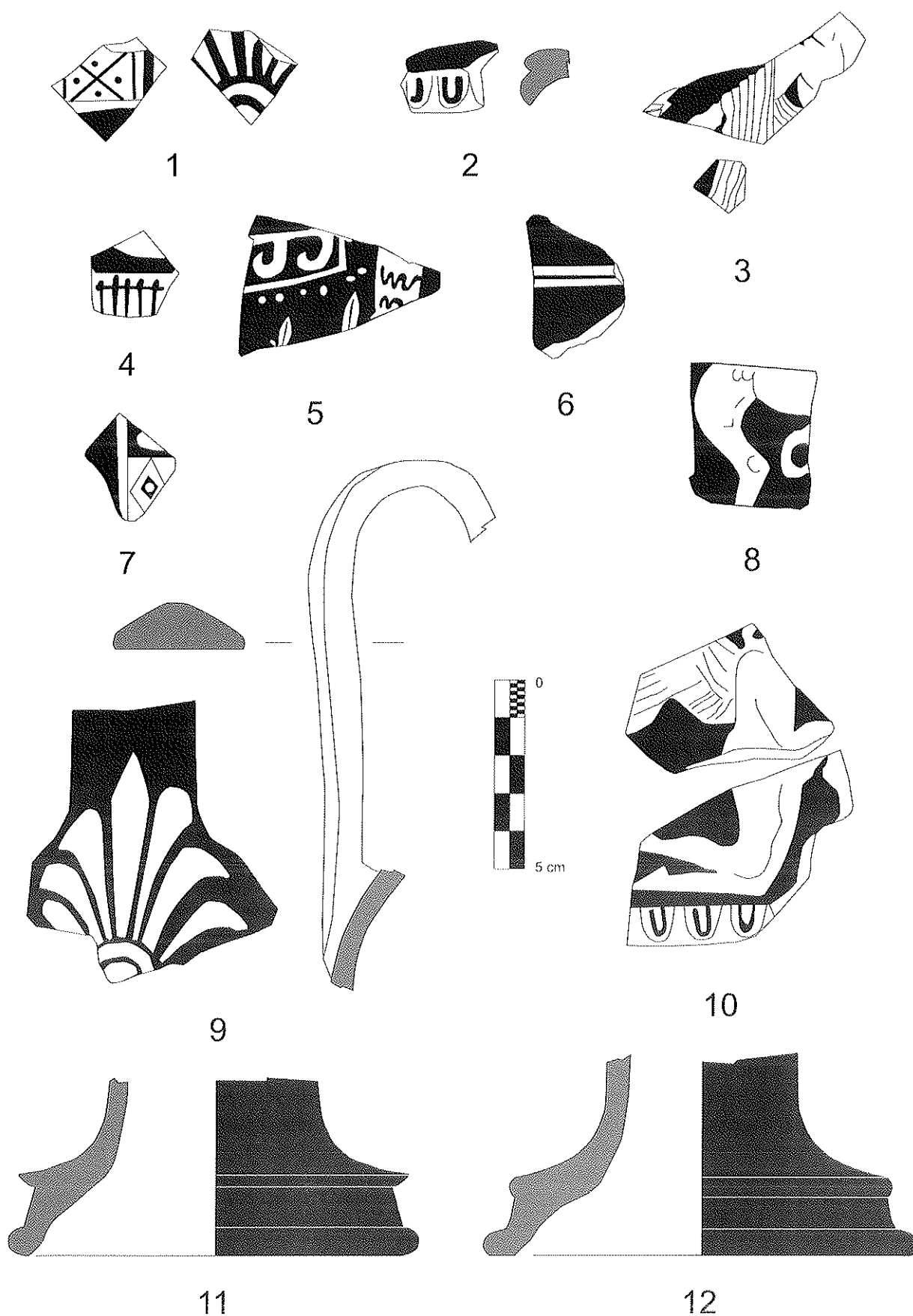
Làmina 83. Zona suburbana. Context ME-ZP. Ceràmica ibèrica pintada.

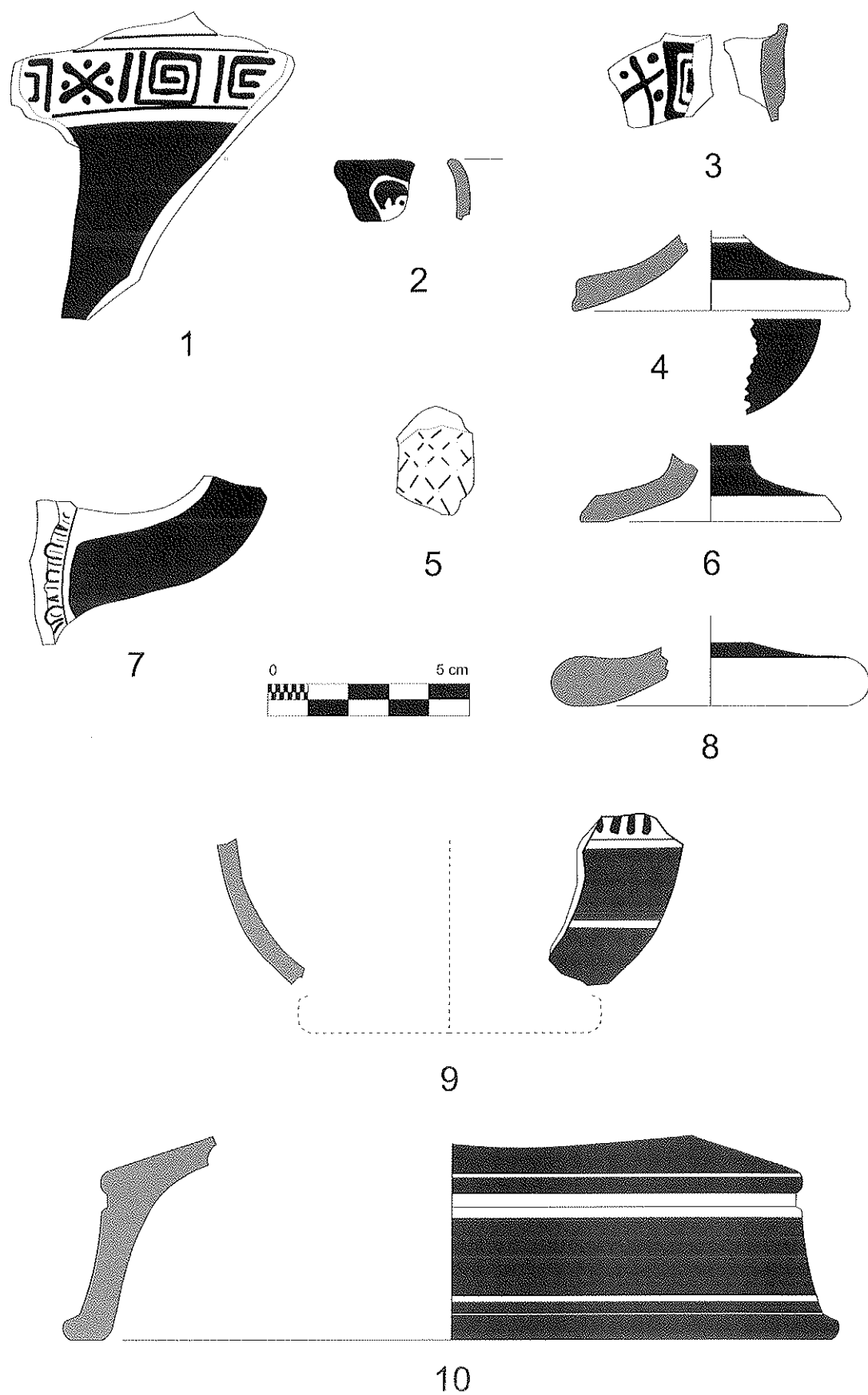
Làmina 84. Ceràmica àtica de figures roges. ES-B (estança 7/8): 1; ES-B (estança 4): 2, 4, 6 i 8; zona acrópoli: 3; carrer 1: 7; sense context: 5.

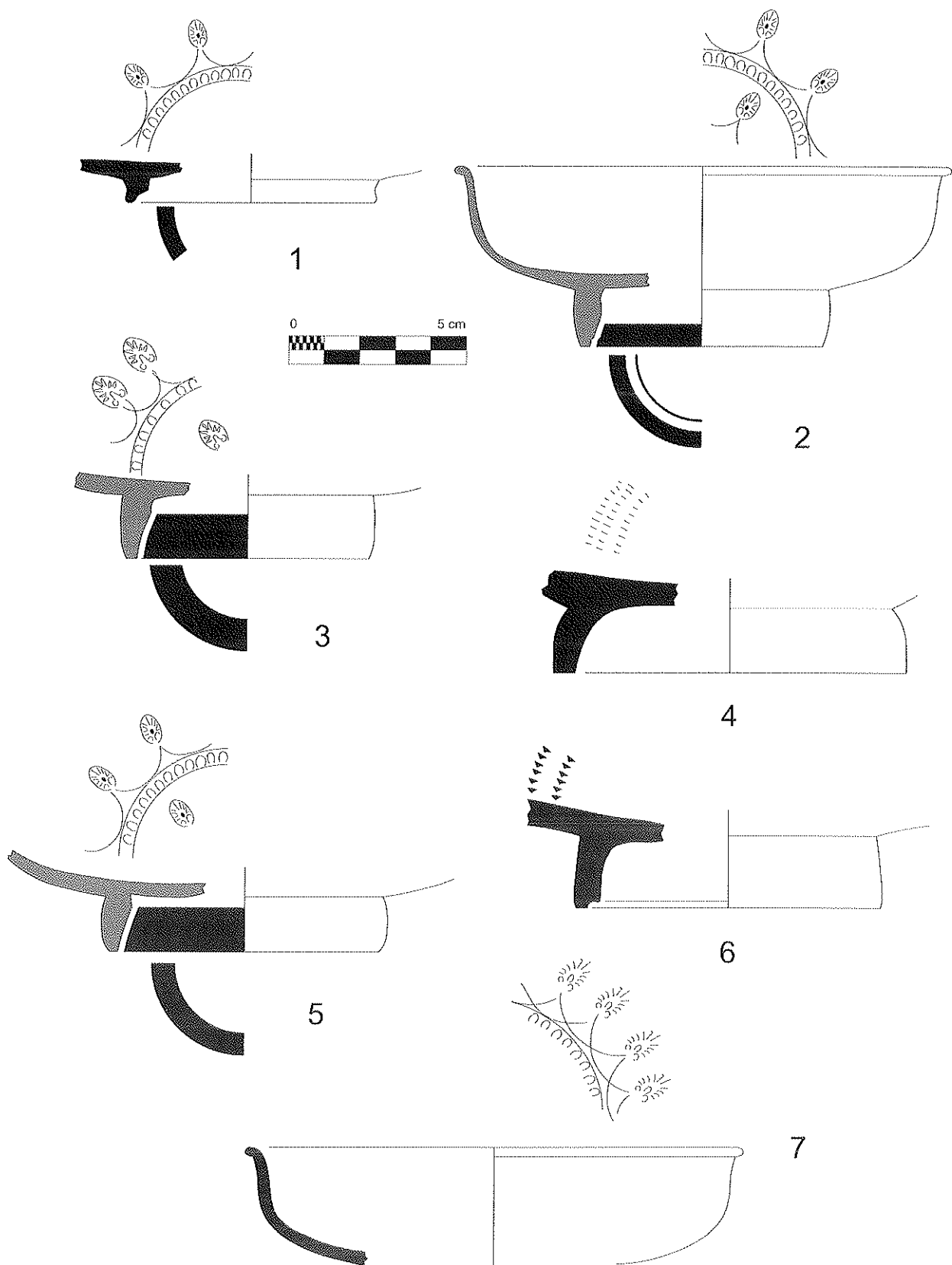
Làmina 85. Ceràmica àtica de figures roges. Zona acròpolis: 1-2; UH/M10 (estança 22): 4-5; sense context: 3.

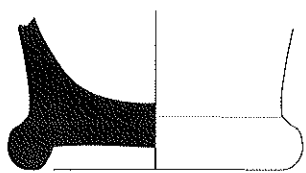
Làmina 86. Ceràmica àtica de figures roges. UH/M4 (estança 89); 2; ES-B (ME3/3/51); 6; carrer 7; 8 (89MEf) i 9; zona acròpolis (ME250/2); 10; sense context: 1, 3-5, 7 i 11-12.

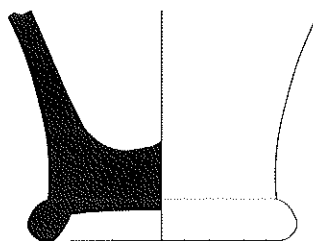
Làmina 87. Ceràmica àtica de figures roges. Carrer 8: 4 i 9 (MEc8/2); cala D: 5; sense context: 1-3, 6-8 i 10.

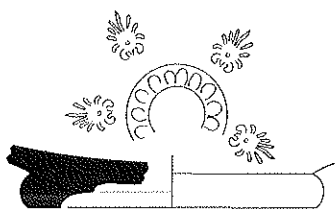
Làmina 88. Ceràmica àtica de vernís negre. Carrer 8: 2, 5 i 7; carrer 2: 3; carrer 3: 4; sense context: 1 i 6.

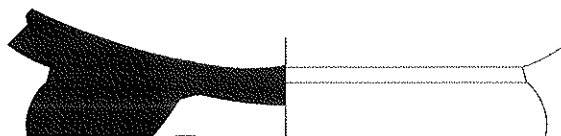
1

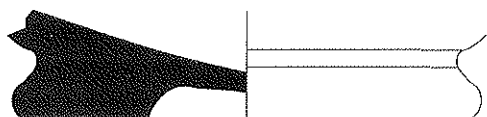
2

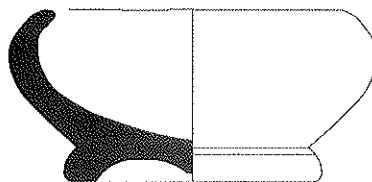
3

4

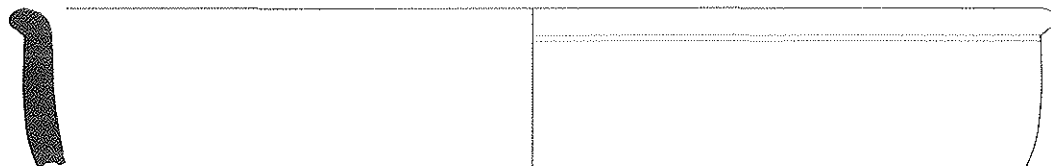
5

6

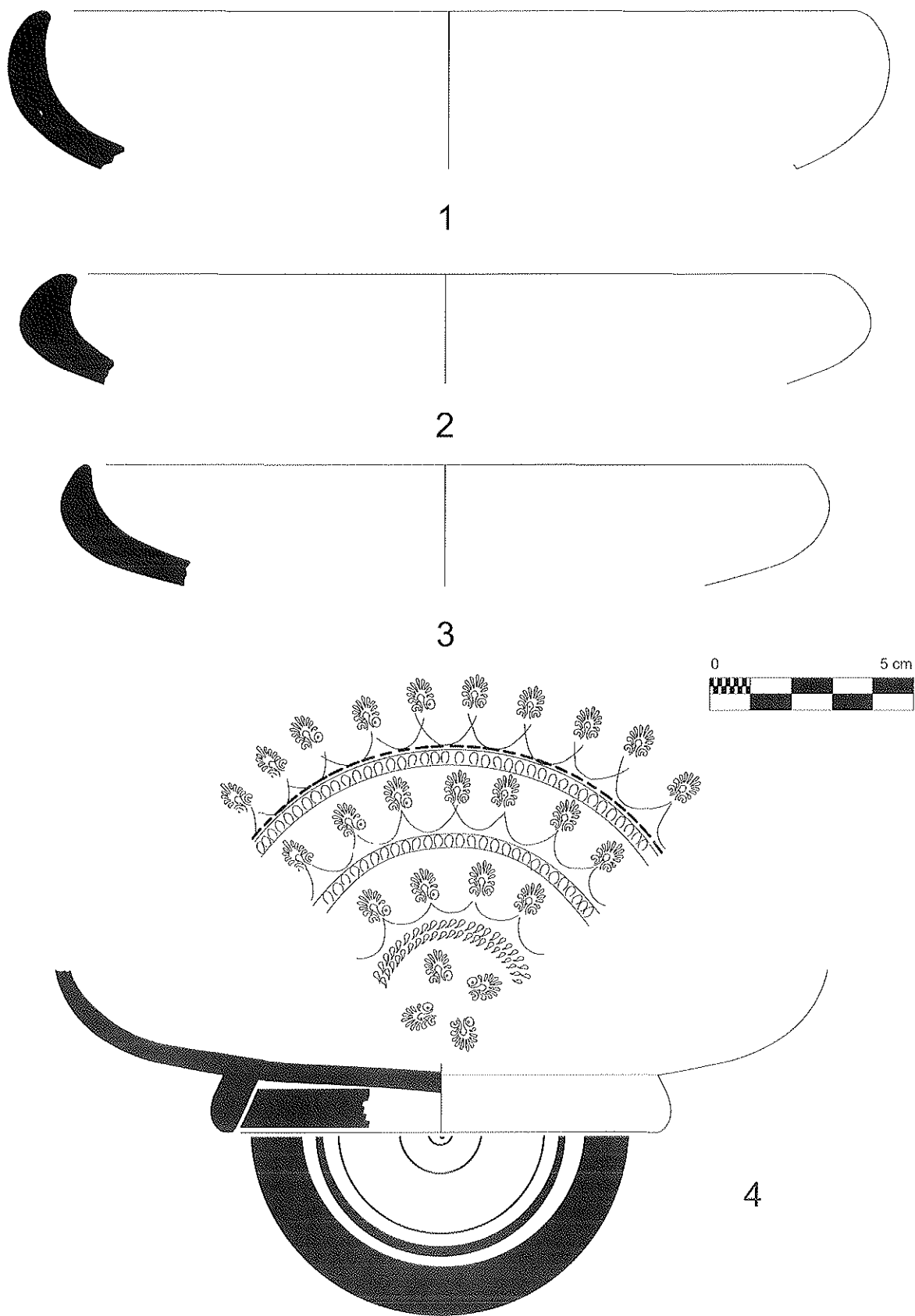

7

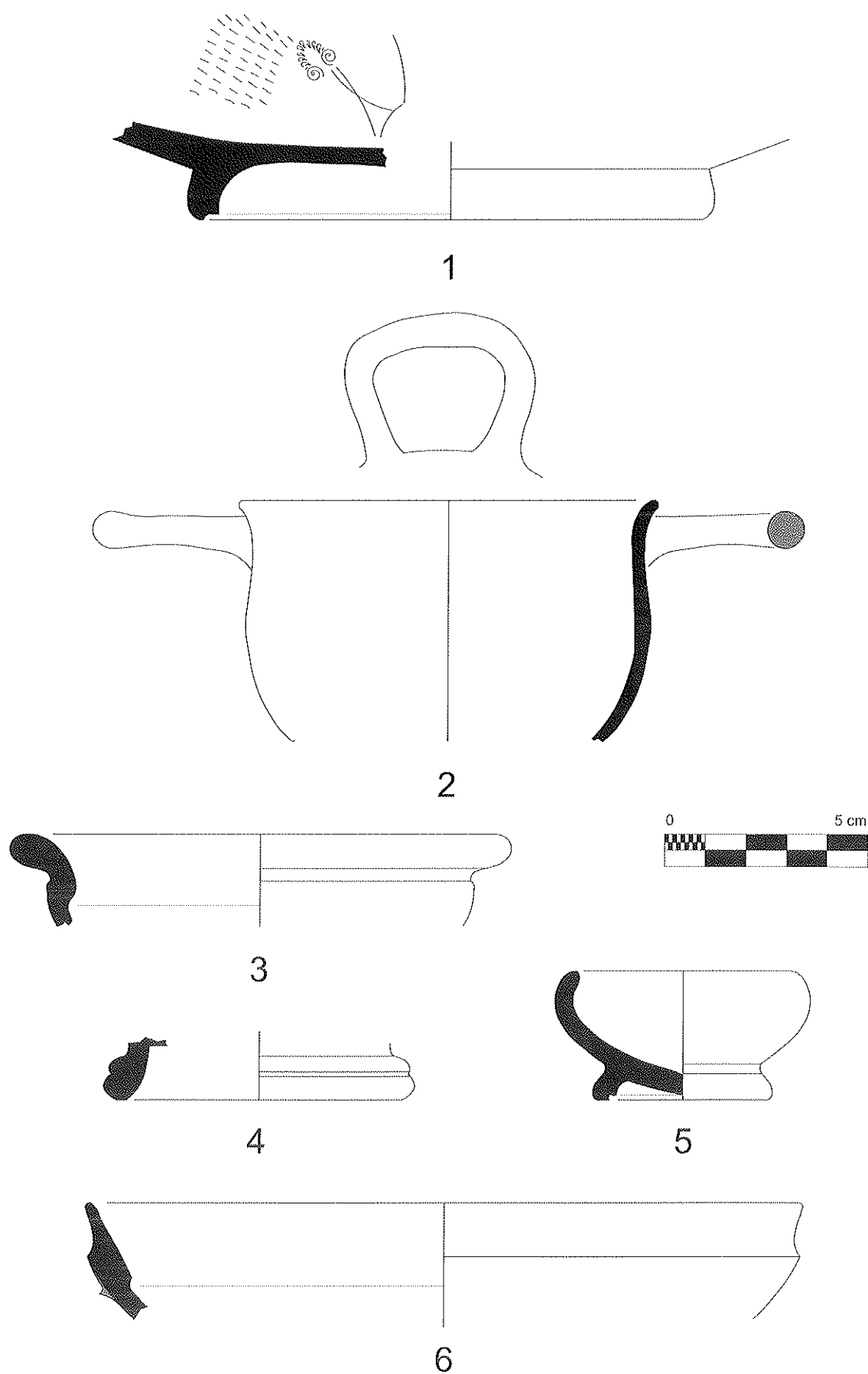

8

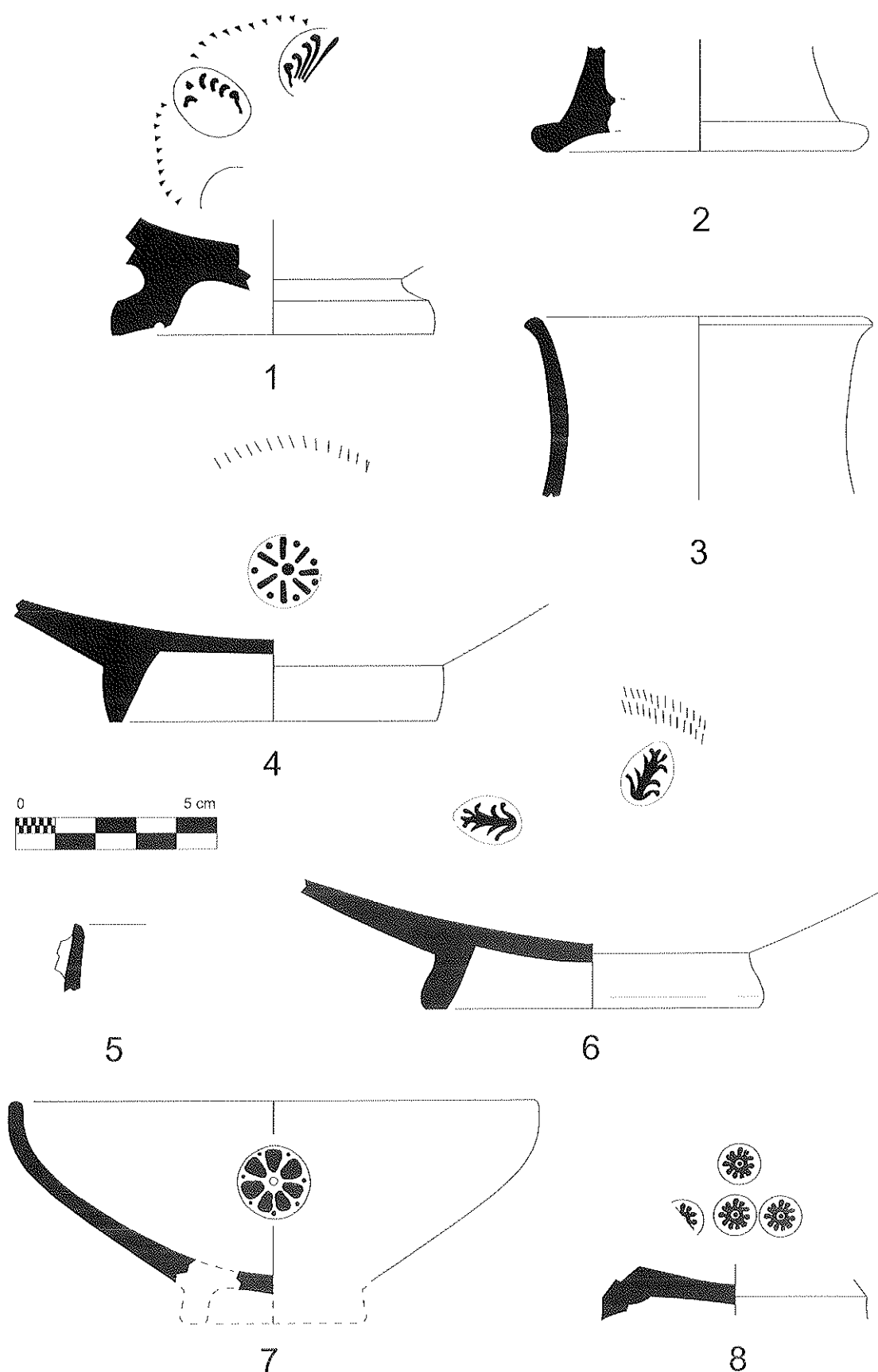
Làmina 89. Ceràmica àtica de vernís negre. UH/M11 (ME33/1): 2; carrer 5: 5; sense context: 1, 3-4 i 6-8.

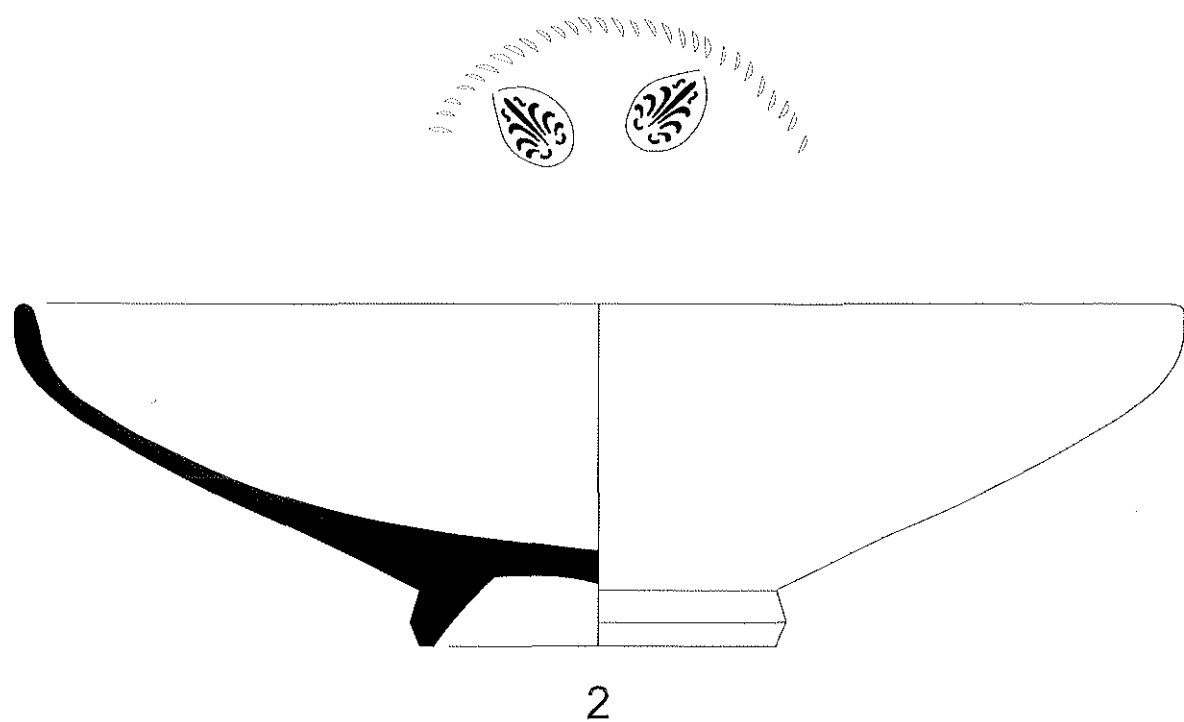
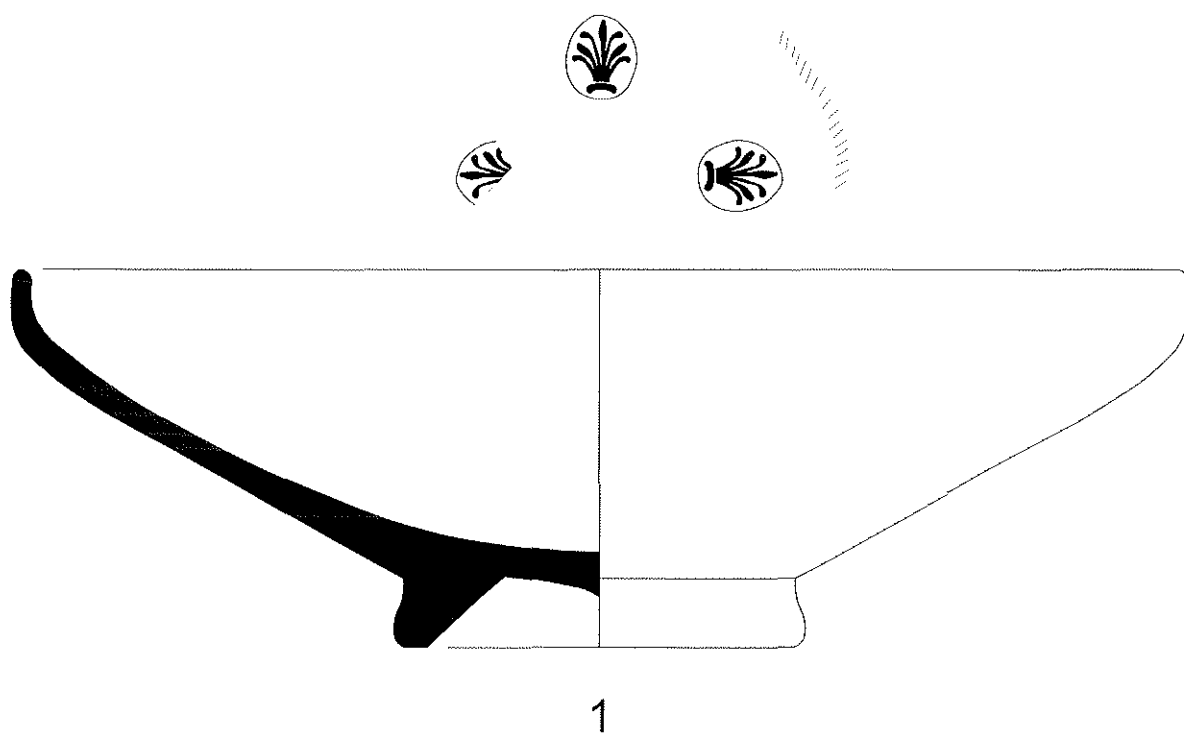
Làmina 90. Ceràmica àtica de vernís negre. Carrer 3: 4; sense context: 1-3.

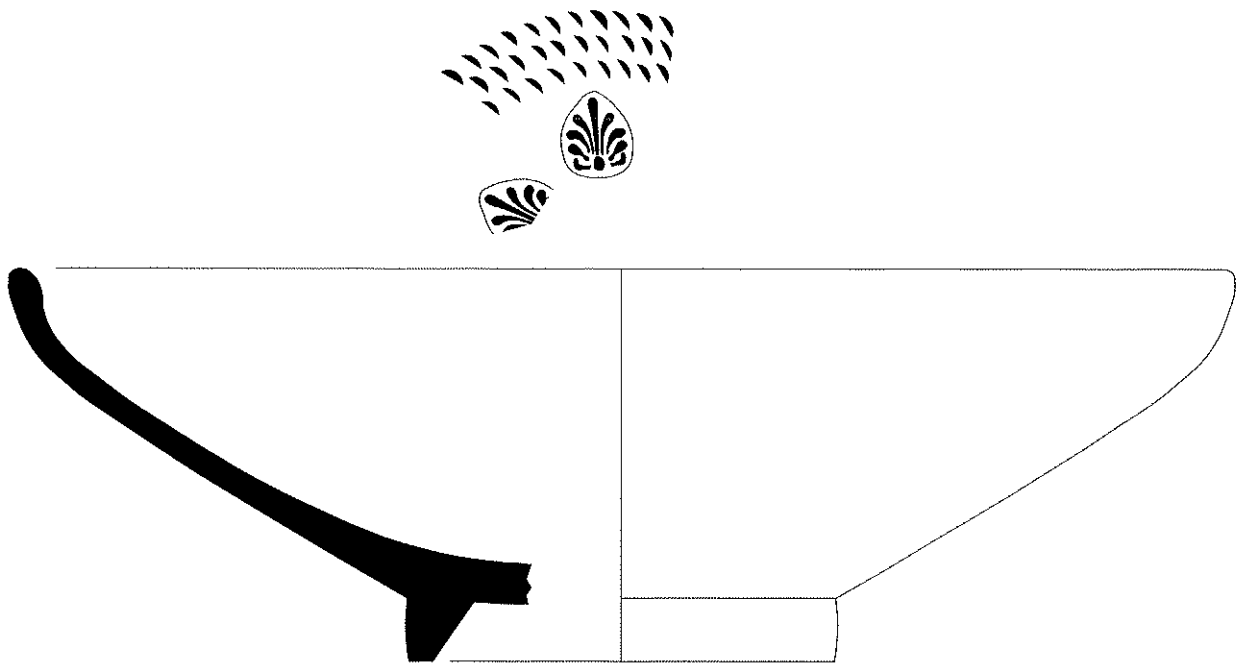
Lâmina 91. Cerâmica ática de vernís negre. Carrer 4 (MEc4/1): 1; cala D: 2; ES-B (ME3/3): 6; sense context: 3-5.

Làmina 92. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Sense context: 1 (CA), 2-3 (Cercle B), 4 (TPR), 5 (CA), 7 (CA), 8 (Petites Estampilles).

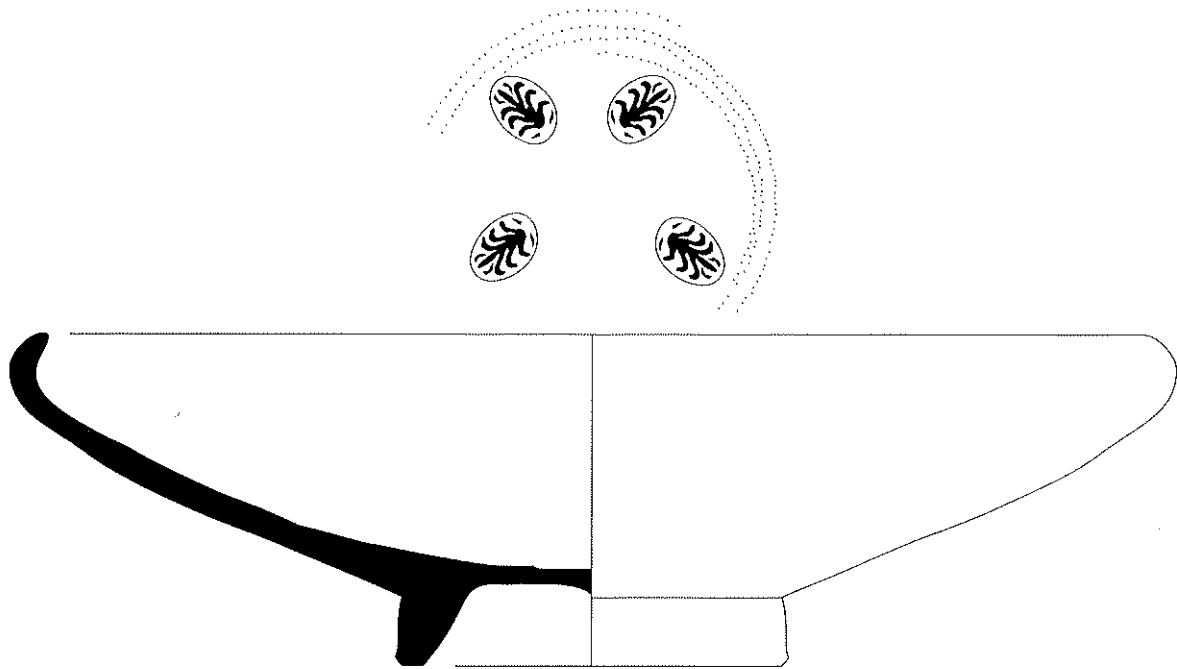
Làmina 93. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-B (estança 7/8): 1-2 (CA).

1

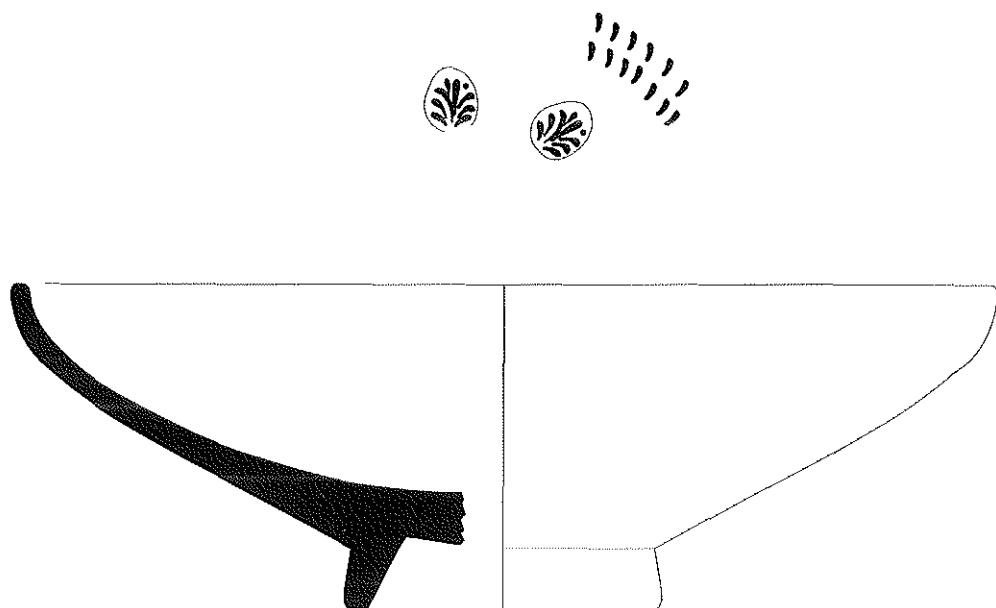

26

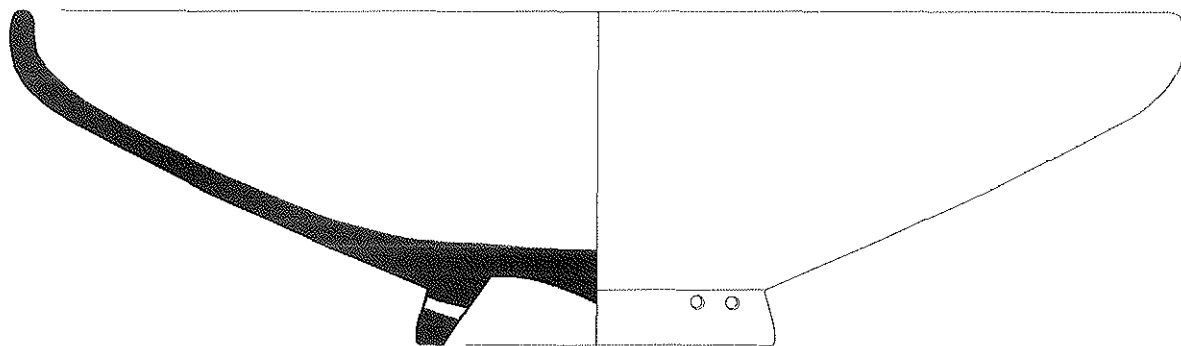
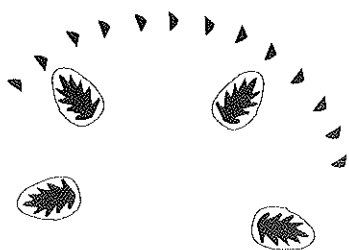

2

Làmina 94. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-B: 1 (CA) (estança 3/6) i 2 (estança 7/8) (CA).

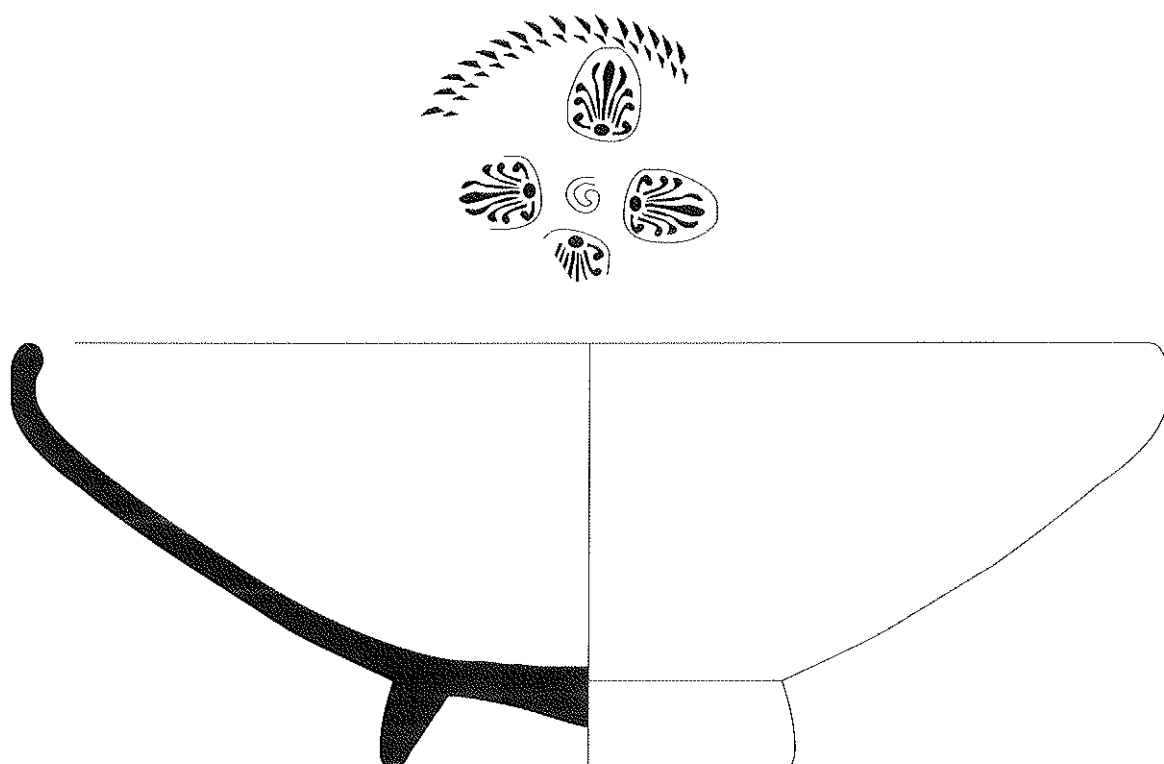

1

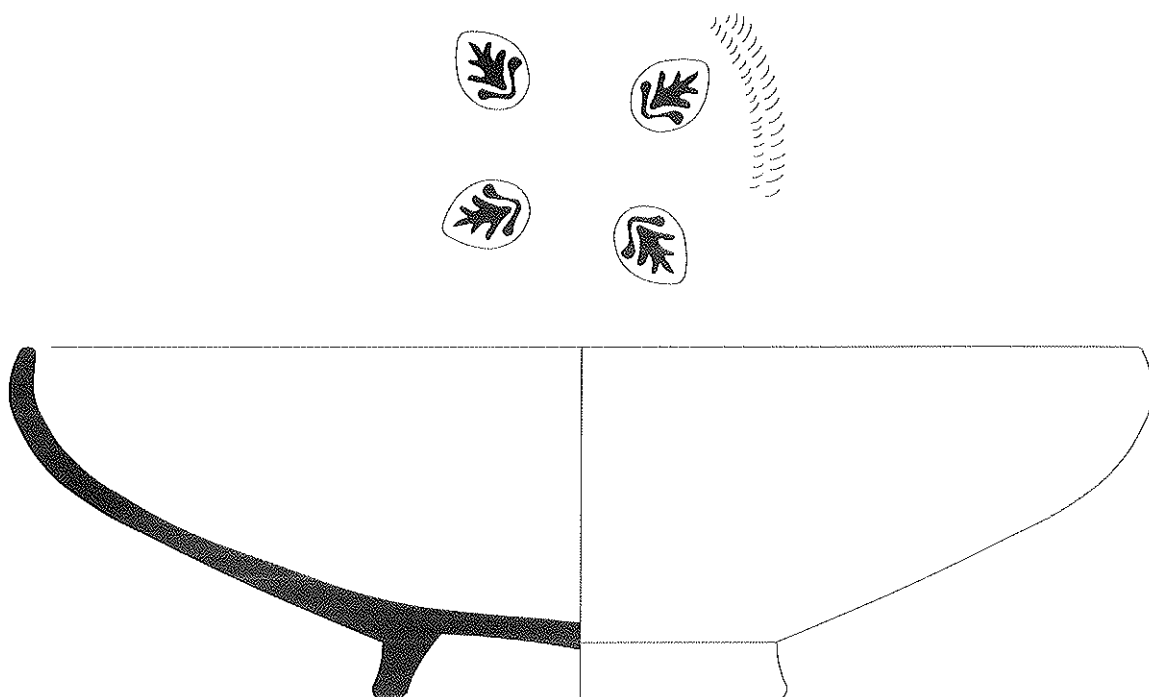

2

Lâmina 95. Cerâmica hel·lenística de vernís negre. ES-B (estança 3/6); 1-2 (CA).

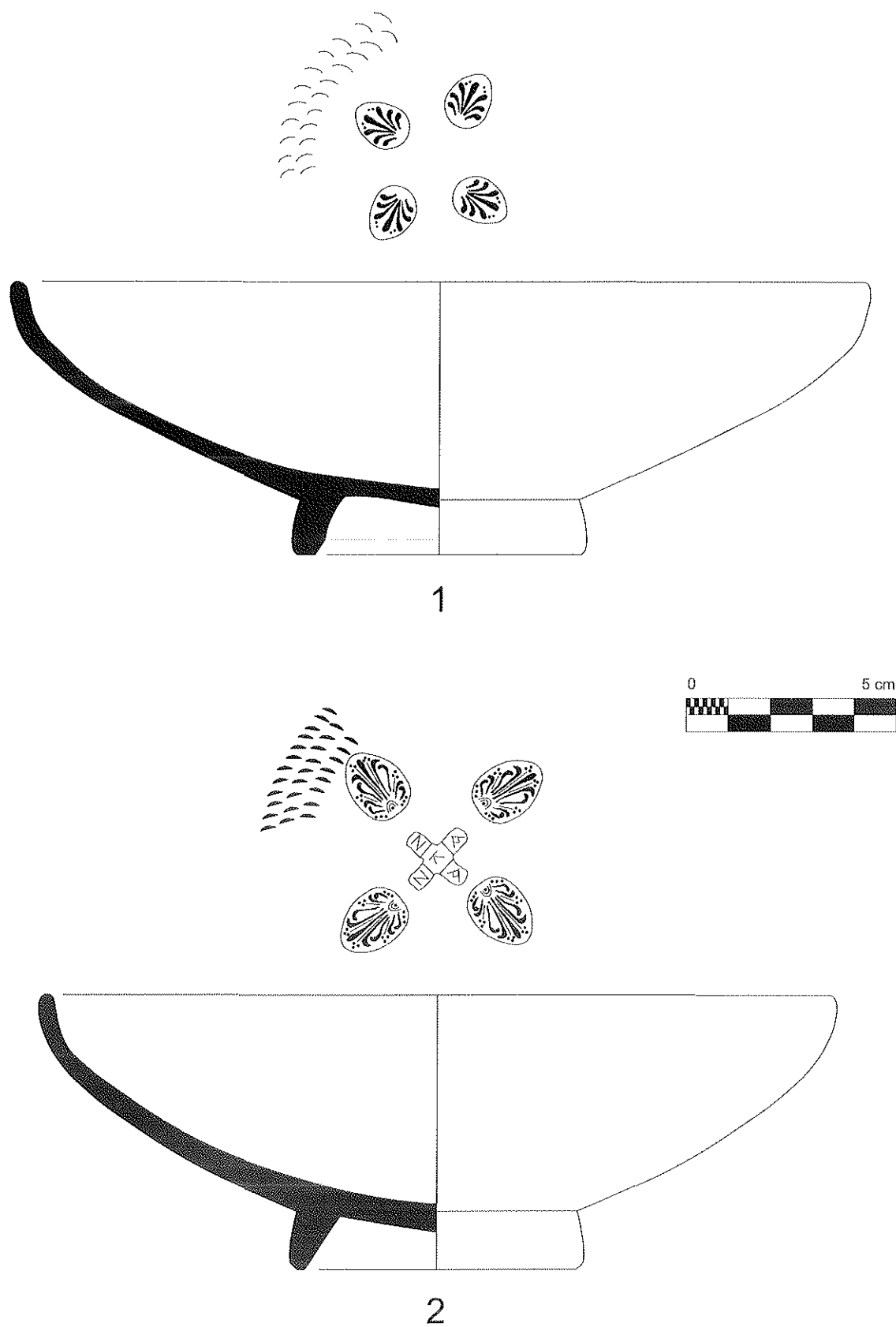

1

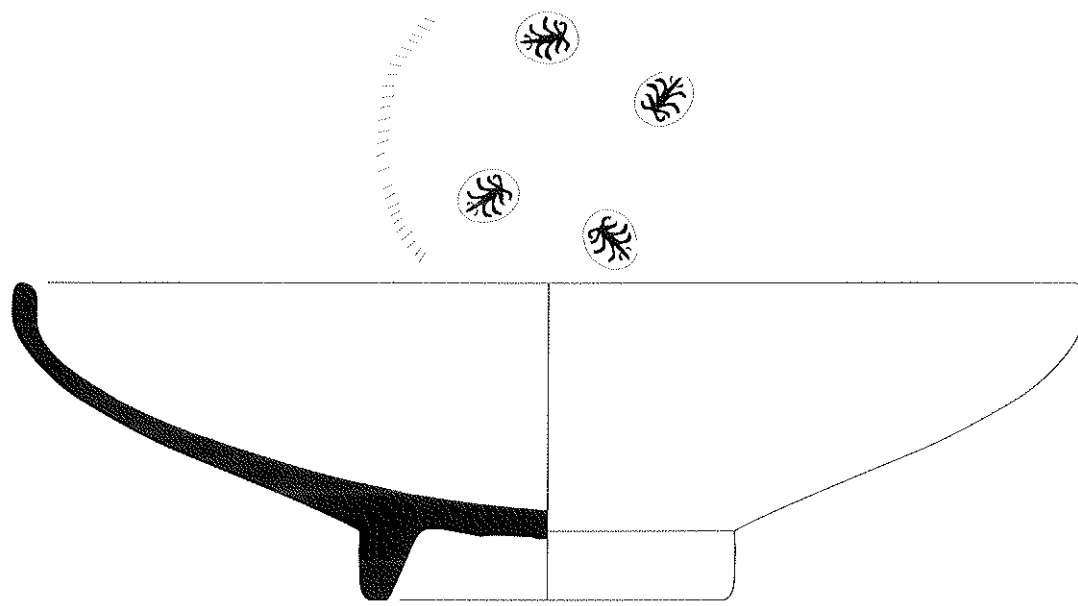

2

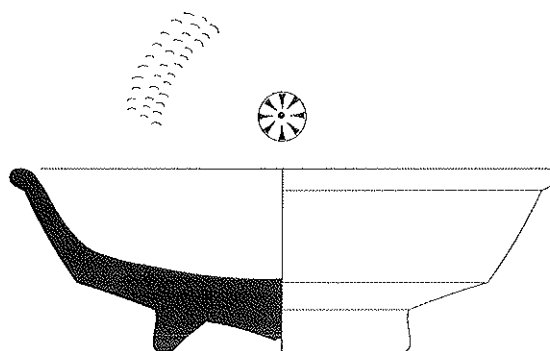
Làmina 96. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-B (estança 3/6): 1-2 (CA).

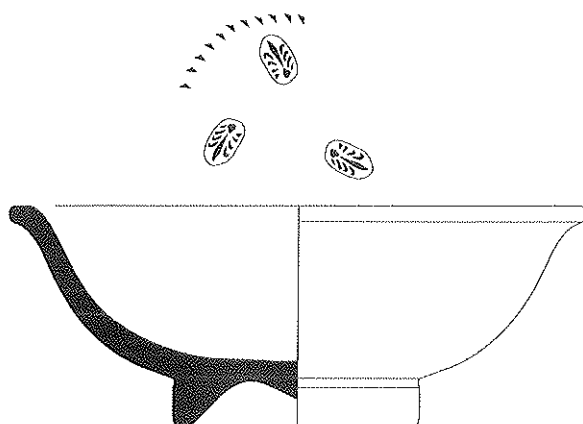
Lâmina 97. Cerâmica hel·lenística de vernís negre. ES-B (estança 3/6): 1 (CA) i 2 (Nicies-ló).

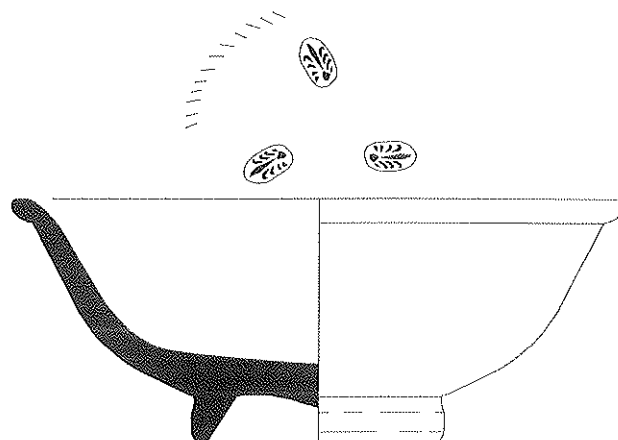
1

2

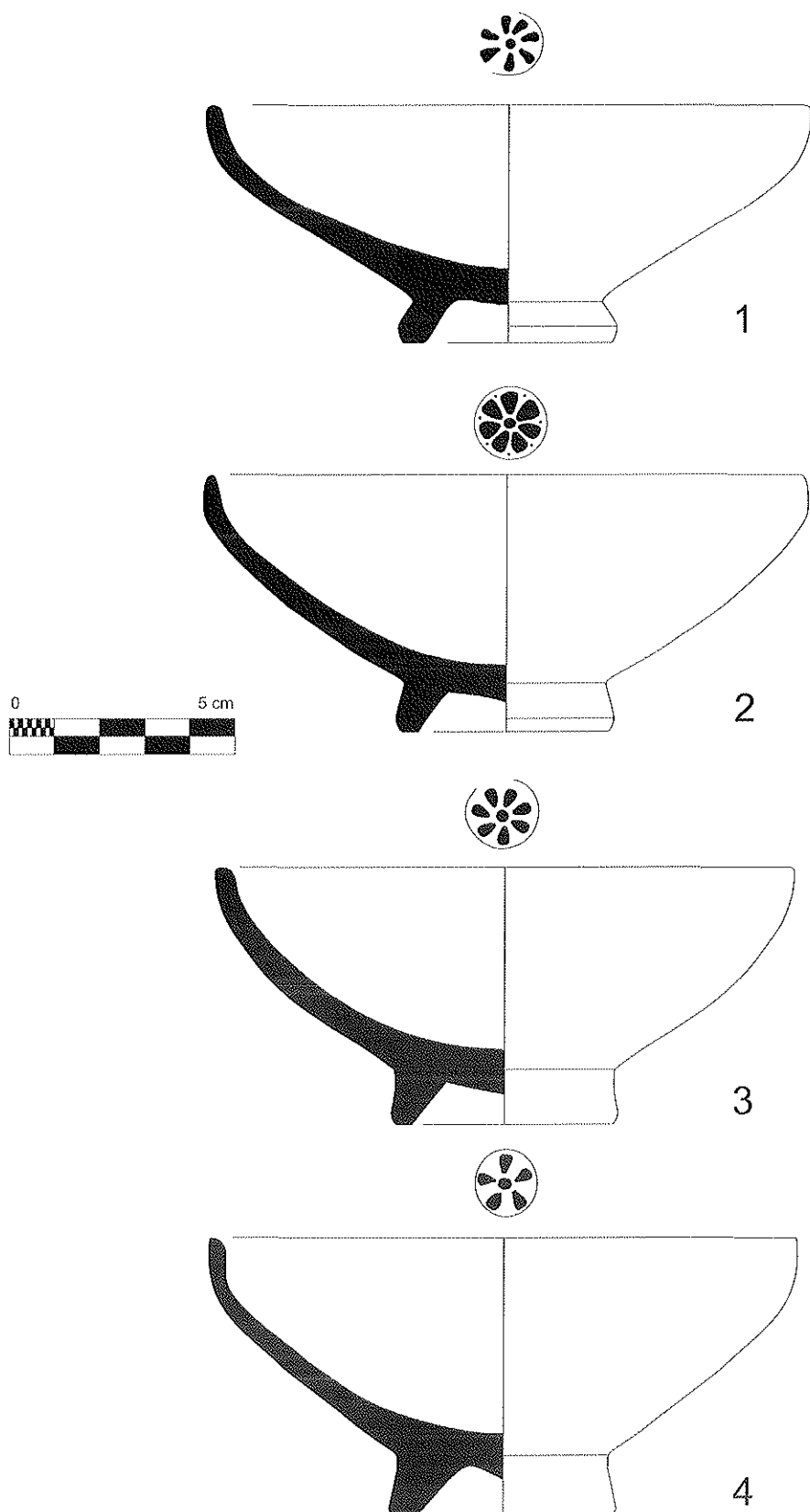

3

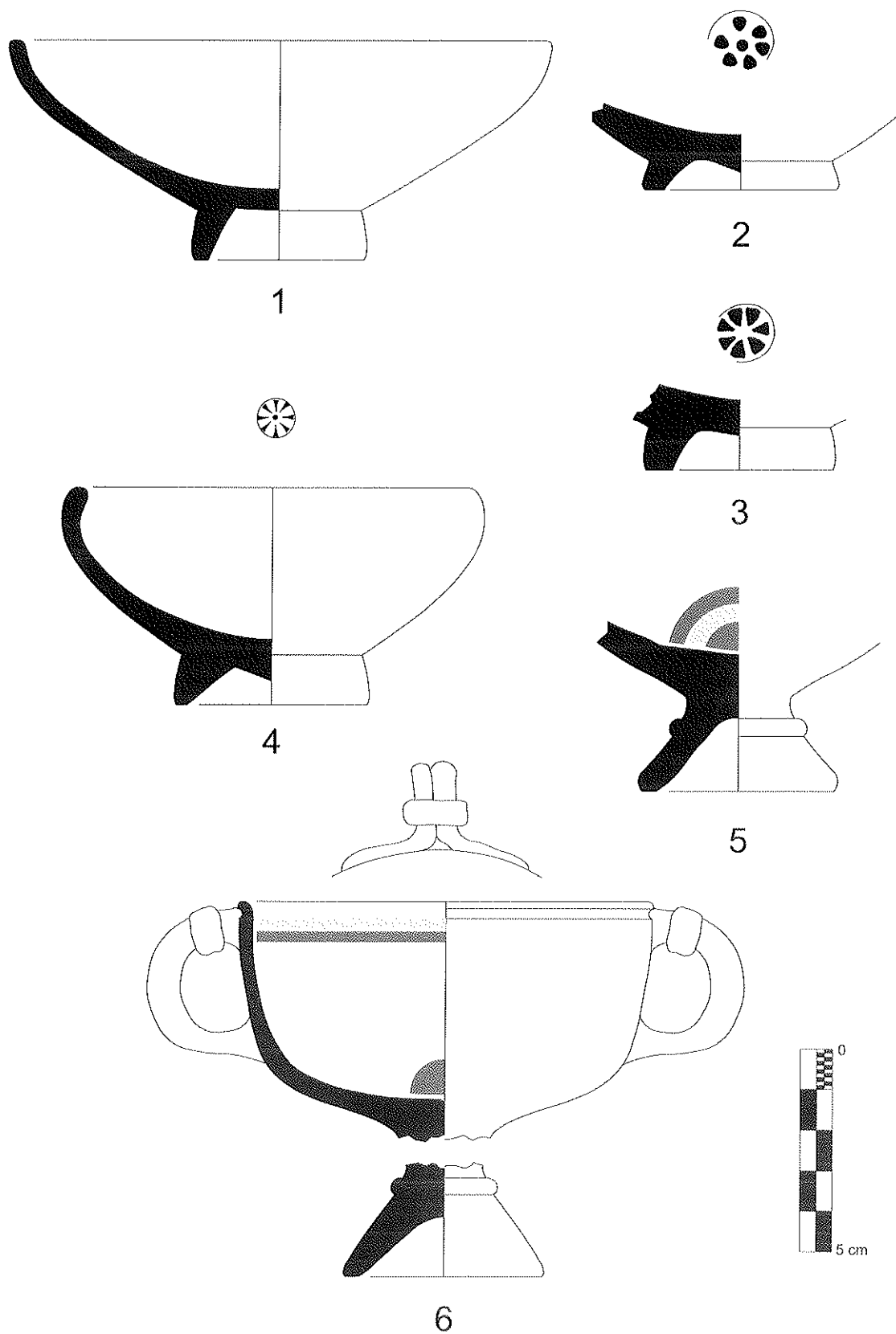

4

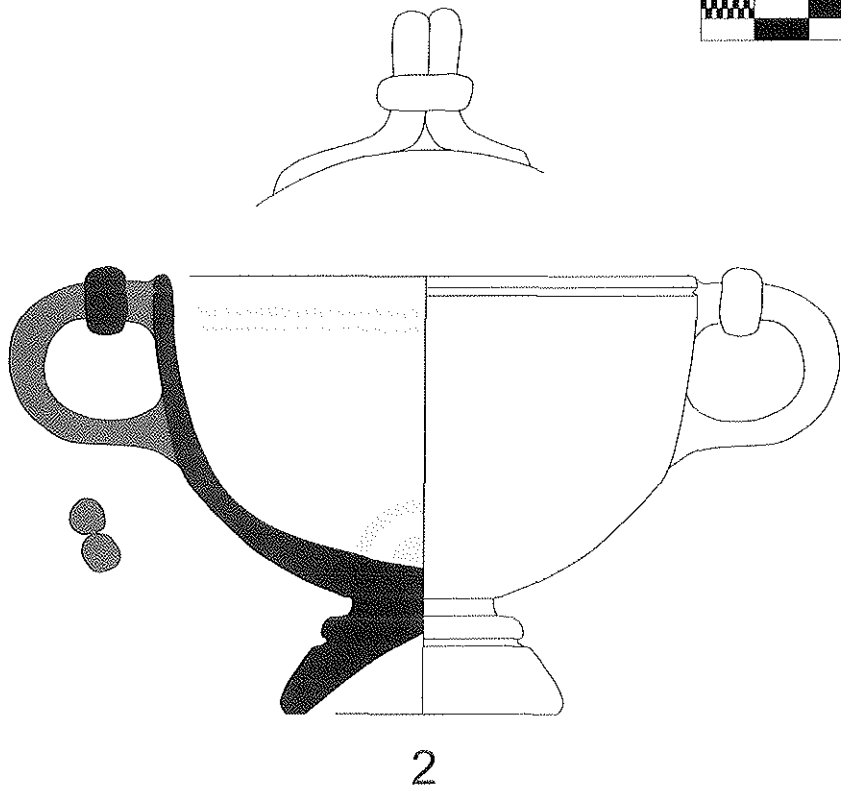
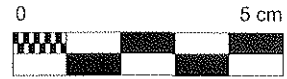
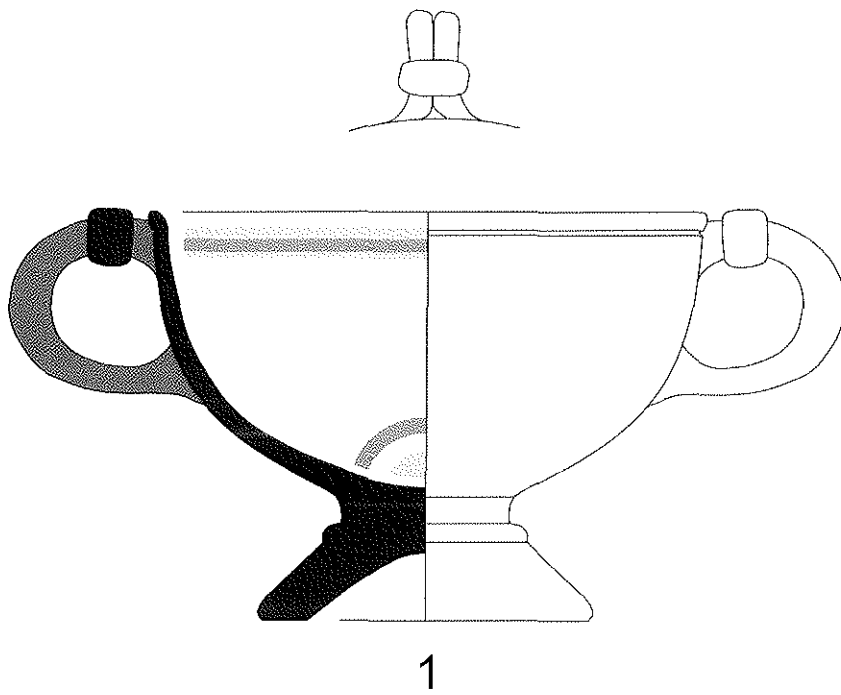
Làmina 98. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-B (estança 7/8): 1 (CA), 2 (3+1) i 3-4 (CA).

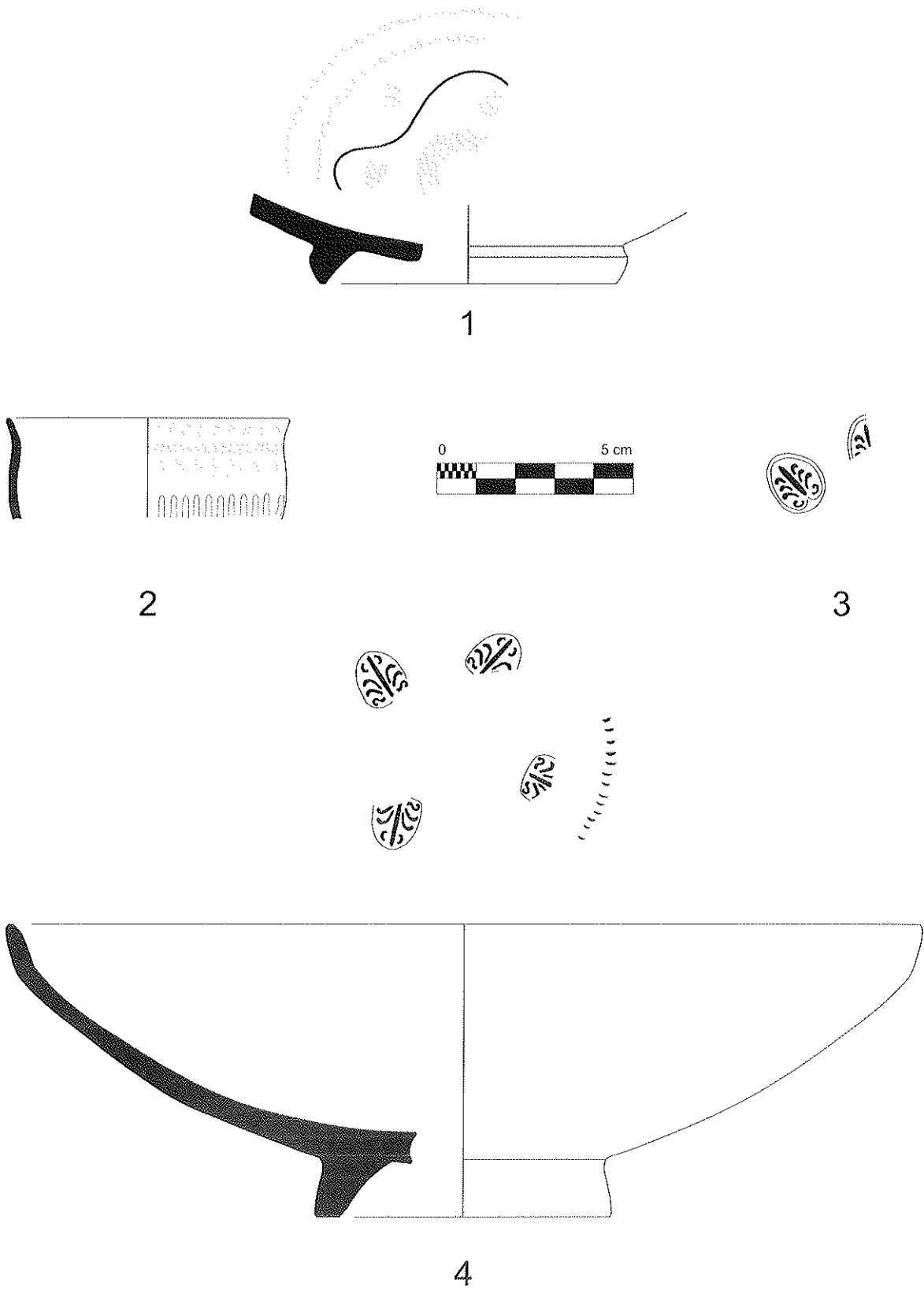
Làmina 99. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-B: 1 (PO) (estança 7/8) i 2-4 (CA) (estança 3/6).

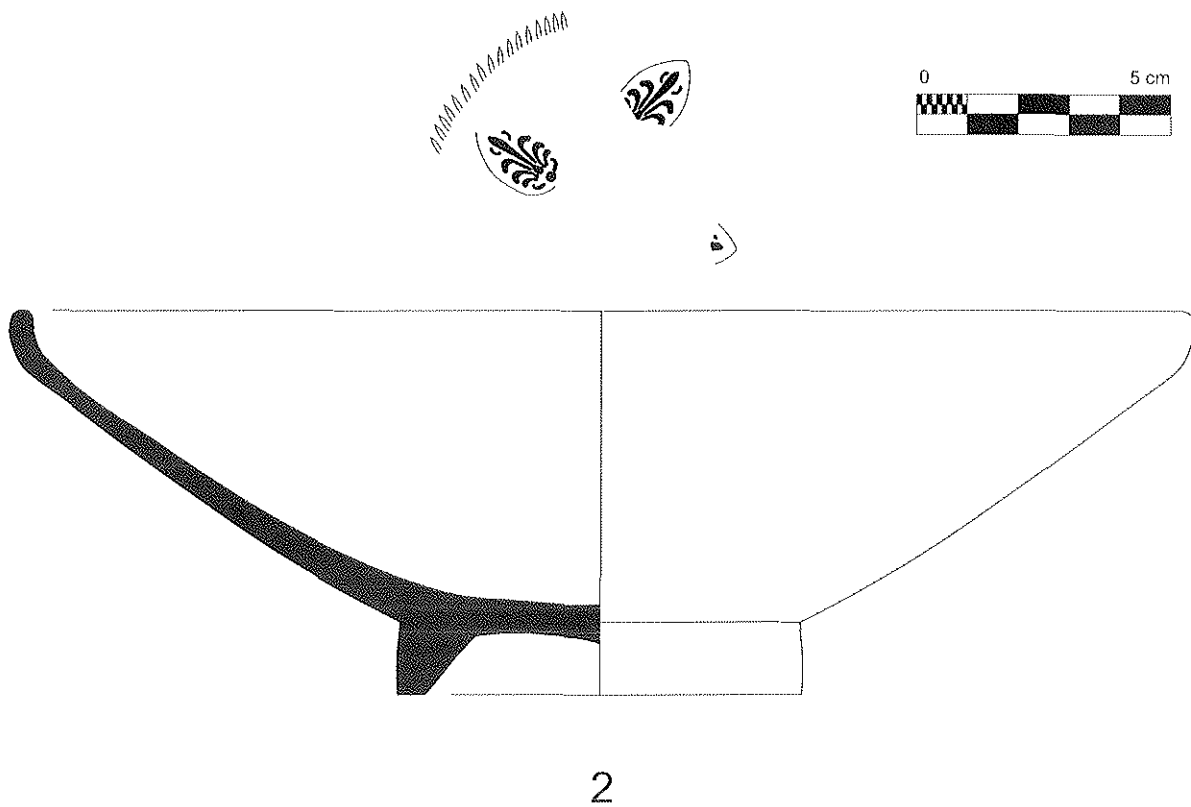
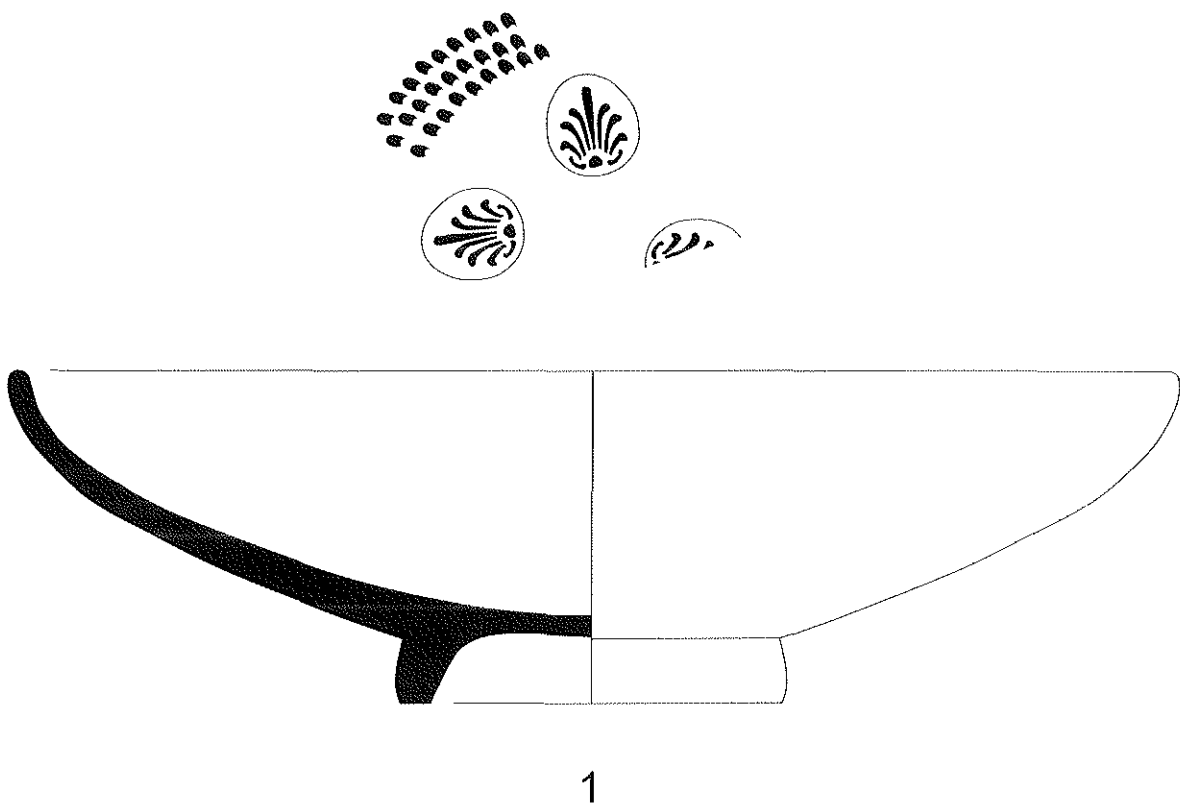
Làmina 100. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-B (estança 3/6): 1-3 (CA), 4 (3+1) i 5-6 (CA).

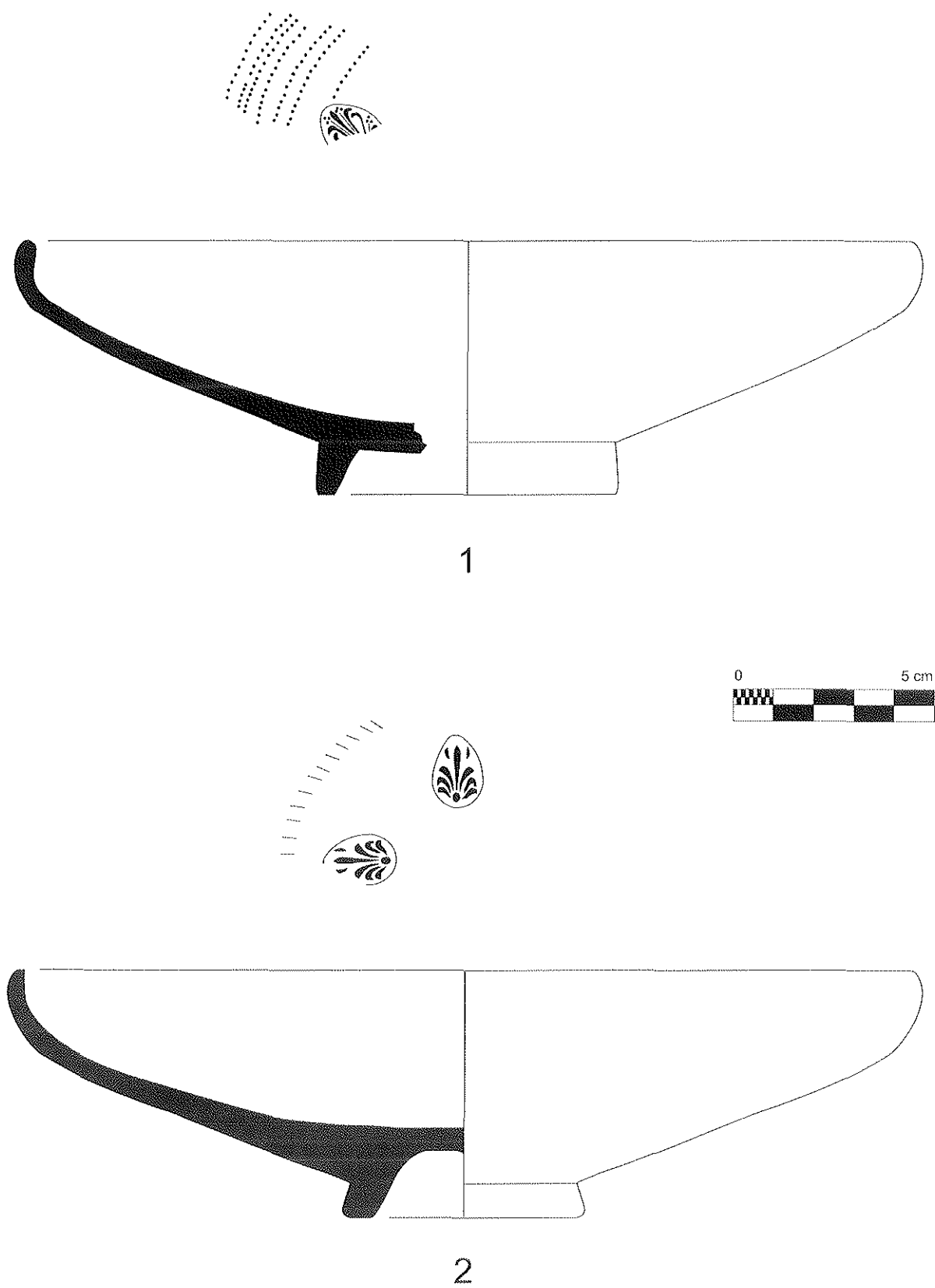
Lâmina 101. Cerâmica hel·lenística de vernís negre. ES-B (estança 7/8): 1-2 (CA).

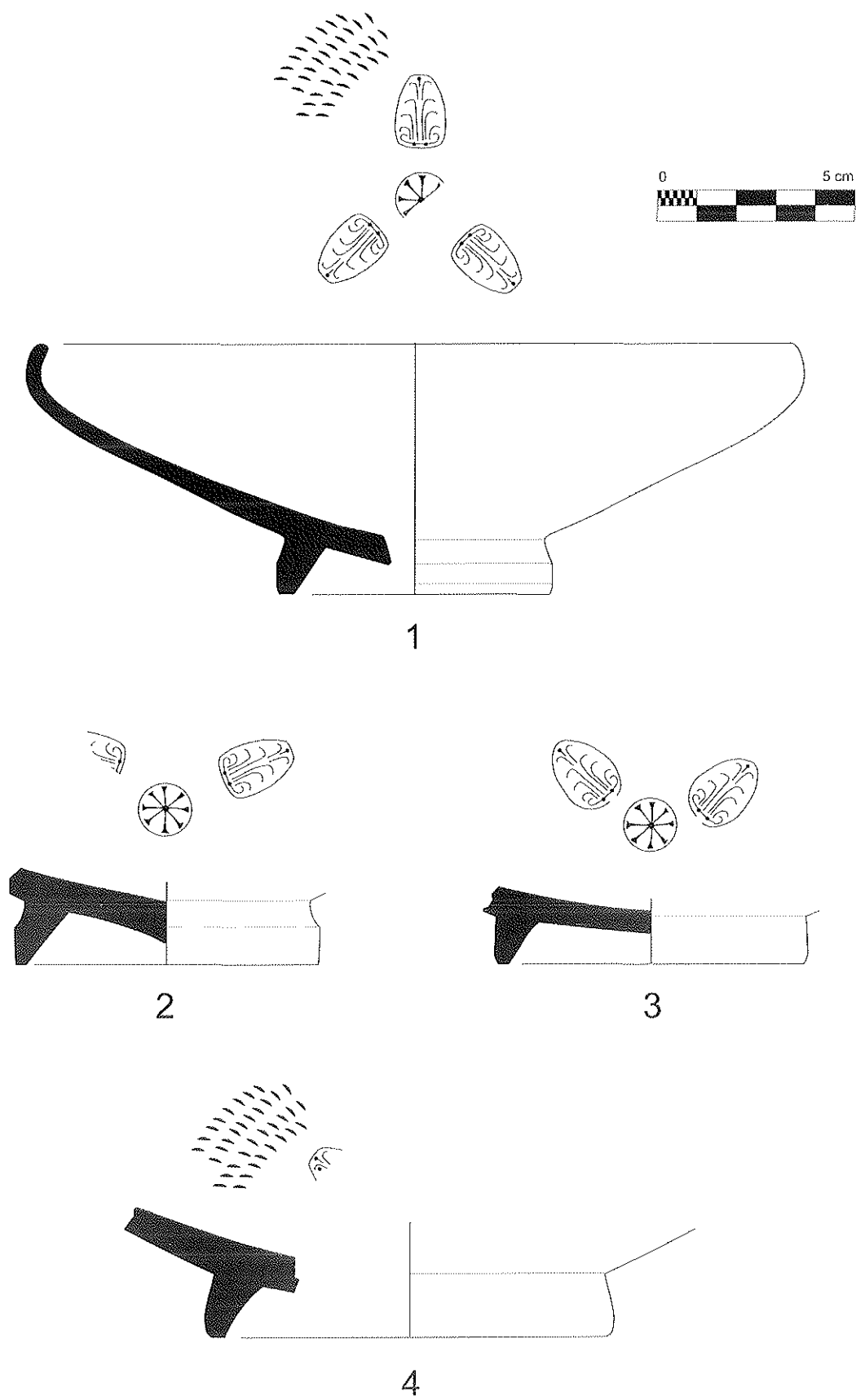
Làmina 102. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. UH/M10 (estança 22): 1 (PO) i 3 (TPR); sense context: 2 (ceràmica de l'estil de Gnàtia) i 4 (CA).

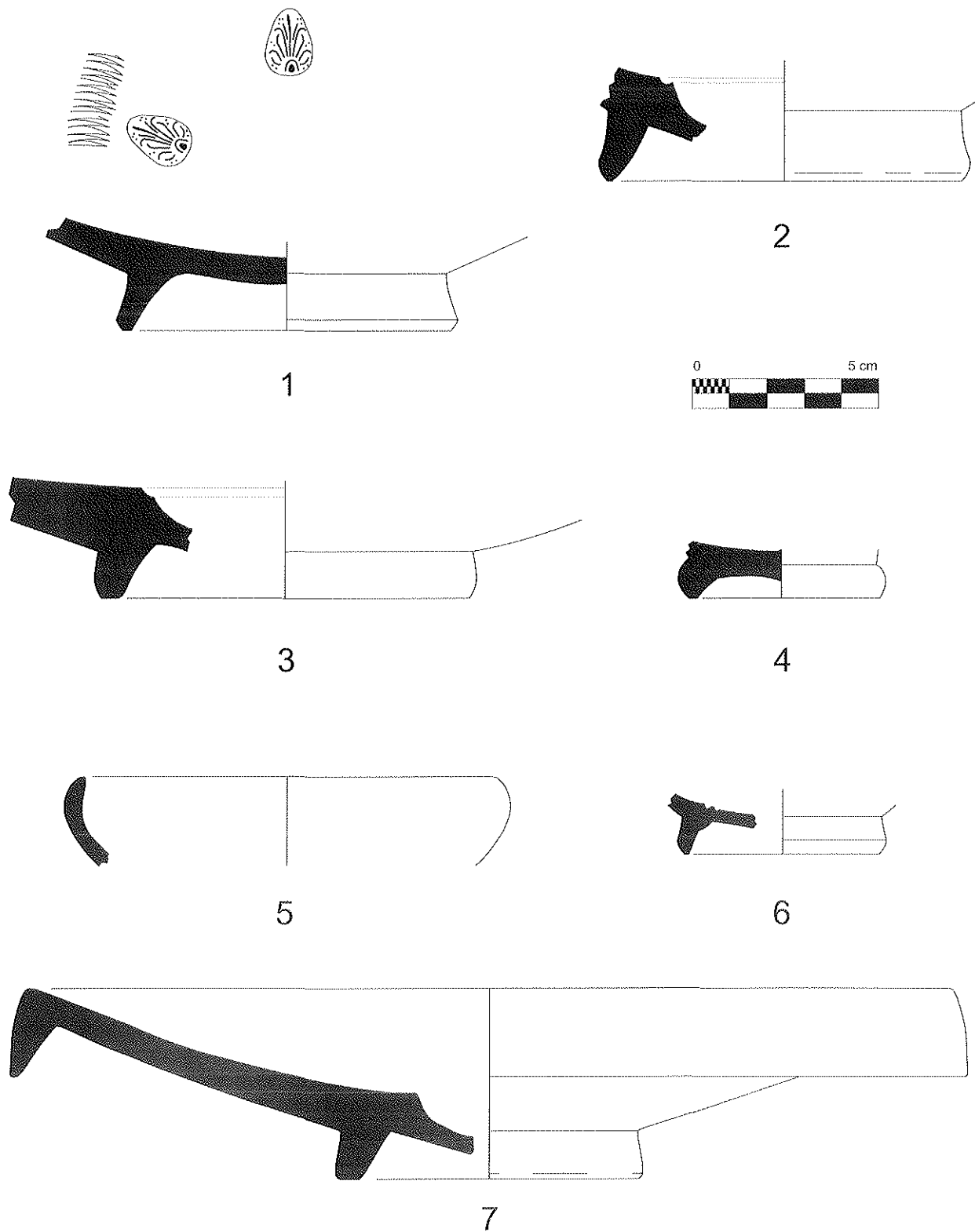
Lâmina 103. Cerâmica hel·lenística de vernis negro. ES-C (estança 19): 1 (CA); sense context: 2 (PO).

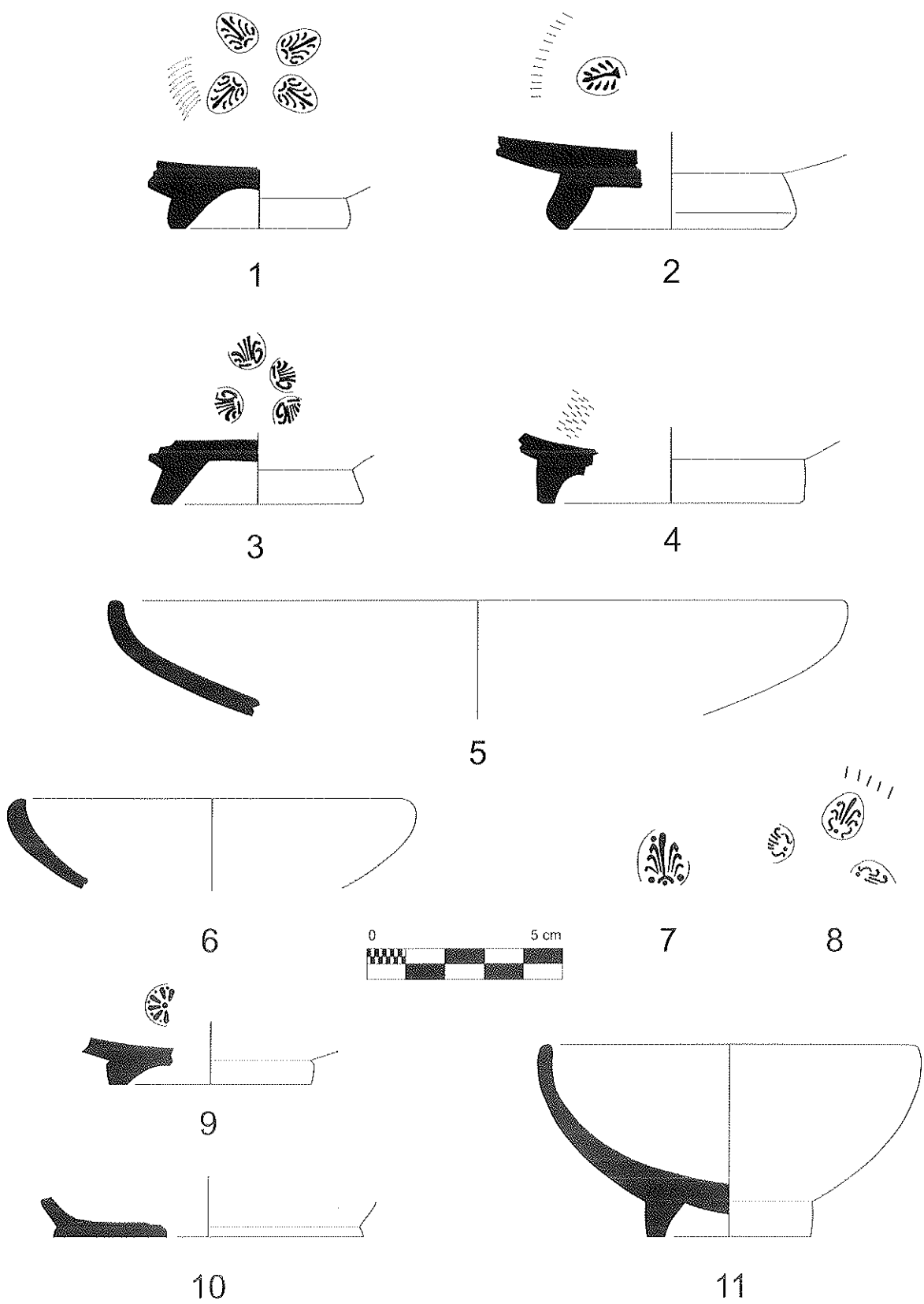
Làmina 104. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-C (estança 19): 1 (Nicies-Ió); ES-B (estança 3/6): 2 (CA).

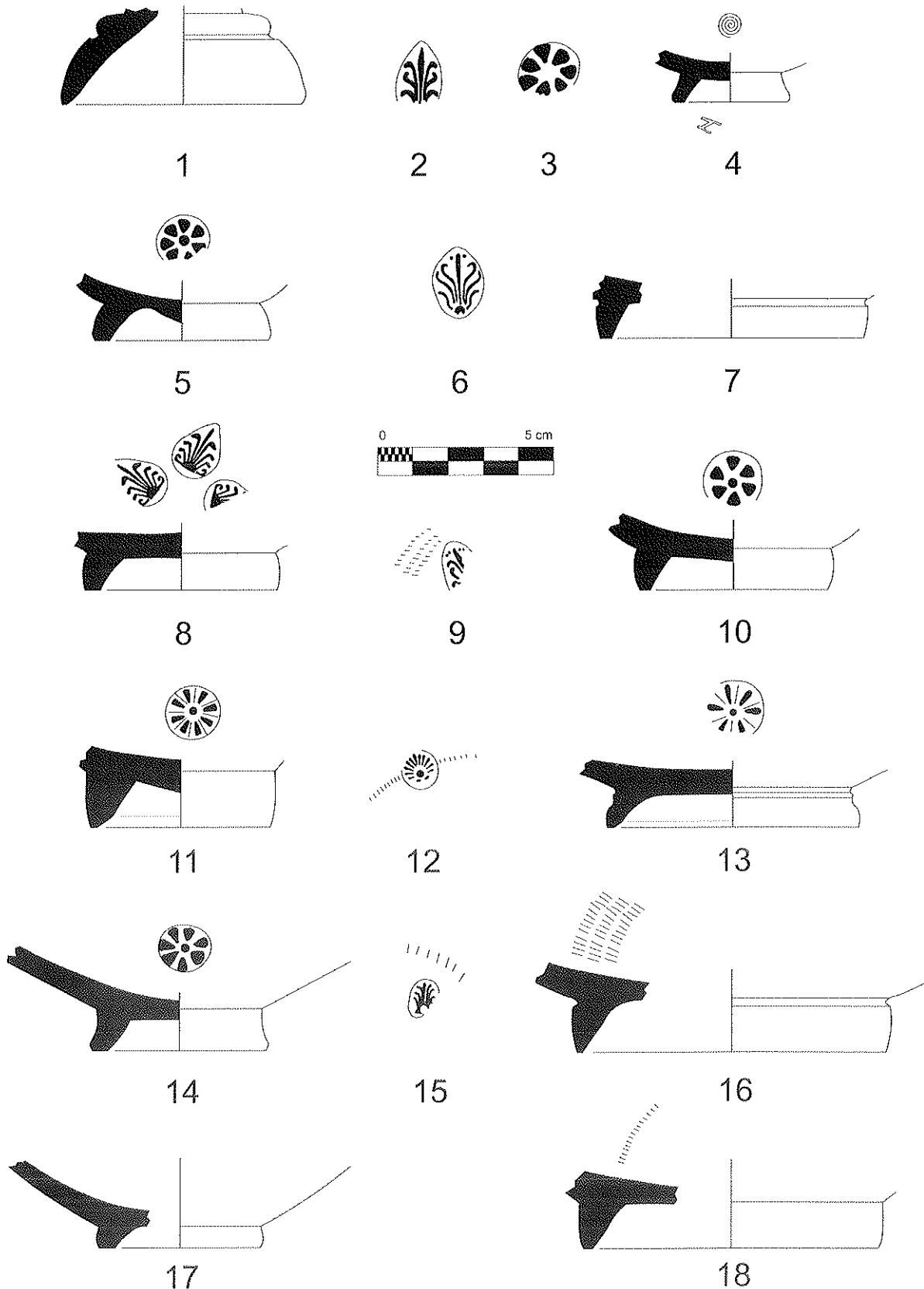
Làmina 105. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-C (estança 20): 1 (3+1) i 4 (3+1); ES-B (estança 3/6): 2 (3+1); sense context: 3 (3+1).

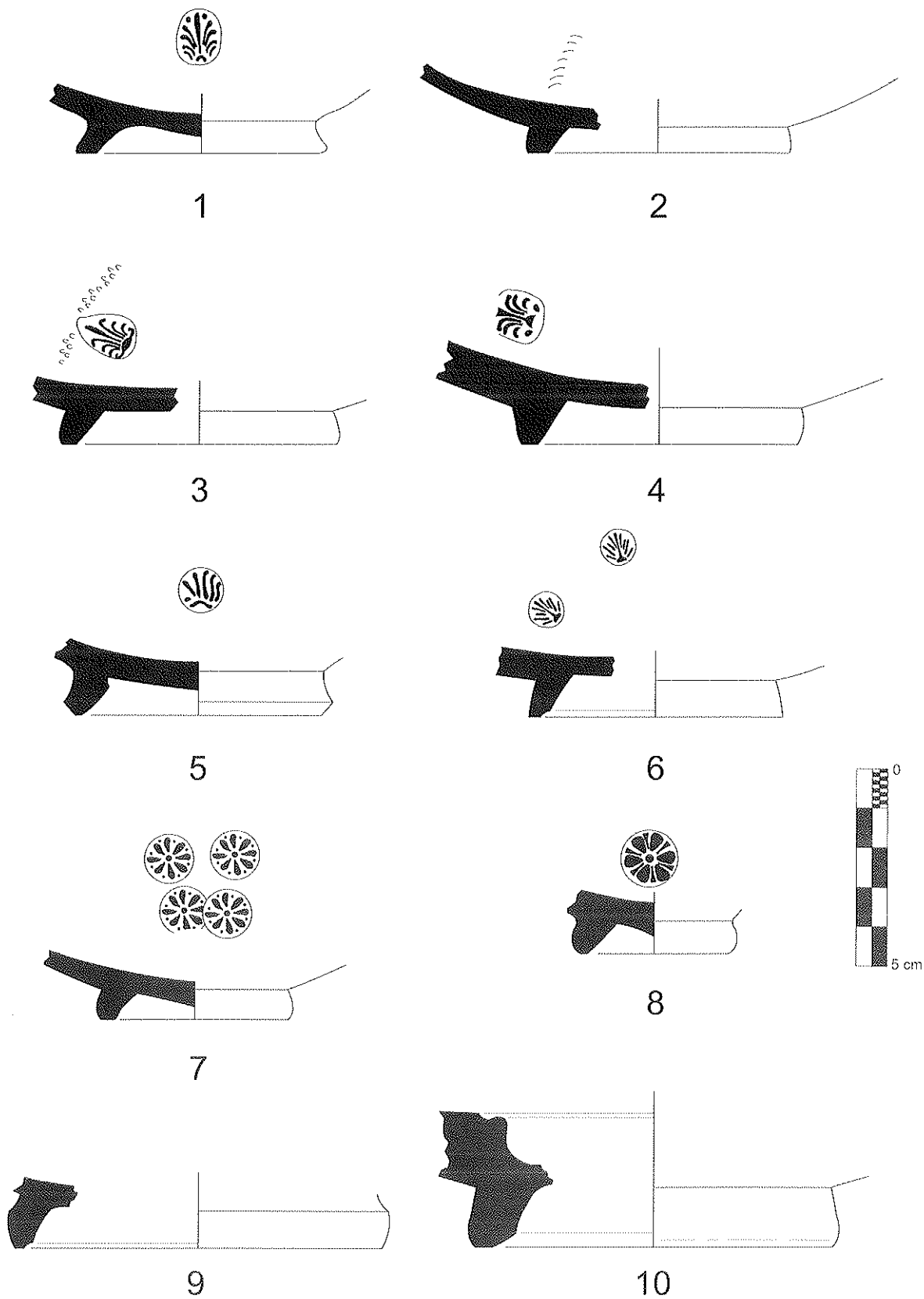
Làmina 106. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. UH/M10: 1 (Nicies-ló), 3 (CA), 5 (TPR), 7 (estança 21) i 4 (TPR) (estança 22); ES-C: 2 (CA) (estança 20) i 6 (producció calena) (estança 19).

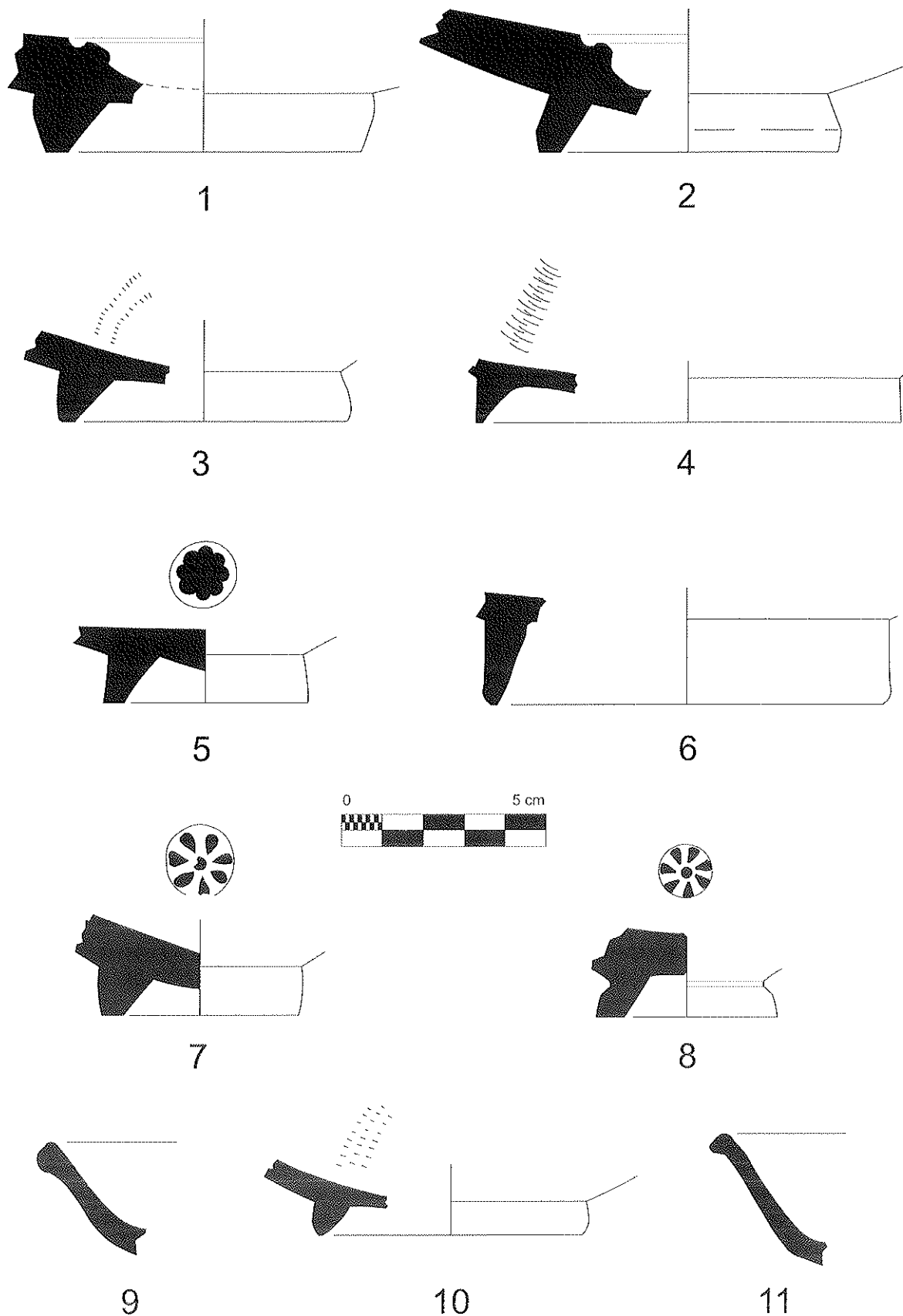
Làmina 107. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. UH/M10: 1-2 (CA) (estança 21) i 7 (TPRE) (estança 22); sense context: 3 (CA), 4 (TPR), 5 (Nicies-ló), 6 (producció calena?), 8 (indeterminat), 9 (Petites Estampilles), 10 (ceràmica de l'estil de Gnàtia) i 11 (TPR).

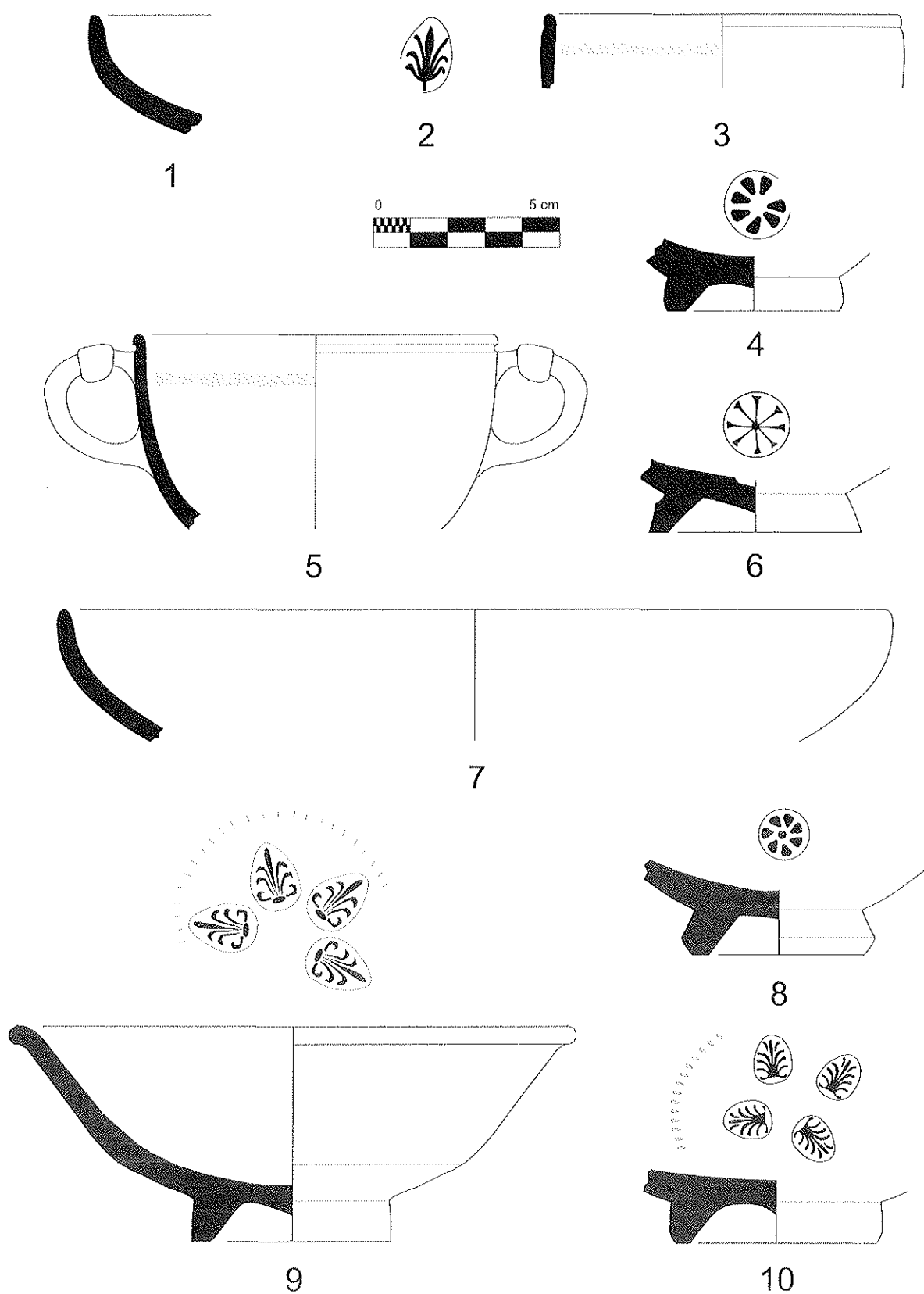
Làmina 108. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. UH/M14 (estança 152): 11 (TPR); UH/M4 (estança 88): 16 (TPR); carrer 3: 17 (CA) i 18 (TPR); sense context: 1 (3+1), 2-3 (CA), 4 (TPR), 5 (PO), 6 (TPR), 7 (Petites Estampilles), 8 (CA), 9 (Nicies-ló), 10 (CA), 12 (TPRE), 13 (TPR), 14 (CA) i 15 (TPR).

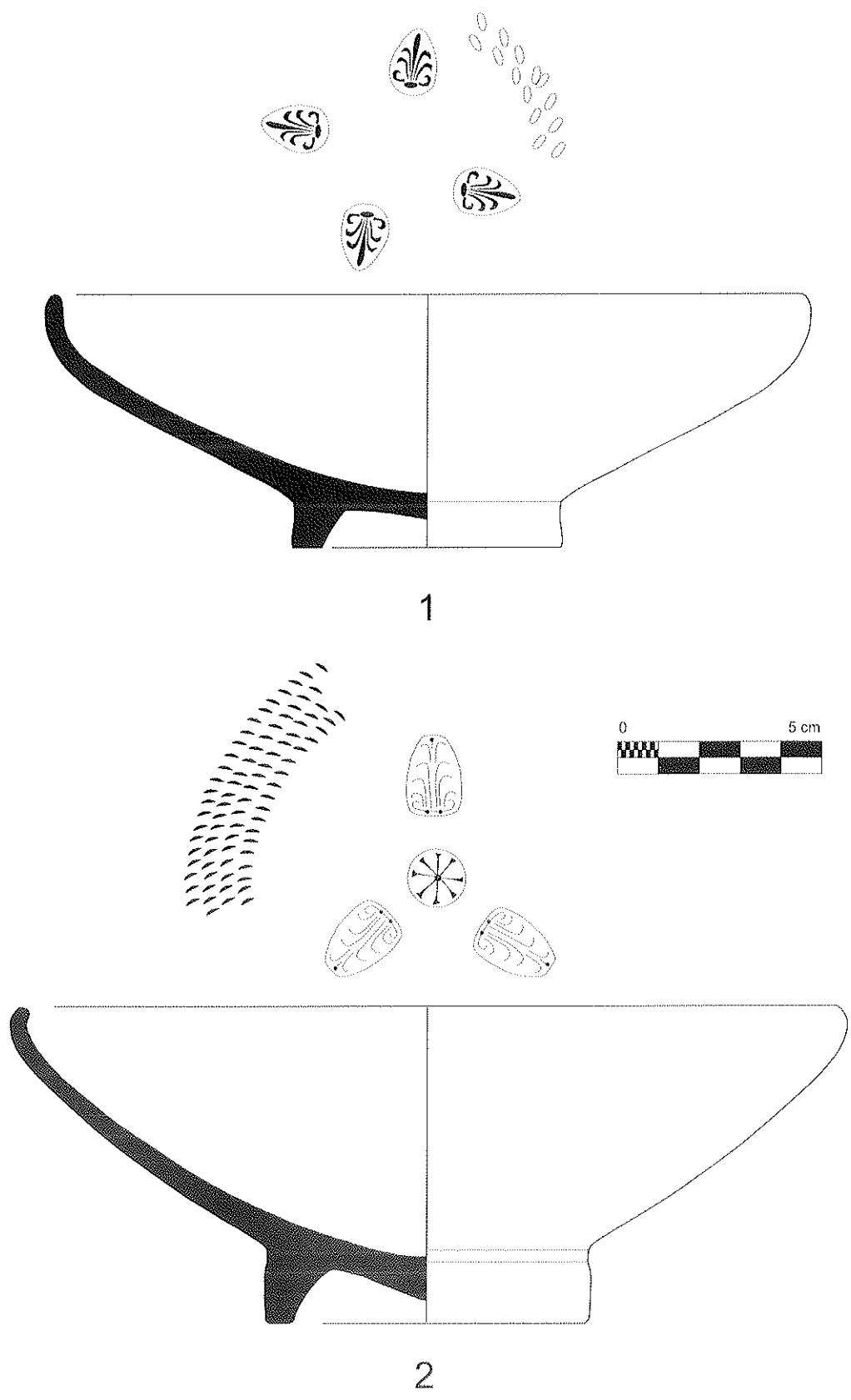
Làmina 109. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. UH/M10 (estança 22): 4 (TPRE) i 10 (PO); UH/M14 (estança 87): 5 (producció calena); carrer 3: 8 (CA); sense context: 1 (TPR), 2-3 (CA), 6 (indeterminat), 7 (Petites Estampilles) i 9 (TPR).

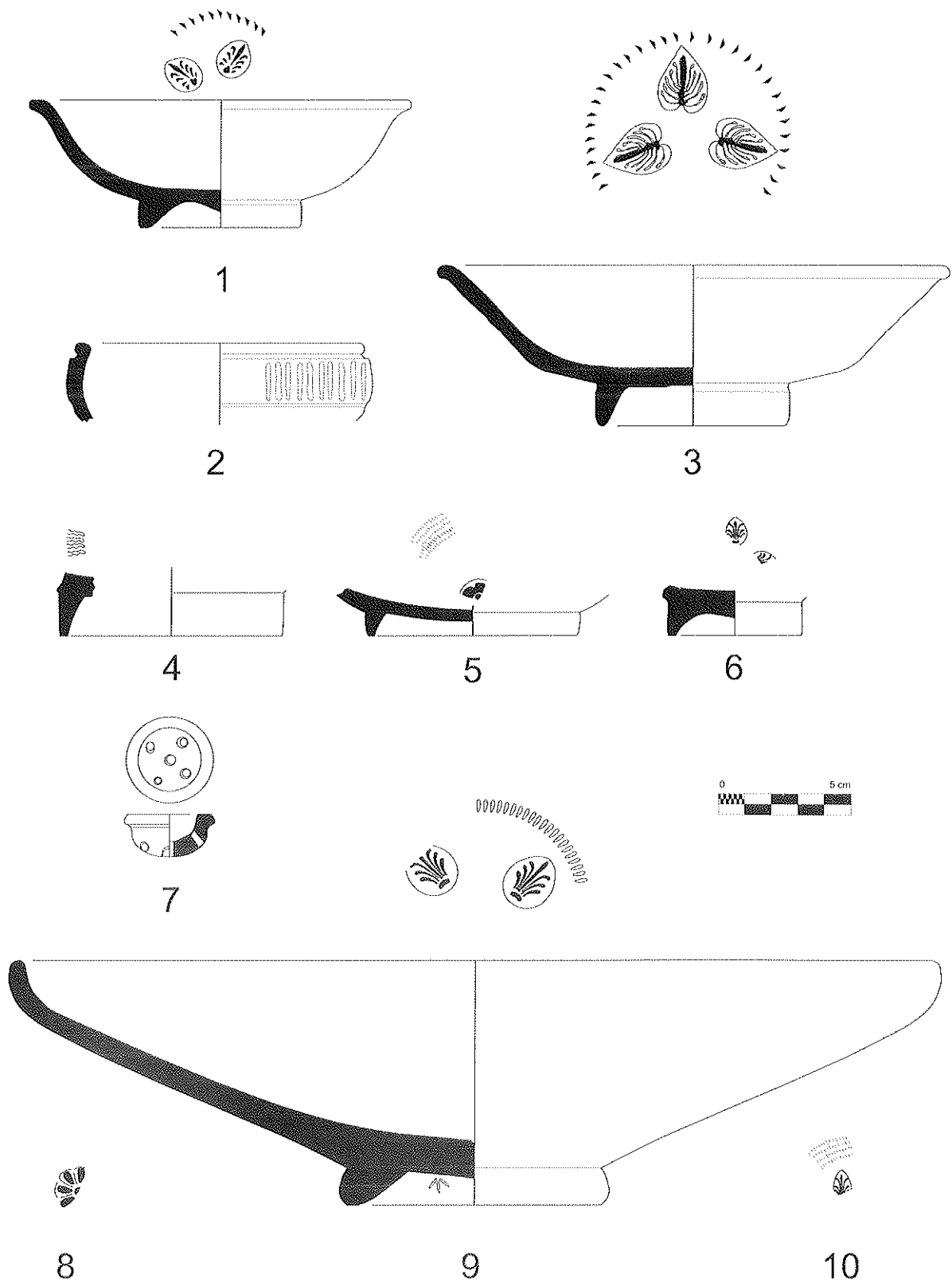
Làmina 110. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Estança 89: 6 (TPR); sense context: 1-2 (PO), 3-4 (TPR), 5 (CA), 7-9 (PO), 10 (TPR) i 11 (PO).

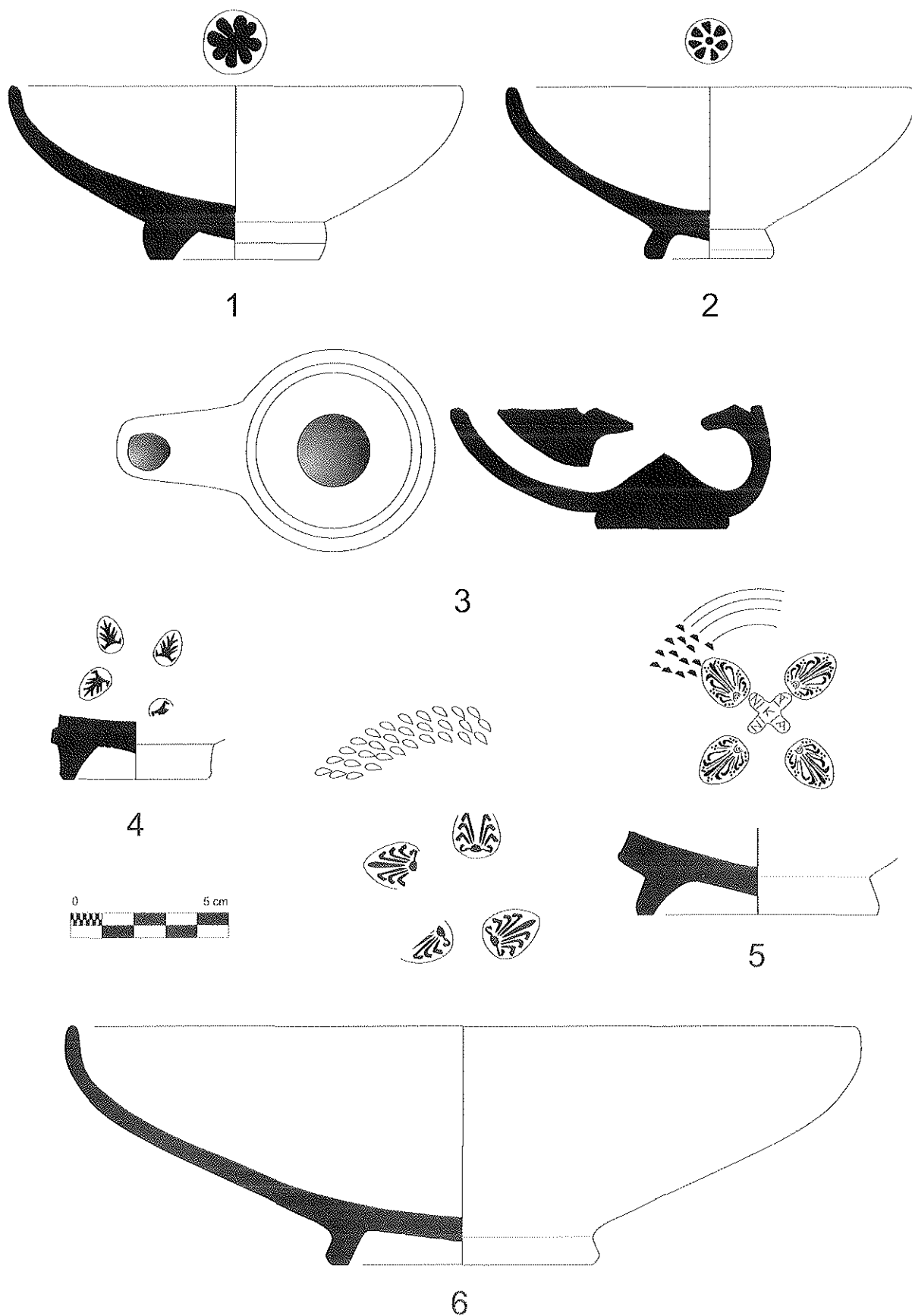
Làmina 111. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. UH/M11 (ME33/1): 2 (TPR); ES-B (estança 3/6): 4 (PO); ES-C (ME26/1): 5 (CA), 6 (TPR?), 7-8 (PO), 9 (CA) i 10 (PO); sense context: 1 (PO) i 3 (CA).

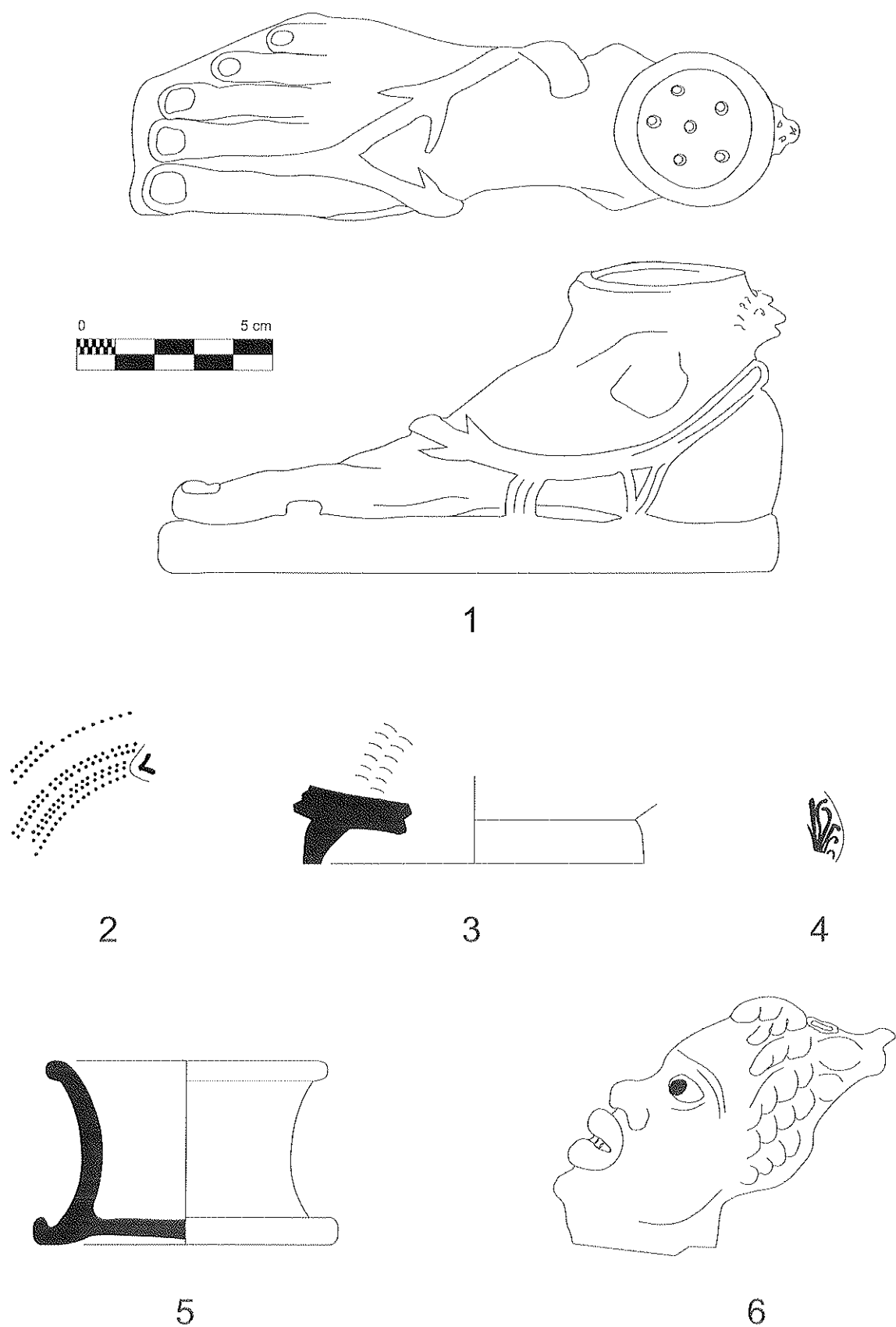
Làmina 112. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-C: 1 (PO) (ME26/1); UH/M10: 2 (3+1) (ME27/1).

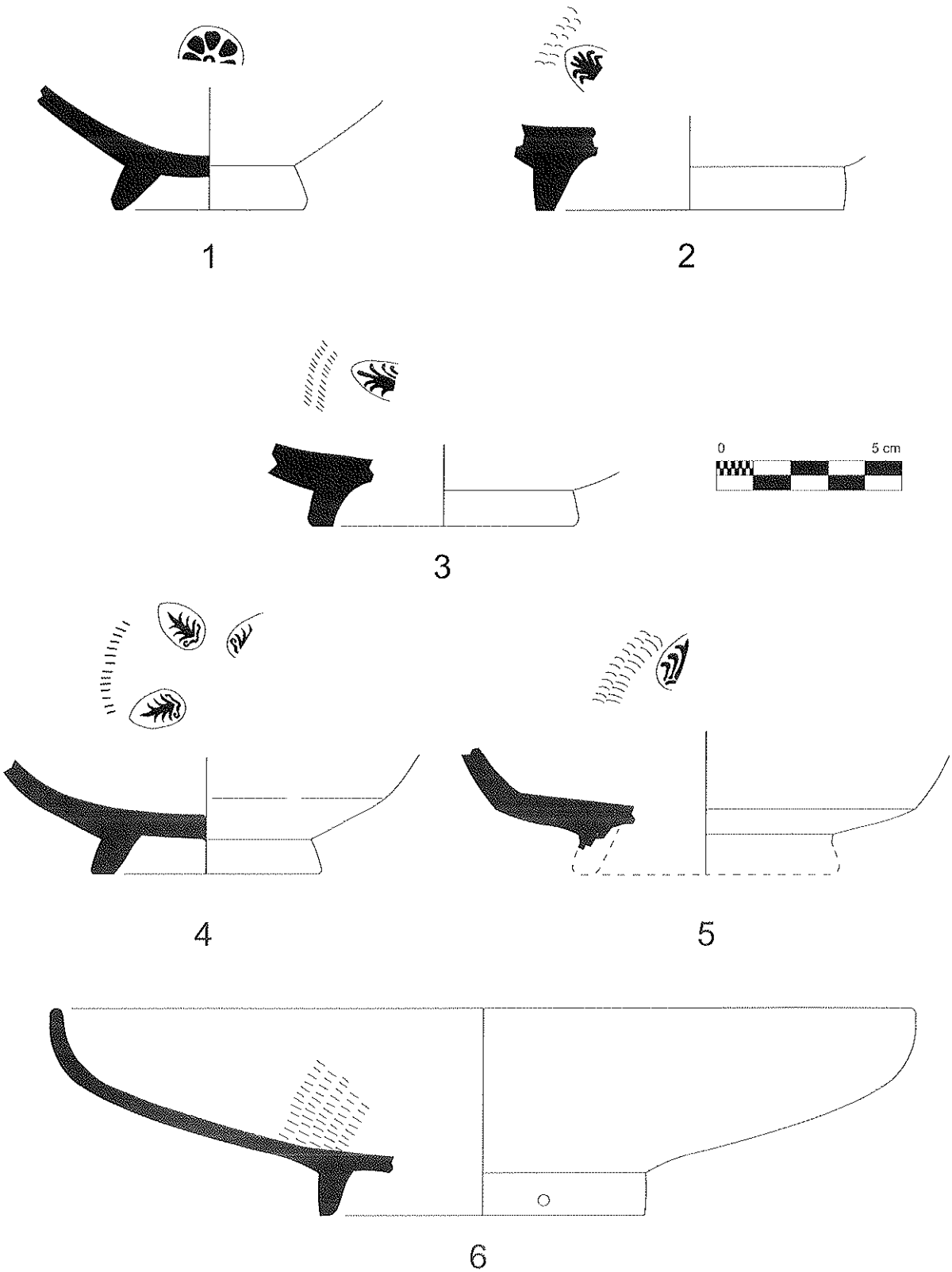
Làmina 113. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-C: 1 (CA) (ME26/1); UH/M10: 2-3 (TPR) i 9 (PO) (ME27/1); carrer 5: 4-6 (TPR); carrer 3: 10 (CA); sense context: 7 (producció siciliana) i 8 (Petites Estampilles).

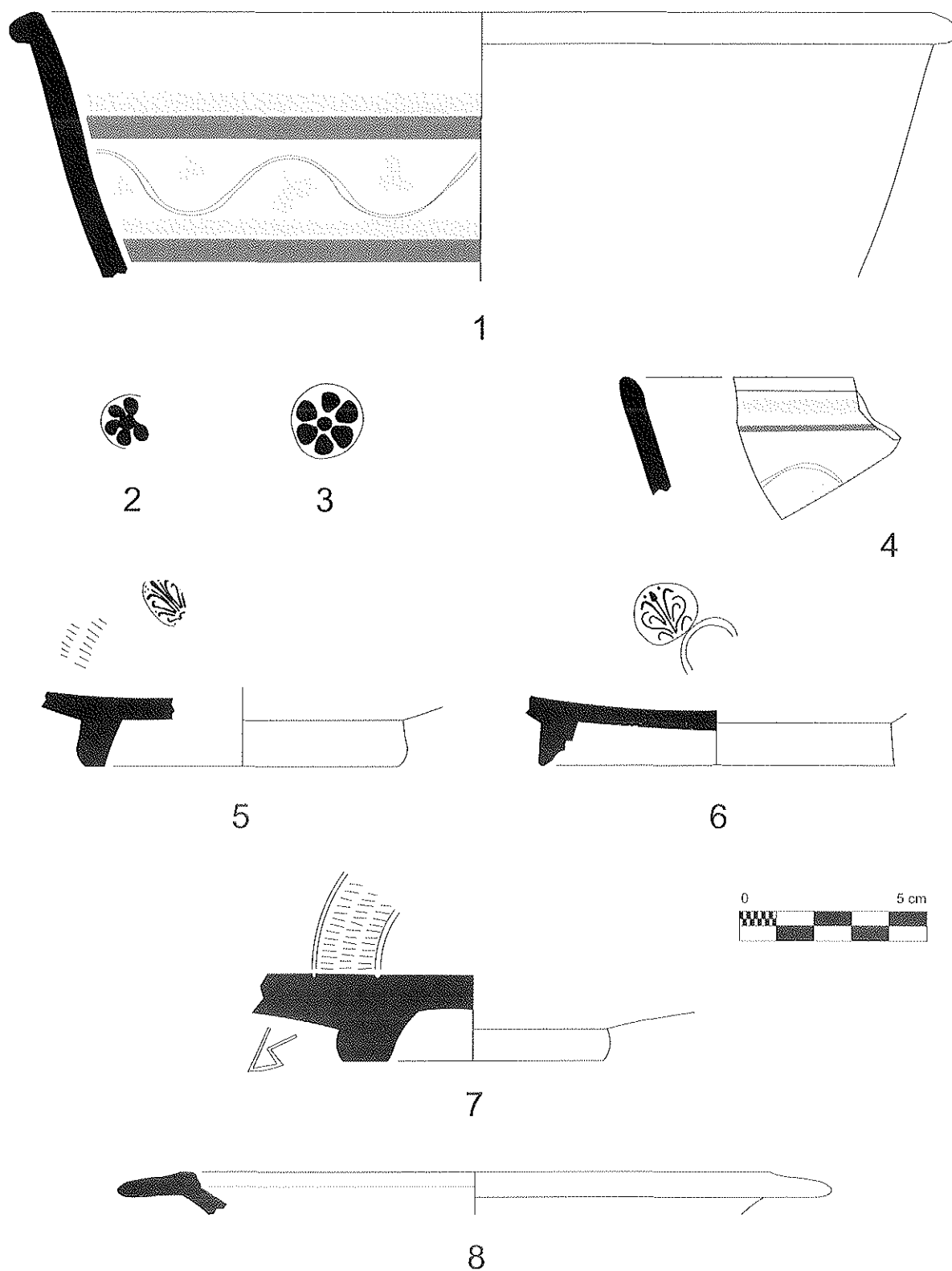
Làmina 114. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-C (estança 26); 4 (indeterminat); UH/M2. Context 82/1: 3; sense context: 1-2 (CA), 5 (Nicies-ló) i 6 (CA).

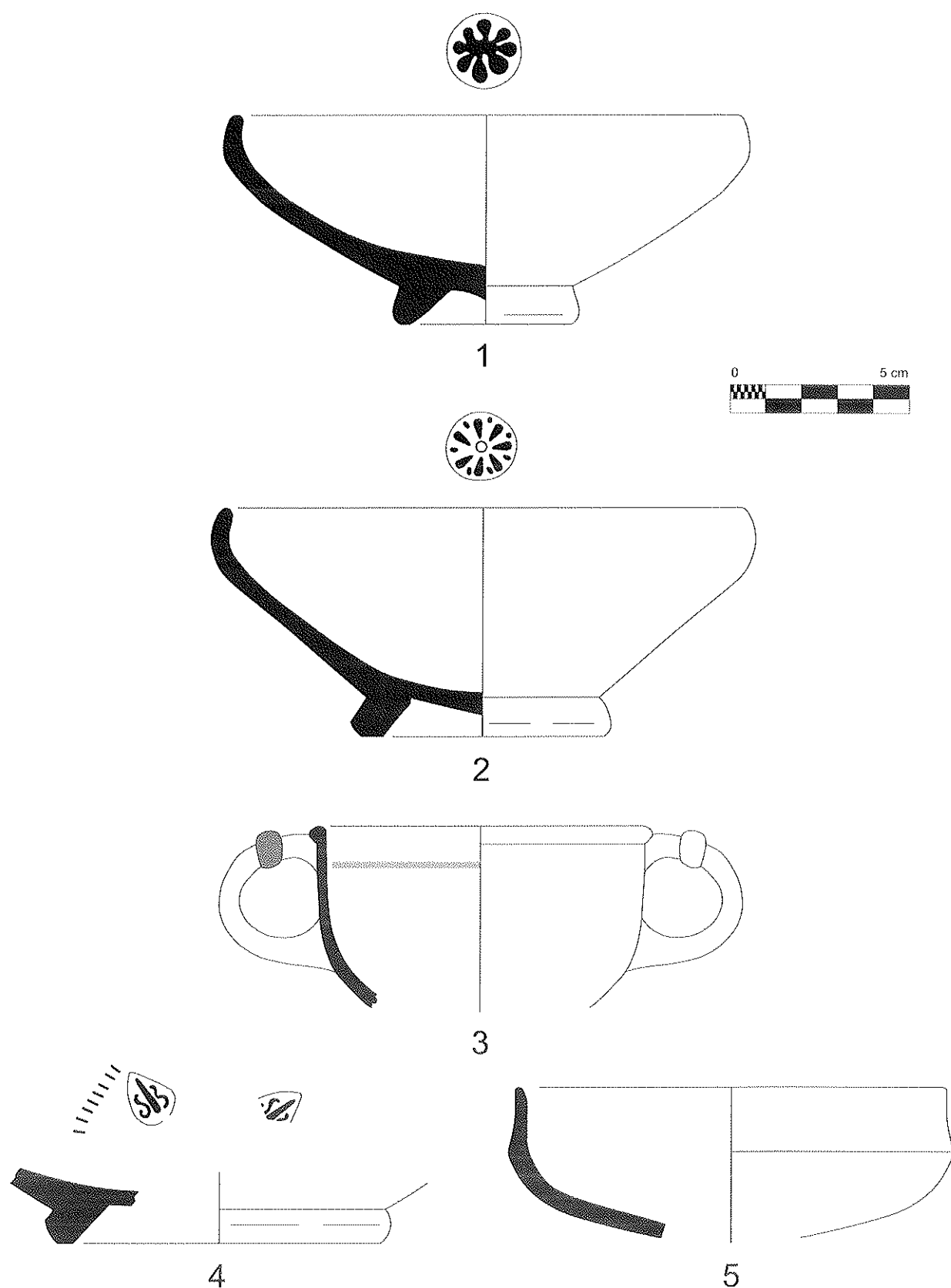
Làmina 115. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Muralla 1: 5 (Cercle B); sense context: 1 (producció siciliana), 2 (TPRE), 3 (TPR), 4 (Nícies-ló) i 6 (producció siciliana).

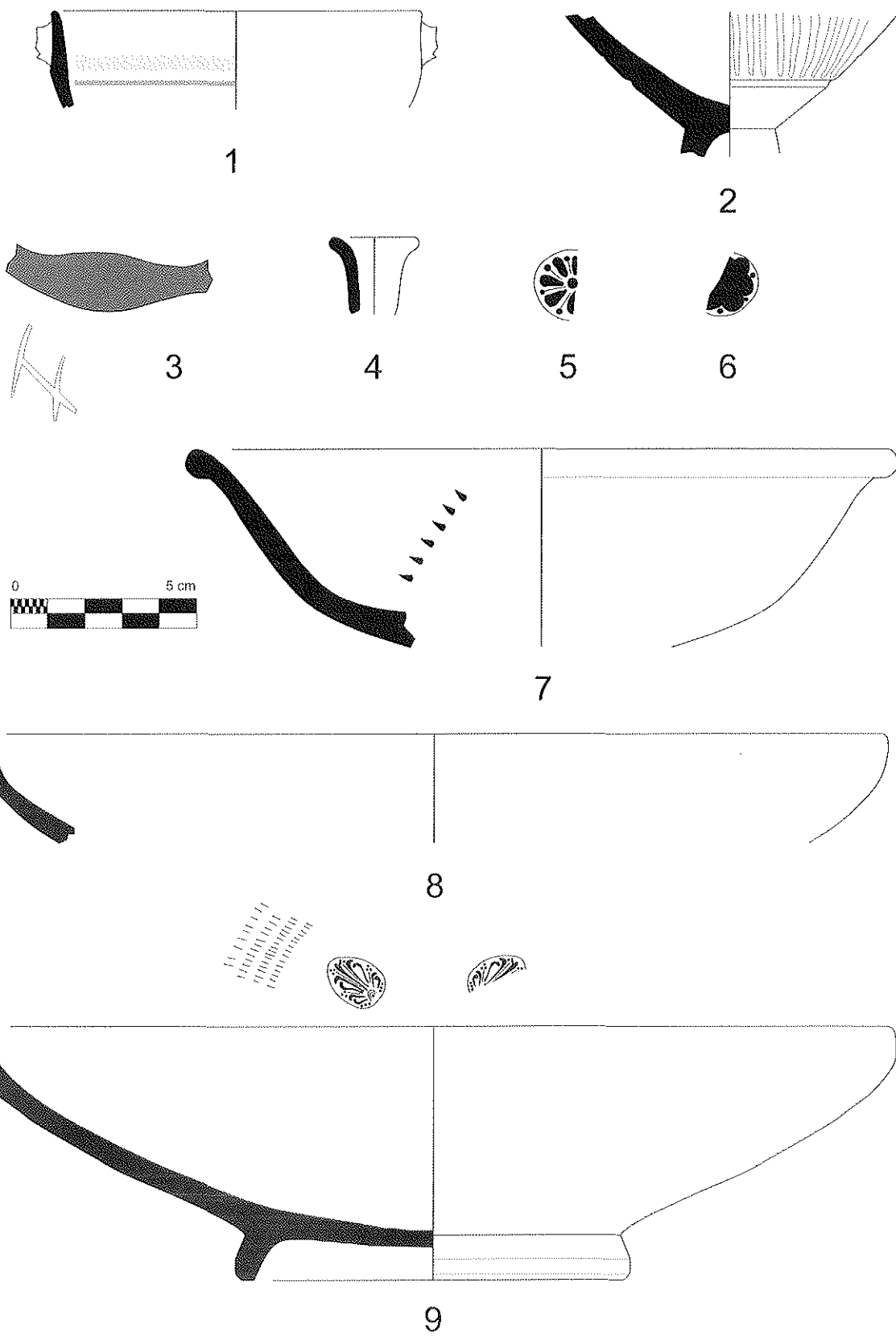
Làmina 116. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Carrer 5: 1 (CA), 2 (TPR), 4-5 (CA) i 6 (Nicies-ló); sense context: 3 (CA).

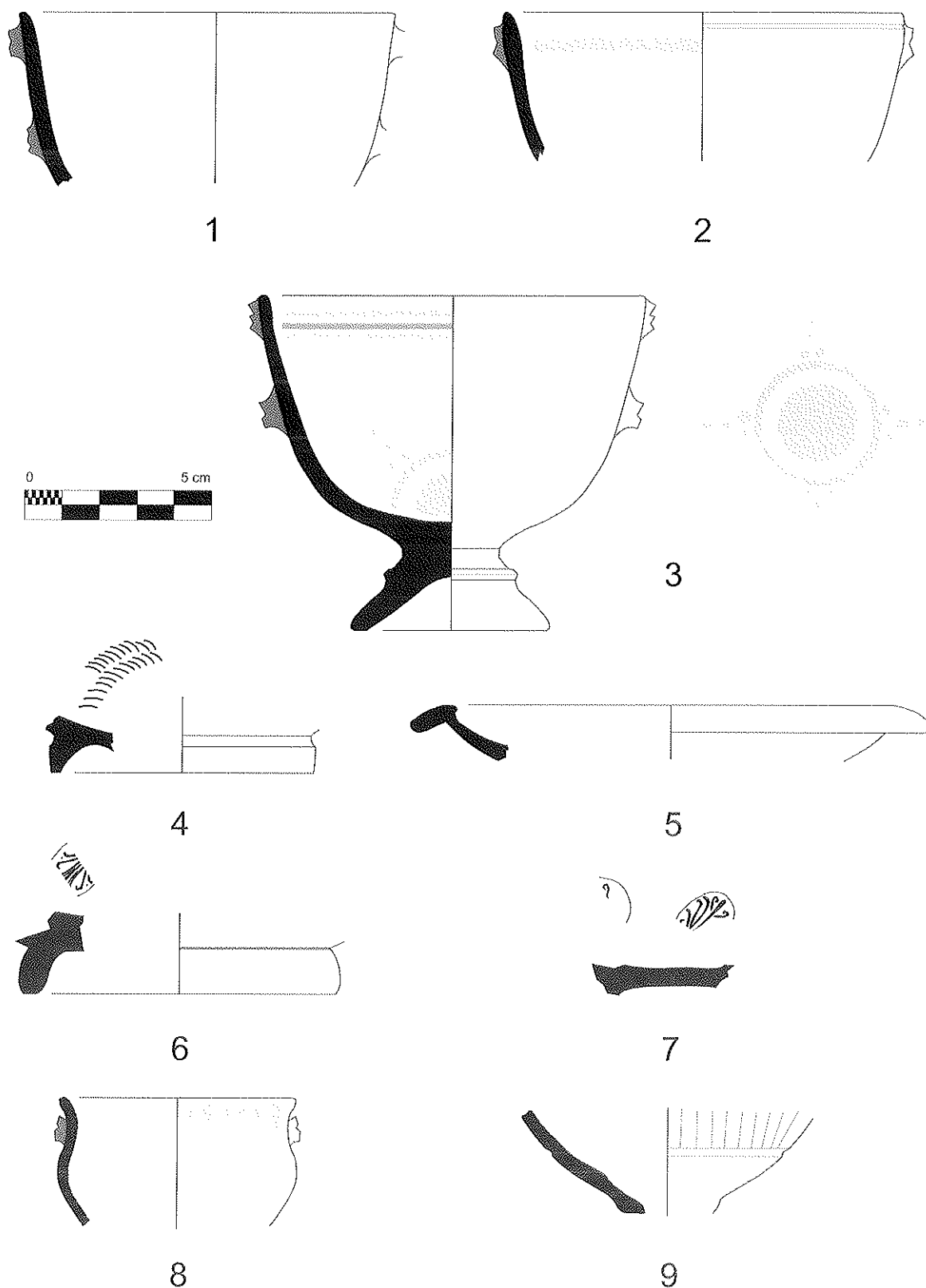
Làmina 117. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Carrer 5: 1 (CA) i 4 (CA); carrer 3: 5 (Nicies-ló) i 6 (TPR); muralla 1: 7 (Cercle B); sense context: 2 (CA), 3 (PO) i 8 (CA).

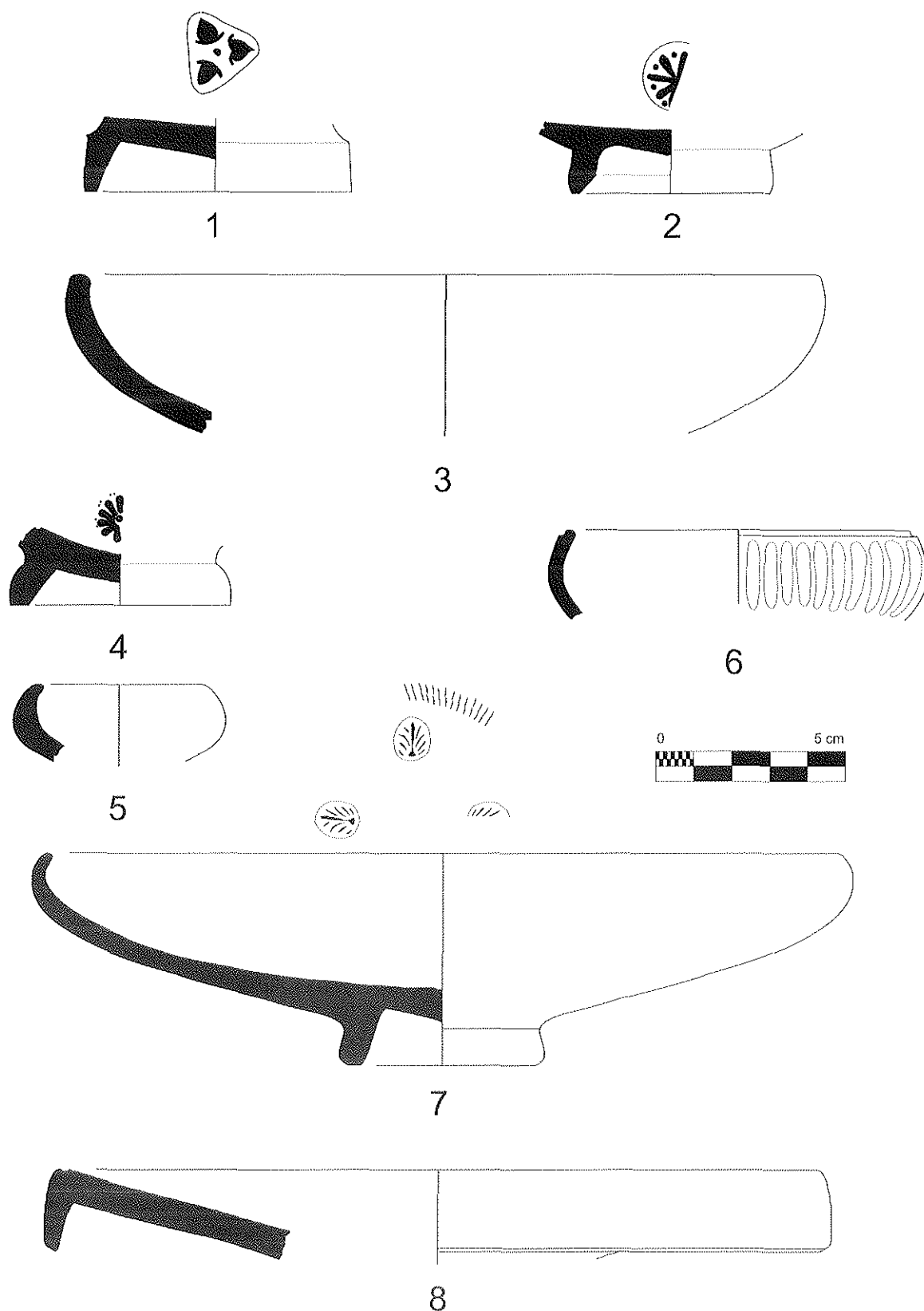
Làmina 118. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-C (estança 19): 2 (CA); sense context: 1 (PO), 3 (CA), 4 (CA?) i 5 (indeterminat).

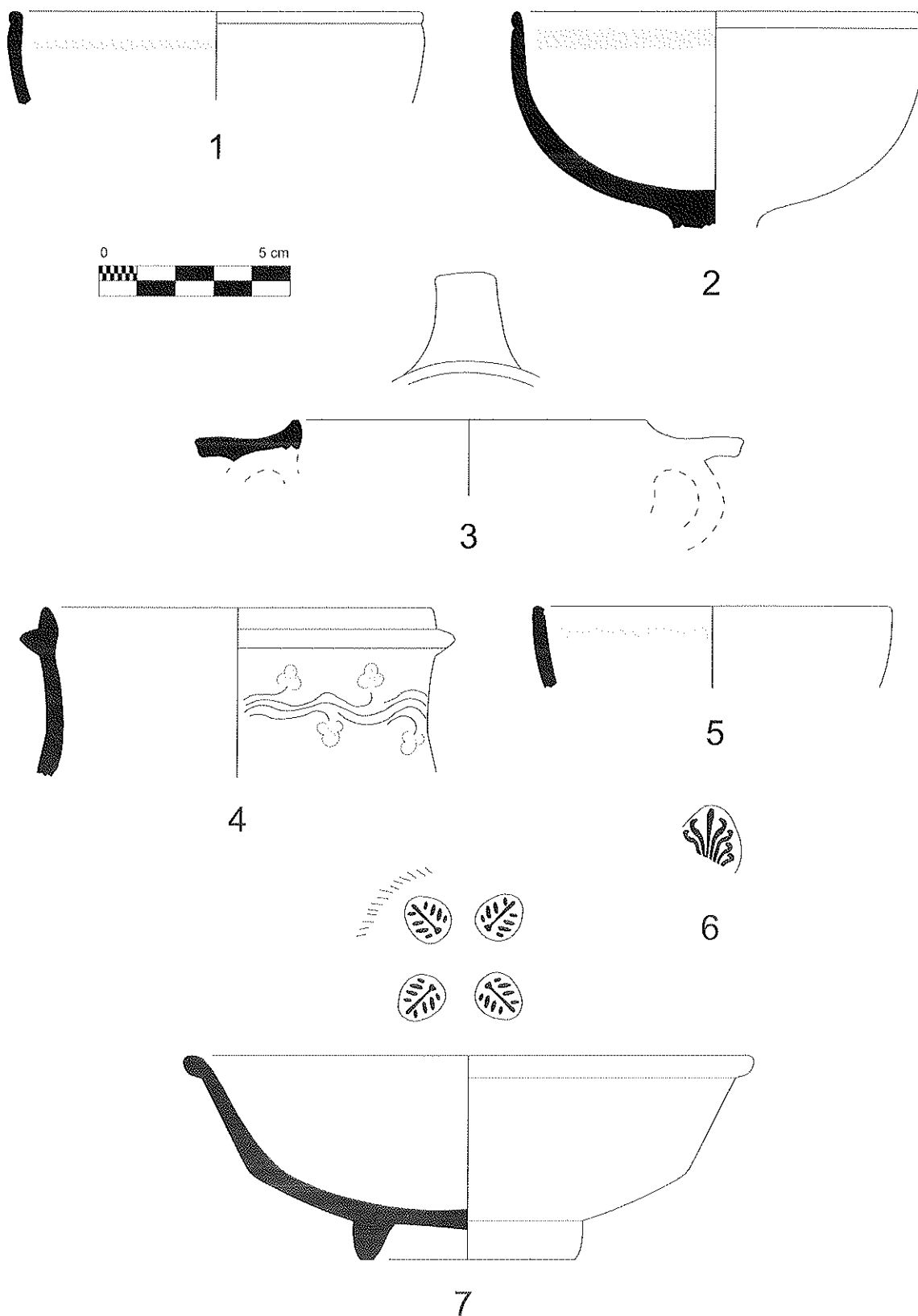
Làmina 119. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Carrer 5: 1 (CA), 4 (producció siciliana), 5 (TPR) i 6 (CA); UH/M10: 2 (TPR) i 3 (TPR?) (ME21/2); ES-C: 7 (PO) (estança 26); sense context: 8 (PO) i 9 (Nicies-ló).

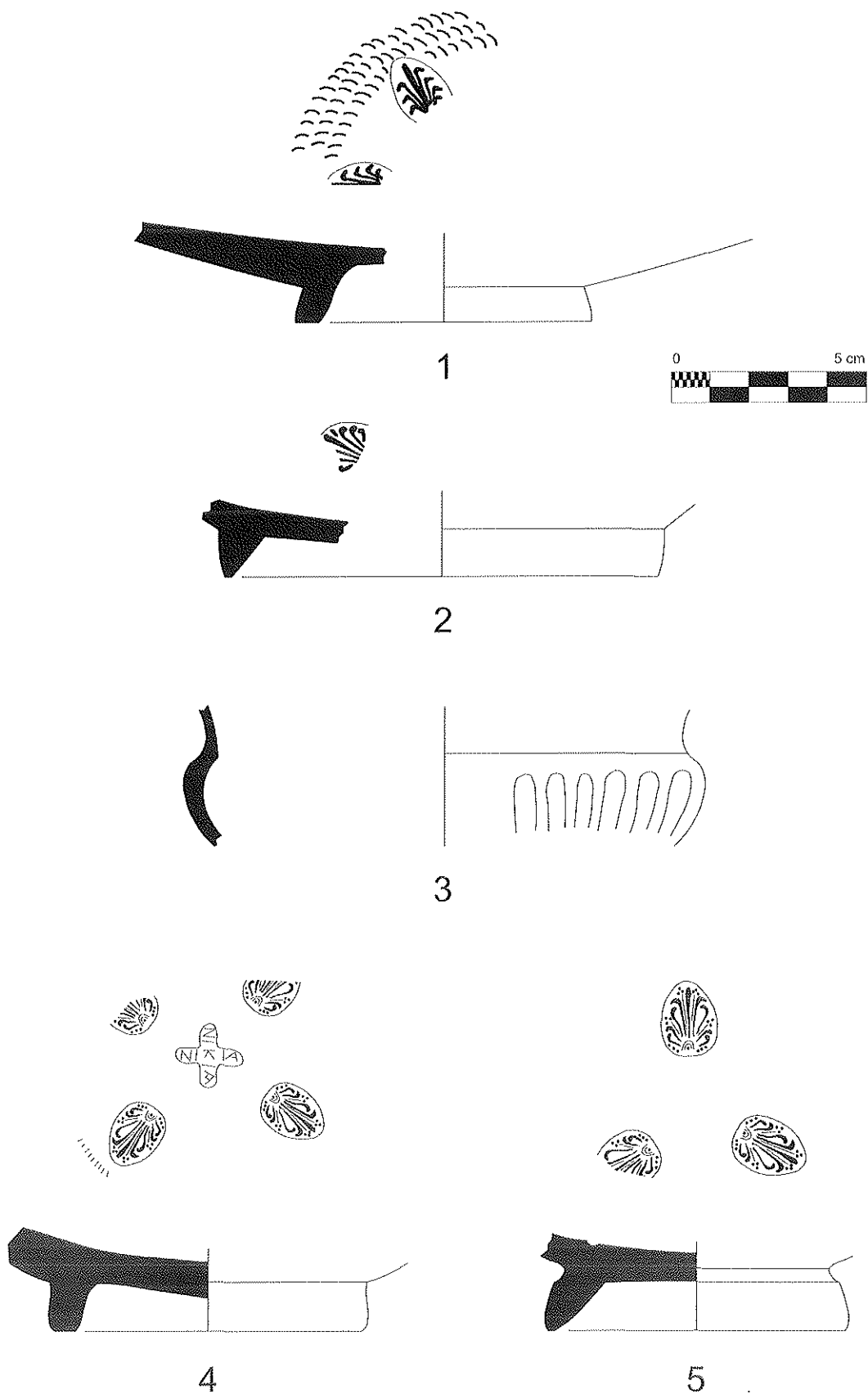
Làmina 120. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. ES-C (estança 26): 1 (CA); carrer 3: 4 (TPR); ES-A (ME264/1): 9 (TPR); sense context: 2-3 (CA), 5 (CA), 6 (Nicies-ló), 7 (CA) i 8 (ceràmica de l'estil de Gnàtia).

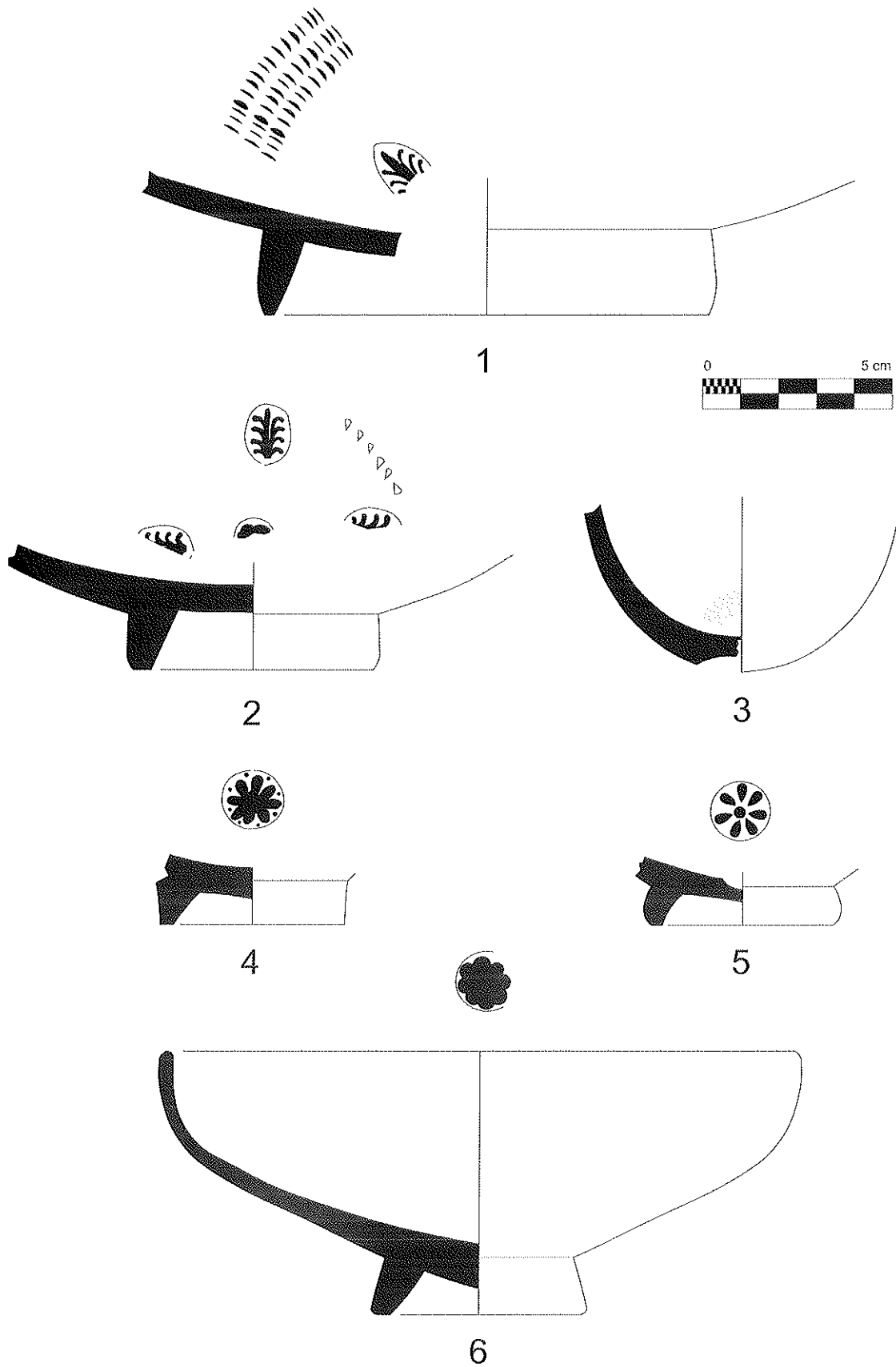
Làmina 121. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Carrer 2 (MEc2/2b): 1 (producció calena?); carrer 3 (ME92c3/1): 2 (TPR); zona suburbana (ME-ZP): 3 (indeterminat); ES-A: 4 (TPR) (ME263/1) i 7 (CA) (ME264/1); UM/H4 (ME87-88/1): 5 (TPR); ES-C (ME24/2): 6 (TPR); Estança 97 (ME97/2): 8 (TPR).

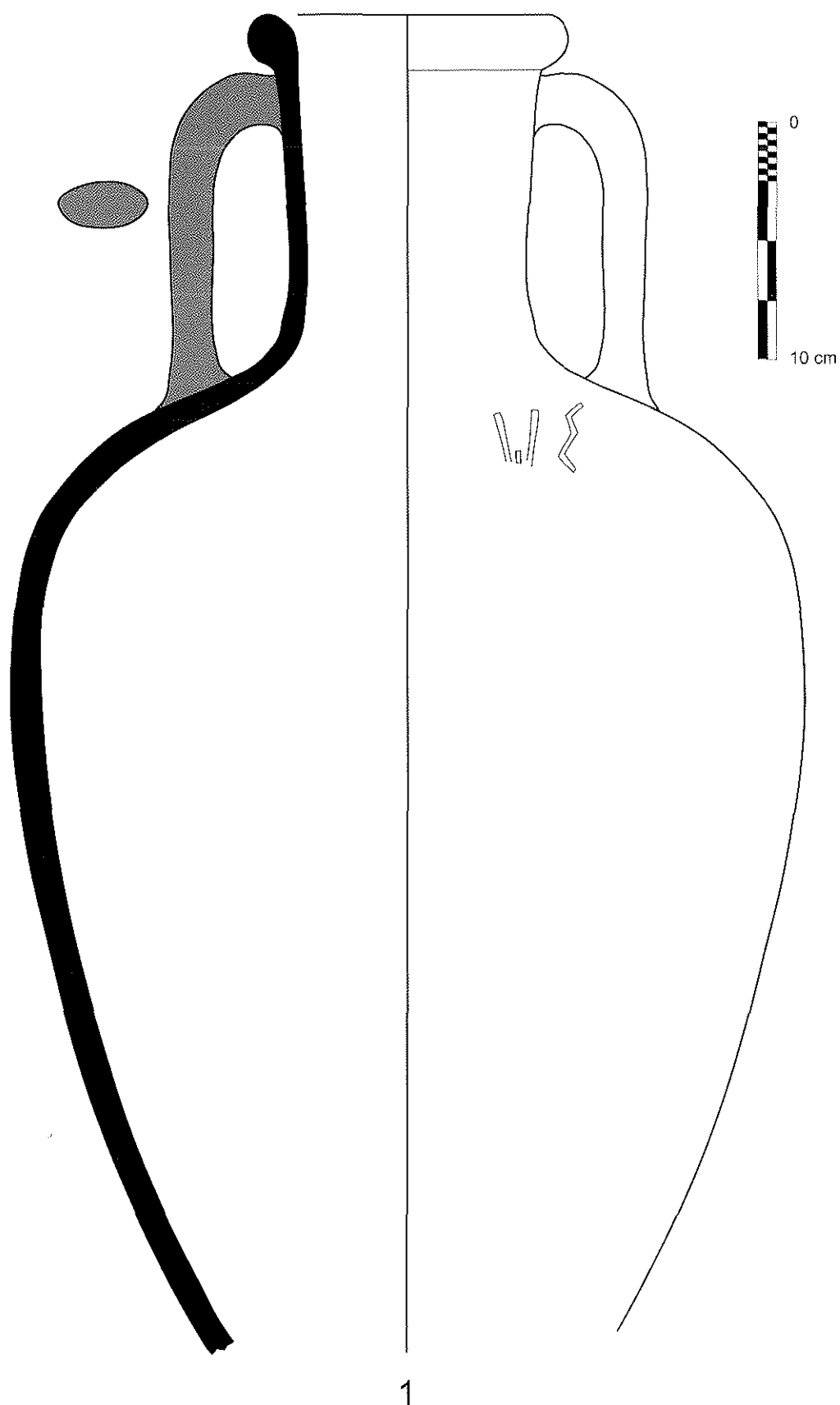
Làmina 122. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Carrer 3 (MEc3/2): 1 (CA); UH/M9 (ME264/1): 2 (CA), 7 (PO); UH/M8 (ME260/1): 5 (CA); UH/M4 (ME87-88/1): 3 (CA); UH/M2 (ME80/2): 4 (TPR); carrer 4 (MEc4/1): 6 (TPR).

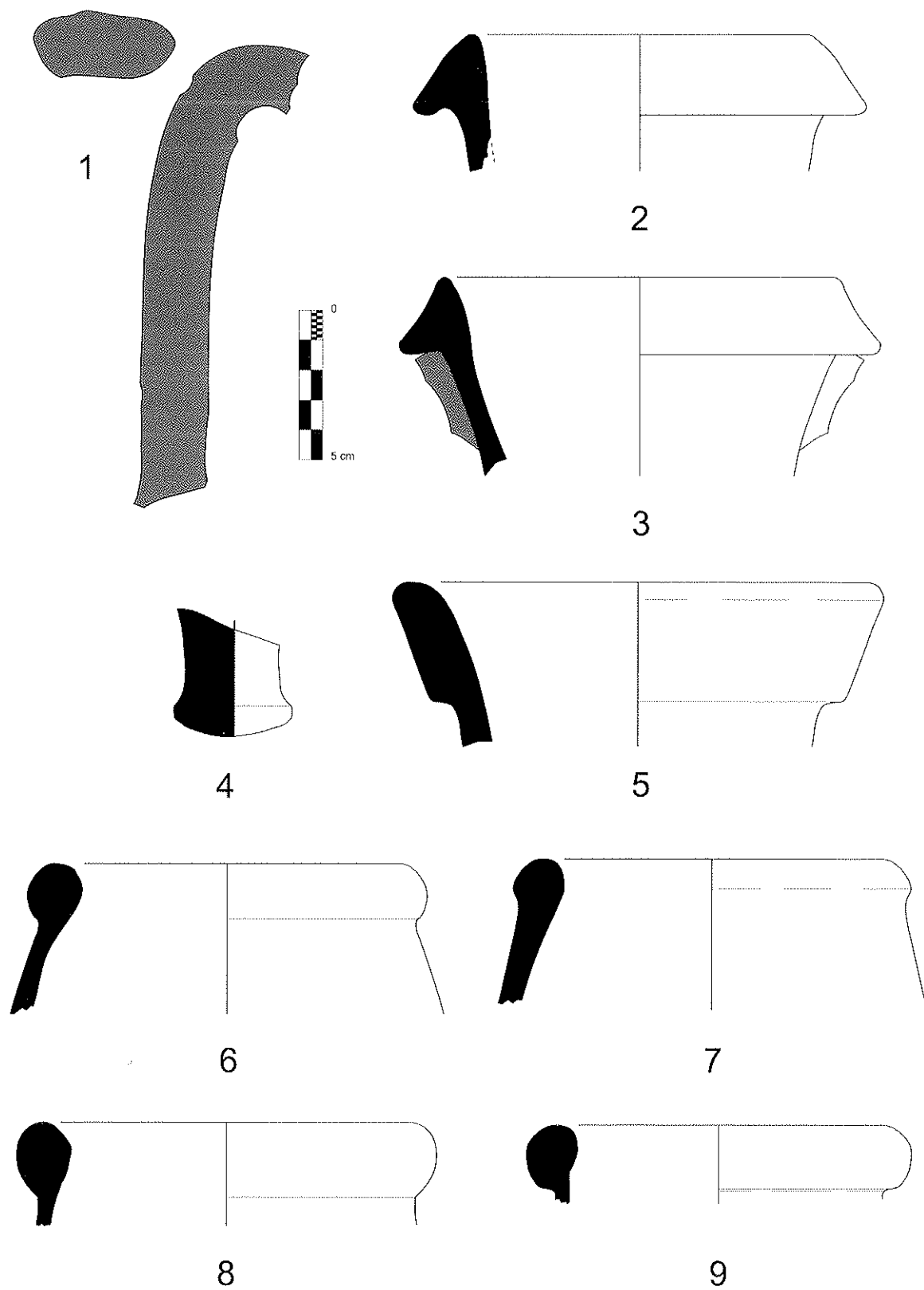
Làmina 123. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Carrer 3 (MEc3/2): 1 (CA); carrer (MEc4/1): 2-3 (TPR); ES-C (ME24/2): 4 (Nicies-Ió); Porta d'Ilerda (MErnO/2): 5 (Nicies-Ió).

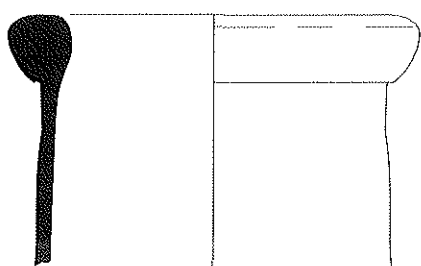
Làmina 124. Ceràmica hel·lenística de vernís negre. Carrer 3 (ME92c3/1): 1 (TPR), 4-5 (CA); zona suburbana (ME-ZP): 2 (indeterminat) i 3 (CA); Estança 96 (ME96/2): 6 (CA).

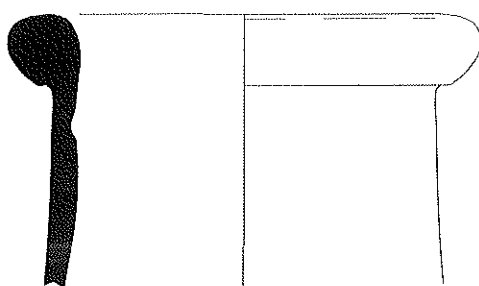
Làmina 125. Àmfora grega indeterminada (ES-C, estança 17).

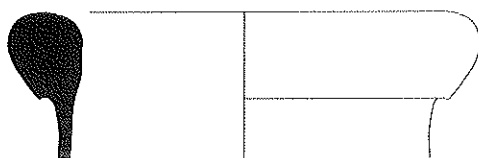
Làmina 126. Àmfora grecoitàlica: 1 i 3 (carrer 5), 4 (UH/M10, estança 27) i 2 (sense context). Àmfora púnica ebusitana: 6 (muralla 1), 7 (carrer 3, MEc3/1), 8 (ES-A, ME260/1) i 9 (carrer 8). Àmfora indeterminada: 5 (carrer 5).

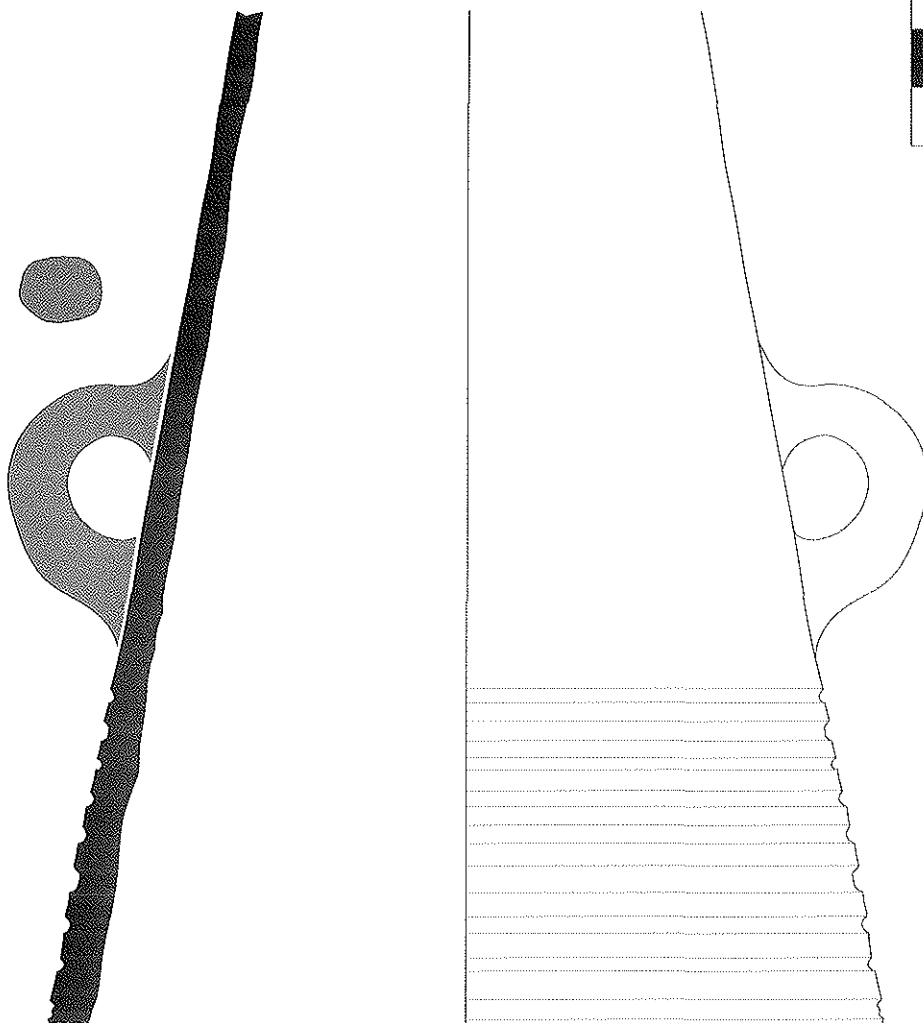
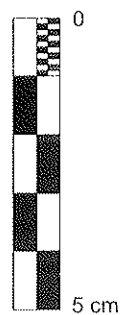
1

2

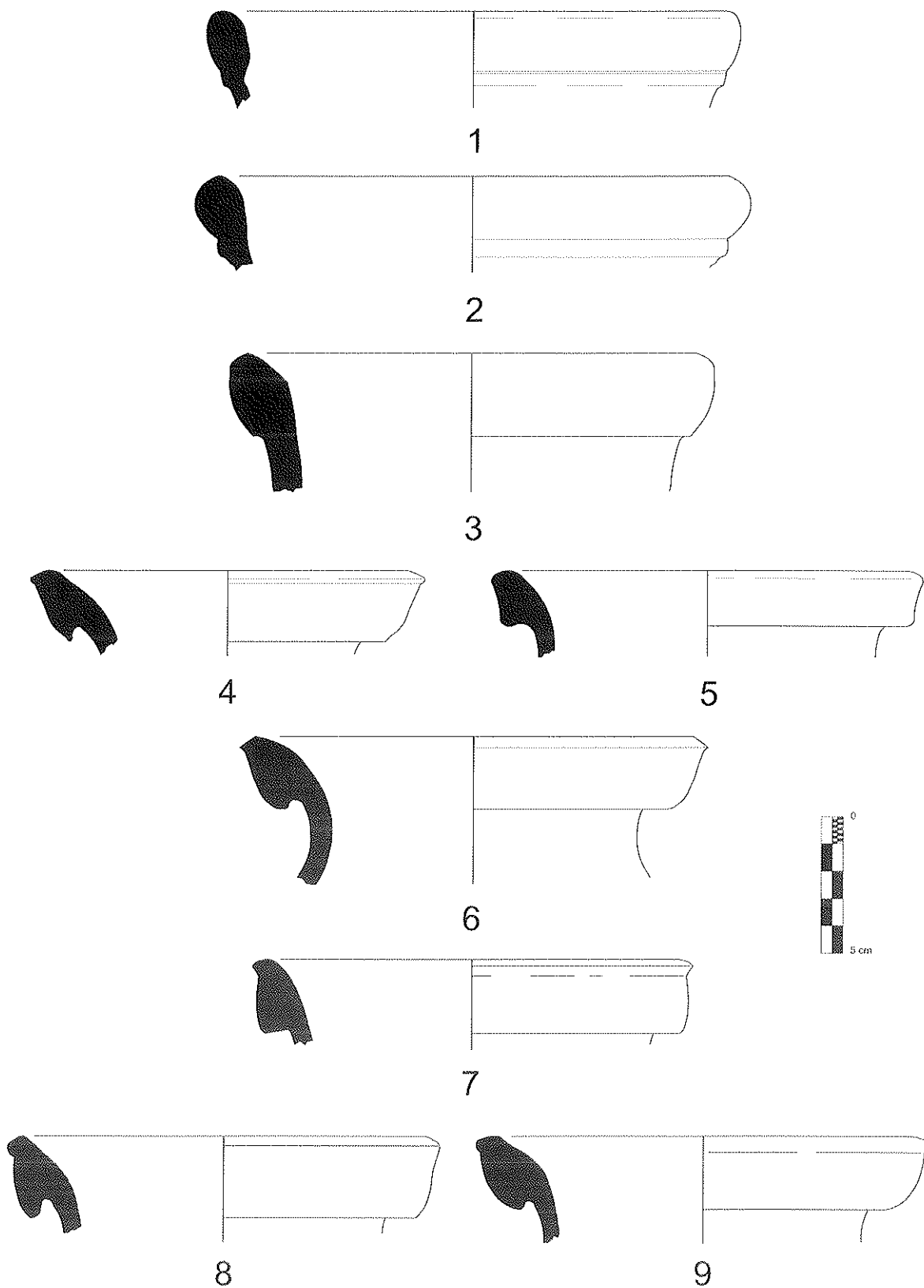

3

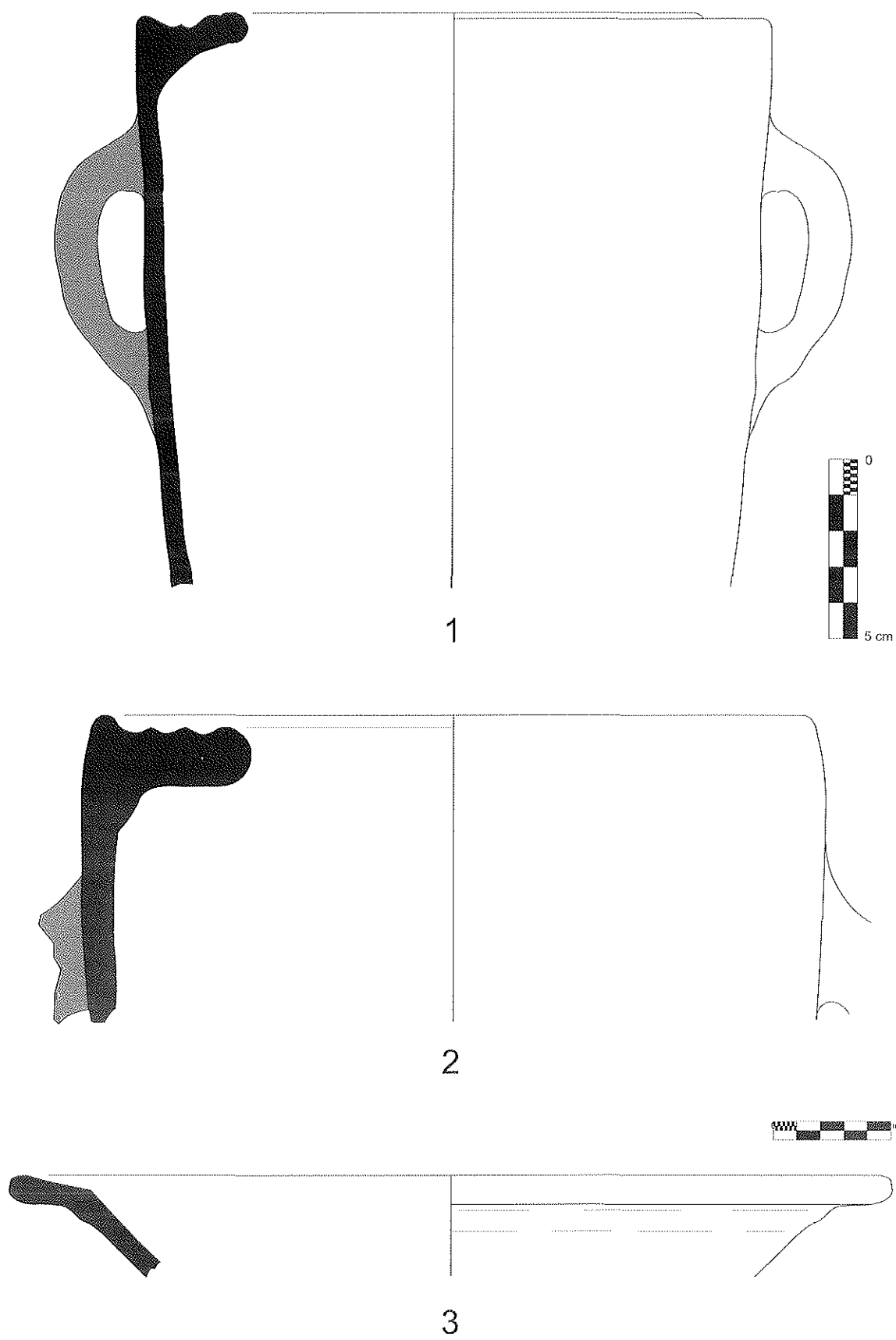

4

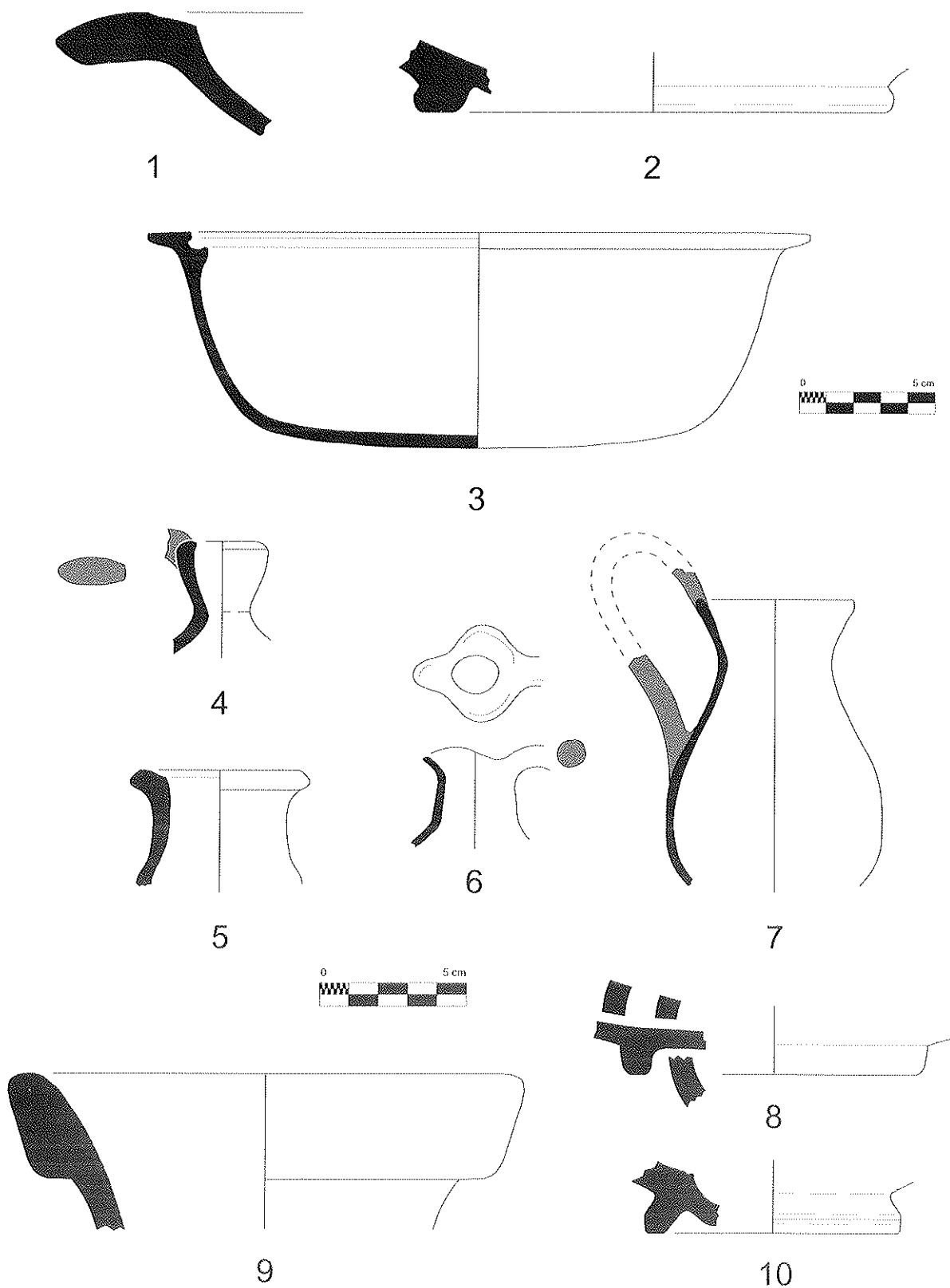
Làmina 127. Àmfora púnica ebusitana (carrer 3).

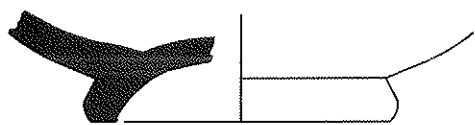
Làmina 128. Àmfora indeterminada: 1 (sense context), 2 (UH/M10, estança 21); 3 (carrer 5). Àmfora púnica centremediterrània: 4 i 6 (sense context); 5 (carrer 5); 7 (Porta d'Ilerda, ME-PR/2) i 8-9 (ES-C, estança 20 i 19).

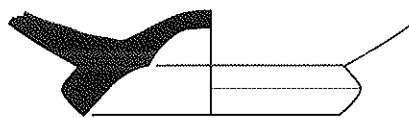
Làmina 129. Àmfora púnica centremediterrània: 1 (UH/M, estança 80) i 2 (torre, ME-T/2). Ceràmica comuna ebusitana: 3 (UH/M3, ME86/1).

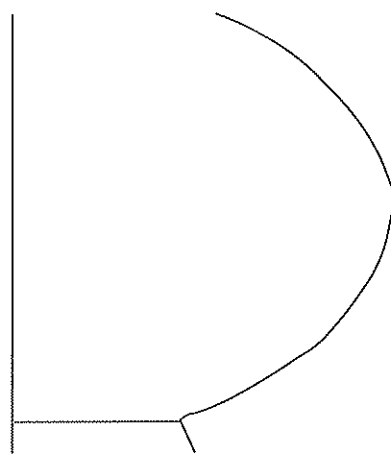
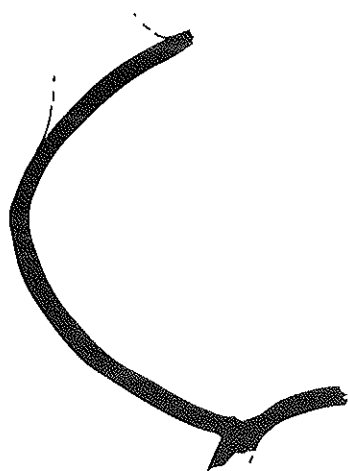
Làmina 130. Ceràmica comuna púnica centremediterrània: 1 (ES-C, estança 17), 4 (carrer 3). Ceràmica comuna massaliota: 2, 5 (carrer 3, MEc3/1) i 8 (carrer 5, MEc5/2). Ceràmica comuna ebusitana: 6 (torre, ME-T/2), 7 (carrer 3, MEc3/1) i 10 (sense context). Àmfora indeterminada (ES-A, ME261/1): 9.

1

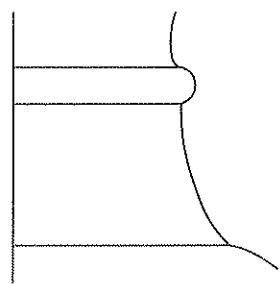
2

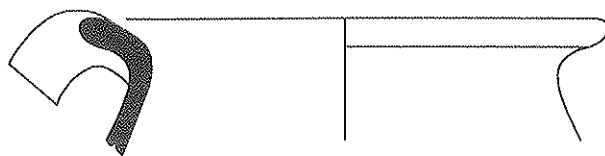
3

4

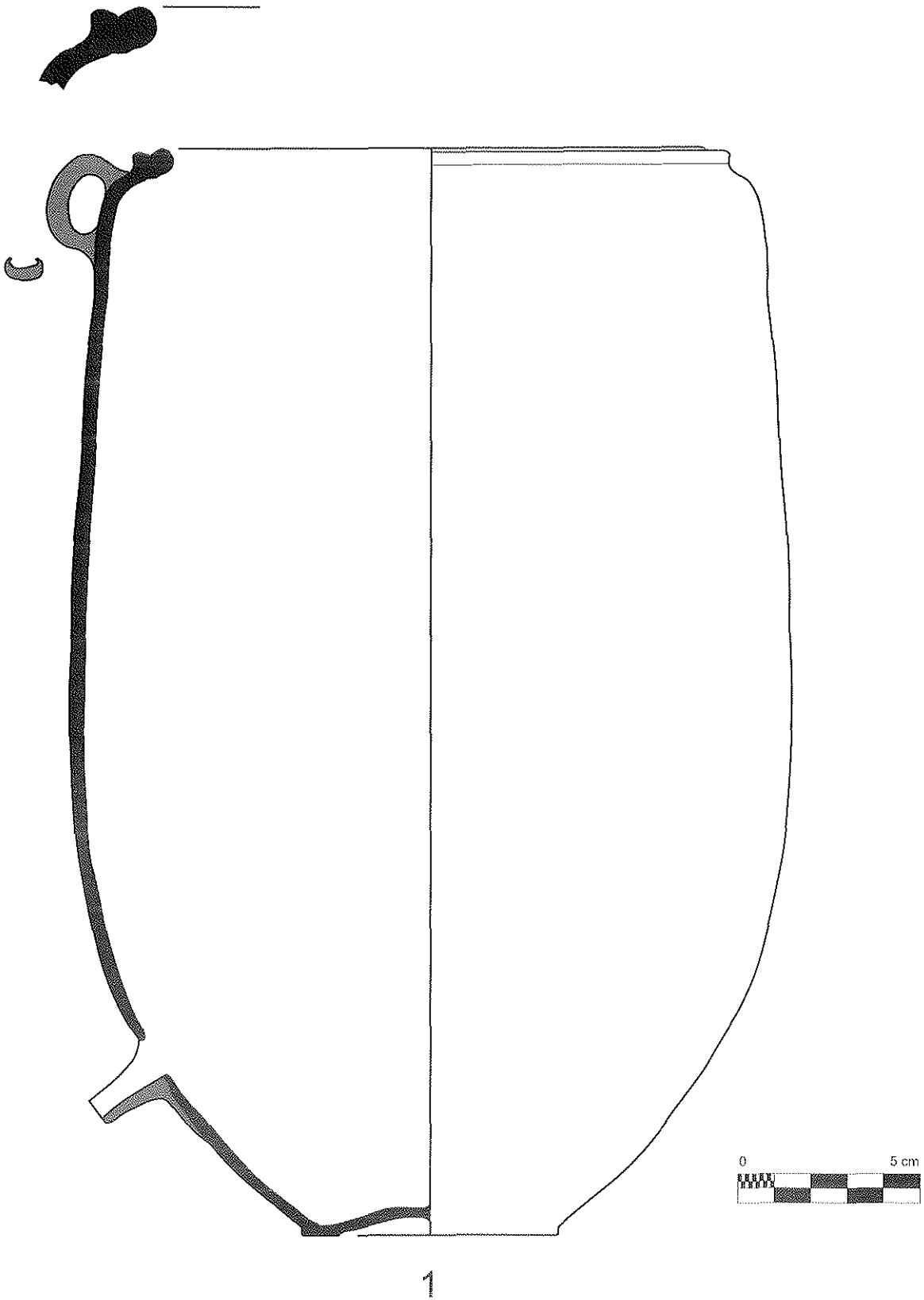

5

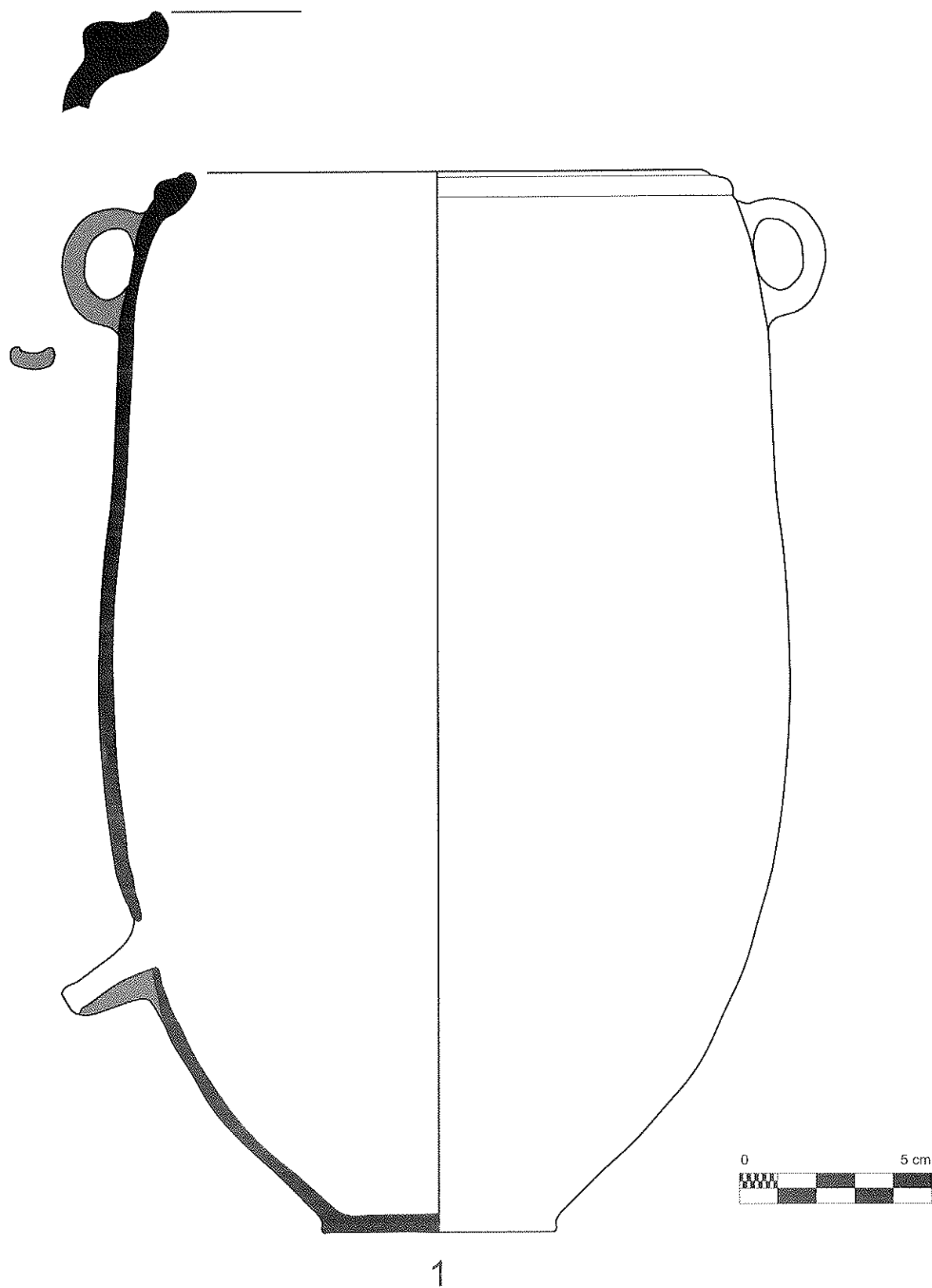

6

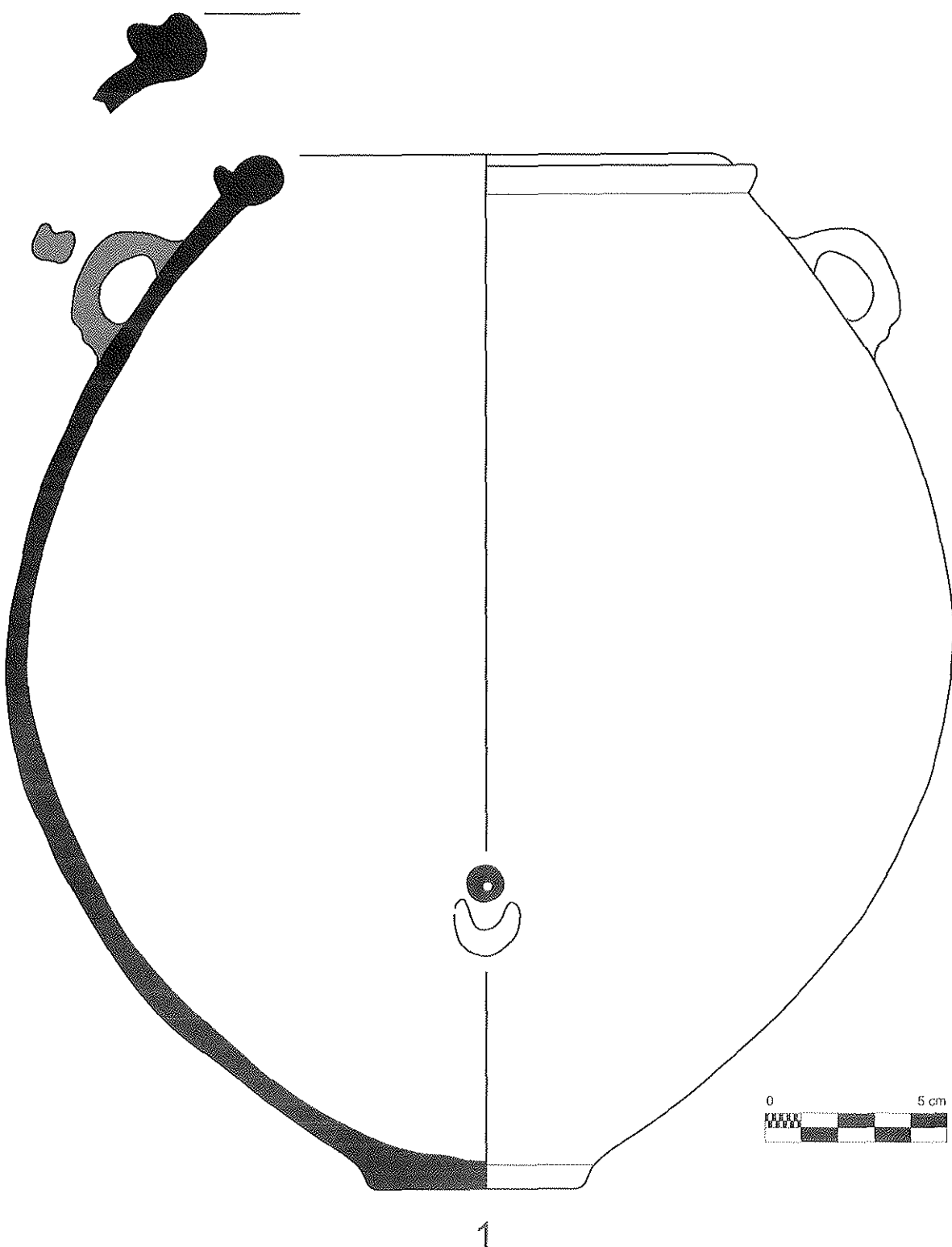
Lâmina 131. Cerâmica de vernis roig il·lertget: 1 (Gran Plaça, ME6/1), 2 (carrer 4, MEc4/1), 3, (UH/M2, ME81/1), 4 (UH/M13, ME41/1), 5 (carrer 2, MEc2/2a) i 6 (carrer 3, MEc3/2).

Làmina 132. Ceràmica ibèrica (ES-C, estança 20).

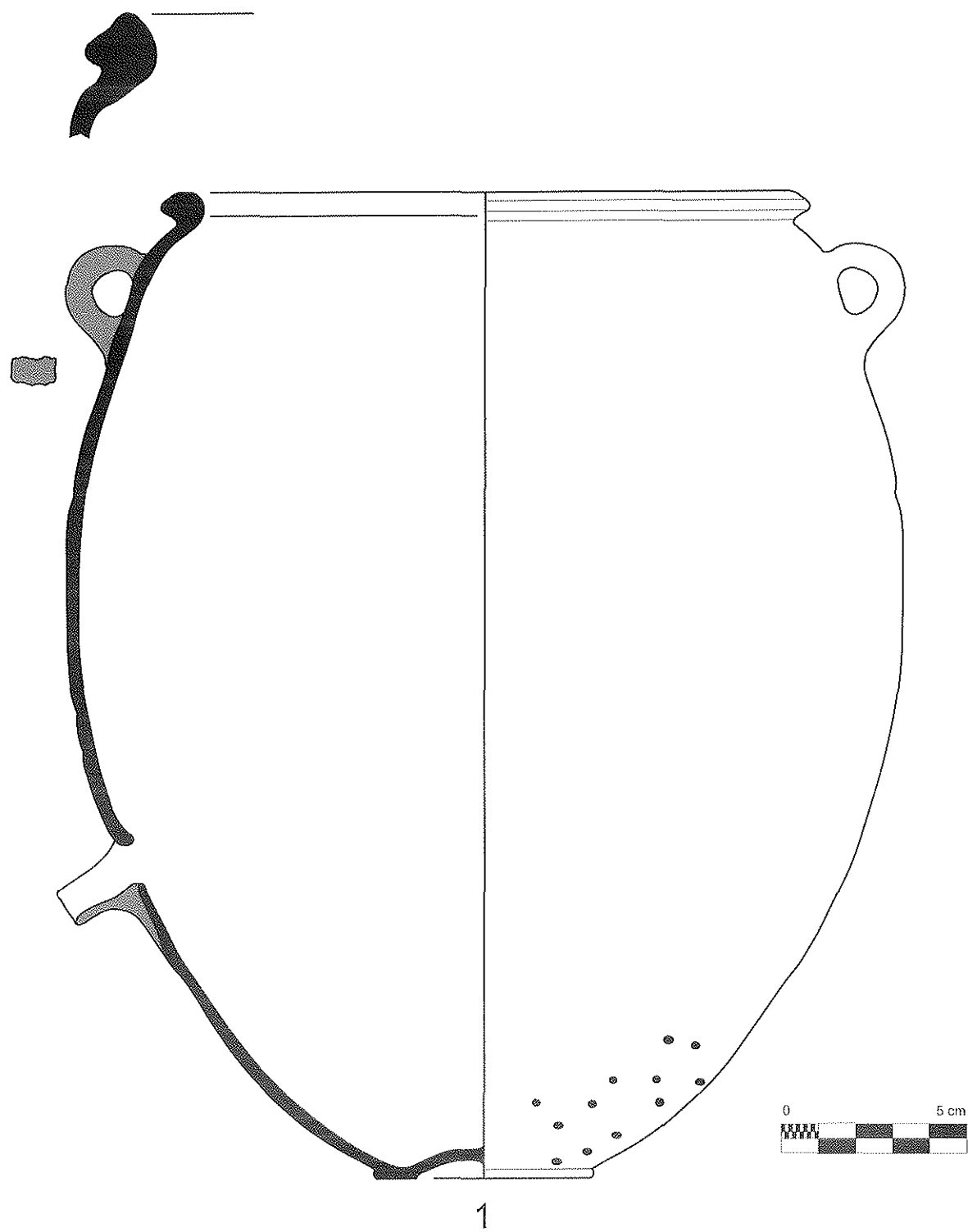

Làmina 133. Ceràmica ibèrica (ES-B, estança 3/6).

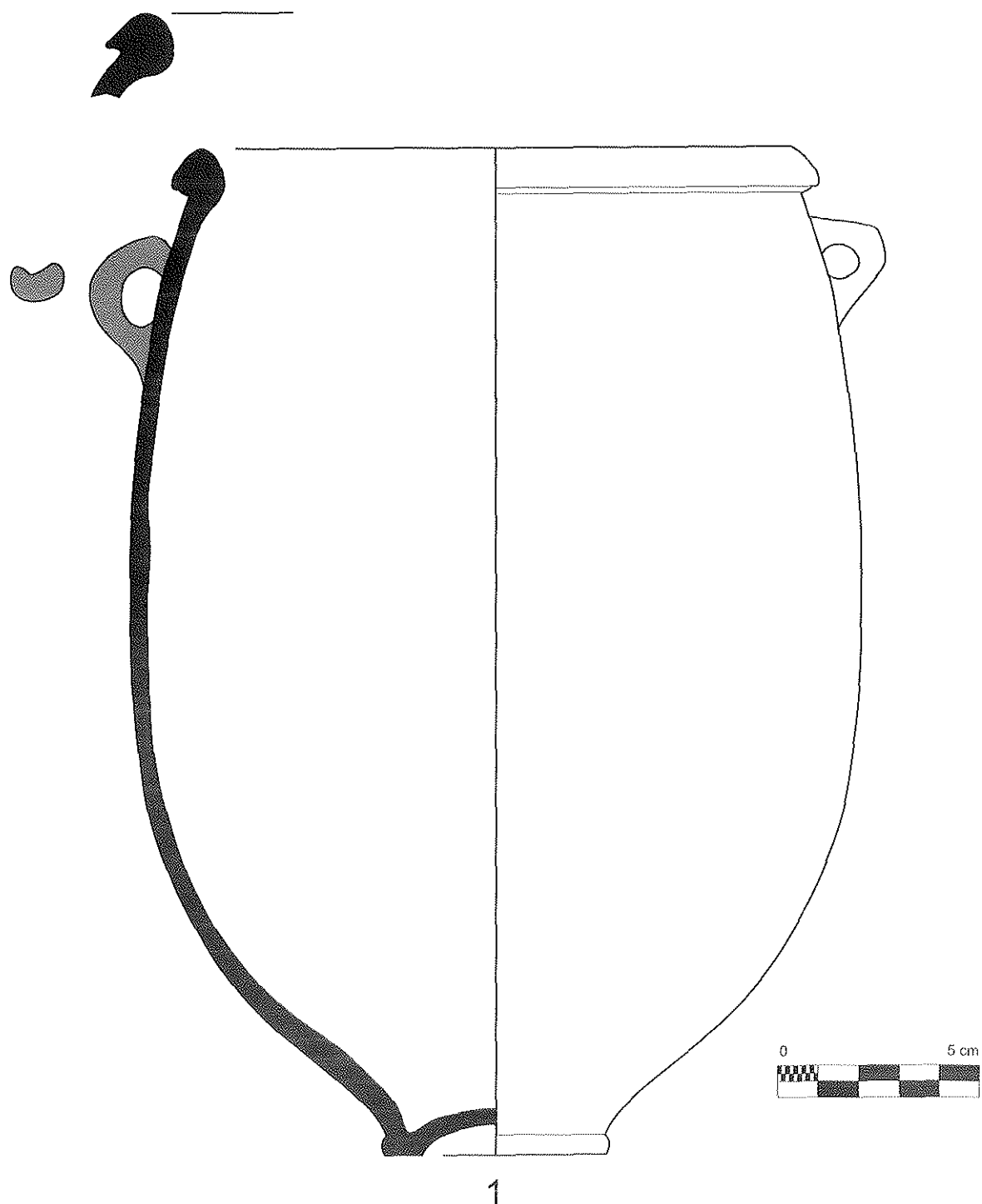

305

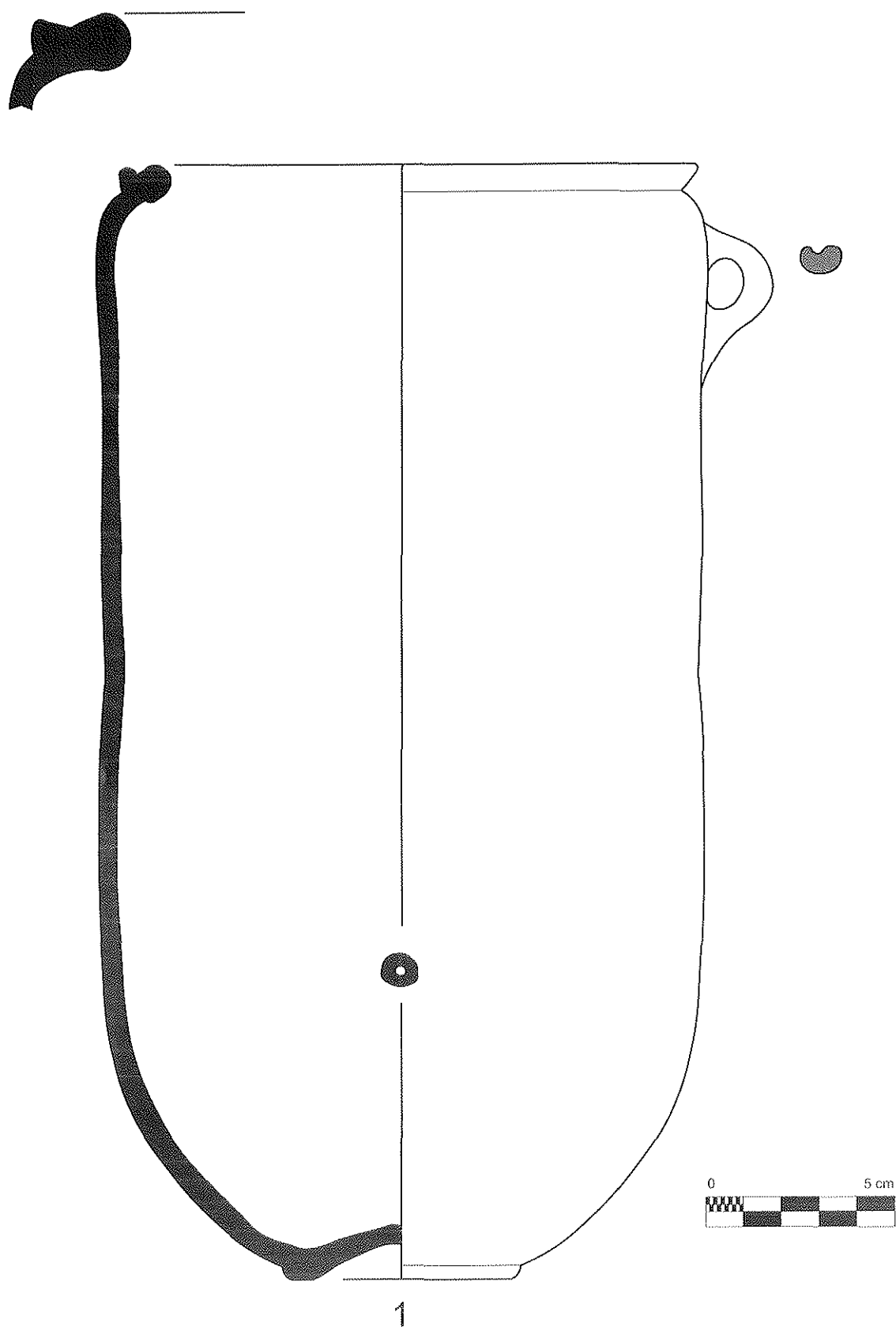
Làmina 134. Ceràmica ibèrica (ES-B, estança 7/8).

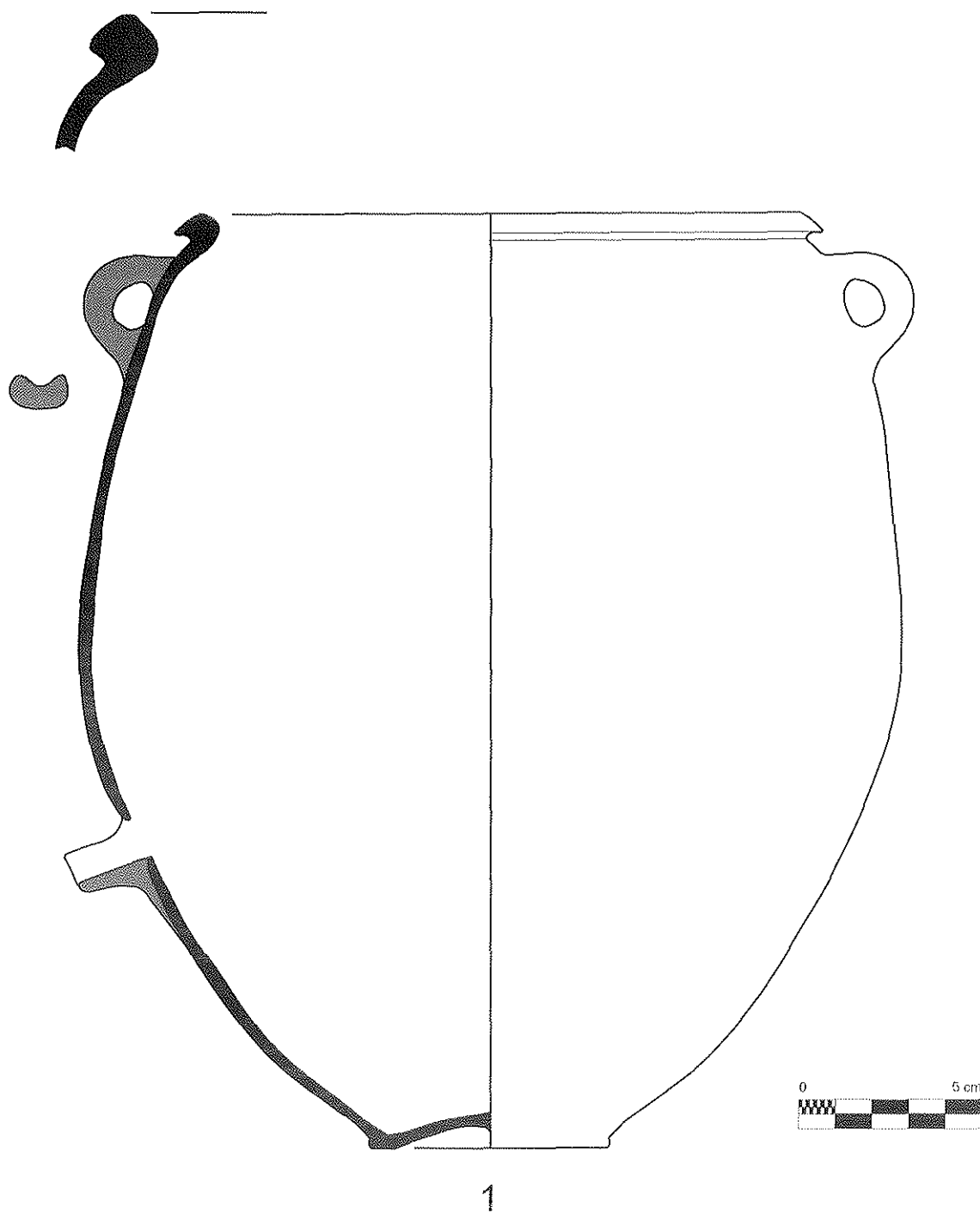
Lâmina 135. Cerâmica ibérica (ES-C, estança 15).

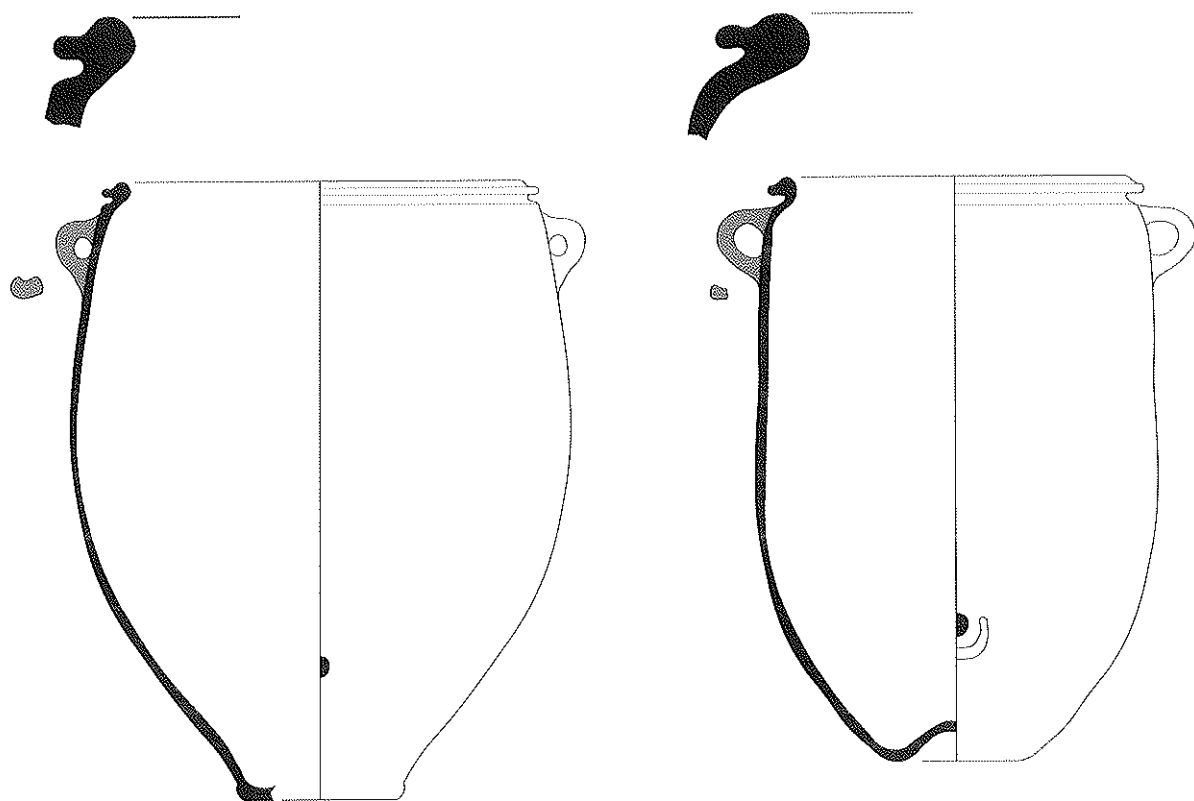
Làmina 136. Ceràmica ibèrica (ES-B, estança 7/8).

Lâmina 137. Cerâmica ibérica (ES-B, estança 7/8).

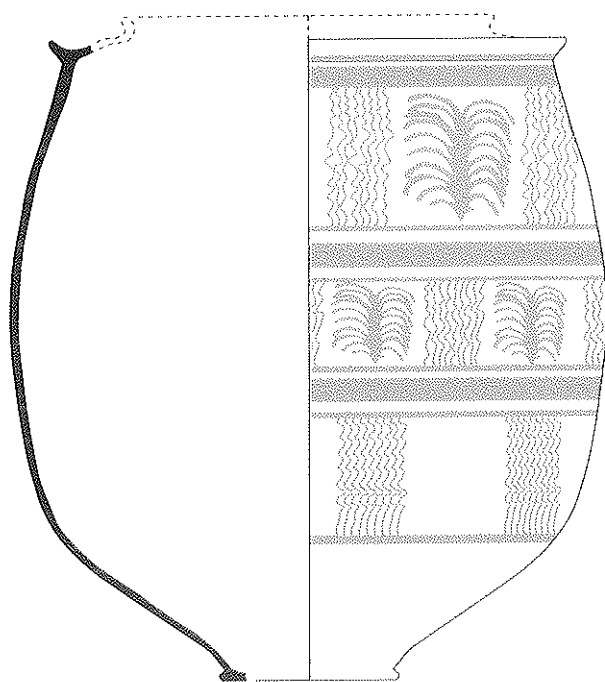
Làmina 138. Ceràmica ibèrica (ES-C, estança 15).

1

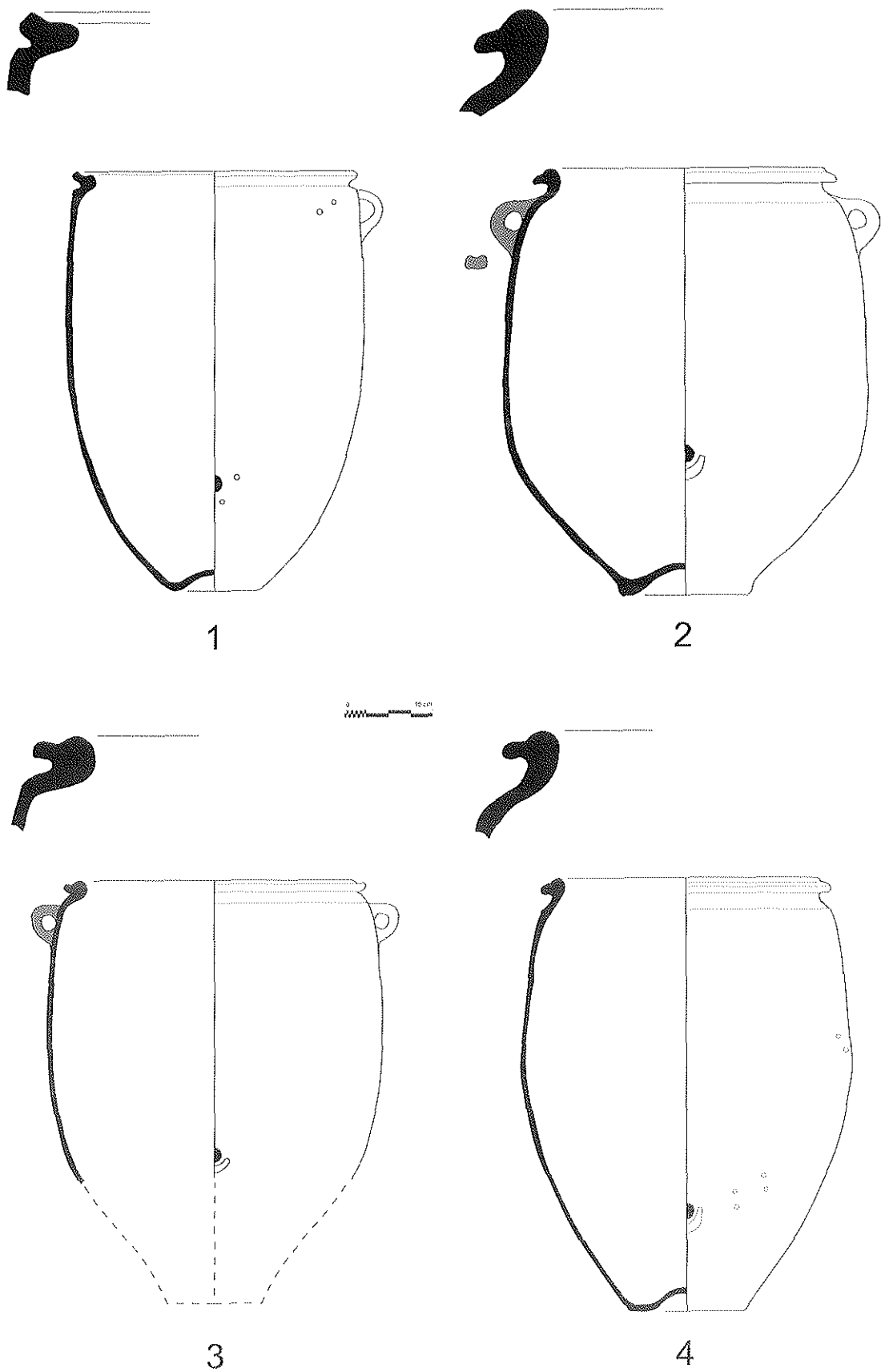

2

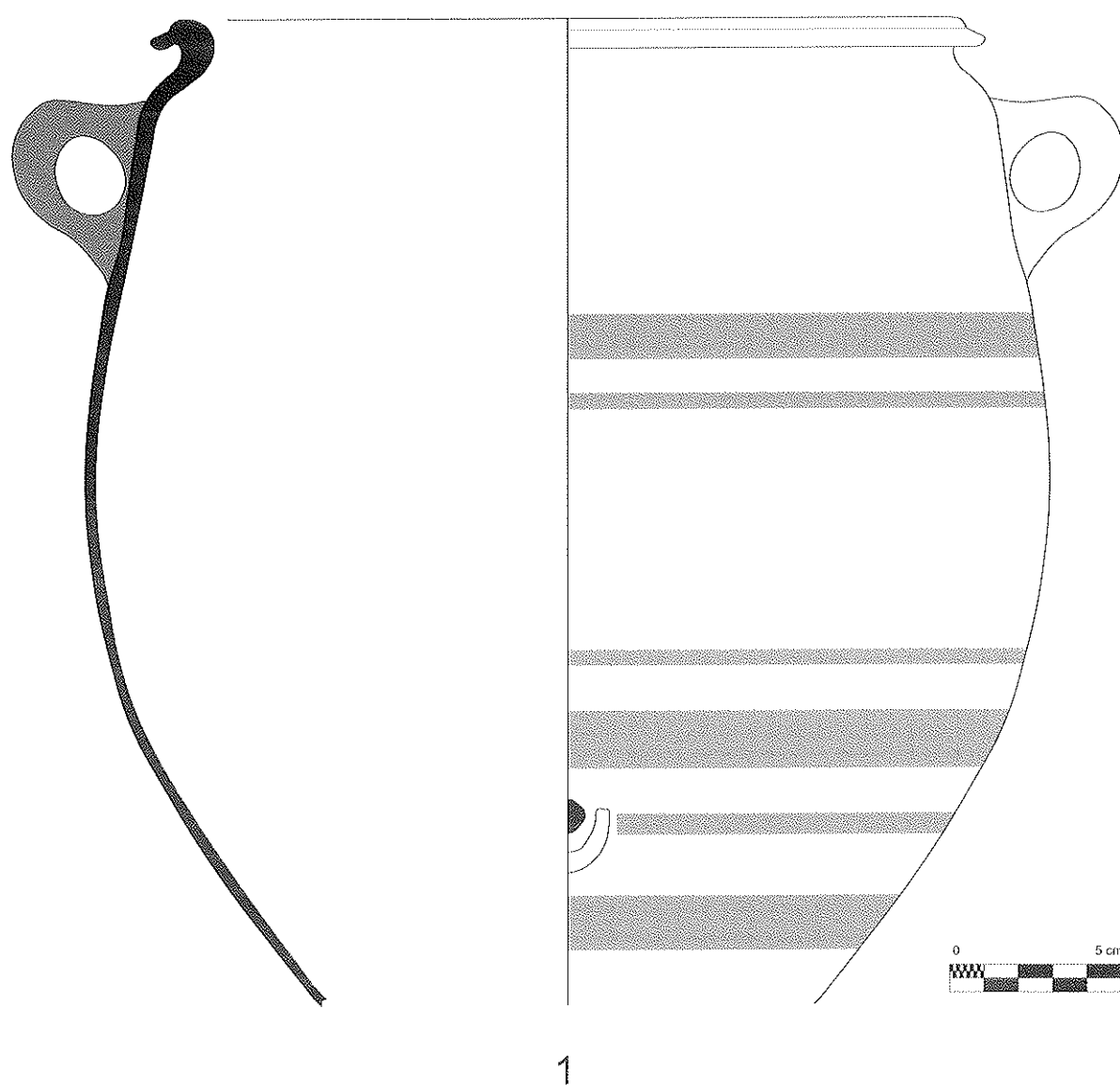

3

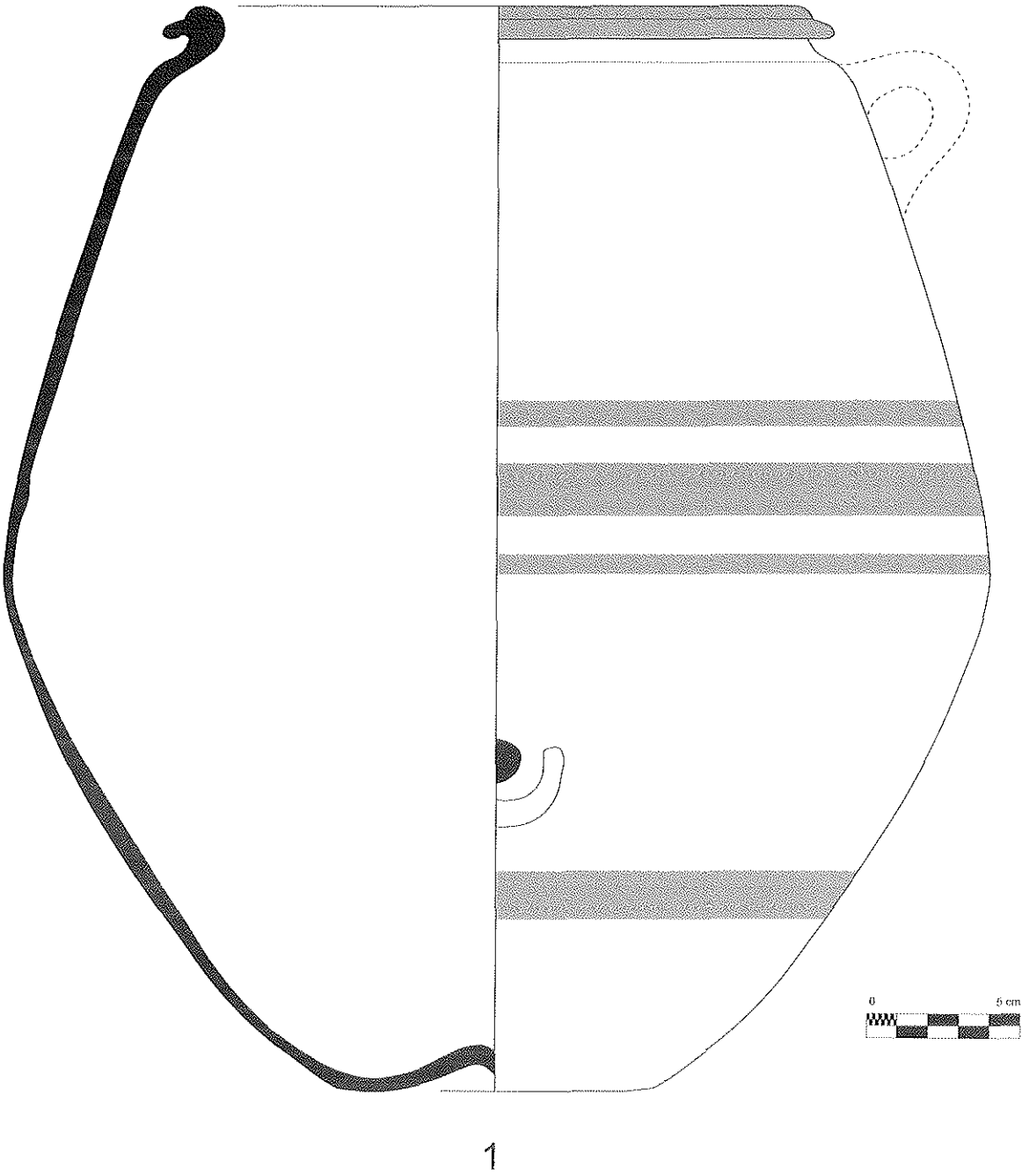
Lâmina 139. Cerâmica ibérica (ES-C, estança 17): 1-2. Cerâmica ibérica pintada (ES-B, estança 3/6): 3.

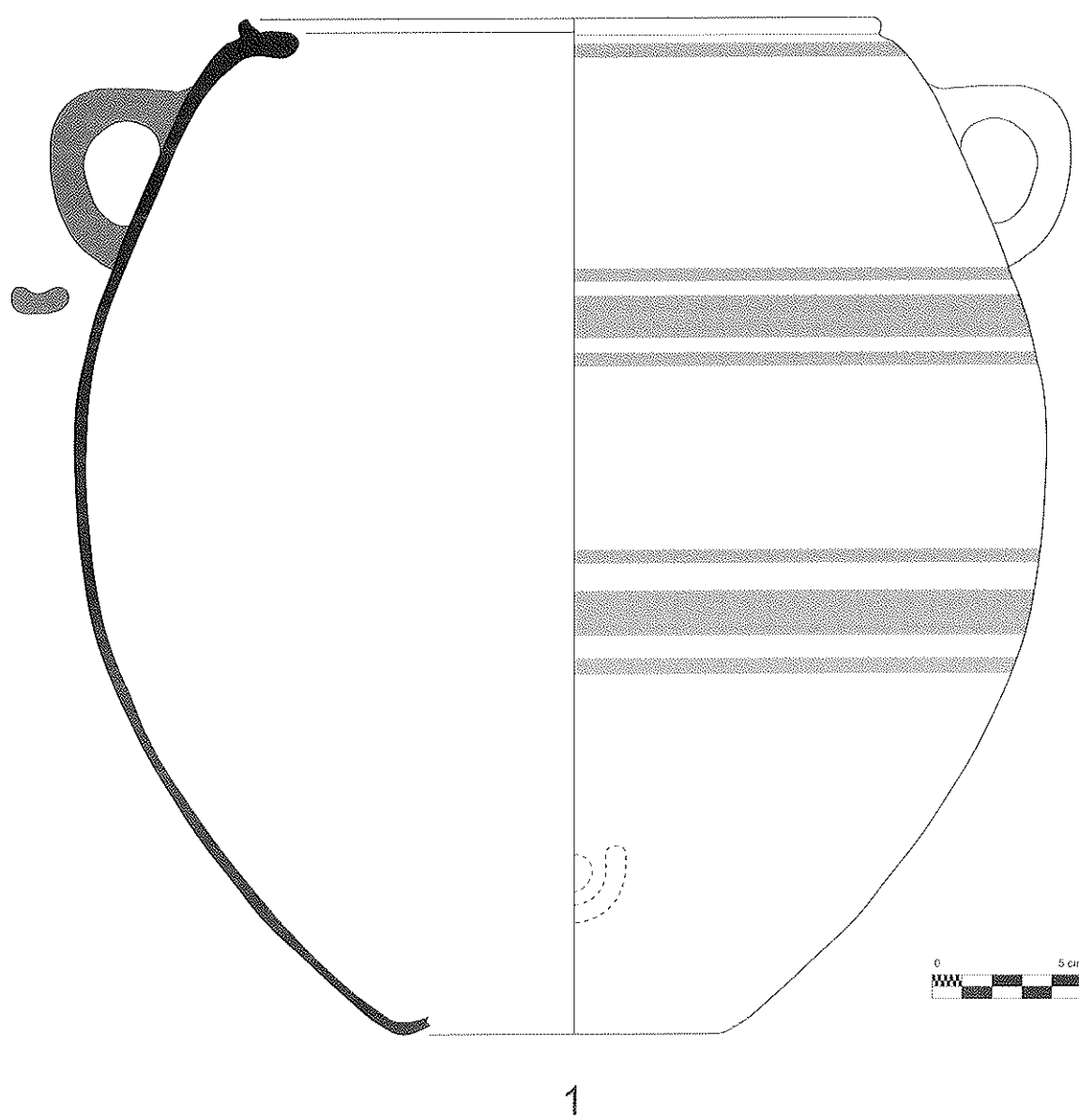
Làmina 140. Ceràmica ibèrica: 1 (sense context), 2-3 (ES-B, estança 7/8) i 4 (ES-C, estança 20).

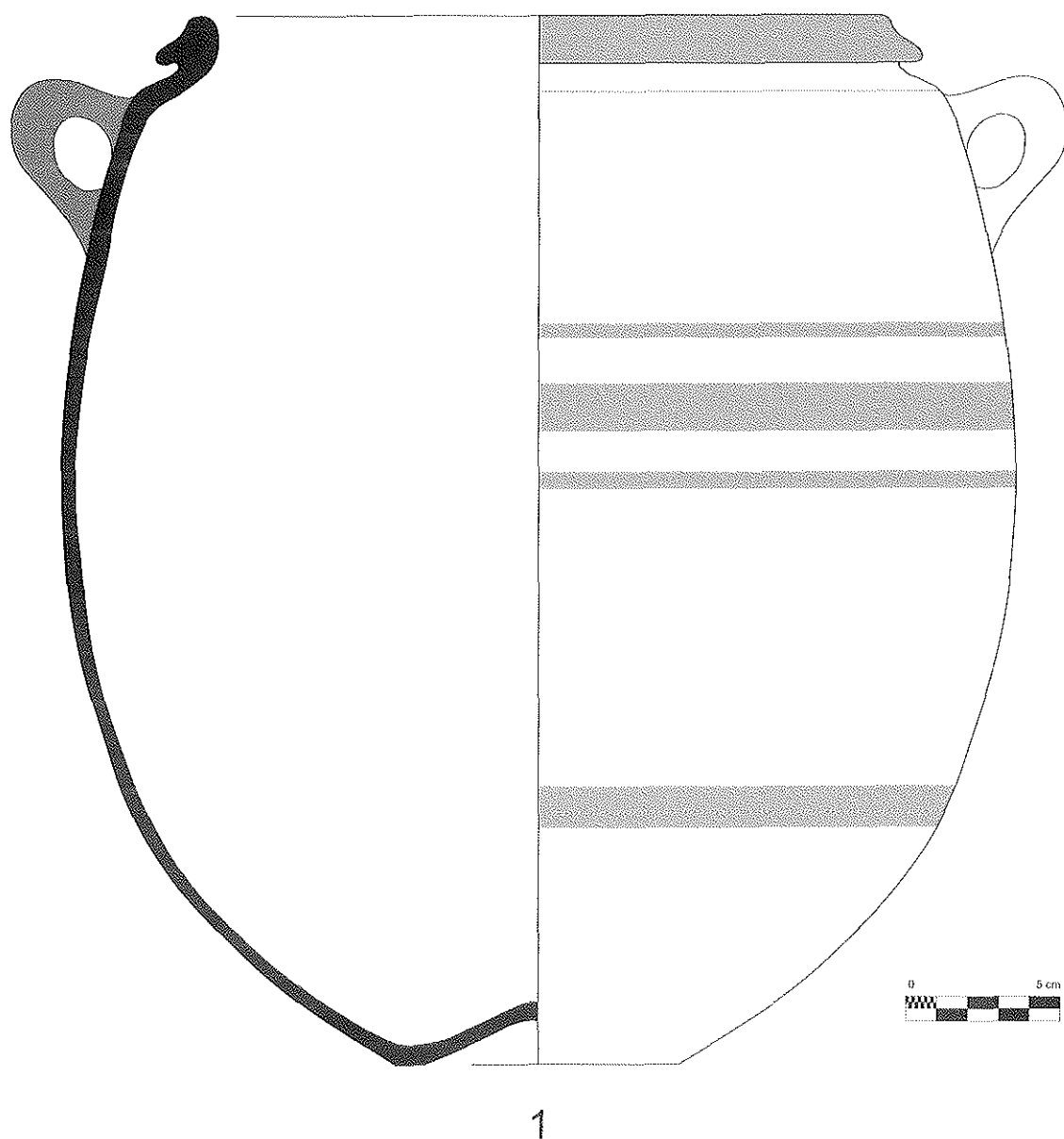
Lâmina 141. Cerâmica ibérica pintada (ES-B, estança 7/8).

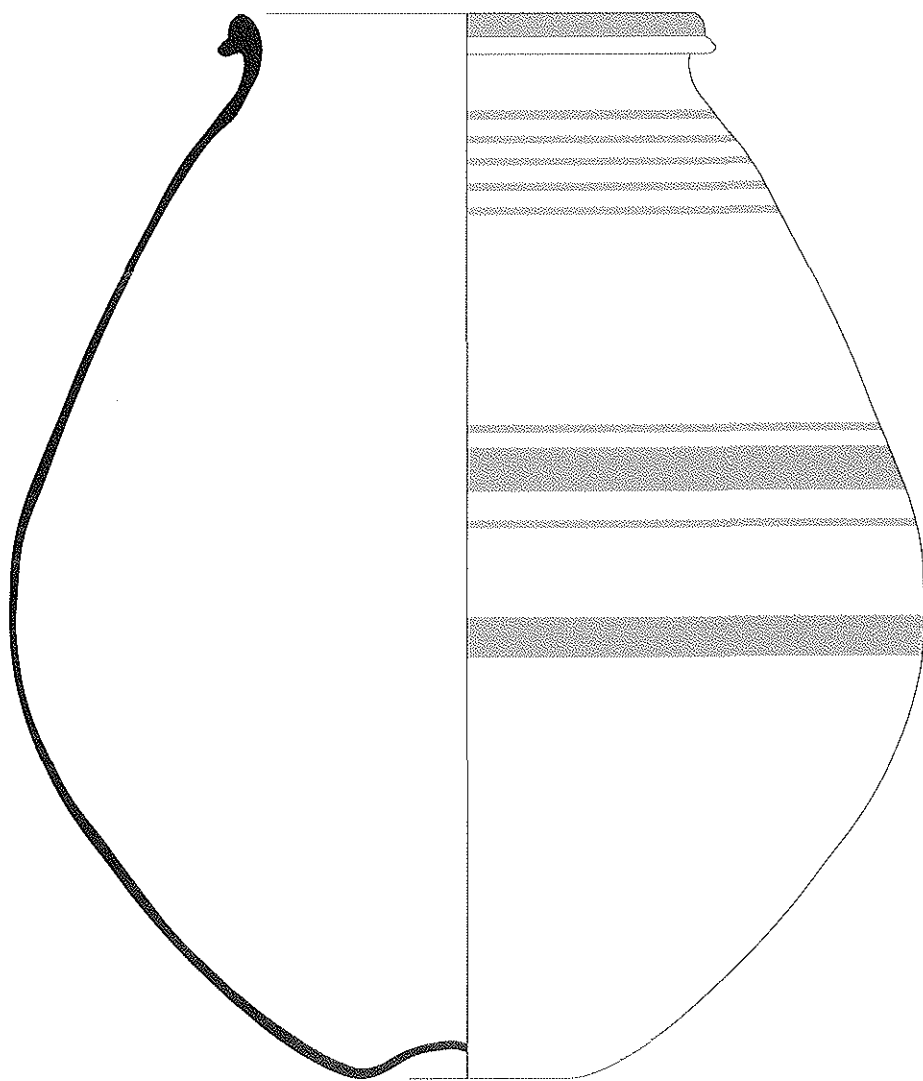
Làmina 142. Ceràmica ibèrica pintada (carrer 1).

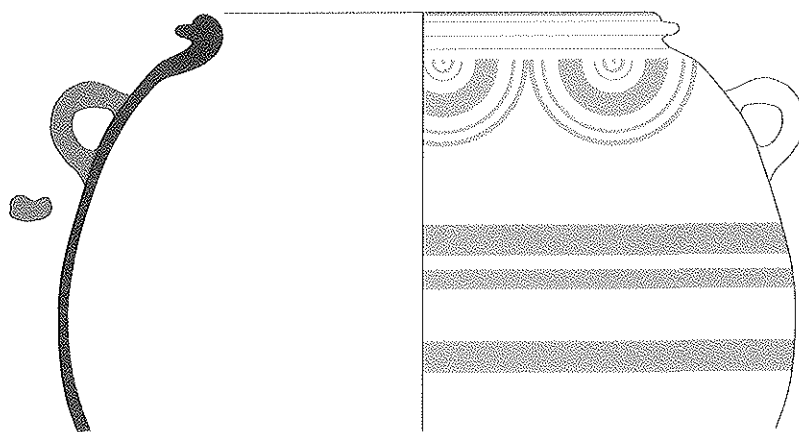
Làmina 143. Ceràmica ibèrica pintada (carrer 2).

Làmina 144. Ceràmica ibèrica pintada (carrer 2).

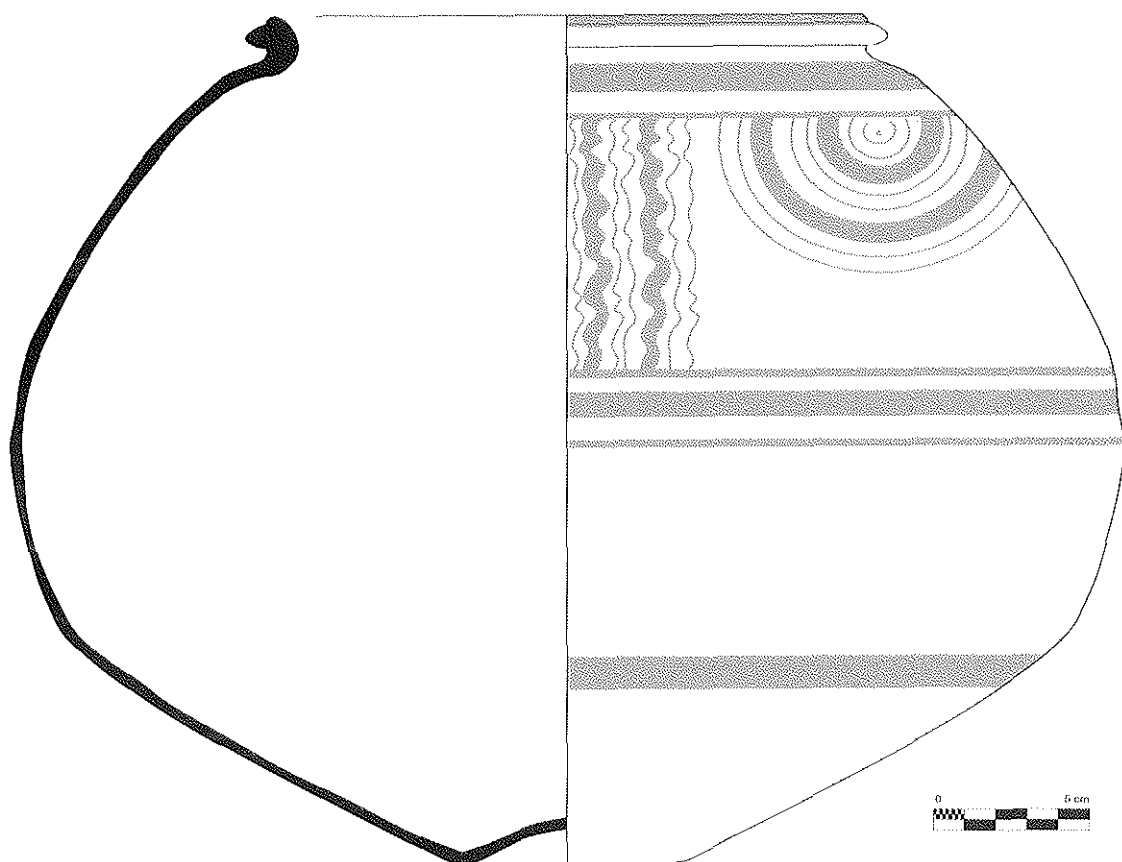

1

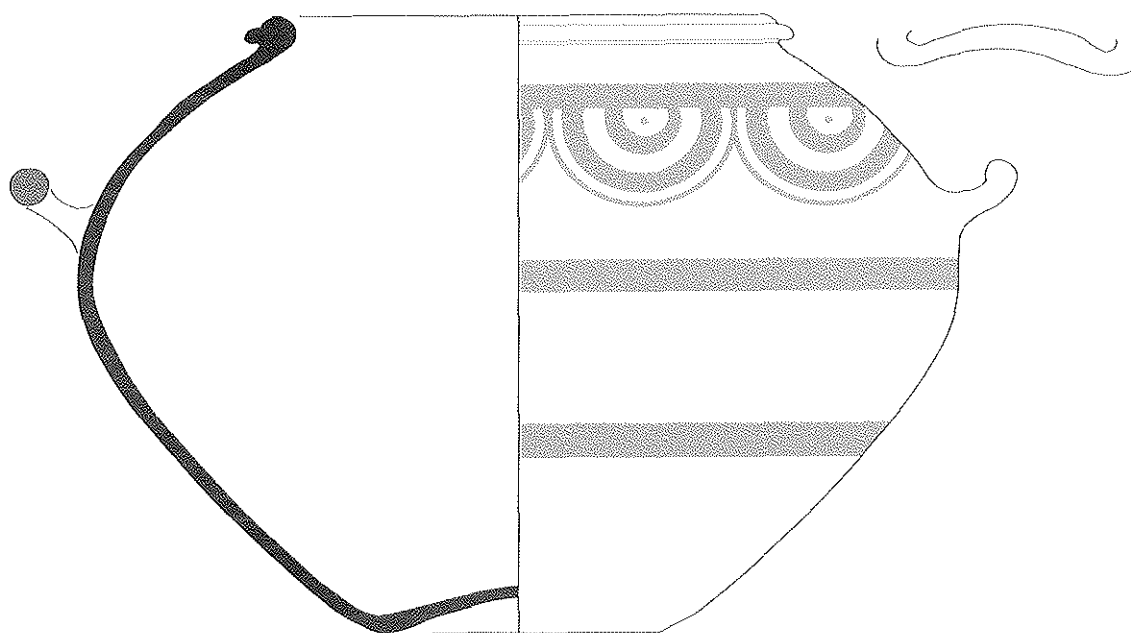

2

Lâmina 145. Cerâmica ibérica pintada (ES-B, estança 7/8).

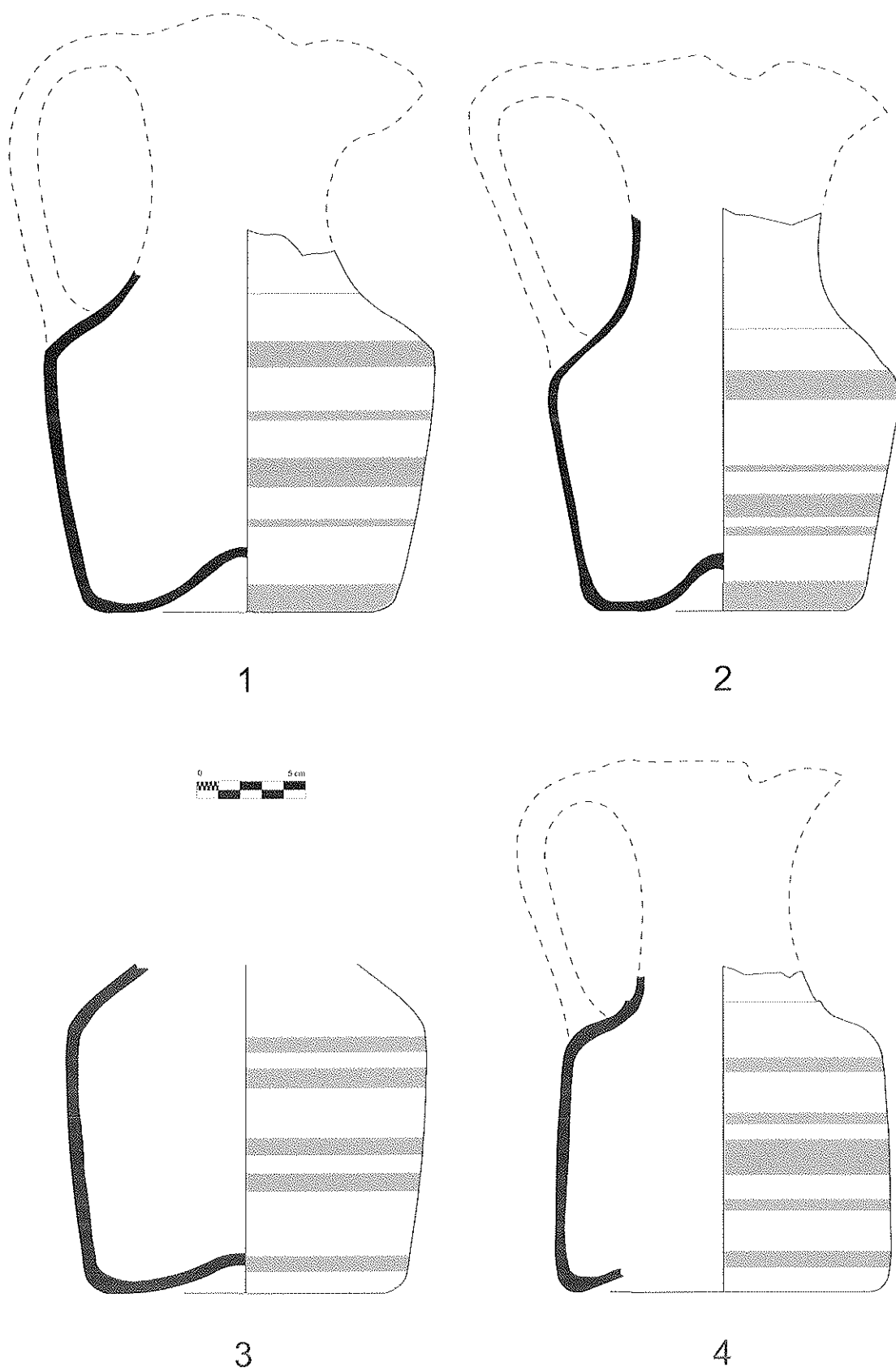

1

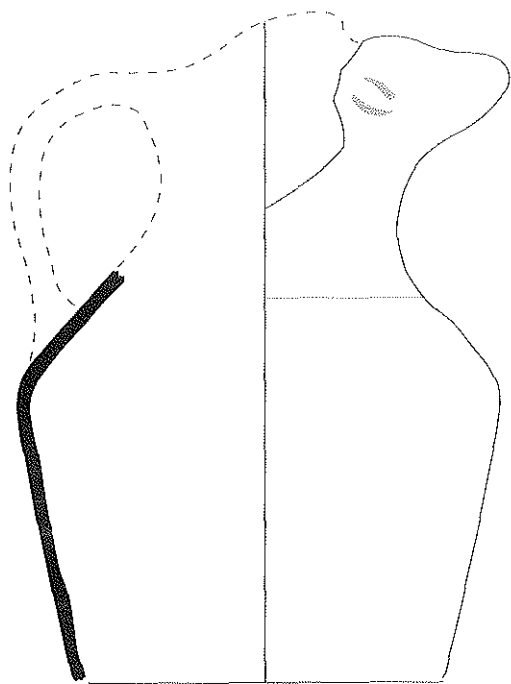

2

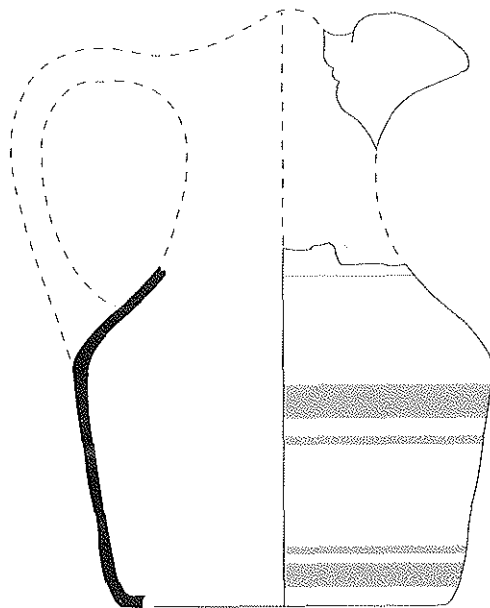
Làmina 146. Ceràmica ibèrica pintada: 1 (carrer 3) i 2 (ES-B, estança 3/6).

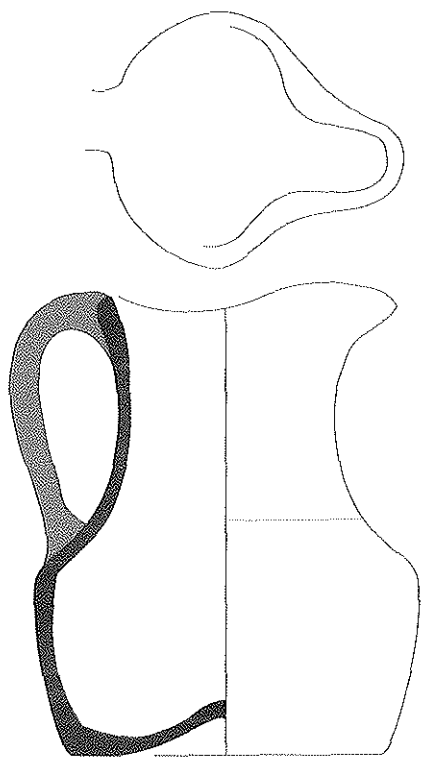
Làmina 147. Ceràmica ibèrica pintada: 1 (ES-C, estança 15) i 2-4 (ES-B, estança 7/8).

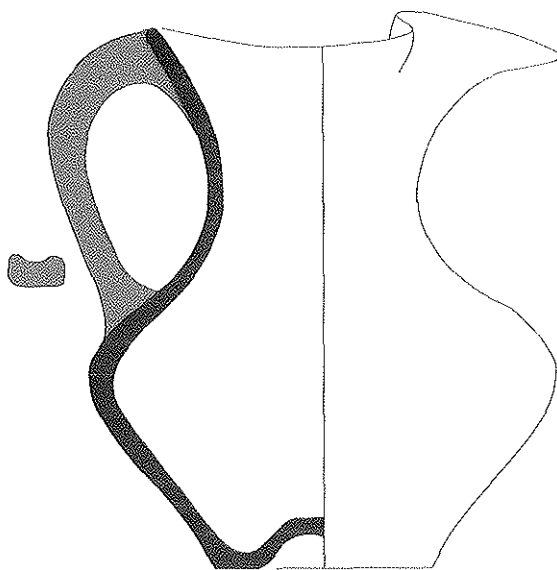
1

2

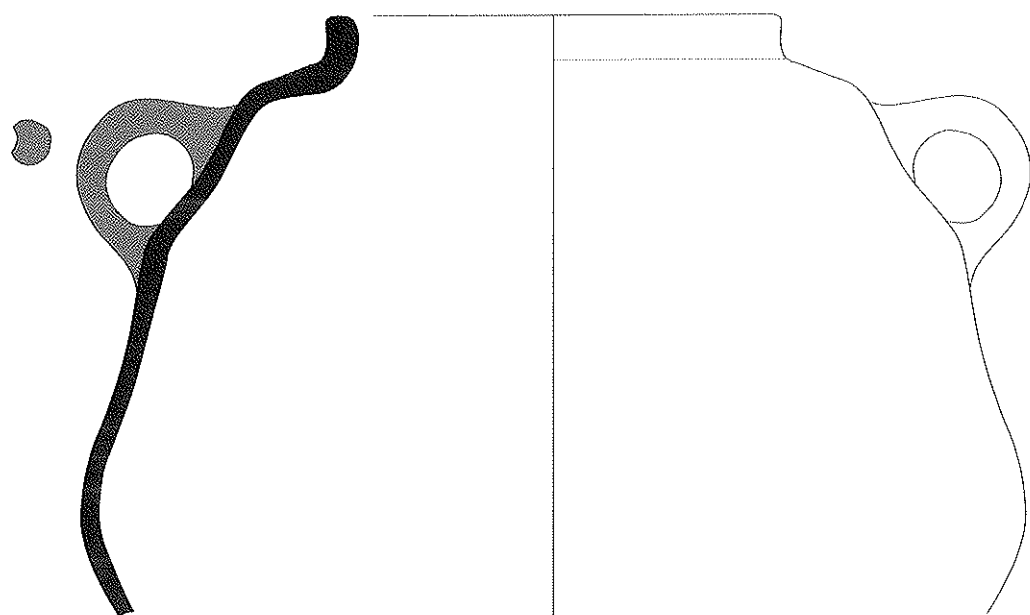

3

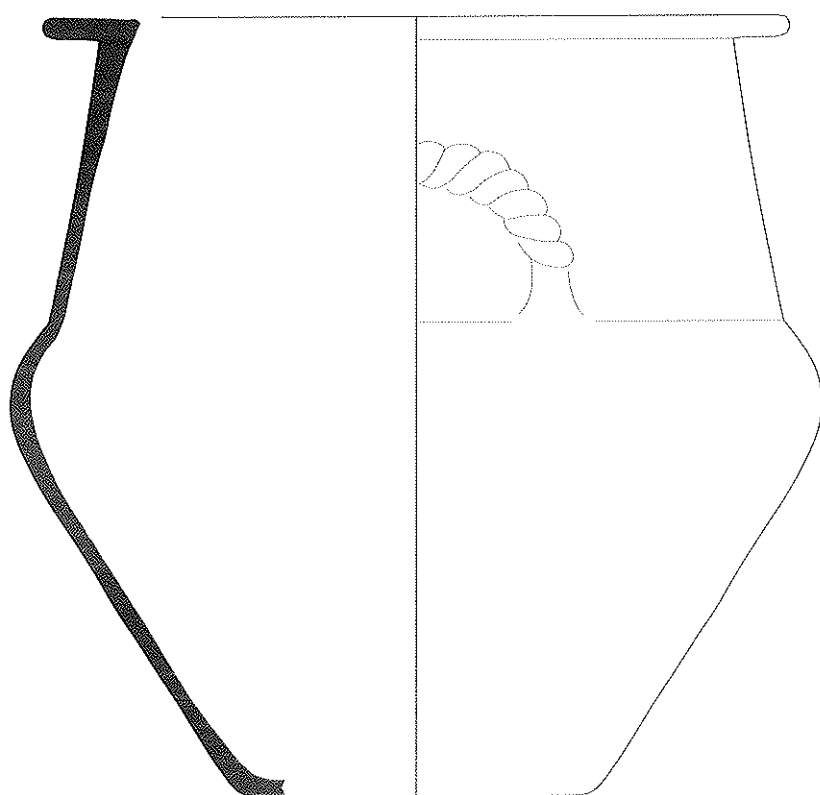

4

Làmina 148. Ceràmica ibèrica pintada: 1 (carrer 1) i 2 (ES-B, estança 7/8). Ceràmica ibèrica (ES-B, estança 7/8): 3-4.

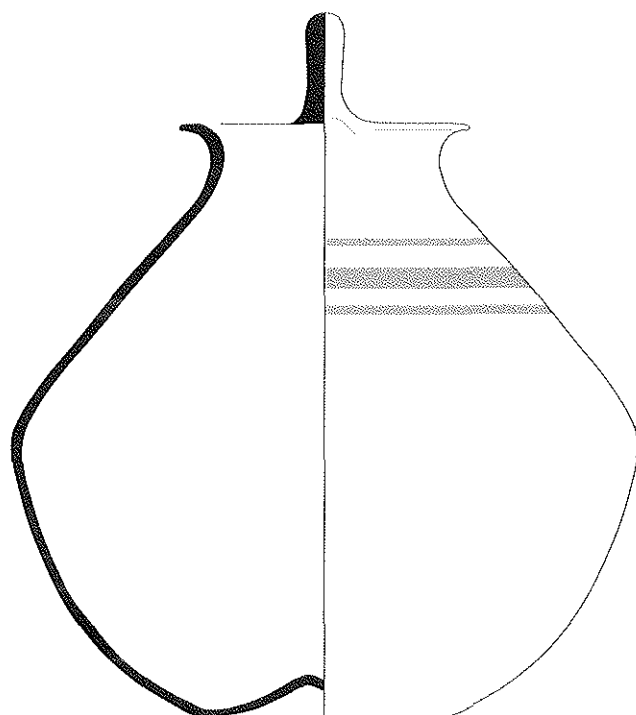

1

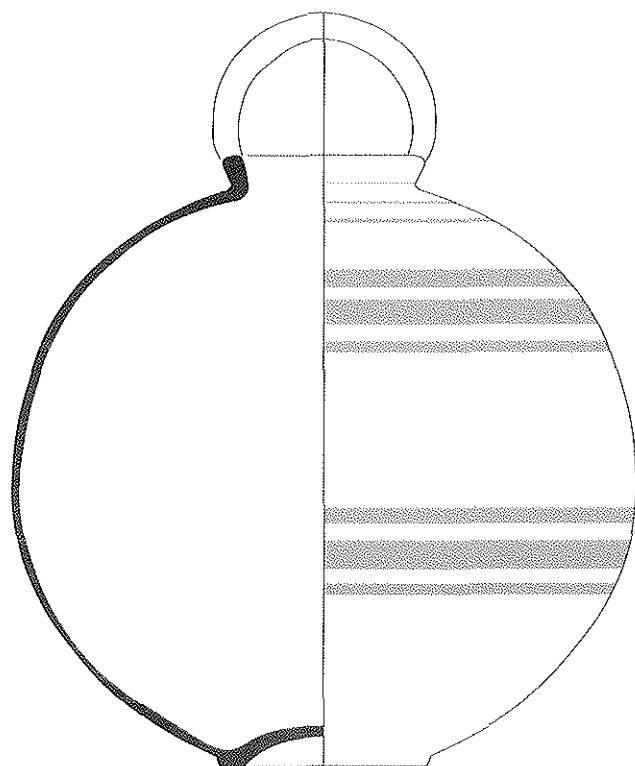

2

Làmina 149. Ceràmica ibèrica (ES-B, estança 7/8).

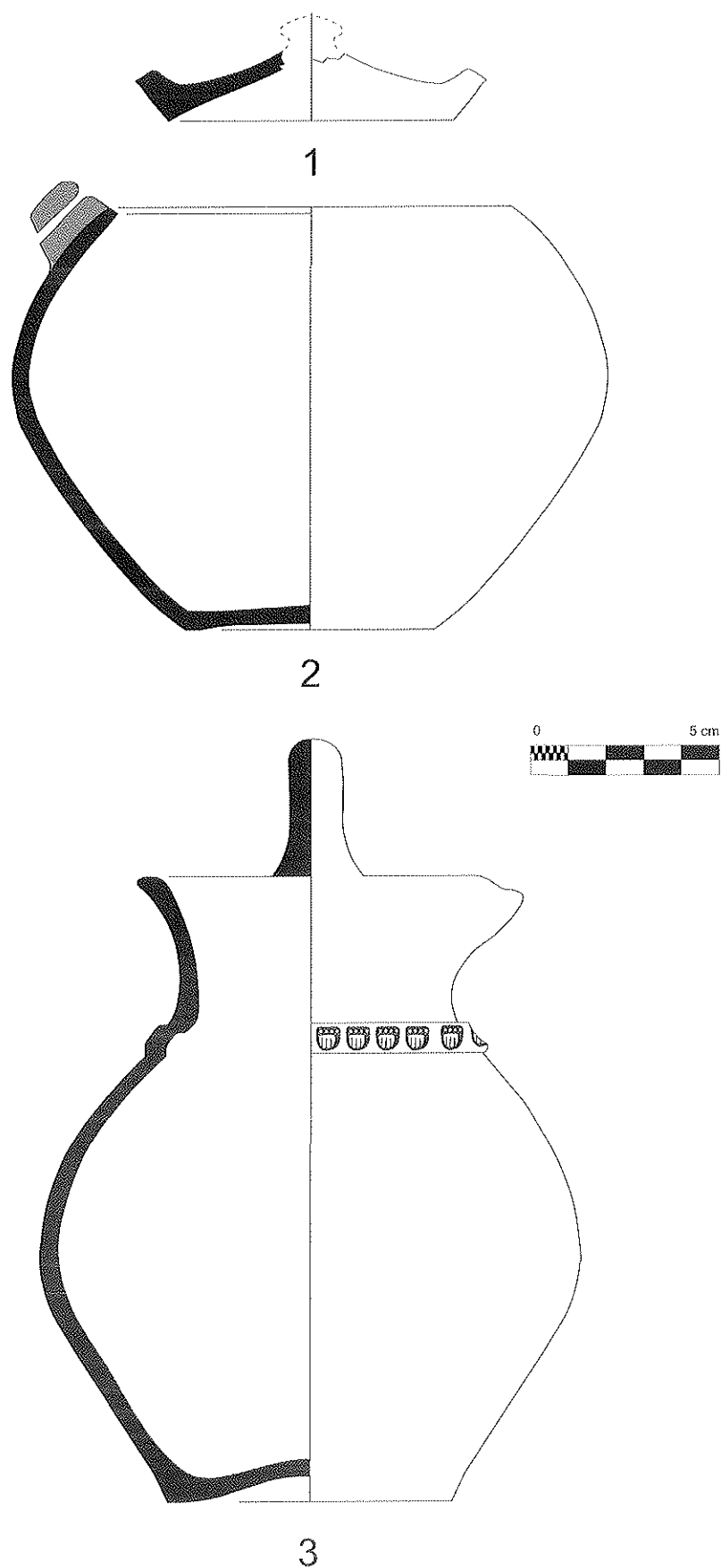

1

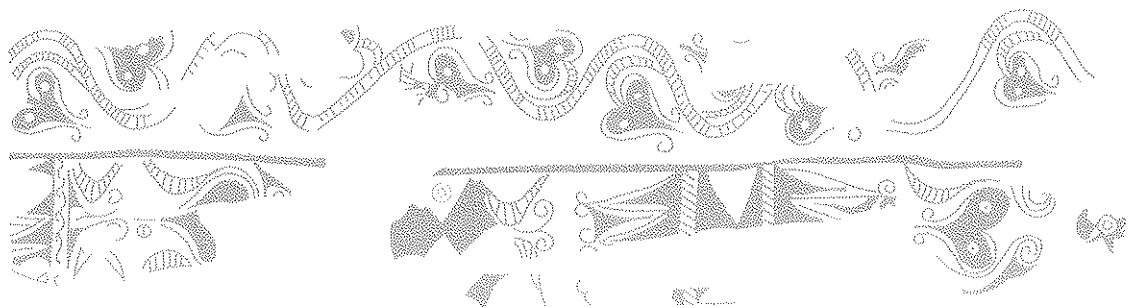
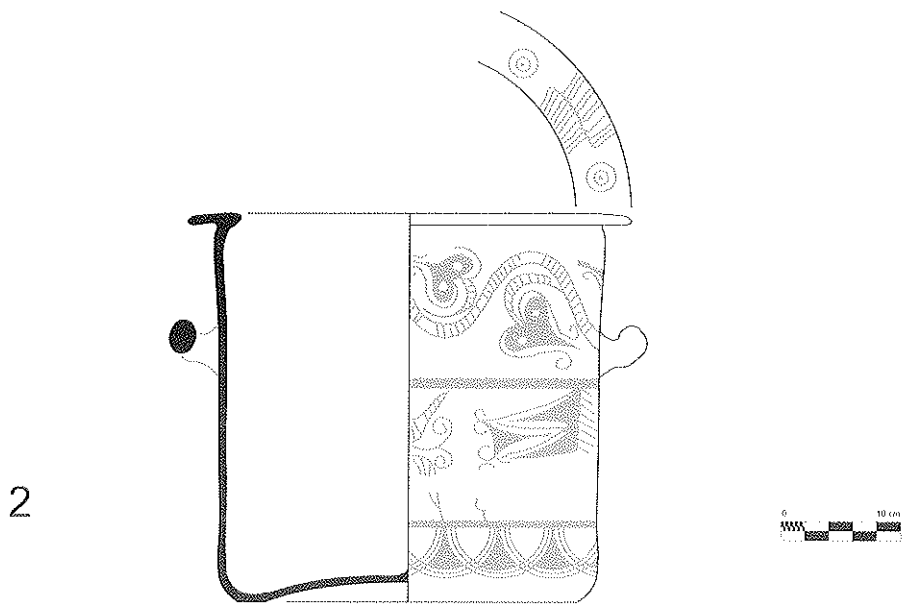
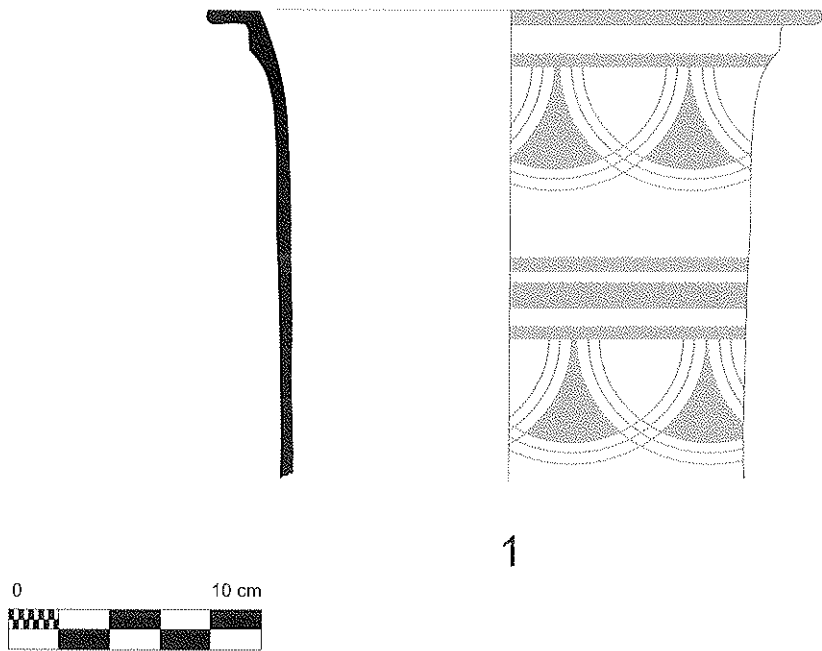

2

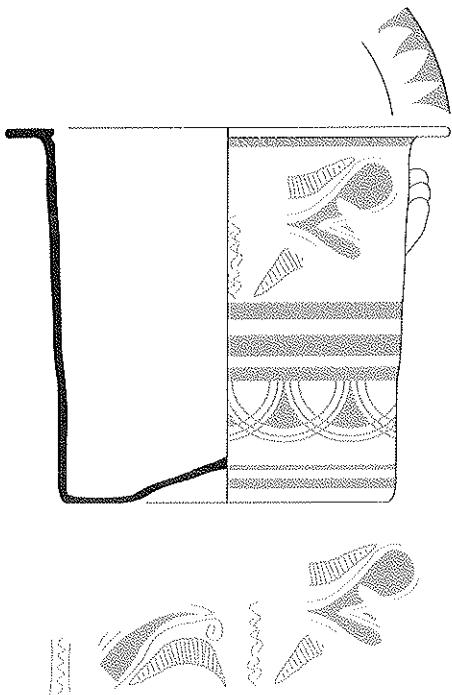
Làmina 150. Ceràmica ibèrica pintada: 1 (ES-C, estança 17) i 2 (carrer 1).

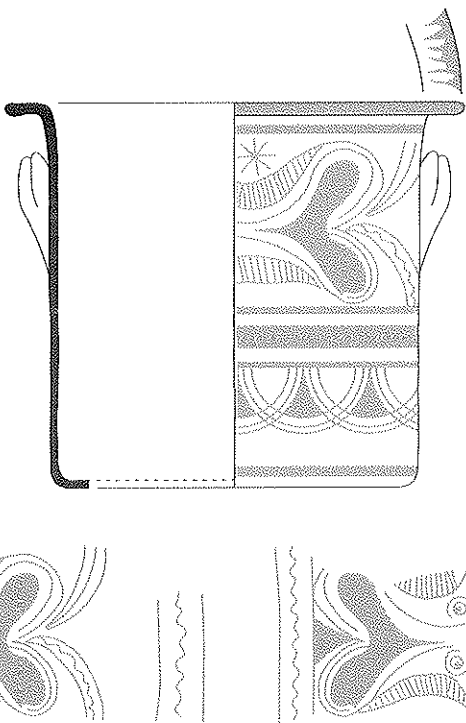
Làmina 151. Ceràmica ibèrica (ES-B, estança 3/6): 1. Ceràmica a mà (ES-B, estança 7/8); 2. Ceràmica grisa estampillada (ES-B, estança 3/6); 3.

Làmina 152. Ceràmica ibèrica pintada: 1 (ES-C, estança 19) i 2 (ES-B, estança 7/8).

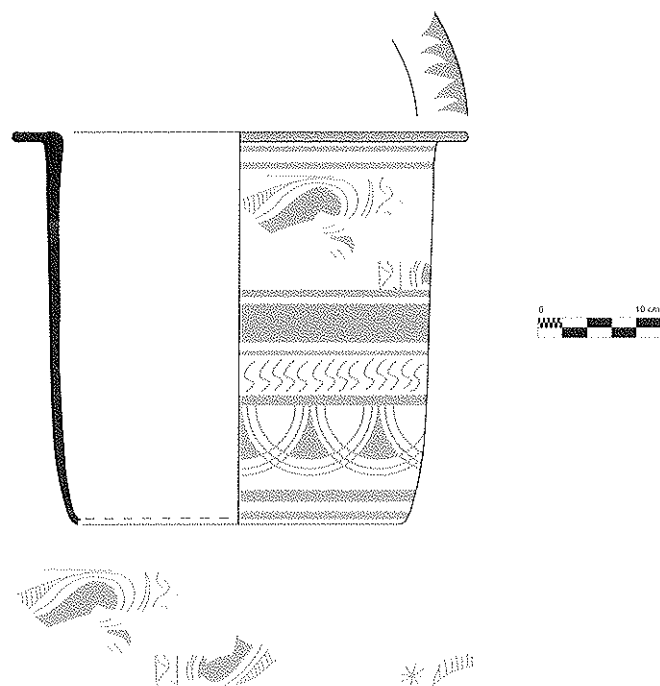

1

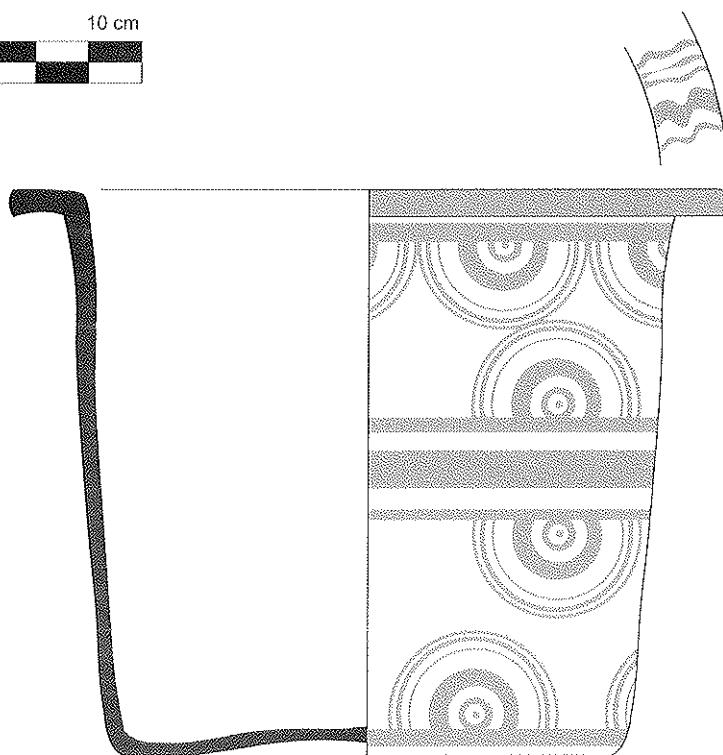

2

Làmina 153. Ceràmica ibèrica pintada: 1 (carrer 3) i 2 (carrer 1).

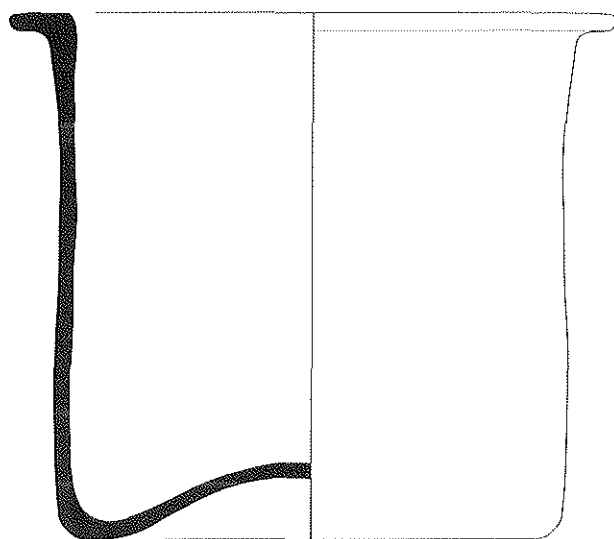

1

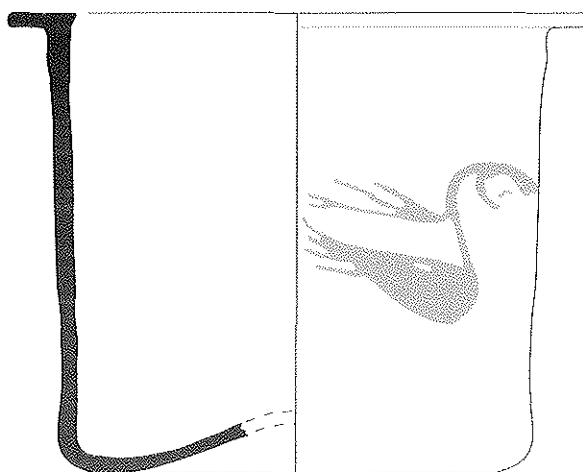

2

Làmina 154. Ceràmica ibèrica pintada: 1 (ES-B, estança 3/6) i 2 (ES-C, estança 20).

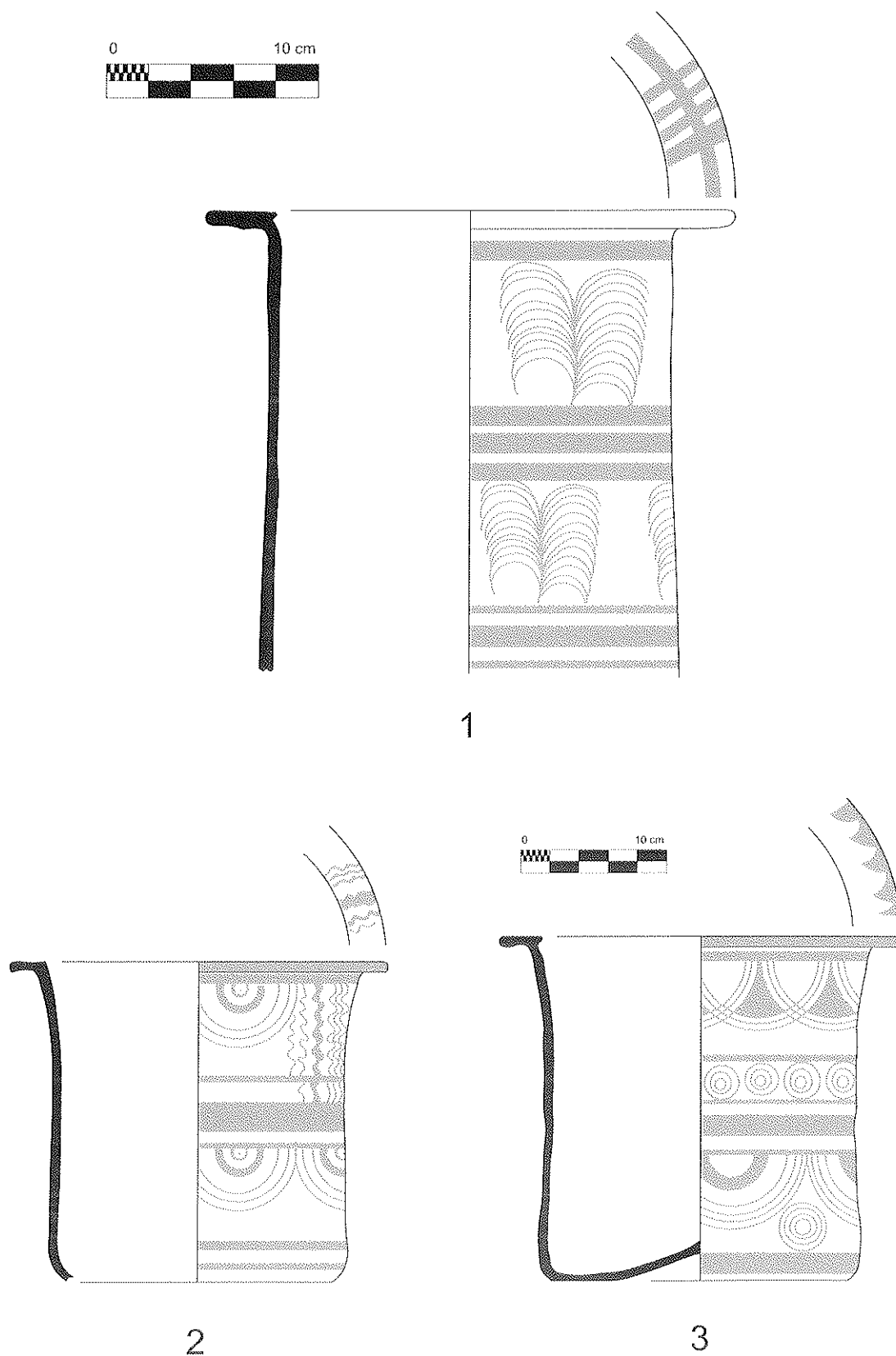
1

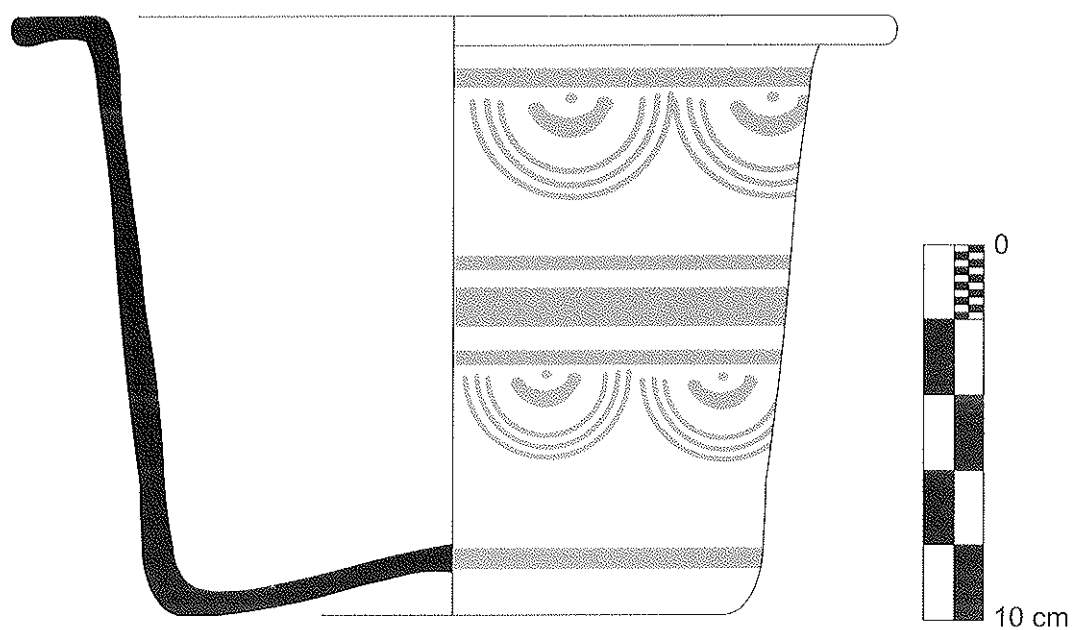
2

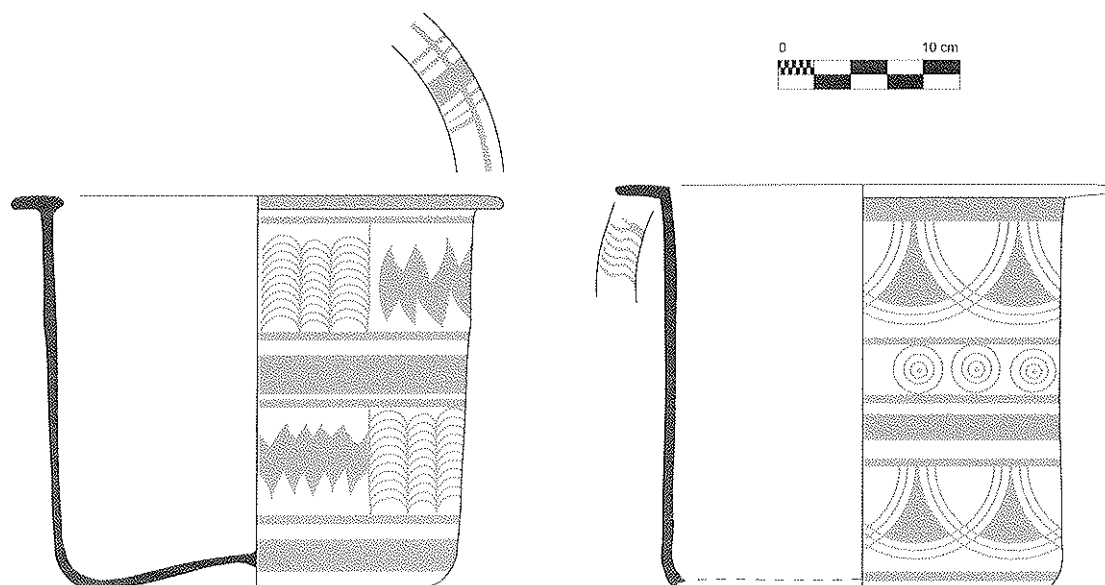
Làmina 155. Ceràmica ibèrica (ES-B, estança 7/8): 1. Ceràmica ibèrica pintada (ES-B, estança 7/8): 2.

Làmina 156. Ceràmica ibèrica pintada: 1 (ES-B, estança 7/8), 2 (ES-C, estança 17) i 3 (ES-B, estança 4/5).

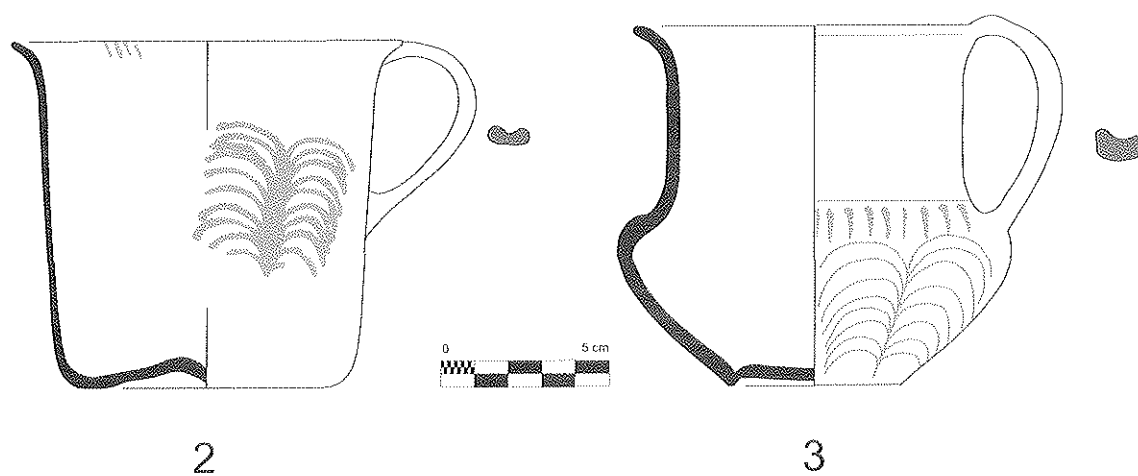
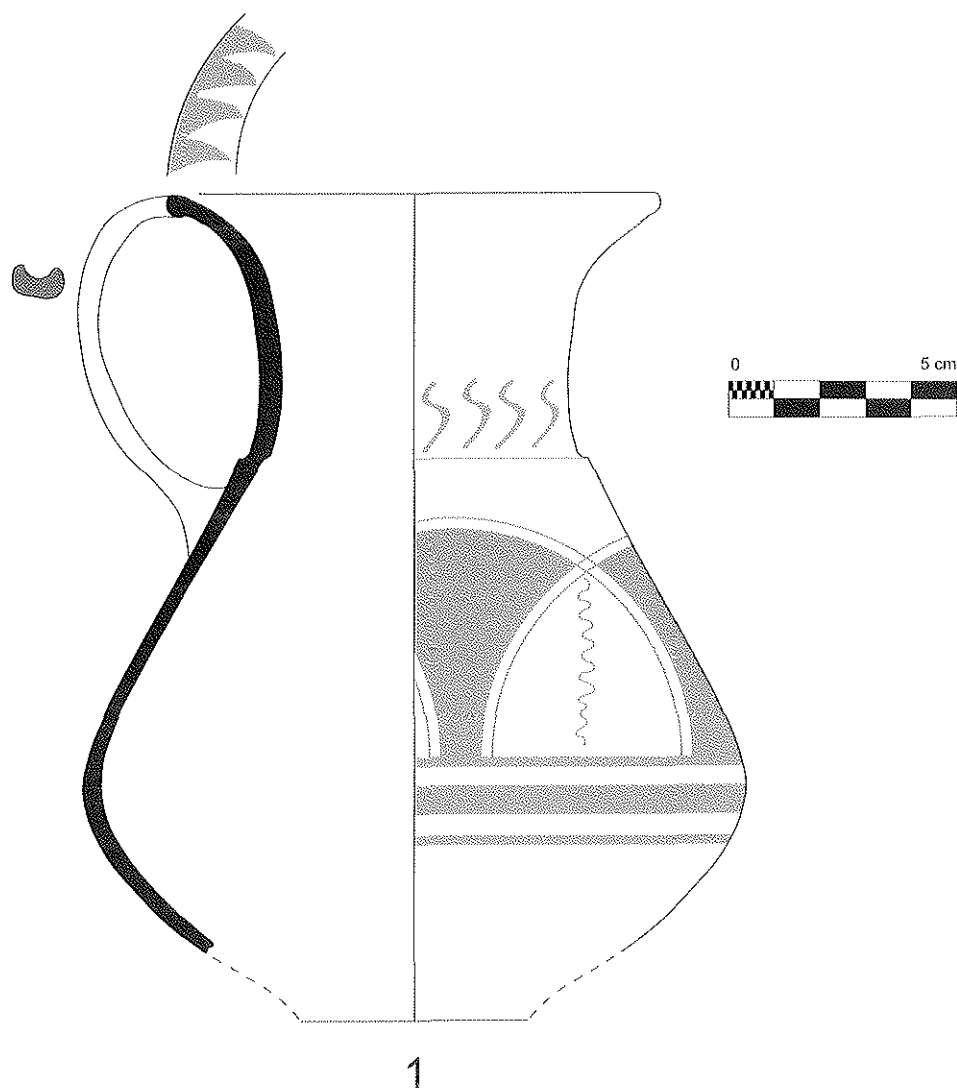
1

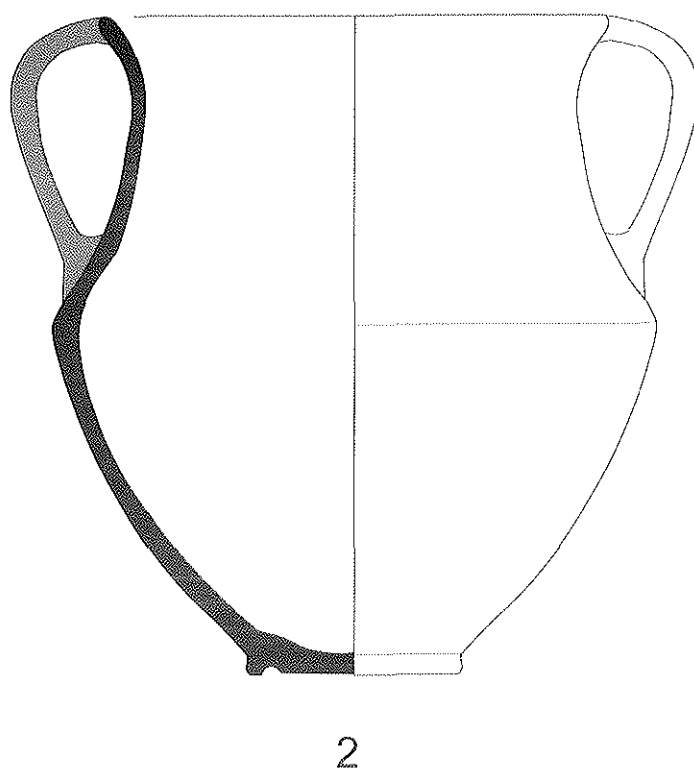
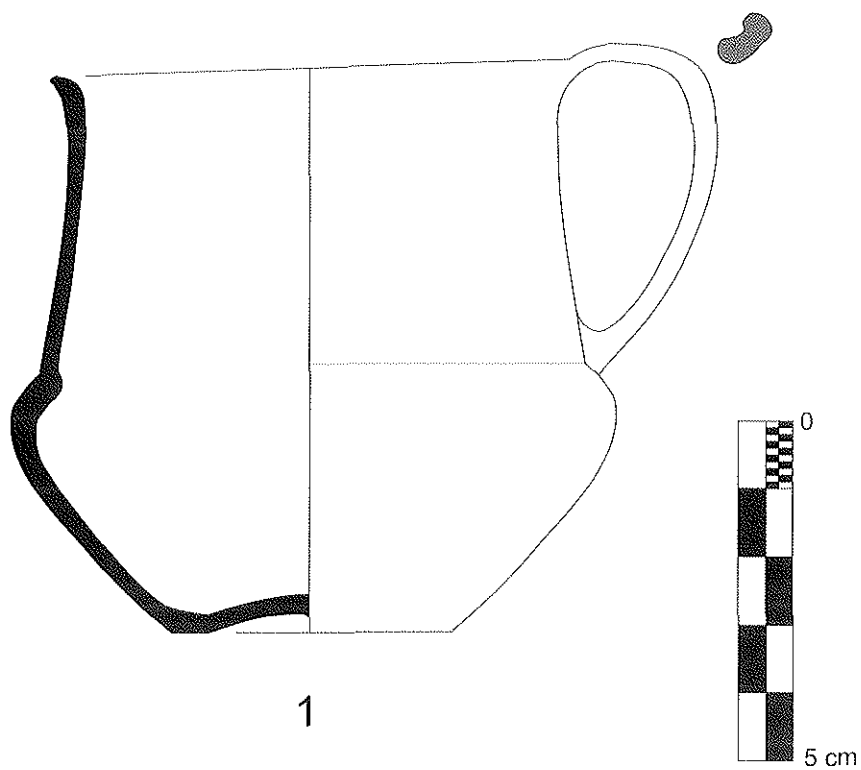
2

3

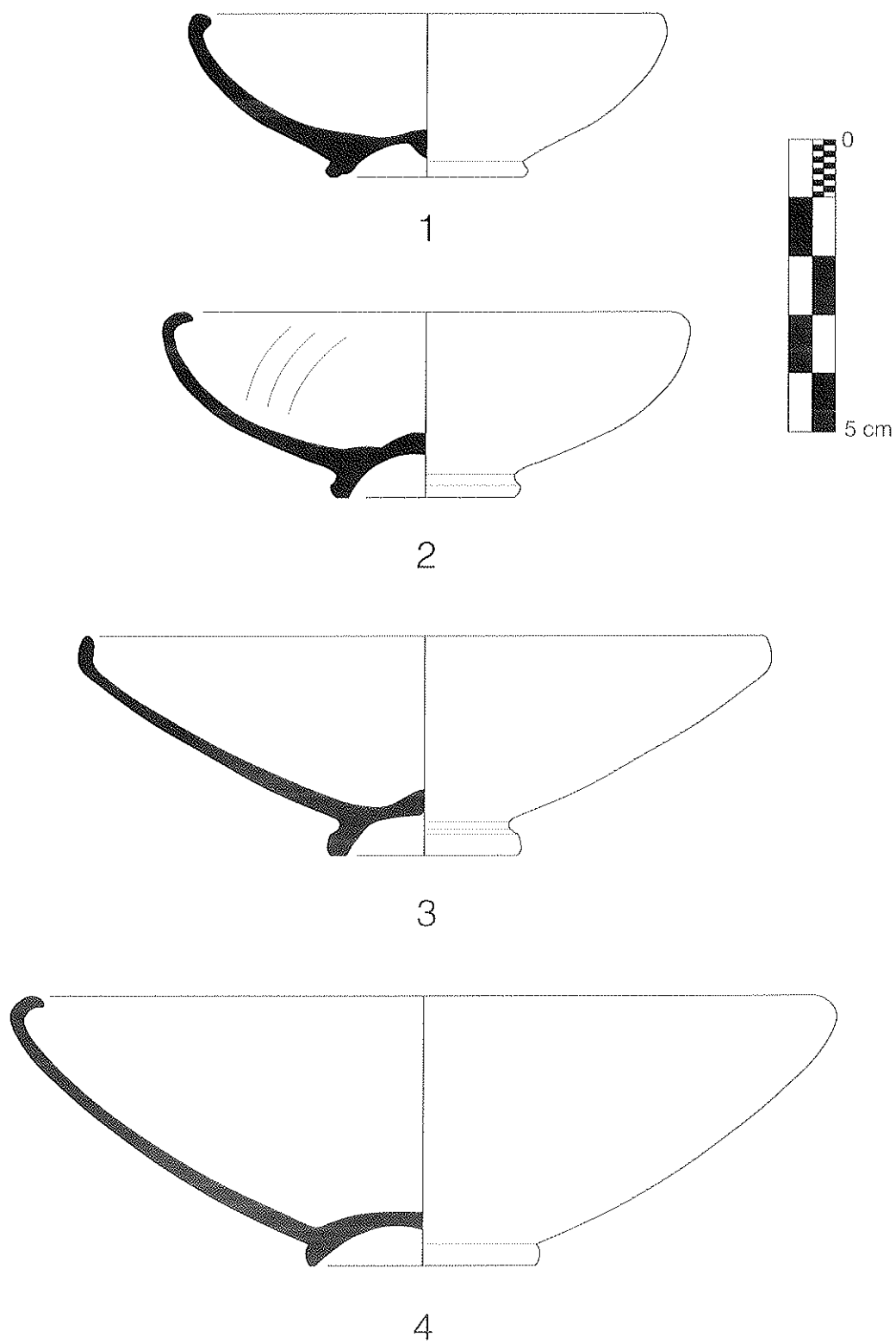
Lâmina 157. Cerâmica ibérica pintada: 1 (carrer 3), 2 (ES-B, estança 3/6) i 3 (ES-C, estança 15).

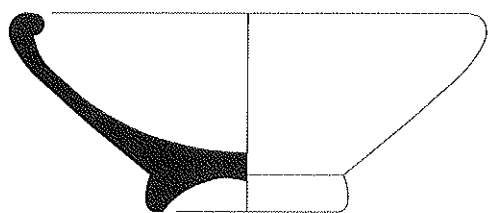
Làmina 158. Ceràmica ibèrica pintada: 1-2 (ES-B, estança 7/8) i 3 (ES-B, estança 3/6).

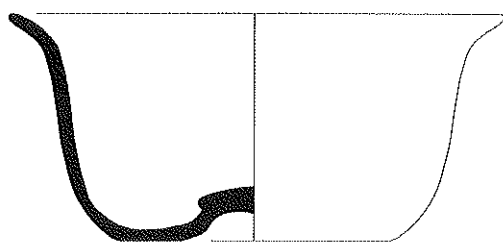
Làmina 159. Ceràmica ibèrica: 1 (carrer 3) i 2 (ES-B, estança 7/8).

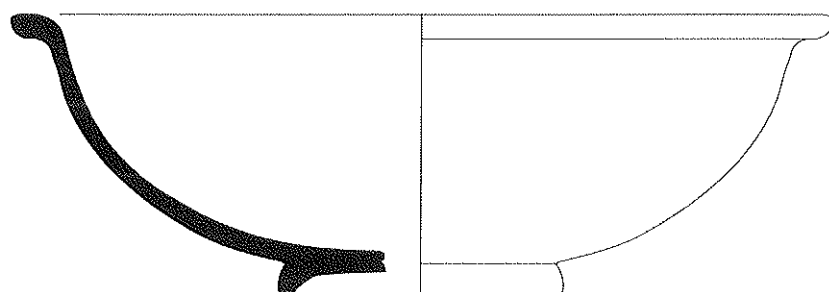
Làmina 160. Ceràmica ibèrica: 1-3 (ES-B, estança 7/8) i 4 (ES-C, estança 17).

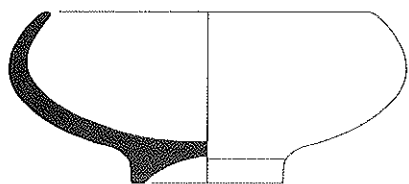
1

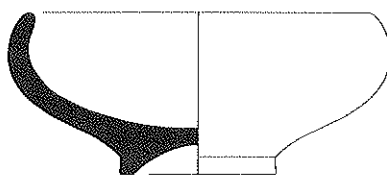
2

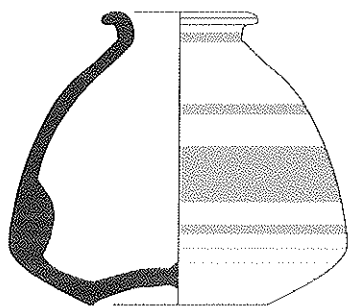
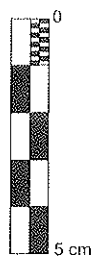
3

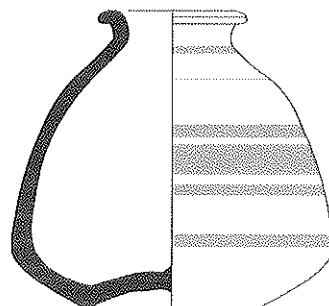
4

5

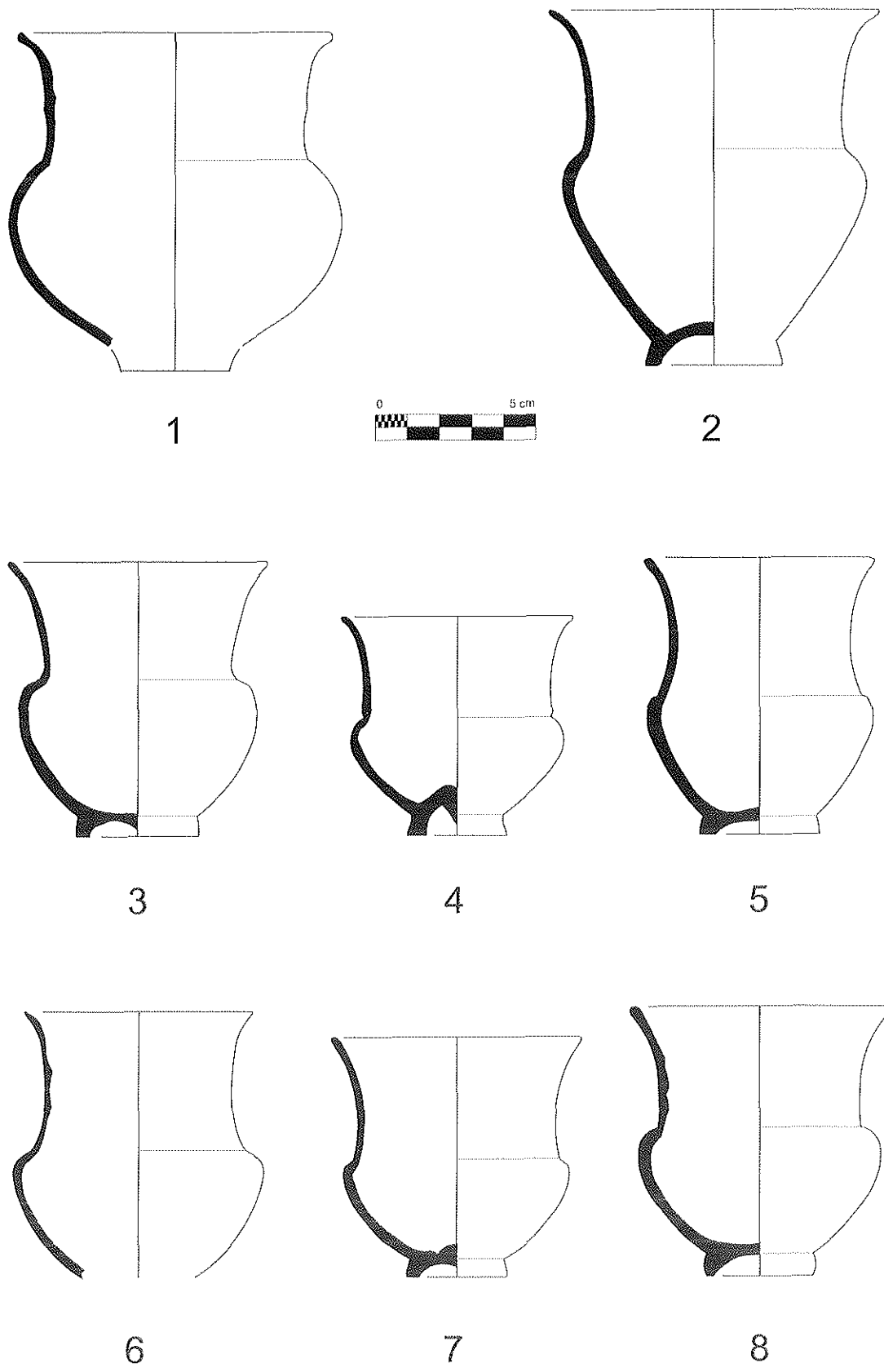

6

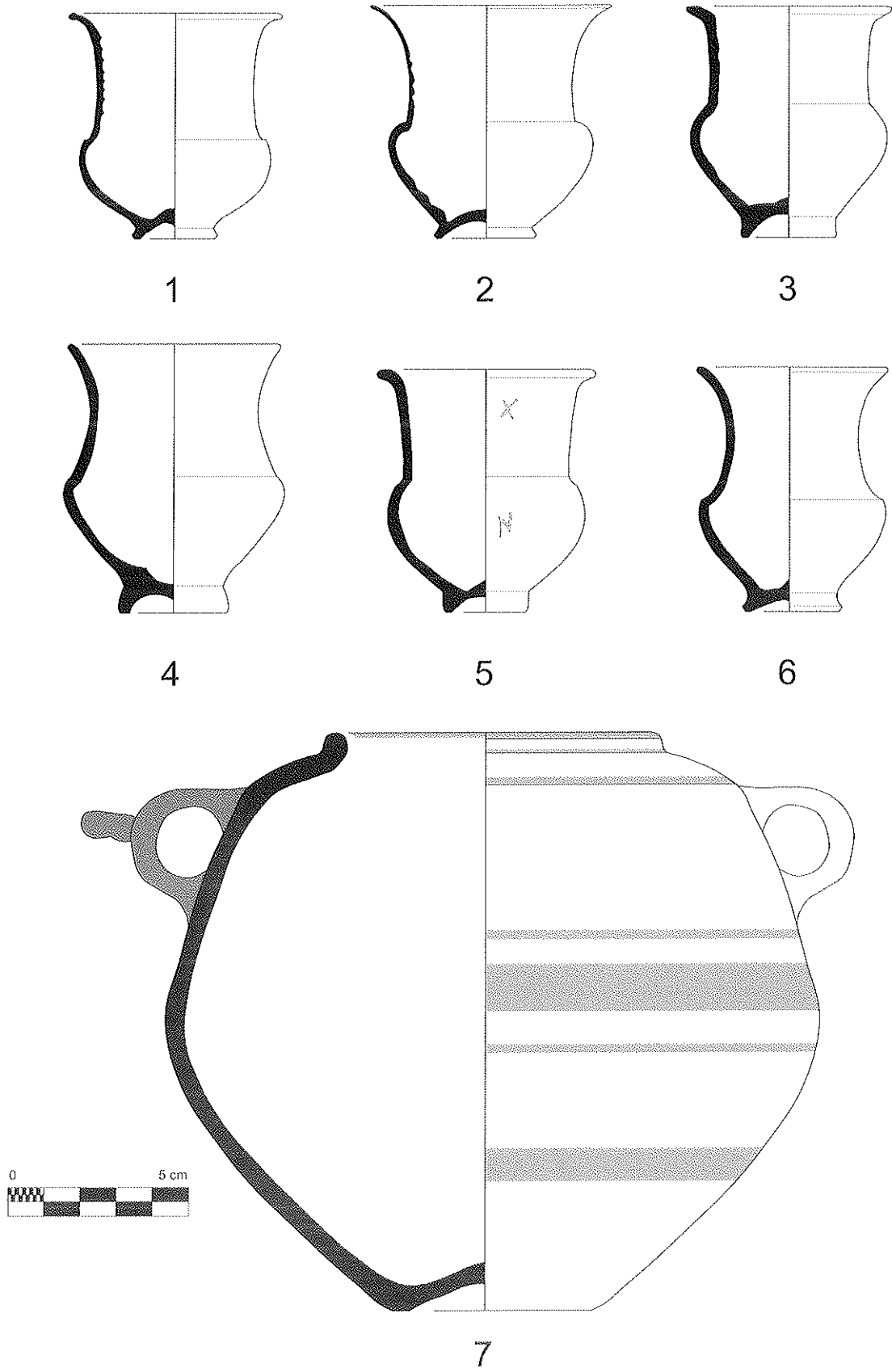

7

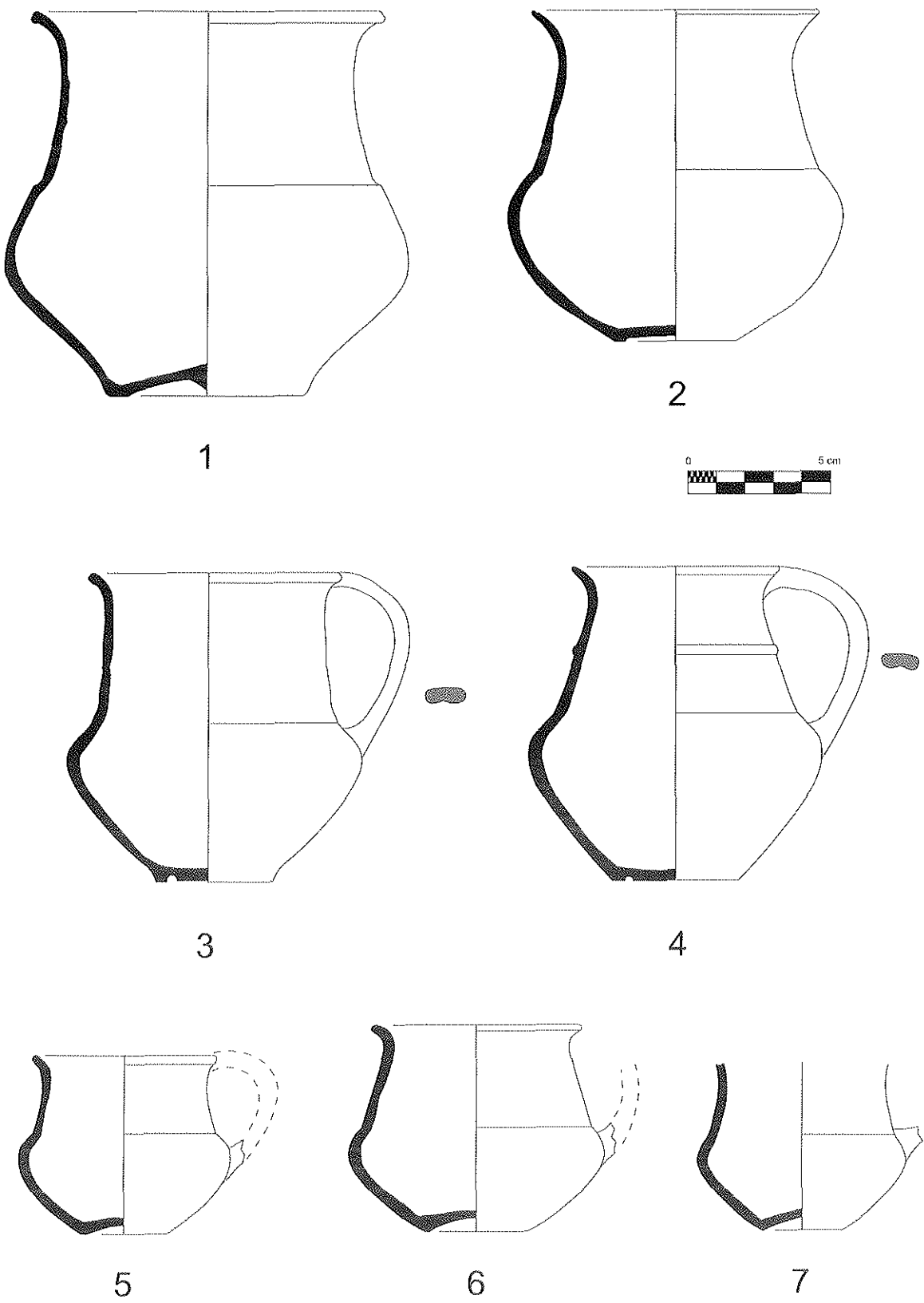
Làmina 161. Ceràmica ibèrica: 1 i 3 (ES-B, estança 7/8), 2 (sense context) i 4-5 (ES-B, estança 3/6). Ceràmica ibèrica pintada (ES-B, estança 3/6): 6-7.

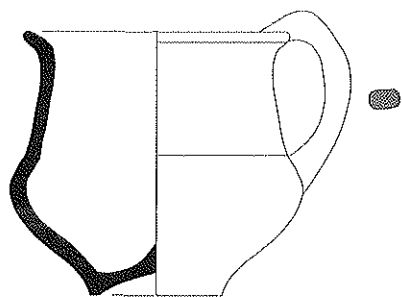
Làmina 162. Ceràmica ibèrica: 1 (ES-C, estança 20), 2-3 (ES-B, estança 7/8), 4 (ES-B, estança 3/6), 5 (sense context) i 6-8 (ES-B, estança 4/5).

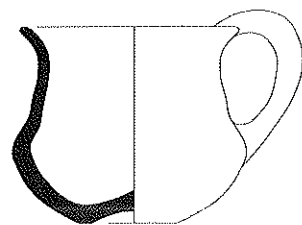
Làmina 163. Ceràmica ibèrica: 1-3, 5-6 (ES-B, estança 3/6) i 4 (ES-B, estança 7/8). Ceràmica ibèrica pintada (ES-B, estança 3/6): 7.

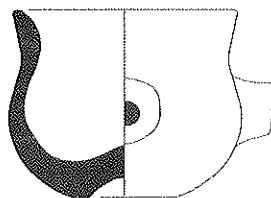
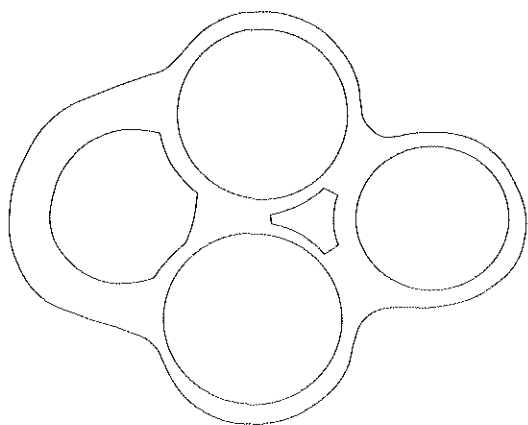
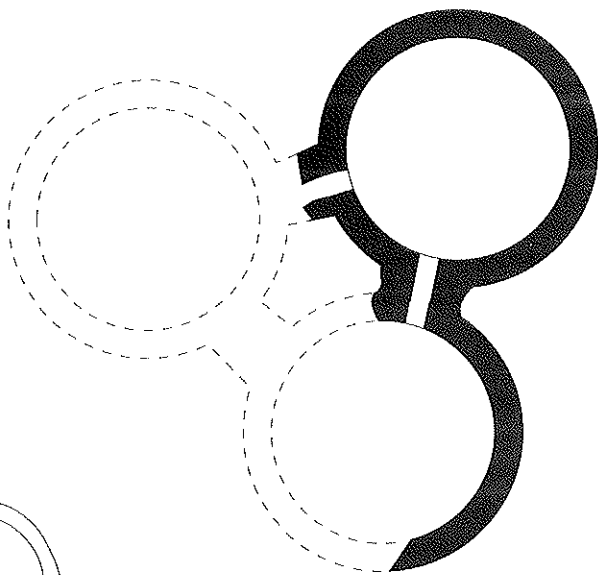
Làmina 164. Ceràmica ibèrica (ES-B, estança 3-6): 1. Ceràmica grisa (ES-B, estança 3/6); 2-7.

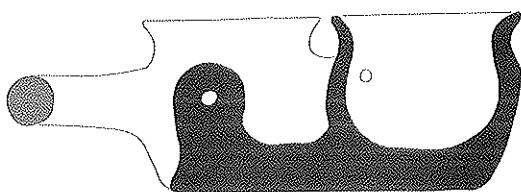
1

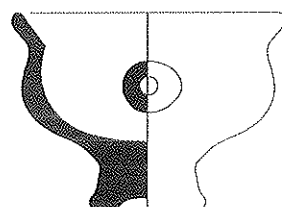
2

3

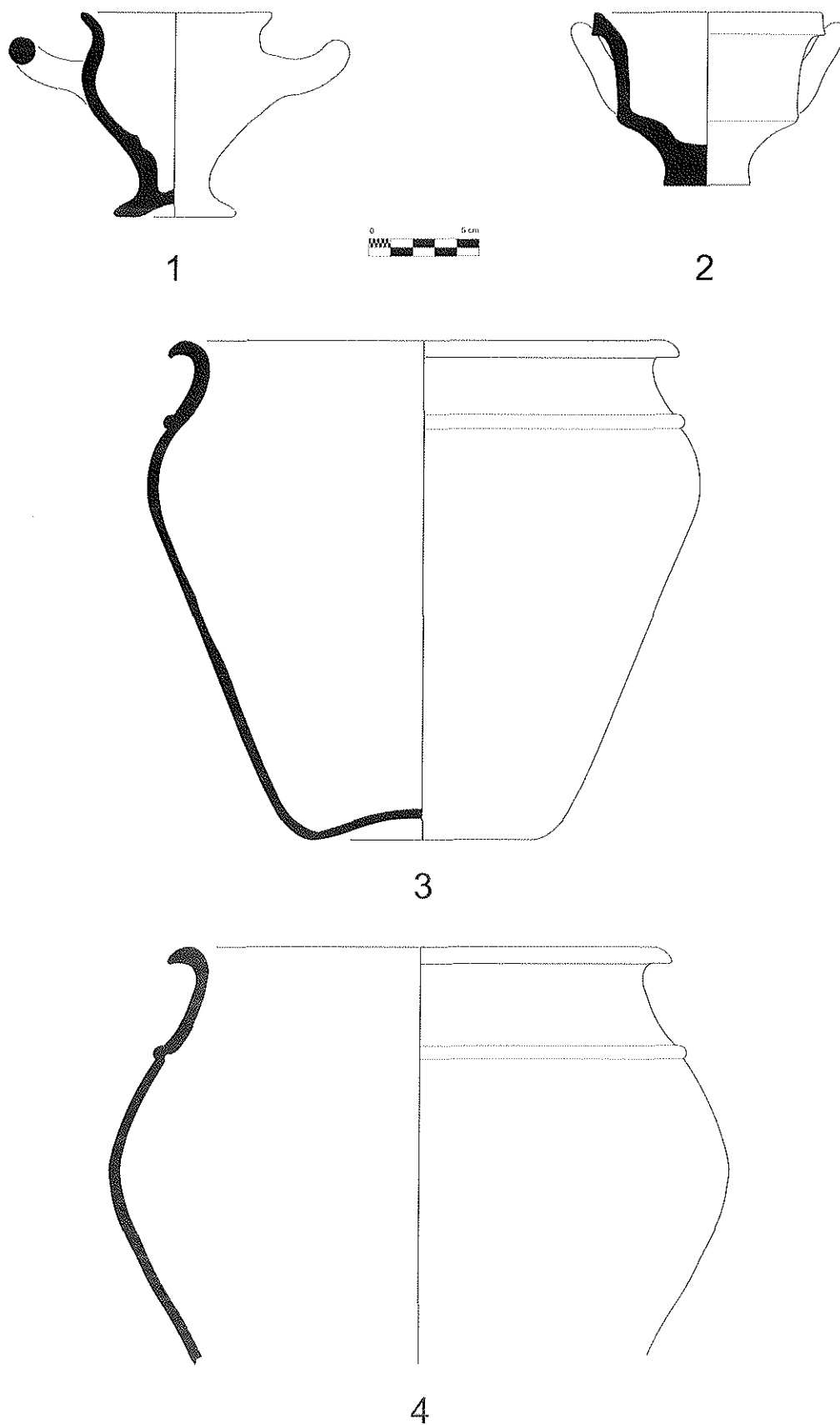

4

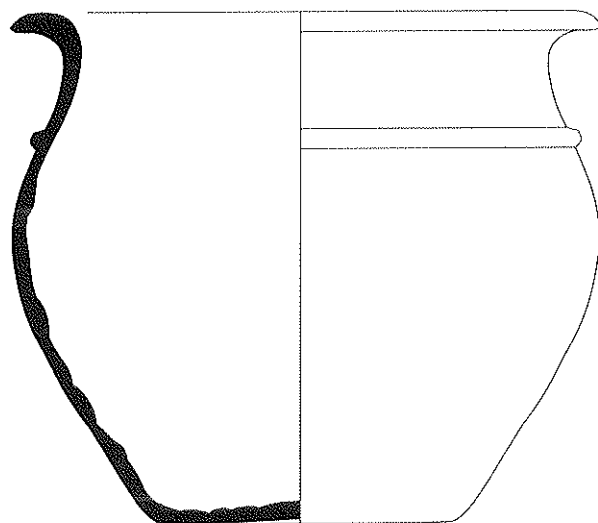

5

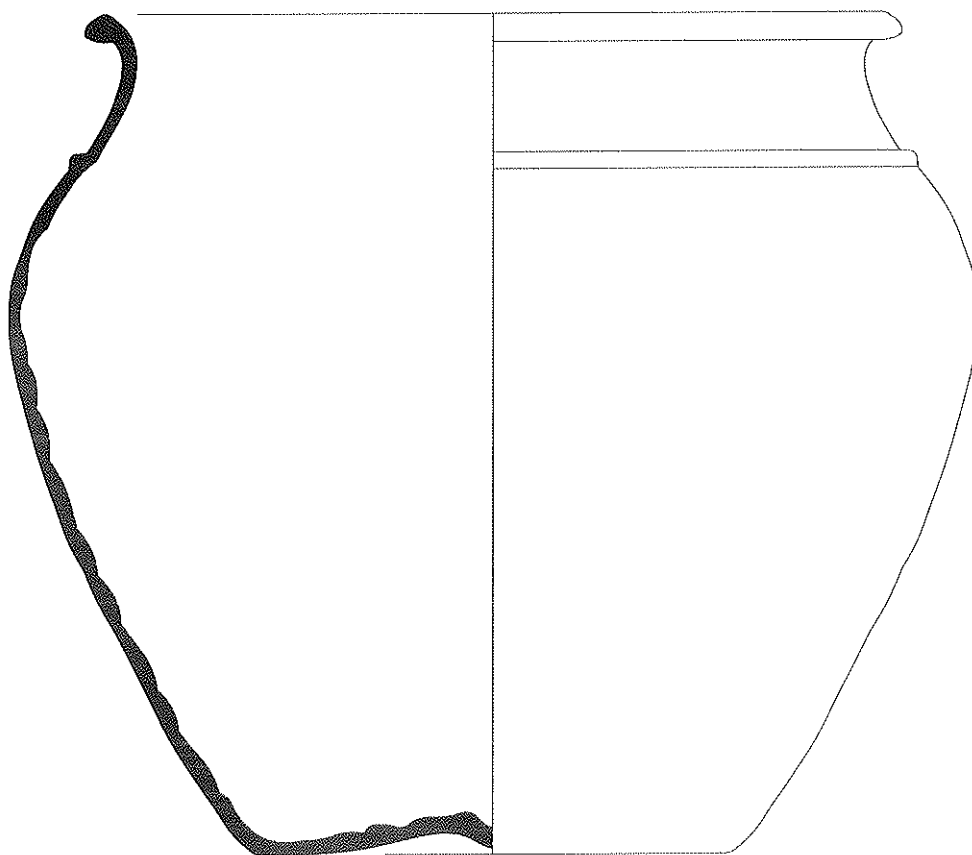
Lâmina 165. Cerâmica grisa (ES-B, estança 3/6): 1-2. Cerâmica a mã: 3, 5 (ES-B, estança 7/8) i 4 (ES-B, estança 3/6).

Làmina 166. Ceràmica grisa (ES-B, estança 3/6): 1. Ceràmica ibèrica (ES-C, estança 15); 2. Olla tipus Tornabous (ES-C, estança 17); 3-4.

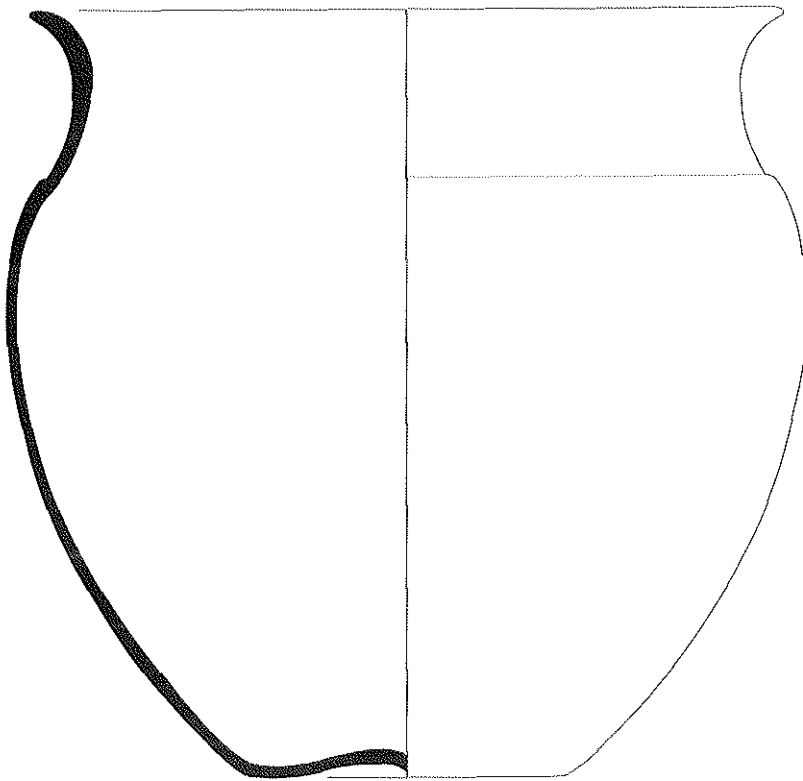

1

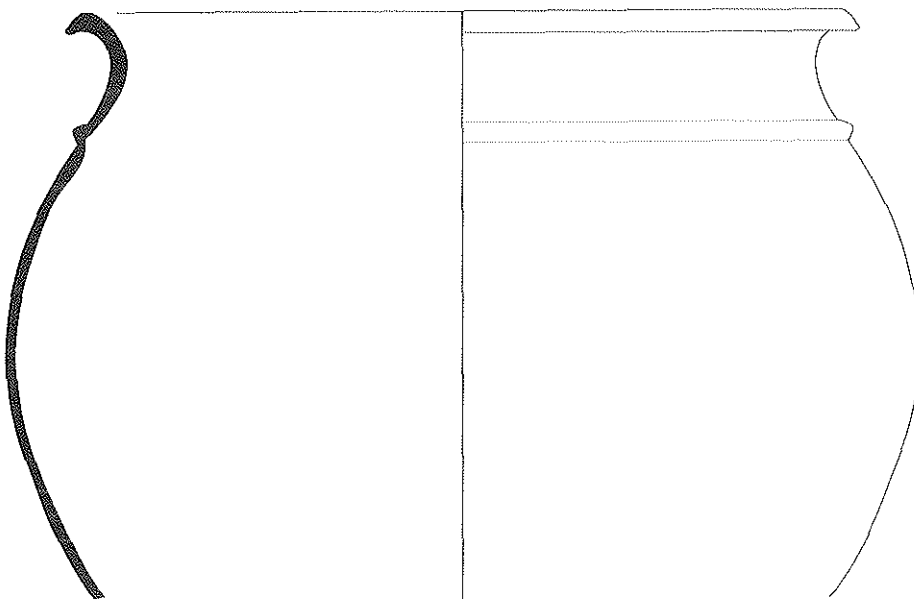

2

Lâmina 167. Olla tipus Tornabous: 1 (ES-B, estança 7/8) i 2 (ES-C, estança 17).

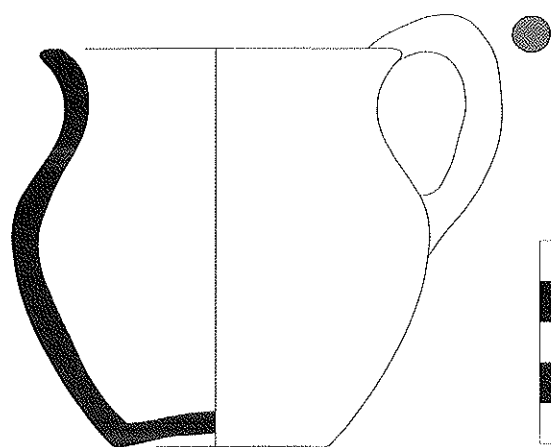

1

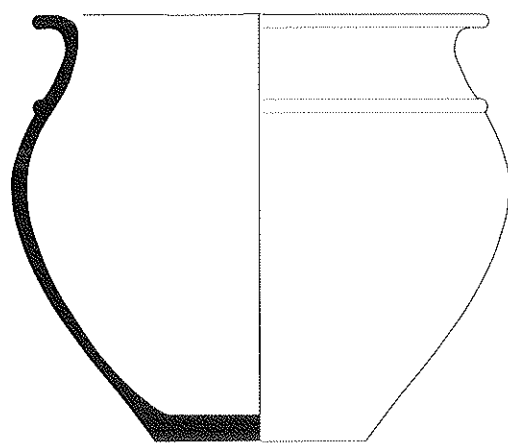

2

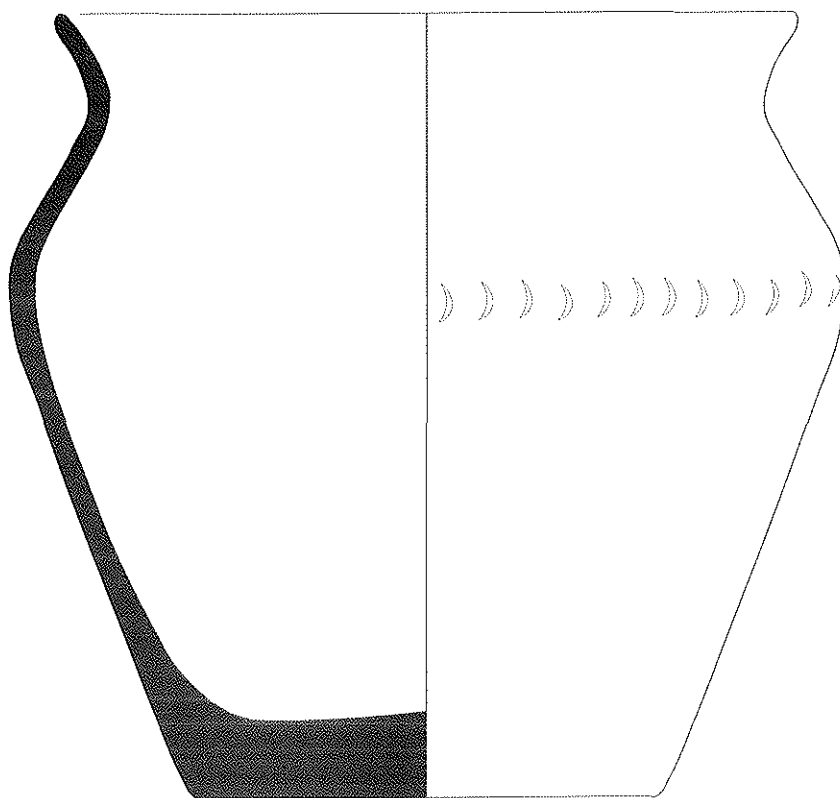
Làmina 168. Olla tipus Tornabous: 1 (ES-C, estança 20) i 2 (ES-C, estança 17).

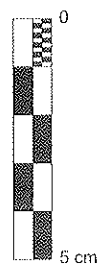
1

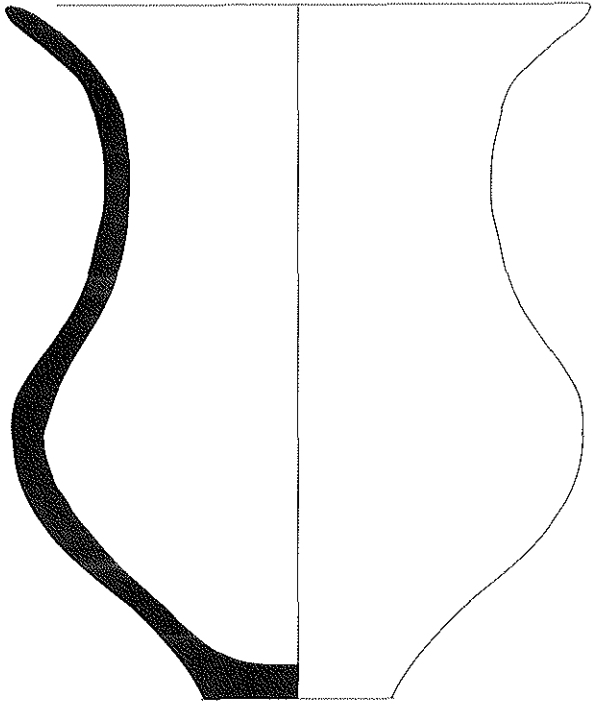
2

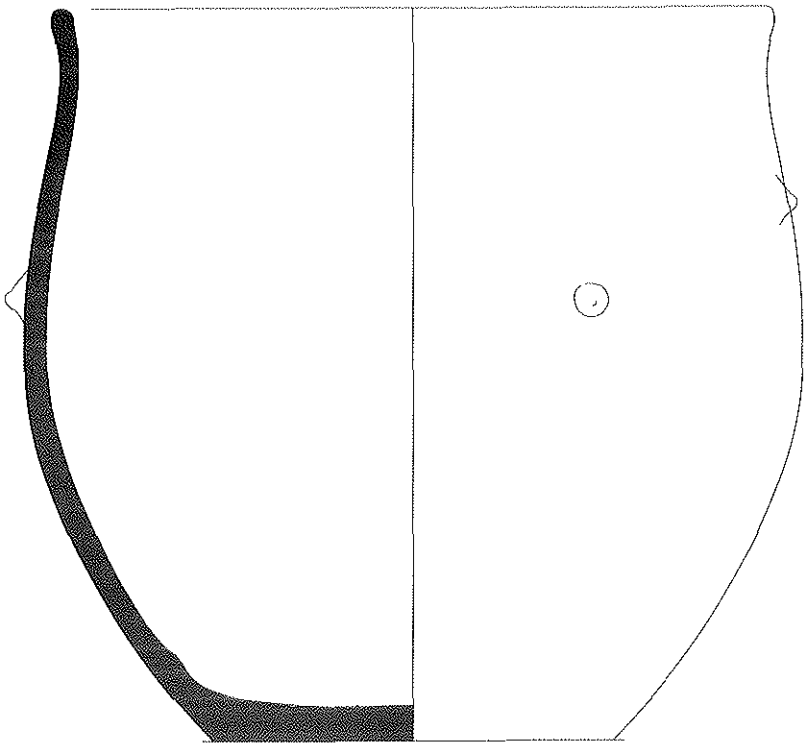
3

Làmina 169. Ceràmica grisa (ES-B, estança 3/6): 1. Olla tipus Tornabous (ES-B, estança 3/6): 2. Ceràmica a mà: 3 (ES-C, estança 20).

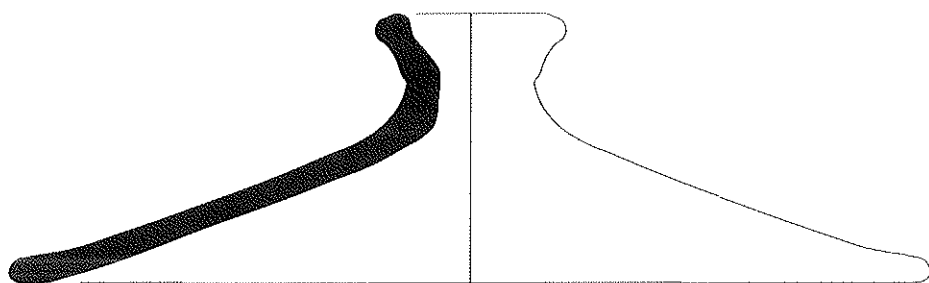

1

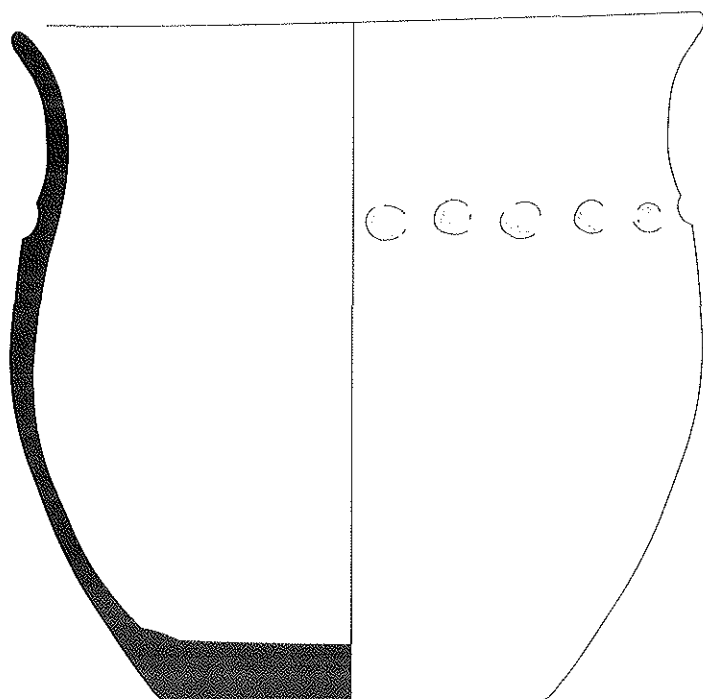

2

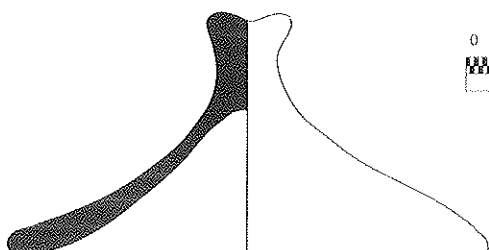
Làmina 170. Ceràmica a mà (ES-B, estança 3/6).

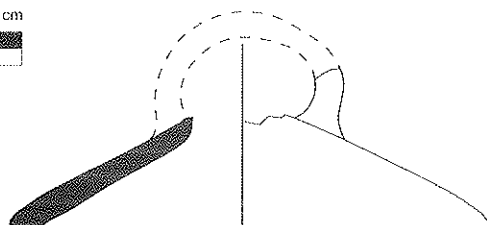
1

2

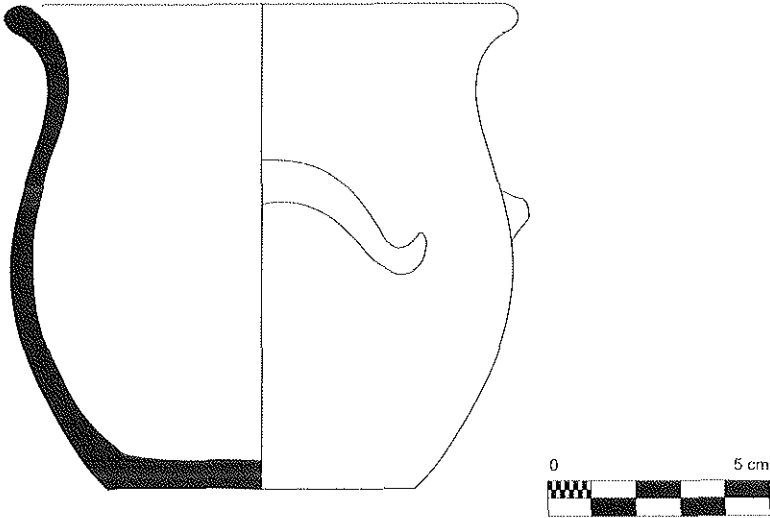

3

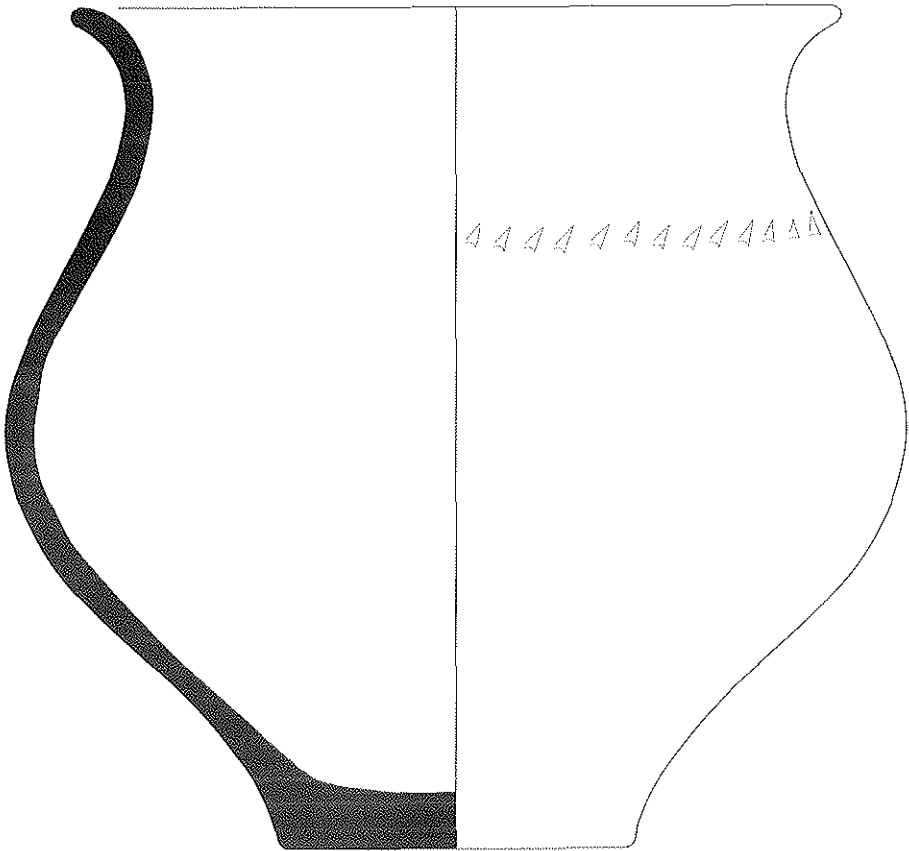

4

Lâmina 171. Cerâmica a mâ: 1 (ES-B, estança 7/8), 2 (ES-C, estança 17) i 3-4 (ES-B, estança 3/6).

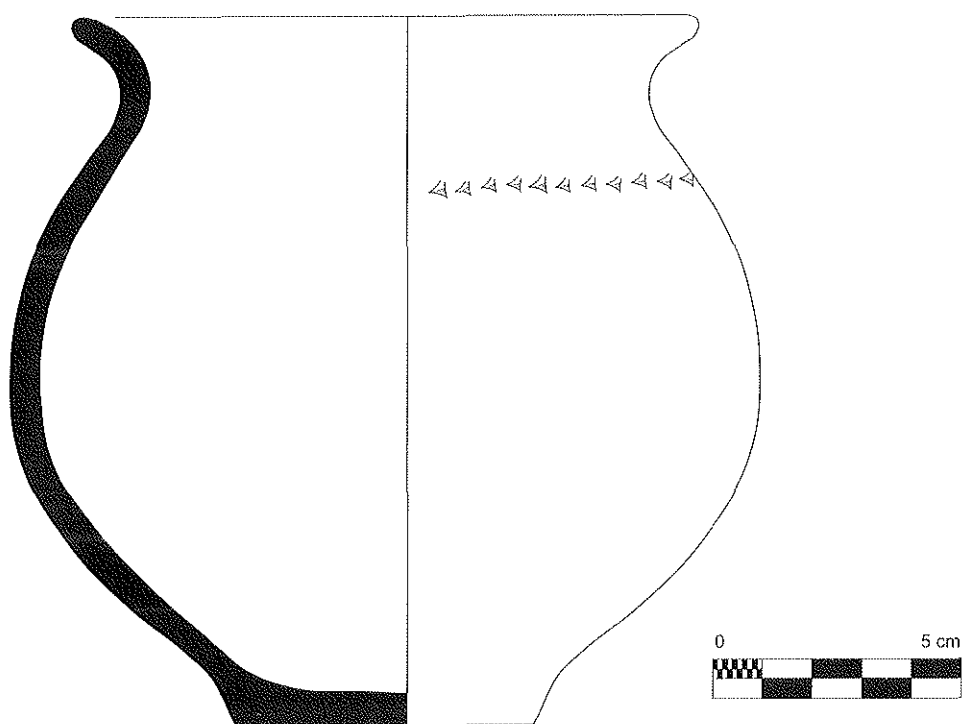

1

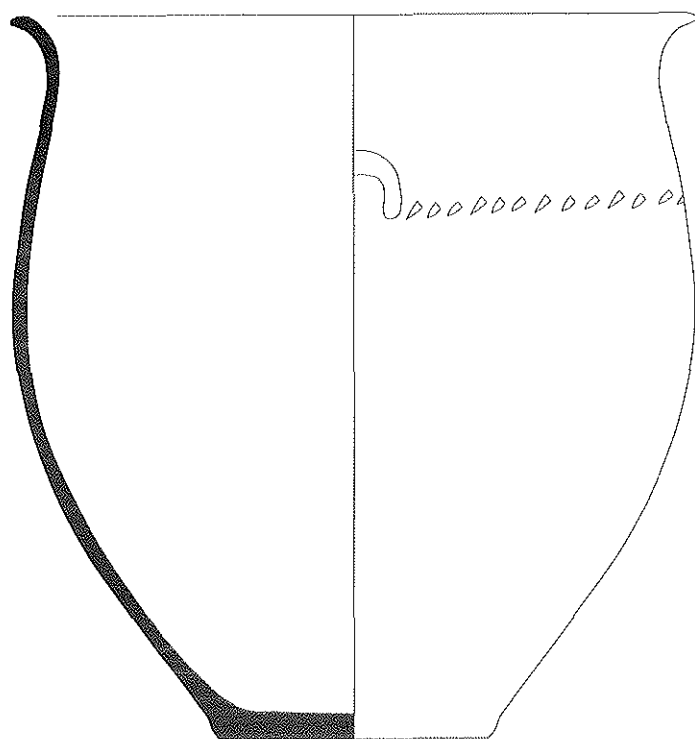

2

Làmina 172. Ceràmica a mà: 1 (ES-B, estança 7/8) i 2 (ES-B, estança 3/6).

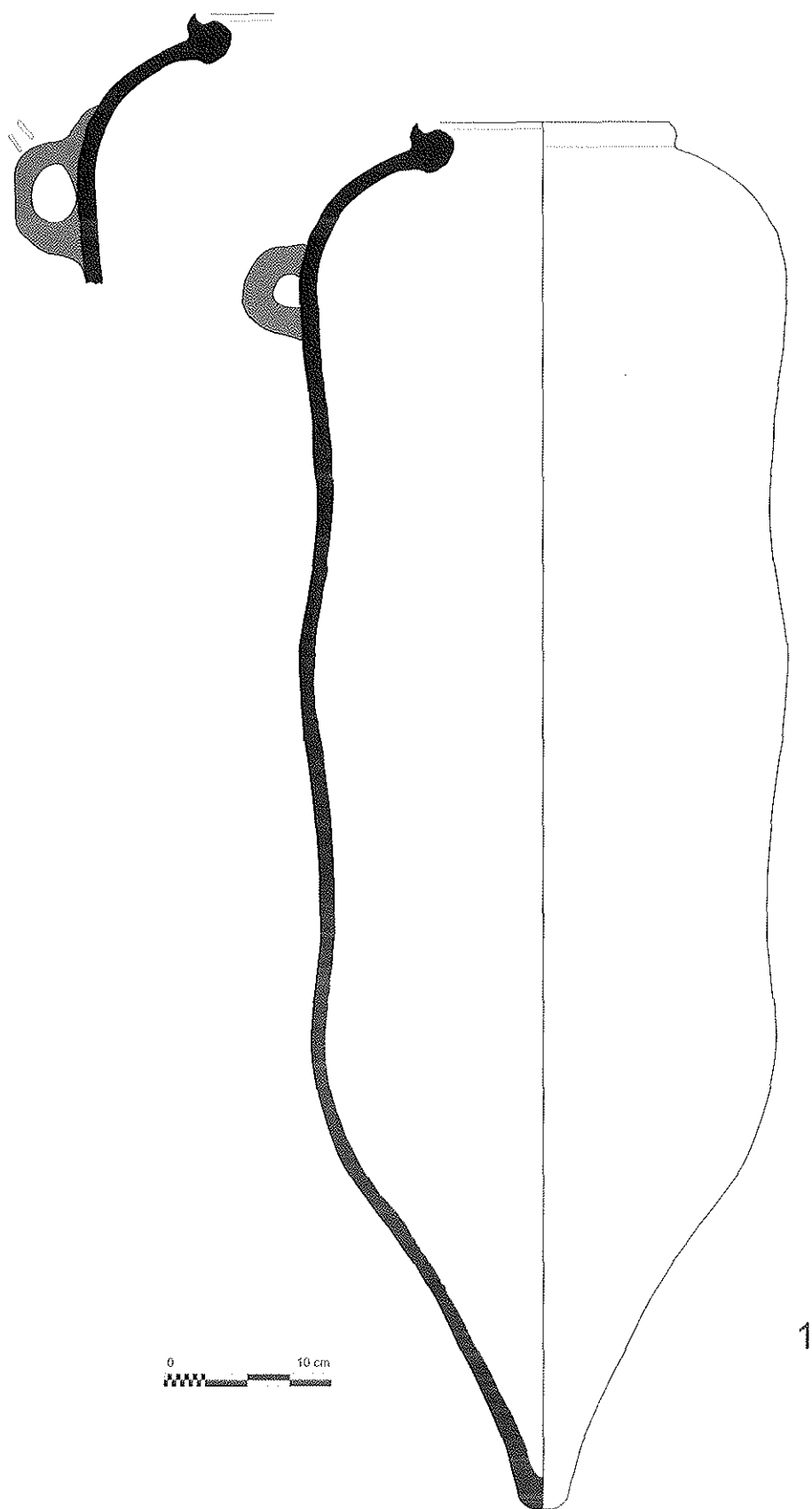

1

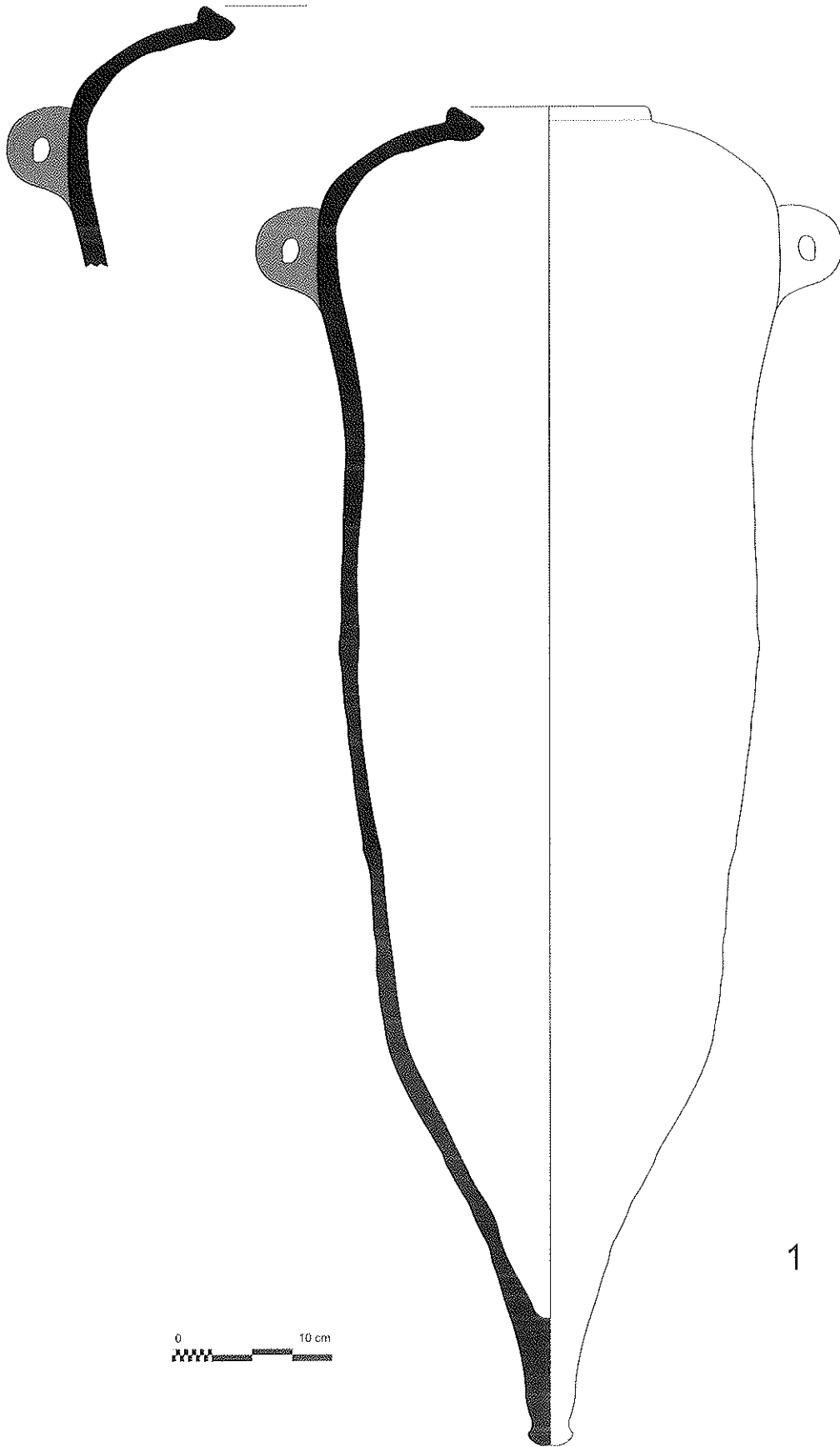

2

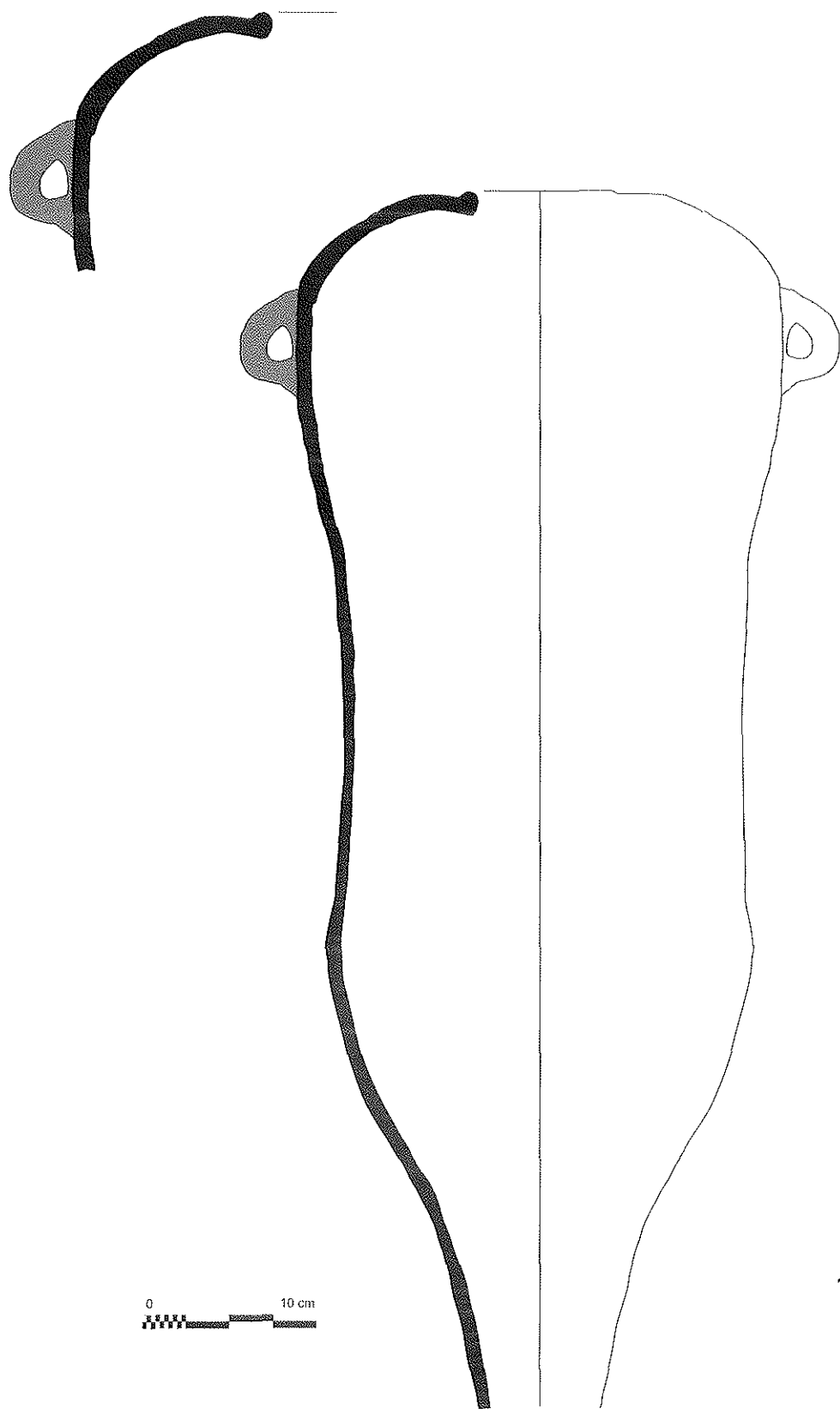
Lâmina 173. Cerâmica a mã: 1 (ES-B, estança 3/6) i 2 (sense context).

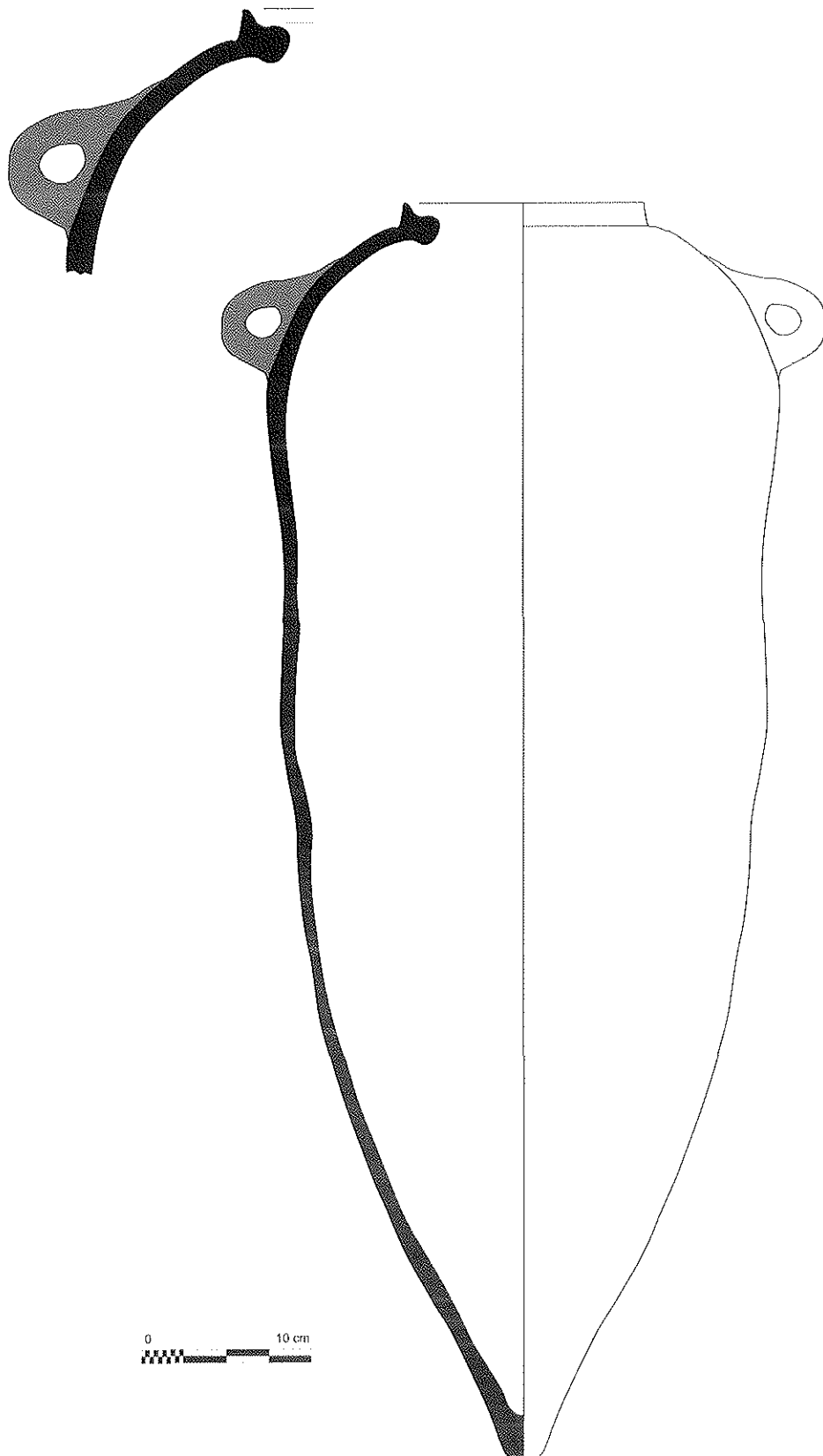
Làmina 174. Àmfora ibèrica (ES-B, estança 7/8).

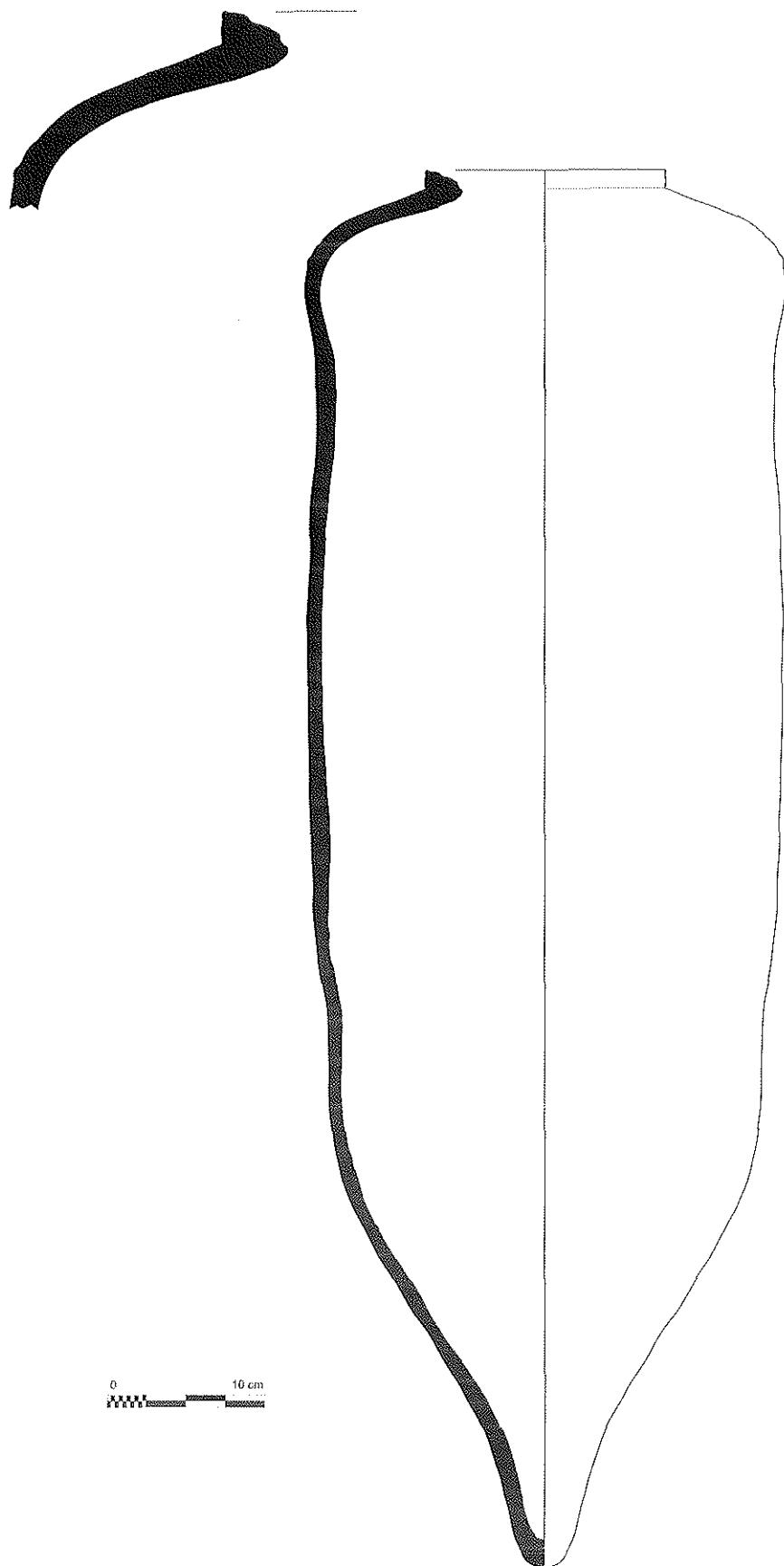
Lâmina 175. Ânfora ibérica (ES-B, estança 7/8).

Làmina 176. Àmfora ibèrica (ES-B, estança 3/6).

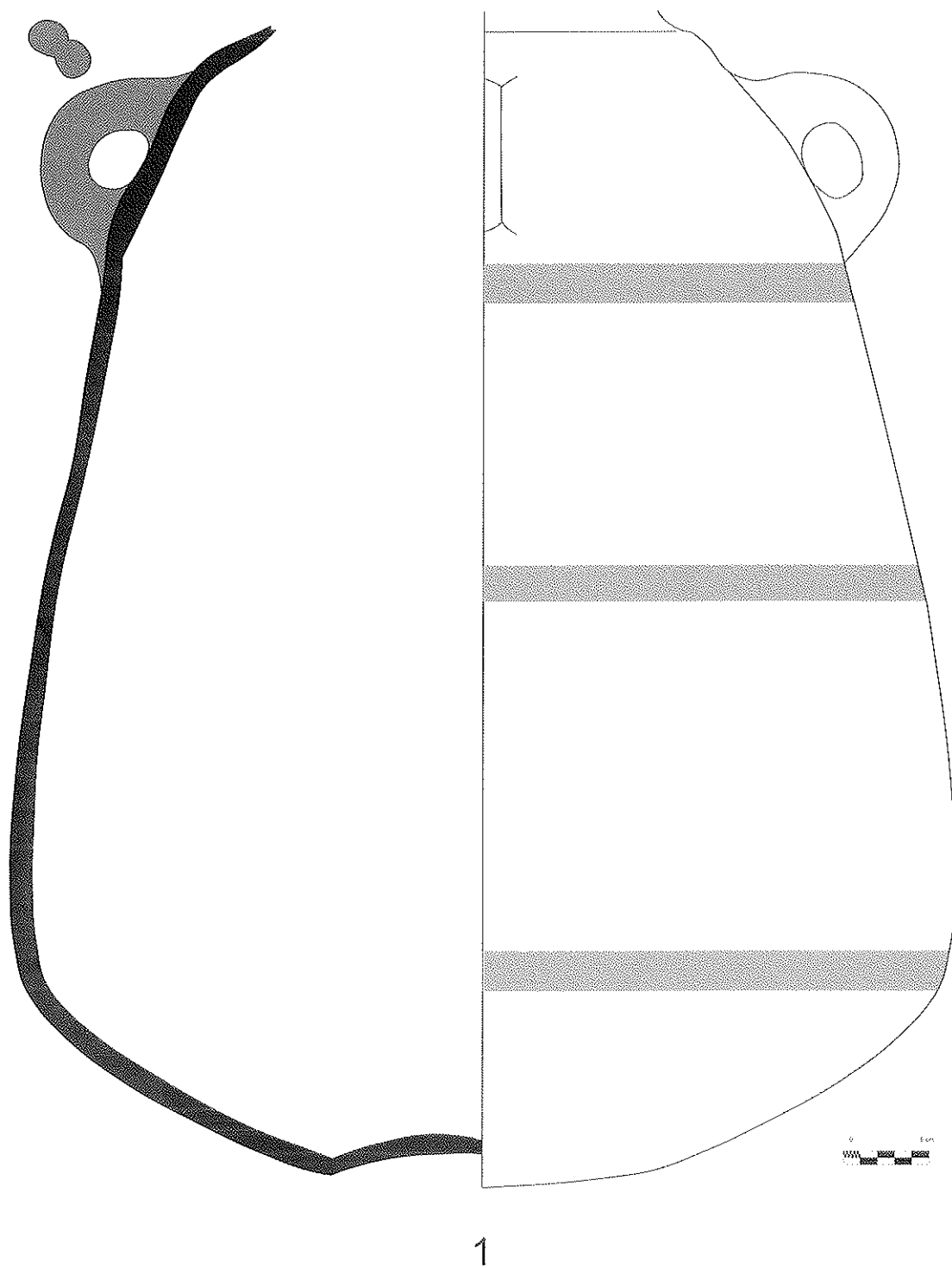
Lâmina 177. Ânfora ibérica (ES-C, estança 20).

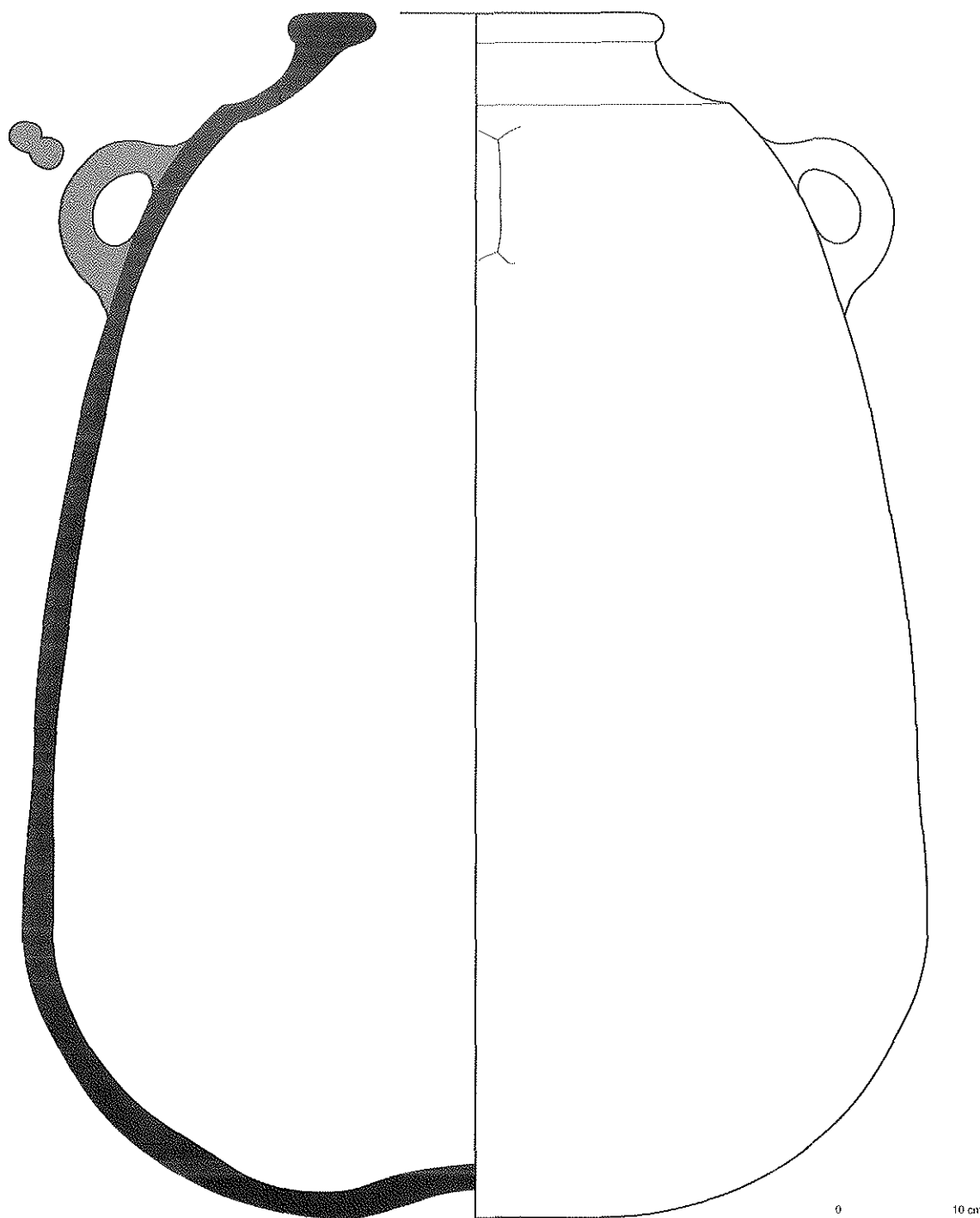
349

1

Làmina 178. Àmfora ibèrica (sense context).

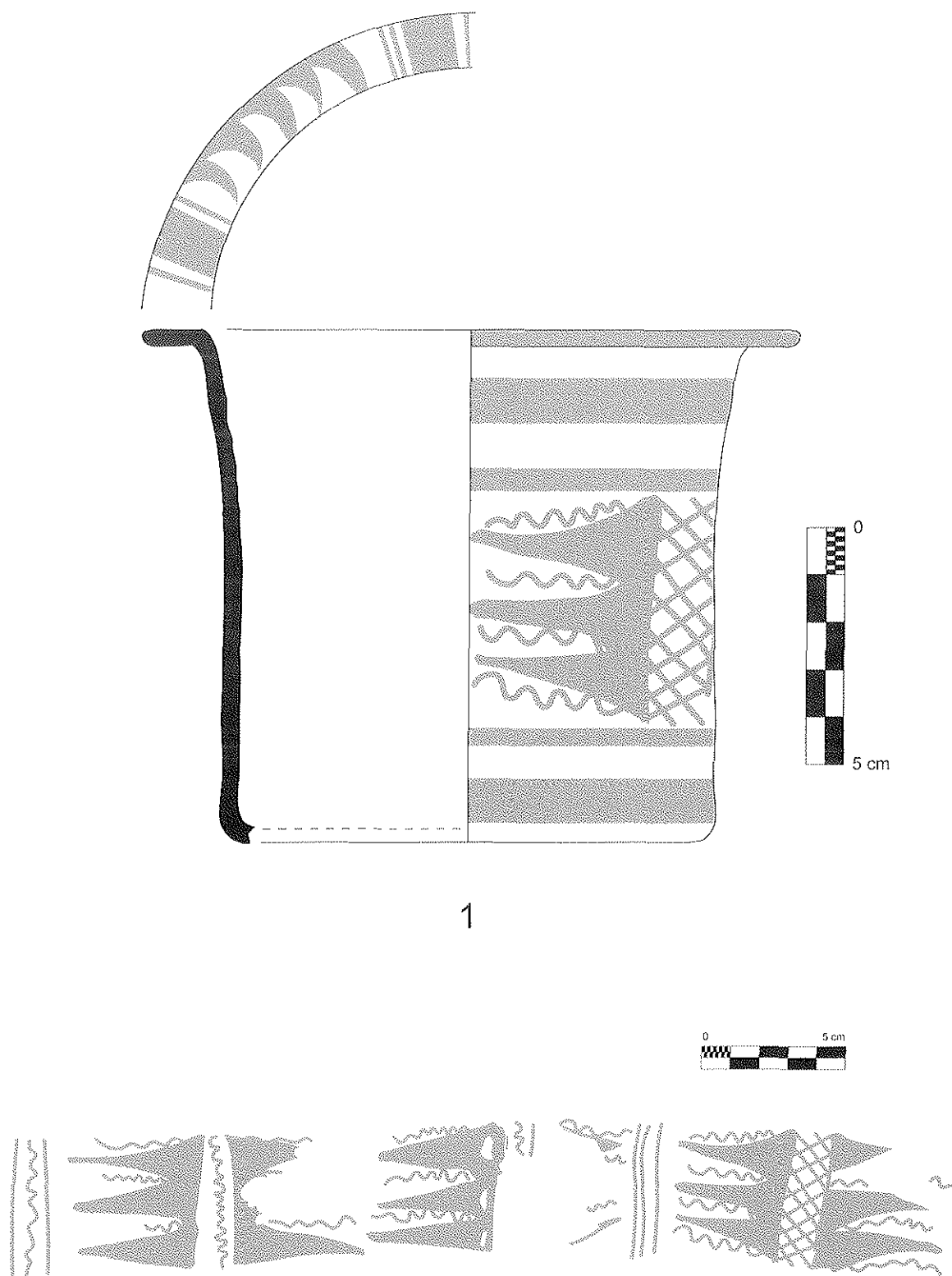
Làmina 179. Ceràmica ibèrica pintada (ES-B, ME3/3).

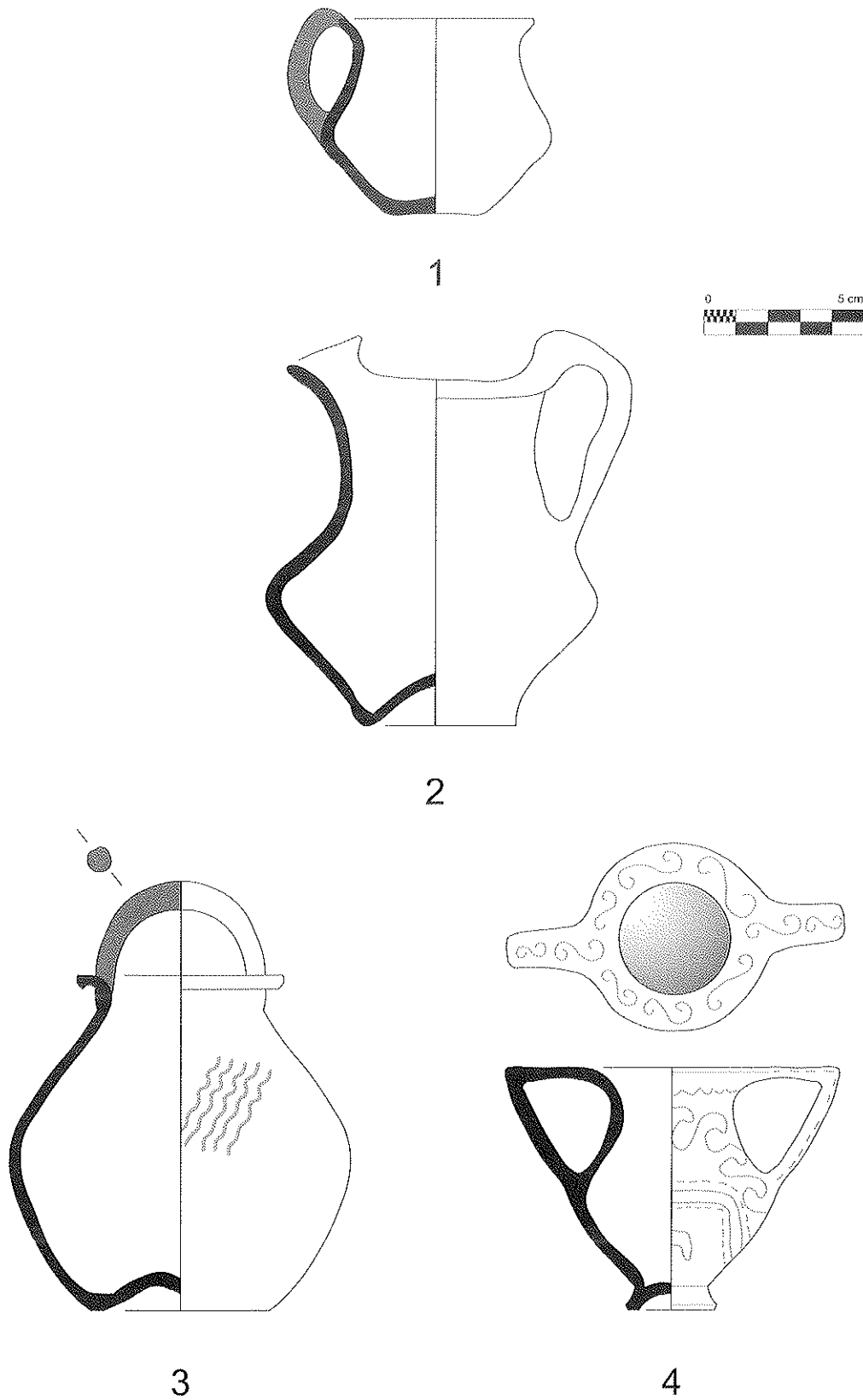
351

1

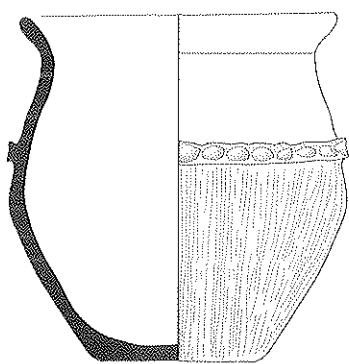
Làmina 180. Ceràmica ibèrica (ES-B, ME3/3).

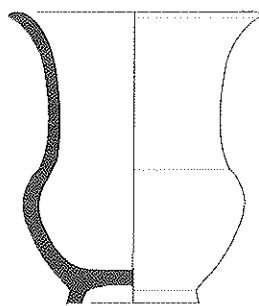
Làmina 181. Ceràmica ibèrica pintada (ES-C, estança 15).

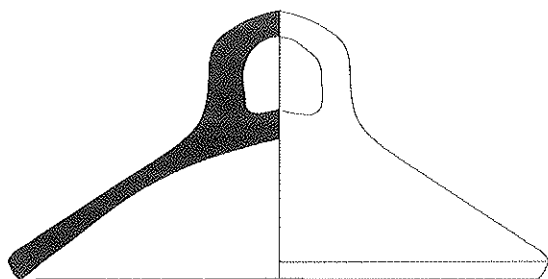
Làmina 182. Ceràmica ibèrica pintada (UH/M10, ME27/1): 3. Ceràmica grisa: 1 (UH/M10, ME27/1) i 2 (UH/M2, estança 81). Ceràmica a mà (UH/M2, estança 81): 4.

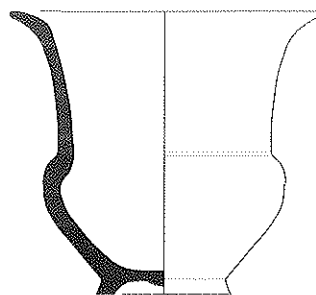
1

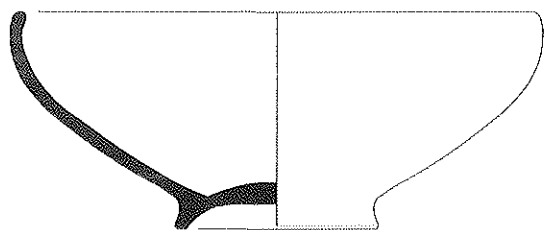
2

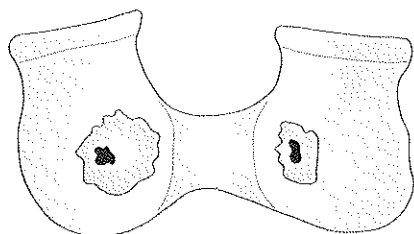
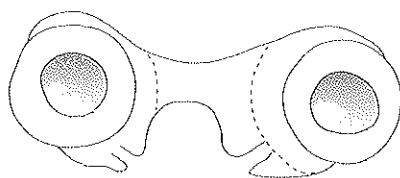
3

4

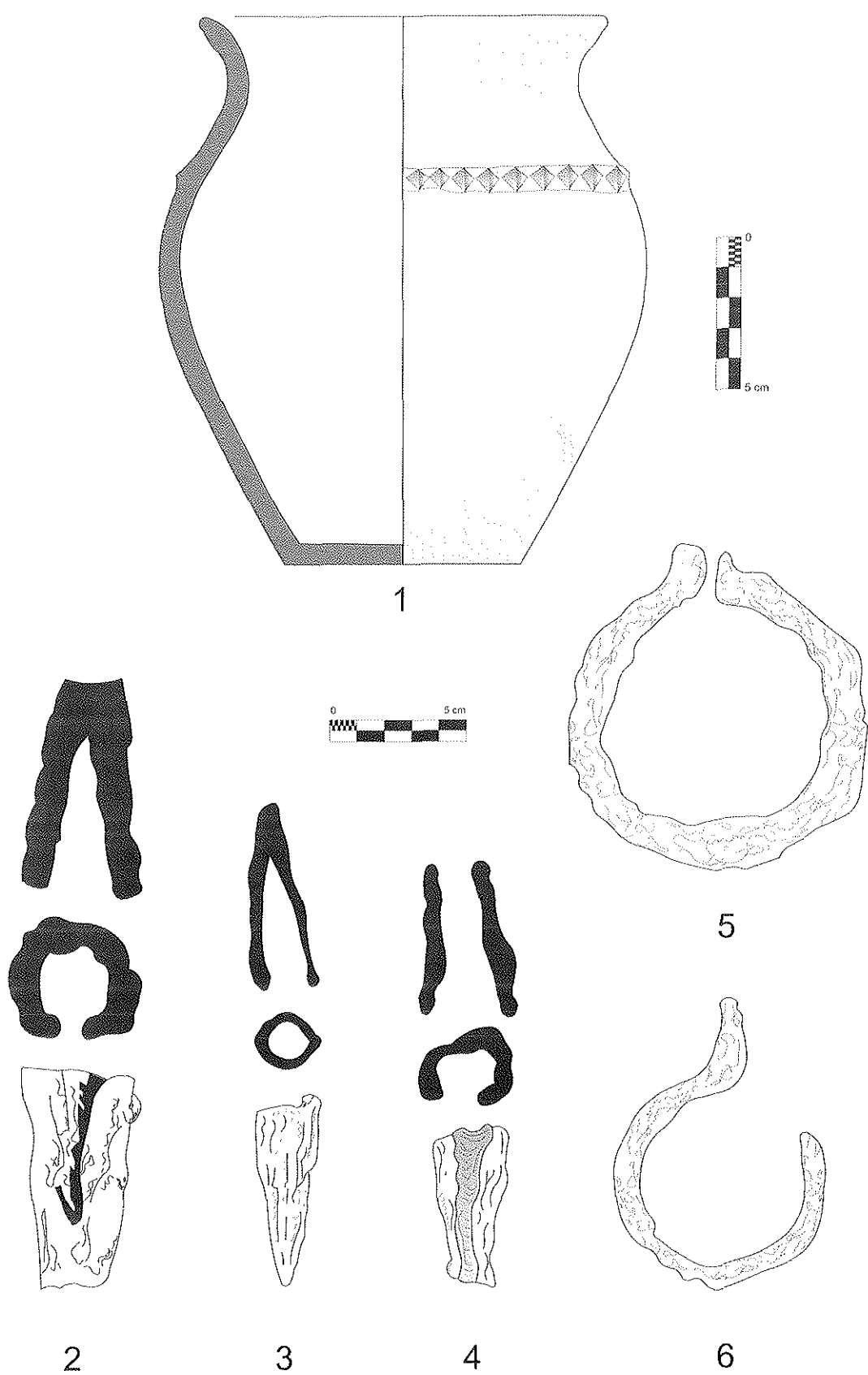

5

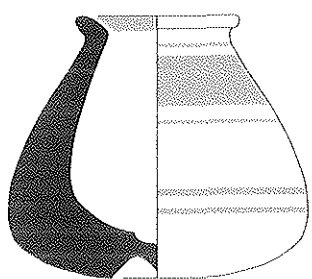

6

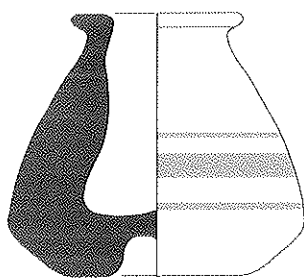
Làmina 183. Ceràmica ibèrica: 2, 4 (ES-C, ME26/1) i 5 (UH/M10, ME27/1). Ceràmica a mà: 1, 3 (UH/M10, ME27/1) i 6 (UH/M2, estança 81).

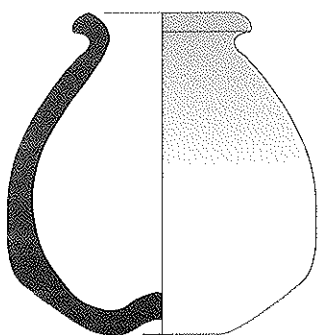
Làmina 184. Ceràmica a mà (UH/M10, ME27/1): 1. Mobiliari metàl·lic (Ferro) (UH/M2, estança 81); 2-6.

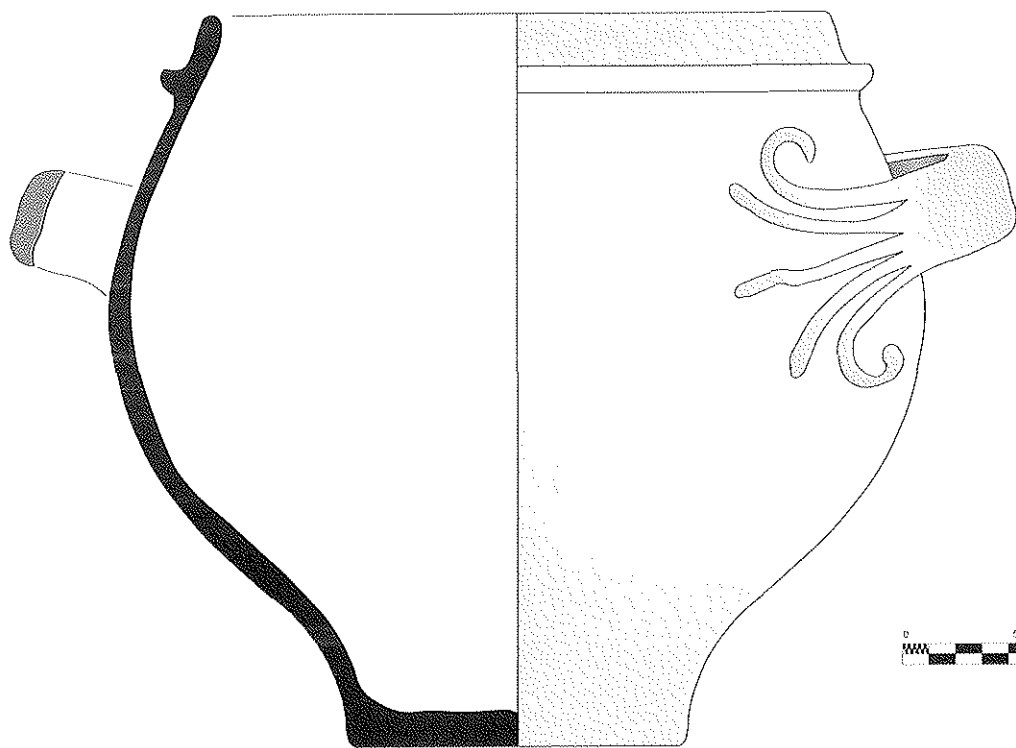
1

2

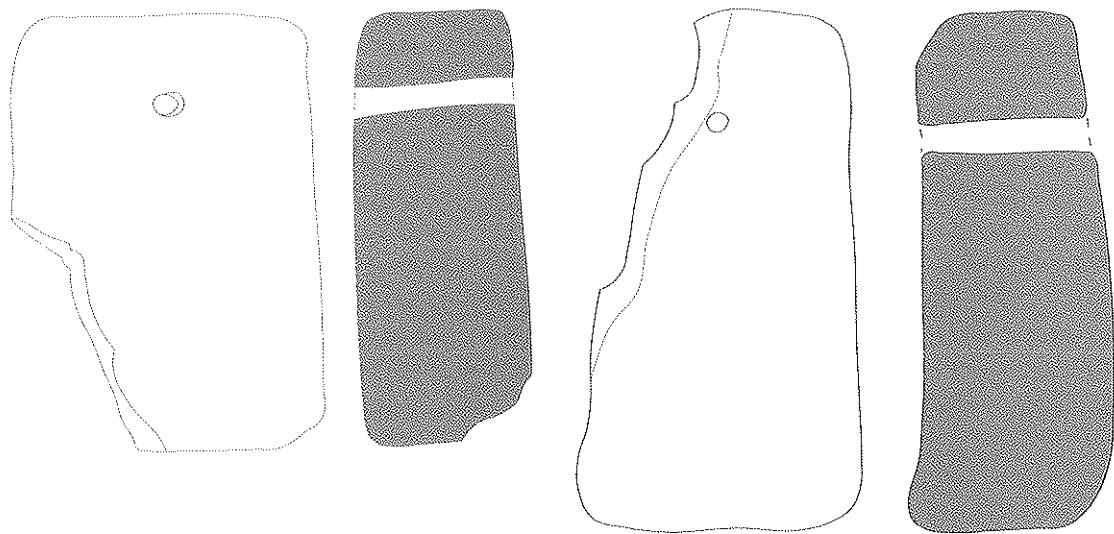
3

4

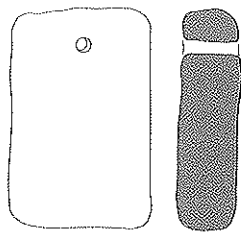

Làmina 185. Ceràmica ibèrica pintada (sense context): 1-3. Ceràmica a mà (ES-A, estança 61); 4.

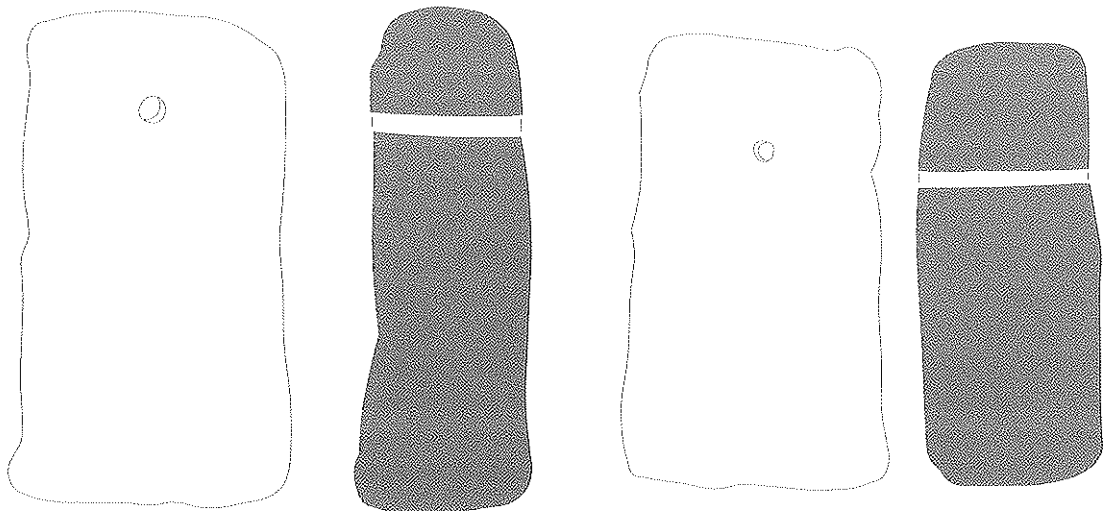

1

2

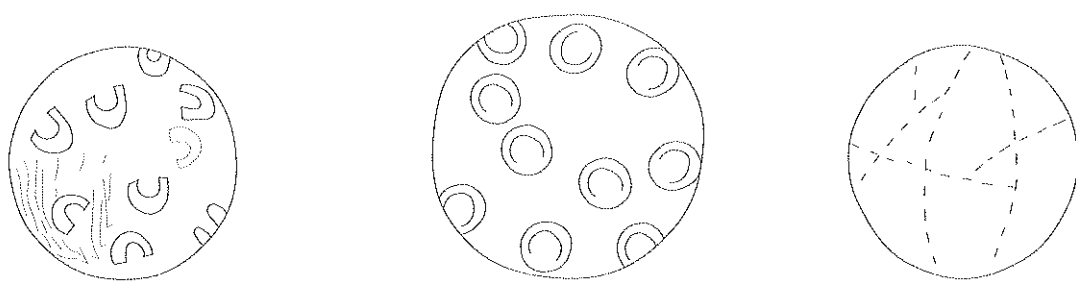
3

4

5

Làmina 186. Pondus (UH/M2, estança 81).

1

2

3

4

5

6

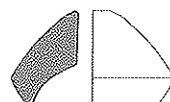
7

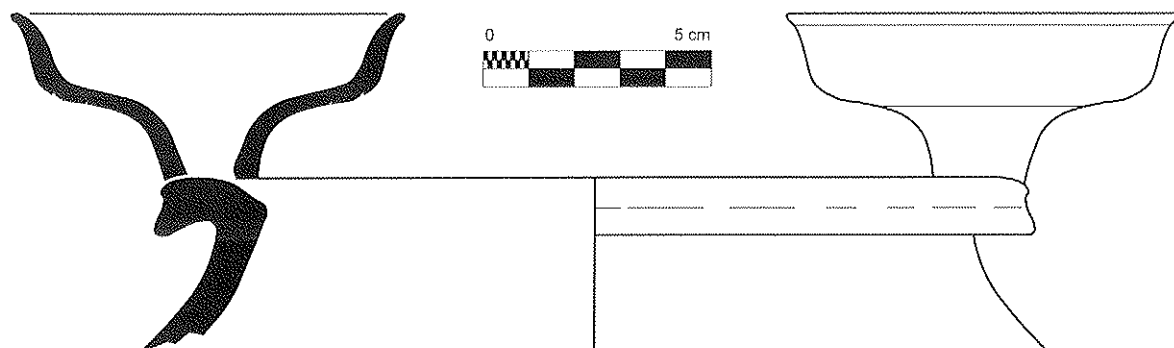
8

9

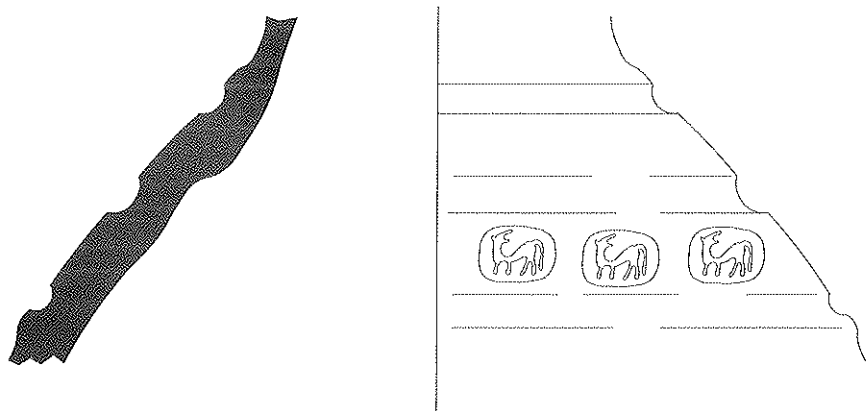

10

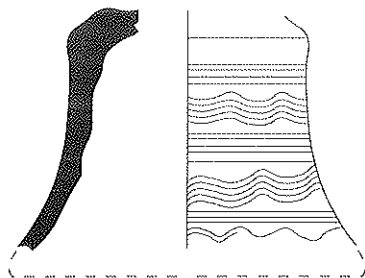

11

Làmina 187. Ceràmica ibèrica: 11 (sense context). Bala terra cuita (sense context): 1-3. Tortera (sense context): 4-10.

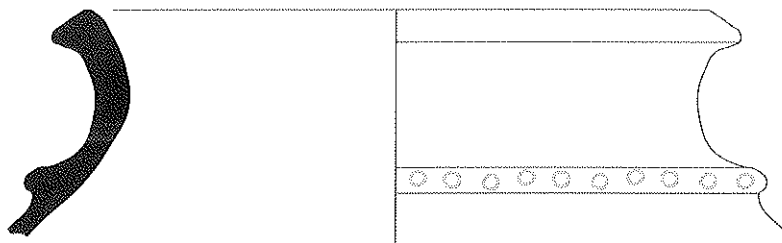
1

2

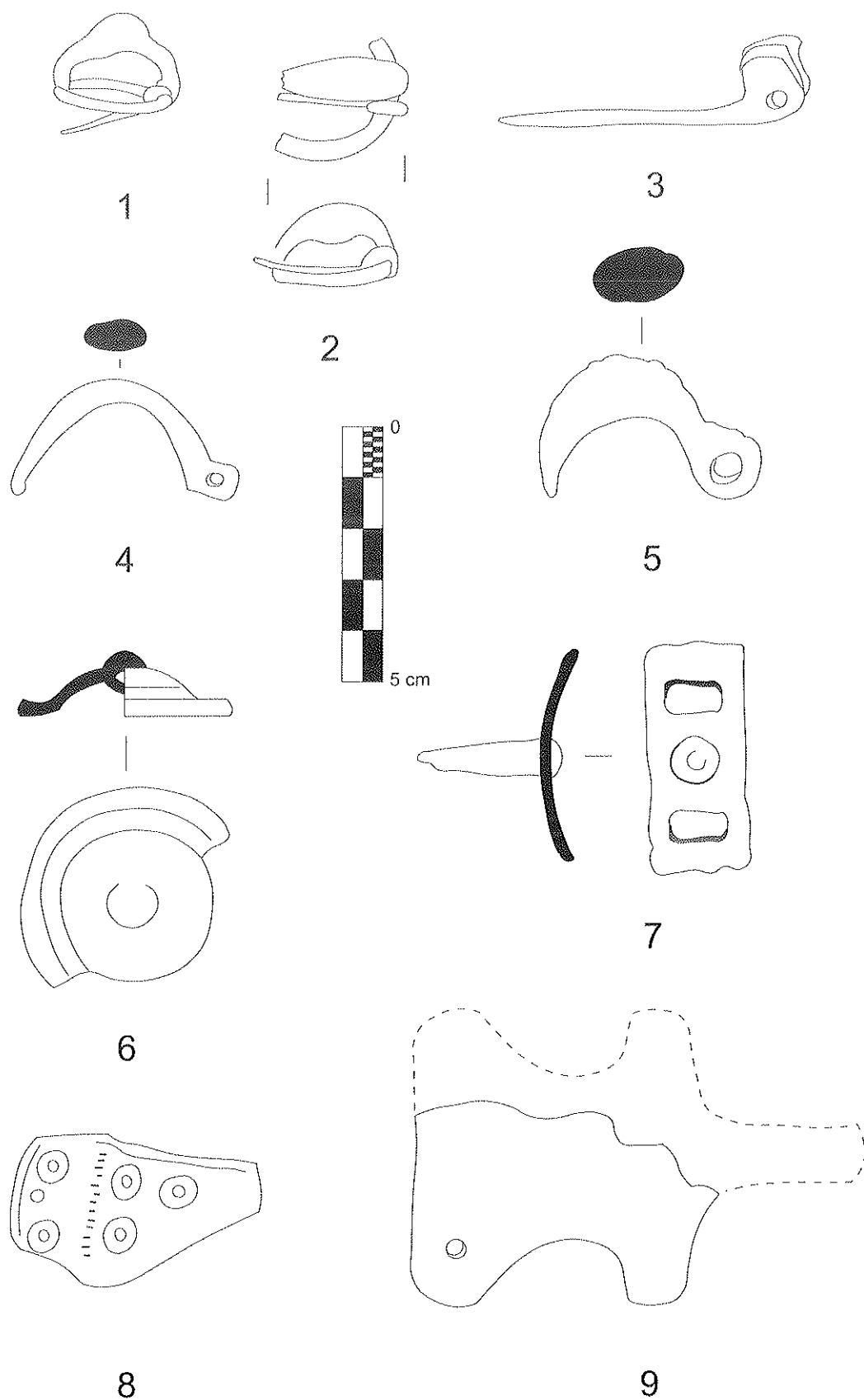

3

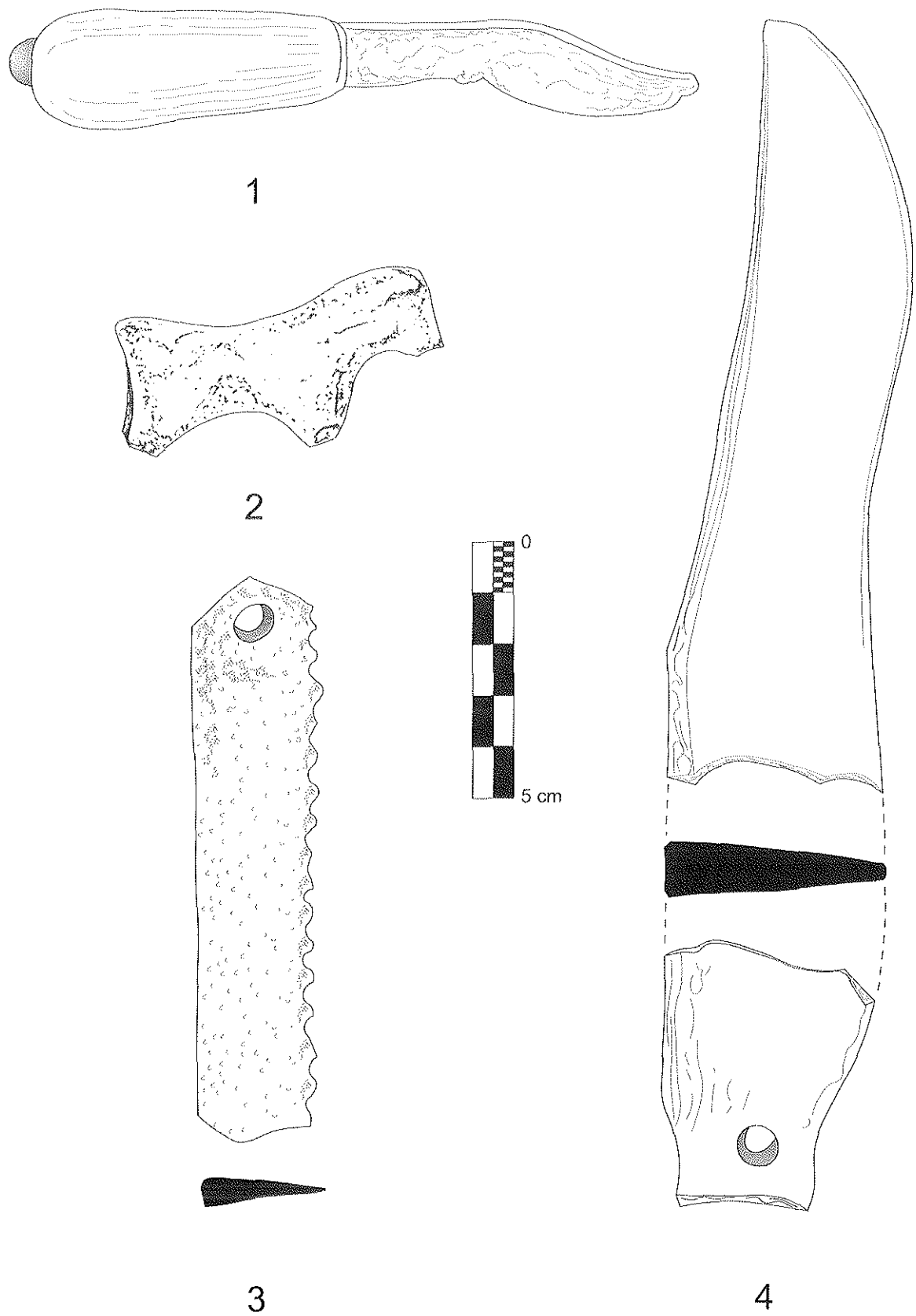

4

Làmina 188. Ceràmica grisa estampada: 1 (carrer 5, ME90c5/2), 2 (UH/M17, ME160/2a), 3 (carrer 8) i 4 (Gran Plaça).

Làmina 189. Mobillari metal·lic (Bronze): 1, 3-5, 7-9 (sense context), 2 i 6 (UH/M5, ME90/3).

Làmina 190. Terracota (sense context): 2. Mobiliari metàl·lic (sense context): 1 i 3-4.

BIBLIOGRAFIA

- ADAMESTEANU, D. 1958, *Gela*, Roma.
- ADROHER, A.M. 1990, *Arqueología y registro cerámico. La cerámica de barniz negro en Andalucía oriental*. Tesis doctoral inédita. Universidad de Granada.
- ADSERIAS, M., BURÉS, L., MIRÓ, M.T., RAMON, E. 1993, L'assentament pre-romà de Tarragona, *RAP* 3, 177-223.
- ALBERTOS, L. 1966, *La onomástica personal de Hispania Tarraconense y Bética*, Salamanca.
- ALMAGRO GORBEA, M. 1976-78, La iberización de las zonas orientales de la Meseta, *Ampurias* 38-40, 93-156.
- ALMAGRO GORBEA, M. 1986, Las ánforas de la antigua Baria (Villaricos). *Los fenicios en la Península Ibérica* I, Barcelona, 265-283.
- ALMAGRO GORBEA, M. 1987, El área superficial de las poblaciones ibéricas. *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, 21-34.
- ALMAGRO GORBEA, M. 1992, El origen de los celtas en la Península Ibérica. Protoceltas y celtas, *Polis* 4, 5-31.
- ALMAGRO GORBEA, M. 1995, Secuencia cultural y etnogénesis del Centro y Noroeste de la Península Ibérica, *XXII CNA* I, 121-136.
- ALONSO, N. 1992, *Paleoeconomia i paleoecologia a la Plana occidental catalana durant la protohistòria. Aportacions de l'arqueobotànica (lavors i fruits)*. Tesis de Licenciatura inédita. Universitat de Lleida.
- ÁLVAREZ, R., BATISTA, R., N. MOLIST, N., J. ROVIRA, J., 1991, La muralla del bronce final i època ibèrica d'Olèrdola. *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa, 153-158.
- ANDERSON, J.H. 1954, *Excavations at Chios 1949-53*, Baltimore.
- ACQUARO, E. 1975, Un *guttus* a sandalo del Museo Nazionale de Cagliari e la diffusione del tipo nell'Occidente punico, *StudSard* XXIII, I, 141-148.
- AQUILUÉ, J. et alii 1984, *El fòrum romà d'Empúries*, Barcelona.
- ARANEGUI C. 1985, Jarritas bicónicas grises de tipo ampuritano, *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibérica*, Barcelona, 101-113.
- ARANEGUI, C., GIL MASCARELL, M. 1978, Vasos plásticos con decoración en relieve de barniz negro, *Archéologie en Languedoc* 1, 13-16.
- ARANEGUI et alii 1986, El edificio NE del Foro de Sagunto, *AEspA* 59, 47-66.
- ARCELIN, P. 1991, Cerámiques campaniennes et dérivées regionales tardives de Glanum (Saint-Rémy-de-Provence). Questions culturelles et chronologiques, *DAM* 14, 205-238.
- ARCELIN, P., CHABOT, J. 1980, Les céramiques à vernis noir du village préromain de la Cloche (commune des Pennes-Mirabeau, Bas-du-Rhône, France), *MEFRA* 92, 1, 109-195.
- ARCELIN-PRADELLE, C. DEDET, B., Py, M. 1982, La céramique grise monochrome du Gard, *RAN* XV, 19-67.
- ARNAL, J. MAJUREL, J. PRADES, H. 1974, *Le Port de Lattara (Lattes, Hérault)*, Bordighera-Montpellier.

- ARNAUD, J.M., GAMITO, T.J. 1974-77, Cerâmicas estampilhadas da Idade do Ferro no Sul de Portugal, 1- Cabeça de Vaíamonte-Monforte, *O Arqueólogo Português*, serie III, VII-IX, 165-202.
- ARRIBAS, A., MOLINA, F. 1968-69, La necrópolis ibérica de Molino de Caldon (Finca Torrubia). Campaña de excavaciones de 1968, *Oretania* 28-33, 160-222.
- ARRIBAS *et alii* 1987, *El barco de El Sec (Costa de Calviá, Mallorca)*, Ciutat de Mallorca.
- ARTEAGA, O. 1979, Las influencias púnicas. Anotaciones acerca de la dinámica histórica del poblamiento fenicio-púnico en Occidente a la luz de las excavaciones arqueológicas en el Cerro del Mar. *Baja época de la cultura ibérica*, Madrid, 117-159.
- ARTEAGA, O., PADRÓ, J., Sanmartí Grego, E. 1990, *El poblado ibérico del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta, Tarragona)*, Barcelona.
- ASENSIO, D. 1995, *Les àmfores i ceràmiques comunes d'importació del poblament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)*. Tesis de Licenciatura. Universitat de Barcelona.
- ATRIAN, P. 1976, *El yacimiento ibérico del Alta Chacón (Teruel)*, Madrid.
- BALLESTER, E. 1954, CVH. *Cerámica del Cerro de San Miguel de Liria*, Madrid.
- BARBERÀ, J. 1959, Hallazgo de un pecio submarino con cargamento de cerámica campaniense, *Zephyrus* X, 173-175.
- BARBERÀ, J. 1964-65, La cerámica barnizada de negro del poblado ilergeta del Tossal de les Tenalles de Sidamunt (Lérida), *Ampurias* XXVI-XXVII, 135-163.
- BARBERÀ, J. 1968, La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serna), *Ampurias* XXX, 97-150.
- BARBERÀ, J., SANMARTÍ GREGO, E. 1982, *Excavacions al poblament de la Penya del Moro, Sant Just Desvern, 1974-1981*, Barcelona.
- BARBERÀ, J. 1960-61, El poblado prerromano del Turó de Can Oliver de Cerdanyola (Barcelona), *Ampurias* XXII-XXIII, 183-222.
- BARBERÀ, J. *et alii* 1962, El poblado prerromano del Turó de Can Oliver de Cerdanyola (Barcelona). Segunda y última campaña, *Ampurias* XXIV, 147-159.
- BARKER, G. 1990, Archaeological survey and ethnoarchaeology in the Cicolono Mountains, Central Italy. Preliminary results, *RSLig* LVI, 1-4, 109-121.
- BATS, M. 1976, La céramique à vernis noir d'Olbia en Ligurie: vases de l'atelier des petites estampilles, *RAN* IX, 63-80.
- BATS, M. 1988, *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350-v. 50 av. J.-C.). Modèles culturels et catégories céramiques*, Paris.
- BATS, M. 1993, Céramique à pâte claire massaliète et de tradition massaliète, *Lattara* 6, 206-221.
- BEAZLEY, J.D. 1940-45, Miniature Panathenaics, *ABSA* XLI, 10-21.
- BEAZLEY, J.D. 1942, *Attic red-figure vase-painters*, Oxford.
- BEAZLEY, J.D. 1963, *Attic red-figure vase-painters*, Oxford.
- BELTRÁN, P. 1970, Algunos fragmentos de vasos pintados hallados en el Cerro de San Miguel de Liria, *IX CNA*, Saragossa, 483-493.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1976, *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Saragossa.
- BELTRÁN LLORIS, F. 1993, La epigrafía como índice de aculturación en el valle medio del Ebro (s. II a.e-II d.e). *Lengua y cultura en la Hispania prerromana*, Salamanca, 235-272.
- BENCIVENGA, C. 1984, La ceramica iberica de Velia. Contributo allo studio della diffusione della ceramica iberica in Italia, *MDAIM* 25, 20-33.
- BEN YOUNES, H. 1988, La nécropole punique d'El-Hkayma. Seconde campagne, septembre 1985, *Revue d'Études Phénico-Puniques et Antiquités Libyennes* IV, 49-159.
- BENOIT, F. 1958, Nouvelles épaves de Provence, *Gallia* XVI, 6-39.
- BENOIT, F. 1961, *Fouilles sous-marines: l'épave du Grand Congloué à Marseille*, Paris.

- BERNABEU, J. BONET, H. MATA, C. 1987, Hipòtesis sobre la organización del territorio edetano en época ibérica plena: el ejemplo del territorio de Edeta/Llíria. *I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, 137-156.
- BERNABÒ BREA, L., CAVALIER, M. 1965, *Meligunis-Lipàra. La necropoli greca e romana nella contrada Diana*, Palerm.
- BISI, A.M. 1967, La ceramica ellenistica di Lilibeo nel Museo Nazionale di Palermo, *ArchClass* XIV, 269-292.
- BISI, A.M. 1969-70, Scoperta di due tombe puniche a Mellita (Sabratha), *LibAnt* VI-VII, 189-228.
- BISI, A.M. 1985, Le commerce des amphores puniques en Tripolitania: quelques remarques à propos des découvertes de Mellita (Sabartha). *Histoire et Archéologie de l'Afrique du Nord*, Paris, 3-15.
- BISI, A.M. 1988, Le terracotte figurate. *I Fenici*, Milà, 328-353.
- BLANCHARD, R. 1925, Assaig de la geografia humana de la muntanya, *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 35, 22-26.
- BLANCK, H. 1978, Der Schillsfund Von Der Secca Di Capistello Bei Lipari, *MDAIR* 85, 91-111.
- BLÁNQUEZ, J.J. 1990, *La formación del mundo ibérico en el sureste de la Meseta*, Albacete.
- BLÁZQUEZ, J.J. 1975, *Castulo I*, Madrid.
- BONET, H. 1988, La Seña, Villar del Arzobispo. *Memòries arqueològiques de la Comunitat Valenciana* 1984-85, València, 253-257.
- BONET, H., MATA, C. 1982, Nuevas aportaciones a la cronología final del Tossal de Sant Miquel (Llíria, València), *Saguntum* 17, 77-83.
- BONET, H. et alii 1981, *El poblado ibérico del Puntal dels Llops (Olocau, Valencia)*, València.
- BOSCH GIMPERA, P. 1928, *El estado actual de la investigación de la cultura ibérica*, Madrid.
- BOSCH GIMPERA, P. 1932, *Etnología de la Península Ibérica*, Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. 1945, *El poblamiento y la formación de los pueblos de España*, México.
- BOSCH GIMPERA, P. 1965, El pas del Pirineu per Anníbal. *Homenatge a J Vicens Vives*, I, Barcelona, 136-141.
- BRONACANO, S., BLÁZQUEZ, J.J. 1985, *El Amarejo (Bonete, Albacete)*, Madrid.
- BRONCANO, S., NEGRETE, M.A., MARTIN, A. 1985, La necrópolis ibérica de 'El Tesorillo' Agramón-Hellín (Albacete), *NAH* 20, 43-181.
- BUONO-CORE VARAS, R. 1987, Aspectos de la política exterior en Roma entre los siglos III y II a.C., *Semana de Estudios Romanos* 3-4, 51-71.
- BUONO-CORE VARAS, R. 1991, Roma, Marsella y el Mediterráneo occidental, *Semana de Estudios Romanos* 6, 21-34.
- BURJACHS, F. 1993, Anàlisi paleopalinològica del jaciment arqueològic de la Cova Farisa, *Estudios de la Antigüedad* 6/7, 41-44.
- BURILLO, F. 1988, Apuntes sobre la localización e indentificación de las ciudades de época ibérica en el valle medio del Ebro, *Arqueología Espacial* 12, 173-195.
- CABRÉ, J. 1930, *Excavaciones en las Cogotas, Cardeñosa (Ávila) I. El castro*, Madrid.
- CABRÉ, J. 1944, *CVH. Cerámica de Azaila*, Madrid.
- CAMPMAJÓ, P., PADRÓ, J. 1978, Els ceretans. *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 189-210.
- CAMPMAJÓ, P., UNTERMANN, J. 1993, Les influences ibériques dans la haute montagne catalane. *Lengua y cultura en la Hispania prerromana*, Salamanca, 499-520.
- CAMPOREALE, G. (ed.), 1985, *L'Etruria Mineraria. Catalogo della Mostra Portoferraio-Populonia*, Florència.
- CASTELLA, J. 1986, *Campanyes d'excavacions arqueològiques a Els Prats del Rei (1972-75)*, Prats del Rei.
- CASTRO, Z. 1980, Fusayolas ibéricas, antecedentes y empleo, *Cypsela* 3, 127-146.
- CASTRO, Z. 1985, Pondera. Examen cualitativo, cuantitativo y espacial en su relación con el telar de pesas, *Empúries* 47, 230-253.

- CAVAGNARO VANONI, L. 1970, Un vaso iberico recentemente scoperto a Tarquinia. *Scritti di Archeologia ed Arte in onore di Carlo Maurizio Lerici*, Estocolm, 79-82.
- CAYOT, A. 1984, La céramique campanienne de St. Blaise (Saint-Mitre-les-Remparts, B.-du-Rh.), *DAM* 7, 53-78.
- CELA, X. 1994, La cerámica ibérica a torno en el Penedés, *Pyrenae* 25, 151-180.
- CERDÀ, D. 1978, Una nau cartaginesa a Cabrera, *Fonaments* 1, 89-105.
- CHELBI, F. 1992, *Céramique à vernis noir de Carthage*, Tunis.
- CLAUSTRES, G. 1951, Stratigraphie de Ruscino, *Ét Rouss* 1/2, 135-195.
- COLOMINAS, J. 1941, Poblado ibérico de Guissona, *Ampurias* III, 35-58.
- COLOMINAS, J., PUIG I CADAFALECH, J. 1923, El forn ibèric de Fontscaldes, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* VI, 602-605.
- CONDE, M.J. 1987, Estudi sobre un recipient ibèric: vasos amb broc inferior, *Fonaments* 6, 27-60.
- CONDE, M.J. 1988, Els vasos amb broc inferior a la conca del Segre. *VII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 207-214.
- CONDE, M.J. 1991, Les produccions de kalathoi d'Empúries i la seva difusió mediterrània (ss. II-I aC), *Cypselà* 9, 141-168.
- CONDE, M.J. 1992a, Dades per a la sistematització de la ceràmica ibèrica pintada: el kalathos, un exemple tardà. *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*, Barcelona, 2-9.
- CONDE, M.J. 1992b, Una producció ceràmica del món ibèric tardà: el kalathos 'barret de copa', *Fonaments* 8, 117-169.
- CONDE, M.J. et alii 1995, Els precedents. Les ceràmiques de cuina a torn pre-romanes en els jaciments ibèrics. *La ceràmica de cuina d'època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Empúries, 13-23.
- CONTRERAS, R. 1961, La Oretania, síntesis histórico-geogràfica de la región ibero-romana, *Oretania* 8-9, 66-71.
- CORBETT, P.E. 1949, Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora, *Hesperia* XVIII, 298-351.
- CRAWFORD, M.H. 1974, Crawford, *Roman Republican Coinage*, Oxford.
- CUADRADO, E. 1963, Cerámica ática de barniz negro de la necrópolis de El Cigarralejo, en Mula (Murcia), *APL* X, 97-164.
- CUADRADO E. 1972, Tipología de la cerámica ibérica fina de El Cigarralejo, Mula (Murcia), *TP* 29, 125-187.
- CUADRADO, E. 1987, *La necrópolis ibérica de El Cigarralejo (Mula, Murcia)*, Madrid.
- CUADRADO, E., QUESADA, F. 1989, La cerámica ibérica fina de El Cigarralejo (Murcia). Estudio de cronología, *Verdolay* 1, 49-115.
- CURA, M. 1971, Acerca de unas cerámicas grises con decoración estampillada en la Catalunya prerromana, *Pyrenae* 7, 47-60.
- CURA, M. 1975, Nuevos hallazgos de cerámica estampillada gris prerromana en Catalunya, *Pyrenae* 11, 173-178.
- CURA, M. 1976-78, Aportaciones al conocimiento del proceso de iberización en el interior de Catalunya, *Ampurias* 38-40, 331-343.
- CURA, M. 1978, Contribució a l'estudi de les poblacions pre-romanes de l'interior de Catalunya. *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 177-188.
- CURA, M. 1985, Les ceràmiques de vernís negre de Can Sotaterra a Solsona i l'estratigrafia comparada dels jaciments pre-romans del Solsonès, *Faventia* 7/2, 105-113.
- CURA, M. 1986, Els grafitis ibèrics d'Illiberis (Elna, Rosselló). *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 203-209.
- CURA, M. 1989a, Enterraments infantils al Molí d'Espigol de Tornabous (Urgell, Lleida), *CPAC* 14, 173-181.
- CURA, M. 1989b, Modelos de asentamientos y estructuras de hábitat durante la segunda edad del hierro en la Cataluña central. *Habitats et*

structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire, Arla, 91-94.

CURA, M. 1990, Notes sobre el poblament preromà del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell)". *VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 175-183.

CURA, M. 1992, Dos vasos plàstics de vernís negre apareguts a Tornabous", *Gala* 1, 131-134.

CURA, M. 1993a, Les ceràmiques de vernís negre procedents del Molí d'Espígol al Museu Comarcal de l'Urgell, *Urtx* 5, 35-50.

CURA, M. 1993b, Nous grafitos ibèrics en el Molí d'Espígol (Tornabous) i la cronologia de l'escriptura ibèrica a l'interior de Catalunya, *Gala* 2, 219-226.

CURA, M., FERRAN, A.M. 1969, El poblado preromano de El Cogulló (Sallent, Barcelona), *Pyrenae* 5, 115-130.

CURA, M., GARCÉS, I. 1990, A propòsit de la cronologia final del poblado ibèric del Molí d'Espígol (Tornabous, Lleida), *Espacio, Tiempo y Forma*, serie I.3, 299-304.

CURA, M., PRINCIPAL, J. 1993a, El Molí d'Espígol (Tornabous): Noves constatacions arqueològiques i noves propostes interpretatives entorn el món pre-romà, *Laietania* 8, 63-83.

CURA, M., PRINCIPAL, J. 1993b, Breu nota sobre la ceràmica de vernís negre del jaciment ibèric d'Antona (Antona, La Noguera). *Grup de Recerques de les Terres de Ponent. XXVI Jornada de Treball a la Memòria del Dr. Joan Maluquer de Motes*, Artesa de Segre, 70-79.

CURA, M., PRINCIPAL, J. 1995a, La producció de les tres palmetes radials amb roseta central o «3+1», *QPAC* 16, 173-188.

CURA, M., PRINCIPAL, J. 1995b, Nous models socio-econòmics per a la interpretació del món pre-romà a la Catalunya interior. *Muntanyes i població. I Simposi de Poblament dels Pirineus*, Andorra, 127-136.

CURA, M., SÁNCHEZ CAMPOY, E. 1992, Excavació en el jaciment iberoromà de Can Ramon (Santpedor, Bages), *Miscel·lània d'Estudis Bagencs* 8, 121-145.

CURA, M., SANMARTÍ, J. 1986-89, Les importacions d'àmfores i ceràmiques comunes del poblament ibèric del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell), *Empúries* 48-50, I, 270-279.

CURA, M., SANMARTÍ GREGO, E. 1981, Sobre els orígens de la ciutat de Manresa. Les ceràmiques gregues de Puig Cardener, *Faventia* 3/1, 115-133.

CURA, M. J., PRINCIPAL, J., VILARDELL, R. 1992, La 'Neàpolis' d'Empúries: un parany per a l'arqueologia?. *IX Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (suplement de la Va. sessió), Andorra-Puigcerdà, 24-30.

DE BENEDETTIS, G. 1990, Note sull'uso del territorio in un arca del Samnio interno nel periodo preromano, *RSLig* LVI, 1-4, 179-191.

DECHELETTE, J. 1913, *La collection Milton. Le tumulus de La Motte de Saint Valentin*, París.

DEFONTAINES, P. 1960, *Introduction a une géographie humaine de la Catalogne, Méditerranée*, 1, París.

DEL AMO, M. 1970, La cerámica campaniense de importación y las imitaciones campanienses de Ibiza, *TP* 27, 201-244.

DE MIRO, E. 1958, Heraclea Minoa, scavi eseguiti negli anni 1955-57, *NSA* XII, 232-287.

DI SANDRO, N. 1986, *Le amfore archaiche dallo scarico Gosetti, Pithecusa*, Nàpols.

DOAT, P. et alii 1979, *Construire en terre*, París.

DOORN, P.K., SEBASTIAAN, L. 1990, Transhumance in Aetolia. Central Greece mountain economy caught between storage and mobility, *RSLig* XLI, 1-4, 81-97.

FABRA, M.E., BURGUETE, S. 1986, Introducció a l'estudi del jaciment ibèric de El Vilar, *Quaderns de Vilaniu* 9, 57-78.

FABRA, M.E., BURGUETE, S., SOLÉ, S. 1989, El jaciment ibèric de "El Vilar". Conjunt de ceràmiques de vernís negre aparegudes l'any 1986. *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya*, Valls, 173-184.

FALOMIR, V., SALVADOR, J. 1981, Primera campanya de excavacions en el poblament ibèric de Les Forques (Borriol, Castellón), *CPAC* 8, 257-277.

- FATÁS, G. 1973, G. Fatás, *La Sedetania. Las tierras zaragozanas hasta la fundación de Caesaraugusta*, Saragossa.
- FATÁS, G. 1990, Para un estudio del Pirineo prerromano. VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 19-22.
- FERNÁNDEZ, J.H., GRANADOS, O. 1980, *Cerámicas de imitación áticas del Museo Arqueológico de Ibiza*, Ibiza.
- FERNÁNDEZ DE AVILÉS, A. 1934, Ánforas púnicas del Museo Arqueológico de Murcia, *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos* II, 5-15.
- FERNÁNDEZ JURADO, J., CABRERA, P. 1987, Comercio griego en Huelva a fines del siglo V a.C., *REA* LXXXIX, 3-4, 149-159.
- FLETCHER, D., MESADO, N. 1967, *El poblado ibérico de El Solaig (Bechi, Castellón)*, València.
- FLETCHER, D., PLA, E., ALCACER, J. 1965, *La Bastida de Les Alcuses (Mogente, Valencia) I*, València.
- FLETCHER, D., PLA, E., ALCACER, J. 1969, *La Bastida de Les Alcuses (Mogente, Valencia) II*, València.
- FRUTOS, G., CHIC, G. BERRIATUA, N. 1988, Las ánforas de la factoría de salazones de "Las Redes" (Puerto de Santa Maria, Cádiz), *I Congreso Peninsular de Historia Antigua*, Santiago, 295-306.
- GALLET DE SANTERRE, H. 1980, *Ensérune. Les silos de la Terrasse Est*, París.
- GANTÈS, L.F. 1978, Note sur les céramiques à vernis noir trouvées sur l'oppidum de la Teste-Nègre aux Pennes (B.-du-Rh.), *Archéologie en Languedoc* 1, 97-103.
- GARCÉS, I. 1992, Elements per a una sistematització de les ceràmiques ibèriques pintades a les terres de Lleida (s. I a.C-I d.C.). *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*, Barcelona, 78-90.
- GARCÉS, I. et alii 1991, El sistema defensiu de Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues). *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa, 183-198.
- GARCÉS, I. et alii 1993, Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues): Primera Edat del Ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana, *Lletania* 8, 43-59.
- GARCÍA BELLIDO, A. 1936, *Los hallazgos griegos en España*, Madrid.
- GARCÍA BELLIDO, A. 1948, *Hispania Graeca*, Barcelona.
- GARCÍA BELLIDO, A. 1957, Estado actual del problema referente a la expansión de la cerámica ibérica por la cuenca occidental del Mediterráneo, *AEspA* XXX, 90-106.
- GARCÍA-BELLIDO, M.P. 1994, Las relaciones económicas entre Massalia, Emporion y Gades a través de la Moneda, *Huelva Arqueologica* XIII, 2, 117-149.
- GARCÍA CANO, J.M. 1982, J.M. García Cano, *Cerámicas griegas de la región de Murcia*, Murcia.
- GARCÍA CANO 1989, Kantharoi de la clase Saint Valentin en Murcia. Contribución a su estudio en la Península Ibérica, *XIX CNA*, Saragossa, 527-535.
- GARCÍA CANO, C., GARCÍA CANO, J.M., RUIZ, E. 1989, Las cerámicas campanienses d la necrópolis ibérica del Cabecico del Tesoro (Verdolay, Murcia), *Verdolay* 1, 117-187.
- GARCIA ROSELLÓ, J. 1993, *Turó dels Dos Pins. Necrópolis ibèrica*, Sabadell.
- GARRABOU, M. 1984, Sant Pere Gros a través de dos documents del segles XI i XII, *Miscel·lània Cerverina* 2, 11-21.
- GIRÓ, P. 1958, *Estudio sobre la probable aplicación de un vaso inédito ibero-romano*, Vilafranca del Penedès.
- GIRÓ, P. 1960-61, El poblado prerromano de Mas Castellar (Monjos, Vilafranca del Panedés), *Ampurias* XXII-XXIII, 159-182.
- GÓMEZ, N.P. 1945, Excavaciones para la ampliación del antiguo palacio de la Generalitat, *APL* II, 269-297.
- GÓMEZ BELARD, C. 1986, Asentamientos rurales en la Ibiza púnica. *Los fenicios en la Península Ibérica*, I, 177-192.

- GÓMEZ MORENO, M. 1949, *La escritura ibérica y su lenguaje*, Madrid.
- GÖTTE, E. 1957, *Frauengemachbilder in der Vasenmalerei des fünften Jahrhunderts*, Munich.
- GRACIA, E. 1986, *Las influencias mediterráneas y el momento de plena formación de la cultura ibérica en Cataluña (las cerámicas áticas y de barniz negro del poblado ibérico del Moli d'Espigol -Tornabous, Urgell)*. Resum Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.
- GRACIA, F., MUNILLA, G. 1993, Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro, *Laietania* 8, 209-261.
- GRACIA, F., Munilla, G., Pallarés Comas, R. 1988, *La Moleta del Remei. Alcanar, Montsià (Campanya 1985-86)*, Tarragona.
- GRANADOS, J.O. 1977, Cerámicas de barniz negro procedentes del poblado layetano del Turó de la Rovira (Barcelona), *CAHC* 17, 99-116.
- GRANADOS, J.O. 1982, Las cerámicas de importación halladas en los silos del Port (Barcelona), *Helike* 1, 174-177.
- GREEN, J.R. 1971, Choes of the Later Fifth Century, *ABSA* 66, 189-228.
- GUADÁN, A.M. 1955-56, *Las monedas de plata de Emporion y Rhode I*, Barcelona.
- GUERIN, P. 1986, Le problème de la diffusion des céramiques peintes dans le sud de la Gaule au II et au I siècles avant J.-C. L'exemple de Ruscino, *RAN* 19, 31-55.
- GUERRERO, V.M. 1986, Una aportación al estudio de las ánforas púnicas Mañá C, *Archaeonautica* 9, 147-186.
- GUILAINE, J. 1972, *L'Âge du Bronze en Languedoc Occidental, Roussillon et Ariège*, París.
- GUSI, F. 1974, Excavaciones en el recinto fortificado del Torrelló de Onda (Castellón), *CPAC* 1, 19-63.
- GUSI, F., OLARIA, C. 1984, *Arquitectura del mundo ibérico*, Castelló.
- HERNÁNDEZ YLLÁN, M. 1983, *Yacimiento ibérico de Can Badell (Bigues-Riells del Fay, Vallés Oriental)*, Barcelona.
- HODKINSON, S. 1990, Politics as determinant of pastoralism the case of Southern Greece, ca. 800-300 BC, *RSLig* LVI, 1-4, 139-163.
- HOWARD, S., JOHNSON, F.P. 1954, The Saint Valentin Vases, *AJA* 58, 191-207.
- IZQUIERDO, P. 1992, L'ancoratge antic de Les Sorres: aportacions a la història econòmica de la costa del Llobregat, *Fonaments* 8, 53-78.
- JANNORAY, J. 1955, *Ensérune, contribution à l'étude des civilisations préromaines de la Gaule méridionale*, París.
- JANNORAY, J. 1956, Antiquités historiques, XIe circonscription: Ruscino, *Gallia* XIV, 1, 203-204.
- JEHASSE, J.-L. 1973, *La nécropole préromaine d'Aléria*, París.
- JULLY, J.J. 1983, *Céramiques grecques ou de type grec & autres céramiques en Languedoc Méditerranéen, Roussillon & Catalogne VIIe-IVe avant notre ère et leur contexte socio-culturel*, París.
- JULLY, J.J., ROUILLARD, P. 1980, La céramique attique de Ruscino. *Ruscino I*, París, 163-196.
- JUNYENT, E. 1972, Los materiales del poblado ibérico de Margalef, en Torregrossa (Lérida), *Pyrenae* 8, 89-132.
- JUNYENT, E. 1974, Cerámica barnizada de negro del poblado ibérico de Margalef, Torregrossa, Lérida, *Miscelánea Arqueológica I*, Barcelona, 379-396.
- JUNYENT, E. 1986, El poblament ibèric a l'àrea ilergeta. *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 257-263.
- JUNYENT, E. 1991, Contribució al coneixement de les estructures defensives en els assentaments de la Catalunya Occidental. Bronze Final, Edat del Ferro i Època Ibèrica. Estat de la qüestió". *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa, 103-108.
- JUNYENT, E., ALASTUEY, A. 1991, La vaixel·la ilergeta de vernís roig, *RAP* 1, 9-50.

- JUNYENT, E., BALDELLOU, V. 1972, *Una vivien- da ibérica en Mas Boscá*, Barcelona.
- LAFUENTE, A. 1992, La producció ceràmica ibè- rica del taller de Fontscaldes (Valls, Alt Camp). *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*, Barcelona, 47-76.
- LAMBOGLIA, N. 1952, Per una classificazione preliminare della ceramica campana. *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Liguri*, Bordighera, 139-206.
- LAMBOGLIA, N. 1954a, N. Lamboglia, La ceramica 'precampana' della Bastida, *APL V*, 105-139.
- LAMBOGLIA 1954b, La ceramica iberica negli strati di Albintimilium e nel territorio ligure e tirre- nico, *RSLig XX*, 2, 84-125.
- LAMBOGLIA, N. 1964, La campagna 1963 sul relitto di Punta Scaletta all'isola di Giannutri (relazione preliminar), *RSLig XXX*, 229-257.
- LANCEL, S. 1987, La céramique punique d'épo- que hellénistique. *Céramiques Hellénistiques et Romaines*, París, 99-137.
- LARA PEINADO, F. 1969-70, Historia del Museo Arqueológico de Lérida, *Ilerda* 30, 75-93.
- LÉJEUNE, M., POUILLOUX, J., SOLIER, Y. 1988, Etrusque et ionie archaïques sur un plomb de Pech-Maho (Aude), *RAN* 21, 19-59.
- LE ROUX, F., GUYONVARCH, CH.-J. 1991, *La société celtique dans l'idéologie trifonctionnelle et la tradition religieuse indoeuropéennes*, Rennes.
- LEVI, D. 1950, La necropoli puniche di Olbia, *StudSard IX*, 5-120.
- LILLO, P.A. 1977-78, La cerámica ibérica estam- pillada, *Anales de la Universidad de Murcia. Filosofía y Letras*, XXXVI, 1-2, 11-25.
- LILLO, P. A. 1981, *El poblamiento ibérico en Murcia*, Murcia.
- LLOBET, S., VILÀ VALENTÍ, J. 1949-50, La transhumancia en Cataluña. *Comptes rendus du XVIè Congrès International de Géographie III*, Lisboa, 36-47.
- LLOBREGAT, E. 1972, *Contestania ibérica*, Alacant.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1986-89, Los talleres anfóri- cos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo, *Empúries* 48-50, 64-76.
- LÓPEZ MULLOR, A., ROVIRA, J., SANMARTÍ GREGO, E. 1982, *Excavaciones en el poblado layetano del Turó del Vent (Llinars del Vallés). Campañas de 1980-81*, Barcelona.
- LYDING WILL, E. 1982, Greco-italic amphoras, *Hesperia* 51.3, 338-356.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1954, *El yacimiento hallstático de Cortes de Navarra. Estudio Crítico I*, Pamplona.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1958, *El castro de Los Castillejos en Sanchorreja, Ávila-Salamanca*.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1968, *Epigrafía pre- latina de la Península Ibérica*, Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1969, Los fenicios en Cataluña. *V Symposium de Prehistoria Peninsular*, Barcelona, 241-250.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1973, La necrópolis de Almenara en Agramunt, Lérida, *Pyrenae* 9, 185-193.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1974, Cerámica de Saint Valentin en Ullastret (Gerona), *Miscelánea Arqueológica I*, Barcelona, 411-437.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1979, *Tornabous, Molí d'Espígol* (tríptic informatiu). Universitat de Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1982, Molí d'Espígol, Tornabous. *Les excavacions arqueolò- giques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 272-277.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1986, *Molí d'Espígol, Tornabous, Urgell. Guia de les excava- cions*, Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J., MUÑOZ, A.M., BLASCO, F. 1959, Cata estratigráfica en el poblado de La Pedrera en Vallfogona de Balaguer (Lérida), *Zephyrus X*, 5-80.
- MALUQUER DE MOTES, J. *et alii* 1971, Colaboración de la Universidad de Barcelona en las excavaciones del poblado ibérico del Molí d'Espígol, en Tornabous, *Pyrenae* 7, 19-46.

- MALUQUER DE MOTES, J., PICAZO, M., MARTÍN, A. 1984, CVA. *Musée Monographique d'Ullastret*, 1. Espagne, 5, Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. et alli 1986, *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya*, Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J., PICAZO, M. 1992, Una casa del final del segle V a l'oppidum d'Ullastret, *Fonaments* 8, 25-51.
- MARTÍ, E. 1916, *Estadística de las vías pecuarias de la Provincia de Lérida*, Lleida.
- MARTÍN ORTEGA, M.A. 1990, El segle III a Ullastret (Baix Empordà). Excavació al tall LL-1. *VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 5-41.
- MARTÍN ORTEGA, M.A., NIETO, F.J., NOLLA, J.M. 1979, *Excavaciones en la ciudadela de Roses (campanya 1976 y 1977)*, Girona.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. 1974, *La campaña de Catón en Hispania en el 195 a. J.C.*, Barcelona.
- MASCORT, M.T., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1991, *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*, Tarragona.
- MATA, C. 1985, Algunas cerámicas ibéricas con decoración impresa de la provincia de Valencia, *Saguntum* 19, 153-181.
- MATA, C. 1991, *Los Villares (Caudete de la Fuente, Valencia). Origen y evolución de la cultura ibérica*, València.
- MAZZOLAI, A. 1970, *Talamone, Mostra del Restauro Archeologico. Etruria Grossetana*, Grosseto.
- MAYA, J.L. 1992-93, El Bronce Final-Hierro Inicial en la zona norte del Valle del Ebro, *Bajo Aragón*, *Prehistoria* 9-10, 7-50.
- MAYA, J.L., FRANCÉS, J., PRADA, A. 1993, El complejo arqueológico de Punta Farisa (Fraga, Huesca), *Estudios de la Antigüedad* 6/7, 7-30.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (dir.) 1954-60, *Historia de España*, Madrid.
- MERCADAL, O. 1989, Estudi paleoantropològic dels enterraments infantils del poblat ibèric de Molí d'Espigol (Tornabous, Urgell), *CPAC* 14, 183-188.
- MEZQUÍRIZ, M.A. 1954, La cerámica de importación en San Miguel de Liria, *APL* V, 159-176.
- MICHELOZZI, A., PY, M. 1980, L'habitat de plaine e La Chazette, *DAM* 3, 127-129.
- MIRET, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1984, Distribución espacial de núcleos ibéricos: un ejemplo en el litoral catalán, *Arqueología Espacial* 4, 173-186.
- MIRÓ, J., PUJOL, J., BARCIA ROSELLÓ, J. 1988, *El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme*, Mataró.
- MOLAS, D., MESTRES, I., ROCAFIGUERA, M. 1991, La fortalesa ibèrica del Casol de Puigcastellet, Folgaroles. *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa, 245-248.
- MOLINA GARCÍA, J., MOLINA, M.C., NORDSTROM, S. 1976, *Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia)*, València.
- MOLIST, N., ROVIRA, J. 1986-89, L'oppidum ausetà del Turó del Montgros (El Brull, Osona), *Empúries* 48-50, II, 122-141.
- MOLIST, N., ROVIRA, J. 1991, La fortificació ibèrica del Turó del Montgros (El Brull, Osona). *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa, 249-264.
- MOREL, J.-P. 1963, Notes sur la céramique étrusco-campanienne. Vases à vernis noir de Sardaigne et d'Arezzo, *MEFRA* LXXV, 1, 7-58.
- MOREL, J.-P. 1965, *La céramique à vernis noir du Forum Romain et du Palatin*, Rome.
- MOREL, J.-P. 1969, Études de céramique campanienne I: L'atelier des petites estampilles, *MEFRA* LXXXI, 1, 59-117.
- MOREL, J.-P. 1976, Aspects de l'artisanat dans la Grande Grèce romaine. *Atti del XV Convegno di Studi sulla Magna Grecia*, Nàpols, 263-324.
- MOREL, J.-P. 1978, À propos des céramiques campaniennes de France et d'Espagne, *Archéologie en Languedoc* 1, 149-168.

- MOREL, J.-P. 1980, La céramique campanienne: acquis et problèmes. *Céramiques hellénistiques et romaines*, París, 85-122.
- MOREL, J.-P. 1981, *La céramique campanienne: les formes*, París.
- MOREL, J.-P. 1982, La céramique à vernis noir de Carthage-Byrsa: nouvelles données et éléments de comparaison, *Actes du Colloque sur la céramique antique de Carthage*, Cartago-Tunis, 43-76.
- MOREL, J.-P. 1983, Les relations économiques dans l'occident grec. *Modes de contact et processus de transformation dans les sociétés anciennes*, Pisa-Roma, 549-579.
- MOREL, J.-P. 1994, La céramique attique à vernis noir en Ibérie et à Carthage: une comparaison, *Huelva Arqueologica* XIII, 2, 325-344.
- MORIGI, C., VITALI, D. 1988, *Il Museo Civico Archeologico di Bologna*, Bologna.
- MOURET, F. 1927, CVA. *Collection Mouret (Fouilles d'Ensérune)*, France, 6, París.
- MUNILLA, G. 1991, Elementos de influencia etrusca en los ajueres de las necrópolis ibéricas. *La presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la Península Ibérica*, Barcelona, 107-175.
- MUÑOZ, A.M. 1963, *Pebeteros ibéricos en forma de cabeza femenina*, Barcelona.
- NANDRIS, J. 1990, The Balkan an dimension of Highland zone in pastoralism, *RS Lig* XVI, 1-4, 99-107.
- NEALE, W.C. 1976, El mercado en la teoría y la historia, in K. Polanyi, C.M. Arensberg, H.W. Pearson, *Comercio y mercado en los imperios antiguos*, Barcelona, 405-420.
- NENCI, G. 1958, Le relazioni con Marsiglia nella politica esterna Romana, *RS Lig* XXIV, 24-97.
- NICOLÁS, J.M., CONDE, M.J. 1993, *La cerámica ibérica pintada a les illes Balears i Pitiüsses*, Maó.
- NIETO GALLO, G. 1939-40, Noticia de las excavaciones realizadas en la necrópolis hispánica del Cabezo del Tesoro (Verdolay, Murcia), *BSAA* VI, 1939-40, 137-160.
- NOBLE, J.V. 1965, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, Londre-Nova York.
- OBIOL, J.M. 1990, *La ganadería en el norte del País Valenciano*, Castelló.
- OLIVA, M. 1960, Actividades del Servicio Provincial de Investigaciones Arqueológicas, Conservación y Catalogación de Monumentos de la Excm. Diputación de Gerona, y de la delegación de Excavaciones en 1960, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* XIV, 341-416.
- OLIVA, M. 1965, Historia de las excavaciones de Rosas, *Revista de Gerona* 31, 63-74.
- OLIVA, M. 1968, Nuevo importante yacimiento prerromano en el Ampurdán: el poblado de Puig Castellar (Pontós, Gerona), *Pyrenae* 4, 171-174.
- OLIVER, A. 1989, Materiales etruscos en el Bajo Maestrazgo, *CPAC* 12, 219-227.
- OLIVER, A., GUSI, F. 1995, *El Puig de la Nau (Benicarló, Castellón). Un habitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular*, Castelló.
- OLMOS, R. 1979, Estudio sobre la cerámica ática del Estacar de Robarinas (Cástulo, Jaén), in J.M. Blázquez (dir.), *Castulo II*, Madrid, 396-404.
- ORLANDINI, P. 1957, Tipologia e cronologia del materiale archeologico di Gela dalla nuova fondazione di Timoleonte all'eta di Ierone II", *ArchClass* IX, 153-173.
- OTEGUI, R. 1985-86, *Ir a extremar*. Algunas prácticas de transhumancia y pastoreo en la comarca del Maestrazgo turolense, *Kalathos* 5, 355-366.
- PADRÓ, J. 1986, Els pobles indígenes de l'interior de Catalunya durant la protohistòria, *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 291-311.
- PALLARÉS, F. 1963, *El poblado ibérico de Sant Antonio de Calaceite*, Bordighera-Barcelona.
- PALLARÉS COMAS, R. 1991, Las relaciones entre las representaciones mitológicas de las páteras de Tivissa y el mundo funerario etrusco. *La presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la Península Ibérica*, Barcelona, 587-595.

- PALLARÉS COMAS, R., GRACIA, F., MUNILLA, G. 1982-83, Las cerámicas áticas y de barniz negro procedentes de la partida de El Bordisal, Camarles, Tortosa, *Butlletí Arqueològic* 4-5, èp. V, 3-9.
- PALLARÉS COMAS, R., GRACIA, F., MUNILLA, G. 1986, Presencia del culto griego en la desembocadura del Ebro. Representaciones de Deméter en el Museo Municipal de Reus, *Saguntum* 20, 123-149.
- PAGE, V. 1984, *Imitaciones de influjo griego en la cerámica ibérica de Valencia, Alicante y Murcia*, Madrid.
- PARKES, P. 1987, Livestock symbolism and pastoral ideology among the kafirs of the Hindu Kush, *Man* 22, 4, 637-660.
- PASQUINUCCI, M. 1972, La ceramica a vernice nera del Museo Guarnacci di Volterra, *MEFRA* 84, 1, 249-498.
- PASQUINUCCI, M. 1990, Aspetti dell'allevamento transumante nell'Italia centro-meridionale fra l'età arcaica e il medioevo. Il caso della Sabina, *RSLig* LVI, 1-4, 165-177.
- PASSELAC, C., RANCOULE, G., SOLIER, Y. 1990, La diffusion des amphores massaliètes en Languedoc occidental et sur l'axe Aude-Garonne et ses abords, *ÉtMassa* 2, 131-152.
- PEDRONI, L. 1986, *La ceramica a vernice nera da Cales I, Nàpols*.
- PELLICER, M. 1962, La cerámica ibérica del Valle del Ebro, *Caesaraugusta* 29-30, 37-78.
- PENA, M.J. 1990, Consideraciones sobre iconografía mediterránea: pebeteros en forma de cabeza femenina. *VII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Ciutat de Mallorca, 55-66.
- PERA, J. 1993, *La romanització a la Catalunya interior: estudi històric-arqueològic de lesso i Sagarra i el seu territori*. Tesis doctoral inédita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- PERDIGONES, L. *et alii* 1987, Excavaciones de urgencia en el solar de la plaza de San Severino esquina C/ J.R. Jiménez (Chalet Varela) Cádiz, *Anuario Arqueológico de Andalucía* III, 50-54.
- PÉREZ BALLESTER, J. 1987, El taller de las pequeñas estampillas: revisión y precisiones a la luz de las cerámicas de barniz negro de Gabii (Latium). Los últimos hallazgos en el Levante y sureste español, *AEspA* 60, 43-72.
- PÉREZ CONILL, J. 1990, El kalathos del ave del Pla de les Tenalles, Granyanella (Lérida), *Verdolay* 2, 207-212.
- PÉREZ VILATELA, L. 1991, Pompeyo y los Pirineos. *Congreso Internacional de Historia de los Pirineos*, I, Madrid, 359-374.
- PICAZO, M. 1977, *La cerámica ática de Ullastret*, Barcelona.
- PLENS, M. 1986, *La necròpolis de La Pedrera*. Tesis de llicenciatura inédita. Universitat de Lleida.
- PONS, E. 1984, *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro*, Girona.
- PONS, E., TOLEDO, A., LLORENS, J.M. 1981, *El recinte fortificat de Puig Castellet, Lloret de Mar (excavacions 1975-80)*, Girona.
- PRESEDO, F. 1982, *La necròpolis de Baza*, Madrid.
- PRINCIPAL, J. 1993, La cerámica de vernis negro del Tossal de les Tenalles (Sidamon-Pla d'Urgell), *Gala* 2, 89-136.
- PRINCIPAL, J. 1995, *Les importacions de vaixel·la fina de vernís negro a la Catalunya sud i occidental durant el segle III a.n.e.* Tesis doctoral inédita. Universitat de Barcelona.
- PUCHE, J.M. 1993, Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'Edat del Bronze a l'Urgell, *RAP* 3, 21-64.
- PUCHE, J.M., SORRIBAS, E. 1991, El poblament ibèric a la vall del Llobregós (Lleida). *Congreso Internacional de Historia de los Pirineos*, I, Madrid, 287-300.
- PUIG I CADAFALECH, J. 1909-10, Crònica de les excavacions d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* III, 706-710.
- PUJOL, J., GARCIA ROSELLÓ, J. 1982-83, El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme), *Laietania* 2-3, 46-145.
- PURPURA, G. 1970, Nuove amfore nell'Anticuarium di Terrasini, *SicArch* 9, 54-71.

- PURPURA, G. 1975, Pesca e stablimenti antichi per la lavorazione del pesce in Sicilia (I): S. Vito (Trapani) Cala Minnola (Levanzo), *SicArch* 48, 45-60.
- PURPURA, G. 1985, Pesca e stablimenti antichi per la lavorazione del pesce in Sicilia (II): Isola delle Femmine (Palermo), Punta Molinazzo (Punta Rais), Tonnara del Cofano (Trapani), S. Nicola (Favignana), *SicArch* 57-58, 59-86.
- PY, M. 1978a, Apparition et développement des importations de céramique Campanienne A sur l'oppidum des Castels (Neges, Gard) d'après les fouilles du dépotoir J1, *Archéologie en Languedoc* 1, 43-70.
- PY, M. 1978b, Una production massaliète de céramique pseudo-attique à vernis noir, *RSLig* XLIV, 1-4, 175-198.
- PY, M. 1990a, La céramique de l'ilot 1, *Lattara* 3, 71-99.
- PY, M. 1990b, La céramique de l'ilot 3", *Lattara* 3, 151-190.
- PY, M. 1990c, La céramique de l'ilot 4-nord, *Lattara* 3, 247-268.
- PY, M. 1993, Amphores greco-italiques, *Lattara* 6, 46-48.
- PY, M. 1994, Les céramiques d'époque protohistorique (IVe-IIIe s. avant notre ère), *Lattara* 7, 205-332.
- PY, M., ADROHER, A.M. 1991, Principes d'enregistrement du mobilier archéologique, *Lattara* 4, 83-100.
- PY, M., LEBEAUPIN, D. 1986, Stratigraphie du Marduel (Saint Bonnet du Gard) III. Les niveaux des IIeme et du Ier s. av. n.è. sur le Chantier Central, *DAM* 9, 9-80.
- RAFEL, N., BLASCO, M. 1991, El recinte fortificat de Coll del Moro de Gandesa, *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa, 293-302.
- RAMON, J.R. 1990-91, Barrio industrial de la ciudad púnica de Ibiza: el taller AE-20, *CPAC* 15, 247-285.
- RAMON, J.R. 1991, *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Ibiza.
- RAMON, J.R. 1995, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, Barcelona.
- RAPEZZI, P. 1968, Scoperta archeologiche nuove e inedite nel territorio volterrano, *RassVol* XXXIII-XXXV, 3-37.
- RIBAS, M. 1966, Excavación de un silo ibérico, *Ampurias* XXVIII, 237-242.
- RIBERA, A. 1982, *Las ánforas prerromanas valencianas*, València.
- RICHTER, G.M.A., MILNE, M.J. 1935, *Shapes and Names of Athenian Vases*, Nova York.
- RIPOLL, E. 1977, *Olèrdula. Història de la ciutat i guia del Conjunt Monumental i Museu Monogràfic*, Barcelona.
- RIPOLL, E., BARBERÀ, J. 1968, Dos fragmentos de cerámica con medallón en relieve, del poblado ibérico de 'La Massana', cerca de Vilafranca del Penedés (Barcelona), *RSLig* XXXIV, 2, 305-308.
- RIU, M. 1950, Transhumancia de la Vall del Llord a les comarques central de Catalunya, *Actas y Comunicaciones de la I Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Òdena*, Igualada, 150-160.
- ROBINSON, D.M. 1950, *Excavations at Olynthus, XIII: vases found in 1934 and 1938*, Baltimore.
- ROCAFIGUERA, M. 1995, *Osona ibèrica. El territori dels antics ausetans*, Vic.
- RODERO, A. 1986, La ciudad de Cartagena en época púnica, *Los fenicios en la Península Ibérica*, Barcelona, 217-225.
- RODRIGUEZ, A., ALCALDE, G., GENÍS, M.T. 1984, El material arqueològic del poblat ibèric de La Palomera (Serra de Finestres, La Garrotxa), *Revista de Girona* 106, 29-38.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, F. 1950, Las rivalidades de las tribus del NE español y la conquista romana. *Estudios dedicados a R. Menéndez Pidal*, I, Madrid, 563-587.
- ROUILLARD, P. 1975, Les coupes attiques à figures rouges du IVe siècle en Andalousie, *MCV* 1, 21-51.

- ROUILLARD, P. 1981, La céramique grecque de Burriac (Cabrera de Mar, Barcelona) conservée au Museu de Mataró, *Laietania* 1, 7-14.
- ROVIRA I VIRGILI, A. 1922-27, *Història nacional de Catalunya*, I, Barcelona.
- ROVIRA, J., SANTACANA, J. 1982, *El yacimiento de La Mussara (Tarragona). Un modelo de asentamiento pastoril en el Bronce Final de Catalunya*, Barcelona.
- RUBIO, F. 1986, *La necrópolis ibérica de La Albufereta de Alicante (Valencia, España)*, València.
- RUIZ, A., NOCETE, F. 1981, Un modelo sincrónico para el análisis de la producción de cerámica ibérica estampillada del Alto Guadalquivir, *CuadPrehGr* 6, 355-383.
- RUIZ DE ARBULO, J. 1984, Emporion y Rhode. Dos asentamientos portuarios en el Golfo de Rosas, *Arqueología Espacial* 4, 115-140.
- RUIZ DE ARBULO, J. 1991, Rutas marítimas y colonizaciones en la Península Ibérica. Una aproximación náutica a algunos problemas, *Italica* 18, 79-115.
- SACRISTÁN, D. 1986, *La Edad del Hierro en el valle medio del Duero. Rauda (Roa, Burgos)*, Valladolid.
- SALMON, E.T. 1967, *Samnium and the Samnites*, Cambridge.
- SALVA, A. 1969, Las importaciones de cerámica ática lisa en l'Albufereta, Alicante. Estudio comparativo. *Miscelánea L. Pericot*, València, 133-136.
- SÁNCHEZ CAMPOY, E. 1987, *El poblament pre-romà al Bages*, Manresa.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C. 1981, La cerámica ática de Ibiza en el Museo Arqueológico Nacional, *TP* 38, 281-309.
- SANMARTÍ, J. 1986, *La Laietania ibérica. Estudi d'arqueologia i història*. Tesis doctoral inédita. Universitat de Barcelona.
- SANMARTÍ, J. 1990, La diffusion des amphores massaliètes sur la côte centrale de Catalogne, *ÉtMassa* 2, 171-178.
- SANMARTÍ, J. 1994, Algunas observaciones sobre la distribución de cerámicas áticas en la costa central de Cataluña durante el siglo V a.C., *Huelva Arqueológica*, XIII, 2, 35-57.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1992, *El poblament ibèric d'Alorda Park, Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-88*, Barcelona.
- SANMARTÍ, L., SANTACANA, J., SERRA, R., 1984, *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*, Barcelona.
- SANMARTÍ, J. et alii 1992, *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramanet. Dels orígens al món romà*, Santa Coloma de Gramanet.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1973a, Materiales cerámicos griegos y etruscos de la época arcaica en las comarcas meridionales de Catalunya, *Ampurias* 35, 221-234.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1973b, El Taller de las Pequeñas Estampillas en la Península Ibérica, *Ampurias* 35, 135-173.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1975, Las cerámicas finas de importación de los poblados prerromanos del Bajo Aragón (Comarca del Matarranya), *CPAC* 2, 67-127.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1976, Cerámicas de importación ática de El Puig de Benicarló, Castellón, *CPAC* 3, 219-228.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1978, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Barcelona.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1985-87, La cultura ibérica del sur de Cataluña. *I Jornadas sobre Mundo Ibérico*, Jaén, 67-75.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1993, Els ibers a Emporion (segles VI-III aC), *Laietania* 8, 87-101.
- SANMARTÍ GREGO, E. et alii 1994, Testimonios epigráficos de la presencia de población indígena en el interior de Emporion, *Huelva Arqueológica* XIII, 2, 205-214.
- SANMARTÍ GREGO, E., NOLLA, J.M. 1986, Informe preliminar sobre l'excavació d'una torre situada a ponent de la ciutat grega d'Empúries, *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 159-192.

- SANMARTÍ GREGO, E., SANTIAGO, R.A. 1988, La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique, *RAN* 21, 3-17.
- SANMARTÍ GREGO, E., SOLIER, Y. 1978, Les patères à trois palmettes sur guillochures: note sur un nouveau groupe de potiers pseudo-campaniens, *RAN* XI, 117-134.
- SANTIAGO, R.A. 1994, Presencia ibérica en las inscripciones griegas recientemente recuperadas en Ampurias y en Pech Maho, *Huelva Arqueológica* XIII, 2, 217-230.
- SANTOS, J.A. 1982-83, La difusión de la cerámica pintada en el Mediterraneo Occidental, *CPAC* 9, 135-148.
- SERRA RÀFOLS, J. de C. 1930, *El poblament prehistòric a Catalunya*, Barcelona.
- SERRA RÀFOLS, J. de C., COLOMINAS, J. 1958-65, *CVA. Musée Archéologique de Barcelone, Espagne fasc. II*, Barcelona.
- SERRA VILARÓ, J. 1921, *Poblado ibérico de Anseresa, Olius*, Madrid.
- SERRA VILARÓ, J. 1922, *Poblado ibérico de Sant Miquel de Sorba*, Madrid.
- SESTIERI, P.C. 1952, Salerno, scoperte archeologiche in località Fratte, *NSA* VI, serie VIII, 86-164.
- SEYMOUR, J. 1976, *The complete book of self-sufficiency*, Londres.
- SILES, J. 1985, *Léxico de inscripciones ibéricas*, Madrid.
- SHEAR, T.L. 1969, The Athenian Agora. Excavations of 1968, *Hesperia* XXXVIII, 3, 382-417.
- SHEFTON, B.B. 1981, Greeks and Greek Imports in the South of the Iberian Peninsula. The Archaeological Evidence, *MB* 8, 337-370.
- SOLIER, Y. 1969, Note sur les potiers pseudo-campaniens NIKIAS et IWN, *RAN* II, 7-37.
- SOLIER, Y. 1972, Céramiques puniques et ibéro-puniques sur le littoral du Languedoc du VIe au début du IIe siècle avant J.C., *RS Lig* XXXIV, 127-150.
- SOLIER, Y. 1980, La céramique campanienne de Ruscino, *Ruscino I*, París, 217-243.
- SOLIER, Y., SANMARTÍ GREGO, E. 1978, Note sur l'atelier pseudo-campanien des rosettes nominales, *Archéologie en Languedoc* 1, 37-42.
- SPARKES, B.A., TALCOTT, L., 1970, *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries BC*, Princeton.
- TARRADELL, M. 1991, *Les arrels de Catalunya*, Barcelona.
- TARRADELL, M. 1974, Complemento al catálogo de las cerámicas griegas de Ibiza. *VI Symposium de Prehistoria Peninsular*, Barcelona, 281-289.
- TOCHERNIA, A. 1987, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma.
- TENDILLE, C. 1981, Mobiliers métalliques proto-historiques de la région nimoise: instruments de toilette et vaisselle (IV). *DAM* 4, 61-82.
- TRENDAL, A.E. 1967, *The Red Figured Vases of Lucania, Campania and Sicily*, Oxford.
- TRÍAS, G. 1967-68, *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, València.
- VALL DE PLA, M.A. 1971, *El poblado ibérico de Cova Alta (Albaida, Valencia) I. El poblado, las excavaciones y las cerámicas de barniz negro*, València.
- VAQUERIZO, D., QUESADA, F., MURILLO, J.F. 1992, La cerámica ibérica del Cerro de la Cruz (Almedinilla, Córdoba). Departamentos O, P, Ñ, *Anales de Arqueología Cordobesa* 3, 51-112.
- VEGAS, M. 1973, *Cerámica común romana del Mediterraneo Occidental*, Barcelona.
- VELAZA, J. 1991, *Léxico de inscripciones ibéricas (1976-1989)*, Barcelona.
- VENEDIKOV, I. et alii 1963, *Apollonia: les Fouilles dans le Nécropole d'Apollonia en 1947-1949*, Sofia.
- VILÁ VALENTÍ, J. 1950, Una encuesta sobre la transhumancia en Cataluña, *Pirineos* 17-18, 405-442.
- VILÁ VALENTÍ, J. 1973, *El món rural a Catalunya*, Barcelona.
- VILLARONGA, L. 1973, *Las monedas hispano-cartaginesas*, Barcelona.

VILLARONGA, L. 1978, La influència de les monedes ibèriques de Iltirkesken i de Iltirta en el Llenguadoc occidental, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 257-263.

VILLARONGA, L. 1979, *Numismática antigua de Hispania*, Barcelona.

VIOLANT, R. 1948, Notas de etnografía pastoril pirenaica. La transhumancia, *Pirineos* 6, 271-289.

WATTEMBERG, F. 1963, *Las cerámicas indígenas de Numancia*, Madrid.

ZAMORA M.D. 1992, *Les ceràmiques de vernís negre del poblament ibèric del Turó d'en Boscà (Badalona)*. Tesis de Licenciatura inédita. Universitat de Barcelona.

ÍNDEX

PREFACI	7
PRESENTACIÓ	9
AGRAÏMENTS	11
INTRODUCCIÓ. INTENCIÓ, DIFICULTATS I OBJECTIUS	13
Intenció	13
Dificultats	13
Objectius	16
HISTÒRIA I APROXIMACIÓ AL MEDI NATURAL	17
Descobriment i història de les excavacions	17
Situació i entorn geogràfic actual	18
L'estudi del territori	21
LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES (1987-1992)	25
Espais de comunicació	25
Espais a manera d'unitats d'habitatge/magatzem	32
Els edificis singulars	41
Altres estructures	46
Les restes atribuïbles a fases anteriors a Tornabous IIIa	47
Els sistemes defensius	48
Altres barris perifèrics al nucli del jaciment	51
LES ESTRUCTURES ARQUITECTÒNIQUES	53
Els materials de construcció	53
Elements arquitectònics	56
ELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS	75
Ceràmiques d'estil àtic (figures negres, roges i vernís negre)	75
Ceràmiques hel·lenístiques (vernís negre)	91
Àmfores i ceràmiques comunes	113
Ceràmiques i altres elements del món indígena	120
Testimonis epigràfics i numismàtics	138
TESTIMONIS HISTÒRICS	143
Algunes qüestions sobre els pobles preromans a partir dels testimonis de les fonts històriques	143
Els pobles	143
Els nuclis de població: els <i>oppida</i> i altres	147
Consideracions	148
PROPOSTA INTERPRETATIVA ENTORN DEL MÓN PREROMÀ	151
Hipòtesi-proposta per a un estudi	151
CONCLUSIONS	167
LÀMINES	171
BIBLIOGRAFIA	363

Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya Barcelona. Títols publicats

- 1 CARRERAS, T., DOMÈNECH, I. [dir.], *I Jornades Hispàniques d'història del vidre: Actes*. 2001.
- 2 AZARA, P., MAR, R., SUBÍAS, E. [dir.], *Mites de fundació de ciutats al món antic (Mesopotàmia, Grècia i Roma): Actes del col·loqui*. 2002.
- 3 BLASCO, M.C. [coord.], *La col·lecció Bento del Museu d'Arqueologia de Catalunya: Una nova mirada a la Prehistòria de Madrid*. 2002.
- 4 RAFEL FONTANALS, N., *Les necròpolis tumulàries de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya*. 2003.
- 5 CARRERAS ROSSELL, T., *Catàleg del vidre antic del Museu d'Arqueologia de Catalunya*. 2004.
- 6 NIETO, X., ROCA ROUMENS, M., VERNHET, A., SCIAU, P. [ed.], *La difusió de la Terra Sigillata Sudgàl·lica al nord d'Hispana*. 2005.

C

Barcelona

Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat de Catalunya
**Departament de Cultura
i Mitjans de Comunicació**

ISBN 84-393-7335-X

9 788439 373353